

ББК І 90 **Засновник:** Інститут української археології
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Двадцять шостий том “Наукових записок” Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені молодими вченими та аспірантами.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я
П. С. Сохань (головний редактор),
Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,
Д. В. Бурім (відповідальний секретар),
І. Б. Гирич, М. М. Капраль,
О. О. Маврін (заступник головного редактора),
Н. І. Миронець, В. І. Мільчев, Ю. А. Мицик,
В. І. Наулко, О. В. Павлюченко, В. М. Піскун,
В. І. Ульяновський

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
(Протокол № 1 від 14 лютого 2013 р.)

© Інститут української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2013
© Автори статей, 2013

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 26

Київ 2013

З м і с т

Вячеслав Корнієнко (<i>Київ, Україна</i>). Софійське графіті XI ст. зі згадкою князя Бориса В'ячеславича	7
Олег Мальченко (<i>Київ, Україна</i>). Внутрішній світ орнаменту середньовічної артилерії	14
Олег Дячок (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>). Степовий чинник у торгово-митних відносинах кінця XV – середини XVII ст.	48
Дмитро Семко (<i>Київ, Україна</i>). Чернігово-Новгород-Сіверський культурний осередок в історіографії XIX – початку XX ст.	55
Георгій Потульницький (<i>Київ, Україна</i>). Передумови появи козацького чинника у зовнішній політиці Франції за правління Людовіка XV	93
Богдан Березенко (<i>Київ, Україна</i>). Видання Віленського братства (1588–1705): головні тематичні напрямки.	105
Тетяна Жиброва (<i>Воронєж, Росія</i>). Південні повіти Росії та донське козацтво: з історії митного управління XVII – початку XVIII ст.	126
Олександр Слісаренко (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>). Шведи в українському Степу	135
Іван Синяк (<i>Київ, Україна</i>). З кореспонденції кошового отамана Якима Гнатовича Малого (декілька документів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського)	143
Дмитро Мацюк (<i>Одеса, Україна</i>). Економічна складова козацько- гайдамацьких взаємин на кордонах Бугогардівської паланки (за документами Архіву Коша Нової Запорозької Січі)	159
Надія Швайба, Анна Олененко (<i>Ростов-на-Дону, Росія</i> ; <i>Запоріжжя, Україна</i>). Фонд Азовської губернської канцелярії в Державному архіві Ростовської області: склад та інформативні можливості документів	164
Світлана Андрєєва (<i>Херсон, Україна</i>). Проекти та перспективи переходу козаків-некрасівців в підданство Російської імперії в роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр.	173
Катерина Рибалко (Карімова) (<i>Бердянськ, Україна</i>). Динамічне пожвавлення побутової культури Північного Приазов'я у 1775–1861 рр.	183
Марина Белікова (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Соціально-демографічні аспекти життя менонітських колоній півдня України: історія повсякденності	194
Світлана Бойченко (<i>Чернігів, Україна</i>). Метричні книги як джерело до вивчення чернігівського некрополя	212

Юлія Любинська (<i>Київ, Україна</i>). Огляд російської дореволюційної та радянської історіографії з проблем військової історії та теорії у воєнно-історичній спадщині офіцерів-декабристів	226
Марина Домановська (<i>Харків, Україна</i>). Загальні умови розвитку візантиністики в Російській імперії і початок візантійських студій у Харківському університеті (початок XIX – 60-ті роки XIX ст.)	236
Юрій Нетреба (<i>Київ, Україна</i>). Князь Сергій Данилович Кудашев – герой війни і київський губернатор	250
Тетяна Водотика (<i>Київ, Україна</i>). Демографічні переписи як джерело до історії змін у структурі зайнятості населення Катеринослава у другій половині XIX ст.	255
Олександр Черемісін (<i>Херсон, Україна</i>). Міське самоврядування Херсона на рубежі XIX–XX століть	262
Вікторія Ликова (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Десятинщики Південної України у XIX ст.: соціально-правовий аспект	272
Олександр Кривоший (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Сюжети з історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя у часописі “Киевская старина” (1882–1906 рр.)	281
Ольга Гураль (<i>Київ, Україна</i>). Речові джерела в контексті створення просопографічного портрета родини Старицьких	302
Августин Баб’як (<i>м. Тренто, Італія</i>). Митрополит Андрей Шептицький в автобіографічних мемуарах Кирила Королевського	317
Андрій Стародуб (<i>Київ, Україна</i>). До питання про роль митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського) (1872–1923) в усуненні з єпископських кафедр противників самостійності Православної митрополії в Польщі	363
Валентина Шевченко (<i>Київ, Україна</i>). Стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на півдні України в XIX – на початку XX ст.	379
Валерій Старков (<i>Київ, Україна</i>). Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: початок XX ст.	395
Павло Усенко (<i>Київ, Україна</i>). Ескалація Першої світової війни на Чорному морі: превентивні акції 1914 р.	416
Михайло Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>). Зайняття Харкова радянськими загонами (грудень 1917 р.)	425
Володимир Чоп (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Село Новоспасівка та його мешканці-анархісти	438
Ірина Сахно (<i>Київ, Україна</i>). Листування Володимира Винниченка як джерело для просопографічних досліджень: Історіографія питання	458

Юлія Горбач (<i>Київ, Україна</i>). З епістолярної спадщини О. Олеся: листи Бориса Лісянського до Олександра Олеся	486
Максим Носик (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Населення Півдня України у роботі радянських органів контролю (1929–1934 рр.)	513
Дмитро Бурім (<i>Київ, Україна</i>). До історії діяльності Апостольської Візитатури для українців греко-католиків у міжвоєнній Німеччині. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України	523
Олексій Штейнле (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Позаполітичний опір нацистам на Запоріжжі (1941–1944)	570
Наталія Пархоменко (<i>Харків, Україна</i>). Повсякденне життя сільського населення Харківщини 1943–1945 рр. (за усними свідченнями очевидців)	582
Андрій Клос (<i>Нікополь, Україна</i>). Добровільні засади Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. і “примусово евакуйоване населення” акції з виконання її умов	593
Володимир Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>). Обліково-статистичні документи УПА та націоналістичного підпілля	607
о.Юрій Мицик, Інна Тарасенко (<i>Київ, Україна</i>). З листування Івана Крип’якевича з Омеляном Пріцаком	620
Вікторія Свириденко (<i>Харків, Україна</i>). Національне Відродження в історіографії Народної Республіки Болгарія: між традицією і “радянізацією”	628
Олександр Омельковець (<i>Київ, Україна</i>). Листування О. Зінкевича й А. Кобилка з питань організації діяльності журналу “Смолоскип”	648
Михайло Слободянюк (<i>Львів, Україна</i>). Перша спроба запровадження у Збройних силах України нарукавної емблематики військових з’єднань, частин, установ та закладів	661
Микола Кравченко (<i>Харків, Україна</i>). “Війна в натовпі”: джерелознавчий аналіз збірки спогадів активістів УНА–УНСО	672
Ганна Лєсникова (<i>Одеса, Україна</i>). Автентичне та запозичене: практика святочного рядження болгар Південної Бессарабії (за польовими матеріалами)	684
Тетяна Молдавська (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Образ Й. Сталіна у народній пам’яті населення Півдня України (за матеріалами усноїсторичних джерел)	695
Ольга Морозова (<i>Київ-Миколаїв, Україна</i>). Порозуміння у питаннях спільної минувшини як фактор реконструкції національної пам’яті українців і поляків	709
Володимир Маслак (<i>Кременчук, Україна</i>). Археографічні публікації джерел з історії українського козацтва польськими дослідниками в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.	721

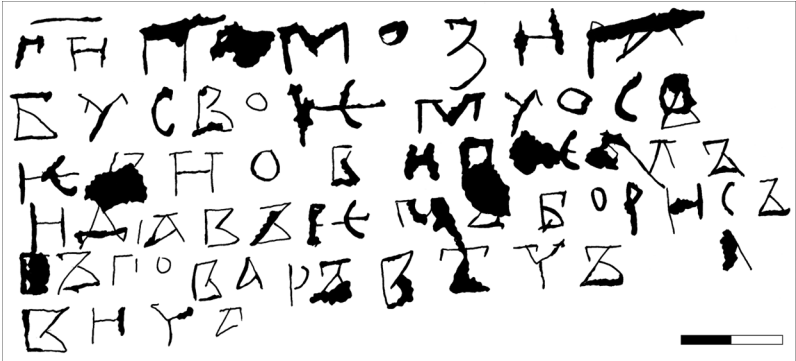
Вячеслав КОРНІЄНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:75.052(477-25)«10»Борис В'ячеславич

Софійське графіті XI ст. зі згадкою князя Бориса В'ячеславича

Нами вже неодноразово наголошувалося, що залучення епіграфічних даних дає змогу суттєво розширити джерелознавчу базу історичних студій, оскільки часом пам'ятки епіграфіки містять відомості, які слабо відображені або зовсім не представлені в інших писемних джерелах. Для прикладу можна навести софійське графіті з приділа свв. Антонія й Феодосія Печерських (колишня південна внутрішня галерея), у тексті якого повідомляється про укладання 4 грудня миру на Желяні між князями Святополком, Володимиром та Олегом; у тексті відсутня вказівка року, тому дослідники визначають його по-різному: С. Висоцький відносить підписання миру до 1097 р., Б. Рибаків – до 1104 р. У будь-якому разі, незалежно від датування, звісток про цю подію не містить жоден давньоруський літопис, тож інформація графіті є унікальною [1]. Зважаючи на високий ступінь історичної автентичності такої інформації, адже графіті мають прямий тісний зв'язок з тим історико-культурним середовищем, у якому вони виникли, та, на відміну від писемних, не зазнали на собі впливів пізніших переписувачів, введення до наукового обігу цих даних є одним із вкрай важливих та актуальних завдань сучасної епіграфіки, оскільки на сьогодні дослідникові практично неможливо віднайти нові писемні джерела щодо доби середньовіччя. Тим більше, що, як ми бачили на попередньому прикладі, далеко не всі події знайшли відображення у літописних записах.

Саме до такої групи носіїв унікальних відомостей належить графіті, виявлене нами під час планомірних епіграфічних досліджень у західній внутрішній галереї Софійського собору на фресці з образом св. Ефіопа [2], адже у тексті знайшов відображення епізод русько-фінівського контакту третьої чверті XI ст., відомості про який також не

знайшли відображення у літописах. Його джерелознавчій публікації присвячено нашу статтю.

Незважаючи на численні пошкодження поверхні фрескового тиньку дрібними вибоями й подряпинами, а також місцями сильну затертість, збереженість графіті в цілому відмінна, з шістдесяти шести букв втрачено лише п'ять, але вони легко та впевнено відновлюються за контекстом та наявними фрагментами. Літери в рядках мають різний розмір, однак вигляд напису дозволяє зробити висновок про те, що його виконано рукою грамотної людини.

Відтак, видряпаний на стіні текст виглядає таким чином:

Гип-мозира
 вусвоємуось
 ієвиов-ип-салъ
 идѣвзѣемьборисъ
 вѣповаръвѣтъъ--а
 вѣтъа

З розбивкою на слова та відновленням втрачених літер:

Г(оспод)и п[о]мози рабу своему Осеієви ов[о] и п[ъ]салъ идѣа вѣ іемь Борисъвѣ поваръ вѣтъъ[с]лѣвѣиѣа.

Господи, поможи рабу своему Осієві, що писав це, йдучи в ємь, повару Бориса В'ячеславича.

Графіті виконане за розширеним варіантом традиційної формули молитовного напису XI–XV ст. [3], адже у тексті автором подаються розширені відомості щодо власної особи та уточнюються обставини виконання молитовного напису.

Структура тексту – дистантне розташування членів речення – повністю відповідає давньоруським синтаксичним нормам [4]. Особливо показовою щодо цього є конструкція фрази *Борисъвъ поваръ Вѣчъславича*, у якій при двочленному позначенні власника один з членів набував форми присвійного прикметника *Борисъвъ*, а другий залишався у родовому відмінку *Вѣчъславича* [5].

Палеографічний аналіз складових напису, проведений нами на підставі позастратиграфічного датування новгородських берестяних грамот [6] з урахуванням особливостей написання деяких форм літер епіграфічних пам'яток київського кола [7], дав змогу визначити, що графіті виконано в межах останньої третини XI – кінця XII ст. На це вказують, насамперед, форми написання *а*, *и* та *л* з покриттям, в звичайного вигляду, в з переломом, петлі якої не торкаються щогли, *в* з більшою в порівнянні з нижньою верхньою петлею, нахиленої вліво з із розвилкою, прямолінійної *м* з плечима та високою петлею, зменшеної *о*, прямолінійної *р* с округлою петлею, *у* основного вигляду, що повністю перебуває в рядку, *ч* із гострою в основі чашею, *ь* та *ъ* з нахиленою щоглою, вертикальної широко розкритої з довгим язичком *є* в складі *іє*, *ѣ* з виступаючою над рядком вертикальною щоглою.

Втім, текстологічний аналіз дозволяє ще більше звузити вірогідні хронологічні рамки виконання напису.

З тексту графіті довідуємося, що Осій (Іосія) був поваром Бориса В'ячеславича, він виконав запис, йдучи в землі фінської народності хяме (ємь), яка мешкала на північ від Фінської затоки [8]. З огляду на особливість уживання дієслова *идти* у літописних повідомленнях [9], у написі мова йде скоріше про військовий похід проти емі, аніж про мирну подорож Осії. У факті участі в поході повара немає нічого дивного, у нашому розпорядженні є літописні повідомлення про це. Зокрема, під 1015 р. літописець згадує повара Торчина, що вбив князя Гліба Володимировича: *поваръ же Глѣбовъ именемъ Торчинъ . вьньзь ножь . зарѣза Глѣба* [10].

Але більш примітним є той факт, що в графіті Осій вказує ім'я князя, якому служив – Борис В'ячеславич. Адже наявні в нашому розпорядженні писемні джерела вказують тільки одного князя з таким ім'ям, хоча, на жаль, таких звісток небагато.

Борис був сином половецького князя В'ячеслава-Меркурія Ярославича. Про час народження Бориса інформації немає. Однак можемо визначити, що він народився не пізніше 1058 р., тому що його батько

помер у 1057 р. Вважають, що княжич міг народитись на початку 50-х рр. XI ст., незабаром після прославлення братів-мучеників Бориса та Гліба його дідом Ярославом Володимировичем. Після смерті батька не одержав володінь і став князем-ізгоєм. У 1077 р. він на кілька днів захопив Чернігів, однак місто втримати не зміг. Борис В'ячеславич загинув у битві на Нежатиній Ниві 3 жовтня 1078 р. [11]; и пѣрвое оубиша Бориса сына Вячеслава [12]. Цей факт дає змогу впевнено окреслити верхню хронологічну межу появи графіті на фресці 1078 р. Адже Осій не міг ідентифікувати себе як повара померлого князя Бориса.

Отже, комплексний аналіз палеографічних, лінгвістичних і текстологічних даних дозволяє окреслити час виконання напису в межах другої половини 1060-х – 1078 рр.

Визначення більш точного часу виконання напису на стіні Софійського собору дозволило одержати унікальну інформацію про військовий похід руських дружин у землі фінських племен.

Як свідчать наявні в нашому розпорядженні літописні дані, територія емі потрапила до сфери інтересів Русі за правління великого київського князя Ярослава Володимировича (Мудрого), діда згаданого у написі князя Бориса В'ячеславича.

Як повідомляє літопис, у 6550 (1042) р. на чолі з сином Ярослава Володимиром (дядьком Бориса) відбувся успішний похід руської дружини на емі: В лѣто ѿѣхъ . Иде Володимиръ снъ Ярославль на ѿмь . и повѣди на [13].

У цьому поході не міг брати участь Осій, повар Бориса В'ячеславича, оскільки останній на той час ще не народився. Отже, у молитві на стіні Софійського собору мова йде про інший похід, що відбувся трохи пізніше.

Наступний за хронологією похід на емі, відомості про який відбилися у новгородському літописанні, відноситься вже до 6631 (1123) р.: а на весну ходи Всеволодъ съ новгородци на еми, въ великое говение и повѣди я [14]; у подальшому новгородські літописи неодноразово згадують конфлікти з емію, наприклад, під 6650, 6657, 6694, 6699, 6735, 6736 роками і далі [15].

Похід на емі 6631 (1123) р. також не міг згадуватися в написі з тої причини, що Борис В'ячеславич помер у 1078 р., тож Осій, якщо ще був живий (що доволі сумнівно), то не міг ідентифікувати себе з померлим сорок п'ять років тому князем Борисом В'ячеславичем, якому він уже давно не служив.

Отже, у молитві-графіті Осії, видряпаній на фресці у західній внутрішній галереї Софії Київської, мова йде про ще один похід на ємь, який відбувся у проміжок часу від другої половини 1060-х до третьої чверті 1070-х рр., відомості про який, з невідомих нам причин, не знайшли жодного відображення у давньоруському літописанні.

Відтак, текстологічний та палеографічний аналіз напису-молитви Осії з західної внутрішньої галереї Софійського собору дав змогу виявити унікальну джерелознавчу інформацію, що відсутня в літописних джерелах.

Джерела та література

1. Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – Вып. I / С. А. Высоцкий. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 24–34; Рыбаков Б. А. Русская эпиграфика X–XIV вв. (Состояние, возможности, задачи) / Б. А. Рыбаков // История, фольклор, искусство славянских народов: Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М.: Наука, 1963. – С. 65–68.

2. Образ святого ідентифікований нами спільно з Н. Нікітенко на підставі даних іконографії та інформації графіті: Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания / Н. Н. Никитенко, В. В. Корниенко. – К.: Ин-т украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины, 2012. – С. 199–201.

3. Докл. див., напр.: Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика / В. В. Корнієнко. – К.: Горобець, 2010. – С. 356–357; Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – Ч. 2: Приділ свв. апостолів Петра і Павла / В. В. Корнієнко. – К.: Горобець, 2010. – С. 213–214; Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – Ч. 3: Центральна нава / В. В. Корнієнко. – К.: Горобець, 2011. – С. 337–340.

4. Див.: Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. – 2-е изд., перераб. с учетом материала находок 1995–2003 гг. / А. А. Зализняк – М.: Языки русской культуры, 2004. – С. 189–190.

5. Пор.: Зализняк А. А. К изучению древнерусских надписей / А. А. Зализняк // Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.). – Т. XI. – М.: Русские словари, 2004. – С. 263, 266.

6. Зализняк А. А. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование / А. А. Зализняк // Янин В. Л., Зализняк А. А. Нов-

городские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. – М.: Русские словари, 2000. – С. 134–429.

7. Щодо необхідності такого коригування див.: Корнієнко В. В. Об'єктивна критика чи химери кривого дзеркала? (З приводу «епіграфічних нотаток» Т. Бобровського) / В. В. Корнієнко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Ч. 19. – С. 292–295.

8. Докл. див.: Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Отв. ред. В. В. Седов. – М.: Наука, 1987. – С. 8–9, карта 1.

9. Див., напр., літописні повідомлення 6546, 6548, 6549, 6550: Полное собрание русских летописей (далее ПСРЛ). – Т. 2: Ипатьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – Стлб. 141.

10. ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 123; ПСРЛ. Т. – 1: Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – Стлб. 136.

11. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – С. 323–324; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. – М.: Индрик, 2006. – С. 481.

12. ПСРЛ. – Т. 1. – Стлб. 201; ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 192.

13. ПСРЛ. – Т. 1. – Стлб. 153.

14. ПСРЛ. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 21; ПСРЛ. – Т. 4, ч. 1: Новгородская четвертая летопись. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 143.

15. ПСРЛ. – Т. 3. – С. 26, 28, 38, 29, 65; ПСРЛ. – Т. 4. – С. 151, 152, 204.

Вячеслав Корнієнко (*Київ, Україна*). **Софійське графіті XI ст. зі згадкою князя Бориса В'ячеславича**

Стаття присвячена публікації епіграфічної пам'ятки, виявленої під час досліджень графіті Софії Київської у західній внутрішній галереї собору. Встановлено, що напис виконаний у 1070-х рр. кухарем князя Бориса Вячеславича Осією. У його тексті знайшла відображення невідома за літописами згадка військового походу руських дружин на землі фінської народності емь.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, Русь, емь, Борис В'ячеславич.

Вячеслав Корниенко (*Киев, Украина*). **Софийское граффити XI в. с упоминанием князя Бориса Вячеславовича**

Статья посвящена публикации эпитафического памятника, обнаруженного во время исследования граффити Софии Киевской в западной внутренней галерее собора. Установлено, что надпись выполнена в 1070-х гг. поваром князя Бориса Вячеславовича Осием. В его тексте отразилось неизвестное по летописям упоминание военного похода русских дружин в земли финской народности емь.

Ключевые слова: эпитафика, граффити, София Киевская, Русь, емь, Борис Вячеславович.

Vyacheslav Kornienko (*Kyiv, Ukraine*). **The St. Sophia Graffiti 11th Century with the Mention of Prince Boris Vyacheslavych.**

The article is devoted to the publication of epigraphic items detected during research graffiti of St. Sophia in Kyiv in the west inside gallery of the cathedral. It is established that the inscription made by Oshea – cook of Prince Boris Vyacheslavych in 1070's years. The mention of military marches Rus' Druzhyna on earth Finnish nationality Em that is unknown by the chronicles, reflected in its text.

Key words: epigraphy, graffiti, The St. Sophia in Kyiv, Rus', Em, Boris Vyacheslavych.

Олег МАЛЬЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.2 + 355 (477) 623.42 «14/16»

Внутрішній світ орнаменту середньовічної артилерії

Про середньовічну орнаментовану гармату [1] традиційно судять за асоціаціями, котрі вона викликає. Вона може подобатися або ж ні. Причини, за якими гармата “притягує”, рідко обґрунтовані раціонально. Просто може припасти до душі той чи інший візерунок, вдале розміщення декору, окремі його елементи, загальний вплив орнаментативної колірної гамми ствола, будь-що. Але зазвичай глядач не “бачить” більш глибокого значення орнаменту на гарматі. Ми не про мрійне відчуття, типу “у цьому щось таке є”. Подібна ідея занадто невизначена й примітивна. Орнаментована гармата володіє певним смислом й цінністю, котрі надають їй більш глибокого значення. Під значенням розуміється реальний зв’язок між орнаментованою гарматою й особистістю глядача (чи групою, чи суспільством), а також її реальна функція відносно усього життя як єдиного цілого. Люди, захоплені естетикою декорованої гармати, зазвичай не вдаються до інтелектуального працювання смислових понять орнаментативності.

Абстрактність орнаментального мистецтва досить легко сприймається, оскільки не потребує якогось проникнення до окремишнього смислу абстракції. На підсвідомість глядача заворожуюче діє саме завершеність, цілісність абстрактної орнаментальної композиції, найменший недолік якої здатен зруйнувати увесь ефект. Однак, здається, світ гарматного орнаменту переважно поетичний й виключає негармонійні, неестетичні мотиви. Створюючи орнамент, майстри не добивалися ефекту емоційного шоку, на відміну від емблематики з її образами диявола й фантастичним бестіарієм. Тому гарматний орнамент, з вирожденою знаковістю й приглушеною символікою, багатьом уявляється лише візерунком без сюжету й смислу (художнього зокрема), призна-

ченим для милування й розміреного “блукання” у повторюваних лабіринтах. Його оманлива простота й самодостатність наводять на думку про абсолютне підкорення гарматному стволу, котрий, власне, і заслуговує статусу художнього твору. Звідси походить історіографічна традиція бачити у середньовічних гарматах утілення лише технології, але не мистецтва.

У такому випадку пошук будь-яких духовних основ чи струнких законів організації артилерійського орнаменту може здатися зайвим. Проте все зрушується з місця, якщо припустити, що гарматний орнамент “працює” лише у взаємодії з духовним світом людини-глядача (як, власне, й вся знакова система історичної гармати), оскільки саме для такої взаємодії орнаментування й створювалося.

Перебуваючи поза сферою впливу декоративного мистецтва, артилерія залишалася безликою й “асоціальною”. На естетично вражаючу річ гармати перетворилися, коли люди почали фіксувати на них свої думки через епіграфіку, символіку й орнаментування. Артилерія соціологізувалася завдяки мистецтву, й, насамперед, завдяки мистецтву орнаментативній.

Аби розібратися у культурно-інформаційному потенціалі гарматного орнаменту, нам потрібно торкнутися його зображальних й абстрактних мотивів, законів просторової організації. На шляху до розуміння предмета постають тематичні питання, які, так чи інакше, вимагають пояснень. Скажімо, яке місце займає орнаментування у загальному декорі гарматного ствола? Чи піддається орнамент аналізу, окремому від інших декоративних елементів гарматного ствола? Яку інформацію здатна транслювати гарматна орнаментативність? За якими параметрами орнамент взаємодіє з морфологією гармати? Наскільки усталеною є структура гарматного орнаменту й які функції вона розкриває? Чому подібні за походженням європейські й східні гарматні орнаментальні мотиви відрізняються своєю інформативністю й сенсибелітетами? Чи символіка гарматного орнаменту взагалі піддається адекватному розшифруванню, чи ми створюємо штучну проблему?

На ці, здається, основні питання щодо вузької теми гарматного орнаментування нелегко знайти зрозумілі відповіді у величезній літературі, присвяченій орнаментативній ужитковій речі. Майже вся вона описового характеру й акцентована на певних орнаментальних стилях, етнічних орнаментах, виконаних у певних техніках, або ж таких, що прикрашають побутові речі [2]. Спеціальні дослідження, присвячені

орнаментуванню середньовічної артилерії, практично відсутні. Спроби аналізу ми можемо знайти в роботах з описами тих чи тих зразків з музейних колекцій [3].

Спробуємо також розглянути аспекти джерельного характеру, закладені у внутрішньому світі гарматного орнаментування, попри високий рівень опору внутрішнього інформаційного середовища предметів дослідження. Вважаючи орнаментування середньовічної артилерії з своєрідним типом історичного джерела, цікаво було б зрозуміти, якого плану історико-культурну інформацію воно може надати. Або ж так: чи можна вважати орнамент окремим блоком джерельної інформації у загальному інформаційному полі середньовічної гармати, чи він був лише художнім тлом, привабливою естетичною підкладкою її “тексту”?

Поняття стилю

Декорована гармата солідного калібру була подібна рицарю попередніх часів у повному обладунку: переобтяжена прикрасами, геральдичними знаками й девізами; служила Господу; наділялася звучним ім'ям; була головною ударною силою армії; вступала у двобої й, нарешті, дорого коштувала. Уважне вивчення декорованої гарматної бронзи приводить до думки, що середньовічна артилерія – це естетична виразність, котра оперує “словами” й “текстом”. У більшості випадків гарматна орнаментування саме так і сприймається – як естетичний коментар до технологічної речі, попри існування великої кількості зразків, на яких орнамент виглядає самодостатнім й цілісним мистецьким твором.

Говорячи про естетику середньовічного гарматного декору, ми не можемо ігнорувати поняття стилю. Власне, йдеться про наявність тієї чи іншої форми декору, насамперед – про орнамент, узгоджений між собою від артефакту до артефакту, його візуалізацію, а не про смислове наповнення (це вже інший блок джерельної інформації гармати, що знаходиться у сфері спеціальних історичних дисциплін).

Важливим моментом функціонування (завершеності) стилю є його здатність послідовного “внутрішнього” протистояння сусіднім стильовим впливам, певним художнім альтернативам, принципово можливо-му вибору, який час від часу з'являється. Навіть якщо цей вибір ніколи не буде здійснено. Скажімо, у Гетьманщині власний стиль орнаментування гармат (умовно – “глухівський”) утримувався, допоки посилення воєнно-політичного тиску/присутності північного сусіда не почало його змінювати й спрощувати аж до повного згасання. Виникає питання,

коли саме закінчує своє існування стиль декору: із зміною першого з основних своїх елементів чи із зникненням останньої ознаки? Таке широке тлумачення дає історикам щасливу нагоду “підганяти” стилі під свої теорії. Адже шлях між цими двома пунктами може бути доволі довгим й звивистим, залежним від динаміки історичних змін у суспільстві, зрештою, залежним від долі носіїв стилю. Фундаментальні конфігурації стилю можуть зберігатися у часи змін з розмахом у десятиріччя, допоки не настане повне розмивання його первинного “ідеального” силуету (ядра). Прикладом тому – різниця у стилістичному оформленні львівських гармат XVII й середини XVIII ст.

Але головне – декоративний стиль не має бути пов’язаний з функціональним призначенням гармати. Іншими словами, аби з’явився вільний стиль, морфологія ствола, як похідна від його бойової функції, не повинна впливати на художнє оформлення ствола. У той же час, не слід влаштовувати жорстку опозицію “функція” – “стиль”, адже жодний дизайн не здатен заперечувати пріоритету функції гармати. Згодом, у XVIII ст., “надлишкові оздоблення” почали заборонятися спеціальними постановами, які знищували декоративні стилі або значно їх спрощували, але це вже було пов’язано з налагодженням виробничого конвеєру й здешевленням гарматного литва [4].

Отже, стиль гарматного декору народжується без прямого зовнішнього примусу (що не виключає художніх впливів) в умовах вільного вибору (залежить від потенційних носіїв стилю – замовників). Виходячи з цього, з’являється можливість розпізнавання орнаментальних стилів різних культурно-географічних ареалів. Скажімо, в історії українського виробництва гармат нам вдалося виокремити два оригінальних орнаментальних стилі: “львівський” (1520-ті–1690-ті рр.) й “глухівський” (1690-ті–1730-ті рр.). Попри існування в українських землях інших центрів гарматного відлиництва (кам’янецький, глухівський середини XVIII ст., київський (від 1670-х до кінця XVIII ст.), луганський, херсонський), їхня продукція не отримувала системної орнаменталії, оскільки вони виконували “авральні” завдання забезпечити визначені воєнні одиниці (замки, флот, військо) боездатною артилерією. Крім того, підприємства перебували поза впливом широкого стильового поля, у якому тільки й можливе зародження власного стилю.

Внутрішній світ гарматного орнаменту, як будь-яка система, має власні взаємопов’язані закономірності, виміри й смисли. Фактура, ритм, симетрія, графічна експресія орнаментальних ліній, пластика, естетич-

ні якості природних мотивів перетворюють його на складну художню структуру. Але надійним підтвердженням внутрішньої єдності сформованого гарматного орнаментального стилю є його підключення до більш широкого стильового поля суспільства (цивілізації), до т. зв. “стилю епохи”, який охоплює різноспрямовані прояви культурного життя. З усіх декоративних елементів гарматного ствола саме орнамент найбільш повно відображує те, що зазвичай називають “почерком епохи”, саме він є чітким втіленням стилю часу [5]. Скажімо, для Гетьманщини часів правління І. Мазепи таким “суперстилем” прийнято вважати стиль українського бароко.

Культ витонченого мистецтва – річ для XVII ст. звична й приваблива. Гарматна орнаментация рухалася від індивідуального – до загального, перетворюючись на правило, яке знову й знову доповнювалося новими індивідуальними елементами, залежними від побажань замовників. Уся справа полягала у протиріччі формального порядку орнаментации (традиції), й новизни з боку майстра, замовника чи моди. “Стильових стрибків” за такого поступу, у суспільствах, що повільно змінювалися й притримувалися власних естетичних потреб, не передбачалося. Відбувалися лише незначні кореляції, як, приміром, зміна акцентів на гарматних відливах Балашевича-молодшого [6].

Деякі необхідні умови ускладнюють визначення орнаментального гарматного стилю. Скажімо, кількісний елемент без сумніву має місце у дефініції будь-якого стилю. Приміром, мізерна кількість декорованих гармат (вочевидь, лише салютовок) гальмувала самовідтворення традиційного орнаменту у глухівському гарматному литті після 1730-х рр.

Стильова традиція могла перерватися із зникненням стилістичних історичних зразків у парі з припиненням (навіть тимчасовим) функціонування ливарницького виробництва. Здається, так сталося зі львівською орнаментальною традицією, котра “заглухла” із знищенням міської артилерії після шведської навали 1703 р.

Без відповіді залишається питання про достатню кількість ознак, група яких теоретично може сформувати певний орнаментальний стиль. У такому випадку об’єктивність вибору ґрунтується хіба що на очевидності фактів.

Завжди зберігається можливість сприйняти той чи інший стиль за регіональну відмінність більш широкої декоративної традиції. Скажімо, “глухівський” стиль традиційним для обмеженої території Гетьманщи-

ни вважати не доводиться, оскільки основні його риси занесені із північного заходу. У “глухівській” версії гарматна орнаментация набуває деяких етнічних ознак, хоча для формування стилю цей елемент не принциповий. Узагалі будь-яка локальна ливарницька культура, вирощена на основі світового артилерійського арсеналу, не обов’язково має набирати етнічного забарвлення.

“Львівська” версія гарматної орнаментации початку XVI ст. не вказує етнічних ознак. Західноукраїнське мистецтво гарматного декору було, хай би як це пишномовно звучало, інтернаціональним у своїй основі й створило щось на зразок “середньоевропейського” стилю, густо приправленого готичними орнаментальними елементами. Дещо недоречною виглядає спроба відшукати етнічні елементи орнаментации на волинських гаківницях XV–XVI ст. Вочевидь, тут не спрацьовує іронічна формула археологів “ein Volk, ein Topf” [“один народ – один горщик”] [7, с. 11].

Відомий російський теоретик археології С. Клейн визначає поняття стилю з точки зору археології як стійку асоціацію архем, пов’язаних між собою не за функціональними особливостями, котрі мають пристосувальне значення, а за особливостями, що визначаються випадковістю, вільним вибором, контактами й традицією [8, с. 162–163]. Дефініція досить операціональна й зручна у користуванні.

На перший погляд здається, що стиль не має внутрішньої єдності елементів. Однак на формування вищезгаданих українських гарматних орнаментальних стилів впливали потужні фактори, які обмежували випадковість й доволі жорстко спрямовували вибір. Це фактори економічні (традиційні торговельні зв’язки з європейськими регіонами), історичні (належність до тих чи тих державних утворень), географічні (культурні впливи сусідніх земель) й, у деяких моментах, навіть, біологічні (темперамент, подібність характерів, зовнішність). Впливаючи на соціальну психологію, вони визначали загальні детермінанти стилю [9, с. 163], насамперед – ідейні мотивування, неусвідомлювані носіями й замовниками декору й символіки. Це ті соціальні норми, духовні цінності, етнічні імперативи й естетичні ідеали, за якими вже криється художній стиль. Так орнаментация “виводить” нас на ще один, доволі тонкий інформаційний рівень.

Приблизно у 1670-х–1680-х роках львівський орнаментальний стиль поповнився новим елементом, вірніше – новою стилізацією рослинного есовидного орнаменту: дуже м’якою плетінкою з тонкими

гілками. В усій красі вона проявляється на гарматі 1698 р. й видозмінено повторюється у серії “апостонок” Івана Полянського 1740 р. [10]. Подібна плетінка не зустрічається ні серед готичних стволів початку XVI ст., ні у “м’якому” гарматному декорі Герлів, ні у відливах Каспара Франке (апогей львівської гарматної орнаменталії XVII ст.). Явне зовнішнє принесення елемента продовжувало сусідувати з “давніми” львівськими орнаментальними вподобаннями: гостро змодельованими рядами пальмет й жорсткими розетковими поясами [11]. Так відбулося “вкорінення новизни” у традиційну орнаментальну систему.

Приблизно у той же час на східній околиці України глухівський людовисар Йосиф Балашевич відливає гармати з майже ідентичним, лише більш витонченим рослинним орнаментом [12]. Більш того, на його гарматах присутні й “львівські” гострі пальмети. Звичайно, ми обережно можемо припустити, що ці дві “новинки” могли з’явитися з одного культурного центру, в якому формували свій художній стиль і львівський майстер (наразі невідомий), і Йосиф Балашевич. Так орнамент, розкривши нову інформацію, миттєво поставив складне питання. Залишається знайти відповідь.

Орнаменталія на стволах у деяких випадках може бути основою для територіальної ідентифікації гармат, представлених у скупих інвентарних описах. Не слід відкидати й датуючі здатності гарматного орнаменту. Для цього потрібно провести невдячну роботу з “розчленування” орнаменту десятків гармат на елементарні складові, а потім пройти через марудне зіставлення, вишукуючи подібності. За допомогою орнаменту ми можемо спробувати розподілити гарматні зразки між воєнними культурами. Наявність орнаментальних стилів нагадує, що типи й категорії – не єдиний шлях встановлення культурної належності. Більш тонкий стилістичний спосіб у випадку декорованих гармат також є доволі результативним.

Справу полегшує те, що орнаменталія є найбільш вільною від утилітарного навантаження й найбільш виразною соціокультурною ознакою гарматного ствола. Тому її опис і типологізація відбуваються неначе усередині сукупності однофункціональних речей (гармат). У результаті ми отримуємо групи не стільки гармат, скільки окремих цілісних орнаментів. Від гармат як дошки для нанесення оздоблення у такому випадку можна взагалі абстрагуватися, зосередившись на елементах орнаменталії. Чим складніший й оригінальніший орнамент, тим надійніша перевірка його належності до певного культурного ареалу й

наступна атрибуція ствола. У деяких випадках навіть може спрацювати метод кількісного аналізу.

Структура гарматного орнаменту

Основна структура орнаменту, який вважається одним з найбільш впорядкованих мистецтв, виражається у строго організованій формі (простій чи ускладненій), системі повторень (достеменних чи при-близних) [13, с. 81], мережі, побудованій за законами симетрії. Мотив при цьому, загалом, не має особливого значення, може бути випадковим, абстрактним, символічним чи реалістичним, взагалі будь-яким.

Класична структура орнаменту проявляється й у гарматному декорі. На стволах зустрічаються два типи симетричних об'єктів: так звані кінцеві з осью симетрією (найпопулярніший з них – розетка) й потенційно безкінечні пояски (меандр, рослинна плетінка, пояски акантового безконечника чи пальметок). Обидва вони створюють відчуття центричності, підкреслюють симетрію архітектоники гарматного ствола.

Найбільш вдало з цим завданням упорується прообраз квітки – розетка, зазвичай розміщена на тарелі ствола. Деякі розетки, що мають не лише осі, але й площини дзеркальної симетрії, котрі обов'язково проходять через центральну вісь (основу винограду), перетинаються у ній, а їхнє число відповідає порядку осьової симетрії фігури. Традиційними були тарелі з розетками з 5-го до 12-го порядків, але найбільш оригінальними й вишуканими вважалися розетки з обергальним характером зображення (колесо Юпітера). Завершеність форми цього врівноваженого орнаментального мотиву, яка створювала образ непорушності, цільності й гармонійного спокою, сприяла особливому його значенню й поширенню у гарматному декорі.

Лінійний бордюр (орнаментальні пояски) – це найдавніший тип орнаменту на гарматному стволі. Він використовувався для візуального розділення ствола на технічні частини, відокремлював їх художніми засобами. Пояски, зазвичай, формувалися симетричним багаторазово повтореним мотивом (по колу, огинаючи ствол, або ж уздовж його центральної осі).

Однак набагато цікавішими були симетричні орнаменти, потенційно безкінечні у будь-якому напрямку, які суцільно вкривали гарматний ствол. Найрізноманітніші мотиви залежали від уподобань замовника й обраного смислового наповнення. Варіативність орнаментальних комірок (квадрати, ромби, прямокутники, паралелограми чи рівнобіч-

ні трикутники) впливала на зміну характеру симетрії самого мережива та його ритмічної організації. Загалом, математики нараховують 17 можливих видів симетрії мереживних орнаментів [14].

Для створення подібного орнаменту, з огляду на конічну форму гарматного ствола, крім художньої інтуїції вимагалися математичні розрахунки й застосування складних прийомів побудови фігур й мережива. Декоратори неначе запрошували глядачів долучитися до гри й спробувати “прочитати” складно побудовану симетрію, котра, аби проявити свою глибину й таємничість, вимагала геометричного аналізу.

Складність вивчення цього феномену полягає, вочевидь, не у тому, аби розгледіти в орнаменті ту чи іншу симетрію. Зазвичай, вона там присутня у найліпшій формі. Проблема полягає у визначенні зв'язку цієї симетрії з виразністю візерунку, у розумінні її організуючого моменту, сприйнятті як джерела формоутворення, як одного із засобів орнаментального мистецтва, яке ілюструє ідеї авторів відливу.

Художня структура навіть простенького гарматного орнаменту не вичерпується законами симетрії й зберігає набагато більше інформації.

Особливо виразно вона “прочитується” на деяких орнаментальних зразках східної артилерії. Невелика мортира Гульбара з форту Мехрангар (Джодхпур) прикрашена двома, на перший погляд, не пов'язаними між собою орнаментами з власною симетрією [15, р. 183]. Однак рослинний орнамент казенної частини ствола, започаткований біля запального отвору, виглядає як квітнучий букет, символізує зародження й посилення вогню, його похідну точку. Вилітну частину рівномірно вкриває складне геометричне орнаментування у вигляді мережива восьмигранників й зірок. Так два різні за будовою й розмірами орнаменти створюють динамічну картину зародження вогню, його просування стволом, виразно передають відчуття тиску порохових газів на внутрішні стінки мортири й навіть кінця руху, – місця, де масштаби зростаючого мотиву виявляються несумісними з розмірами самої гармати. Просте й вражаюче відображення на поверхні ствола внутрішньої сутності гармати, її функціональності, енергії пострілу, польоту ядра й навіть майбутнього вибуху.

Будь-яку суху схему візерунка можна сприймати за орнамент, але ми погоджуємося з думкою, що це все ж таки не зовсім орнамент, а лише крок до нього [16, с. 192]. Повноцінний орнамент вимагає творчої реалізації схеми, котра збагачує орнаментальну форму смислами, які, своєю чергою, перетворюють гарматну бронзу з нейтральної основи

на активний елемент вираження твору. Вкоріненість у металевій масі ствола – дуже важлива виражальна якість гарматного орнаменту. А ще існує зв'язок візерунку з конструкцією конкретного гарматного ствола, коли ці два відмінні явища людської діяльності виступають на партнерських засадах, формуючи цільний візуальний образ феномену історичної артилерії. До структури орнаментального образу входить і технологія виготовлення орнаменту. Скажімо, рельєфний візерунок отримує зовсім інше “звучання”, ніж візерунок вибитий чи різьблений.

Такий технічно складний, клопіткий у виконанні, граціозний й надзвичайно відповідальний орнаментальний декор, як інтарсія, також використовувався в гарматному орнаментуванні [17, с. 139].

Навіть колір гарматної бронзи (від темного, що нагадував чавун, до “сонячного”) впливав на сприйняття й загальний рівень декорування стволів. Особливої атракційності надавала патина. Подарункові гарматні моделі й салютні стволи часто відливали з високим вмістом свинцю (12–15%), концентрація якого впливала на колір бронзи, й у глядачів складалося враження, що “іграшка” виготовлена із золота [18].

Вищесказане не висчерпує усіх факторів, що впливають на виразність навіть доволі посереднього орнаменту. Гарматне орнаментування як мистецьке явище (а не лише форма декору) вимагає рахуватися з контекстами: сучасними технічними можливостями, кореляцією конкретного орнаменту місцевою традицією, сприйняттям авторами сучасних модних впливів, наявністю суспільного прошарку, здатного підтримувати розвиток художніх новинок, з художніми поглядами людвисяря, бажаннями й фінансовими можливостями замовників, оригінальністю рішення й попитом на оригінальність у даній культурі у даний час.

Виявляється, структура на диво складна й розгалужена, але систематизація усіх її рівнів дає змогу пролити трохи світла на інформативність й художній смисл гарматного орнаменту.

Перш за все – *впорядкування*, організація гарматної поверхні, співвідношення орнаментальних мотивів. Один простіший мотив, скажімо, пальметка, залежно від ритму, масштабу й контрастності створює різні орнаментальні образи. Впорядкованість мотивів визначається законами симетрії, яка може бути догматичною (східні орнаменти), а може бути м'якою, ліберальною (переважно – європейські зразки). Те чи інше співвідношення впорядкованості й варіативності в орнаменті, звернення майстра до його “жорсткої” чи вільної форми, вочевидь, набуває більш глибокої змістовності залежно від контексту створення

орнаменту. Чи не криється у цьому інтуїтивний образ гармонії, уявлення про необхідність і свободу? [19, с. 199].

Іншим рівнем характеристики орнаментального візерунку є *структура поверхні*, яку створює орнамент, міра її дискретності або злитності. На одному полюсі тут рослинна віньетка (вінок) навколо знака чи інскрипції, на другому – безкінечне геометричне мереживо. Орнамент, який складався з прямих смуг, демонстрував злитність у поздовжньому напрямку й дискретність у поперечному. Доволі розповсюдженим, особливо у європейській практиці, був так званий “завитий” гарматний орнамент, котрий неабияк вражав глядачів. Іноді наявність такого незбагненого орнаменту лягала в основу назви самої гармати [20], оскільки була її найвиразнішою рисою [21].

Візерунок з ізольованими орнаментальними елементами на гладкому тлі ствола дискретний й через те, що лежить на монолітному полі, неначе відшаровується від гармати.

Поверхня гарматного ствола як тло, як невід’ємна частина орнаменту з власним моментом візуального сприйняття, відіграє власну роль. Її відносна пуста неначе підкреслює, випинає смислові деталі візерунка. Тому у процесі сприйняття такого супердискретного орнаменту “голе” тло перетворюється на поле, пронизане невидимими зв’язками, завдяки яким подібні орнаменти вирізняються напруженою структурою й виразністю [22, с. 200].

Орнамент на гарматі іноді створює шарову структуру, яка приховує одні елементи під іншими. Це може бути рельєфний візерунок на лусковому полі, орнамент на канелюрах, елементи орнаменту на “завернутому” декорі або рослинний візерунок на геометричному підкладенні. Подібна багат шарова орнаментация була рідкісним явищем і вважалася “вищим пілотажем” ремісника, тому збереженість її зразків на сьогоднішній день є найгіршою.

Дискретність й цільність орнаментальної структури гарматного ствола є доволі вагомою антитезою, що відправляє нас до загальнолюдських уявлень про структуру світу взагалі й про властивості речей, зокрема.

Наступне “зіткнення” у структурі гарматного орнаменту стосується *розуміння його простоти й складності*. Звичайно, більшість зразків побудовані з чітко окреслених мотивів, які створюють ясну й “читабельну” картину, простота й скупість якої скоріше свідчить про лаконічність утілення ідеї, ніж про бідність фантазії. У складніших випадках

візерунки й лінії переплетені, кордони між ними стерті, орнамент здається дещо хаотичним й плинним, хоча також побудований за законами симетрії [23]. Основний мотив орнаменту обростає подробицями котрі, зрештою, витісняють тло разом з його “віддзеркальною” функцією. Формально дискретний візерунок, при уважному огляді складає беззаперечне враження цільної картини [24]. Не будемо нагромаджувати здогадки, чому так відбувається, лише підкреслимо, що подібні стволи вважалися, й дотепер вважаються, вершиною художнього гарматного литва. Зауважимо, що до категорії шедеврів такі гарматні стволи виводила не емблематика, алегорії чи портрети, а саме орнамент, таємничо впливаючи на глядачів.

Ступінь динамічності або статичності, вочевидь, також слід визнати структурним компонентом гарматного орнаменту. Включення до гарматного орнаменту “рухомих” мотивів з їхньою оповідальністю (інформативністю, моментом дії), не було такою вже й рідкістю [25]. Але у будь якому разі, “дія” наражалася на спротив загальної статичності мережива, утворюючи певну гармонію протиріч. Й чим активнішою здавалася дія, тим очевиднішою була драматургія отриманої гармонії. Цей структурний компонент гарматного орнаменту “грає” вже десь на кордоні орнаменту й просторового зображення.

Динаміка притаманна не лише окремим орнаментальним мотивам, але й усій формі орнаменту на гарматі, яка своєю видовженістю задає напрям руху як візерунку, так і погляду – від наймасивнішої донної частини ствола до потоншеної вилітної. У тій же послідовності зчитується й орнамент, елемент за елементом, поступово розгортаючись у цільне полотно. У вилітній частині ствола динаміка орнаменту доходить свого найвищого рівня, тому головною формою тут найчастіше виступає криволінійність. Вважається, що криві лінії, особливо – нерівномірно криві, активніше виражають рух, оскільки сприймаються більш природними.

Загалом, як бачимо, усі структурні рівні гарматного орнаменту побудовані на антитезах, на зіткненнях: догматичність – ліберальність, геометрія – плавність, дискретність – злитність, простота – складність, динамічність – статичність, оперуючи якими, автори вибудовують усю драматургію оздоблювальної картини. Завдяки вираженим антитезам кожна структурна одиниця продукує інформаційний блок, який глядач (дослідник) може сприйняти через власні відповіді на питання “що відбувається з візерунком?”.

Складність структури гарматного орнаменту одночасно є його смисловою складністю, інформативним багатством й відправляє нас до антропології. Власне, уся інформативність орнаменту прихована у його символіко-смислового змісті. Розшифрування змісту перетворює візерунок на джерело інформації (антропологічної, історичної, технічної, магічної тощо), розміщеної у двох інформаційних рівнях гарматного орнаменту: прикладному (декоративному) й ідейному (часто – ідеологічному).

Доволі важко працювати з інформаційним полем гарматного орнаменту, котре створене, насамперед, завдяки художньому сприйняттю світу майстрів й замовників декору. Може, тому до структури орнаменту, на відміну від смислів емблем й алегорій, дослідники не намагалися проникнути занадто глибоко. Аналіз витончено побудованого орнаментального мережива лише зрідка трапляється в мистецтвознавчих працях й є винятком через інтуїтивність методології. Саме слово “інтуїція” лякає академічних вчених до повної німоти. У результаті дослідники цікавляться походженням, характером й символікою окремих мотивів значно більше, ніж їхнім ритмічним зв’язком у візерунку. А тим часом у орнаменті, як у будь-якому цільному художньому “тексті”, ритм нерозривний із смислом, він сам є складно побудованим смислом й усі його елементи – елементи смислові [26, с. 130–131].

Функції орнаменту

Далі ми торкнемося питань “співпраці” орнаментативності з архітектонікою ствола, словом – функціональності гарматного орнаменту.

За одним із визначень, орнамент – це організуюче мистецтво, яке знаходиться в особливо активних, змістовних відношеннях з тими поверхнями, матеріалами й формами, що потребують організації [27, с. 264]. Орнамент на гарматі найчастіше виступає підкорювачем її архітектоніки й систематизатором поверхні, попри те, що жорстка морфологія й технологічна функціональність ствола, у принципі, не потребує його участі в організації власних форм. З цього постулату почалася артилерія у XIV ст., й до нього ж повернулися державні замовники наприкінці XVIII ст., озброївшись девізом “*Ne quid nimis*” [“Нічого зайвого”]. Тому, приглядаючись до всуціль декорованих гарматних стволів, ми розуміємо, що природа їхнього орнаменту виходить за рамки організації чи прикраси і пов’язана з різноплановою інформативністю.

Структура гарматного орнаменту, як носія функцій, вступаючи у взаємодію з навколишнім світом, проявляє ту чи іншу з них. Функції запускають механізм взаємодії орнаменту зі світом людей (користувачів й глядачів), таким чином актуалізуючи закладену у ньому інформацію. У своєму повному варіанті орнамент на гарматі виконує декілька основних функцій: 1) конструктивну (підтримує тектоніку ствола й впливає на його просторове сприйняття); 2) експлуатаційну (полегшує користування гарматою); 3) репрезентативну (додає мистецької цінності гарматі); 4) психічну (впливає на глядача своїм символізмом, викликаючи певні емоції й роздуми) [28]. На переважній більшості декорованих гармат орнамент виконує сповна лише функції конструктивну й репрезентативну.

Виникає питання: орнамент – підпорядкований декор чи декор автономний й самодостатній? Вочевидь, й те й інше, залежно від закладених у ньому функцій.

Звичайно, структура й риси гарматного орнаменту відповідають загальним уявленням щодо цього виду декоративного мистецтва. Нова інформація й нові смисли з'являються, коли художність орнаменту поєднується з функціональністю гармати. Усі засоби виразності орнаменту підпорядковані декоративному завданню стосовно реальної поверхні ствола, звідки, вочевидь, походить свобода й легкість його стилізації. Співвідношенням з морфологією гармати значною мірою визначається й композиційна структура орнаменту, ускладнюючись й по-різному характеризуючи її конструктивні частини, підкреслюючи тектоніку.

Гарматний ствол – річ сама по собі доволі структурована, майже завжди із чітко окресленими технічними частинами, й орнамент здатний виступати начебто лише додатковим засобом акцентуації й вираження. Він здатний перетворювати частини ствола на елементарні одиниці художнього сприйняття. Але відбувається дивна річ: орнаментально розчленована структура гарматного ствола візуально не розпадається на окремі шматки, а групується, формуючи єдине смислове поле.

Чому так відбувається?

Адже організація форми ствола, її впорядкування й членування майже завжди здійснюється встановленим набором строгих прообразів архітектурних обломів, астрагалів, поясків, валиків, потовщень тощо, тобто засобами набагато економнішими й більш органічними за орнамент, для такої конструктивної речі, як гармата. Словом, візуалізація

структури гарматного ствола не вимагала візерунка. Однак якраз необов'язковість орнаменталії робить сам факт його застосування у даному випадку досить значущим. Орнамент, навіть скромний, несе у собі ідею прикрашання, а отже – виокремлення, спеціального збагачення мистецтвом конструктивно й пластично бідного гарматного ствола [29, с. 254], форма якого після оздоблення може виглядати не настільки елементарною й менш жорсткою.

Отже, гарматний орнамент не обмежує себе підпорядкуванням формі предмета. Злитий зі стволом, він “на свій смак” розпоряджається його виразністю, делегує йому свої якості, перетворюючи на річ строгу й репрезентативну, або ошатну й витончену, або монументальну й приголомшливу. Іноді за орнаментальним оздобленням воєнна функціональність гарматного ствола взагалі не сприймається. Так відбувається повне заміщення, перетворення гармати на пасивного носія величній орнаменталії, яка підкорила те, чому мала підкорюватися сама, й тепер претендує на майже безроздільну увагу.

Можливість зміни співвідношення орнаменту з гарматним стволом (домінує чи підкорюється) робить його носієм певного світосприйняття (авторів, суспільної верстви чи народу) у найбільш організованій абстрактній формі. Тому, у супереч своїй очевидній ідеологічній інертності (на відміну від інформаційних блоків алгорії, емблеми чи епіграфіки), орнамент на гарматному стволі є очевидним утіленням художнього стилю. Безпосередньо пов'язаний з основами історичного й релігійного світовідчуття, він здатен спрощено транслювати загальні уявлення конкретних культур про свободу й порядок, ієрархію, рівновагу, спокій і динаміку, простоту й складність, безкінечність й цільність [30, с. 291, 296].

Вочевидь, ми тут торкаємося концепту ментальності – складного поняття, якому важко дати строге означення. Історики погоджуються, що воно окреслює т. зв. “звички свідомості”, себто комплекс уявлень про навколишній світ, притаманний людям певної епохи чи певної соціальної групи, який зумовлює їхні реакції.

Інтрига у тому, що безпосереднім творцям гарматного орнаменту не обов'язково було ширяти у високих духовних сферах й студіювати філософські трактати, іноді достатньо було інтуїції у парі з аналогією й краплі художнього смаку. Навіть вибір мотиву – основного елементу орнаменту, зазвичай задавався замовником гармати. А от споріднення з філософією, можливо, навіть, неактуальне для самого людвисаря,

відкривається нам заднім числом, у процесі порівняльного аналізу. Зауважимо ще раз, що у даному разі йдеться не про копійовані “під трафарет” візерунки, а лише про об’ємні, цільні орнаментальні “полотна”, здатні відсунути на задній план технологічне сприйняття самої гармати. У подібних орнаментальних шедеврах змістовними можуть виявитися будь-які переходи між найрізноманітнішими мотивами, які своєю сукупністю (цільністю сприйняття) створюють особливий “текстовий” світ, наповнений власною інформацією. Тому “розшифрування” гарматних орнаментів, виявлення походження їхніх мотивів, їхнього знакового й магічного смислів дає нам змогу сприймати їх як джерело історичного й антропологічного характеру.

Попри те, що гарматний орнамент зберігає певний комплекс художньої й джерельної інформації, він є одним з найменш оповідальних й ілюстративних елементів “тексту” історичної гармати. Його структурний момент завжди принципово переважає зображально-конкретний [31, с. 134] й будь-який знаковий смисл мотиву, закладений попервах. Також дуже важко встановити для певного історичного часу послідовну зміну того чи іншого орнаменту від знакової конкретності до абстракції навіть у рамках однієї людовисарсько-декоративної традиції.

Однак конкретність й відносна замкнутість деяких зображень посилюють оповідальну ознаку, начебто орнаменту непритаманну. Залежно від того, бачимо ми в орнаментатії візерунок чи “картинку”, автоматично змінюється художній смисл та інформаційна наповненість орнаменту. Інша річ, що встановити чіткий кордон між візерунком й образом іноді доволі важко, тому у цьому складному занятті ми можемо спиратися лише на контекст, чи то – на роль (місце) орнаменту у загальній декоративній композиції гарматного ствола.

Якщо вважати орнамент на гарматному стволі зображенням, то, відповідно, перед нами – квіти, листя, рослини, тварини, люди, архітектурні й технічні мотиви, узгоджені між собою у певному порядку. Однак те, що в інших умовах й на іншій поверхні мало бути картиною, на гарматному стволі перетворюється на візерунок, зберігаючи частину картинного смислу. Тільки тепер така дещо формалізована й спрощена картина “прочитується” й сприймається глядачем по-іншому [32, с. 19], оскільки проявляється у синтезі з предметом (гарматним стволом), є невід’ємною частиною його загального “тексту”. Можливо, саме у цьому криється найглибша сутність орнаментатії гармат.

Європейський гарматний орнамент

Намагання прикрасити життя, надати речам художньої форми, притаманне Середньовіччю [33, с. 42], відбилося й у монументальному металі гармат з кінця XV ст., коли маховик пишності набирає обертів. Зусилля європейських правителів перевершити один одного величчю артилерійських парків застрягають в екстравагантності гарматного декору, котрий через свій прикладний характер нагадував соціальне замовлення. За всієї вульгарності, показова декоративна велич виконувала дієву соціальну функцію, впливала на сучасників, формуючи помпезні образи, котрі, вочевидь, сприймалися як прояв краси.

Мистецтво різьблення й пластики, мистецтво створення барельєфів й горельєфів отримує свої декоративні завдання на гарматних стволах й починає перевантажувати їх, створюючи бентежливі картини. Часом, серед обтяжливого декоративного навантаження, у хащах оздоблювальних елементів губиться загальний зміст сюжетів й втрачаються або розмиваються смисли.

Такий стан речей з гарматним декором, вочевидь, відповідав духу епохи й був суттю “мистецтва”, названого Й. Гейзингою спектаклем без смаку, котре “дотягнуло” у різних проявах аж до XIX ст. У мистецтві, на думку автора класичної “Осені Середньовіччя”, владарював страх порожнечі, тому весь простір намагалися заповнити деталями, лініями, знаками, зображеннями й орнаментом [34, с. 280–282]. Загальна потреба прикрашання повністю поглинула артилерійське оздоблення й, насамперед, мала би проявитися в орнаментатії. Однак європейці рушили широким шляхом символічно-зображального й епіграфічного насичення гарматних стволів.

Показовою панорамою європейської декорованої артилерії середини XV ст. є цейхгауз імператора Максиміліана, зафіксований у альбомі з малюнками гармат 1502 р. [35]. Інший великий але компактний вогнепальний комплекс середини XV ст. – артилерія бургундських герцогів, 25 зразків якої вціліло до нашого часу, розгортає декоративну картину приблизно того ж рівня [36]. Однак європейських орнаментальних проєктів, подібних до бомбард Мехмеда Завойовника [37], на той час не зустрічається. Вже у XV ст. намітилася різниця між Сходом і Заходом у активності спроб поєднання орнаментатії з гарматним металом.

Європейці завзято працювали з морфологією стволів, експериментуючи з пристосуванням відомих архітектурних форм і викройок: канелюр, антабів, заворотів тощо. З орнаментальних мотивів – лише

найпростіші пояски, складені з невеликих за розміром елементів. Здається, замовники й майстри остерігались бути неочікуваними, смішними й незрозумілими. На цьому тлі вражаюче виглядає свобода й масштаб орнаментальних рішень, скажімо, гармат Індійського субконтиненту.

Акцентування на емблемах й алегоріях у гарматному декорі зовсім не означало занедбаності орнаментальної. Європейські людвигарі використовували досить солідний набір орнаментальних типів, наслідуючи, насамперед, архітектурну моду й основні художні стилістичні напрями, популярні серед сучасників. Сконструйований за допомогою циркуля й без впливу органічних форм тип ажурного орнаменту (умовно – готичного), який отримав назву *масверк*, гнучко використовувався аж до XVIII ст. Це могли бути розетки, т. зв. “риб’ячий міхур”, трилисники, чотирилисники, шестилисники тощо. Особливо популярним був мотив “складки льону”, котрий, вочевидь, асоціювали з одягом Богоматері. Мотив канату, схожий одночасно й на геометричний, й на рослинний орнамент, сплетені вузли мотузки набирали на гарматах магічного значення – вигнання диявола.

Поряд із геометричним орнаментом, “готика” породила гарматну орнаментальну флору, запозичену з природи (особливо – колючі рослини) й відтворену у візерунках, – лозу й листя винограду, плюща, дуба, гостролиста, папороті, аканту. Популярними стали орнаментальні композиції з переплетеної виноградної лози (символ Христа) й гілок терену (символ страстей). Повзучі рослини починають вкривати гарматні стволи. Варіанти рослинного орнаменту, створені могутнім “готичним” поштовхом, залишалися актуальними протягом майже трьох століть. Вони не зникли навіть під тиском образотворчого мистецтва різних “відроджень”, хоча частково розгубили свої смисли, перетворившись лише на оздобу. На додачу, хащі орнаментальної флори наповнилися реальною й міфічною фауною, що товклася серед гілок у постійному русі.

Під очевидним впливом античності на гарматах “оселився” величний меандр, а від ісламського сходу європейські декоратори отримали в подарунок *арабеск* і *мореск*. Величезної популярності набирає картуш – елемент орнаменту у вигляді сувою із загорнутими краями, призначений для розміщення емблем, гербів і девізів.

Орнаментальні мотиви на гарматах почали формалізуватися з появою орнаментальної гравюри (друга половина XV ст.), що перетвори-

лася на посібник для митців й відіграла власну роль у формуванні художнього смаку Західної Європи XVI ст., коли оформилися практично всі основні види західноєвропейського орнаменту. Друковані гравюрні серії спонукали копіювати орнаментальні елементи, обмежуючи вільний розвиток гарматного декору. Іноді форма орнаменту дозволяє встановити, якими художніми посібниками користувалися людвигари.

Пожавлення до європейської гарматної орнаменталії приніс парадоксальний гротеск з його фантастично вільними перетіканнями форм, новою екстравагантністю й карнавальністю. Орнаментальний малюнок гротеску симетричний, підлягає архітектонічній логіці, завжди врівноважений, але у той же час “живий” – динамічний й витончений. До конструкції гротеску вплітаються фігурки птахів і тварин, маскарони й вазони, гірлянди квітів та плодів. Гротескові орнаменти зустрічаються на європейських гарматах до кінця XVIII ст.

До всієї багатогранності й полістильності гарматної орнаментики художня європейська культура XVII–XVIII ст. додала ще й особливості місцевих зображальних традицій, таких як “українське бароко”, приміром. Орнаменти наповнилися патетикою й підвищеною динамікою складних форм, неспокійним ритмом кривих ліній, іноді складених у переобтяжені деталями монументальні композиції. Орнаментальне оздоблення, з домінуючими мотивами аканту, пальмети й виноградної лози, максимально “маскувало” гармату. Стволи оперізувалися ламбрекенами (фігурними фестонами), букетами, гірляндами, вінками, до яких впліталися алегоричні антропоморфні й декоративні зооморфні елементи. Візерунок орнаменту зосереджувався на S- та C-подібних формах.

Однак у XVI ст. зразки суцільно орнаментованої артилерії залишалися дивиною. Стандартом був лаконічний візерунок серед розлогої символіки з епіграфікою. Безкомпромісно орнаментоване тло гарматних стволів – річ доволі складна й коштовна – не перетворилося у середовищі європейських замовників на загальну моду. Європа більше захоплювалася зооморфними й антропоморфними зображеннями, барельєфами й навіть горельєфами на гарматних стволах, розтягнувши античність на образи, символи й латинські цитати. Лише наступне століття принесло в Європу оригінальну масштабну орнаменталію на гарматній бронзі, зразкам якої вдалося “дожити” до нашого часу [38].

Деякі орнаментальні мережива й “килими”, що перенасичували художню “картинку”, мали посилювати сприйняття й створювати ін-

формаційну надлишковість, необхідну для надійного впливу на глядачів. Це їм вдавалося стовідсотково. Як картини, як п'єси з послідовністю мізансцен, вони пропонували розгорнуту інформаційну панораму, однак так і залишилися мистецькими “цікавинками” для європейського відливицтва. Можливо, лише в українських і російських землях, де відчувався ледь помітний потяг до східного орнаментального типу, на “килимове” покриття рослинним візерунком звертали більше уваги [39].

Рух від “знакового” мотиву до абстракції є характерною рисою гарматної орнаменталії, насамперед, європейського походження. У деяких випадках давній мотив можна розгледіти, однак, зазвичай, він змінювався невпізнанно. Можливо, це свідчило про згасання популярності допоміжної довідкової літератури, емблематичних збірок й каталогів орнаментів вже у середині XVIII ст. Крім того, часи масового чавунного артилерійського виробництва підвели декоративний момент до межі зникнення із стволів. На стилізацію орнаменту впливав “незручний” виробничий матеріал, непридатний для швидкого нанесення візерунків. Адже стилізація орнаменту – це його спрощення, схематизація, виключення індивідуальності, занедбання художніх нюансів й мікродеталей. Тому на великих гарматних підприємствах дедалі менше знаходилося охочих витратити кошти на боротьбу з гарматним металом, й орнаментальної вбогості уникали лише спеціально замовлені презентаційні або подарункові гармати.

Отже, європейське гарматне орнаментування XV–XVIII ст. аж ніяк не можна назвати нудним. Навіть цей коротенький огляд “загальних місць” представляє нам картину динаміки й різноманітності, мінливість й суміш якої виглядають доволі поетично. Поряд з орнаментальною “поезією” в європейському гарматному декорі поєднуються простий математичний розрахунок й безмежна свобода вираження: немислимий бестірій; екзотичні тварини й птахи, сплетені з гілками; маскарони з листям замість борід і вусів; та й взагалі будь-що найфантастичніше. Заглиблення в європейську гарматну орнаменталію дає мржливість створити не лише солідний дослідницький опус, але й цілий історико-міфологічний епос.

Однак коли ми говоримо про артилерійську орнаменталію у її найвищих проявах й найскладніших формах, про багатшаровість інформаційних полів й культурних підтекстів гарматного орнаменту, ми звертаємося, насамперед, до східної традиції.

Східний гарматний орнамент

Схід завжди вважався джерелом вишуканості, витонченості, таїни, особливої одухотвореності художнього смаку. Характерною рисою мусульманського світу був синтез декоративного мистецтва й монументальних, скажімо, архітектурних об'єктів, архітектоніка яких зливалася з каліграфією й орнаментом, неначе перетікаючи одне крізь одне. Мистецтво оздоблення артилерії (також речі доволі монументальної) сягає високого рівня в особливій художній формі декору, котрий спромігся надати грубій зброї емоційної виразності. Хоча уся, дивоглядна вигадливістю своєю, розкіш східного орнаменту проступає в гарматному декорі у більш спокійній, “концентрованій” формі, порівняно з архітектурою.

Орнамент на деяких східних гарматах [40] настільки значний й символічний, що здатен своїм багаторазово ускладненим візерунком передати глядачеві ту приповідь, що знаходиться за межами зображення. Деякі технічно складні й глибокі зразки, надійно зашифровані стилістично й “ідейно”, навіть важко віднести лише до геометричного чи лише до рослинного орнаменту.

Насмілимося припустити, що орнаментальність й абстрактність мусульманського мистецтва насамперед пов'язана з розумінням Бога, із спробою розповісти про Нього не лише словами, а й художніми елементами, абстрактним орнаментом передати абстрактне. Повторюваний орнамент ненав'язливо, але уперто й потайки привчає людину до відчуттів, що нагадують уявлення про Аллаха, – Єдиного, Незбагненного, Доброго Творця.

Ідея абстрактного Всевишнього стала найважливішим елементом внутрішнього світорозуміння кожного мусульманина, предметом його гордоців: мусульмани не піддалися спокусі потайного ідолопоклоніння, зберегли чистоту єдиногобжжя. Без сумніву, ця базова частина інтелектуального й емоційного світу мусульманства мала відобразитися у художній творчості. Іслам від початків не був байдужим до оздоблення своєї зброї, своїх перемог, свого панування й своєї вищості, тому поява таких монументальних речей, як гармати, не могла уникнути ідейних об'ємів мусульманського художнього стилю – пишного, орнаментального, незображально-декоративного. Орнаментовані гармати перетворилися на вагомий інформаційний додаток до загальної проповіді переможців, на один з багатьох параграфів внутрішньої програми ісламського світу, вираженої у специфічному декорі.

Усе, чим жив мусульманин, навіть художня творчість, мало релігійний смисл й вимірювалося згідно з принципами Ісламу. Власне, це виглядає як своєрідне соціальне замовлення, котре вимагало відображення відмислених істин на довколишніх речах, і головної істини – існування єдиного Бога. Безкінечний за своєю природою орнамент ідеально для цього підходив й зрештою перетворився на головний засіб художнього вираження ісламського світорозуміння, хоча навряд чи його зв'язок з релігією повсякчас усвідомлювався на побутовому рівні. Тому “східний орнамент”, з огляду на його поглиблену ідеологію, ми можемо вважати “мусульманським орнаментом”, тоді як європейський орнамент не сприймається виключно християнським й має вагому світську частину.

В артилерійському декорі, як і загалом у предметній сфері Ісламського світу, зустрічається три типи орнаменту – *геометричний (gırix)*, *рослинний (islîmî)* і *каліграфічний*. У більшості випадків вони використовуються окремо, однак збереглися гарматні зразки, де усі комірки великого геометричного мережива гіріху щільно заповнює сплетіння рослинних візерунків.

Уважне вивчення візерунка гіріху викликає складне враження: як настільки чітко організований й навіть скупий у засобах вираження орнамент може настільки невблаганно породжувати багату гаму почуттів. Варіанти “гарматного” гіріху, здається, пропонують невичерпне розмаїття форм і ритмів.

Саме слово “гіріх” означає вузол, що вказує на головну структурну одиницю орнаменту. Людвисарі конструювали його із сплетінь ліній, прямих за будь-яких умов (ні заокруглень, ні дуг, навіть з огляду на форму гарматного ствола), кутові заломы яких формували жорсткий малюнок. Однак через те, що, на додачу до округлої форми ствола, лінії ламалися під різними кутами, навіть пологими, у глядачів складалося враження плавності й хвилеподібності малюнка. Лінії утворювали мережива з ромбів, квадратів, трикутників, багатокутників, хрестоподібних або зірчастих (“окрилених”, за термінологією мусульманських математиків) фігур [41, с. 120]. Так орнамент на східних гарматах законсервував інформацію про тогочасні геометричні й математичні знання. Вивіреним математично й позбавлений стихійності багатьох європейських орнаментів, він міг бути виведений з будь-якої своєї елементарної ланки, безкінечно й механічно повторюваної за певним принципом.

Безпідставно вважати, що побудова гірхів на гарматах була доступна будь-якому пересічному людвисарю, навіть беручи до уваги вражаючі досягнення конструктивної геометрії (науки про побудову фігур) на Сході [42]. Зазвичай декоратори користувалися готовими моделями, лише змінюючи масштаб за потребою, інакше не можна пояснити подібність орнаментів, втілених на гарматах різних розмірів. У людвисарських родинах від батька до сина передавалися довгі клеєні з багатьох частин паперові смуги з ретельними кресленнями візерунків. Зразки таких сувоїв відомі з XVI ст., але очевидно, що вони існували й раніше [43, с. 126]. Функціонально вони нагадують друківані збірники орнаментів й емблематики, без яких не уявляв собі гарматного декорування європейський людвисарський цех. Тільки в західних “шпаргалках” перевага віддавалася зображальним символам й алегоріям, на відміну від східних, – орнаментоцентричних. Деякі зразки мусульманської артилерії сприймаються як посібник з орнаментациї.

Здається, головною декоративною функцією геометричного орнаменту східні майстри встановлювали візуальне зменшення масивності ствола. Гіріх приховував, а не підкреслював конструкцію гармати, як було прийнято у європейській декоративній системі. Навіть мережі з прямокутних фігур зазвичай розвертали під кутом до центральної осі ствола, аби не проявляли видовжену горизонталь. Там, де європейські майстри не проти були підкреслити рельєфною орнаментациєю грубість гарматного матеріалу, мусульманські колеги воліли її приховати. До того ж, традиція тонкого орнаментального мережива у вигляді павутички зобов’язувала східних ливарників надто старанно ставитися до кінцевої обробки декору стволів.

За словами дослідника теорії орнаменту Ю. Герчука, гіріх демонструє свою волю до безмежного розповсюдження, до заповнення усіх відомих просторів своїм чітко організованим, без кінця повторюваним ритмічним мотивом. При цьому він не відає пауз чи згущень, не знає ні центру, ні периферії [44, с. 124]. Подібне математично-просторове трактування орнаменту відсилає нас до іншої догми ісламської релігії, до ідеального образу картини світу, заданого Кораном.

Серед коранічних правил і норм існують приписи щодо відношень зі світом не мусульман, загальне уявлення завдань ісламського світу у ході історичного процесу. Усе це має вигляд стрункої концепції, притримуватись якої для будь-якого мусульманина так само обов’язково, як, скажімо, поститися у рамадан. Саме ісламське бачення історичної

мети, необхідний порядок речей, ідеальна кінцева картина світу відображені на безкінечних гарматних орнаментах типу гірiх.

Традиційне поняття “дар ал-іслам” (обитель ісламу) вважається антиподом поняттю “дар ал-харб” – території війни, яку потрібно завоювати. В ідеалі “дар ал-іслам” має поширитись усім світом, або приймаючи добровільно новонавернених мусульман, або силою виганяючи впертих “невірних”, які не бажали скоритися. Робота клопітка, тому мусульмани мають усіма доступними засобами поширювати знання про іслам. Гарматна орнаментация типу гірiх схожа на такий своєрідний пропагандистський плакат, котрий “працює” у парі з руйнівною функціональністю артилерії, здатної безпосередньо втілювати концепцію ісламу у життя. Силевий варіант навернення світу “невірних” називається джихадом (зусиллям) й означає будь-яку діяльність, спрямовану на поширення ісламу. Участь у джихаді може виражатися не лише у воєнних діях, але й у будь-чому, що зміцнює мусульманські позиції: виготовленні зброї, заготівлі припасів й одягу, написанні книжок, навчанні дітей тощо. Лиття гармат – чудовий приклад підтримки джихаду.

Що ж вважається, згідно з уявленням мусульман, кінцевою метою історичного процесу? На Землі має з’явитися Месія (в ісламі – Махді) й встановити ідеальну справедливу форму правління, втілену у конкретній земній державі, створеній у результаті священної війни, до якої мають залучитись усі мусульмани у міру своїх зусиль. Чи не символізує ідеально-симетричний орнамент гірiху на гарматному стволі той ідеал землеоблаштування, над яким працює кожна річ у руках мусульманина, зокрема, дана гармата? Чи не є він образом ісламського світового порядку, в якому без обмежень владарює Коран?

Так геометричний орнамент, здатний організувати й інші види орнаментации, став характерною рисою орнаментальної мови мусульманського гарматного декору й, при цьому, важливим засобом вираження світоглядних смислів.

За подібними до геометричного орнаменту законами будувався й *рослинний гарматний орнамент* (іслімі). Ті самі симетричні мережі, що рівномірно розбігаються на всі боки, безкінечно повторювані мотиви, той самий образ витончено складної стрункої впорядкованості. Основу рослинного орнаменту на східних гарматах становить мотив ритмічних завитків виноградної лози, типовий для “виноградного” Середземномор’я й особливо популярний у візантійському світі. Пре-

красний мотив без зображень “ідолів” був швидко сприйнятий мусульманами під іменем “візантійської гілки” й став настільки характерною ознакою східного орнаментування, що отримав у Європі нову назву – *арабеск* (“арабський”).

Рух округлих завитків лози прикрашається й ритмічно переривається листям і плодами іноді доволі неочікуваних форм. Простір між основними ритмічними лініями заповнюється іншими завитками, рослинами й їхніми елементами, вазонами, птахами. “Пуста” поверхня гарматного ствола при цьому заповнюється інтенсивним дрібним рослинним візерунком або пуансонним ритмуванням, аби підкреслити основний ритм. Такий візерунок у різних варіаціях притаманний артилерійському орнаментуванню всього мусульманського світу. Він міг змінюватись, але завжди зберігав безперервний ритм живих рослин й вигадливу винахідливість у заповненні порожнього простору.

Глибинний смисл арабеска виражає вічний рух й розмаїтість, співзвучні поняттю Аллаха, присутні у кожному повторюваному й нескінченному орнаменті. Милування світом, створеним для людини, здається, є більш конкретним, “приземленим” смислом цього орнаменту. Коран неодноразово згадує рослинний і тваринний світ як свідчення божественної прихильності до людей, котрі ним користуються. Виноград й виноградна лоза виступають узагальненим символом такої прихильності й неначе ілюструють філософську й конкретну суть божества.

Так званий “квітковий” стиль з композицією букетів (“вузлів щастя”) і медальйонів у поетично образному втіленні здатен транслювати коранічні картинки популярної теми райського саду. Його композиції виражають любов до складних візерунків, розрахованих на довге споглядання. Жива чарівність образів, їхня мальовничість посилюються характерною технікою плоско-рельєфного різьблення з прорізом під кутом до тла, котра створює світлотіньове моделювання поверхні гарматного ствола. Складається враження, що рослини відбивають тінь.

Арабеск, за усієї його витонченої розробки на східній артилерії, не можна вважати оригінальним “відбитком” ісламської ідеології. Його активне використання притаманне середньовічній художній культурі загалом, й подібність з європейськими рослинними орнаментальними мотивами очевидна. Лише наповнювалися вони різними смислами, залежно від християнської та мусульманської догматики.

Найбільш оригінальним варіантом орнаментального “облицювання” мусульманської артилерії вважаються *каліграфічні написи*, вико-

нані традиційними почерками, узгодженими за масштабом й ритмом з геометрією околичного візерунка. Афоризми, вислови з Корану, благі побажання, імена власників гармат й назви самих гармат, написи історичного змісту – все це часто виконувалося у формі каліграфічного орнаменту, широко представленого на азійських гарматах. Епіграфія як елемент орнаментального оформлення стала оригінальною ознакою мусульманської середньовічної артилерії. Гарматні стволи, вдягнені у суцільну кольчугу з каліграфічного орнаменту й орнаменту іслімі вражають своєю гармонійністю й вишуканістю.

Арабський шрифт, сам по собі достатньо орнаментальний, надавав можливість різних варіацій написання літер, багаторазово помножених майстрами каліграфії. “Нечитабельність” орнаментального напису, його декоративність мала затягувати глядача до розглядання безкінечного потоку вертикальних та вигнутих ліній, приправлених дрібним візерунком. Арабський шрифт серед декорування ствола може вразити людину, яка не знає арабської мови, своєю орнаментальною вишуканістю, але для “читача” краса пластики й ритміки шрифту великою мірою відтіняють зміст напису [45, с. 48].

Каліграфічні цитати з Корану часто розміщувалися в арковому картуші, іноді дещо загостреному до вершини (символізував міхраб мечеті), котрий вирізняв текст й робив його значущим для глядача. Орнаментальний мотив виноградної лози зазвичай відокремлював основний текст від заголовної коранічної формули, якщо така передбачалася. Слова неначе потопали у квітах, котрі плавними перетікаючими візерунками, овалами, спіралями виникали з різних боків тексту. Певного моменту важко відрізнити тексти від візерунків, настільки гармонійну орнаментальну композицію вони склали. Літери, як і рослині елементи, різьбилися під невеликим кутом, що при бічному освітленні створювало гру світла й тіні. Прийом, досить характерний для Сходу.

Почерком гарматної епіграфіки, котрий, за характером написання літер, найліпше “співпрацював” з ритмікою рослинного орнаменту, вважався заокруглений пізній *насх*, популярний з кінця XV ст. Іноді намагалися орнаментально трактувати більш ранні почерки *куфі* й *сульс*. Гарматні написи підлягали немислимим художнім обробкам, набували яскравої декоративності, коли до них включалися плетінки у вигляді так званих “вузлів щастя” чи “вузлів благоденства”, поєднаних з літерними стволами.

Іншим популярним гарматним орнаментальним почерком був *дівані*, що особливо цінувався серед каліграфів Османської імперії. Текст *дівані* пишеться під кутом, навскіс з верхнього правого кута до нижнього лівого, й наприкінці кожного рядка рухається у висхідному напрямку. Іншою яскравою декоративною особливістю гарматного *дівані* було заповнення порожніх місць крапками. У даному випадку можна говорити про втілення принципу “нетерпимості порожнечі”, – одного з важливих моментів філософії мусульманського мистецтва.

Нарешті у XV ст. перський каліграф Султан-Алі Мешхеді запропонував надзвичайно елегантний почерк на основі місцевих варіантів *насху*, *таліку*, *рукаті* й *такі* – почерк *нашталік*, котрий поширився на Близькому Сході й Індійському субконтиненті. Власне вся каліграфічна орнаментика артилерії Великих Моголів виконана вишуканим *нашталіком*.

Саме використання терміна “каліграфічний орнамент”, свідчить, що цей варіант східного декору “блукав” на межі орнаменту й епіграфіки, неначе коливався між красивим виконанням тексту й красивим візерунком, у котрому текст зашифровано. Нерозривний зв’язок цих рис при різних їхніх співвідношеннях становив основну структуру всіх видів каліграфічного орнаменту, але з єдиним ідеологічним змістом – нав’язливою пропагандою єдинобожжя. Європейська гарматна епіграфіка, навіть у найцікавіших своїх варіантах, не досягала до “звання” орнаменту. Хіба що високоякісні написи кирилицею, виконані у формі в’язі, на перший погляд нагадують вишукано-манерний візерунок, а вже потім (часто, не без зусиль) розшифровуються як текст. В інших випадках гарматна європейська епіграфіка виконує роль орнаменту, лише коли зміст напису або зовсім не читається, або якимось чином підкорений декоративному образу гарматного ствола, приглушений та ослаблений. Однак – це було лише випадковою роллю, “обманкою” без смислового навантаження, задуманого виконавцями.

Абстрактні смисли орнаментальних побудов на гарматних стволах посилюються ще й символічним та магічним значенням геометричних фігур. Скажімо, зірка Сулеймана, зірка Дауда й інші знаки служили талісманами, свідомо залученими для магічного захисту, що було важливо у небезпечній професії пушкарів. Так глибинне досить вдало поєднувалося з поверховим, зводячи до купи художній текст орнаменту й внутрішні настрої людей. Якоюсь мірою орнамент, особливо каліграфічний, виконував роль ікони, будучи певним посередником між цим

та іншим світами, віконцем у простори, де присутній Бог у своїй силі. Звичайно, у випадку гарматного орнаменту не доводиться говорити про повний смисл його “іконічного” значення. На гарматах релігійно-філософський смисл, загорнутий в естетичне почуття, присутній лише частково, хоча й це “часткове” могло займати доволі великий обсягом, залежно від конкретних людей у певних обставинах.

Орнамент проявляє естетичні смаки народів, їхні художні здібності й талант, відображає художньо-естетичний досвід і навіть певні світоглядні риси. Принцип декоративності у середньовічній артилерії знайшов своє оптимальне втілення в орнаментальному мистецтві, котре умовно відображувало багатство світу дійсності й містило іноді досить складний символічний, алегоричний й асоціативний смисл, близький до поетичних і музичних образів.

Можливо, секрет східного орнаменту криється саме у вишуканому музичному ритмі, який превалує на Сході й буває навіть більш визначеним, ніж мелодія. Скажімо, так відбувається у турецькій та перській музиці. В арабській музиці існує величезне розмаїття ритмів. Однак досконалості культура ритму сягнула лише в Індії. Тому орнамент на східних гарматах більш підкорений ритму, який звучав у голові майстрів. Європейський же орнамент більше схожий на плавну мелодію. Мелодичність орнаменту на європейських гарматах одразу впадає у вічі. По суті, орнамент має природу, подібну до музичної, в основі якої елементи повторення й віддзеркалення. Особливо строго ці закони дотримуються у дитячих пісеньках, через що ми й пам’ятаємо їх усе життя.

Східний орнамент – тема безкінечна й благодатна для розмірковувань, тому закінчимо її на цій музично-поетичній ноті.

Пограничний орнамент

Спробу препарування гарматного орнаменту завершимо деякими зауваженнями щодо його “пограничних” типів.

Загалом, здається, не важко розрізнити орнамент на поверхні ствола. Однак, де закінчується орнамент й починається інша форма декору? Адже існує великий комплекс декорованих гармат, орнаментация яких наближується до розповіді, зображення майже не виключаються з власних конкретних просторово-часових зв’язків, отримуючи смисл і статус умовного знаку. Так будується алегорична композиція, котра часто межує з орнаментальною. Прикладний контекст іноді змушує сприймати алегорію не в картинному, а в орнаментальному ключі.

Скажімо, до рослинного орнаменту вводяться зображення живих створінь, котрі не лише формують відчуття простору, а й наближають орнамент до алегоричної композиції. Приміром, на гарматі Карпа Балашевича 1713 р. [46] флористичний орнамент заповнює увесь невеликий ствол й лише десь непримітно внизу з'являється соловей, формуючи свій життєвий простір серед гілок і листя, мимохідь даючи ім'я гарматі. Невипадковість появи зображення птаха підтверджує й тематика емблематичного вірша.

Це простий приклад – вплітання до орнаменту однієї фігури. Коли ж до орнаменту вноситься розвинуте сюжетне зображення, воно надійно зберігає якості просторового світу й ледь підкорюється ритмічно-площинній структурі візерунка.

За певних обставин роль орнаменту може відігравати і символіка. Приміром, – зображення королівських лілій на французьких гарматах, розташованих у строгому геометричному порядку на стволі.

Інший варіант “пограничного” стану виникає, коли орнамент набуває рис реально-просторової й навіть сюжетної організації. Будь-яке зображення, навіть умовне, дає уявлення про притаманне даному предмету середовище. Якщо серед візерунка “гуляють” звірі, – тло являє собою хащі; птахи з розправленими крилами, навіть поставлені в ідеально-ритмічний ряд, все ж таки летять у повітрі; дикі коні стрибають на лузі, а пуансонне “море” під дельфінами наповнене морськими мешканцями.

Луска рибини чи дракона також перетворюється на орнаментацию ствола, побудовану на симетрії й повторюваності. Світова ливарницька практика знала ще один спосіб “перевтілення” гарматного орнаменту – за допомогою нанесення здрібненого візерунка. Суцільний дрібний орнамент на гладкому “нудному” стволі створював рельєфну поверхню й породжував відчуття скоріше фактури, ніж візерунка.

Нарешті, відомі варіанти побудови гарматного орнаменту не з окремих мотивів, а із закінченої образотворчої композиції зі власною внутрішньою просторовою структурою, багаторазове повторювання якої перетворює її на узагальнений, концентрований знак. Такий спосіб введення орнаменту на стволи гармат практикувався у створенні орнаментованих поясків. Їх могло бути декілька на одному стволі, але міг бути й один, виконуючи роль декоративного акценту.

Отже, масштабний гарматний орнамент може існувати в умовних “чистому” й “пограничному” варіантах. “Чисті” орнаменти більш при-

таманні мусульманській артилерії, хоча й там не обходиться без винятків. “Пограничні” – межують з алегорією й символікою, набирають їхніх рис, балансують на межі з декоративним живописом, створюючи можливість подвійного сприйняття – сюжетно-просторового чи орнаментально-площинного [47, с. 58]. Вочевидь, цей тип гарматного орнаменту свідомо ускладнювався творцями, які наповнювали його “розповідною” структурою. Намагання збагатити орнамент, розмістити у ньому оригінальну інформацію було повсякчасною внутрішньою потребою середньовічних людвисарів-декораторів.

Джерела та література

1 Мається на увазі так зване “довге” Середньовіччя, яке завершувалося десь наприкінці XVIII ст.

2. Приклади з української історіографії: Жолтовський П. М. До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV–XVII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К., 1957. – № 3. – С. 120–144; Жолтовський П. М. Художній метал: Історичний нарис. – К., 1972; Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983.

3. Деякі з них: Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. – К., 1973; Ефимов С. В., Рымша С. С. Оружие Западной Европы XV–XVII вв. кн. 2. – СПб., 2009; Макаренко М. Запорізькі клейноди в Ермітажі // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 25–34; Пилипенко Б. Видатна пам’ятка українського людвісарства: [про видат. твір укр. ливарства кінця XVII ст. – дзвін роботи глухів. людвисара Карпа Балашевича] / Б. Пилипенко // Пам’ятки України. – 2008. – № 3. – С. 108–119; Balasubramaniam R. The saga of Indian cannons. – New Delhi, 2008; Bocheński Zb. Armaty Oswalda Baldnera // Rocznik Krakowski. – Krakow, 1937. – Т. 28. – С. 87–96; Bocheński Zb. Dwa nieznanе działka Oswalda Baldnera na Zamku Wawelskim // Broń I Barwa. – Warszawa, R. IV. – № 4; Candiani Guido, La corsa ai grossi calibri durante la prima Guerra di Morea e “i cannoni di nuova invenzione” di Sigismondo Alberghetti // Ships and Guns: The Sea Ordnance in Venice and in Europe between the 15th and the 17th Century. Ed. by Carlo Beltrame and Renato Gianni Ridella–Oxford, 2010; Dubled H. L’artillerie royale française a l’epoque de Charles VII et au debut du regne de Louis XI (1437–1469): les freres Bureau // Mémorial de l’artillerie française. – 1976. – № 50. – P. 555–637; Muller H. Deutsche Bronzgeschützrohre 1400–1750. – Berlin, 1968; Petrus J. T. Lufy armatnie Leonarda Herlego w zbiorach wawelskich // Studia waweliana. – 1993. Т. 2. S. 95–100; Petrus Jerzy T. Nieświeska kolekcja luf armatnich w świetle inwentarza z roku 1857 // Studia Waweliana.– Krakow, 1999. – Т. 8. – S. 111–125; Roth Rudi.

The Visser collection, arms of The Netherlands in the collection of H. L. Visser. – Vol. 2: Ordnance, cannon, mortars, swivel-guns, muzzle- and breech- loaders. – Zwolle, 1996; Volpicella L. Le artiglierie di Castel Nuovo nell'anno 1500 // Archivio Storico per le Province Napolitane. – 1910. – № 35. – P. 308–348.

4. Скажімо, з упровадженням 1779 р. лиття гармат за передовою французькою системою Жана Батіста Вакета да Грибовалія, указом короля Станіслава Августа було поставлено крапку в орнаментуванні державної артилерії Речі Посполитої. Відтоді інформація на стволах обмежувалася іменем короля й датою відливу. Дозволялося також залишити прізвиська генерала артилерії та людвісаря, які карбувалися на торілі або дульному зрізі, мали бути непомітними й не вважалися за оздоблення. Дельфіни перетворилися на нудні гладкі дуги (Grodzicka M. Zabytkowe działa spiżowe w zbiorach polskich // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Т. VI/2. – Warszawa, 1960. – С. 361.

5. Соколова Т. М. Орнамент – почерк епохи. – Л., 1972.

6. Мальченко О. Особенности художественного стиля глуховских литейщиков Иосифа и Карпа Балашевичей // Война и оружие: Новые исследования и материалы; Труды Четвертой Международной научно-практической конференции 15–17 мая 2013 года. – Ч. III. – СПб., 2013. – С. 147–160.

7. Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. – К., 1973.

8. Клейн С. Л. Археологическая типология. – Л., 1991.

9. Там само.

10. Львівський історичний музей (музей “Арсенал”).

11. Гармата “Юан Хреститель” 1698 р. (Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie).

12. Гармата І. Новицького 1692 р. (Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie).

13. Герчук Ю. Я. Что такое орнамент?: Структура и смысл орнаментального образа. – М., 1998.

14. Шубников А. В. Симметрия. – М., Л., 1940 (Ел. ресурс: <http://alterschl13.narod.ru/ornam.htm>).

15. Balasubramaniam R. The saga of Indian cannons. – New Delhi, 2008.

16. Герчук Ю. Я. Что такое орнамент?... – М., 1998.

17. Balasubramaniam R. The saga of Indian cannons. – New Delhi, 2008.

18. Blackmore H. L. The Armouries of the Tower of London. – Vol. I: Ordnance. – London, 1976. – P. 408–409. Серед гарматних зразків з українських музейних колекцій чи не найбільший вміст свинцю (14%) – в салютній гарматі європейського походження (XVIII ст.), яка зберігається в Одеському історико-краєзнавчому музеї.

19. Герчук Ю. Я. Что такое орнамент?... – М., 1998.

20. Російська пищаль “Свиток” 1591 р., роботи майстра Семена Дубініна (Артилерійський музей, Санкт-Петербург).
21. Приміром, пищаль “Новий Перс” роботи московського майстра Мартьяна Осипова (Рубцов Н. Н. История литейного производства в СССР. – Ч. 1. – Издание 2-е, доп. и перераб. – М., 1962. – С. 241), або пищаль Якова Осипова 1671 р. (Артилерійський музей, Санкт-Петербург).
22. Герчук Ю. Я. Что такое орнамент?... – М., 1998.
23. Гармата “Лев” 1705 р., роботи К. Балашевича (Московський Кремль).
24. Гармати Г. Мольтцфельта (Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, Armemuseum (Стокгольм)); гармати А. Беннінка (Артилерійський музей, Санкт-Петербург).
25. Стрибающий грифон, хлопчик на коні (Bayerische Armeemuseum (Баварський воєнний музей, Інгольштадт)); ящірка, що повзе (Heeresgeschichtliches Museum (Воєнно-історичний музей, Відень)).
26. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – М., 1970.
27. Герчук Ю. Я. Что такое орнамент?... – М., 1998.
28. На подібні функції орнаменту звернув увагу ще чеський дослідник народної культури Йозеф Видра (1884–1959) (Vydra J. Indigo Blue Print in Slovak Folk Art. – Prague, 1954; Vydra J. Folk painting on glass. – Bratislava, 1957. – 142 р.; Ворончихин Н. С., Емшанова Н. А. Орнаменты, стили, мотивы. – Ижевск, 2004. – С. 17).
29. Герчук Ю. Я. Что такое орнамент?... – М., 1998.
30. Там само.
31. Там само.
32. Там само.
33. Хейзинга Й. Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах/ Пер. Д. И. Сильвестрова. – М., 1988.
34. Там само.
35. Ел. ресурс: <http://www.digitale-sammlungen.de/?c=rss&l=en>
36. Smith Robert D., DeVries Kelly. The artillery of the Dukes of Burgundy, 1363–1477. – Woodbridge, 2005. – P. 262–315.
37. Бомбарда 1460-х років (Askeri Müze ve Kültür Sitesi (Воєнний музей, Стамбул)).
38. Гармати А. Беннінка (Артилерійський музей (Санкт-Петербург)); Blackmore H. L. The Armouries of the Tower of London. – Vol. I: Ordnance. – London, 1976. – P. 75).
39. Гармата “Лев” 1705 р., роботи К. Балашевича (Московський Кремль); гармата “Соловей” К. Балашевича 1713 р. (Чернігівський істо-

ричний музей); гармата “Ахіллес” 1617 р. А. Чохова (Артилерійський музей, Санкт-Петербург).

40. У даній роботі ми обмежуємося орнаментальною артилерією, виготовленою на території країн Центральної Азії, Малої Азії, Близького Сходу й Індійського субконтиненту. Хоча й це так зване “обмеження” здається не виправдано безмежним.

41. Герчук Ю. Я. Что такое орнамент?... – М., 1998.

42. Див. цікаве історико-теоретичне дослідження ташкентського вченого М. С. Булатова “Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX–XV в.”; Юшкевич А. П. История математики в средние века. – М., 1961; Абу-л-Вафа ал-Бузджани. Книга о том, что необходимо ремесленнику из геометрических построений // Физико-математические науки в странах Востока. – 1966. – Вып. 1. – С. 56–140.

43. Герчук Ю. Я. Что такое орнамент?... – М., 1998.

44. Там само.

45. Там само.

46. Гармата “Соловей” К. Балашевича (Чернігівський історичний музей).

47. Герчук Ю. Я. Что такое орнамент?... – М., 1998.

Олег Мальченко (Київ, Україна). Внутрішній світ орнаменту середньовічної артилерії

Стаття присвячена орнаменту як специфічному різновиду декору середньовічної артилерії. Визначаються структура й функції гарматного орнаменту, обговорюється поняття художнього стилю. Акцентується увага на інформативній складовій орнаменту, його змістовності й ідеологічному наповненні.

Ключові слова: середньовічна артилерія, гармата, орнаментування, стиль, інформативність, історичне джерело.

Олег Мальченко (Київ, Україна). Внутренний мир орнамента средневековой артиллерии

Статья посвящена орнаменту как специфической разновидности декора средневековой артиллерии. Определяются структура и функции пушечного орнамента, обсуждается понятие художественного стиля. Внимание акцентируется на информационной составляющей орнамента, его смысле и идеологическом наполнении.

Ключевые слова: средневековая артиллерия, пушка, орнаментация, стиль, информативность, исторический источник.

Oleg Malchenko (*Kyiv, Ukraine*). **The Inner world of the Medieval Artillery Ornament**

Article is devoted to the ornament as a specific type of decoration of medieval artillery. Defines the structure and functions of the cannons ornament, discusses the concept of artistic style. Focuses on the information content of the ornament, its sense and ideological content.

Key words: medieval artillery, cannon, ornamentation, style, information, historical source.

Олег ДЯЧОК
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК 338.439.5:631.554(477.7)“15-17”

**Степовий чинник
у торгово-митних відносинах
кінця XV – середини XVII ст.**

Здавна торгівля посідала важливе місце в міжнародних контактах. Держави регулювали зовнішньоторговельні відносини шляхом видання нормативно-правових актів, укладання дипломатичних договорів й контролювали за допомогою митної інфраструктури. Однак інколи помітний вплив на здійснення унормованих торгово-митних відносин справляли певні чинники, з якими доводилося рахуватися. Одним із них був Степ з його географічними й демографічними особливостями. Для купців він одночасно містив спокуси, що обіцяли чималу економію коштів внаслідок об'їзду митниць нествановленими дорогами та уникнення сплати мита, й загрози у вигляді втрати товарів чи й самого життя.

У лютому 1498 р. у відповіді послу великого князя московського Івана Васильовича великий князь литовський Олександр звинуватив московського посла Михайла Плещеева в тому, що останній провів купців повз “головні місця”, тобто повз місця стягнення головного (в'їзного) мита. У відправленому тоді ж посланні до сусіднього монарха господар конкретизував, що Плещеев не поїхав визначеною дорогою на Київ, а поїхав “подем”, повз Черкаси, Канів та Київ, до Путивля. У відповіді Олександр також звернувся до Івана Васильовича, аби той наказав своїм послам їздити звичними дорогами. А якщо з ними будуть прямувати московські або заморські купці, *“ажбы мытъ наших не объездчали, и, где зьдавна склады гостемъ бывали, тут бы и тепер были, какъ жо и в доконъчани о томъ записано, што гостемъ нашымъ добровольно ездити на обе стороны по нашымъ землямъ старымъ обычайнымъ дорогами, а мыта и пошлины везде платити по-старому, а новымъ дорогами мыт не объежъдчати”* [18, 129–130; 16, 41]. Варто відзначити, що “польовий” шлях від Перекопу до витоків річки

Коломак, повз Путивль, Новгород-Сіверський й далі на Москву був досить популярним серед тогочасних контрабандистів. Деякі з них за провідників брали й урядовців Великого князівства Литовського. Останні ж за свої послуги отримували відповідну плату. Наприклад, ревізія канівського замку 1552 р. містить слова місцевого старости, що київський воевода пустив караван чисельністю близько ста возів з коштовними товарами, який прямував з Москви до Києва, стороною від “звиклих” доріг, через поле, минаючи Канів та Черкаси, і навіть надав йому провідників [4, 46–47; 15, 119; 8, 380].

Слід звернути увагу на те, що у разі пограбування іноземних купців під час прямування встановленою дорогою їхні збитки відшкодовувались державою. Траплялося, що повертали й відібрані товари, як було у випадку з левантійськими купцями, котрі у 1503 р. йшли до Києва і були пограбовані козаками поблизу Черкас [15, 106]. А коли подібне відбувалося на “незвичайній” дорозі, то на компенсацію постраждали розраховувати не могли. Купці з південних країн, пограбовані 1545 р. козаками в урочищі Санжарові, на Ворсклі, неподалік сучасної Полтави, свідчили, що з метою уникнення сплати мит вони пішли з Перекопу не дорогою, а через поля, де ніколи не ходили ні їхні предки, ні вони самі. Тому, як відзначено у відповіді Жигимонта Августа послам кримського хана Сагіб-Гірея від 20 жовтня 1545 р., “... *тыи купцы сами себе в томъ кривы, ижъ впустивъши дороги свои звечистыи стародавныи и не идучи с товары своими возле давнього вбычаю на замки его милости Киевъ, Черкасы и Каневъ, яко и первеи бывало, а инъшими дорогами новими незвычайными, где есть великаа небезпечность, с товары своими пошли, а до замковъ его милости дорогою старою ити не хотели...*” Відповідь господар завершив такими словами, адресованими ханові: “*А естли бы купцы его або корованы турецкие через то пред сѧ дорогами новими и незвычайными, впустивъши дорогу звечную, ходили, а воевод и старостамъ его милости ведома в себе не давали, а што бы сѧ имъ тамъ шкოდного стало, тогды вжо яго милость цару, брату своему, съ себе то складаеть, о в томъ ничего ведати, и в томъ ему, брату своему, съ купцомъ ихъ виненъ быть не хочетъ*” [15, 109; 16, 71–73].

Пограбування великого турецько-татарського каравану 1545 р. набуло досить значного розголосу. На його прикладі М. С. Грушевський показував, що уряд і місцева литовсько-польська адміністрація протегували “звиклі” дороги й брали відповідальність за безпечність ка-

раванів тільки на таких дорогах, коли купецькі валки йшли з відома адміністрації та під її охороною. У противному ж випадку, при спробі йти манівцями та обминути мито, з порушників не лише брали промито, але місцева адміністрація взагалі “поблажливо дивила ся на громленне таких караванів ріжними людьми”. Останнє можна пояснити не тільки прагненням посадовців сприяти дотриманню торговцями дорожнього примусу, але й отриманням від здобутого певної частини у вигляді поборів, так само, як оподатковувалось уходництво. Стосовно вказаної події вчений відзначив, що потім у своєму поквитованні купці змушені були визнати: *“уєжджаючи отъ мѣтъ замѣковъ є. милости и опустивши тую звечную дорогу, поили сьмо зъ мѣства съ Перекопа не дорогою, черезъ поля яловыє, где николи купѣцы, предкове наши, ани мы сами не хоживали”*. Проте, аби не дражнити татар і турків, литовський уряд врешті частково відшкодував купцям збитки (загальну вартість втрачених товарів вони оцінювали у 862 тисячі, але в документах не вказана грошова одиниця; на думку М. С. Грушевського, якщо турецьких аспр, то це було б приблизно 20 тисяч золотих, але постраждали погодились на частину компенсації – 5 тисяч золотих червоних, або 3300 кіп грошей). Разом з тим, на чому акцентував увагу вчений, пограбовані змушені були визнати власну вину, а також те, що на офіційній дорозі вони та інші купці ніколи не мали ніяких прикостей і шкоди. А щоб надалі не траплялося таких історій, уряд Великого князівства Литовського звернувся до хана, аби наказав купцям, щоб вони *“шли бы съ куплями своими дорогами стародавньими, яко и первой бывало; и коли они упередъ до воеводы (київського. – О. Д.) и старосты є. милости черкаського и каневського водлугъ давнього обычаю посылали, и о себе имъ знати давали, а воевода и староста черкаській¹ мають противъко ихъ посылати и ихъ выпроважатъ и казатъ провадить – естли въпаньство нашо, або до земли Московское”*. В іншому ж випадку уряд не братиме на себе жодної відповідальності за недоторканність караванів [6, 10–11, 15; 7, 53, 57, 61; 16, 72].

Для самих козаків пограбування татарських чи турецьких (зокрема, на шляху з Білгорода до Очакова) караванів було частиною своєрідного змагання, “пограничного спорту”, що з одного боку був справою честі, помстою за напади південних сусідів, а з іншого – джерелом

¹ У той час старостою канівським і черкаським зазвичай була одна особа (прим. М. С. Грушевського).

реального заробітку [7, 57, 58; 13, 244; 5, 429]. Другий аспект дістав назву “козацького хліба”. Влада Великого князівства Литовського, офіційно засуджуючи такі дії, не надто прагнула покласти їм край, адже у суспільній думці вони знаходили підтримку і сприймалися як помста за втрати. Згодом набутих досвіду здобичництва козаків почали залучати до державної служби. Зокрема, під час війни Речі Посполитої проти Московії (1579–1581) козацькі волонтери виконували функцію забезпечення війська продовольством і фуражем [10, 143–145]. А у наступні десятиріччя козаки неодноразово привертали увагу уряду до економічної необхідності здобичництва за рахунок пограбування мусульманських сусідів [3, 350–351]. Прикордонні вилазки з метою захоплення здобичі були досить поширеною і тривалою практикою, яку бачимо й у середині XVII ст. на Слобожанщині, і котра сприймалася самими козаками як щось цілком буденне і нормальне. І коли у 1657 р. московський уряд заборонив козакам із Змієва грабувати поселення татар на Орелі, котрі, зі свого боку, грабували хутори й пасіки козаків, у останніх це викликало здивування: “*Часом нас татари беруть, і ми про те не тужимо, часом ми татар, і вони про те не тужать. А на тому Україна й почалася*” [11, 24].

Звісно, напади на купців здійснювали і козацькі вчителі – татари. У 1541 р. турецький султан Сулейман (який у листах Жигимонта I названий шахом) послав до Москви свого підданого, купця Андрея Грека, придбати для нього соболів, шуби та інші речі, давши на витрати шістсот тисяч денег. Андрей Грек мав прямувати дорогою, що оминала Київ. Але побоюючись пограбування з боку “*войска царя Перекопьского, которое з Москвы назад до Орды шло*”, купец вирішив їхати через Київ. Султан звернувся до господаря з проханням пропустити його через територію Великого князівства Литовського без перешкод. Жигимонт I для підтримання добрих стосунків із султаном (“*приязни к собе нашего брата царя турецкого*”) задовольнив це прохання, надіславши 15 жовтня того ж року відповідного листа до київського воєводи, маршалка, князя Андрія Михайловича Кошерського, в якому наказував не чинити купцеві жодних перепон [2, 34–35, № XXI; 12, 49–50, 114].

Небезпека чатувала на торговий люд не лише на Придніпров’ї, а й у Придунав’ї. Зокрема, у 1604 р. татари розгромили караван італійця Яна Баптіста Вавеллі, кількох чоловік убили і поранили. Щоб протистояти небезпекам і труднощам, італійські купці об’єднували кошти і зусилля, створюючи спілки [9, 38].

Близькість до Степу бралася владою до уваги й у внутрішніх справах. Наприклад, право торгувати без сплати мита отримували мешканці південних прикордонних міст. “*Чынячы имъ ласку*”, 4 квітня 1558 р. Жигимонт Август видав безмитний лист (документ на право торгувати без сплати мита) черкаським міщанам і боярам на необмежену торгівлю в землях Великого князівства Литовського, “*бачачы, ижъ вни суть люди украиные, а ижъ тежъ не блиско жывность собе купують и трудность и наклад прымують*” [16, 86]. 1 березня 1582 р. Стефан Баторій підтвердив право черкаських міщан на безмитну торгівлю, як у Великому князівстві Литовському, так і в Короні [14, л. 35–35 зв.]. Але інколи цим прагнули скористатися посадовці тих місць, які знаходились далеко від кордону. Зокрема, у 1565 р. овруцький староста князь Андрій Тимофійович Капуста і житомирський підстароста Петро Костюшкович Хоболтовський відмовлялись виконати розпорядження про встановлення митниць в Овручі та Житомирі, мотивуючи, що це “українні міста”, тому мита тут брати ні з чого [16, 113–114].

У XVII ст. роль Степу у торгово-митних відносинах помітно змінюється. Торгівля, зокрема міжнародна, посідає дедалі більше місце у житті козаків, котрі сприйняли й застосували на практиці деякі аспекти державно-правової організації Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Це засвідчив відомий універсал гетьмана Богдана Хмельницького від 21 квітня 1654 р. про стягнення з іноземців ввізного й вивізного мита й промита у формі конфіскації у випадку спроби вивезення товарів іноземного купця вітчизняним торговцем під своїм іменем [1, 508]. Ще більшою мірою це спостерігається у проекті договору Запорозького Війська з Туреччиною про торгівлю 1650-х рр., який передбачав взаємні права щодо ведення торгівлі та їх гарантії, котрі, передусім, мали забезпечувати резиденти кожної сторони у землях іншої. Більшість положень присвячувалась можливостям козаків вести вільну торгівлю у володіннях султана, засновувати тут свої склади, довготривалому звільненню козаків від сплати мита та податків, успадкуванню товарів після смерті власників [17, с. 67–70].

З поширенням російської митної системи на українські землі, ліквідацією Запорозької Січі та приєднанням до Росії Кримського ханства у другій половині XVIII ст. припиняється вплив Степу на торгово-митні відносини.

Джерела і література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России и издаваемые Археологическою Коммиссиею. – СПб., 1861. – Т. 3. (1638–1657). – [2]+22+604+134 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Коммиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. V: Акты об украинской администрации XVI–XVII в.в. – 118+560+XXXVII с.
3. *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – 503 с.
4. *Гальський К. Є.* Торгівля й митна справа у середньовічному Києві // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми: Зб. наук. праць пам'яті професора Йосипа Леонідовича Рісича. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2004. – С. 32–64.
5. *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / Упоряд. та перекл. з пол. о. Юрія Мищика. – К.: Вид. дім “Кисво-Могиллянська академія”, 2007. – 1006 с.
6. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – 680 с.
7. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. – 624 с.
8. *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – XVIII+807+CXII с.
9. *Кривонос В.* З історії торгівлі італійських купців у Львові в середині XVI – першій половині XVII століття // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 34–41.
10. *Леп'явко С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття “козацького хліба” в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – К., 2000. – Вип. 1. – С. 143–157.
11. *Маслійчук В.* Слобідська Україна. – К., 2008. – 72 с.
12. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Книга 28 (1522–1552): Книга записаў 28 / Падрыхтовка тэкстав да друку і навук. апарат В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск: АТНЕНÆUM, 2000. – 312 с.
13. *Плецький С. Ф.* Уявлення запорозьких козаків про кордон за часів Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2003. – Вип. 7. – С. 244–248.

14. Российский государственный архив древних актов в г. Москве. – Ф. 389: Литовская метрика. – Оп. 1. – Д. 196.

15. *Сидоренко О. Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – 332 с.

16. Торговля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; Редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 408 с.

17. Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998.

18. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1993. – Кн. 5: (1427–1506): Užrašymų kn. 5. – 402 p.

Олег Дячок (Дніпропетровськ, Україна). Степовий чинник у торгово-митних відносинах кінця XV – середини XVII ст.

У статті розглянуто вплив на міждержавні та внутрішньодержавні торгово-митні відносини ранньомодерної доби невідконтрольності значної території Степу місцевим урядовцям, а також козацтва, татарських орд.

Ключові слова: Степ, торгово-митні відносини, мито, дорожній примус, козацтво, татари.

Олег Дячок (Дніпропетровськ, Україна). Степной фактор в торгово-таможенных отношениях конца XV – XVII в.

В статье рассмотрено влияние на межгосударственные и внутригосударственные торгово-таможенные отношения раннемодеpного времени невоdконтpольности значительной территории Степи местным урядникам, а также казачества, татарских орд.

Ключевые слова: Степь, торгово-таможенные отношения, таможенные пошлины, дорожное принуждение, казачество, татары.

Oleg Dyachok (Dnipropetrovs'k, Ukraine). Steppenwolf Factor in Trade and Customs Relations in the late 15 – mid 17 centuries

The article considers the impact on interstate and intrastate trade and customs relations non controllability large areas of steppe to the local officials, and the Cossacks, Tatar hordes in early modern period

Key words: Steppe, trade and customs relations, customs duties, travelling compulsion, the Cossacks, Tatars.

Дмитро СЕМКО
(Київ, Україна)

УДК 304(477.51):930.1 “19/20”

**Чернігово-Новгород-Сіверський
культурний осередок в історіографії
XIX – початку XX ст.**

Історіографія XIX – початку XX ст., присвячена Чернігово-Новгород-Сіверському культурному осередку, доволі репрезентативна. Репрезентативність її зумовлена тією роллю, яку відігравав осередок у соціокультурному контексті другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. В цей період осередок став фактично першим українським культурним центром, що діяв за умов існування української козацької держави, і цей фактор суттєво вплинув на характер та напрямки його діяльності.

Церковно-адміністративна та суспільно-політична діяльність чернігово-сіверських учених ченців, а також їхня літературно-публіцистична та поетична спадщина привертала увагу дослідників саме своєю багатогранністю. Перша спроба наукового опрацювання спадщини діячів Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку була здійснена київським митрополитом Євгенієм (Болховітіновим). Митрополит Євгеній належав до того кола церковних істориків, які протягом першої половини XIX ст. сформулювали основні напрямки розвитку церковної історичної науки, головним серед яких було залучення широкого кола специфічних, як за походженням, так і за змістом, джерел. Як зазначає В. Ластовський, митрополит Євгеній розрізняв у своїх роботах “малоросійське” та “великоросійське” духовенство, причому не лише до часу приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, а й пізніше, аж до кінця XVIII ст. Це протиставлення підкреслює розуміння ним процесу різних шляхів розвитку православної церкви в Україні та Росії. На думку В. Ластовського, такий підхід був характерним для історичної науки XIX – початку XX ст., як української, так і російської [11, с. 32].

Але київський митрополит Євгеній (Болховітінов) звернув увагу в першу чергу не на церковно-адміністративну діяльність чернігівського владики та його оточення, а на їхню літературну творчість, подавши у своєму словнику духовних письменників короткі доступні йому біографічні відомості та список праць Л. Барановича, І. Галятовського, І. Максимовича, Д. Туптала, А. Заруцького [2].

Майже через чверть століття після розвідки митрополита Євгенія (Болховітінова) в “Журнале Министерства народного просвещения” було надруковано статтю протоієрея Андрія Страдомського, присвячену чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу [18]. В цілому стаття витримана в апологетичному дусі, автор наводить ряд біографічних даних щодо чернігівського владики, вважаючи, зокрема, що Барановичу було вже більше тридцяти років, коли митрополит Петро Могила направив його для завершення освіти в західні академії. Достеменно невідомо, де саме Лазар завершував освіту, проте, повернувшись до Києва, він став, за А. Страдомським, доглядачем Братських училищ, а 1652 р. – ігуменом Братського Кирилівського монастиря. [18, с. 9].

Посилаючись на наявні джерела, А. Страдомський доволі ґрунтовно описав обставини, пов’язані із зведенням Лазаря Барановича в сан чернігівського єпископа, зауваживши при цьому, що Баранович очолив чернігівську єпархію, коли ще був живий його попередник – єпископ Зосима Прокопович. Дослідник вважав, що Л. Барановичу вдалося протягом короткого часу повернути до єпархії кілька протопопій – Глухівську, Конотопську та Борзенську, а також домогтися незалежності чернігівської кафедри від Київського митрополита, зберігши підпорядкування лише духовній владі Константинопольського патріарха, яка за Барановича в певному сенсі була доволі номінальною. Дослідник вважав, що протягом майже 30-ти років Чернігівська єпархія перебувала в такому стані ієрархічної незалежності, проте ні передбачливість Лазаря Барановича, ні його високий ієрархічний статус не змогли завдати зрештою підпорядкувати українську церкву Московському патріархату [18, с. 24].

Певним чином характеризує А. Страдомський й оточення чернігівського владики, зазначаючи, що в особі Іоанікія Галятовського Л. Баранович знайшов собі талановитого помічника та однодумця. І. Галятовський отримав сан архімандрита Чернігівського Єлецького Успенського монастиря 6 серпня 1669 р. і відразу взявся за відновлення спустошеної обителі [18, с. 58]. Дослідник вказував, що І. Галятов-

ський ревно взявся до справ, і протягом короткого часу (1669–1675) обитель, за допомоги гетьмана Д. Многогрішного, чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського, “облеклась в благолепие, процвела храмами, украсилась священними сосудами и драгоценными одеждами, наполнилась благочестивыми иноками и наделена многими вотчинами” [18, с. 58].

Багато уваги приділив автор висвітленню полеміки, яка існувала між Московським патріархом Іоакимом та українським духовенством з приводу суто богословських питань, зокрема різних трактувань, що існували щодо здійснення таїнства євхаристії в українській та російській церквах. А. Страдомський зауважував, що полеміка ця, вкрай неприємна для українських ієреїв, яким закидали нестійкість у православному віросповіданні, виникла через суто особистий конфлікт та взаємну неприязнь між братами Ліхудами та настоятелем Заіконоспаського монастиря Сильвестром Медведєвим, який був учнем Симеона Полоцького [18, с. 84].

Літературна творчість чернігівського владика та його оточення залишилася поза увагою дослідника. А. Страдомський лише принагідно згадував літературні твори Л. Барановича, І. Галятівського, Д. Туптала та інших чернігово-сіверських учених ченців, проте фактично їх не аналізував. Його увагу привертала, насамперед, церковно-адміністративна та політична діяльність архієпископа Лазаря та його оточення.

До безперечних позитивних якостей публікації А. Страдомського можна віднести те, що його робота стала першою спробою висвітлити діяльність чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та його оточення на підставі оригінальних збережених документів, на широкому тлі епохи. Розглядаючи діяльність Лазаря Барановича в контексті історії російської церкви, А. Страдомський все ж справедливо вказував на відмінності, які існували між українською та російською церквою. Проте автор, будучи православним ієреєм, не був позбавлений й певних світоглядних обмежень і тому ставився до окремих сюжетів некритично.

Практично всі чернігово-сіверські учені ченці були вихованцями Києво-Могилянської колегії, дехто викладав у ній, а також очолював колегію на різних етапах її діяльності. Тому в дослідженнях, присвячених історії Києво-Могилянської академії, досить багато матеріалів стосувалося також й Лазаря Барановича та його оточення. 1856 року вийшов перший том двотомного дослідження В. Аскоченського, присвячений історії Києво-Могилянської академії [1]. В ньому автор у

контексті історії академії подав коротку характеристику діяльності Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Івана Максимовича, Феодосія Углицького та Дмитрія Туптала як найяскравіших вихованців та викладачів і очільників академії на різних етапах її діяльності, а також реєстри їхніх творів. Фактично робота В. Аскоченського стала першою, в якій розглянуто діяльність Лазаря Барановича та інших учених ченців, що згодом приєдналися до чернігово-сіверського осередку, у зв'язку з історією Києво-Могилянської академії, оскільки, наприклад, в “Истории Киевской духовной академии” Макарія (Булгакова), надрукованій 1843 року, ці аспекти не розглядалися. Концептуально робота В. Аскоченського витримана в руслі запропонованої ще митрополитом Євгенієм (Болховітіновим) схеми. Загалом високо оцінюючи діяльність Барановича та Галятовського на посаді київського ректора, автор практично не дозволяє собі критичних оцінок їхньої діяльності та доволі високо характеризує їхню літературну творчість, подаючи реєстри їхніх творів.

Вважаючи Лазаря Барановича першим ректором колегії з її власних вихованців, Аскоченський зазначав, що він завдячував своєю освітою лише колегії [1, с. 179], хоча більшість інших дослідників вважали, що Баранович закінчував освіту так само, як і Гізель, в іноземних академіях.

Характеризуючи Івана Максимовича як викладача колегії, Аскоченський зазначав, що важко визначити, які саме предмети він викладав, проте, найвірогідніше, це були поетика та риторика, до яких Максимович завжди був схильний. Коротко охарактеризувавши літературну творчість Максимовича, дослідник вказував, що його твори демонструють освіченість, оскільки містять цитати як з Біблії, так і зі стародавніх грецьких та римських письменників Демосфена, Цицерона, Плутарха, Сенеки, Гомера, Вергілія, Горация, Лукіана тощо. Дослідник вважав, що від творів Максимовича могло би бути значно більше користі, якби цьому не заважала схильність автора до віршування, яке у нього поширювалося й на предмети, що у поетичних прикрасах не мали потреби [1, с. 213]. Дослідник був не надто високої думки про поетичні вправи І. Максимовича, навівши висловлювання Д. Туптала щодо надісланой йому книги “Богородице Дево радуйся”: “...книга стихов печатних прислана мне. Бог дал тем виршеписателям типографию и охоту и деньги и свободное житие; мало потребные вещи на свет происходят” [1, с. 214]. Аскоченський зазначав, що Максимович відомий і як пере-

кладач – він переклав з латини “Богомыслие в пользу правоверным” та “Илиотропион”. До заслуг Максимовича дослідник відносив також і заснування ним 1700 р. в Чернігові першої в Росії семінарії, до якої зараховували дітей з усіх станів й найкращі учні якої згодом продовжували освіту в Києво-Могилянському колеґіумі.

Багато уваги в дослідженні В. Аскоченського приділено Д. Туптала. Дослідник подав досить ґрунтовну біографію майбутнього ростовського митрополита, зазначивши, між іншим, що саме під керівництвом І. Галятовського оволодів Дмитрій тими літературними засобами, що згодом принесли йому широку популярність [1, с. 219]. Зауважимо, що найбільше уваги приділено в дослідженні Аскоченського ростовському періоду діяльності Д. Туптала. Тривала праця святителя над “Четьями-Мінеями” згадується побіжно, а сам твір ґрунтовно не досліджувався. Серед найвагомійших здобутків Д. Туптала Аскоченський називає заснування семінарії в Ростові, розділеної на три класи, а також боротьбу святителя з розкольниками, заради якої він кілька разів здійснював подорожі митрополією та написав ґрунтовний “Розыск о раскольнической брянской вере”. Серед наукових творів Д. Туптала одним з найцікавіших Аскоченський вважав “Летописец келейный”, що повинен був, за задумом Дмитрія, в доступній для широкого загалу формі переповісти біблійну історію [1, с.225]. Поряд з біблійною історією “Летописець” містить також сюжети з історії, богословсько-герменевтичні та хронологічні дослідження, проте завершити його Д. Туптало не встиг – виклад доведено лише до 3600 року від створення світу.

У 1859 р. в друкарні Харківського університету вийшов “Огляд духовної літератури” Філарета Гумілевського [26]. Дослідник зазначав, що метою роботи не було охопити та глибоко проаналізувати літературу за доволі великий проміжок часу. Автор намагався подати лише хронологічний огляд духовної літератури, зазначаючи, між іншим, що до 1720 р. російська література була вся, або майже вся, літературою духовною. Філарет Гумілевський включив до свого огляду твори Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського, Івана Максимовича, Дмитрія Туптала, коротко згадав про Афанасія Заруцького.

Подавши короткі відомості про І. Галятовського, Філарет подав і огляд його творів. Дослідник розбив літературну спадщину Галятовського на декілька груп. Характеризуючи збірники проповідей, він намагався подати й відомості про доповнення, які були вміщені в різних виданнях одного й того самого твору [26, с. 286]. Досить детально

охарактеризовано й полеміко-публіцистичні твори Галятовського, особливо його “Месію правдивий”, якому присвячено значно більше уваги, ніж іншим творам чернігово-сіверських учених ченців.

Твори Лазаря Барановича практично не аналізувалися, хоча дослідник подав доволі широкий їх список. Проте Філарет згадав у своєму огляді й окремі документи – Окружні грамоти чернігівського владики, листи його до царя Олексія та царівни Софії.

А. Заруцький згадується лише як автор “Толкування” на Євангеліє Іоанна, присвячене Петру I й митрополитові Стефану.

Наступного 1860 р. вийшло дослідження Філарета Гумілевського, присвячене історії Чернігівської єпархії [25]. В ньому подано характеристики Лазаря Барановича, Феодосія Углицького та Івана Максимовича. Головна увага в дослідженні зосереджена на тих аспектах діяльності Барановича, Углицького та Максимовича, які пов’язані з політико-адміністративними та господарськими заходами. Характеристика здебільшого витримана в апологетичному дусі. Так, характеризуючи Лазаря Барановича, дослідник наводить фрагменти з грамоти митрополита Сильвестра Косова, наданої Барановичу при посвяті, в якій новообраного чернігівського єпископа названо мужем благочестивим та “.. всяческими от Бога добродетельными нравы и целомудрием украшенна...” [25, с. 205]. Дослідник вважав Барановича послідовним прихильником політики Б. Хмельницького, націленої на приєднання до Росії., зазначаючи що “новый пастырь края, расстроенного влиянием папизма и волнуемого мечтами о независимости и власти, подобно Хмельницкому, – хорошо понимал, что Малороссия может быть счастлива только под защитой православного царя русского” [25, с. 206]. Подібні твердження характерні для значної частини церковно-історичних досліджень не лише першої половини, але й середини та другої половини ХІХ ст.

Проте про певну незалежність чернігівського владики та здатність відстоювати власну позицію, в тому числі і перед російською владою, свідчить наведена у дослідженні позиція Лазаря Барановича під час суду над патріархом Никоном, на якому “Лазарь, сколь ни дорожил милостию царскою, старался, сколько мог, показывать на соборе правду о П.Никоне. Он подавал голос не лишать Никона патриаршего сана” [25, с. 208]. Однак “особлива думка” не завадила Барановичу отримати чергові царські милості, а також сан архієпископа [25, с. 208].

До безперечних здобутків архієпископа дослідник відносив заснування друкарні спочатку у Новгороді-Сіверському, згодом у Чернігові,

а також те, що Баранович намагався залучити до себе талановитих співробітників, частина з яких були його вихованцями ще за часів викладання та ректорства у Києво-Могилянському колегіумі [25, с. 215]. Характеризуючи літературну творчість чернігівського владыки, дослідник зауважував, що “святитель Лазарь в свое время считался в числе отличных проповедников и способных защитников православия; по духу времени, любил он писать и стихи” [25, с. 215]. Проте згадує дослідник лише деякі твори Барановича – збірки проповідей “Меч духовний”, “Труби словес проповідних”, полемічну “Нову міру старої віри”, поетичні збірки “Ліра (Лютня) Аполонова”, “Животи святих” та деякі інші.

Наступником Л. Барановича став Ф. Углицький. Поряд з фактами офіційної біографії Феодосія Углицького, Філарет Гумілевський наводить і фрагменти приватного листування Феодосія, яке повинно було, на думку дослідника, ілюструвати високі людські якості чернігівського архієпископа, а також приклади вирішення Ф. Углицьким різного роду майнових конфліктів, що характеризували його як справедливого та мудрого суддю [25, с. 228–230]. Завершити всі розпочаті справи владыці не вдалося – Феодосій лише на два роки пережив свого покровителя Лазаря Барановича. Він помер 5 лютого 1695 р. Наступником Углицького на чернігівській архієпископській кафедрі став Іван Максимович.

Характеризуючи діяльність Івана Максимовича, дослідник головним чином наводив дані, які стосувалися церковно-адміністративної діяльності І. Максимовича як чернігівського архієпископа. При цьому він зазначав, що під час обрання нового чернігівського владыки були й інші претенденти – митрополит Варлаам Ясинський пропонував обрати Михайла Лежайського, ігумен Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, обурившись тим, що його не включили до списку претендентів, в листі до гетьмана перераховував свої власні заслуги перед церквою і пропонував власну кандидатуру. Проте більшість духовенства та світської влади, а також чернігівський вїт від імені чернігівських міщан підтримали кандидатуру Івана Максимовича. Його було висвячено на чернігівського архієпископа у Москві 10 січня 1697 р., тоді ж царськими грамотами було підтверджено майнові права чернігівської кафедри. Між іншим, там-таки Філарет Гумілевський вказує, що в цей же час ігумена Лаврентія Крщоновича було висвячено на архімандрита іллінського, що зроблено було, очевидно, на прохання

нового архієпископа. Дослідник також наводить запис, зроблений Д. Тупталом, про те, що 20 червня 1697 р. він був висвячений архієпископом І. Максимовичем в сан елцького архімандрита [25, с. 234].

Характеристика літературної творчості І. Максимовича витримана також в апологетичному дусі. Дослідник зауважував, що “...святитель со всею ревностию неусыпного деятеля писал сочинения душеспасительные, предлагая их в том виде, в каком могли они нравиться в его время” [25, с. 235]. Перераховуючи твори І. Максимовича, Філарет Гумілевський зазначав, що в мові Максимовича багато запозичень з латини та польської мови, а також “простонародних” виразів в, проте зміст його творів заслуговує на повну увагу, що він сповнений щирим благочестям та розумними думками [25, с. 236].

Важливим етапом у розвитку церковних студій, в яких висвітлювалися окремі аспекти діяльності чернігово-сіверських учених ченців, стала 12-титомна “Історія руської церкви” митрополита Макарія (Булгакова). [3] Окремий розділ 12-го тому присвячено українській церкві. Незважаючи на те, що автор намагався бути об’єктивним у своїх дослідженнях, українська церква розглядалася ним як тимчасово від’єднана частина єдиної старожитньої Руської церкви [3, с. 17]. Показово, що, присвятивши майже цілий том історії української церкви, митрополит Макарій практично не торкався діяльності тих непересічних її представників, які належали до чернігово-сіверського осередку – Лазар Баранович згадується лише у зв’язку з обранням київського митрополита як місцєблоститель митрополії або ж як свідок і учасник суду над патріархом Никоном, Галятовський – як учасник посольства до Москви. У цьому зв’язку цікава характеристика, яку дає Макарій Лазарю Барановичу, пояснюючи, чому Барановича було усунуто від місцєблостительства на користь єпископа Мефодія. Так, Макарій вважає, що за умов політичного розбрату в Україні єпископ Мефодій, що постійно намагався увійти у довіру до російського царя, видавався Олексію Михайловичу “...гораздо выше и надежнее єпископа Лазаря Барановича. Последний был человек весьма ученый и благочестивый, но всю свою жизнь провел в стенах училищ и в управлении разными монастырями, а с мирскою общественною жизнью мало был знаком практически и не обнаруживал никакой склонности следить за течением гражданских и политических дел” [3, с. 562]. Така оцінка видається дещо дивною, оскільки епістолярна спадщина самого Барановича, свідчення сучасників й оцінки пізніших дослідників характеризували Барановича

прямо протилежно – як людину, яка, незважаючи на чернецтво, до глибокої старості вела досить активне суспільне і громадсько-політичне життя. Показово, що і в іншій своїй роботі, присвяченій Києво-Могилянській академії, митрополит Макарій практично не згадував ні Барановича, ні інших представників чернігово-сіверського кола.

Короткі біографічні відомості про Лазаря Барановича та Іоаникія Галятовського подані К. Говорським на сторінках часопису “Вестник Западной России”. Хоча інформативно ці публікації надзвичайно обмежені та містять достатньо фактографічних помилок, вони свідчать про певний інтерес до представників осередку та їхньої діяльності з боку наукової спільноти середини ХІХ ст. [6; 7].

Протягом другої половини ХІХ ст. кількість робіт, присвячених різним аспектам діяльності чернігово-сіверських учених ченців, помітно зростає. Пов’язано це із загальним поживленням інтересу як до української середньовічної культури та літератури, так і до культури та літератури раннього Нового часу. В цей період з’являється ціла низка праць, що висвітлює літературну діяльність чернігівського владики та його оточення.

Романтична історіографія, присвячена представникам Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, представлена дослідженнями М. І. Костомарова [10]. Видатний історик розглянув різні аспекти діяльності Лазаря Барановича, Іоаникія Галятовського, Димитрія Туптала. М. Костомаров зокрема зазначав, що в історії схоластичної літератури на особливу увагу заслуговує Іоаникій Галятовський, “по своему живому и сообразному с духом своего века и общества участию к вопросам, касавшимся важных сторон тогдашней политической и общественной жизни”. Дослідник вважав, що оцінювати Галятовського потрібно порівнюючи його з іншими сучасними йому письменниками, і тоді, при всіх недоліках його, він буде представляти значний інтерес [10, с. 355]. На думку вченого, мова Галятовського наближена до живої народної, хоча він і використовував польські слова, які в часи Костомарова вийшли з ужитку, виклад скрізь розумний. Хоча Галятовський, як чернець, перебував під впливом засвоєних під час навчання поглядів, все ж “его живая, даже поэтическая натура везде проглядывает из-под гнета мертвящей схоластики” [10, с. 356]. твори його демонструють досить велику, хоча й однобічну, начитаність.

М. Костомаров зазначав, що в часи Галятовського найактуальнішими для представників українського духовенства були питання,

пов'язані зі ставленням до католицизму, іудаїзму та ісламу, з якими місцеве населення стикалося у повсякденному житті. І. Галятовський у своїй творчості торкався цих трьох питань. Характеризуючи “Розмову Білоцерківську”, націлену проти католиків, та обставини її написання, дослідник зазначав, що аргументи Галятовського переконливі, виклад ясний, без зайвої риторики [10, с. 358]. Антиіудейський трактат Галятовського “Месія правдивий” М. Костомаров також вважав доволі актуальним для сучасників. Твір Галятовського написано у формі розмови християнина з іудеєм. М. Костомаров припускав, що зразком для Галятовського послужило “Состязание христианина с иудеем”, написане письменником II ст. Юстином Філософом [10, с. 361]. Дослідник, зокрема, вважав, що книга І. Галятовського проповідує жорстоке, навіть нелюдське гоніння на іудеїв [10, с. 361].

Два трактати Галятовського націлені проти мусульман. М. Костомаров вказував, що написані вони були під час війни Польщі у союзі з Росією проти Туреччини. Перший з двох творів, “Лебідь”, присвячено 1683 р. гетьманові Івану Самойловичу. Дослідник звернув увагу, що серед причин поширення ісламу І. Галятовський, поряд з догматично-богословським зверненням до волі Всевишнього, називає й те, що християнські государі не лише не можуть дійти згоди між собою, щоб спільно виступити проти ворогів Христа, але й “ханов, атаманов, царей бусурманських, мурз их и прочих живих и здравых снабжают” [10, с. 366]. М. Костомаров звернув увагу також і на те, що, поряд зі звинуваченнями мусульман в усіляких гріхах та чаклунстві, Галятовський намагався бути в певному сенсі об'єктивним, зазначаючи, між іншим, що мусульмани “любят правду; кривды, обмана у них отнюдь не обретаются, ни в жительство, ни в походе; турки покрывают свое нечестие исполнением правды; не найдеш у них ни юриста, ни прокуратора; сегодня отдавай то, что обещал вчера. В большой чести у них ты, святая царица – правда, всем чинам равная благотворительница! Ей-ей, от всех народов турки отличали себя правдою; и малых детей к этому приучают и воспитывают так, чтобы они были правдивы...” [10, с. 368–369].

Інший твір Галятовського, “Алькоран Магомедов”, свідчить, на думку М. Костомарова, про те, що Галятовський при підготовці своїх творів ставився до джерел некритично, тому й припускався досить багатьох промахів. Крім того, дослідник зазначав, що в “Алькорані” І. Галятовський проводить думку про історичну місію Росії, яка повин-

на звільнити східних патріархів та підкорити християнській вірі мусульманський Схід, тобто довершити те, чого свого часу не довершили хрестові походи [10, с. 370].

Характеризуючи І. Галятовського як проповідника, М. Костомаров зазначав, що проповіді його за характером своїм скоріше догматично-пояснювальні, ніж морально-повчальні. В “Ключі розуміння”, що містив проповіді на господські та богородичні свята, пояснюються догмати віри, значення таїнств, обрядів. При цьому проповідник використовував доволі сміливі та вигадливі порівняння, анекдоти, приклади зі стародавньої історії [10, с. 371], часто міфологічні сюжети змішуючи з християнськими образами, що, на думку М. Костомарова, робило “Ключ розуміння” однією з найпопулярніших книг. Проповіді І. Галятовського писані “по-малорусски”, тому були зрозумілі у тому середовищі, на яке були розраховані. М. Костомаров зауважував, що в цьому питанні не всі слідували прикладу Галятовського, коли замість мови, наближеної до народної, використовували церковнослов’янську, штучну та зрозумілу лише для тих, хто попередньо її вивчав [10, с. 371].

Доволі детально наводить М. Костомаров й зміст книги “Души людей умерлих”, проте не надає щодо змісту ґрунтовних коментарів [10, с. 374].

Цікавою видавалася М. Костомарову й інша книга І. Галятовського “Небо новое”, надрукована 1665 р. у Львові, що містила розповіді про дива Пресвятої Богородиці, взяті з різних західних джерел з додаванням сюжетів, які стосувалися Польщі, Литви та Малоросії. Дослідник звернув увагу на посвяту цієї книги сестрі Петра Могили, посвяту, що являє собою “...образчик той, забавной для нашего времени, лести, с какою писаки XVII века обращались к знатным особам, чая падения крупниц от щедрот их на свою долю” [10, с. 375].

Характеризуючи книгу І. Галятовського “Скарбница пожиточная”, в якій вміщено опис чудес Єлецької ікони Пресвятої Богородиці, М. Костомаров зазначав, що книга містила надто багато вигаданих пояснень, до яких так тяжіла схоластична наука. Це ж стосується й іншої книги І. Галятовського “Боги поганские”, яка була присвячена царівні Софії. Згадує дослідник і про написаний польською мовою “Алфавит еретиков”, зазначаючи при цьому, що І. Галятовський, перераховуючи в алфавітному порядку всіх, кого він відносив до еретиків, припускався часом підміни понять, зараховуючи до еретиків не лише філософів

давнини, а й зовсім непричетних до будь-якої ересі осіб, наприклад, царя Ксеркса.

М. Костомаров вважав, що серед українських письменників другої половини XVII ст. лише Антонія Радивиловського можна порівнювати з І. Галятовським, але тільки як проповідника [10, с. 377]. При цьому проповіді його М. Костомаров вважав слабшими за проповіді Галятовського, в тому числі і в морально-повчальному сенсі.

Літературна творчість чернігівського владыки представлена, на думку М. Костомарова, переважно проповідями. Їх дослідник оцінював не надто високо, зазначаючи, що “вычурность, напыщенность, – при скудости мысли, бедности воображения и отсутствии неподдельного чувства, – составляют отличительные черты проповедей Лазаря. Все они, можно сказать, состоят из трескучих фраз и до чрезвычайности скучны” [10, с. 381].

Окремий розділ присвячено Дмитрію Тупталу. На думку дослідника, найгострішою проблемою після призначення його ростовським митрополитом стала для Д. Туптала неосвіченість російського духовенства та відсутність у священників внутрішнього благочестя. З метою викоринити зловживання в митрополії та поліпшити стан церковного служіння, Д. Туптало написав кілька настанов для духовенства а також започаткував у Ростові духовну школу, яка розподілялася на три класи та нараховувала при Дмитрії, за М. Костомаровим, до двохсот вихованців [10, с. 523].

Іншою проблемою, яка, на думку М. Костомарова, хвилювала Д. Туптала, був розкол у російській церкві. Вчений доволі ґрунтовно проаналізував “Розыск о раскольничьей брынской вере” – твір Д. Туптала, спрямований проти розкольників, який Костомаров вважав найважливішим, з історичного погляду, твором Д. Туптала. Дослідник звернув увагу на те, що за Дмитрія розкол роздробився до того, що нараховував до 22 течій [10, с. 529]. Фактично, друга частина “Розыска” присвячена саме викриттю різних розкольницьких вчень, зокрема й тих, що виглядають з позицій сьогодення певною мірою курйозними, наприклад, таких, що пов’язані з голінням бороди. Цьому питанню Д. Туптало приділив доволі багато уваги, намагаючись переконати опонентів у тому, що нічого супротивного православному віровченню у голінні бороди немає. Він заперечує розкольницькі вчення про антихриста, про наближення кінця світу, вчення іконоборців та тих, хто заперечував поклоніння святим мощам. М. Костомаров вважав, що в

останньому випадку мова йшла вже не про старообрядців, які притримувалися, так би мовити, букви віровчення, а тих, хто намагався відірватися саме від букви. При цьому Д. Туптало зауважував, що аргументи, які наводили іконоборці, часто збігалися з доводами кальвіністів та лютеран [10, с. 529]. Третя частина “Розыска”, на думку М. Костомарова, цікава тим, що тут зібрані відомості з історії розколу, зокрема й про розкольницькі самоспалення.

На думку М. Костомарова, літературні праці Д. Туптала мали велике значення саме тому, що були дуже поширеними в суспільстві. Вчений вважав, що навряд чи інший духовний письменник мав таке широке коло читачів. І найпоширенішим твором Димитрія були, звичайно, його “Четы-Мінеї”, які витримали кілька перевидань. Дослідник зазначав, що при підготовці своєї капітальної праці Д. Туптало користувався Макаріївськими Мінеями, рукописом Симеона Метафраста, що йому доставили з Афона, російськими прологами, а також різними західними збірниками. При цьому укладач розумів, що не всі використані ним твори мали однаковий ступінь достовірності, й тому багато чого не вносив до свого збірника. Все ж, на думку М. Костомарова, Д. Туптало не піддавав свої джерела суворій критиці [10, с. 524].

Оцінюючи проповіді Д. Туптала, дослідник зауважував, що в них небагато сюжетів, важливих для історії свого часу – це такі проповіді, які могли бути застосовані в будь-якій країні у будь-який час. Вплив київської схоластики багато в чому відбився й на них, про що свідчить характерний для проповідей символізм, проте, на думку М. Костомарова, проповіді Д. Туптала стоять значно вище проповідей всіх його попередників, оскільки вони не були лише вправою на задану тему, а створювалися під впливом істинного натхнення. Саме тому їх вирізняє образність та глибина почуттів. Проповіді писані церковно-слов’янською мовою, яка навіть в часи Димитрія була доволі архаїчною, книжною, далекою від живої народної мови, проте тривалий час вони були популярнішими за твори більш сучасних авторів.

В 1872 р. вийшла розвідка С. Голубева, присвячена опису дворянських гербів, вміщених у творах духовних письменників XVII ст. [8]. В ній автор зазначав, що опис та пояснення дворянських гербів в українській духовній літературі означеного періоду не були явищем самобутнім. Воно було привнесене в Україну через сусідню Польщу, в якій подібні речі були дуже поширені. Провідниками польських впливів виступала, з одного боку, литовсько-руська шляхта, що переймала

шляхетсько-польські уподобання, а з другого, – духовенство, яке завершувало свою освіту в Польщі, де знайомилося з панегіричною літературою та сервілізмом, що панував в єзуїтських колегіях. С. Голубев вважав, що південноруські духовні письменники дивились на пояснення гербів з утилітарної позиції, як на хлібне ремесло, завдяки чому й намагалися підтримати це літературне явище, надаючи йому доволі важливого значення [8, с. 381]. Тракткування гербів в Україні, так само як і в Польщі, було фактично панегіриками шляхетським клейнодам й родам, що їх отримали, чим вони суттєво відрізнялися від західноєвропейських гербівників, які були побудовані за певними жорсткими принципами та виконували зовсім іншу функцію. Найважливішими елементами змісту пояснення гербів у творах духовних письменників С. Голубев вважав вихваляння старожитності роду та релігійно-військових заслуг, тобто тих якостей, які були в тогочасній Україні найбільш цінними [8, с. 382]. Прикладом чого може слугувати панегірик, який написав Іоанкій Галятовський на герб панів Желіборських, вміщений у львівському виданні 1665 р. “Ключа розуміння”. При цьому С. Голубев зазначав, що І. Галятовський вихваляв військові заслуги панів Желіборських перед Річчю Посполитою, тобто без урахування національних інтересів своєї власної батьківщини [8, с. 386].

Друга половина XIX ст. характеризується значним поживленням інтересу до різних аспектів діяльності чернігово-сіверських учених ченців у середовищі світських науковців. Переважна більшість студій в цей період висвітлює не лише церковні аспекти діяльності Лазаря Барановича та його оточення, але й звертається до ґрунтового аналізу їхньої літературно-поетичної та полеміко-публіцистичної творчості.

О. Галахов у своєму капітальному дослідженні, присвяченому історії російської літератури, присвятив доволі багато уваги і письменникам, які належали до чернігово-сіверського кола літераторів [5]. Дослідження О. Галахова цінне, насамперед, тим, що розглядає літературні процеси, які проходили в Україні, хоч і в контексті російського літературного процесу, проте з яскраво визначеними місцевими особливостями та відмінностями. Вчений зазначав, що південно-західна (тобто й українська) література XVI та XVII ст. представлена, передусім, полемічною прозою, схоластичним духовним красномовством, шкільними драмами, силабічними віршами та деякими формами штучної поезії [5, с. 354]. Розвиток історико-богословської полеміки дослідник пов’язував з необхідністю для православних боронити свою справу та

своє віровчення. О. Галахов відносив початок полемічної публіцистики ще до запровадження унії, яка певний час до свого проголошення існувала як дискусійне питання. Тому, на його думку, після Брестського собору (1596) полеміка торкалася переважно історичних аспектів, пов'язаних з легалізацією доконаного факту. Дискусії ж про догмати, які відрізняють православне віросповідання від католицького, були вторинними, головна мета полягала в тому, щоб довести чистоту вчення східної церкви. З часом полеміка перейшла від історії до догматики, проте обидва періоди між собою внутрішньо пов'язані [5, с. 354]. Твори чернігово-сіверських учених ченців А. Галахов відносив до другого періоду. Він зазначав, що найвідомішими полемічними творами в цей період стали твори Іоанікія Галятовського та Лазаря Барановича.

Дослідник навів антикатолицькі полемічні твори І. Галятовського та Л. Барановича, хоча й не аналізував їх. Він зазначав, що антикатолицька тематика не вичерпувала всіх напрямків полемічної літератури, яка представлена також творами, спрямованими проти поганства, іудейства, лютеранства та магометанства [5, с. 356]. Найбільш продуктивним автором О. Галахов вважав І. Галятовського. Перерахувавши полемічні трактати І. Галятовського, дослідник зауважив, що вони цікаві не лише з богословського погляду, оскільки дають уявлення про характер південноруської вченості, а також тим, що містять велику кількість деталей, цікавих у історико-літературному сенсі [5, с. 354]. Особливо цікава в цьому контексті книга І. Галятовського “Месія правдивий”. Дослідник зазначав, що твір отця Іоанікія містить багато сказань з Талмуду, єврейських народних вірувань, в тому числі й тих, що відображені в творах середньовічної поезії. Твір Галятовського свідчить про його досить широку обізнаність з літературою антиіудейського спрямування.

Дослідник вважав, що теорія та практика духовного красномовства були нерозривно пов'язані, а зміст та форма проповіді мали характерні риси богословських та риторичних шкільних вправ. Характеризуючи складений Галятовським трактат “Ключ розуміння”, який містив проповіді на Господські та Богородичні свята, а також “Науку, албо способ зложення казання”, О. Галахов зазначав, що викладені в них принципи побудови проповідей використовувалися в курсах риторики Києво-Могилянської академії фактично до середини XVIII ст. [5, с. 360].

Характеризуючи збірники проповідей чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, О. Галахов звернув увагу на передмову “Меча

духовного”, виданого 1666 р., в якій чернігівський владика пояснював характер та мету цієї книги, зазначаючи, що в часи брані, сповнені кровопролиттям, найпотрібнішим є меч. Галахов вважав, що під часами брані Баранович розумів як реальні війни з поляками, так і особливо духову боротьбу з еретиками. Дослідник вважав, що проповіді Барановича схожі з сучасними йому творами інших авторів у штучному зближенні різних предметів, пошуках їхнього символічного змісту, в поясненнях імен, грі словами тощо [5, с. 365].

Значною віхою в культурно-літературному житті України була шеститомна “Історія літератури руської” Омеляна Огоновського, яка починаючи з 1886 р. друкувалася на сторінках часопису “Зоря”, а згодом була видана окремим виданням [14]. Можна впевнено сказати, що це була спроба першої повної історії української літератури. Ніби на підтвердження загальної концепції сам автор писав: “Літературу свою має той нарід, у котрого єсть своя історія, свій питомий світогляд і своя мова. У такого народа не запропасться життя літературне, хоча б він і втратив самостійність політичну, бо слово не загине мимо ворожих змагань тих, що приказую “об’єдиненія” морочать духа слабших, незрячих...” [14, с. III]. Обстоюючи національне обличчя української літератури, він наголошував, що український народ має свої, притаманні тільки йому, фізичні й духовні прикмети, свої звичаї та обряди, свої традиції, мову та історичний характер.

Позбавлена російських цензурних обмежень, робота О. Огоновського стала однією з перших спроб розглянути діяльність українських письменників, в тому числі й тих, хто належав до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, в контексті суто українського літературного процесу.

У цій синтетичній праці автор, посилаючись на роботи М. Сумцова та інших дослідників, подав біографію Лазаря Барановича та деяких інших чернігово-сіверських учених ченців. Загалом О. Огоновський високо оцінює Барановича і як громадського діяча, і як письменника, зазначаючи, що Барановича поважали як свої, так і чужі люди й що голос його вирішував в Україні найважливіші церковні й політичні справи [14, с. 293]. Серед іншого, дослідник зауважив, що Баранович намагався заснувати у Чернігові колегію на зразок київської, проте не зміг здійснити свого задуму. О. Огоновський вважав Л. Барановича щирим патріотом України, який хоч і бажав, щоб Україна перебувала під владою московського царя, все ж домагався, щоб давні права та

вольності України зберігалися. Через це московські царі, на думку О. Огоновського, не дуже довіряли Барановичу й так і не дозволили обрати його митрополитом у Києві, а з поразкою Многогрішного підупав і політичний вплив Лазаря Барановича.

Незважаючи на те, що О. Огоновський досить широко використовував дослідження М. Сумцова, оцінки його іноді суттєво відрізняються від тих, що надавав М. Сумцов. Так, Огоновський не акцентує уваги на схоластиці у творах чернігово-сіверських учених ченців, хоч і не заперечує того, що Баранович та його оточення широко застосовували схоластичні методи та засоби у своїй творчості.

Огоновський називає Барановича людиною вельми енергійною, що займалася справами суспільними, політичними та церковними й демонструвала плідну літературну діяльність, яка оточувала себе талановитими молодими людьми й керувала їхніми літературними працями [14, с. 295]. Дослідник вважав, що хоч у Л. Барановича й не було великого літературного таланту, однак працелюбством своїм він досягнув певної популярності, а фантазією своєю зміг прикрасити недоліки багатьох своїх творів. На думку вченого, це був справжній тип українця – “чуткий, сердечний, прямодушний і тужливий”. Майже ні один письменник до Івана Котляревського не мав у своїх творах стільки гумору, скільки його у творах Барановича. Огоновський вважав, що в молодому віці Баранович “умів свій гумор погодити з викрутасами науки схоластичної. Тодя то був он справді стовпом церкви православної на Україні, бо боронив автономію єї против всяких напастій. Але небавом показалося, що українського світогляду не умів он подружити з мудрістю схоластичною. Се бо попався он под старость в плутанину дивовижного містицизму, котрого не мог уже позбутись до смерті” [14, с. 295].

Звертаючись до літературної творчості чернігівського владика, О. Огоновський розбив її на твори, писані церковнослов'янською та польською мовами. Він подав повні назви Барановичевих творів, коротко охарактеризував їх, навів дані щодо того, як здійснювалося видання деяких з них. (Зауважимо, що в цьому він слідував за Сумцовим, фактично переповідаючи його). Між іншим, характеризуючи збірку Лазаревих віршів “Лютня Аполлонова”, Огоновський зазначав, що поряд з віршами наївними, іноді навіть дитячими, в ній містяться й вірші, що свідчать про очевидний поетичний талант та мають характер політичний, демонструючи любов до нещасної України, яка тоді “по-

бивалась усобицями домовими”. [14, с. 301] Хоч О. Огоновський й високо оцінював Л. Барановича як письменника, все ж деякі твори чернігівського владики дослідник вважав доволі слабкими. Так, літературною нісенітницею вважав Огоновський твір Барановича “П’ять ран Христових” – прозово-поетичну мішанину, писану латиною, польською та церковнослов’янською мовами [14, с. 303].

Характеризуючи творчість Іоанікія Галятовського, О. Огоновський широко застосовував монографію М. Сумцова, а також розвідку М. Костомарова, присвячені елеському архімандриту. Користуючись вищеозначеними творами, дослідник навів основні біографічні дані Галятовського та охарактеризував його літературні твори. Огоновський вважав, що Галятовський був вправним діалектиком та подиву гідним полемістом, оскільки його полемічні твори націлені не лише проти католиків, а й проти іудеїв, магометан, різних єретиків. Багато уваги приділено аналізу “Ключа розуміння”, “Месії правдивому” та іншим творам Галятовського, хоча й тут дослідник широко використовував праці попередників. Проте “Скарбница потребная” та “Бесіда білоцерківська”, “Трехі розмаїті”, “Боги поганські” характеризувалися значно стисліше, а “Алькоран Магомедов”, “Фундаменти”, “Софія мудрість” та деякі інші лише згадані в переліку книг Галятовського.

Подаючи дані щодо Д. Туптала, Огоновський посилався на дослідження М. Костомарова. Схематично інформація про Д. Туптала тождна інформації, яка стосується інших чернігово-сіверських учених ченців. Слідом за М. Костомаровим, О. Огоновський подав доволі розгорнуту біографію майбутнього ростовського митрополита, а також обставини, в яких Д. Туптало розпочав роботу над “Четьями-Мінеями”. Характеризуючи літературні твори Д. Туптала, дослідник зазначав, що вони є результатом глибокої вченості автора та читаються досить легко, незважаючи на те, що автор намагався писати церковнослов’янською мовою [14, с. 331]. Звернувшись до “Четьїв-Міней”, О. Огоновський зазначав, що вони мали важливе значення для української освіченої спільноти, яка, втративши майже всі літературні пам’ятки як з часів татарської навали, так і під час тривалих війн з Польщею та Литвою, користувалася переважно польськими та латинськими книгами житій, які не завжди були згідні з духом православ’я [14, с. 332].

Серед науковців другої половини XIX – початку XX ст., які досліджували різні аспекти діяльності Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, одне з провідних місць належить професорові

Харківського університету Миколі Федоровичу Сумцову. Літературознавець, етнограф, вчений-енциклопедист, М. Сумцов вирізнявся різноманіттям наукових пошуків та розвідок. Серед численних робіт, які заслужили визнання сучасників, привертають увагу й дослідження, присвячені ученим ченцям, що належали до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку. Перші дві праці із серії під загальною назвою “К истории южнорусской литературы XVII века” присвячено діяльності Лазаря Барановича та Іоанкія Галятовського. Третю монографію, що входить до цієї серії, присвячено Інокентію Гізелю, який до чернігівського осередку не належав, проте перебував у тісних дружніх стосунках з чернігівським владикою, і творчість якого значною мірою переплетена з творчістю чернігівського архієпископа та його оточення. Крім названих робіт, М. Сумцов звертався і до аналізу окремих творів чернігівських учених ченців. Зокрема, йому належить “Обзор содержания проповедей Иоанникия Галятовского” (Харків, 1913) та низка інших публікацій [19; 20; 21; 22].

Пояснюючи причини, які зумовили вибір об'єкта дослідження, М. Сумцов слушно зауважував, що Лазар Баранович тривалий час був чи не найвпливовішим українським політиком (якщо така оцінка коректна стосовно церковного діяча). Загальна оцінка діяльності Лазаря Барановича у М. Сумцова досить висока – він, зокрема, пише: “Лазарь Баранович принадлежит к числу выдающихся литературных и политических деятелей южной России во вторую половину XVII ст. В области литературы он выступал главой и руководителем определенного просвещенного и патриотического кружка писателей, причем главную роль играл не столько по выдающемуся своему иерархическому положению, даже не в силу природных умственных дарований, значительных в отношении количественном и довольно хорошо развитых школой, преимущественно влияя своим настойчивым и энергическим характером. Баранович и самостоятельно был воинствующим двигателем в области богословской полемической литературы, но главное его литературное значение состоит в том, что он был соединительным звеном между литературными и научными тружениками, вызывал их к литературной деятельности и отчасти регулировал ее, управлял ею посредством просвещенных, проникнутых житейской опытностью и добродушием советов и наставлений” [20, с. 1].

М. Сумцов лише побіжно згадує, що всі представники Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку були православними

ченцями. Проте поза увагою дослідника залишився той факт, що саме ця обставина суттєво впливала на їхню творчість, політичну й громадську діяльність, врешті на їхнє повсякденне життя. Для М. Сумцова визначальним є те, що Лазар Баранович, який належав до вищого православного духовенства, вже в силу цього активно втручався в політичні процеси – брав участь у обранні гетьманів і козацької старшини, намагався відстоювати інтереси української держави перед російськими царями тощо.

М. Сумцов чітко розмежовував два періоди в історії української літератури XVII ст. – до 30-х років XVII ст. перший і до кінця століття другий, вважаючи, що протягом другого періоду схоластика завдала невиправної шкоди українській літературі. Тому в своїх оцінках літературних творів українських письменників другої половини XVII ст., які належали до Чернігово-Новгород-Сіверського кола, він доволі часто виглядає непослідовним. Непослідовність М. Сумцова найтипніше проглядає в оцінці творчості Іоанікія Галятовського. Так, М. Сумцов писав: “Трудно выделить Галятовского при первом чтении его сочинений из ряда современных ему южнорусских писателей. Его “Души” наводят на читателя невыносимую скуку, а “Мессия” валится из рук. Нужно ознакомиться с его “Беседой” и “Фундаментами”, нужно сопоставить эти маленькие, дельно написанные книжки с объемистыми сочинениями Барановича, Гизеля и Радивиловского, чтобы оценить превосходство Галятовского над этими писателями; по умственным дарованиям и начитанности Галятовский более всякого другого может быть назван представителем южно-русской литературы второй половины XVII ст. Все недостатки этой литературы ясно сказались в его сочинениях; лучшие литературные произведения этой эпохи принадлежат перу Галятовского. В Галятовском южная Россия нашла талантливого ученого деятеля, отчасти деятеля политического, вообще умелого и опытного бойца за южнорусскую народность, точнее сказать, за главное в XVII в. ее проявление – православие” [19, с.1–2].

Стосовно суперечливості поглядів М. Сумцова щодо оцінки творчості І. Галятовського і взагалі літератури другої половини XVII ст. писав його сучасник М. Петров у рецензії на книгу М. Сумцова про І. Галятовського [17, с. 320–323]. На думку М. Петрова, І. Галятовський у багатьох своїх творах “не преследовал исключительно местные элементы и интересы”, яких у нього так настирливо шукав М. Ф. Сумцов [17, с. 320–323]. Твори його мають передусім загальноправославне

або навіть загальнохристиянське значення, що, на думку М. Петрова, й означало на той час загальноукраїнське та загальнослов'янське значення. Саме цим М. Петров і пояснював широку популярність цих творів на півдні та півночі країни.

Звертаючи увагу на те, що І. Галятовський майже всі свої твори присвятив різним владним особам, М. Сумцов підкреслював, що І. Галятовський рухався в традиційному руслі гербового панегіризму, що був поширений у Польщі, а згодом, за сприяння Петра Могили, був перенесений і в Україну [19, с. 187].

Аналізуючи твори Лазаря Барановича, М. Сумцов загалом негативно оцінював зміст двох збірників його проповідей “Меча духовного” і “Труб словес проповідних”. Він писав: “Что две-три проповеди направлены против иноверцев, то об этом можно предположить лишь по одному заглавию или по тому, что в проповеди находится общая защита такого учения, которое отвергается католиками или кальвинистами. Самые же проповеди так бесцветны и бессодержательны, что очень трудно решить, против кого и чего они направлены, какую практическую цель преследовал проповедник при их произнесении” [20, с. 58]. Полемізуючи зі Строевим щодо характеру та спрямованості проповідей Барановича, Сумцов писав: “Схоластическая школа, пройденная Барановичем, и его осторожность в выражениях привели к тому, что все его проповеди – пустой набор слов, пересыпание из пустого в порожнее. Можно быть уверенным, что даже две-три проповеди Барановича, в которых Строев усмотрел реальное содержание, не были поняты слушателями, если только были корда-либо произнесены с церковной кафедры; ничего практического и жизненного не было в них открыто современниками проповедника; для такого открытия понадобился тяжелый кабинетный труд ученого археолога и палеографа” [20, с. 58]. Сумцов зазначав, що Барановичеві проповіді схоластичні, проте його схоластичність відрізняється від схоластики Галятовського. На відміну від Галятовського, який використовував шкільні принципи у розподілі матеріалу, залучав польські та латинські джерела, певні сюжети з ботаніки, зоології, історії, Баранович виступав у своїх проповідях як схоластик суто церковного напрямку. В його проповідях відсутні роз’яснення догматів, практичні моральні настанови. Вони являють собою набір текстів із св. Писання або молитву, проте це не проста і коротка, але сильна молитва, (наприклад, як у Дмитрія Туптала), а лише схоластичний засіб наповнення проповіді [20, с. 59]. Навіть мова проповідей –

церковнослов'янська, без залучення польських, латинських та українських слів та виразів, свідчить, на думку М. Сумцова, про схоластичний характер проповідей Барановича, про їх відірваність від сучасного проповідникового життя. Порівнюючи проповіді Л. Барановича і проповіді І. Галятовського, М. Сумцов називав Галятовського більш талановитим проповідником, у “Ключі розуміння” якого зберігся зв'язок автора з рідним краєм [20, с. 61]. Проте в цьому контексті видається дещо дивною оцінка М. Сумцовим ставлення І. Галятовського до сучасних йому подій українського політичного життя. М. Сумцов писав: “Трозные и многознаменательные события прошли мимо его, не затронув ни его ума, ни его чувства, засушенных безжизненной школой, – нимало не отразились в “Ключе”” [19, с. 199].

Поряд з аналізом літературних творів учених ченців, що належали до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, в своїх роботах М. Сумцов багато уваги приділяв їхній ролі у політичному житті Гетьманщини. Він, зокрема, висвітлює стосунки Лазаря Барановича з гетьманами від Виговського до Мазепи. На думку М. Сумцова, стосунки у Л. Барановича з І. Виговським і Ю. Хмельницьким носили випадковий характер – у зв'язку з виборами нового митрополита, у зв'язку з постриженням Хмельницького у ченці тощо. На відміну від цього, стосунки Барановича з Брюховецьким носили більш конфліктний характер. М. Сумцов вказував, що І. Брюховецький взагалі підозріло ставився до вищого українського духовенства, небезпідставно підозрюючи його в інтригах. Він позбавив чернігівського владика кількох маєтків, відряджав козаків на постій до монастирських маєтностей тощо. Після вбивства гетьмана Лазаря Барановича написав дві віршовані епітафії, присвячені І. Брюховецькому, одну з яких М. Сумцов наводить у своїй монографії [20, с. 78].

Апогеем політичної діяльності Лазаря Барановича М. Сумцов вважав нетривале гетьманство Дем'яна Многогрішного, який був у певному сенсі креатурою Барановича. Протягом цього періоду владика намагався не допустити порушення Глухівських статей з боку московського уряду, намагався схилити П. Дорошенка до підданства царю, піклувався про повернення Києва полякам, але не всі політичні проекти Лазаря Барановича виявилися вдалими.

М. Сумцов не випадково наголошує на тому, що Лазарь Баранович наполягав на виведенні воєвод і ратних людей з українських міст. Спроби російського уряду запровадити воєводське правління в укра-

їнських містах розпочалися відразу по смерті Богдана Хмельницького. Російський уряд намагався скористатися із загострення протиріч між козацькою старшиною, з одного боку, і міщанами і селянами – з другого, щоб ввести воєводське правління. М. Сумцов слушно зауважив, що позитивне ставлення до воєвод з боку селян і міщан, яке було притаманне їм наприкінці 1650-х років, змінилося в 1660-х–1670-х роках на вкрай негативне [20, с. 96]. Він наводить безліч прикладів свавілля воєвод, які дивилися на Малоросію як на завойовану країну [20, с. 98]. М. Сумцов висунув гіпотезу, що домагатися виводу воєвод Лазар Баранович міг і через особистий конфлікт з князем Щербатовим, який вимагав від влади коштів на утримання своїх вояків та заподіяв владі багато іншої шкоди.

Важливим питанням церковного устрою було питання підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Російська влада намагалася підпорядкувати Київську митрополію відразу по смерті Богдана Хмельницького. М. Сумцов відзначав, що протягом тривалого часу це питання наражалося на опір з боку українського духовенства і лише в 1685 р. нарешті здійснилися російські плани щодо української церкви. Цим планам сприяло обрання київським митрополитом луцького єпископа Гедеона Четвертинського, людини, на думку М. Сумцова, посередньої, без твердих політичних переконань, не надто розумної та із слабким характером [20, с. 162]. У червні 1685 р. в Києві було скликано собор для обрання київського митрополита і обговорення питання підпорядкування української церкви московському патріарху. Архієпископ Лазар Баранович не з'явився на соборі, не надіслав своїх послів чи навіть грамоти. Взагалі не було представників Чернігівської єпархії. Під тиском Івана Самойловича митрополитом було обрано Гедеона Святополк-Четвертинського. Проте через пасивний спротив Барановича та відсутність значної кількості вищого духовенства, переважно з Чернігівської єпархії, собор не зміг вирішити питання підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, хоча кардинально завадити цьому процесу позиція Л. Барановича і не змогла.

Зменшення політичної активності Лазаря Барановича привело до поживавлення його літературної діяльності. Перш ніж аналізувати літературні твори чернігівського архієпископа, М. Сумцов побіжно згадав видану у 1670 р. у друкарні Києво-Печерської лаври книгу “*Żywoty świętych ten Appollo pieje, jak ci działali niéch tak każdy dzieje*”. Більш

грунтовно він зупинився на іншому творі Лазаря Барановича – “Лютні Аполлоновій” (“Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa”), що вийшов друком 1671 р. В історичному сенсі, на думку М. Сумцова, найбільший інтерес являють вірші про війни з татарами. Вірші, проникнуті духом патріотизму та любов’ю до рідного краю, в яких поет шкодує, що між-усобиці і розбрати знесилюють його рідну землю, М. Сумцов вважав найкращими творами Барановича [20, с. 122]. Особливістю “Лютні”, на думку М. Сумцова, є доволі співчутливе ставлення автора до поляків. Баранович у віршах часто поєднує інтереси українців та поляків у протистоянні турецько-татарській експансії. Най-відоміший вірш з цього циклу, написаний на поширене у той час прислів’я “Nie będzie świat światem rusin polakowi bratem” М. Сумцов навів повністю, відзначаючи його м’якість та віротерпимість стосовно поляків [20, с. 124].

У своїй монографії про Лазаря Барановича М. Сумцов досить багато говорить про причини, які спонукали чернігівського владика включитися в літературну полеміку, а також наводить приклади того, як чернігівський архієпископ заохочував до участі у полеміці своїх однодумців – І. Галятовського та І. Гізеля [20, с. 129–130]. Твір Лазаря Барановича “Нова міра старої віри”, що вийшов друком 1671 р., є запереченням твору Павла Бойми “Stara wiara”, направленою проти православних. Аналізуючи “Нову міру”, М. Сумцов зазначає, що у викладі аргументів, у мові, якою написаний цей твір, втілюються як живий характер Лазаря Барановича, його нахил до віршування, так і значна шкільна освіта. Але найкращі елементи твору, на думку М. Сумцова, – це ширість письменника, його задушевність та любов до рідного краю [20, с. 132]. Тон полеміки м’який, до чого Баранович закликав Гізеля і Галятовського, які готували в той час свої заперечення Бойми.

У роботі “О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства” М. Сумцов аналізує розкольникський рукопис обсягом 259 сторінок, який включає передмову до твору Л. Барановича “Меч духовний” та анонімні “Толкования на Апокалипсис”. Сумцов детально описав зміст рукопису, зокрема й точні списки передмов Лазаря Барановича до царя Олексія Михайловича та до читача. Сумцов доволі слушно висунув гіпотезу, за якою анонімний автор “Толкования на Апокалипсис” міг скористатися іменем Лазаря Барановича і його передмовами до “Меча духовного” задля надання певної ваги своїм релігійно-містичним трактуванням Апокаліп-

сиса в очах читачів [21, с. 367]. Хоча час укладання та місце в рукопису не зазначені, М. Сумцов вважав, враховуючи зміст та деякі фрагменти масонських пісень, що твір було укладено в другій половині XVIII ст., наприкінці сімдесятих, або ж на початку вісімдесятих років, після укладення Кучук-Кайнарджийського миру. Автором рукопису, на припущення М. Сумцова, міг бути засновник странниківської секти Євфимій [21, с. 372].

Спробою заповнити наявні лакуни у дослідженні творчої спадщини Лазаря Барановича стали дві публікації В. Перетца, здійснені ним на сторінках “Киевской старины”. Перша з двох публікацій – ““Filar Wiagu” вновь найденное сочинение Лазаря Барановича” – присвячена опису досить рідкісного видання – поетичної збірки Лазаря Барановича. В. Перетц не обмежився розглядом анонсованої книги Барановича, а навів весь доступний йому список праць чернігівського архієпископа. Спираючись на посвяту “Старого костюлу” І. Галятовського, в якому перераховані деякі праці Л. Барановича, а також на доступну йому бібліографію, В. Перетц поставив собі за мету з’ясувати, які саме праці належать перу Барановича, враховуючи суттєві розбіжності, що існували у бібліографів. Посилаючись на роботи Філарета (Гумілевського), П. Строева, М. Сумцова та К. Естрейхера, В. Перетц доповнив і розширив список відомих праць чернігівського владика, довівши їх кількість до 28-ми. Зауважимо, що в наступній статті дослідник піддав сумніву існування трьох з них [16, с. 227].

Розпочинаючи безпосередній аналіз твору Л. Барановича, В. Перетц зазначив, що певний інтерес він викликає не лише як збірка віршів на богословсько-полемічні теми, а ще й тому, що є прикладом брошур, з якими полемісти XVII ст. зверталися до натовпу, котрий, на думку вченого, не лишався осторонь церковно-богословських суперечок [15, с. 61]. Останнє зауваження В. Перетца викликає певні сумніви – навряд чи розглядувана брошура слугувала саме зверненням до натовпу, та й наклад її навряд чи був великий. Інакше брошура не стала б бібліографічною рідкістю. (Адже примірники інших творів Лазаря Барановича, Іоанікія Галятовського та інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського осередку збереглися значно краще). Взагалі, більшість поетичних збірок та полеміко-публіцистичних трактатів Лазаря Барановича призначалися не для широкого загалу, а скоріше для невеликого прошарку освіченої спільноти, так би мовити, поціновувачів. Через це і мова більшості творів Барановича або польська, або книжна

церковнослов'янська, що також не сприяло розповсюдженню його творів серед широких верств населення. На противагу цьому, твори іншого представника Чернігово-Новгород-Сіверського осередку Іоаннія Галятівського значно демократичніші як за складом, так і за мовою викладу, наближеною часто до народної.

В. Перетц висунув гіпотезу, що віднайдена ним брошура Лазаря Барановича тематично пов'язана з іншим твором чернігівського владики – трактатом “Nowa miara”, направленим проти “Starej wiary” П. Бойми. Вона могла бути підготовлена автором задля того, щоб певним чином підготувати читачів до фундаментальної поемічної “Nowej miary”. В. Перетц звернув увагу також і на те, що “Filar Wiary” складений доволі непослідовно, що вірші, присвячені різним питанням, розміщені без системи. На думку вченого, це є спільною ознакою південноруських авторів другої половини XVII ст.

““Книга смерті” архієпископа Лазаря Барановича” є певним доповненням до роботи В. Перетца, присвяченої “Філяру віри” [16]. “Книга смерті” зберігалася у бібліотеці церковно-історичного музею при Київській духовній академії. Враховуючи, що віднайдене видання було дуже рідкісним, а згадки про нього В. Перетц знайшов лише у Галятівського та Естрейхера, дослідник здійснив доволі ґрунтовний його опис.

В. Перетц звернув увагу і на те, що в одному з віршів “Книги смерті” Барановича перераховані в хронологічному порядку його твори, причому цей перелік збігається з бібліографією Барановичевих творів, яку подав Галятівський. На підставі наведених у цьому вірші даних В. Перетц припустив, що деякі з книг, авторство яких приписувалося Барановичу К. Естрейхером, ніколи не існували в реальності, а про деякі інші видання не згадував сам Баранович, вважаючи їх не надто важливими [16, с. 227].

Підсумовуючи свій розгляд, В. Перетц своєрідним чином охарактеризував поетичну збірку Барановича, зауваживши, що хоч вірші Барановича не вирізняються красою форми та багатством думки, проте цей твір дозволяє ознайомити читачів з дуже рідкісною книгою, “произведением во всяком случае не последнего в ряду литературных тружеников той эпохи” [16, с. 233].

На початку статті, присвяченої “Книзі смерті”, В. Перетц вказував, що віднайдена ним книга Барановича не була відома дослідникам. Проте за 9 років до публікації В. Перетца на сторінках “Киевской

старины” з’явилася стаття М. Марковського, так само присвячена “Книзі смерті” Лазаря Барановича [12]. В ній дослідник зазначає, що першим відомості про описуване видання надав професор М. Петров, а в монографії М. Сумцова лише припускається існування цієї книги, поряд з іншим твором Барановича – “Книгою народження”. Очевидно, і В. Перетц, і М. Марковський користувалися одним і тим же примірником книги, який подарував бібліотеці Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії Г. Милорадович.

Розмірковуючи над причинами появи такого твору, М. Марковський називає, серед іншого, похилий вік автора та його схильність до містичного світосприйняття [12, с. 203]. Проте далі М. Марковський звертає увагу на співзвучність сюжетів “Книги смерті” та “Лютні Аполлонової”, написаної наприкінці 1660-х років, коли Лазар Барнович був значно молодший і вів досить активне суспільне життя. Очевидно, не лише похилий вік спонукав Барановича до роздумів про вічність...

На відміну від В. Перетца, М. Марковський не наводить практично кожний вірш з книги Барановича, а дає її загальну оцінку, лише підкріплюючи свої зауваження щодо її змісту відповідними цитатами. Для М. Марковського, як і для В. Перетца, більшість віршів Барановича є прикладом схоластичного пустослів’я, яке М. Марковський вважав загальною рисою творів більшості українських поетів XVII ст. Проте дослідник звертає увагу і на те, що окремі вірші мають певні автобіографічні сюжети (дозволяючи, наприклад, підтвердити час, коли Баранович отримав сан єпископа), або ж патріотичне звучання [12, с. 204].

На думку М. Марковського, Лазар Баранович дуже ретельно ставився до своїх пастирських обов’язків, вимагаючи щоб пастир “душу свою полагал за овцы свои”. Марковський вважав, що ця фраза для Барановича має реальний зміст, оскільки все його життя минуло в боротьбі за інтереси народу, з якого він вийшов [12, с. 204].

М. Марковський звертає також увагу на антиісламську та антиїудейську спрямованість деяких віршів Барановича, вміщених у “Книзі смерті”. Дослідник пов’язував антиісламську направленість Барановичевих поезій з політичними ідеалами чернігівського владика, який вважав, що необхідно визволити Константинопольського патріарха з турецької неволі і взагалі вигнати турок з Європи. І зробити це можливо об’єднавши зусилля “орла польського” з “орлом московським” [12, с. 205].

Коротеньку замітку з доповненнями щодо біографії Афанасія Заруцького подав Олександр Маркевич [13]. В ній він, посилаючись на дослідження Шляпкіна, присвячене Димитрію Ростовському, зокрема, вказував, що влітку 1689 р. під час приїзду до Москви разом з гетьманом Іваном Мазепою Афанасій Заруцький був уже ніжинським священником і що одружився він раніше 1688 р. Крім того, Маркевич вважав, що твір Афанасія Заруцького був, безсумнівно, літописного характеру, про що свідчать чолобитні самого Заруцького та лист Мазепа до Голіцина 1688 р., в якому мова йшла про літописця Афанасія. Також О. Маркевич спростував дані, наведені М. Костомаровим, що в поїзді до Москви Мазепу супроводжував ієромонах Іоан Заруцький, вважаючи це простою помилкою або неточністю.

Вагомий внесок у дослідження діяльності учених ченців, що належали до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, здійснив В. Ейнгорн. Низка його публікацій стосується, передусім, висвітлення відносин між представниками Української церкви та Московського патріархату, а також перебування у Москві єлєцького архімандрита Іоанікія Галятовського у 1670 р. [28; 29; 30]. Дослідник переконливо доводив, що дані, наведені у багатьох публікаціях стосовно перебування Галятовського у Москві, містять досить багато помилок. Зокрема, В. Ейнгорн зазначав, що 1815 р. архімандрит Амвросій надрукував в “Истории российской иерархии” низку документів XVII ст., які зберігалися в чернігівському Єлєцькому монастирі, й котрі чітко вказували на те, що І. Галятовський перебував у Москві 1670 р. у справах свого монастиря. Незважаючи на опубліковані документи, Євгеній Болховітінов в “Словаре историческом о бывших в России писателях духовного чина” вказував, що Галятовський був викликаний до Москви 1671 р. на вимогу царського двору. Ці ж дані згодом наводить й Філарет Гумілевський в “Обзоре духовной литературы”, хоча в іншій своїй праці – “Историко-статистическом описании черниговской епархии” Філарет вказує, що Галятовський їздив до Москви не за викликом, а у справах монастиря. Й лише згодом М. Сумцов звернув увагу на вміщений в “Актах Южной и Западной России” лист Галятовського, який свідчив про приїзд єлєцького архімандрита до Москви у 1670 р.

Галятовського В. Ейнгорн називає “славнейшим проповідником малороссийским своего времени” [29, с. IV], проповіді якого, а також підручник з гомілетики, були відомі в Москві й до його приїзду. Дослідник вважав, що проповіді Галятовського, виголошені в Москві, не

позбавлені певного історико-літературного значення, оскільки проповідник доклав чимало зусиль до того, щоб його слова були зрозумілі московській аудиторії [29, с. V]. В. Ейнгорн вказував, що мова цих проповідей не схожа на мову казань, вміщених у “Ключе разумения”, “Месії правдивому”, що переважно поширювалися в Україні й були написані українською (малоросійською) мовою. Проповіді, призначені для Москви, були перекладені Галятовським частково російською, частково церковнослов'янською мовами. Дослідник навів кілька уривків, що дозволяють встановити характер переробок, які робив Галятовський, компонуючи проповіді, призначені для Москви, зі фрагментів своїх більш ранніх казань.

Дослідження І. Шляпкіна, присвячене св. Димитрію Тупталу, вишло 1891 р. [27]. Автор зосередився в першу чергу не на літературній діяльності св. Димитрія, не на джерелах його “Четьїв-Міней” або ж на порівнянні проповідей святителя з проповідями його сучасників та попередників, але на самій особі Д. Туптала у зв'язку з літературною його діяльністю на тлі епохи. Дослідник вважав, що діяльність св. Димитрія різко розпадається на два періоди – український та російський [27, с. VI]. При цьому перший період не являв святителя чітко окресленим діячем – на думку І. Шляпкіна, це благочестивий, схоластично освічений монах, що палко прив'язаний до своєї вітчизни й церкви й підозріло дивиться на московське духовенство, тобто типовий український духовний діяч на кшталт І. Гізеля, І. Галятовського, А. Радивиловського, І. Монастирського. Другий період характерний тим, що святитель набуває слави не вченого укладача житій, а великого духовного оратора.

При підготовці свого дослідження І. Шляпкін користувався актовими матеріалами, що зберігалися в Ростові, Ярославлі, Угличі, Москві, Києві, Петербурзі, частина з яких була втрачена ще під час підготовки монографії [27, с. IX]. Дослідник наводить дані щодо біографії Д. Туптала, досить ґрунтовно зупиняючись на подіях політичного та церковного життя в Україні, зазначаючи, між іншим, що в другій половині XVII ст. духовенство брало активну участь у політичних справах. Посилаючись на дослідження С. Соловйова, М. Костомарова, С. Терновського, І. Шляпкін зауважував, що приєднання до Росії більшість вищого українського духовенства сприймала негативно, тоді як парафіяльні священики тяжіли до Москви. Дослідник слушно підкреслював, що й Лазар Баранович, що в жовтні 1659 р. був поставлений місцєблюсти-

телем Київської митрополії, був прихильником лише політичного, а не духовного приєднання до Москви й саме тому під тиском московського уряду у травні 1661 р. місцеблюстителем замість Барановича став єпископ Мефодій [27, с. 8].

Дослідження І. Шляпкіна цінне, насамперед, тим, що в ньому автор намагався подати біографічні дані про життя Дмитрія Туптала в контексті тодішнього політичного, церковного та культурного життя. Дослідження містить велику кількість сюжетів, які розкривають стосунки Д. Туптала з представниками українського духовенства та козацької старшини, показують характерні особливості життя українського духовенства та українського суспільства другої половини XVII ст., що вплинули на формування політичних поглядів майбутнього ростовського митрополита, а також на становлення його як духовного письменника.

Іншим важливим аспектом, відображеним в дослідженні І. Шляпкіна, стало з'ясування культурного впливу українського духовенства на Росію й участь у цьому процесі представників чернігово-сіверського культурного осередку, в тому числі і Д. Туптала. Дослідник вважав, що ґрунтовно дослідити такі складні процеси, як візантійський та західний вплив на Росію у допетрівські часи, на підставі наявної джерельної бази доволі складно [27, с. 53], тому свою увагу він зосередив на латинопольських впливах у Московській Русі XVI–XVII ст., переважно в літературній сфері, й участі у цьому процесі українських учених. І. Шляпкін вважав, що Д. Туптало належав до тієї частини духовенства, яка прихильно ставилася до реформ Петра I, однак у той же час змогла зберегти свої індивідуальні риси, не піддавшись голландсько-німецькому, сповненому протестантизму, впливові [27, с. 54].

Багато уваги приділяє І. Шляпкін і полеміці, яка виникла між патріархом Іоакимом та українськими ученими ченцями з приводу різних трактувань деяких аспектів таїнства євхаристії. Фактично, висвітленню цього питання присвячена окрема ґрунтовна розвідка. Дослідник наводить листи Лазаря Барановича до патріарха Іоакима, в яких чернігівський архієпископ надавав цілком ортодоксальне трактування як щодо Флорентійського собору, так і щодо особливостей трактування таїнства євхаристії.

В рецензії на роботу І. Шляпкіна Г. Воскресенський справедливо зазначав, що протягом XIX ст. спеціальних досліджень, присвячених св. Дмитрію, вийшло не багато [4]. Найкращим з них Г. Воскресенський вважав дослідження В. Нечаєва “Святий Дмитрій, митрополит

Ростовский”, надруковане 1849 р. Стосовно ж монографії І. Шляпкіна, дослідник справедливо зазначав, що три розділи (другий, третій та четвертий) її є окремими самостійними дослідженнями й до теми монографії мають досить опосередкований стосунок. Так, другий розділ присвячено західноєвропейському та польському впливам на світогляд, побут та особливо літературні явища України й Московської Русі. Третій і четвертий розділи присвячені висвітленню суперечки, що виникла в Москві наприкінці XVII ст., яка стосувалася різних трактувань здійснення таїнства євхаристії та участі у ній представників двох партій – “старомосковської” та “української”. Рецензент звернув увагу на те, що І. Шляпкін досить негативно ставився до “старомосковської” партії, представники якої, в тому числі й патріарх Іоаким, на сторінках монографії виглядають неосвіченими, підозріливими, сповненими духу нетерпимості та суворого навіть як на ті часи фанатизму [4, с. 424].

Зовсім по-іншому зображені представники української партії, яких І. Шляпкін змальовує як людей освічених, розумних, талановитих, що високо цінують західну культуру [4, с. 425–426], ерудованих та гуманних, які, незважаючи на прихильність до західної культури, залишалися стійкими православними християнами. Звичайно, інші дослідники не завжди погоджувалися з подібними оцінками, особливо щодо Симеона Полоцького, якого М. Костомаров, наприклад, вважав поверховим та недостатньо освіченим, а професор В. Певницький зазначав, що в С. Полоцькому “с ловкою обходительностью соединилась... хитрость и осмотрительность” (Правосл. обозр. – 1860. – III. – С. 197–198).

До суттєвих недоліків дослідження І. Шляпкіна Г. Воскресенський зараховував і те, що в ньому відсутній аналіз творів святителя з погляду їх внутрішнього змісту, оскільки вважав, що особистість письменника не лише не протистоїть його творам, а саме в них і виражається [4, с. 428]. Рецензент зазначав, що хоча І. Шляпкін й не ігнорував твори Д. Туптала, проте використовував їх побіжно, наскільки це було необхідно для відтворення біографії святителя. Через це монографію І. Шляпкіна рецензент вважав однобічною, а оцінку особистості св. Дмитрія історично помилковою [4, с. 428]. Рецензент заперечував тезу про те, що протягом українського періоду життя Д. Туптала був малопомітним та посереднім представником українського духовенства, зазначаючи, що святитель користувався високою повагою як проповідник задовго до того, як переїхав у Росію. Так само Г. Воскресенський піддає критиці й спроби І. Шляпкіна збільшити значення Д. Туптала

як духовного оратора за рахунок зменшення його значення як упорядника “Четьїв-Міней” [4, с. 429]. До недоліків монографії рецензент відносить й певну хронологічність викладу, без пояснення або систематизації даних. Г. Воскресенський виділяє лише розділ, присвячений ростовській школі Д. Туптала, що, на його думку, вирізняється внутрішньою цільністю та стрункністю викладу.

Проте Г. Воскресенський вбачає й достоїнства монографії І. Шляпкіна – досить ґрунтовно подану біографію Д. Туптала, іноді навіть переобтяжену дрібними деталями, які заважають цілісному сприйняттю книги. Рецензент вказував також і на те, що при розгляді проповідей І. Шляпкін встановив хронологію їх створення та намагався простежити ті життєві обставини, які впливали на вибір теми того чи іншого казання, або ж проти кого вони були спрямовані.

На початку ХХ ст. (в 1900 р.) у друкарні Чернігівського земства вийшов історичний опис Чернігівського Єлецького Успенського монастиря, підготовлений П. Добровольським [9]. Висвітлюючи різні аспекти історії монастиря, автор докладно зупинився на діяльності архімандритів, які в той чи інший час очолювали обитель. Спираючись на дані, вміщені в “Историко-статистическом описании Черниговской епархии” (кн. III, с. 11, 12), Добровольський вважав, що до кінця 1660-х рр. Єлецькою обителлю Л. Баранович керував сам, хоча правління його висвітлене поверхово [9, с. 22].

Значно більше уваги П. Добровольський приділив діяльності Іоанкія Галятовського на посаді єлецького архімандрита. Автор зазначав, що Галятовський очолював монастир протягом 19-ти років і це було найбільш тривале і найбільш плідне у всіх відношеннях правління в історії обителі [9, с. 23]. На момент призначення Галятовського настоятелем монастир перебував у розоренні і занепаді. Галятовський витратив чимало зусиль на відновлення обителі. Задля цього він звертався по допомогу до гетьманів і російського уряду, намагаючись отримати кошти та підтвердження майнових прав на надані монастирю маєтки. П. Добровольський наводить також назви 13-ти творів І. Галятовського з коротенькими поясненнями щодо їхнього змісту.

Характеризуючи діяльність наступного єлецького архімандрита Феодосія Углицького, автор зосереджується переважно на господарських аспектах. Він зазначає, що й після висвячення на Чернігівського архієпископа у 1692 р. Феодосій Углицький залишив за собою звання єлецького архімандрита і не полишив управління справами монастиря

і після смерті Лазаря Барановича (1693 р.). Фактично, Феодосій Углицький керував справами монастиря до середини 1695 р.

Деякий час елецким монастирем керував Дмитро Туптало. П. Добровольський наводить цікавий опис монастирського майна, зроблений власноручно Д. Тупталом на початку його діяльності, а також подібний опис, складений, коли він залишав Єлецький монастир.

Публікація А. Титова, присвячена проповідям Д. Туптала, що вийшла 1909 р., мала на меті заповнити ті прогалини, які існували серед публікацій творів святителя Дмитрія, враховуючи, що твори його не були повністю перекладені російською мовою, а видання церковнослов'янською мовою дослідник не вважав задовільними через неточності, пропуски та помилки, допущені в друкованих перекладах проповідей з української мови [24]. Всі вміщені в публікацію проповіді Д. Туптала були взяті з його рукописної колекції, згодом переданої до Імператорської публічної бібліотеки. Дослідник зазначав, що при підготовці до друку він не робив точної копії з якогось одного списку, а протягом 1891–1893 рр. вони були звірені з усіма наявними списками, крім “Слова на Успіння Пресвятої Богородиці” та “Слова на неділю 27”, оскільки їх було представлено лише в одному списку. Після цього звірені проповіді були надіслані професору Київської духовної академії М. Петрову, який звірив ці проповіді з рукописами, що належали академії, а також виправив орфографію та помилки, допущені великоруськими переписувачами, незнайомими з українським “наріччям” й ерудицією святителя. Крім того, при підготовці проповідей до друку в текст було включено цитати однорідної та загальноприйнятої форми з позначенням місць зі св. Письма, оскільки посилання мали багато неточностей та плутанини, в деяких місцях вони давалися латиною.

Дослідник зауважив, що всі вміщені ним твори Д. Туптала не створюють пов'язаного цілого. Написані протягом більше ніж 13-ти років, всі вони різняться між собою за змістом та побудовою, оскільки виголошені були в різний час і за різних обставин, з неоднаковою підготовкою. Проте всі вони мають спільні риси – містять схоластичні прийоми, та скрізь в них відчувається вплив греко-латинської школи з її своєрідним ставленням до форми й змісту проповіді, з її схильністю до переносного сенсу; помітний також вплив пишної риторики західних, особливо польських, проповідників.

До безперечної заслуги А. Титова як публікатора належить також і зауваження, що всі наведені ним проповіді суттєво відрізняються від

тих повчань, які писав та виголошував Д. Туптало, ставши митрополитом Ростовським. Не лише українське “наріччя” святителя та широке застосування польських і латинських термінів незрозумілі були простим слухачам – мало зрозумілі були серцям “темних слухачів” і глибокі богословські дослідження та абстрактні міркування великого вченого. Потрібне було більш коротке, просте та зрозуміле повчання, тому проповіді Д. Туптала змінилися. Змінилося все – мова, розмір, форма, зміст, проте головна основа проповіді лишилася незмінною. А. Титов вважав, що такою основою була любов – любов до Бога та Царства Його, любов до Церкви та її служителів, любов до ближніх, особливо до пригноблених, засмучених, бідних. Саме завдяки цьому, вважав дослідник, твори Д. Туптала не будуть забуті прийдешніми поколіннями.

Дослідження С. Терновського, присвячене підпорядкуванню Київської митрополії Московському патріархату, висвітлює досить багато різних аспектів політико-адміністративної діяльності чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та деяких інших представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку в контексті ситуації, в якій опинилася Українська православна церква в середині XVII ст. [23]. С. Терновський зазначав, що серед причин, які спонукали українське духовенство до того, щоб погодитися на підпорядкування московському патріарху, було не лише користолюбство українських ієрархів, але й інші причини. Так, дослідник наводив думку М. Костомарова, згідно з якою митрополит Сильвестр Косов не писав разом з Б. Хмельницьким до царя з проханням про підданство лише тому, що не бажав втручатися у справи політичні, вважаючи, що вони духовенства не стосуються [23, с. 55]. С. Терновський зазначав, що особа Л. Барановича у питанні підпорядкування Української церкви Московському патріархату, а також у політичному приєднанні до Москви, оцінювалася дослідниками по-різному, іноді протилежно. Він наводив оцінки Філарета Гумілевського, який вважав, що саме Баранович у 1669 р. переконав Військо Запорозьке підпорядкуватися царю, й С. Соловйова, який картинно зображував, як архієпископ Лазар перешкоджав введенню московських воєвод в українські міста [23, с. 74]. Проте сам С. Терновський вважав обидві оцінки справедливими, зазначаючи, що, хоч Баранович і схилився до необхідності підпорядкування Москві, проте боявся того, що росіяни “зігнуть і зламають”. Дослідник зазначав, що Л. Баранович дійсно сприяв утвердженню влади московського уряду в Україні, хоча й робив це не з прихильності до Москви, а через зовніш-

ні обставини, які спонукали чернігівського владику до таких кроків [23, с. 75]. Серед факторів, які всіляко гальмували процес підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, С. Терновський називав як зовнішні, в тому числі суд над патріархом Никоном у Москві, Андрусівський договір між Росією та Польщею, де були проігноровані українські інтереси і Київ мав бути переданий полякам, так і внутрішні, зокрема загострення суперечностей між козацькою верхівкою й духовенством [23, с. 81].

Дослідження С. Терновського, підготовлене з широким залученням архівних джерел, хоч і не позбавлене певної тенденційності, все ж демонструє спроби автора поставитися до висвітлених ним проблем неупереджено та об'єктивно. Це ж стосується й аспектів, пов'язаних з висвітленням участі чернігово-сіверських учених ченців у справі підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Дослідник намагався показати, що не лише суб'єктивні фактори та особисті якості чернігівського владики спонукали його шукати підтримки у вирішенні українських проблем, як політико-адміністративних, так і церковних, у московської світської та духовної влади, але й зовнішні та внутрішні фактори, які від чернігівського архієпископа не залежали.

Таким чином, історіографія XIX – початку XX ст., присвячена діяльності чернігово-новгород-сіверських учених ченців, висвітлює як церковно-адміністративну та суспільно-політичну діяльність, так і літературно-публіцистичну й поетичну творчість Л. Барановича І. Максимовича, Д. Туптала, І. Галятовського та інших. Церковно-історичні студії, зокрема й присвячені Києво-Могилянській колегії та її найвідомішим викладачам й вихованцям, дають можливість на підставі оригінальних збережених документів, на широкому тлі епохи з'ясувати роль та значення чернігово-сіверських учених ченців у розбудові православної церкви в Україні, а також у питаннях підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Багато уваги в дослідженнях окресленого періоду приділено літературно-публіцистичній та поетичній спадщині представників осередку, а також впливові схоластики, що панувала в освіті й літературі другої половини XVII – початку XVIII ст., на їхню творчість.

Джерела та література

1. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею / В. Аскоченский. – К., 1856. – Ч. I. – 370 с.; Ч. II – 557 с.

2. Болховитинов (Свгений). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви. / (Свгений) Болховитинов. – СПб., 1827. – Т. I. – Изд. 2-е. – 343 с.; Т. II. – 333 + LXXXVI с.
3. Булгаков (Макарий). История русской церкви / (Макарий) Булгаков. – СПб., 1883. – Т. XII. – Кн. III.
4. Воскресенский Г. А. Рецензия на труд И. А. Шляпкина “Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 гг.)” / Г. А. Воскресенский // Богословский вестник. – 1892. – I, № 2. – С. 420–436.
5. Галахов А. История русской словесности древней и новой / А. Галахов. – Изд. 2-е, Отд. 1: Древняя словесность. – СПб., 1880. – Т. I. – 517 с.
6. Говорский К. Баранович Лазарь (краткий биографический очерк) / К. Говорский // Вестник Западной России. – 1864. – Ч. I, сентябрь. – С. 107.
7. Говорский К. Галятковский Иоанникий (краткий биографический очерк) / К. Говорский // Вестник Западной России. – 1864. – Ч. I, сентябрь. – С. 110–111.
8. Голубев С. Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVII в. / С. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1872. – № 10. – С. 295–382.
9. Добровольский П. М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: Историческое описание / П. М. Добровольский. – Чернигов: Типография губернского земства, 1900.
10. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – СПб., 1886. – Т. 2. – С. 355–384, 519–536.
11. Ластовський В. В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії / В. В. Ластовський. – К.: Фенікс, 2008. – 496 с.
12. М. М. [Марковский М.] Случайная библиография / М. Марковский // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXII, январь. – С. 202–206.
13. Маркевич А. К биографии Афанасия Заруцкого / А. Маркевич // Киевская старина. – 1896. – Т. LIII, апрель. – С. 22.
14. Огоновський О. Історія літератури руської / О. Огоновський. – Львів, 1887. – Ч. I. – XVI + 428 с.
15. Перетц В. Н. “Filar wiary” вновь найденное сочинение Лазаря Барановича / В. Н. Перетц // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII, июль – август. – С. 50–74.
16. Перетц В. Н. “Księga śmierci” архиепископа Лазаря Барановича / В. Н. Перетц // Киевская старина. – 1898. – Т. LXII, сентябрь. – С. 225–233.

17. Петров Н. [рец.] К истории южнорусской литературы XVII ст. Н. Ф. Сумцов. Киев и Харьков, 1884–1885 / Н. Петров // ЖМНП. – 1885. – Ч. ССXXXVIII, апрель. – С. 307–326.
18. Страдомский А. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгород-северский / А. Страдомский // ЖМНП. – 1852. – Ч. LXXV. – Отд. V. – С. 1–104.
19. Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галятовский (К истории южнорусской литературы XVII в.) / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII, январь. – С. 1–20; Февраль. – С. 183–201; Март. – С. 371–390; Апрель. – С. 565–588.
20. Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы XVII столетия. – Вып. I: Лазарь Баранович / Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1884. – 188 с.
21. Сумцов Н. Ф. О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1895. – Т. LI, декабрь. – С. 367–372.
22. Сумцов Н. Ф. О литературных нравах южнорусских писателей XVII столетия / Н. Ф. Сумцов // Известия отделения русского языка и словесности АН. – 1906. – Т. XI. – С. 259–280.
23. Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату / С. Терновский. – К., 1872.
24. Титов А. Проповеди святителя Димитрия митрополита ростовского на украинском наречии / А. Титов. – М., 1909. – IX+135 с.
25. Филарет Гумилевский. Черниговские иерархи / Филарет Гумилевский // Труды Киевской духовной академии. – 1860. – № 2. – С. 204–239.
26. Филарет Гумилевский. Обзор русской духовной литературы. 862–1863 / Филарет Гумилевский. – СПб., 1884. – Изд. 3-е. – Кн. 1 и 2. – 519 с.
27. Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.) / И. А. Шляпкин. – СПб., 1891. – 586 с.
28. Эйнгорн В. О. О приезде И. Галятовского в Москву в 1670 г. / В. О. Эйнгорн // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1898. – Кн. 2. – С. 18–20 (протоколы).
29. Эйнгорн В. О. Речи, произнесенные И. Галятовским в Москве в 1670 г. / В. О. Эйнгорн // Чтения истории и древностей российских. – 1895. – Кн. 4. – С. I–XI +1–13.
30. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. О. Эйнгорн. – М., 1899.

Дмитро Семко (*Київ, Україна*). **Чернігово-Новгород-Сіверський культурний осередок в історіографії XIX – початку XX ст.**

У статті здійснено спробу висвітлити основні роботи науковців XIX – початку XX ст., присвячені різним аспектам діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, в тому числі їх церковно-адміністративній, суспільно-політичній діяльності та літературно-публіцистичній і поетичній творчості.

Ключові слова: культурний осередок, історіографія, Чернігівська єпархія.

Дмитрий Семко (*Киев, Украина*). **Чернигово-Новгород-Северский культурный очаг в историографии XIX – начала XX вв.**

В статье предпринята попытка осветить основные работы ученых XIX – начала XX вв., посвященные различным аспектам деятельности представителей Чернигово-Новгород-Северского культурного очага, в том числе их церковно-административной, общественно-политической деятельности, а также литературно-публицистическому и поэтическому творчеству.

Ключевые слова: культурный очаг, историография, Черниговская епархия.

Dmytro Semko (*Kyiv, Ukraine*). **Chernihiv and Novgorod-Seversky Cultural Center in the Historiography of the 19 – early 20 centuries**

The article attempts to highlight the main work of scientists of the 19 – early 20 centuries, devoted to various aspects of the representatives of the Chernihiv and Novgorod-Seversky cultural hearth, including their church-administrative, social and political activities as well as the literary and poetic creativity.

Key words: cultural center, historiography, Chernihiv diocese.

Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ
(Київ, Україна)

УДК 94(477+44.034)

**Передумови появи козацького
чинника у зовнішній політиці
Франції за правління Людовіка XV**

Встановлення французько-українських відносин сягає ще доби Середньовіччя, коли запровадження християнства Володимиром Великим (978–1015) створило сприятливе підґрунтя для розвитку політичних взаєностосунків з європейськими країнами шляхом укладення династичних шлюбів, зокрема одруження французького короля Генріха I (1031–1060) з донькою Ярослава Мудрого (1019–1054) Анною.

Після занепаду Київської Русі у Франції продовжують цікавитися подіями в Україні. Цей інтерес насамперед пов'язаний з виникненням нової військово-політичної сили – українського козацтва. Перші відомості про козаків з'являються у Франції в 1531 р. Спочатку це були окремі статті в періодичних виданнях, таких як “Le Mercure français”, “La Gazette de France”, “Le Mercure anglais” [9, с. 13]. Але вже в середині XVII ст. були опубліковані перші масштабні праці про Україну: “Опис України” (1651) Гійома де Боплана та “Історія війни козаків проти Польщі” (1663) П'єра Шевальє.

На початку XVIII ст. інтерес французьких урядовців до України загалом та українських козаків зокрема стає більш конкретним: Франція сприяє налагодженню взаєностосунків між Іваном Мазепою (1687–1709) та Карлом XII (1697–1718) [9, с. 16], а також підтримує Швецію у Північній війні та антиросійське повстання в Україні під проводом І. Мазепи [1, с. 279]. Свого апогею французько-українські відносини у XVIII ст. досягли під час боротьби за польський престол на рубежі 1720-х–1730-х років. Саме в цей час українське козацтво зайняло важливу нішу в східній політиці Франції, що було спричинене цілою низкою подій по всій території Європи.

Дослідження основних напрямків зовнішньої політики Французького королівства в епоху Нового часу засвідчує, що вона будувалася навколо антагонізму між Францією та Австрією. Гостре суперництво між обома країнами за гегемонію на континенті, що розпочалося під час правління Франциска I Валуа (1515–1547) та тривало близько двох з половиною століть аж до дипломатичної революції 1756 р., з часом втягнуло усі провідні країни Європи. У цій боротьбі Франція опиралася на т. зв. “Східний бар’єр”, до якого входили Швеція, Польща та Османська імперія. У разі виникнення військового конфлікту з Австрією ці три держави були готові атакувати Габсбурзькі володіння, змушуючи австрійців розділити свої сили і тим самим послабити їх [25, с. VI].

Система “Східного бар’єру” справно діяла аж до початку XVIII століття, коли співвідношення сил в Європі кардинально змінилося не на користь Франції. З одного боку війна за іспанську спадщину (1701–1714) не принесла Французькій короні бажаних результатів. Хоч Версальському кабінету і вдалося зберегти іспанський престол за Філіппом V Бурбоном (1700–1746), а отже, перетворити Іспанію з ворога на союзника, але Утрехтський (1713) та Раштатський (1714) мирні договори, що офіційно завершили війну, остаточно перекреслили французькі плани щодо встановлення гегемонії на континенті. Після 1714 р. Франція була вже не провідною, а тільки однією з великих держав Європи [1, с. 280].

З іншого боку, традиційні союзники Франції почали занепадати. Швеція зазнала поразки у Північній війні (1700–1721) та як наслідок втратила свої балтійські провінції, частину Фінляндії та німецькі володіння, окрім Передньої Померанії [3, с. 56], а з ними і статус великої держави. За три роки до завершення війни при облозі фортеці Фредрікстен у Норвегії загинув король Карл XII, що спричинило масштабні перетворення всередині країни. У 1720 р. Риксдаг прийняв конституцію, за якою майже вся повнота влади переходила до рук парламенту, а повноваження монарха значно обмежувалися. Хоч король і залишався головою уряду (Державної ради) та призначав його членів, але обирати він мусив з кандидатів, яких затверджував парламент. Державна рада стала підзвітною Риксдагу і могла бути відправлена ним у відставку [12, с. 165–166]. Парламент контролював державні фінанси, був вищою законодавчою владою та через свою Таємну комісію впливав на зовнішню політику [3, с. 59–60]. Зазначені реформи у свою чергу спричинили значне зростання корупції, а також крупномасштабні та абсолют-

но відкриті підкупи членів Риксдагу російськими, французькими, англійськими та данськими агентами [12, с. 167].

Інший союзник Французького королівства – Річ Посполита продовжує занепадати. Як зазначив Н. Дейвіс, 60 років, що відокремлюють королівання Яна Собеського (1674–1696) від правління Станіслава-Августа Понятовського (1764–1795), часто вважають за найжалюгідніший та найпринизливіший період усієї польської історії [4, с. 410]. Протягом Північної війни Річ Посполита стала ареною бойових дій між шведськими, російськими та саксонськими військами. Спустошена війною країна розділилася на окремі магнатсько-шляхетські угруповання, які не тільки ворогували між собою, й були в опозиції до Августа II (1697–1706; 1709–1733). Це протистояння на свою користь використав цар Петро I (1682–1725), який ввів російські війська в Польщу та змусив короля в січні 1717 року на засіданні сейму прийняти умови, що їх висувала польська аристократія. Зокрема Август II погодився на вивід саксонських військ з території Речі Посполитої та підтверджував шляхетські свободи і привілеї, а російський цар виступав гарантом виконання угоди. Тобто король залишався без військової підтримки, роботу сейму можна було паралізувати завдяки праву “*liberum veto*”, а Петро I в будь-який момент міг цілком легально знову ввести війська, аби перешкодити будь-яким спробам реформ [11, с. 659]. Слабка королівська влада та недієздатність сейму призвели до того, що управління країною опинилося в руках невеликої групи багатих землевласників. “Політичне життя, – пише Н. Дейвіс, – звелось до сварок, мінливостей долі та безумств кількох родин” [4, с. 418].

Водночас розпочинається різке скорочення військового потенціалу Речі Посполитої, яке припало на час широкої мілітаризації країн-сусідів, зокрема Пруссії та Росії. У саксонський період співвідношення польської армії з прусською становило 1 до 11-ти, а з російською – 1 до 28-ми [4, с. 419]. Внаслідок зазначених процесів Польща втратила можливість впливати на європейську політику та стала залежною від навколишніх країн.

Зменшується геополітична роль в Європі й Османської імперії. Серія військових конфліктів, що точилися між Туреччиною та Священною лігою (Священна Римська імперія, Річ Посполита, Венеція та Росія) з 1683 р., з перемінним успіхом, завершилася катастрофою для Порту. У 1696–1698 рр. росіяни здобувають Азов, принц Євгеній Савойський розбиває турків у битві від Зентою, а об’єднана польсько-сак-

сонська армія перемогла татарську орду під Підгайцями. Туреччина змушена була розпочати мирні переговори, що завершилися підписанням Карловицького договору (1699). Вперше Османська імперія уклала мир в ролі переможеної сторони в конкретній війні та віддавала настільки великі території “невірним” [16, с. 36]. Габсбурзька династія отримувала Угорщину і Трансільванію, Далмація, Морея та Егейські острови відходили до Венеції, Поділля та південна Україна – до Польщі, а Росія здобувала Азов і землі на північ від Дністра [24, с. 224].

Протягом перших десяти років нового століття ослаблені та менш впевнені у собі, ніж раніше, турки відсторонилися від європейських конфліктів, і тільки у 1710 р. розгорілася нова російсько-турецька війна, в результаті якої Османська імперія повернула Азов [23, с. XVII]. Цей тріумф загуманив голову великому візиру, і він зміг переконати султана Ахмеда III (1703–1730), що османська армія тепер достатньо сильна, аби перемогти Габсбургів та повернути Угорщину [24, с. 232]. Війна тривала протягом 1716–1718 рр. і завершилася повною поразкою Оттоманської Порти. За посередництва Англії та Голландії було підписано Пожаревацький мирний договір (1718): Туреччина втрачала на користь Австрії північну Сербію з Белградом, Банат та західну Валахію [23, с. XVII].

Якщо союзники Франції поступово переставали відігравати провідні ролі в європейській політиці, то її основний противник – Австрія, навпаки, завдяки Карловицькому та Раштатському мирним угодам остаточно піднялася до рівня потужної держави, а за рахунок Пожаревацького миру вона отримала території, рівних яким їй вже ніколи не доведеться мати [10, с. 256, 260]. Австрійська монархія не зупинилася на досягнутому. Їй вдалося використати суперечності між іспанською та французькою гілками династії Бурбонів на свою користь, уклавши Віденський договір (1725), за яким Австрія допомагала Іспанії відібрати в англійців Гібралтар взамін на іспанське визнання Остендської торгової компанії [15, с. 91].

Загалом зовнішню політику Габсбургів після війни за іспанську спадщину характеризували намагання дибитися визнання німецькими та європейськими державами так званої “Прагматичної санкції”, прийнятої 19 квітня 1713 р. імператором Карлом VI (1711–1740). Її основна суть полягала в тому, що у випадку смерті габсбурзьких нащадків по чоловічій лінії право наслідування престолу мають одержати доньки Карла VI. Оскільки єдиний син імператора прожив лише декілька міся-

ців, а пізніше народжувалися лише доньки, то право спадкоємності престолу за “Прагматичною санкцією” стало головним напрямком політики Австрії [10, с. 257–258].

Водночас французькі владні кола дедалі більше турбувало збільшення могутності Росії, перемога якої у Північній війні тільки посилила її завойовницькі амбіції. Тепер на шляху подальшого просування Російської імперії континентом стояли ослаблені невдалим керівництвом та внутрішніми протиріччями Річ Посполита й Оттоманська Порта. За таких умов перед Версальським кабінетом постала дилема: як будувати взаємовідносини з Росією [25, с. VI–VII]. У випадку дружнього співіснування Російська імперія могла зайняти у французьких політичних комбінаціях місце країн “Східного бар’єру”. З другого боку, Росія як супротивник значно збільшувала силу ворогуючих з Францією австрійських Габсбургів.

Слід зазначити, що французького-російського союзу прагнув Петро I. Російський імператор хотів поєднати дві країни шляхом укладення шлюбу між своєю молодшою донькою Єлизаветою та принцом Карлом де Бурбоном-Конде, який би посів трон Польщі і тим самим поставив цю країну в повну залежність від Франції та Росії [18, с. 7]. З часом матримоніальні плани Росії сягнули ще далі: у 1725 р. Олександр Меншиков запропонував французькому послу проект одруження Єлизавети вже не з принцом, а з самим королем [25, с. 83–84]. Але герцог де Бурбон, перший міністр у 1723–1726 рр., відкинув будь-яку можливість шлюбу Людовіка XV (1715–1774) з російською принцесою: французький монарх не міг одружитися з представницею “варварського народу” [18, с. 8].

Якщо Версаль не бажав союзу з Росією, Австрія, навпаки, шукала його. Австрійці досягли своєї мети 5 серпня 1726 р., коли у Відні було підписано пакт оборонного та наступального альянсу з Російською імперією. Це стало можливим перш за все завдяки спільним інтересам обох країн у міжнародній політиці: прагнення послабити Швецію, знищення профранцузької партії в Польщі та призупинення експансії Туреччини в Європу [22, с. XXXVI]. Якщо раніше Росія шкодила міжнародній політиці Франції тільки опосередковано, атакуючи союзників останньої, то починаючи з 1726 р. настав новий період французько-російських відносин, який відзначався відкритою ворожнечею між двома країнами.

Отже, політичну ситуацію, що склалася в Європі в середині 20-х років XVIII століття, не можна назвати сприятливою для Французько-

го королівства. З одного боку, ворожа до Бурбонів Австрія після укладення союзу з Росією змінила баланс сил на свою користь. З іншої сторони, традиційні союзники французької корони – Швеція, Польща та Туреччина були ослаблені як поразками на міжнародній арені, так і невдалою внутрішньою політикою.

Основна мета французької зовнішньої політики залишалася незмінною – обмеження габсбурзької могутності. Для досягнення цієї мети французький уряд здійснив спробу дещо видозмінити систему своїх союзів. У відповідь на вже згаданий вище австрійсько-іспанський альянс герцог де Бурбон вирішив зміцнити зв'язки з Англією та Пруссією, утворивши 3 вересня 1725 р. Ганноверську лігу [21, с. LXX]. Європа розділилася на два табори, що активно шукали союзників: Австрія підписала договір з Росією, до Франції приєдналися Голландія, Данія та Швеція. Але повномасштабної європейської війни вдалося уникнути завдяки кардиналу де Флері, прем'єр-міністру Франції у 1726–1743 рр., який зміг переконати європейських монархів вирішити непорозуміння мирним шляхом на загальному конгресі в Суассоні [19, с. 237].

Розрахунок на Англію та Пруссію як на союзників виявився марним. Ще в жовтні 1726 р. прусський король Фрідріх Вільгельм I (1713–1740), сподіваючись добитися визнання свої спадкоємних претензій на Юліх та Берг, уклав таємний договір з імператором про взаємодопомогу у випадку війни. А через п'ять років після тривалих переговорів Великобританія та Австрія уклали другий Віденський договір (1731), в якому англійці визнавали “Прагматичну санкцію”, а імператор зобов'язувався не віддавати Марію-Терезію, спадкоємицю престолу, за принца з великими родовими володіннями [10, с. 261–262].

Оскільки діяльність Ганноверської ліги виявила значні суперечності між її учасниками і ненадійність Англії та Пруссії як союзників, французький уряд вирішив повернутися до традиційного напрямку зовнішньої політики – утворення сильного “Східного бар'єру”, який міг би як загрожувати габсбурзьким землям, так і стримувати експансію Росії. Але якщо в Оттоманській Порті французькі впливи все ще залишалися домінуючими, то у Швеції та Польщі необхідно було вести постійну дипломатичну боротьбу з Російською імперією.

Після утворення австрійсько-російського союзу зіткнення інтересів Франції та Росії відбулося на теренах Речі Посполитої. Версальський кабінет хотів, аби на зміну королю Августу II, який у своїй закордонній політиці схилився до співпраці з Петербургом, прийшов монарх з про-

французькою орієнтацією. Найбільш підходящим претендентом на цю роль був колишній польський король Станіслав Лещинський (1704–1709; 1733). Кандидатура останнього з'явилася в міжнародних планах Версальського кабінету завдяки одруженню Людовіка XV з донькою С. Лещинського Марією 5 вересня 1725 р. Цей союз, що викликав осуд та був розцінений як мезальянс в колах французької аристократії [14, с. 21], передбачав якнайскоріше народження спадкоємця трону. Адже смерть Великого Дофіна – єдиного законного сина Людовіка XIV (1643–1715), а також батьків та старшого брата майбутнього Людовіка XV, призвели до того, що колись чисельний рід французьких Бурбонів був на межі зникнення. А тому, оскільки король Франції не міг бути одружений зі звичайною шляхтянкою, Марія Лещинська повинна була стати донькою правлячого монарха [17, с. 45].

Версаль почав заздалегідь готуватися до боротьби за польський престол: у 1729 р. до Варшави направили нового посла маркіза де Монті, який отримав вказівку зробити все можливе, щоб король Станіслав мав перевагу над іншими кандидатами [20, с. 13]. Він повинен був не тільки забезпечити підтримку польського народу, а й завадити Августу II встановити спадкоємність корони на користь свого сина чи його наступників [13, с. 82]. З цією метою з державної казни було виділено близько 4,5 млн лівів [27, с. 241].

Активізація діяльності французької дипломатії була пов'язана з тим, що суперники Французького королівства – Австрія та Росія мали свої плани щодо персони наступного короля Польщі. Їхнім кандидатом був спадкоємець Августа II на саксонському троні, його син Фрідріх Август, який, як і батько, прагнув отримати польську корону. В обмін на російську підтримку він віддав Курляндію в розпорядження фаворита імператриці Анни Іоанівни (1730–1740) Ернста Бірона [5, с. 65], тоді як австрійську допомогу забезпечив ще Август II, визнавши в 1732 р. “Прагматичну санкцію” [15, с. 93]. До того ж з Габсбургами його поєднували ще й родинні зв'язки – шлюб з ерцгерцогинею Марією Жозефіною, донькою імператора Йосифа I (1705–1711) [19, с. 243].

Австрія та Росія безпосередньо межували з Польщею та могли в будь-який момент перетнути кордон багатотисячною армією, тоді як перекинути французькі війська на польські землі без перешкод можна було тільки морським шляхом. Віддаленість Франції від Речі Посполитої ставила перед Версалем завдання знайти союзників, більш територіально наближених до польських земель. Зважаючи на це, фран-

цузькі амбасадори та агенти розгорнули бурхливу діяльність у пошуках країн, які б підтримали Станіслава Лещинського не тільки дипломатичними заходами, а й за допомогою зброї.

Серед держав, які могли впоратися з цим завданням, Швеція все ще не відновила сили після Північної війни, а Пруссія переслідувала цілковито відмінні від французьких цілі щодо Польщі. Якщо Версальський кабінет був зацікавлений в сильній Речі Посполитій, то Фрідріх Вільгельм I, навпаки, розраховував збільшити територію свого королівства за рахунок польських земель [26, с. 188]. До того ж Пруссія схилилася до підтримки саксонського курфюрста, але тільки за умови територіальних поступок на її користь та визнання Польщею королівського титулу за Фрідріхом Вільгельмом I [7, с. 338–339]. В результаті, не бажаючи воювати ані з Францією, ані з Росією та Австрією, Пруське королівство вирішило зберігати нейтралітет. Тому єдиною країною, яка була задекларованим суперником Відня та Петербурга, знаходилася на недалекій відстані від Речі Посполитої та мала у своєму розпорядженні значний військовий потенціал, залишалася Османська імперія. За умови здобуття турецької підтримки Версаль міг розраховувати і на військову могутність васального щодо Порти Кримського ханства. Перед послом у Константинополі маркізом де Вільньовом ставилося завдання схилити симпатії турецьких урядовців на користь С. Лещинського, а у випадку втручання росіян чи австрійців у польські вибори спровокувати османів до військової акції. Водночас Версаль направив до Бахчисарая перших консулів, метою яких було досягти прямих домовленостей з ханом без посередництва Туреччини [2, с. 18].

Саме за такої ситуації у міжнародних планах Французького королівства з'являється українське козацтво. Ще в червні 1726 р. С. Лещинський написав листа до свого колишнього соратника у Північній війні українського гетьмана Пилипа Орлика (1710–1742), який з 1722 р. перебував на турецькій території в Салоніках. Тесть Людовіка XV пропонував П. Орлику підняти революцію в Україні проти російського панування. А в березні наступного року С. Лещинський писав, що йому вдалося переконати Версаль у корисності гетьмана [8, с. 127–129]. Але остаточно персона Пилипа Орлика опинилася в орбіті французьких політичних планів лише у 1729 р., коли маркіз де Вільньов отримав розпорядження увійти в контакт з гетьманом [6, с. 152].

У грудні того ж року до Франції з рекомендаційними листами від маркіза де Монті прибув син гетьмана Григор Орлик, який отримав

аудієнції у С. Лещинського та міністра закордонних справ маркіза де Шовелена [13, с. 109]. Відтоді Г. Орлик перебував на французькій службі, під час якої неодноразово виконував як офіційні, так і таємні місії в Центрально-Східній Європі, при цьому не забуваючи за сприятливих політичних умов порушувати питання визволення козаків з-під влади Російської імперії та їхньої корисності для французької міжнародної політики.

Постать Пилипа Орлика стала надзвичайно важливою для Франції в її східній політиці, адже саме він міг згуртувати навколо себе запорозьких козаків. У випадку виникнення військового конфлікту козаки в союзі з кримськими татарами могли відтягнути на себе частину російської армії або надати допомогу одному з союзників Французького королівства; українські ж землі під протекторатом одного з учасників “Східного бар’єру” ставали не тільки з’єднувальною ланкою між Туреччиною, Польщею та Швецією, а й форпостом на шляху експансії Російської імперії в Західну Європу.

Отже, появу козацького чинника в політичних комбінаціях Версальського кабінету викликала ціла низка історичних подій як всередині країни, так і на міжнародній арені. До внутрішніх передумов слід віднести трагедію в правлячій династії, коли протягом 1711–1712 рр. померли дід, батько та старший брат майбутнього Людовіка XV. Опосередковано це привело до одруження французького монарха з донькою Станіслава Лещинського, який завдяки цьому шлюб отримав реальні шанси повернути собі польську корону. А вже в свою чергу С. Лещинський рекомендував Пилипа Орлика французькому уряду.

Зовнішні передумови пов’язані із втратою Францією свого домінуючого становища в європейському геополітичному просторі внаслідок війни за іспанську спадщину та з ослабленням її традиційних союзників – Швеції, Польщі та Туреччини, спричиненим як невдалою внутрішньою політикою, так і поразками на міжнародній арені. Ці фактори разом з посиленням Австрії та Росії змусили Версальський кабінет спробувати скоординувати свої дії з Англією та Пруссією, що завершилося невдачею. Тому виникла необхідність повернутися до системи “Східного бар’єру”, який не міг існувати без сильної, орієнтованої на Францію, Польщі. Це в свою чергу спричинило місію маркіза де Монті, який під час своєї роботи у Варшаві познайомився з Григором Орликом та, по суті, відкрив йому дорогу на французьку службу.

Джерела та література

1. Ададуров В. Історія Франції: королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). – Львів, 2002. – 412 с.
2. Андреева С. Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII. – С. 17–24.
3. Вейбуль Й. Коротка історія Швеції. – Стокгольм, 1998. – 163 с.
4. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. – К., 2008. – 1079 с.
5. Западные окраины Российской империи / [Л. Бережная и др.]. – М., 2007. – 608 с.
6. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – 251 с.
7. Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1963. – Т. 19–20. – 781 с.
8. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII століття. – К., 1994. – 240 с.
9. Україна і Франція: нариси багатомістової історії взаємин / [А. Жуковський та ін.]. – Львів, 2001. – 222 с.
10. Цьолнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001. – 712 с.
11. Davies N. Europe: A History. – Oxford – New-York, 1996. – 1365 p.
12. Derry T. K. A History of Scandinavia: Norway, Sweden, Denmark, Finland and Iceland. – Minneapolis, 1979. – 447 p.
13. Dmytrychyn I. Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV. – Paris, 2006. – 373 p.
14. Grell C. Par delà l'«Allemagne»: le Royaume de Pologne dans la géographie politique et dans le jeu diplomatique de la France entre XVIe et XVIIIe siècles // La France, l'Allemagne et la Pologne dans l'Europe moderne et contemporaine (XVI–XXe s.). – Poznań, 2003. – P. 13–26.
15. Kann R. A History of the Habsburg Empire (1526–1918). – Berkley, 1974. – 646 p.
16. Lewis B. The Emergence of Modern Turkey. – London, 1968. – 523 p.
17. Mémoires et journal inédit du marquis d'Argenson, Ministre des affaires étrangères sous Louis XV. – Paris, 1857. – Т. II. – P. 45.
18. von Puttkamer E. Frankreich, Russland und der polnische Thron 1733. Ein Beitrag zur Geschichte der französischen Ostpolitik. – 1937. – 116 s.
19. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Autriche. – Paris, 1884. – 552 p.

20. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Pologne. – Paris, 1888. – T. II: 1729–1794. – 371 p.

21. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Prusse. – Paris, 1901. – 628 p.

22. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Russie. – Paris, 1890. – T. I: Des origines jusqu'à 1748. – 500 p.

23. Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française: Turquie. – Paris, 1969. – 509 p.

24. Shaw S. J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: in 3 vols. – Cambridge, Mass., 1976. – Vol. 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808. – 351 p.

25. Vandal A. Louis XV et Élisabeth de Russie. Étude sur les relations de la France et de la Russie au dix-huitième siècle. – Paris, 1882. – 446 p.

26. Vandal A. Une ambassade française en Orient sous Louis XV: la mission du marquis de Villeneuve (1728–1741). – Paris, 1887. – 461 p.

27. Wilson M. A. French Foreign Policy during the Administration of Cardinal Fleury (1726–1743). A Study in Diplomacy and Commercial Development. – Cambridge, 1936. – 433 p.

Георгій Потульницький (Київ, Україна). Передумови появи козацького чинника у зовнішній політиці Франції за правління Людовіка XV

У статті подається характеристика історичних подій першої чверті XVIII століття, що зумовили виникнення українського козацького чинника в міжнародних політичних комбінаціях французького уряду.

Ключові слова: українське козацтво, “Східний бар’єр”, Ганноверська ліга, Станіслав Лецинський, Пилип та Григор Орлики.

Георгій Потульницький (Киев, Украина). Предпосылки к возникновению козацкого фактора во внешней политике Франции во время правления Людовика XV

В статье представлена характеристика исторических событий первой четверти XVIII века, которые обусловили возникновение украинского козацкого фактора в международных политических комбинациях французского правительства.

Ключевые слова: украинское казачество, “Восточный барьер”, Ганноверская лига, Станислав Лецинский, Пилип и Григор Орлики.

Heorhii Potulnytski (*Kyiv, Ukraine*). **The Preconditions of the Emergence of the Cossacks Factor in the French Foreign Policy During the Regency of Louis XV**

The article is devoted to the general characteristics of historical events from the first quarter of the eighteenth century, which have provoked the origin of the Ukrainian Cossacks factor in the framework of the international political strategy of the French government.

Key words: Ukrainian Cossacks, “Eastern barrier”, “Hanoverian alliance”, Stanislaw Leszczynski, Pylyp and Hryhor Orlyk.

Богдан БЕРЕЗЕНКО

(Київ, Україна)

УДК: 930.2:655.413 “1588/1705”

Видання Віленського братства (1588–1705): головні тематичні напрямки

Історія Віленського братства безпосередньо пов’язана з братською друкарнею та її виданнями. Друкарня, монастир та школа – це були ті інституції, навколо яких організовувалася діяльність братства.

Віленське братство виникло як організація православних мешканців (міщан та шляхти) міста Вільна (нинішній Вільнюс) та діяло у 1584–1795 роках. У різний час братство, в залежності від того, при якій церкві та при якому вівтарі збирались його члени, носило різну назву. Отже, Свято-Духівське – з 1607 року (після створення митрополитом Іпатієм Потієм унійного Свято-Троїцького братства) [36, с. 47], Свято-Троїцьким при Свято-Духівській церкві з 1597 року (після будівництва братством нової церкви Святого Духа, оскільки монастир Святої Трійці перейшов до унії), Свято-Троїцьке – з 1588 року. А з самого початку, в 1584 році, воно іменувалось братством Троїцької церкви Стрітенського вівтаря [23, с. 29–40]. В кінці XVI століття це було єдине загальноміське православне братство міста Вільна. До цього у Вільні діяли щонайменше чотири прицерковні братства в різних частинах міста [37, с. 229–241].

Питання, коли саме виникла при братстві друкарня залишається відкритим. Відомо, що братство в 1588 році видало свій Устав, але неясно, чи вже у своїй братській друкарні, оскільки дозволи на її заснування воно отримало пізніше. А саме – в 1589 році король Сигизмунд III надає дозвіл на друкування книг Віленському братству: “...також и книги всякіе старого и нового закону, такъ въ науци школьной яко и въ церкви потребные, по Кгрецку, по Словацку, по Руску и по Польску друкувати имъ позволяемъ” [36, с. 47]. Про затвердженнях шкіл та друкарень при Львівському та Віленському братствах читаємо також і

в постановах Берестейського собору 1591 року [22, с. 25–27]. Олександр Анушкін припускає, що надрукувати перші видання братство могло і в друкарні Мамоничів, оскільки Кузьма та Лука Мамоничі були членами Віленського братства. [2, с. 167].

Початки дослідження історії Віленського братства та його друкарні сягають середини ХІХ століття. Зокрема, священик Іоан Флеров присвячує частину своєї в монографії “О православных церковных братствах” [27, с. 129–131] Віленській братській друкарні та її виданням. Він стисло наводить історію її виникнення в 1588 році, а також подає список книг, які видавало братство в 1596–1597, 1618–1629 та в 1642–1644 роках у Вільні та Єв’є. У своєму дослідженні Флеров головним чином спирається на каталог книг І.П. Сахарова “Обозрение славяно-русской библиографии”.

Перша окрема історична розвідка “Віленське православне братство” [6, с. 129–131] вийшла у 1862 році у журналі “Христіанское Чтенія” у Санкт-Петербурзі. Саме в ній братству приписується видання полемічного трактату “Апокрисис”.

Історик Дмитрій Довгялло (1868–1942) у своїй статті, присвяченій 300-річчю Свято-Духівського монастиря [11], приділяє увагу і друкарні братства, а особливо братським виданням 1611–1613 років: книга “Нового Завіту” (1611), “Діютра” (1612), “Орологіон” (1612) та “Анфологіон” (1613). Він головним чином досліджує титульні аркуші цих видань, що вказують, коли саме Свято-Духівський братський монастир став спільножитнім.

У дослідженні Людвіка Абрамовіча “Чотири століття друкарства у Вільні: історичний огляд (1525–1925)” [10, с. 70], що присвячене різним друкарням, які коли-небудь працювали у Вільні, подано окремим розділом опис видань Віленської братської друкарні.

Сучасні дослідники також торкаються теми братської друкарні та братських видань в контексті діяльності Віленського братства. Так, російська дослідниця Светлана Лукашова в монографії про братства Київської митрополії побіжно згадує про друкарню в переліку структурних підрозділів Віленського братства поряд з братською школою, а також у розділі, присвяченому просвітницькій діяльності братства, згадує братські видання [14].

Польський дослідник, професор Торунського університету, Томаш Кемпа в статті про Свято-Духівський монастир зазначає, що братська друкарня після випуску полемічного твору “Тренос” Мелетія Смотриць-

кого у 1610 році зазнавала переслідувань з боку королівської та міської влади і вимушена була переїхати в містечко Єв'є в маєток Богдана Огінського [36, с. 60].

Швейцарський дослідник Хрістофе фон Вердт у своєму дослідженні “Православні братства в Речі Посполитій (до середини XVII століття)” [32] досить детально аналізує братські друкарні, в тому числі друкарню Віленського братства. Він окреслює контекст, у якому виникли братські друкарні Вільна та Львова, та посилається на постанову православного Собору у Бресті 1591, де ці друкарні отримували дозвіл на діяльність. Особливу увагу приділяє таким навчальним братським виданням: “Азбука. Наука ку читанію” (1596) Стефана та Лаврентія Зизанія, “Грамагика славенська” (1596) Лаврентія Зизанія та “Грамагика слов'янська” (1619) Мелетія Смотрицького.

Існують також дослідження, що присвячені суто Віленському братству та його друкарні. Серед них статті доктора Петра Хоміка з університету Білостоку. Перша з них, “Drukarnie wileńskiego bractwa św. Ducha w XVII wieku” [33], присвячена саме братським друкарням. У другій, “Typografie monasterskie w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku” [34], історик досліджує монастирські друкарні, зокрема монастиря Святого Духа у Вільні. У третій статті, “Drukarnie brackie na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII w.” [35], ідеться про всі друкарні, що існували при братствах у Великому Князівстві Литовському.

На сучасному етапі дослідження існують досить ґрунтовні каталоги, які серед іншого містять переліки видань Віленської братської друкарні 1588–1705 років. Кожен каталог охоплює певну частину видань, упорядкований за хронологічним чи мовним принципом. Оскільки друкарня діяла понад сто років та випускала видання різними мовами.

На сьогодні найповніший із каталогів видань Віленської братської друкарні – це “Книга Белоруссии” [8] за редакцією Георгія Голенченка. Цей каталог вийшов у Мінську в 1986 році. У ньому подано детальний опис понад 70 позицій кириличних книг, надрукованих у братській друкарні в період з 1595 по 1705 рр.

Складений і новіший каталог – “Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века” [9] за редакцією Александри Гусевой. Окрім основного списку кириличних книг, в цьому виданні є так званий додатковий список виданих книг, які до нашого часу не збереглися. Цей список є надзвичайно важливий для нашого дослідження, адже у ньому наведені найперші видання Віленського братства 1588-го року –

“Устав Віленського братства” та “Маргарит Іоана Златоустого”. Каталог також містить додатки із переліками бібліотечних та архівних закладів, де зберігаються кириличні стародруки зазначеного періоду.

Вкрай важливим джерелом для дослідження братських видань є каталоги окремих бібліотек та книгозбірень. Оскільки жодна з бібліотек не має повного зібрання видань Віленської братської друкарні, то вивчення окремих колекцій дає змогу більш ґрунтовно дослідити братську спадщину.

Міру присутності братських видань кінця XVI століття в найбільшій кириличній книгозбірні – Російській державній бібліотеці у Москві – дає змогу оцінити каталог “Книги кирилловской печати (1551–1600)”, який підготував Євген Немировський [16]. Слід зауважити, що каталог містить детальний опис кожного екземпляру, що зберігається в бібліотеці.

Польські дослідниці Софія Журавінська та Зоя Ярошевіч-Переславцев упорядкували каталог кириличних стародруків Національної бібліотеки у Варшаві (“Katalog druków cyrylickich XV-XVIII wieku”) [38], який висвітлює кількість та тематику книг, що зберігаються в зазначеній бібліотеці. Унікальний він і тим, що авторки внесли до нього невідоме раніше братське видання – “Молитовник” 1702 року. А в своїй праці “Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku” [39] польська дослідниця Зоя Ярошевіч-Переславцев наводить 26 позицій богослужбових книг, що були видані за період існування братської друкарні.

Та каталог, без якого це дослідження було б неповним, – це “Katalog starych druków. Polonica wieku XVII” [40] бібліотеки Оссолінських у Вроцлаві за редакцією Віслава Тишковського. Серед іншого каталог містить інформацію про видання Віленської братської друкарні XVII століття латинським шрифтом. Саме тут ми знаходимо і маловідомі панегірики, і поетичні твори на шлюб шляхтичів, й опис листків із новинами, про що докладніше напишемо трохи згодом.

Віленське братство за період з 1588 по 1705 рік випустило близько сотні видань. Мова видань – церковнослов’янська, руська (“проста мова”), польська, латинь та грецька. Основними тематичними напрямками були: а) уставодавчі видання; б) богословські твори; в) богослужбові книги; г) катехитична література; ґ) навчальна література; д) полемічні видання; е) історичні твори; є) гомілетика та апологетичні твори; ж) панегірики та поетичні твори; з) плачі, ляменти та епітафії; и) листки з новинами.

Уставадавчі видання

Уставадавчими можна назвати видання, які регулювали порядок внутрішньої організації у Віленському братстві та Віленському братському монастирі Святого Духа. Першим відомим таким виданням Віленського братства був “Чин Братства Віленського” [9, с. 1207] 1588 року (в інших джерелах “Устав Віленського Троїцького братства” 1588 року [9, с. 1207]). На жаль, сам документ не зберігся, але про це видання є чітка згадка (так само, як і про “Маргарит Іоана Злотоустого”) в листі віленських братчиків до львівських від 28 травня 1588 року: “... посилаем вашому братолюбію тридесять книг порядков іли Чина братства нашого...” [1, с. 6]. Зміст Уставу дублюється в Грамоті Сигизмунда III від 21 червня 1589 року. Звідти ми дізнаємося про встановлення порядку вступу в братство та сплату вступного внеску: “Напервий, ижь хто бы кольвекъ тое братство ихъ духовное вписатися и братом уписаным зостати хотиль, тот маеть дати уписанного до скрынки брацкое тое што самъ похочеть, водлуг воли и преможенья своего” [1, с. 23].

Наступне видання уставадавчого характеру з’явилося через тридцять років. У 1618 році побачив світ “Кіновіон” [8, с. 91], який мав регулювати діяльність монастирів, що перебували під опікою Віленського братства. Назва “Кіновіон” (“Кіновія”) походить від грецьких слів κοινοβίος — “загальний” і βίος — “життя” та означає спільножитній монастир. Згідно кіновіального уставу, ченці живуть в монастирі, працюють в ньому заради його блага і не мають власності, а отже, не можуть нічого дарувати чи передавати в спадок. Певне уявлення про видання дає і його зміст, який складається з дванадцяти частин: 1) Слово до читача; 2) Повідомлення про життя євангельське; 3) Вихід з світу; 4) Про спільне (монаше) життя та його славу; 5) Питання пресвітера Олімпія до монаха Іоана; 6) Слово авви Ісайї; 7) Послання Василя Великого до Григорія Богослова; 8) Василій Великий про піст; 9) Повчання святого Варсануфія; 10) Іоан Злотоустий про Слово Давида пророка; 11) Наука Василя цесаря грецького про Віру; 12) Прикрінцева молитва.

Богословські твори

Ще на самому початку діяльності Віленського братства, у 1588 році, з’явилась книжка “Маргарит Іоана Злотоустого” [9, с. 1205]. Книжка не збереглась, та про неї ми можемо скласти уявлення з пізнішого її видання в Острозі 1595 року. Збірка містить шість слів “О непостіжимом” проти аномії, шість слів на юдеїв, шість слів про серафи-

мів, п'ять слів про багатого та Лазаря, три слова про Давида та Саула, три слова про Йова [21, с. 218]. Це видання пов'язане з діяльністю так званого “гуртка Курбського”. Відомо, що московський князь Андрій Михайлович Курбський перейшов на бік польського короля Сигизмунда II та оселився на Волині. Саме тут він заснував та провадив вчений гурток, серед праць якого були переклади Іоана Золотоустого та Іоана Дамаскіна.

У 1620 році виходить ще один твір – “Іоан Золотоустий. На Отче наш виклад” [8, с. 93]. Це переклад з грецької тлумачення Іоана Золотоустого на Євангеліє від Матвея. У тлумаченні святий роз'яснює кожну частину Господньої молитви, посилаючись на Старий та Новий Завіти. Архімандрит Леонтій Карпович написав до цього видання передмову.

Ще один богословський твір – “Духовні бесіди отця нашого Макарія Єгипетського” [8, с. 98] був надрукований у 1627 році у Вільні. До цього видання увійшли бесіди отця Церкви – святого Макарія Єгипетського (бл. 300–391 рр). Головною темою цих бесід є духовне життя християнина, яке провадиться через усамітнення. Серед розділів книжки є житіє авви Макарія Єгипетського, повість святого Макарія про пустельницю, “Казаніє” Макарія Єгипетського та алфавітний покажчик його творів – “Каталог речей та повістей, що є в Бесідах святого отця нашого Макарія Єгипетського ведлуг азбуки”.

Богослужбові видання

За більш ніж сто років свого існування Віленська братська друкарня видала близько сімдесяти кириличних книжок. Дві третини з них становлять богослужбові видання. Це книги для приватних молитов мирян та книги для богослужінь в церкві.

Братство почало друкувати богослужбові книги не з початку свого заснування, а з 1595 року. Наприкінці XVI – на початку XVII століття у Вільні діяла друкарня братів Мамоничів, яка і забезпечувала віленські православні громади всією богослужбовою літературою. Коли ж у 20-х роках XVII ст. видавнича діяльність Мамоничів згасла, братство перехопило головну ініціативу видання богослужбової літератури на себе.

У 1595 році у братській друкарні були надруковані два видання для мирян – “Молитви повсякденні” [8, с. 70] та “Псаломниця” [8, с. 70]. В 1596 році “Молитви повсякденні” [8, с. 75] були перевидані і ще додатково видрукований “Новий Заповіт з Псалтирем” [8, с. 77] та “Часослов з азбукою” [8, с. 76].

Наступного разу братство звернулось до друку богослужбових книг аж через п'ятнадцять років. У 1611 році були надруковані “Молитви повсякденні” [8, с. 84] та “Псалтир і Новий Заповіт” [8, с. 84], в 1612 році – “Діоптра” [8, с. 85] та “Часослов” [8, с. 85], в 1616 – “Євангеліє Учительное” [8, с. 87], в 1617 – “Устав Божественної Літургії (Служебник)” [8, с. 89] та “Требник (Молитослов)” [8, с. 91], “Требник” [8, с. 92] для монахів в 1618 році. Перелік цих друків засвідчує вихід братства на зовсім інший рівень богослужбових видань, видань які потрібні безпосередньо для звершення Літургії. Безумовно випуск таких книг потребував вищої кваліфікації укладачів та друкарів. Власне підготовкою таких кадрів займалося Віленське братство.

У 20-ті роки XVII століття починається наступний етап роботи друкарні. У цей період братство почало займати монопольне становище у друкуванні богослужбових текстів. Перевидаються в 1621 році – “Требник” [8, с. 95], а в 1622 році – “Полуустав” [8, с. 96]. Через певний проміжок часу виходять в 1628 році “Акафісти та канони” [8, с. 99], призначені для приватного вжитку.

Та найбільш плідними були роки кінця 30-х та початку 40-х XVII століття. За короткий період шести років братська друкарня випустила десяток видань. У 1638 році з друкарні виходять “Псалтир” [8, с. 107] та “Устав Божественної Літургії” [8, с. 107], а через три роки, в 1641, “Новий Заповіт і Псалтир” [8, с. 110], а також “Служебник” [8, с. 110]. У наступні роки ще кілька книг: в 1642 році – пісенспіви “Іоана Домаскіна Ірмолой (Ірмологіон)”, “Псалтир” [8, с. 112], а в 1644 – “Євангелія (Благовістія)” [8, с. 113]. У 1652 році у братській друкарні виходить збірник щоденних молитов для мирян “Ефімеріоз” [8, с. 118]. Останнім виданням був “Молитослов” [38, с. 175] 1702 року. Навіть цей неповний перелік богослужбових видань показує, що видання літератури для богослужінь було головним напрямком роботи братського видавництва.

Катехитична література

До цієї категорії належить “Катехизис” [9, с. 1205] Стефана Зизанія 1595 року. Сам текст не дійшов до нас, оскільки наклад був знищений опонентами майже відразу після його виходу, проте його основний зміст можна відтворити за іншими виданнями.

Реконструкцію тексту зробила сучасна білоруська дослідниця Наталія Гаркович головним чином за збірником “Собрание вкратце словес от Божественного Писаніє”, виданим в Угорцях у 1618 році. Саме до

цього збірника увійшла значна частина “Катехизису” Стафана Зизанія. Дослідниця зазначає, що повна назва “Катехизису” звучала, як “Обьяснение изложение Никейского, и Константинопольского Символу, двунадесяти артыкулов Веры Хр(и)стианское” і що головним завданням цього видання було пояснити Нікейський Символ віри послідовним, точним викладом православного віровчення. Крім того, в книжці детально пояснюється відмінність догматики та обрядів православ’я та католицизму [7, с. 205].

Стефан Зизаній є також автором тексту “Изложение о православной вере”. Це третя частина (дві попередніх написав його брат Лаврентій Зизаній) книжки “Азбука. Наука ку читанію” [8, с. 74], що з’явилась в наступному, 1596, році. “Изложение” стало першою братчиків пояснити дітям основи православних догматів і таїнств (Хрещення та Євхаристії). Також він містив статтю про хресне знамення, у якій пояснювались обриси хреста згідно зі східним обрядом, та статтю про те, як Господь став людиною, де викладалось святоотцівське вчення про дві природи і одну іпостась Христа [7, с. 206].

У цьому ж 1596 році була окремо видана “Книга о вере” [8, с. 76] без зазначення автора. В ній роз’яснюються питання присвячені іконам, хресному знаменню, про святих, про піст, про сповідь і Причастя.

Навчальна література

Як вже зазначалось, першим навчальним виданням, що вийшло з друкарні Віленського братства, був “Часовник з азбукою” [8, с. 76] Був виданий 1596 року без зазначення автора, поділений на три частини. Перша частина – це початкові тексти (від алфавіта та складів до азбучного акровірша), друга – молитви та притчі, третя – “Сказання како состави Кирило Философ азбуку” [10, с. 624].

“Азбука. Наука ку читанію” [8, с. 76], яка вийшла 1596 року, як вже зазначалось, була спільним виданням братів Зизанійів. Лаврентій Зизаній розробив в ній ті частини, які присвячені читанню. У ньому стисло подано алфавіт, склади з двох та трьох букв. Все це розміщене на чотирьох сторінках, ще на трьох сторінках подані молитви [2, с. 168]. До цього букваря додається словник “Лексис” Лаврентія Зизанія, який мав на меті полегшити сприйняття книжної мови. На сьогодні це перший відомий словник, що був розроблений для середовища братських шкіл. Саме він дав поштовх до написання словників наступними поколіннями братчиків, зокрема словника Памва Беринди.

В тому ж таки 1596 році Лаврентій Зизаній видає ґрунтовний, на 192 сторінках, підручник “Граматики” [8, с. 74]. Основний текст складається з розділів у форматі “питання-відповідь”. Головні розділи – граMATика, орфоґрафія, просодія, етимолоґія, відмінювання, займенники, дієслова та прислівники [2, с. 172]. Дане видання на два десятиріччя забезпечила братські школи навчальним матеріалом.

У 1619 році у Єв’є Мелетій Смотрицький пише та видає свою фундаментальну працю “ГраMATика слов’янська” [8, с. 92]. Вона складається з розділів про власне граMATику, а також про орфоґрафію та синтаксис. Книжка активно використовувалась в системі освіти аж до початку XVIII століття, кілька разів перевидавалась.

Братська друкарня видавала і польськомовну навчальну літературу [2, с. 175]. Так, у Вільні в 1633 році виходить “Dla dziatek nauka czytania pisma polskiego” [8, с. 76]. В ній містилась польська абетка, приклади складів, зразки текстів – молитви та псалми, зокрема, є молитва “Отче наш” та 50 Псалом. Через те, що це було видання для дітей, в ньому містилося багато графічних вставок із зображеннями євангелістів, Богородиці, Трійці.

Полемічна література

Першою книжкою полемічного змісту, виданою Віленською братською друкарнею, слід вважати “Казаніє Кирила патріарха Єрусалимського” [18] 1596 року. Книжка надрукована двома мовами – руською та польською. Хоч за формою текст скидається на проповідь, однак викладені у ньому положення надають йому полемічного характеру. За основу було взято проповіді Кирила Єрусалимського (315–386). Однак у викладі Стефана Зизанія це одинадцять знаків “антихриста наставання”, спрямованих проти папи.

Цікаво, що Зизаній в цьому творі аргументує, для чого були засновані братства східними Патріархами. Так, він запитує в Четвертому знаку: “*Может ли кто похвалится из межи вас, абы мял не облудную любов до ближнеґо своего?*”. І відповідає у Вирозуменії: “А святыи Патріархове, истинныи пастыр наш, Иоаким Антиохийскій, Иеремія Костантинопольскій, тут у нас будучи, юж близко сконченія свѣта хотячи тую искру любве Божєи розпалити в людєх, братства церковный єдного святого православія грєческого постановили” [25].

Ситуація навколо братського проповідника загострилася після Брестської унії. Відтоді Стефан Зизаній більше не міг відкрито пропо-

відувати, тому “Казаніє” стало його останнім друкованим твором. Пізніше він був вимушений покинути братство та Вільно.

Полемічні твори в братській друкарні виходили і грецькою мовою. Твір “Διάλογος” (“Діалог”) Олександрійського Патріарха Мелетія Пегаса (1535–1610) вийшов у світ з братської типографії того ж таки 1596 року. Ініціатива видання належала Кирилу Лукарісу, вчителю Віленської братської школи, майбутньому Патріарху Константинопольському. Твір побудований у формі діалогу чужоземця з юнаком на тему, ким є православний християнин [2, с. 179].

Наступне полемічне видання – “Апокрисис” Христофора Філалета (справжнє ім’я автора, протестантського полеміста, – Мартін Броневський [26, с. 160]), вийшло двома мовами: польською – у 1597 році начебто у Вільні, руською – у 1598 році в Острозі. Хоча потрібно зазначити, що серед істориків залишається відкритою дискусія щодо місця виходу польськомовного “Апокрисиса”: Олександр Анушкін [2, с. 180] наполягає на братській Віленській друкарні, натомість Георгій Голенченко [8, с. 183] стверджує про вихід цієї книжки в краківській аріанській друкарні А.Родецького. Саме видання спрямоване проти Берестейської унії 1596 року, його автор робить спробу дати відповіді на нові виклики, які постали внаслідок неї.

Литовська дослідниця Крістіна Сваревієте, порівнюючи “Діалог” Пегаса та “Апокрисис” Броневського, вказує на їхню змістову схожість [42, с. 84]. Така схожість, на нашу думку, може бути пов’язана з тим, що ініціатор видання “Діалогу” Кирило Лукаріс і автор “Апокрисису” Мартін Броневський працювали та спілкувалися в межах гуртка князя Костянтина Острозького. І якщо перебування та вчителювання Лукаріса в Острозькому колеґумі – це відомий факт, то докази перебування в наших землях Мартіна Броневського були до цього часу невідомі. Проте нещодавно дослідниками Владиславом Корнієнком та Наталією Сінкевич на одній зі стін Софії Київської знайдено графіті з його підписом, що датуються 1590 роком [13, с. 123].

На десятиліття (1598–1608 рр.) віленські братчики зробили перерву у виданні полемічних творів, але з приходом нового покоління – Смотрицького-молодшого та Леонтія Карповича – друк полемічних творів відновився, а відтак, світ побачили “Антиграфи” та “Тренос”.

Книга “Αντιγραφίη” (“Антиграфи”) [40, с. 228] вийшла у Вільні у 1608 році. Крім вступу, або передмови до читача, в книжці міститься сім розділів. Перший розділ присвячений історичним питанням. В ін-

ших розділах порушуються такі богословські проблеми: походження Святого Духа; посередництво Сина Божого; церемонії в Грецькій Церкві та Римському Костелі; відкинення Чаші; про душі, що зійшли з іншого світу; Чистилище. Окремий розділ присвячений аналізу тогочасної кризи в Східній Церкві.

Та найбільш резонансним твором віленських братчиків став “ΘΡΗΝΟΣ” (“Тренос”) [19] Теофіла Ортолога (псевдонім Мелетія Смотрицького). “Тренос” написаний у формі наукового трактату з посиланням на античних та середньовічних філософів, а також богословів. Перелік цитованих авторів просто вражає – дві сторінки, понад сто двадцять імен. Книжка поділяється на такі розділи: 1) Лямент Східної Церкви; 2) Нагадування Церкви до синів-відступників; 3) Проти самовладної позиції римських єпископів; 4) Про теперішній Римський Костел та Церкву Східну; 5) Про походження Святого Духа; 6) Про Причастя Хлібне; 7) Проти зверхності пап; 8) Про відкинення Чаші в Римському Костелі; 9) Про вшанування святих; 10) Катехизис, або коротке зібрання Віри.

Виходить “Тренос” в 1610 році, в час коли Річ Посполита перебуває в zenіті свого розквіту. Польські війська захоплюють московський Кремль та тримають в облозі Смоленськ. Вихід такого трактату в столиці місті був розцінений як виступ православних проти влади в тилу, тому репресії не забарились. Королівським указом весь наклад, який не встиг розійтися, було конфісковано, друкарню закрито, керівника друкарні Леонтія Карповича кинуте до в’язниці.

Розгром Віленської братської друкарні був настільки нищівний, що ще на одне десятиріччя заблокував друк полемічної літератури. І тільки після 1620 року, коли була висвячена нова ієрархія Православної Церкви, видання полемічних творів відновилось. Утім, різко змінилось спрямування полемічних творів: тепер їхнім головним завданням було легітимізувати нововисвячених єпископів Православної Церкви. А отже, плач про поміч змінився на аргументацію на захист своїх прав на сповідання віри.

Твір “Verificatia niewinności” (“Верифікація невинності”) [3, с. 279] вийшов у двох виданнях. У першому (квітень 1621-го) серед іншого йшлося про репресії проти православних, зокрема, один із розділів так і називався: “Трагедія, що відбулася в місті Віленському”. Наклад швидко розійшовся, і вже у червні вийшло друге, доповнене, видання. Автор передмови другого видання звертається до чотирьох руських

вельмож – Скумини-Ташкевича, Хрептовича, Тризни та Мелешковича [2, с. 185]. Смотрицький, який був безпосередньо причетний до написання тексту “Верифікації”, наводить тексти сеймових постанов щодо православного конфесійного питання (1607, 1609, 1618 та 1620 років), різні поступки православним, а головне – урядові обіцянки, які не були виконані [24, с. 185].

На твір “Верифікація” уніати відповіли виданням книжки Велямина Рутського “Sowita wina” (“Подвійна вина”). Своєю чергою, православна сторона видала в тому ж 1621 році продовження під назвою “Obrona Verificatii” (“Захист верифікації”) [3, с. 345–442], в якому спростовуються аргументи іншої сторони та знову наводяться факти переслідування православних у Вільні.

1622 року православна сторона випускає полемічний твір “Elenchus pism uszczypliwych” (“Спростування дошкульних листів”) [4, с. 597–651]. Авторами зазначені “монахи монастиря братського церковного віленського”, хоч, справжнім автором вважається Мелетій Смотрицький. Твір починається латинською цитатою зі Старого Завіту: “Labium veritatis firmum crit in perpetuum” (“Правдиві уста не замовкнуть ніколи”). Це за обсягом це невелике видання. У перших двох його частинах оповідається про Схизму, в наступних частинах головна аргументація спирається/вибудовується на діяння Апостолів, про це ж красномовно свідчить і назва головного з розділів – “Апостоли наші є Апостолами від віри”.

До твору “Elenchus” додавався “Appendix” (“Додаток на перевірку оборони”), який був прямою відповіддю на уніатський твір “Екзамен оборони”.

Ці твори стали останніми в списку полемічних видань, які вийшли у Віленському братстві. До справи утвердження нововисвяченої ієрархії Церкви долучилися братчики новостворених Луцького та Київського братств, які вже почали використовувати гостріші, зовсім “несеймові”, форми боротьби.

Гомілетика та апологетичні твори

Після відновлення братської друкарні в 1611 році в Єв’є до роботи в ній повертається Леонтій Карпович. Відтоді відбуваються зміни в тематиці видань – аж до 1620 року повністю зникає полемічна література, натомість друкарня продовжує видавати богослужбові книги (“Часослов”, “Молитви повсякденні”) та навчальну літературу (“Бук-

вар”, “Граматyku”), а також видання, спрямовані для просвіти вірних. До останніх можна віднести твори Леонтія Карповича, що побачили світ в 1615 році - “Казаніє двое. Одно на Преображеннє Господа нашого Ісуса Христа. Друге на Успіннє Богородиці Приснодіви Марії” [17]. За формою – це гомілетика (проповіді), а за змістом – це протилежна до полеміки апологетика [5].

Як зазначає білоруська дослідниця Любов Левшун про доробок Леонтія Карповича, його “проповіді звернені до пастви та до вірних Православ’ю з закликом до морального самовдосконалення, в роздумах про значення життя, про спасіння” [15, с. 12]. Він зовсім не торкається в своїй проповідях теми конфесійних розбіжностей, а навпаки намагається глибше розкрити для своєї пастви глибину вчення власного обряду.

Історичні твори

У братському середовищі історичні твори виникли як вставки до полемічної літератури. Головним завданням таких історичних екскурсів було підсилити аргументацію в полеміці. Оскільки значна частина полеміки зводилась до старожитніх звичаїв “грецької віри”, то братчики у своїй полеміці спиралися на той факт, що християнська віра на руську землю прийшла із Константинополя, а відтак її підпорядкування Риму було неможливим. Також віленські полемісти використовували як аргумент історичні відомості про підтримку руськими князями Православної Церкви, тим самим закликаючи і короля захищати східний обряд.

Першим такого роду твором можна вважати “Антиграфи” [40, с. 228] Захарія Копистенського, що вийшли друком у Вільні 1608 року. У виданні, поділеному на сім розділів, автор головним чином зосереджується на богословській дискусії. Проте у першому розділі він наводить історичні свідчення про права та вольності руського народу, посилаючись на литовські, руські та польські хроніки [2, с. 182].

Наступний твір історичного змісту вийшов аж через 24 роки. Він був написаний віленськими братчиками після смерті Сигизмунда III, у 1632 році. Вибори нового короля змобілізували руську шляхту, козацтво та братства.

Тож, до конвокаційного сейму, що відкрився 22 червня 1632 року, Віленське братство випустило “Synopsis” (“Синопис”) [3, с. 533–576]. У заголовку книжки вказано, що це збірник прав, привілеїв, свобод і вольностей, що були надані як польськими королями, так і литовськи-

ми князями народу руському, що знаходиться у послуху до Патріарха Константинопольського. У книжці, що була видана польською мовою, розкривається хід історичний подій з 946-го по 1632-й рік, обґрунтовується право спадковості на руську спадщину з посиланням на документи. Головною метою видання було ознайомити сенаторів та сеймових послів з правами православних. Проте на конвокаційному сеймі настільки загострилась боротьба поміж католиками та православними, що довелося створювати спеціальну комісію під головуванням королевича Владислава. Комісія так і не змогла вирішити всі питання, через що справу було відкладено до наступного елекційного сейму.

Саме для елекційного сейму Віленське братство випускає нову книгу – “Supplementum Synopsis” (“Доповнення до Синопису”) [3, с. 577–649]. У ній детально розкривається зміст дискусії поміж православними та уніатами, що точилась на конвокаційному сеймі 1632 року, наводяться додаткові аргументи на користь православних.

Ці два видання сильно допомогли у визнанні за православними їхніх прав. На сеймі під час обрання нового короля Владислава IV були прийняті статті для заспокоєння осіб, що сповідують “грецьку віру”.

Панегірики та поетичні твори

Братство друкувало також і світські польськомовні та навіть латиномовні поетичні твори. Зокрема, у братській друкарні в 1634 році виходить хвалебний твір латиною на честь новообраного короля “Gratulatio Vladislao IV” [42] авторства великого хорунжого литовського Миколая Сапегі. Враховуючи, що автор був протестантом, можна стверджувати, що таке видання було альтернативним до схожого панегірика на честь новообраного короля Владислава IV “Panegyricvs ad potentissimvm ac invictissimvm Poloniae Regem Vladislavm IV” [46], що вийшов в той самий час з мурів Віленської єзуїтської академії.

Окремим поетичним напрямком можна вважати твори, що випускались до шлюбу. Так, в 1629 році виходить збірка “Tryumph Apollina y Myz parnaskich” (“Тріумф Аполлона та муз з парнасу”) [42], присвячена весіллю Кшистофа Сулістровського з Кларою Більдзюкевич. А в Єв’є в 1634 році вийшла збірка з метафоричною назвою [12, с. 8] “Niebo gwiazdeczne” (“Небо зіркове”) [49]. Автор, Олександр Валеріан Висоцький [50] підписався як слухач Віленської академії. Ця поетична збірка присвячена одруженню Елізабети Служки, дочки мінського воеводи

Олександра Служки, (1580–1647) з надвірним коронним Адамом Казановським (1599–1649).

Плачі, ляменти та епітафії

У братській друкарні публікувались також ляменти, епітафії, панегирики на смерть братчиків та людей, які мали контакти з братством, а також на замовлення віленських міщан.

У 1619 році, повертаючись із польського полону в Гродно, помирає Василь Голіцин, посол Московської держави. Похорони відбулись у Вільні. З цієї нагоди братство видає книгу авторства Леонтія Карповича “Kazanie na pogrzebie kniazia W.Galicyna” (“Казання на похорон князя В.Голіцина”) [2, с. 187].

У 1620 році помирає Леонтій Карпович, багаторічний керівник братства та братської друкарні. Його наступник Мелетій Смотрицький пише та видає “Казання на чесний погреб отца Леонтія Карповича” [8, с. 93]. У ньому описується життєвий шлях Леонтія Карповича, згадується про його стійкість, зокрема і те, що, незважаючи на слабе здоров'я, він стійко зніс переслідування та ув'язнення [2, с. 187]. На даний час відомі сім копій цього видання.

Також свій твір “Лямент на жалосне преставлення Леонтія Карповича” [8, с. 93] присвятили Карповичу учні віленської братської школи. Епітафія вийшла в братській друкарні в 1620 році. Це видання, найпевніше, вийшло меншим накладом, оскільки його примірники майже не збереглися – єдина копія знаходиться в Одеській бібліотеці.

У 1621 році у Віленській братській друкарні виходять два латиномовні видання – епітафії на смерть віленського каштеляна Януша Радзивілла (1589–1620). Їх описує Маріола Ярчикова зі Сльонського Університету у праці “Книга та література в колі Радзивіллів Біржайських в першій пол. XVII століття” [51, с. 63]. Панегірики “*Lucrimantes Musae Gvmmnasii Orthodoxi Vilenensis super Luctuosissimum Illustrissimi ac Fortissimi Principis ac Domini D. Janussii Radivili Ducis Birzarum*” та “*Praefica musa ad tumulum Ianussi Radivili castelani Vileneisis*” [43] були написані в середовищі братської школи (“*gumnasii orthodoxi*”), оскільки для православних Януш Радзивілл сприймався як захисник некаатолицької частини мешканців Литви.

У 1625 році помирає Богдан Огінський, активний діяч Віленського братства, його засновник і багаторічний староста. Саме він у час, коли братська друкарня в 1610 році опинилась у Вільні поза законом,

відновив її в своєму маєтку у Єв'є. На його смерть братчики видають твір “Threnografe, albo żalösne opisanie żywot, testament y śmierci Bohdana Ogińskiego” [43, с. 28] (“Тренографі, або жалісний опис життя, заповіту і смерті Богдана Огінського”). Автором цього видання був Йосип Бобрикович, оригінальною мовою написання твору була руська, але друковане видання вийшло в польському перекладі, щоб із ним могли ознайомитись якомога більше людей.

На смерть Йосифа Бобриковича вийшло кілька видань. Це епітафія “Echo żalv Iozepha Bobrykowicza” [30] (“Ехо жалю на смерть Йосифа Бобриковича”). На титулі зазначено місце видання – при церкві Святого Духа у Вільні, проте нижче уточнено, що видала братська друкарня у Єв'є, рік видання – 1635. Ще одне видання на смерть Бобриковича авторства Сільвестра Косова надруковано 1635 року у Вільні – “Cherubin przy akcji pogrzebowym Josepha Bobrykowicza” [20] (“Херувим при похоронах Йосифа Бобриковича”).

Також братська друкарня готувала епітафії на замовлення міщан, які не були напряму пов'язані з братчиками. “Memoriał smiertelnosci na pogrzebie Simona Engelbrechta” [31] (“Пам'ять про смерть на похоронах Сімона Енгельбрехта”) – це епітафія на смерть віленського купця Сімона Енгельбрехта, надрукована в Єв'є в братській друкарні 1635 року. Сьогодні вона зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві. Проповідь цю склав відомий проповідник Анжей Шонфлішіус (1590–1654) [48].

Листки з новинами

У братській друкарні виходили і листки з новинами. Переважно це були новини про пожежі та про перебіг військових дій. Так, в 1645 році виходить листок польською мовою “Nowiny pewne o nieszczęsnym pożarze wileńskim” [41, с. 265], що оповідає про жакливу пожежу у Вільні. Це була одна з найбільших пожеж, тож не дивно, що інша віленська друкарня також видала листок з подібною новиною – “Pieśń Nowa Żalösna o pożarze wileńskim dnia 11 czerwca 1645” [47].

Наступні листки з новинами вже вийшли кирилицею в 1705 році. Вони розповідали про події, пов'язані з Північною війною (1700–1725 рр.). У першому з них “Доношеніє про бій при місі Муромі” [8, с. 132] від 24 липня 1705 року йдеться про бій в Курляндії між російськими військами, на чолі з Борисом Шереметьєвим, та шведськими, на чолі з генералом Левенгауптом. В інших листках, під назвою “Відомості про відбиття генерала Майделя” [8, с. 132], від 25 липня 1705

року розповідається про поразку та відхід шведського війська на чолі з генералом Майделем під містом Шліссельбург. Ці листки – останні відомі друковані твори, що вийшли з Віленської братської друкарні.

Підсумовуючи, зазначимо наступне:

Профільним напрямком роботи братської друкарні було видання богослужбових книг. З-поміж сімдесяти кириличних братських видань п'ятдесят становлять книги для Літургії або для приватної молитви вірних.

Великий масив літератури, що видавався братською друкарнею, становила навчальна література. Це пояснюється тим, що міщани Віленського братства мали забезпечувати матеріалом братську школу, яка діяла з 80-х рр. XVI ст. до 30-х рр. XVIII ст.

Братство відіграло провідну роль у випуску полемічної літератури. Всі головні полемічні твори вийшли з її друкарні. Випуск творів відбувався двома хвилями: перша – після Берестейської унії 1596 року, друга – після відновлення ієрархії Православної Церкви 1620 року.

В 20-30-х роках XVII століття братство випускає велику кількість епітафій – скорботних творів на смерть членів або меценатів братства. Видання епітафій було частиною тодішньої міської культури Вільна й активно практикувалось всіма міськими спільнотами.

Видання Віленського братства 1588-1705 років вкупі з рукописними документами утворюють основний масив спадщини, яку залишило нам Віленське братство. Спадщина ця є надзвичайно цікавою та відкриває велике поле для подальших досліджень Віленського братства.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 4. – СПб., 1851. – 577 с.
2. *Аннушкин А. И.* На заре книгопечатания в Литве. – Вильнюс, 1970. – 175 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1. – Т. 7. – К., 1887. – 816 с.
4. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 1. – Т.8. – Вып. 1. – К., 1914. – 797 с.
5. *Березенко Б. О.* Апологетичні та полемічні богословські видання друкарні Віленського братства кінці XVI -початку XVII ст. //Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві. Матеріали 1-ї та 2-ї науково-практичної конференції. – К., 2012. – 260 с.

6. Виленское православное братство. Христианское чтение. 1862 г. – № 10. – С. 477–514.
7. *Гаркович Н.В.* Из истории братского движения на Волыни и в Литве в конце XVI в.: Стефан Зизаний // *Studia Historica Europae Orientalis* № 1. – Минск, 2008. – С. 295
8. *Голенченко Г. Я.* Старопечатные кириллические издания // Книга Белоруссии, 1517—1917: Сводный каталог. – Минск, 1986.
9. *Гусева А.А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный каталог; В 2-х кн. / Под общ. ред. Л. И. Сазонова. Москва: Индрик, 2003. Кн 1: 648 с.
10. *Вознесенский А.В.* Сведения и заметки о кириллических печатных книгах. 2. Об изданиях Ивана Федорова и о некоторых особенностях раннего кириллического книгопечатания// Труды Отдела древнерусской литературы. – СПб., 2001. –Т. 52. –С. 624–628.
11. *Довгялло Д. И.* Виленская Св.-Духова обитель и начало в ней иноческого общежития // Памятная книжка Виленской губернии на 1911 год. – Вильна: 1911. – С. 1–19.
12. *Забродская В. С.* Архітэктоніка эпіталам другой паловы XVI-першай паловы XVII // *Веснік БДУ. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка: Навукова-тэарэтычны часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.* – 2010. – № 2. – С. 8–11
13. *Корнієнко В., Сінкевич Н.* Написи-графіті XVI–XVII століть цэнтральнай назвы Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії / *Український археографічний щорічник.* – К., 2010. – Вип. 15. – 779 с.
14. *Лукашова С.С.* Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – М., 2006. – 318 с.
15. *Левишун Л.В.* Леонтий Карпович. Жизнь и творчество. – Мн., 2001. – 288 с.
16. *Немировский Е.Л.* Книги кирилловской печати. 1551–1600: каталог / Рос. гос. б-ка, НИО редких книг (Музей книги). – М., 2009. – 319 с.
17. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Відділ стародруків. К4479п
18. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Відділ стародруків. Кир.748
19. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Відділ стародруків. R 1442
20. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Відділ стародруків. R 1741 (3).
21. Острозька академія XVI – XVII століття : енциклопедія / голов. ред. І. Пасічник ; відп. ред. П. Кралуок ; Національний університет “Острозька академія”. – Острог , 2011. – 512 с.

22. Постанова Берестейського Собору про збереження прав і привілеїв Львівського та Віленського братств й затвердження шкіл і друкарень при згаданих братствах. Пам'ятники братських шкіл на Україні. К. 1988. – С. 568

23. Реестр уписовий братії .Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете”. 1859. Книга III. – С. 727

24. Сас. П. М. Витоки українського націотворення : монографія; Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – 701 с.

25. Українська література XIV–XVI ст. Упор. Колосова В., Литвинов В., Микитась В. – К., 1988. – 600 с.

26. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001. – 250 с.

27. Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. – С.-Пб., 1857. – Минск, 1996 (Репринтне видання). – 200 с.

28. Abramowicz L. Cztery wieki drukarstwa w Wilnie: zarys historyczny (1525–1925). Wilno, 1925.

29. Biblioteka Jagiellońska, BJ St. Dr. 51965 I (<http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=274982>)

30. Biblioteka Narodowa, SD XVII.4.15839 (<http://polona.pl/item/3742850/1/>)

31. Biblioteka Narodowa, SD XVII.3.1200. (<http://www.polona.pl/item/1030967/3/>)

32. *Christophe von Werdt*. Orthodoxe Bruderschaften in Polen-Litauen (bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts). Gesellschaftlicher Aufbruch und kirchliche Emanzipation des ruthenischen Stadtbürgertums der frühen Neuzeit. Lizentiat-sarbeits Universität Zürich. 1994.

33. *Chomik P.* Drukarnie wileńskiego bractwa św. Ducha w XVII wieku / Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Seria II: Wokół kultur śródziemnomorskich, tom I: Literatura i słowo, pod red. Z. Abramowicz i J. Ławskiego, Białystok .2009.

34. *Chomik P.* Typografie monasterskie w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku/ Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2004

35. *Chomik P.* Drukarnie brackie na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII w., w: Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX w.), red. naukowa J. Gwóźdźnik, E. Różycki, Katowice 2004

36. *Kempa T.* Wileńskie bractwo Św. Ducha jako centrum obrony prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. Białoruskie Zeszyty Historyczne”, t. 21, 2004

37. *Ragauskas A.* Midaus brolijos – Vilniaus stačiatikių kultūros fenomenas (XV a. viduryjs – XVII a. viduryjs)// *Florilegium Lithuanum*. Vilnius, 2010
38. *Żurawińska Z., Jaroszewicz-Pieresławce Z.* Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej. Warszawa. 2004.
39. *Jaroszewicz-Pieresławce Z.* Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2003.
40. *Tyszkowski W.* Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII. T.3. Wrocław 1993–1996.
41. *Tyszkowski W.* Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII. T.4. Wrocław 1993–1996.
42. *Tyszkowski W.* Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII. T.7. Wrocław 1993–1996.
43. *Tyszkowski W.* Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII. T.8. Wrocław 1993–1996.
44. *Granberg A., Lysén I., Pereswetoff-Morath A.* Cyrillica Suecana. Publications from the project Digitalised descriptions of Slavic Cyrillic manuscripts and early printed books in Swedish libraries and archives, Göteborg 2010. S16 № 80
45. *Svarevièiùtë K.* Meletijo Pigo Dialogo dedikacijos adresatas//Literatūra. 2006 #48 (3) tomas. S. 84
46. Panegyricvs ad potentissimvm ac invictissimvm Poloniae Regem Vladislavm IV.In Alma Acad[emia] Viln[ensi] Societatis IESV. – 1634 (<http://www.epaveldas.lt/recordDescription/VUB/VUB01-000556253>)
47. The “Digital Library of Polish and Poland-Related News Pamphlets” project is being implemented at the Faculty of Journalism and Political Science at University of Warsaw. <http://cbdu.id.uw.edu.pl/4670>
48. Schönflissius Andrzej / Gmiterek, Henryk. IŚ: Polski słownik biograficzny. T. 35 z. 4, PAN 1994
49. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.Sygnatura: XVII – 15607. Wysocki Aleksander Walerian. Niebo gwiazdeczne. Druk. Bractwa Ducha św. 1634. (<http://bazy.oss.wroc.pl/pn/wykaz.php>) № 5448
50. Wysocki Aleksander Walerian. Bibliografia Staropolska.Tom XXXIII. <http://www.estreicher.uj.edu.pl>
51. Jarczykowa M. Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku. Wydawnictwo UŚ. Katowice. 1995.

Богдан Березенко (Київ, Україна). Видання Віленського братства (1588–1705): головні тематичні напрямки.

Стаття присвячена виданням Віленського братства. У статті зроблено спробу виокремити та проаналізувати головні тематичні напрямки брат-

ських видань, дослідити їхню мову, найменування книг та авторів протягом всього часу видавничої діяльності Віленського братства.

Ключові слова: Віленське братство, Вільно, братські видання, Віленська братська друкарня, богословські твори, полемічна література.

Богдан Березенко (*Київ, Україна*). **Издания Виленского братства (1588–1705): основные тематические направления.**

Статья посвящена изданиям Виленского братства. В статье произведена попытка выделить и проанализировать главные тематические направления братских изданий, изучить их язык, наименования книг, а также авторов за весь период издательской деятельности Виленского братства.

Ключевые слова: Виленское братство, Вильно, братские издания, Виленская братская типография, богословские издания, полемическая литература.

Bogdan Berezenko (*Kyiv, Ukraine*). **Editions of Vilnius brotherhood (1588–1705): main subject directions.**

The article is dedicated to editions of Vilnius brotherhood. In this article, it has been made an attempt to classify and analyze the main subject directions of brotherhood's editions, examine their language, titles and authors during the whole period of publishing activity of Vilnius brotherhood.

Key words: Vilnius brotherhood, Vilnius, brotherhood's editions, Vilnius brotherhood publishing, theological issues, polemical literature.

Тетяна ЖИБРОВА
(Воронеж, Росія)

УДК: 94 (47+57)“16”

**Южные уезды России
и донское казачество: из истории
таможенного управления
XVII– начала XVIII вв.**

Таможенное управление в России в XVII – начале XVIII вв. характеризовалось наличием внутренних таможенных застав, организованных на границах уездов. На местах повсеместно для упорядочивания сбора внутренних таможенных пошлин как с проезжающих торговцев, так и с местных жителей устраивались таможенные избы. Во главе таможенных служителей (целовальников, дьячков, яржников и т.д.) находился таможенный голова. Именно голова отвечал за бесперебойные таможенные сборы, решал возникающие конфликты, вел письменную отчетность. В южных уездах России в обозначенный период существовала практика объединения сбора таможенных пошлин и доходов кружечного двора, сюда же могли подключаться и сборы более мелких пошлин: с продажи кваса, работы бани, мельницы и др.

Сбор таможенных пошлин до принятия Торгового устава 1653 г. происходил по уставным грамотам, которые присылались воеводам при открытии таможни в качестве инструкции по сбору налогов с продаж. В большинстве архивных документов, связанных с деятельностью таможенной избы и кружечного двора, содержатся обязательные ссылки на присланную ранее уставную грамоту и на грамоты из Разрядного приказа. Помимо уставной грамоты головы руководствовались распоряжениями из столицы, содержащимися в многочисленных наказных грамотах.

До 1653 г. в торговле существовали определенные льготы для некоторых категорий торгующих людей. По Деулинскому перемирию выходцы из Польши “литовцы” имели право беспошлинной торговли в южнорусских городах. С принятием Торгового устава 1653 г. сбор таможенных пошлин стал осуществляться по уставной грамоте и по

новому уставу, а после выхода в 1667 г. Новоторгового устава – по его статьям. Торговый устав 1653 г. гласил – “...государеву таможенную пошлину имати с весчих и не весчих со всяких товаров и с хлеба на Москве и в городех, с тутошних жилецких и с приезжих со всяких чинов людей рублевую пошлину с продавцов по десяти денег с рубля, почему который товар ценою на деньги в продаже будет... А с денег, которые люди на Москве и в городех учнут товары на деньги покупать, и с тех людей имать по пяти денег с рубля, и давать на те покупные товары выпиши, что они куплены на деньги. А где те покупные товары в продаже будут, и с тех товаров с продажи по пяти ж денег с рубля, и того будет с денег и с товаров по десяти денег с рубля” [12, 302–305].

Таким образом, была установлена рублевая пошлина на все группы товаров, по 10 денег с рубля. При покупке товара купец на месте платил пять денег с рубля, а остальную сумму выплачивал уже при продаже. По торговому уставу 1653 г. предусматривалось наказание для торговцев за утайку товаров или занижение продажной цены. В этом случае им грозила полная конфискация имущества. Для определения факта утаивания товара таможенными чиновникам было дано особое право обыска. Головы и целовальники были обязаны под страхом наказания следить за соблюдением законов о торговле, оберегать торговых людей от разорения и радеть о постоянстве таможенных сборов в казну. Таможенными чиновникам запрещалось злоупотреблять своим положением, ставить цену на товар при расчете цены пошлины выше покупной. За завышение они должны были “иметь наказание без всякой пощады”.

Торговый устав 1653 г. дополняли статьи Новоторгового устава. По ним большим налогом облагалась соль: “А которые люди положат выпиши, что у них та соль куплена на деньги, а с денег они платили пошлины по пяти денег с рубля, в тех городех, в коих тое соль они купили... имать с той продажной соли по два алтына по три деньги” [13, 309].

Кроме того Новоторговый устав регламентировал процедуру пошлинных сборов, которая, как видно из рассматриваемого документа, детально соблюдалась. “А которой человек, купя на своем городе какой ни есть товар, и похочет тот товар вести в иной кой город и ему объявить в таможе и записать таможенному голове тот товар в отпускную книгу, и дать ему выпись за рукою и за печатью, и отпустить в тот город... И приехав ему на иной город, подать выпись в таможду, и против той выпиши голове у него велеть досмотрить и записать в книги имянно...” [14].

В Новоторговом уставе подтверждалась замена всех мелких сборов на единую рублевую пошлину. В нем также довольно подробно были изложены правила таможенного контроля – тщательный досмотр провозимого имущества торговца [15, 303–328]. В уставе были детализированы правила внутренней торговли, основанные на торговом уставе 1653 г.

Таможенные чиновники, согласно присланным им памятям, производили досмотр товаров, записывали их наименования и стоимость в книги, делали росписи товаров в суднях, подробно выясняя имена торговцев–владельцев товара. Торговые люди имели право реализовать свой товар в течение шести месяцев, отводимых им на его продажу. Основные положения Новоторгового устава действовали практически до отмены таможенных пошлин в 1753 г., а ряд статей – до введения таможенного устава Петра I в 1724 г.

В 90-е годы XVII в. законодательство о таможенных и питейных сборах выходило на новый виток своего развития, связанного, прежде всего, с деятельностью молодого реформатора. Уже 30 января 1699 г. для сбора пошлин Петр I ввел бурмистров [16, 598–600]. Избиравшиеся из торгового и посадского населения управляющие таможами назывались теперь не таможенными головами, а по городской реформе 1699 г. таможенными бурмистрами, а позже в некоторых таможах – директорами или обер-инспекторами. В документах XVIII в. появляются новые названия должностей: “приеморасходчик”, “писчик”, “копиист”, “канцелярист” и “подканцелярист”, “забухгалтер” и просто “таможенный выборный”.

С учреждением царским указом Бурмистерской палаты (Ратуши) в Москве и земских изб в городах под контроль земских бурмистров перешли те дела, которые раньше находились в ведении приказа Большой казны, в частности, обеспечение сбора таможенных пошлин. Таким образом, таможенное управление было полностью освобождено от вмешательства воевод и передано таможенным бурмистрам. На местах это выражалось в том, что собранные в каком-либо городе пошлины, минуя воевод, поступали в земскую избу или провинциальный магистрат, а оттуда отправлялись в Москву в Бурмистерскую палату, несколько позже – в государственную Ревизион-коллегию.

Таким образом, в XVII – начале XVIII вв. приехав “по торговым делам” в любой город, торговцы должны были по закону осуществить целый ряд мероприятий: производили явку денег на покупку товаров, явку товаров на продажу, явку “порозжих” саней под извоз своих куп-

ленных товаров или под сдачу в наем под извоз чужих товаров. Ассортимент привозимых на рынок товаров был “привязан” к спросу в уезде.

Южные уезды России в обозначенный период находились в постоянном контакте с выходцами с Дона. Донские казаки нередко приезжали в южнорусские города со своими товарами, на Дон отправлялись многочисленные будары в донские отпуска.

Основным источником по истории таможенных отношений с вольным Доном можно считать таможенные книги. Таможенные книги, по определению, сформулированному А. И. Раздорским, – это документы делопроизводства таможенных государственных учреждений, производивших проверку, измерение, взвешивание и оценку товаров, предназначенных для продажи в населенном пункте, отправлявшихся в другие места или следующих транзитом, и взимавших в соответствии с правилами, установленными правительством, таможенные пошлины с участников торговых операций [20, 66–67].

В нашем распоряжении находятся таможенные книги Курска, Воронежа, Белгорода, Коротоояка и др. южнорусских городов. В документах нашли отражение наименование привозимого для продажи товара, имена торговцев, сумма уплаченных ими пошлин.

Из изученных документов понятно, что в товарообороте южнорусских уездов торговля с “Низом”, то есть с донскими казаками, занимала весомую долю. Оттуда в уезд привозили сукна, воск, лошадей. Так, например, в 1620 г. воронежец С. Ушаков привез “с Низу” и предъявил в таможенной избе свой товар, заплатив положенную пошлину [18, 26].

Среди документов воронежской съезжей избы удалось отыскать любопытный документ, озаглавленный как “Книга записей за 1676 г. об отпуске на Дон посадских людей для рыбной ловли и торговли и о явке их в Воронеже” [6]. В деле были собраны списки воронежцев с указанием сроков их пребывания на Дону, оговаривалось, с чьего разрешения они отправлялись в путь, на каком судне. Обязательно ниже стояла запись: явились такого-то числа. “Отпущен с Воронежа пушкарский сын Серешка Маркин... по челобитью воеводы Перфеня Павловича Сомова... в козачьи городки в дощенике до 1 октября, а с ним в гребцах Данилка Маркин пушкарский сын, атоманские бобыли Стенка да Ивашка Демины да гулящие люди Ивашка Попов, Стенка Страгин... 26 сентября явились”.

По уезжающим на Дон воронежцам в обязательном порядке составлялись поручные записи. Приведем в пример поручные записи посад-

ских людей от апреля 1698 г. об отпуске их в донские городки для торговли и в Царицын для покупки соли. “Великому государю царю и великому князю Петру Алексеевичу... воронежский посадский человек Якушка Елисеев – вели государь с Воронежа отпустить на Дон в козацьи городки, и на Царицын для соляной покупки до сроку... с сентября до первого числа, а гребцов у меня на том дощенике 9 человек” [6].

Для русских торговцев существовала целая процедура выезда на Дон. Торговые люди, прежде всего, были обязаны подать воеводе челобитную, в которой указывали цель и место поездки, срок пребывания на Дону, количество сопровождающих их людей. К челобитной необходимо было приложить перепись товаров, поручные записи.

При возвращении торговцам было необходимо отметиться в съезжей избе и предъявить свой товар таможенному голове. Южнорусский воевода в специальную книгу заносил сведения о проезжающих торговых людях и выдавал им проезжие памяти для предъявления в других русских городах. Практика отправляться на различные промыслы в леса и на реки своего и соседних уездов, а также на Дон и в Царицын “для соляной покупки”, существовала на протяжении всего XVII века.

19 сентября 1699 г. воронежскому воеводе в съезжей избе была подана челобитная воронежского посадского человека Ивана Кривошеина об отпуске его в козацьи городки для торгового промысла на дощанике и в Царицын, также для “соляной покупки”. Вместе с И. Кривошеиным в качестве гребцов на Дон должны были отправиться 10 человек, имена которых приведены в документе полностью вместе с поручными записями.

Поручные записи составлялись “по сыну и по брату” и по своим формулировкам походили друг на друга: “в козацьи городки беглых людей и неявленного питья и заповедных товаров не возить и к воровству не приставать и на Дону не оставатца” [7].

Помимо таможенных книг южнорусских уездов сведения о взаимоотношениях с Доном можно почерпнуть из так называемых “расходных книг” – письменной отчетности таможенных голов о расходовании полученных средств.

Прежде всего, большой пласт таких записей касается отправки денег и вина на Дон на самые разнообразные нужды [17, 198–216]. Так, например, 10 марта 1619 г. из доходов воронежской таможни и кабака было выделено “государево жалованье детям боярским, елчанам да воронежцам, поместным атонам, которым быть на государевой службе в

донской посылке” [19, 560]. По записям жалование получили 20 человек, по 4 рубля человеку. То есть всего было выделено 80 рублей.

По воронежской расходной книге 1620–1621 гг. читаем, что в апреле 1620 г. 23 рубля 30 алтын 10 денег было выдано по наказной памяти воеводы Бориса Ивановича Нащокина на корм 24-м людям, направлявшимся в нижние юрты. Как было записано целовальником, “дано из кобачьего и из таможенного доходу донским атаманам 3 человекам Семену Кутузову, Агею Касову, Воину Яковлеву и их станицы козаком донским 21 человеку, что они ехали с Москвы на Дон в нижние козачьи юрты”.

В 1637 г. кабацкий и таможенный голова А. Г. Шиловский выделил 150 ведер вина донскому войсковому атаману М. Тотаринову [1]. Спустя еще десять лет, в августе 1648 г. по памяти воронежскому голове Науму Плеханову из кабацких и таможенных доходов выдали для донской посылки Андрею Лазареву 20 ведер вина [2].

Выдачи денег из таможенных и кабацких доходов для организации донских отпусков – отправки жалованья донским казакам – были довольно значительными. Так, например, в 1664 г. из денег кружечного двора воронежский воевода взял 100 рублей для оплаты работы стрельцов и полковых казаков, принявших участие в отправке донского отпуска [3].

В 1675 г. в Воронеж была прислана царская грамота воронежскому воеводе Б. Г. Бухвостову о сборе стрелецкого и четверикового хлеба и подготовке к донскому отпуску 1675 г. – “а денег велел давать ис таможенных и ис кабацких доходов однолично тебе о струговом деле промышлять с великим поспешением” [4].

Таможенный и кабацкий голова должен был по наказным грамотам выдавать не только деньги, но и вино, которое специально для этих целей производилось в больших количествах. Так, в 1681 г. в Воронеж была прислана память воронежскому таможенного и кружечного двора верному выборному голове С. Е. Климову о выдаче в донской отпуск 400 ведер вина [5].

17 февраля 1699 г. в Воронеже снова проводилась заготовка вина и водки для донского отпуска. Воронежским воеводам было “велено на государев... обиход на Воронеже дворцового подрядного вина в донской отпуск высидеть 50 ведер водки, 800 ведер вина двойного и для готовности той водки и вина послан на Воронеж Сытного дворца стряпчий Прокофий Зверев а на сиденье той водки дрова и уголья имать ему у вас сколько понадобится” [8].

В XVIII в. после таможенной реформы Петра Великого таможенные головы стали называться таможенными бурмистрами. В сохранившейся документации этого времени также содержится немало упоминаний о донских казаках, приезжавших в южнорусские уезды с торговыми целями. Так, в 1706 г. по книге таможенных сборов г. Воронежа читаем, что донские казаки в основном торговали здесь рыбой и икрой. “Донской казак ... Ворлам Савельев сын Семенищев явил на продажу 184 севрюги, 18 белуг, 10 осетров... икры зернистой” [9].

В фонде приказа Адмиралтейских дел хранится несколько десятков челобитных посадских людей юга России о разрешении им отправиться на Дон для торговли или рыбной ловли. Как правило, челобитные отличались похожим содержанием, формой и содержали на обороте гербовые печати и поручные записи. Ниже под ними тут же писали государственный указ о положительном решении дела. Приведем в пример челобитную воронежца Тимофея Потапова “об отпуске его в разные городки для торгового промысла”, датированную 1708 г. “Державнейший царь государь милостивейший промышляю де государь я на Воронеже торговым промыслом ... и наперед сего отъезживал в ыные города в донские казачьи городки до Черкасского и до Азова и Таганрогу для торгового промыслу ... а теперь без твоего великого государя указу ехать не смею. Всемилоостивейший государь, прошу вашего величества вели государь меня с Воронежа отпустить в вышеписанные донские казачьи городки и до Азова и до Таганрогу и о пропуске дать мне свой великого государя указ вашего величества нижайший раб” [10].

Просьба Тимофея Потапова была удовлетворена, на документе стоит помета “решено”. Интересно, что документ, похоже, был подъячим тут же подвергнут систематизации, есть надпись “дело № 28”. Ниже читаем непосредственно государственный указ: “и по сему государеву указу с Воронежа до Черкасского и до Азова и до Таганрогу и назад до Воронежа по городом столникам и воеводам и приказным людям и в казачьих городках атаманам и старшинам а по селам и по деревням и на мостах и на перевозах кому ведать приказано пропускать ево Тимофея и работников ево везде без задержания” [11].

Таким образом, история взаимоотношений таможенных служителей юга России и донского казачества в XVII – начале XVIII вв. содержит немало интересных страниц, характеризующих таможенную систему того времени в целом. Проанализировав сохранившуюся документацию о поездках русских людей на Дон, существовавших торговых

связях с донскими казаками, отправке донских отпусков, можно сделать вывод о том, что донское казачество активно участвовало в торговых отношениях с югом России, осуществляя торговые операции по российскому законодательству.

Джерела та література

1. РГАДА. – Ф. 210. – Оп. 12. – Стб. Белгородск. ст. – Д. 104. – Л. 268–269.
2. Там же. – Оп. 13. – Стб. Приказн. ст. – Д. 86. – Л. 21.
3. ГАВО. – Ф. И-182. – Оп. 3. – Д. 63. – Л. 1.
4. Там же. – Оп. 2. – Д. 24. – Л. 15.
5. Там же. – Д. – 128. – Л. 7–8.
6. Там же. – Оп. 4. – Д. 39. – Л. 1–9.
7. Там же. – Д. 48. – Л. 1.
8. Там же. – Оп. 7. – Д. 47. – Л. 1–2.
9. Там же. – Оп. 4. – Д. 64. – Л. 20 об.
10. Там же. – Ф. И-171. – Оп. 2. – Д. 61. – Л. 2 об.
11. Там же. – Л. 3.
12. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Спб., 1830. – Т. 1.
13. Памятники русского права. – Вып. 7. – М., 1963.
14. Там же.
15. Там же.
16. ПСЗРИ. – Спб., 1830. – Т. 3.
17. Новосельский А. А. Из истории донской торговли в XVII в. / А. А. Новосельский // Исторические записки. – 1948. – Т. 26.
18. Памятники южновеликорусского наречия. Таможенные книги / [изд. подгот. С. И. Котков, Н. С. Коткова]. – М., 1982.
19. Приходо-расходные книги Московских приказов. – Кн. 1. – М., 1912.
20. Раздорский А. И. Торговля Курска в XVII веке (по материалам таможенных и оброчных книг города) / А. И. Раздорский. – Спб., 2001.

Тетяна Жиброва (Воронеж, Росія). Південні повіти Росії та донське козацтво: з історії митного управління XVII – початку XVIII ст.

Стаття присвячена історії взаємин митних служителів півдня Росії і донського козацтва в XVII – на початку XVIII ст. Автор аналізує збережену документацію про поїздки російських людей на Дон, торгіві зв'язки з донськими козаками, відправку донських відпусків.

Ключові слова: митне управління, голова, відкупник, донські відпуски.

Татьяна Жиброва (*Воронеж, Россия*). **Южные уезды России и донское казачество: из истории таможенного управления XVII – начала XVIII вв.**

Статья посвящена истории взаимоотношений таможенных служителей юга России и донского казачества в XVII – начале XVIII вв. Автор анализирует сохранившуюся документацию о поездках русских людей на Дон, существовавших торговых связях с донскими казаками, отправке донских отпусков.

Ключевые слова: таможенное управление, голова, откупщик, донские отпуски.

Tatiana Zhibrova (*Voronezh, Russia*). **Southern Districts of Russia and the Don Cossacks: from the History of Customs Administration in the 17 – in the Beginning of 18 centuries**

The article is devoted to the history of relations between the customs of southern Russia and the Don Cossacks in the 17 – beginning of the 18 centuries. The author analyzes the preserved documentation of the Russian people travel to the Don, existing trade relations with the Don Cossacks, sent Don releases.

Key words: Customs, head, renter, Don releases.

Олександр СЛІСАРЕНКО
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК: 94(485): 355.48 “1709/1714”

Шведи в українському Степу

Традиційною датою появи шведів у Степовій Україні вважається 1781 рік, коли на території колишніх запорозьких земель з'явилося шведське поселення Альтшведендорф (нині Зміївка Бериславського району Херсонської області). Поява цього поселення була викликана суто економічними міркуваннями й здійснена була достатньо мирним способом: переселення з острова Даго (нині Хійума) у Балтійському морі на спустошені після російсько-турецької війни 1768–1775 рр. території. Хоча після російсько-шведських воєн 1788–1790 та 1808–1809 рр. сюди було переселено незначну кількість військовополонених шведів, основною масою залишались першопоселенці з о. Даго.

Автор же запропонованого матеріалу хотів би звернутись до подій на три чверті століття раніше, коли приблизно у цих же місцях пролягав шлях інших шведів – вояків розбитої армії Карла XII, що рятувались від росіян за Дніпром у липні 1709 р. й мандрували широким українським степом до Очакова від Переволочної.

Масштаб Полтавської перемоги росіян та подальші її наслідки для долі багатьох східноєвропейських народів, у першу чергу українців, загьмарив подальші події, що відбувались по обидва боки Дніпра після 27 червня 1709 р.

Через ці обставини операції російської та шведської армій влітку 1709 здавались другорядними й не вивчались спеціалістами як самостійна тема. Про них лише згадували кількома словами усі шведські та російські історики, що писали на тему Полтавської битви. Навіть низку суперечностей, що виникають при викладенні матеріалу з протилежних військово-історичних позицій, не особливо турбувала дослідників, і по сьогодні ці суперечностей продовжують існувати як у науково-популярних, так і наукових працях.

Основою цих протиріч є, в першу чергу, неповнота та суб'єктивність джерел стосовно цих подій, а по-друге, певна історіографічна традиція, насамперед російська та радянська, надто залежна від ненаукових факторів.

Ці міркування й підштовхнули автора звернути увагу на згаданий короткий історичний відтинок україно-російсько-шведської історії та спробувати розв'язати виявлені суперечності у поданні тогочасних подій.

При викладенні матеріалу автор буде користуватись хронологією за старим російським стилем, а у дужках подавати дати за тогочасним шведським календарем, що на один день випереджав російський.

Отже, коли у середу 29 (30) червня 1709 р. шведська армія та її українські союзники вийшли до берега Дніпра біля Переволочної, постало питання про подальші дії. На той момент прийняти таке рішення могло відносно невелике коло людей – король Карл XII, якого було тяжко поранено напередодні Полтавської битви і фізичний та духовний стан якого можна визначити як кризовий, найстарший (за званням та й віком) генерал у шведській піхоті Адам Левенгаупт та старший генерал кінноти Крейц. В російському полоні перебували найбільш авторитетні помічники короля – фельдмаршал К. Реншильд та голова польового уряду граф Піпер. Король міг також спертись на поради гетьмана реєстрового (городового) козацтва І. С. Мазепи та кошового отамана Січі К. Гордієнка. Крім того, можна було залучити на нараду ще чотирьох генералів: піхотних – Спарре та Лагеркруна, кавалериста Круза і квартирмейстера Юлленкрука. Однак джерела говорять, що рішення приймалось лише трьома особами – королем, Левенгауптом та Крейцом [13, 132]. Тому відома картина шведського художника Г. Седерстрьома “Мазепа та Карл XII на березі Дніпра” не зовсім адекватно відображає ситуацію, коли український гетьман нібито радить шведському королю переправлятися через Дніпро.

Як стверджують шведські історики, базуючись на свідченнях Юлленкрука та Карла XII, спочатку був намір переправити армію через Дніпро, але згодом, коли це завдання визнали вкрай важким, прийнято було рішення відвести армію до с. Кишеньки (≈10 км) та перейти там на лівий берег Ворскли й рухатись до Кримського ханства [15, 292].

Через це рішення та темряву, що настала, організовану переправу було припинено, хоча деякі неконтрольовані спроби переправитись на правий берег Дніпра ще тривали. Саме тому кількість шведів, що пере-

правились через Дніпро, була невеликою. Першоджерела засвідчують, що таких було близько 2 тис. [6, 107; 12, 1075]. Водночас ряд авторів називають цифру 1200–1300 шведів [5, 71; 11, 244]. Розбіжність викликана тим, що остання цифра – це кількість шведів, яких король відбирав навмисне [11, 244], інші 700–800 чоловік – це ті, що переправились самостійно, вже після припинення переправи. Ф. Лагус подає загальну кількість тих, що переправилися після короля, понад 1 тис., при цьому він не враховує загін комісара Меландера, який попав у полон уже за Дніпром [3, 314]. Запорозькі козаки переправлялись самостійно, не узгоджуючи своїх дій з Карлом XII. Їхню кількість оцінюють від 2 тис. [6, 107] до 5 тис. [4, 639]. Очевидно, у першому випадку мова йде лише про козаків-мазепинців, у другому – про мазепинців та запорожців разом узятих. Хоча дане питання вимагає ще доопрацювання, адже напередодні запорожців було близько 7 тис., а російські джерела не згадують про їхню масову здачу у полон.

Вранці 30 червня (1 липня) війська Левенгаупта, що не встигли вийти до переправи на Ворсклі, були оточені корпусом О. Меншикова (на думку автора – від 17 до 18 тис. регулярних та іррегулярних військ) і здались опівдні. Король та гетьман у цей час уже кілька годин рухались українським Степом (Савранською пусткою) [8, 311].

Історики дещо сперечаються, де саме переправлялись шведи та Мазепа, чи біля самої Переволочної, чи за 3–4 км західніше, біля села Тахтаєвки. Певніше за все, переправа йшла в обох місцях: біля Тахтаєвки переправлялись шведи, а біля Переволочної – мазепинці та запорожці [8, 310]. В усякому разі всі, хто переправився, рушили від Дніпра двома колонами [14, 416]. Карл зміг переправити якусь частину возів та бричок для поранених і хворих, а також якоїсь кількості цивільних (“татарських дружин”) [8, 311]. Очевидно, було взято з собою якусь частину скарбниці – адже відомо, що, перебуваючи біля Очакова, шведи по надмірних цінах купували у турків продовольство. Карл XII опинився на землях, що входили до складу Вольностей Запорозьких, однак незначне населення яких існувало лише понад Дніпром. Далі ж у Степ землі до самого Бугу не були населені, зокрема й через умови Бахчисарайського миру (1681 р.).

Рух Степом був досить важкий і почався близько 11-ї години дня (після того як Левенгаупт гарматним пострілом дав знати про те, що здається). До кінця дня 30 червня (1 липня) втікачі пройшли близько 18 км. По ледве видному шляху, уже пізно ввечері шведи дійшли до

якоїсь водойми і стали двома окремими таборами – козаки та шведи. Усі наступні переходи так і здійснювались: ночівлі біля води – очевидно, озерець у вибалках чи пересихаючих річок, вдень робився один перепочинок для людей та коней [6, 109, 110]. Втікачам належало пройти понад 30 миль (270–290 км) до річки Буг практично безлюдними степами. Провідниками шведів були запорожці, хоча, за словами Понятовського, й вони не досконало знали Степ [4, 638]. З його свідчень виходить, що каролінці та мазепинці рухались не на Очаків, а прямо на Бендери, тобто такі водні бар'єри, як Інгулець та Інгул, вони подолали у верхній течії, де, можливо, в липні місяці утворювались численні броди та мілини. До Очакова повернули лише на четвертий день шляху [4, 639] за порадою Мазепи. Те ж саме стверджує дослідник середини ХІХ ст. Ф. Лагус [8, 311]. Твердження ж дослідника з Полтави В. Молтусова про те, що провідниками слугували татари, є очевидно неточною [10, 387].

Правда, стосунки між союзниками не були безхмарними – відбиток поразки важким тягарем лежав на відносинах шведів з Мазепою та Гордієнком. Якщо поразка під Полтавою ще не здавалась шведам непоправною катастрофою, то Мазепа і Гордієнко розуміли, що їхня доля і доля України практично вирішена. На берегах Дніпра, однак, спільна біда ще єднала союзників – запорожці активно забезпечували переправу шведів, саме вони перевезли Карла ХІІ глибокої ночі 29 (30) червня, поставивши його карету у два човни, зв'язаних між собою [11, 245]. До речі, сам шведський король гречно дозволив Мазепі рятуватись першим зі своїми прибічниками (яких було лише 3 тис. чоловік), тому, зрештою, всі джерела відзначають, що шведів було помітно менше, ніж українців [15, 290]. Однак уже через дві доби після переправи між мазепинцями й запорожцями виник конфлікт – частина запорожців намагалась захопити І. Мазепу й, видавши його Петру І, порятувати свої голови. Цю конфліктну ситуацію вдалось загасити за допомогою С. Понятовського та шведського втручання [4, 639], крім того, деякі запорожці наважувались грабувати поодиноких шведів, що відставали від колони [6, 111]. Обидва союзники ставали на ніч окремими таборами, зберігаючи автономність командування. Така ситуація тривала й після подолання Бугу, коли запорожці в кількості 1 тис. вояків не зайшли до Очакова, а стали окремим табором. Ймовірно, вони не пішли до Бендер за Карлом ХІІ, а незабаром повернули до Дніпра на р. Кам'янку, де того ж року виникла Січ, що проіснувала до 1711 р.

Перехід шведів та козаків тривав п'ять діб – з полудня 30 червня (1 липня) по другу половину 4 (5) липня 1709 р. Було дуже мало провізії, особливо хліба, тож харчувались переважно м'ясом та степовими ягодами. Відчувався дефіцит води, адже вдень її майже не вдавалось знайти. Рух був досить стрімкий – близько 55-ти–57-ми км на один перехід, а це означало, що вони рухались близько 12-ти–13-ти годин за добу (по 4,5 км за годину). Лагус навіть вважає, що шведи і мазепинці проходили до 70-ти верст на добу [8, 313]. Здається, це все-таки перебільшення. Карл XII зміг організувати марш: навіть вранці та на вечірній зорі відбувалися молитви. В таких умовах 70–71 км за добу пройти, напевне, нереально. Під час переходу був один відпочинок для годування коней, певно 2–3 години, нічний відпочинок тривав 8–10 годин (тобто темний час в літню пору). Каролінці поспішали, адже не виключалась можливість російської погоні.

Петро I дійсно відправив навздогін досить значний загін – спочатку 1 (2) липня відправлено було 2 драгунських полки бригадира Г. Кропотова, а наступного дня – полки ген. майора Г. Волконського – драгунські полки Ростовський та Білгородський, а також донських козаків, два полки городових козаків – Лубенський та Переяславський [7, 394]. Усього російська погоня нараховувала до 6 тис. бійців. Такі ж цифри називає американський дослідник Р. К. Массі [9, 352]. Росіяни, не маючи можливості переправитись слідом за шведами біля Переволочної, змушені були рухатись до Кременчука, а потім шукати сліди втікачів. Підійшли вони до Бугу 7 липня 1709 р., коли через річку ще не переправилось більше 400 чол. шведів, козаків та поляків [4, 640]. Через затримку на переправі шведи навіть почали споруджувати оборонний вал навколо табору. Його рештки було знайдено на 25 км північніше Миколаєва у 1851 р. [8, 333]. Оскільки першими надійшли українські та донські козаки, вони не наважились на атаку, а чекали підходу головних сил, які наступного дня, очевидно, зранку, нав'язали бій каролінцям і знищили близько 200 чоловік, а 216 узяли в полон [12, 1127]. Як зазвичай, росіяни своїх втрат не називають, тому детальні обставини бою нам невідомі, так само, як не ясно, скільки людей втратили шведи, а скільки – українці. Сумніви викликані, в першу чергу, пізнішою російською реляцією про те, що серед полонених нібито був якийсь не названий на ім'я генерал-аудитор (тобто військовий суддя). У списках шведських полонених є генерал-аудитор Штерн, але він начебто потрапив у полон ще при Переволочній [3, 164]. Не виключено,

однак, що у розпису шведських полонених під Переволочною цих 216 полонених, в тому числі й генерала-аудитора Штерна, додано до загального числа 14 030 чол. Це значить, що насправді генерал Левенгаупт здав 30 червня (1 липня) 13 814 полонених. Виправдовуючись перед Петром I за те, що не зміг полонити короля шведів та гетьмана Мазепу, Г. Волконський писав, що війська йшли в погоню поспіхом, не маючи навіть хліба, й фактично голодували [12, 1127], проте надолужили відставання у 4 дні, звівши його до одного дня. Нібито Карл XII переправився буквально за добу до прибуття росіян.

Очевидці бою стверджують, що втрати каролінців лежали на совісті очаківського паші Абдурахмана, який не поспішав надавати повномасштабну допомогу Карлу XII та Мазепі, що нібито був його близьким приятелем, за твердженням С. Понятовського. Турецький паша протягом двох днів прибутково постачав зголоднілих втікачів харчами, але не поспішав надати засоби для переправи [8, 317]. Місце, де перебував Карл XII, очевидно називалось Пробитий вал – урочище трохи південніше сучасної Нової Одеси, де Буг перетворюється у широкий лиман [12, 1011]. Незадоволення Петра I було сильним, бо він наказав 19 (20) липня генералу Г. Волконському знову вирушити на Буг, узявши ще два козацьких полки – Корсунський та Богуславський. На цей раз росіяни намагались перейти Буг 26 (27) липня в урочищі Майкове, аби перехопити Карла XII біля Бендер. Через дві доби росіяни дійшли до Дністра північніше Бендер біля урочища Малекеші – це приблизно за 60–65 км [12, 1127]. Карл та Мазепа, однак, уже були у Бендерах (точніше, у передмісті Суклеї) ще за тиждень до цього – 20 (21) липня.

З королем прибуло близько 1800 чол. шведів та українців [2, 143]. Однак менш ніж за рік, у травні 1710 р., під орудою Карла XII вже було близько 10 тис. чол. (2 тис. поляків та німецьких найманців Ю. Потоцького, 6–7 тис. козаків П. Орлика, кількасот козаків-некрасовців, що залишились від повстання Булавіна, близько 1 тис. шведів). При цьому шведи ще й втратили восени 1709 р. під Чернівцями близько 600 вояків [1, 44]. А отже, боротьба ще тривала...

Джерела та література

1. Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – М.: Наука, 1990. – 208 с.
2. Вольтер Ф. История Карла XII, короля Швеции, и Петра Великого, императора России. – СПб.: Лимбус-Пресс, 1999. – 304 с.

3. Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого): В 2 кн. / Общ. ред. А. А. Преображенского. – М.: Кругъ, 2004. – Вып. 1/ Сост. Т. С. Майкова. – 632 с.
4. Записки мазовецького воєводи С. Понятковського про події його життя. // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – Вид. 2-ге. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 631–643.
5. Красиков В. А. Северная война или блицкриг по-русски. – М.: ОЛМА МЕДИА Групп, 2010. – 448 с.
6. Крман Д. Подорожній щоденник (Initerarium, 1708–1709). – К.: Вид-во ім. О. Теліги; Просвіта, 1999. – 160 с.
7. Кротов П. А. Битва при Полтаве: К 300-летней годовщине. – СПб.: Историческая иллюстрация, 2009. – 416 с.
8. Лагус Ф. Карл XII в Южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – Одесса: Гор. типография, 1853. – С. 306–337.
9. Масси Р. К. Петр Великий: В 3 т. – Смоленск: Русич, 1996. – Т. 2. – 464 с.
10. Молтусов В. А. Полтавская битва: уроки военной истории 1709–2009. – М.: Обьед. изд-во МВД; “Кучково поле”, 2009. – 512 с.
11. Павленко Н. И., Артамонов В. А. 27 июня 1709. – М.: Мол. гвардия, 1989. – 267 с.
12. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. IX. – Вып. 2. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 1620 с.
13. Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. – СПб.: Изд-во М. А. Александрова, 1912. – 170 с.
14. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: Соцэргиз, 1958. – 468 с.
15. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Х.: Фоліо; Стокгольм: Шведський інститут, 2009. – 341 с.

Олександр Слісаренко (Дніпропетровськ, Україна). Шведи в українському Степу

Запропонований матеріал присвячений подіям після Полтавської битви 1709 р., коли залишки армії Карла XII рятувались за Дніпром від російської армії на шляху до м. Бендери.

Ключові слова: військові операції, Кримське ханство, Запорозжжя, Туреччина, прикордоння, Дике Поле.

Александр Слисаренко (*Днепропетровск, Украина*). **Шведы в украинской Степи.**

Предлагаемый материал посвящён событиям после Полтавской битвы 1709 г., когда остатки армии Карла XII спасались за Днпром от русской армии по пути к г. Бендеры.

Ключевые слова: военные операции, Крымское ханство, Запорожье, Турция, пограничье, Дикое Поле.

Alexander Slisarenko (*Dnipropetrovsk, Ukraine*). **Swedes in the Ukrainian Steppe**

The proposed material is devoted to the events after the Poltava Battle in 1709, when the remnants of the army of Charles XII had been fleeing beyond the Dniπρο from the Russian army on the way to the of Bendery city.

Key words: Special operation, Crimean khan's, Zaporizhzhia, Turkey, border zone, Wilde Field.

Іван СИНЯК

(Київ, Україна)

УДК: 930. 35.073.515: 94(477) “17”

**З кореспонденції кошового отамана
Якима Гнатовича Малого
(декілька документів з фондів Інституту
рукопису Національної бібліотеки
України ім. В. І. Вернадського)**

Розширення актуалізованої джерельної бази з історії запорозького козацтва часів Нової Січі (1734–1775 рр.) неможливе без залучення до наукового обігу нового пласту документів з українських архівосховищ, які до останнього часу залишалися на маргінесі дослідницьких інтересів. Тому поява археографічних публікацій, присвячених історії Запорозжя останніх часів свого існування, додасть інформаційного насичення козакознавчій тематиці зазначеного періоду історії запорозького козацтва.

Запропоновані нижче вісім документів припадають на часи каденції кошового отамана Якима Гнатовича Малого (?–1760 р.?) [1, с. 221]. Був він кошовим отаманом не один рік (обирався в 1743 (з 29 червня)–1744 рр., 1748 (з 25 червня)–1749 рр., 1750 (з 24 червня)–1752 рр., 1754 р. (з 24 червня і до кінця року)), його правління запам'яталося насамперед створенням Січової школи (1754 р.) на Запорозькій Січі, яка готувала канцеляристів для Військової канцелярії Коша. Представлена нижче документація, яка є документообігом між київським генерал-губернатором Михайлом Леонтєвим і київською губернською канцелярією з одного боку, та кошовим отаманом – з другого, очевидно, є частиною архіву київської губернської канцелярії, який окремим фондом зберігається в Центральному державному історичному архіві м. Києва (ф. 59). Про це свідчить діловодна атрибуція самих документів, де документи з Київської губернії представлені чорновими варіантами, а натомість кошові – оригіналами.

Тематично зазначена документація в основному присвячена розвідувальній діяльності запорозців у Криму. Це всі документи за 1749 р. Лише два останні, датовані 1751 р., охоплюють тему гайдамацтва.

Перший документ – ордер кошовому отаманові Якиму Малому, датований 24 квітня 1749 р., нагадував запорозькому козацтву чинити розвідку на території Кримського ханства або отримувати відомості про становище на півдні від купців, які поверталися з Криму. Це не дивно, адже, як зазначає С. Андреева, згідно з інструкцією від 1737 р., київському генерал-губернаторові, поміж іншим, наказувалося здобувати розвіддані на південному прикордонні [2, с. 10]. Тому, природно, Михайлові Леонтєву не подобалася відсутність інформації від запорожців за цей час. Причиною неспокою очільника Київської губернії було отримання відомостей від російського резидента в Константинополі А. Неплюєва стосовно військових приготувань у ханстві. Зокрема, як йшлося в даному ордері кошовому, Порта наказала запастися провіантом магазинам, які знаходилися на Санчі та Дунаї, зі суворою заборонаю продавати хліб з Молдавії і Буджаку Речі Посполитій. Крім того, укріплювалися фортеці Очакова та Кінбурн. Тому кошовому отаману наказувалося відправити запорозьких козаків для детальної розвідки стосовно згаданих приготувань.

Варто відзначити, що запорозькому козацтву саме в даний період часу було не до розвідки. “Головним боєм” запорожців була Слідча комісія, яка розглядала взаємні претензії козаків та татар і діяла саме в цей час на Запорожжі [3, с. 221–391]. Однак кошовий отаман Яким Малий своїм рапортом від 12 травня 1749 р., доводячи до відома київського генерал-губернатора про отримання вищезазначеного ордера через капітана Матвія Миронова, дипломатично пообіцяв Михайлові Леонтєву якнайшвидше відрядити достойних козаків для розвідування ситуації в Криму.

Свою обіцянку доставляти київському генерал-губернатору найсвіжіші дані про становище на півострові, кошовий отаман, схоже, виконував. Про це свідчить подальша документація, що відправлялася з Коша на адресу київської губернської канцелярії. Так, зокрема, рапортом від 1 серпня 1749 р. Яким Малий доносив до відома Михайла Леонтєва про повернення з Криму військового довбиша Григорія та запорозького козака Павла Пуриса, які посилалися до кримського хана з листами київського генерал-губернатора стосовно вирішення справи про пограбування татарами запорозьких козаків Харитона Шульги, Івана Щербини і значкового товариша Полтавського полку Івана Матвієнка. Вищезазначені посланці-запорожці надали цінні відомості, отримані ними від колишнього запорозького козака Івана Вовка, який

перебував на службі в Криму, про депутацію від Речі Посполитої до хана з проханням надати Польщі військову допомогу. Однак кримський хан, не маючи права вирішити дане питання без султанської згоди, відправив запит до Стамбула з проханням дозволити надати допомогу полякам.

Отримані дані зацікавили київську губернську канцелярію. Про це свідчить той факт, що київський генерал-губернатор у своєму донесенні від 12 серпня 1749 р. переслав отриману інформацію від кошового отамана в Колегію закордонних справ [4, арк. 3].

Ще цікавіші новини про становище в Кримському ханстві кошовий отаман Яким Гнатович Малий пересилав київському генерал-губернатору восени 1749 р. Своім донесенням, датованим 6 жовтня, він інформував Михайла Леонтєва про знаходження поблизу Перекопу значного за чисельністю татарського війська. Такі дані надали при Коші запорозькі козаки Федір Вовк та Данило Третяк, які доставляли кореспонденцію від київського генерал-губернатора кримському ханові. У відповідь Київ, ордером кошовому отаману Якимі Малому від 24 жовтня, наказав відправити двох надійних козаків для детального розслідування цієї новини. Кіш з поставленим завданням впорався досить оперативно. Вже 3 листопада кошовий отаман рапортував у київську губернську канцелярію про епідемію в Перекопі, через яку татарське військо розпускалося. Тут же київському генерал-губернаторові повідомлялося, що через зазначену причину більш детальне розслідування цієї справи було б небезпечним.

Дана документація цікава тим, що це одна з перших згадок про участь запорозького козацтва в розвідувальній діяльності в Кримському ханстві на прохання київського генерал-губернатора.

Останні два документи торкаються типової для Запорожжя тематики – гайдамацтва. Отримавши рапорт з Кременчука від прем'єр-майора Київського гарнізону Івана Весленєва про пограбування гайдамаки із Запорозької Січі людини капітана лейб-гвардії Ізмайловського полку князя Матвія Кантемира Гурія Григор'єва [5, арк. 12], київський генерал-губернатор ордером від 28 червня 1751 р. наказував кошовому отаману Якимові Малому відшукати розбійників, які буцімто переховувалися в зимівнику запорозького козака Сухого. У відповідь Кіш рапортом від 8 липня цього ж року повідомляв Михайла Леонтєва про неможливість виконання цього наказу, оскільки згаданий прем'єр-майор Іван Весленєв вже арештував запорозьких козаків, що підозрювалися

в гайдамацтві, та прохав відпустити останніх у разі їх непричетності до пограбування Гурія Григор'єва.

В основу публікації документів покладено методичні рекомендації для публікації корпусу документів “Архів Коша Нової Запорозької Січі”. Однак при цьому зроблено відхід від зазначених “Методичних рекомендацій”. Так, зокрема, в тексті замінено літери “”, “ω”, “з”, “ε” на сучасні їхні аналоги “і (е)”, “о”, “к”, “е”. Титла і скорочення розкриваються у квадратних дужках. Виносні літери не виділені курсивом.

Джерела та література

1. Смерть кошового отамана Якіма Гнатовича Малого в 1760 р. можна прийняти лише гіпотетично. Джерелом цього припущення є реєстр померлих в Січі упродовж жовтня – грудня 1760 р., введений до наукового обігу Т. Кузик. В ньому, зокрема, зазначено, що “В Івана Гасана брат его Яким Малий с лихорадки і горячки умре”. Проте дослідниця ще до кінця не впевнена, що мова йде про кошового отамана Якіма Гнатовича Малого. (Див. *Кузик Т. Про захворюваність та смертність в Запорізькій Січі в середині XVIII ст. // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Тематичний випуск “Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень”*. – К., 2002. – С. 215–226).

2. *Андрєєва С.С.* Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської імперії (1739–1768 рр.) // Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету. – Вип. III. – Бердянськ – Запоріжжя, 1998. – С. 10–18.

3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2. – 752 с.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), Ф. II. – № 2543.

5. ІР НБУВ. – Ф. II. – № 2645.

Документи

№ 1

1749 р., квітня 24. Київ – Ордер київської губернської канцелярії кошовому отаману Якимові Гнатовичу Малому про отримання відомостей від російського резидента в Константинополі А. Неплюєва щодо військових приготувань Туреччини та з наказом запорозцям розвідати причини цих приготувань. № 291

1 О секретном деле

Его імператорскаго величества самодержицы всероссійской
Войска Запорожскаго Низоваго почтенному господину кошевому
атаману Якиму Ігнатовичу із старшиною

Прошедшого генваря 7-го дня 1749-го года во исполнение висо-
чайшаго ея імператорскаго величества указа і в Г[о]с[у]д[а]рственной
коллегіи иностранных дель¹ ко мне присланного, по посланному от
меня к вамъ із старшиною ордеру велено о крымскихъ обращенияхъ
чрезъ приезжающихъ оттуда в Запорожскую Сечь россіискихъ купецкихъ
і всякаго чина людей, такожъ і запорожскихъ козаковъ, секретнымъ обра-
зомъ і всякими удобъ возможными способы разведывать, такожъ і едущимъ
в Крымъ веры достойнымъ запорожскимъ же козакамъ секретнымъ же
образомъ приказывать в бытность ихъ тамо подъ образомъ купечества
или для другихъ дель тайнымъ і искуснымъ образомъ тамошнихъ обраще-
ніевъ примечать і елико возможно разведывать, і когда чрезъ кого какие
о крымскихъ обращенияхъ і о прочемъ секрету подлежащемъ ведомости
в полученіи іметь будете, отомъ под секретомъ ко мне репортовать,
но токмо и пон[ы]не таковыхъ секретныхъ ведомостей в полученіи от
вас неимею. А сего апреля 18 числа господинъ статской советникъ і
резидентъ Неплюевъ² із перы Константинопольской ко мне писалъ, что
Порта указала магазейны на Дунае і в Санче провиантомъ запасти с стро-
гомъ запрещениемъ выпуска хлеба із Молдавіи і Буджака³ в Польшу, //
1 зв. дабы тамо въ ономъ недостатка быть не могло, еще жъ определено
доделать Очаковъ⁴, починитъ Кылбурнь⁵ і Гасанъ Паша⁶ паланку, поне-
же для г[о]с[у]д[а]рственной полезности весьма ведасть потребно.

І того ради вамъ г[о]с[по]дину кошевому атаману із старшиною
предлагаю, выбравъ із команды вашей искусныхъ і къ тому достойныхъ
надлежащее число козаковъ, в показанные турецкие места под приличными
претексты отправить немедленно, которымъ велеть секретнымъ і искусней-
шимъ образомъ какъ о вышеписанномъ, такъ і о числе приказанного собрат
провианта, і не чинятся ли тамо инные какие к воинскому случаю пригото-
вовленіи, обстоятельно разведать, і что они по возвращеніи своемъ пока-
жутъ, отомъ со всякимъ обстоятельствомъ ко мне репортовать с нарочными
в самой скорости, да и впредь таковыя разведываніи чинитъ по выше
объявленному непременно, і о полученіи сего репортовать же.

Киевъ, 24-го апреля

1749 года

№ 291 В. З.

IP НБУВ. – Ф. II. – № 3789. – Арк. 1. Чернетка.

№ 2

1749 р., травня 12 – Рапорт кошового отамана Якіма Гнатовича
Малого київському генерал-губернатору Михайлові Леонтєву
про отримання ордера стосовно розвідки в Кримському ханстві
та відправку найближчим часом запорозьких козаків
для виконання цього завдання до Криму

1 О секретном деле

Высокородному г[о]с[по]д[и]ну

Высокопревосходительнейшему г[о]с[по]д[и]ну г[о]с[по]д[и]ну
генераль-аншефу, кавалеру и Киевской губернии генералу губернатору
Михайлі Івановичу, его высокопревосходительству Леонтєву

Покорнійшій репортъ

Вашего высокопревосходительства пущенной съ Киева от 14 д[ня]
априля ордеръ, с подтвержденіемъ о секретныхъ разведованіяхъ за-
писываются ль на Дунае и в Сакче провіантомъ турецкія могазейни и о
не выпуске хлеба из Молдавіи и Буджака въ Польшу и о прочемъ к се-
крету принадлежащемъ, мною с товариствомъ чрезъ капітана Матвея
Миронова⁷ сего мая въ 9 день полученъ. По которому для послілки во
все написанныя в томъ ордере принадлежащія до разведованія секрет-
ного места из добрихъ и надлежащихъ и к тому искуснихъ запорожскихъ
казаконъ, потребного числа нарядъ н[и]ні производиться и в немед-
ленномъ времени отправлении имеютъ быть с надлежащими настав-
леніями, а какъ скоро техъ посланныхъ возвращеніе в Січь будетъ, и
какія оны разведованія тамо получаютъ, я с товариствомъ вашему
высокопревосходительству тогожъ // **1 зв.** времени со обстоятельствомъ
донести имею, да и впредь о такихъ же разведованіяхъ стараніе при-
лагать непремину, и о вишеписанномъ чрезъ сіе вашему высокопревос-
ходительству всепокорнійше репортую.

Атаманъ кошовый Якимъ Ігнатовичъ с товариствомъ

Из Сечи

12 д[ня] мая

1749 году //

Примітка: **2 зв.** В Києве получено маія 20 числа 1749 года взяты
компугу.

IP НБУВ. – Ф. II. – № 3790. – Арк. 1 – 2. Оригінал.

№ 3

1749 р., серпня 1 – Рапорт кошового отамана Якіма Гнатовича Малого київському генерал-губернатору Михайлові Леонтьєву про повернення з Криму військового довбиша Григорія і запорозького козака Павла Пуриса, відправлених у Бахчисарай до хана з листами київського генерал-губернатора стосовно образ татарами запорозьких козаків Харитона Шульги, Івана Щербини і Полтавського полку значкового товариша Івана Матвієнка; перебування у кримського хана посольства від Речі Посполитої для отримання допомоги та очікування рішення з цього питання від турецького султана

1 О секретном ділі

Высокородному г[о]сп[о]д[и]ну

Високопревосходительнїшому г[о]сп[о]д[и]ну г[о]сп[о]д[и]ну
генераль-аншефу, кавалеру и Кіевской губерніи генераль-
губернатору Михайлі Івановичу, его високопревосходителству Леон-
тієву

Покорнїшїй репортъ

Прошедшого іюня 21 дня от вашего високопревосходительства ордеръ і притомъ к хану кримскому писмо по ділу запорожских козаковъ Харитона Шульги, Івана Щербини⁸, да малороссійского Полтавского полку значкового товариша Івана Матвієнка⁹, за учиненнїе імъ от татаръ обиди і протчіе продеръзости, я получилъ, в которомъ в[а]шего високопревосходительства ордері велено то писмо к кримскому хану в Бакчисарай¹⁰ найлутчими // 1 зв. и вероятію достойними Войска Запорожскаго двумя козаками отправить, і притомъ секретнимъ образомъ імъ обявить, даби они будучи тамо тайнимъ и весма секретнимъ образомъ о тамошнихъ обращенїяхъ и о воїнскихъ приуготовленїяхъ заподлїнно и в самой истині по присяжной ихъ должности непримешивая от себе нічего излишняго разведаль, и что воспослїдуетъ, отомъ би в[а]ше високопревосходительство репортовать, ы по оному в[а]шего високопревосходительства ордеру с тімъ к кримскому хану писмомъ в Бакчисарай войсковий довбишъ¹¹ Григорій да козакъ Павло Пурисъ¹² били отправлени, очемъ в[а]шему високопревосходителству от мене того ж іюня 24 числа репортовано.

А сего іюля 31 дня они посланнїе долбишъ і козакъ возвратясъ оттуда сказкою своею показали, что о тамошнихъ кримскихъ обращенїяхъ

нічого они ніоткого болшь неслихали, кромі де бивших прежде Войска Запорожского козакъ Іванъ Вовкъ, жителствующій н[и]ні во услуженіі в Криму в селі Юшлові у Магметъ Баї сказовалъ імъ, слихалъ де онъ у своего г[о]сп[о]д[и]на показанного Магмета, что // 2 ляхи тайнимъ образомъ іміются в поселстві к хану и требуютъ на ніякуюсь помощь татар, однако ханъ недавши імъ тоєй помощи послал у Ц[а]риградъ к падині просячи на то позволенія, а они ляхи ожидаютъ в Бакчисараі от падині резолюціі, болш же нічого онъ довбишь и козакъ неслихали і незнають. А по вишь писанному козаков Шулги и Щербини и значкового товариша Матвієнка ділу от хана кримского на посланное от в[а]шего високопревосходительства к нему письмо, никакого писменного ответа я неполучилъ, очемъ в[а]шему високопревосходительству покорнійше репортую.

Атаманъ кошовий Яким Ігнатовичъ с товариством

1749 году

Августа 1 дня

3 Коша.

ІР НБУВ. – Ф. II. – № 2543. – Арк. 1–2. Оригінал.

№ 4

1749 р., жовтня 6 – Донесення кошового отамана Якіма Гнатовича Малого київському генерал-губернатору Михайлові Леонтєву про відомості, отримані від запорозьких козаків Федора Вовка і Данила Третяка щодо наявності під Перекопом якогось султана з великим військом

1 Високородному г[о]сп[о]д[и]ну

Високопревосходительнійшому г[о]сп[о]д[и]ну г[о]сп[о]д[и]ну генераль-аншефу, кавалеру и Киевской губерніі генералу-губернатору Михайлі Івановичу, его високопревосходительству Леонтєву

Покорнійшее доношение

За силу ея императорскаго величества височайшихъ указовъ, присланными ко мне з старшиною от в[а]шего високопревосходительства многократними ордерами о кримскихъ обхожденіях и обращеніях разведивать и к вашему високопревосходительству со обстоятельствомъ репортовать веленно. А сего числа посиланніе от мене з старшиною с писмами в[а]шего високопревосходительства к кримскому хану в Баксисараі Войска Запорожского знатние товарищи Федоръ Вовкъ да

Данило Третяк, прибивши в Січъ объявили мні // **1 зв.** мні з старшиною, возвратясь де они з Баксисарая от хана ніякогось султана виділи, что з великимъ войскомъ кримскимъ пішимъ пришелъ в Перекопъ¹³ и началъ ділатъ городъ Перекопъ, а самъ сталъ своїмъ кишломъ на семь боку Перекопа, а для чего неизвестни, толко слышно ніякуюсь тривогу, болш же нічого неслихали и не видали, о чемъ в[а]шему високопревосходителству покорнійше доношу.

Атаманъ кошовый Якимъ Игнатовичъ с товариствомъ

1749 году

Октября 6 дня

З Коша //

Примітка: **2** В Киеве получено октября 23 дня сего 1749 года и послат к нему кошовому з старшиною под секретом ордер, дабы онъ о вышеписанномъ всякими удобными способами за подлинно разведат, и для того послал бы до Перекопа умных и к тому достойныхъ дву ч[е]-л[о]в[е]къ козаковъ под приказомъ немедленно воспоследуютъ отъсылать товар в самой скорости с обстоятельствомъ.

IP НБУВ. – Ф. II. – № 3938. – Арк. 1–2. Оригінал.

№ 5

1749 р., жовтня 24. Київ – Ордер київської губернської канцелярії кошовому отаману Якимові Гнатовичу Малому відправити до Криму двох надійних козаків для детальної розвідки причин перебування під Перекопом султана з великим військом

3 Ея імператорскаго величества самодержицы всероссійской Войска Запорожскаго г[о]с[по]дину кошовому отаману Якимові Игнатовичу із старшиною

Сего октября 23-го дня в присланном от васъ г[о]с[по]дина кошового отамана із старшиною репортъ ко мне написано, что посыланые от васъ в Бахцысарай с писмами моими к кримскому хану Войска Запорожского знатные товарищи Федоръ Вовкъ да Данило Третякъ по прибытіи в Сечь объявили вамъ кошовому із старшиною, по возвращеніи де ихъ от хана, некоторого султана видели, что с великимъ пешимъ кримскимъ войскомъ пришелъ в Перекопъ і началъ делатъ городъ Перекопъ і сталъ своимъ кишломъ на сей стороне Перекопа, а для чего неизвестно, толко де слышно некоторую тревогу. Того ради вамъ господину кошовому отаману із старшиною предлагаю о вышеписанномъ всякими

удобными способы за подлинно разведать і для того послать до Перекопа умных і вероятных і к тому достойных дву ч[е]л[о]в[е]к[ъ] казаковъ под приличным претекстом, і что воспоследуетъ о томъ ко мне репортовать в самой скорости со обстоятельством.

Киов 24 октября

1749 года.

IP НБУВ. – Ф. II. – № 3938. – Арк. 3. Чернетка.

№ 6

1749 р., листопада 3 – Рапорт кошового отамана Якимя Гнатовича Малого кїївському генерал-губернатору Михайлові Леонтєву про результати розвідки в Криму запорьким козаком Кущівського куреня Микитою Гарбузом, а саме про перебування перед Перекопом султана з великим військом через епідемію в місті, розпуск через згадану причину свого війська та неможливість через епідемію посилати козаків у Перекоп для розвідки

4 О секретномъ ділі

Высокородному г[о]сп[о]д[и]ну

Высокопревосходительнїшему г[о]сп[о]д[и]ну г[о]сп[о]д[и]ну генераль-аншефу, кавалеру и Киевской губерніи генерал-губернатору Михайлі Івановичу, его высокопревосходительству Леонтєву

Покорнїшїй репортъ

Ордером в[а]шгo высокопревосходительства полученнїмъ мною съ товариствомъ прошедшого октября 30 дня, велено о состоящемъ в Перекопі султанї съ великимъ пішимъ войскомъ какое онъ намерение іміеть за подлинно разведать, и для того от Войска Запорожского послать в Перекопъ под приличнїмъ претекстомъ двоухъ умныхъ козаков, и что восплїдуетъ, о томъ къ вашему высокопревосходительству въ скорости репортовать. А сего ноября 1 дня Войска Запорожского куреня Кущівского козакъ Микита Гарбузъ прибивши съ Криму на Никитинскомъ перевозї¹⁴ войсковому шафару¹⁵ Григорію Федяю съказкою объявилъ, когда // **4 зв.** ехаль онъ чрезъ Перекопъ то видель, что за Перекопомъ между шляхами бакчисарайскимъ и карасевскимъ акъмечецкїй султанъ обозомъ стоїть, а в городъ опасуется вступать, яко въ томъ городї Перекопі прилїпчивая болїзнь іміеться і для // **7** того і показанное свое воїско все по домамъ распускаеть, // **4 зв.** а болшь онъ нічего невидаль і несли-

халь, і за тімъ въ Перекопъ для развідиванія і козаков посилать опасно, очемъ вашему высокопревосходителству покорнійше репортуя.

Атаманъ кошовій Якимъ Ігнатовичъ с товариствомъ

Ноября 3 д[ня]

1749 году

Із Коша.

Примітка: 7 зв. В Києве получено ноября 8 числа 1749 года.

ІР НБУВ. – Ф. II. – № 3938. – Арк. 4, 7. Оригінал.

№ 7

1751 р., червня 28. Київ – Ордер київської губернської канцелярії кошовому отаману Якимові Гнатовичу Малому про отримання рапорту від прем'єр-майора Київського гарнізону в Кременчуці Івана Вісленєва щодо пограбування гайдаками запорозькими козаками Хомою з товаришами Гурія Григор'єва, людини капітана лейб-гвардії Ізмайловського полку князя Матвія Кантемира, та з наказом відшукати згаданих злодіїв, що перебували в зимівнику запорозького козака Сухого. № 1348

13 [45] Ея імператорскаго величества самодержицы всероссийской Войска Запорожского Низового кошевому атаману Акиму Ігнатовичу из старшиною

Сего июня 27-го дня каковъ репортъ от обретающагося на Кременчуцкомъ форпосте киевского гарнизона примеръ-маеора Вісленєва о розбитіи в степи близь Княжого буерака лейб-гвардіи Ізмайловского полку капитана князь Матвєя Контеийра¹⁶ ч[е]л[о]в[е]ка ево Гура Григорьєва гайдаками запорожскими казаками Фомою с товарищи шестью ч[е]л[о]в[е]ки, которые жителство імеють недоезжая Запорожской Сечи в зимовнике казака Сиротина прозываемого Сухимъ Каганью, і воотнятіи у него денегъ трехъ // **13 зв.** сотъ рублевъ и прочего, в киевской г[енерал]-г[убернаторской] к[анцелярии] получень, с оного при семъ точная копия послана. По которой предлагаю вамъ господину кошевому атаману из старшиною означенныхъ злодеевъ гайдамаковъ как в помянутом зимовнике, такъ і въ прочихъ ведомства вашего местахъ сыскать накрѣпко, и что воспоследуетъ, отомъ за ізвестіе ко мне репортовать, а отомъ же и к господу Генеральной войсковой к[анцелярии]¹⁷ членамъ от мене писано.

Києв, 28-го июня

1751 года

№ 1348 записанъ.

ІР НБУВ. – Ф. II. – № 2645. Арк. 13. Чернетка.

№ 8

1751 р., липня 8 – Рапорт кошового отамана Якіма Гнатовича
Малого київському генерал-губернатору Михайлові Леонтьєву
про отримання ордера щодо розшуку запорозьких козаків
гайдамак Хоми з товаришами, причетних до пограбування
людини капітана Ізмайловського полку князя Матвія Кантемира
Гурія Григор'єва; арешт командою майора Івана Вісленєва
запорожців Хоми і Максима в зимівнику запорозького козака
Пластунівського куреня Сироти, через що неможливо виконати
наказ щодо розшуку згаданих козаків, та проханням відпустити
зазначених запорожців в разі їхньої непричетності до грабунку

46 [90] Високородному г[о]сп[о]д[и]ну
Високопревосходителнійшому г[о]сп[о]д[и]ну г[о]сп[о]д[и]ну
генераль-аншефту, ковалеру і Київской губернії генераль-
губернатору Михайлі Івановичу, его високопревосходителству
Леонтьєву

Репортъ

На ордер вашого високопревосходителства въ 7 д[ень] сего іюля
полученній, коімъ веленно гайдамакъ Фому с товарищи, которіе лейб-
гвардіи Измайловского полку капитана князя Кантемира ч[е]л[о]в[е]ка
єво Гура Григорієва в Княжих бойракъ ободрали сисківат, і что воспос-
лїдует к в[а]шому високопревосходителству репортovať. А понеже
обретающийся в Кременьчуке маэоръ Вісленєвъ в недавном времени
писаль ко мне, что посилаль онъ для сиску по вишеписанном
грабительстве гайдамакъ команду, якая будучи в речке Сакьсагани в
зимовнику Пластуновского куреня козака Сирати двух ч[е]л[о]в[е]к:
одного іменем Фому, а другого его Сироти родственника Максима
взяла і к нему маэору привезли под карауломъ, точію де они к тому в
допросах виною неоказали і содержатся до прибитія доказчика озна-
ченного Гура // 46 зв. Григорієва. Того рады по иску болшь (болшь)*
за тіми гайдамаками яко неведомо от кого то грабительство последова-
ло учинить zde неможно, очем в[а]шему високопревосходителству
репортую і содержучихся жь предреченних в Кременьчуке двух ч[е]л[о]-
в[е]къ козаков буди за ними вини несостоіватиметь, прошу в[а]шого
високопревосходителства приказат напрасно неудерживат і отпускомъ
со всемъ что с ними взято свободыть.

* Дужки автора.

Атаманъ кошовий Якимъ Ігнатовичъ с товариствомъ

8 д[ня] іюля

1751 году

Кошъ //

Примітка: 47 [91] 1751 г[оду] іюля въ № 16 записавъ взятъ в [...] исправясь имеемъ какъ о выше писанныхъ поиманныхъ дву ч[е]л[о]-в[е]кахъ гайдамаках от маеора Висленева репортомъ в полученииі доложитъ.

ІР НБУВ. – Ф. II. – № 2645. – Арк. 46–47. Оригінал.

Коментарі

1. *Іноземна колегія, Державна колегія іноземних справ* – утворена 1718 р. у числі інших колегій – центральних галузевих органів державного управління Росії, замість Посольського приказу. У 1749–1756 рр. їй підпорядковувалася Лівобережна Україна. Контролювала стосунки Запорожжя з сусідніми країнами.

2. *Неплюєв Андріан Іванович* (1712–1750) – російський резидент у Константинополі з 1745 р. У жовтні 1746 р., повідомивши про укладення миру між Персією та Туреччиною, попередив про можливий напад останньої на Запорожжя і необхідність у зв'язку з цим пересунути російські війська до кордону. Це допомогло уникнути війни з Османською імперією.

3. *Буджак* – у XVI–XVIII ст. історична область на півдні України між гирлами рік Дунаю, Дністра та Чорним морем. Загальна площа – 12,4 тис. кв. км. У XVIII ст. – місце кочування Буджацької (Білогородської) орди.

4. *Очаків, Очаківська фортеця* – збудовано на березі Дніпровсько-Бузького лиману, біля виходу його в Чорне море, кримськими татарами в 1492 р. під назвою Кара-Керман. Пізніше фортеця, зайнята турками, перетворилася на плацдарм для нападів на українські землі. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. російське військо 2 (13) липня зайняло Очаків, у штурмі якого брали участь запорожці. Але за Белградським мирним договором 1739 р. фортеця залишилася за Туреччиною. Очаків був адміністративним центром Єдисанської орди.

5. *Кінбурн* – турецька фортеця з XV ст. на Кінбурнській косі (тепер Херсонська обл.). В 1736 р., під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., її захопили та зруйнували російські війська. Згодом територія знову відійшла до Туреччини, яка відбудувала тут фортецю. Перейшла до складу Російської імперії за Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р.

6. *Джезаїрлі Газі Гасан Паша* (1713–1790) – османський великий візир і адмірал. Гіпотетично був балканського походження, служив в Алжи-

рі. Учасник Чесменського бою між російським та турецьким флотами (1770 р.). У 1790 р. вбитий у бою з російськими військами.

7. *Миронов Матвій* (рік народження та рік смерті невідомі) – капітан київського гарнізону, секунд-майор (1755 р.). 1755 р. Матвія Миронова київською губернською канцелярією було відряджено до Бахчисарая для переговорів про створення у Криму російського консульства.

8. “*по ділу запорозьких козаковъ Харитона Шульги, Івана Щербини*”. Тут мається на увазі розслідування у справі пограбування татарами в урочищі Чорна Долина козаків-купців Донського куреня Харитона Шульги та Поповичівського куреня Івана Щербини 12 травня 1749 р. Їхня справа розглядалася на Слідчій комісії між татарами та запорозькими козаками у травні – червні 1749 р. (Див. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2. – С. 304, 308, 361, 384).

9. Очевидно, що значковий товариш Полтавського полку також був одним з “постраждалих” від кримських татар. Зокрема, він фігурує в щоденнику переговорів між запорозькими й татарськими депутатами під час засідань Слідчої комісії від 8 квітня до 16 червня. Деталі справи замовчано, лише зазначено про викрадення його служителя. (Див. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2. – С. 362).

10. *Бахчисарай* – столиця Кримського ханства (середина XV ст.). З 1783 р. у складі Росії.

11. *Військовим довбишем* на Січі була людина, яка відала військовими литаврами, котрими скликалися запорожці на Раду та інші зібрання, виконувала поліцейські функції.

12. Мабуть, мова йде про козака Кушівського куреня, колишнього писаря Самарської паланки *Павла Пуриса*, який у квітні 1749 р. розшукувався кошовим отаманом Якимом Гнатовичем Малим на території Гетьманщини за грошові борги і “знатные обиды” для Війська Запорозького. Очевидно, конфлікт було якимось чином залагоджено і кошовий отаман змінив гнів на милість, оскільки вже бачимо Павла Пуриса серед посланців до кримського хана з кореспонденцією та з метою збору розвіданих. (Див. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 315).

13. *Перекоп* (Ор-Капу, Ферх Кермен), як випливає з назви, фортеця була споруджена на перекопаному місці – на Перекопському рові. Слово “Ор” кримськотатарською мовою означає “рів”. Перекоп – важлива турецько-татарська фортеця, яка закривала єдиний сухопутний прохід в Крим через Перекопський перешийок. Сьогодні на місці Перекопської фортеці і прилегло до неї міста Перекоп розташоване село Перекоп, що

підпорядковано Армянській міській раді АР Крим. Разом з фортецями Арабат та Єні-Кале Перекопська фортеця творила оборонну лінію, що захищала Крим від нападів з півночі та сходу.

14. *Микитинський перевіз*, Микитинська застава – прикордонний і митний пункт на кордоні з Кримським ханством. Розміщувався на місці сучасного м. Нікополя Дніпропетровської області.

15. *Військовий шафар* – збирач мита і податків на Січі і перевозах. Вів прибутково-видаткові книги, мав при собі козацькі команди, наглядав за порядком під час перевезення вантажів через переправи.

16. *Кантемир Матвій Дмитрович* (1703–1771) – син молдавського господаря Дмитра Костянтиновича Кантемира.

17. *Генеральна військова канцелярія* – центральна установа гетьманського уряду в Україні XVII–XVIII ст. Здійснювала військове, адміністративне, судове й фінансове управління. Очолював генеральний писар. Формально ліквідована 21 листопада 1764 р., фактично діяла до кінця 60-х рр. XVIII ст.

Іван Синяк (Київ, Україна). З кореспонденції кошового отамана Якіма Гнатовича Малого (декілька документів з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського)

У статті розглядається частина кореспонденції кошового отамана Якіма Гнатовича Малого з київським генерал-губернатором Михайлом Леонтєвим. Тематично публікація охоплює розвідувальну діяльність запорозького козацтва у Кримському ханстві та причетність їхкозаків до гайдамацтва.

Ключові слова: Кримське ханство, розвідка, запорозьке козацтво, гайдамацтво.

Іван Сынйак (Киев, Украина). Из корреспонденции кошевого атамана Акима Игнатьевича Малого (несколько документов из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского)

В статье рассматривается часть переписки кошевого атамана Акима Игнатьевича Малого с киевским генерал-губернатором Михаилом Леонтьевым. Тематически публикация охватывает разведывательную деятельность запорожского казачества в Крымском ханстве и причастность казаков к гайдамачеству.

Ключевые слова: Крымское ханство, разведка, запорожское казачество, гайдамачество.

Ivan Syniak (*Kyiv, Ukraine*). **From the Correspondence of Ataman Yakim Gnatovich Maly (a few Documents from the Funds of Institute of Manuscript of the V. Vernadsky National Library of Ukraine)**

In the article the correspondence between the Cossack chieftain Yakim Hnatovych Maly and the Kyivan governor general Michael Leontev is considered. Thematically the publication engulfs reconnaissance activity of Zaporozhian cossacks in the Crimean khanate and involvement them to gaydamach's.

Key words: Crimean khanate, secret service, Zaporozhian cossacks, gaydamach's.

Дмитро МАЦЮК

(Одеса, Україна)

УДК 94(477.65+477.73):06.03-058.55“1750/1768”

**Економічна складова козацько-
гайдамацьких взаємин на кордонах
Бугогардівської паланки
(за документами Архіву Коша
Нової Запорозької Січі)**

Козацтво, з поверненням на початку XVIII ст. на територію Російської імперії, почало пристосовуватися до нових реалій життя. Зокрема, це стосується співіснування, таким явищем, як гайдамаки, які частково зайняли його соціальну нішу. Кошова і частина паланкової старшини вбачала в гайдамаках злодіїв і розбійників, через яких відбувається наступ на вольності запорожців [2, 15], інша частина старшини (переважно із прикордонних паланок) використовувала гайдамаків для досягнення власних цілей, для сіроми ж гайдамаки були символом непокори, втіленням минувшини, часу, коли козак був повноправним володарем Дикого Поля.

Козацько-гайдамацькі взаємини розвивались у трьох основних напрямках: військовому, соціальному та економічному. В даній статті представлено останній напрямок, що не отримав достатнього висвітлення у спеціальній літературі. Формування джерельної бази з даної проблематики розпочали документи, надруковані в роботах А. Скальковського [7] та О. Андрієвського [1]. А. Скальковський опублікував 9 документів, 5 з яких становлять листи польської сторони до кошового отамана, де відображено майнові претензії до Коша та заклики до боротьби із гайдамаками. Джерела, опубліковані О. Андрієвським, відзначаються високим рівнем джерелознавчого опрацювання. Частина матеріалів включає скарги на грабунки запорожців, листування київського генерал-губернатора М. Леонтєва та гетьмана К. Розумовського з Сенатом і Колегією іноземних справ, а також документи стосовно розслідування набігів гайдамаків.

У третій чверті XX ст. вийшла друком збірка документів під редакцією І. Бутича та Ф. Шевченка [3]. Збірник “Гайдамацький рух на

Україні в XVIII ст.” містить понад 100 документів з теми зв’язків запорозького козацтва з гайдамацтвом, зокрема з приводу розшуку і приборкання гайдамаків, екстракти слідчих справ і судові рішення про покарання учасників гайдамацького руху.

Опублікування частини архіву Коша Нової Січі додало нові можливості для досліджень. Зокрема, в цих документах висвітлено заходи російського та гетьманського урядів, спрямовані проти гайдамаків у зв’язку з активізацією наїздів на Правобережну Україну, показано роль паланкової старшини у переховуванні та попередженні гайдамаків про обласи й місцезнаходження козацьких роз’їздів, майнову зацікавленість старшини у співпраці з гайдамаками [2, 633–745].

Перші наукові публікації з даної проблематики датуються XIX – початком XX ст. Передусім потрібно згадати праці О. Рябініна-Склярєвського [6], Д. І. Яворницького [8]. У них відображено причини участі запорожців у гайдамацьких загонах, подано аналіз соціально-економічних причин гайдамакування запорожців та надано соціальні портрети гайдамаків.

Вже у XXI ст. праці В. Мільчева [5], Ю. Мицика [4] розширили аналіз стосунків запорожців та гайдамаків. Так, В. Мільчев аналізує феномен зони “трьох кордонів” на Півдні України та роль гайдамаків в даному географічному ареалі. Автор показує заходи, яких почало вживати російське керівництво для вгамування гайдамацької активності.

Отже, джерельна база та література дають змогу вирішити поставлене завдання.

Упродовж всього існування Січі на р. Підпільна жодне гайдамацьке заворушення, починаючи від повстання Верлана і закінчуючи Коліївщиною, не відбувалось без участі козаків. Які ж причини змушували січовиків брати участь у заворушеннях? В цілому гайдамаччина носила антифеодальний характер, тому козаки приєднувались до неї під гаслами свободи і боротьби із засиллям польських магнатів. Однак не поодинокими були й випадки, коли гайдамацькі набіги здійснювалися з метою збагачення.

Найбільша кількість таких набігів відбувалась у прикордонні, зокрема це стосується Бугогардівської паланки. Наведемо деякі приклади співпраці таких людей та їхніх цілей. Третій компанійський полк, який на 1754 р. знаходився біля Гарду, атакував гайдамаків, що направлялись у польський бік, 6 розбійників були захоплені у полон, решта втекла [2, 652]. Під час проведення допиту вдалося з’ясувати, що всі

вони були приписані до різних куренів, а на Гард відправлені на риболовлю. Після прибуття на місце призначення вони з'єдналися з гайдамаками, які йшли на “промисел”. Частина гайдамаків, що втекли, була помічена поблизу Мигаського Ташлика, а згодом на турецькій території. Через декілька днів команда козаків із Сухого Ташлика бачила, як утікачі переправлялись через р. Буг назад до Гарду [2, 663].

У вересні того самого 1754 р. група “розбійників” (гайдамаків) на кордоні атакувала ногайських чабанів. Гайдамаки одним захопленням коней не обмежились, біля Бугу напали на ногайських татар, що заготовляли сіно. Як стверджували потерпілі, під час бою козаки, які рибалили неподалік, прийшли на допомогу “розбійникам”, після сутички майно і гроші вони поділили з козаками і роз'їхались по своїх справах [2, 602]. Як бачимо із наведених фактів, козаки не виконували офіційних наказів Коша, спрямованих на знищення гайдамаків, об'єднавшись у ватаги, вони самі йшли на “гайдамацький промисел”.

За часів Нової Січі майбутні гайдамаки ходять у найми до старшин та заможних козаків-зимівничан, працюють на промислах. З протоколів допиту гайдамаків зрозуміло, що вони до початку вчинення розбоїв працювали на різних роботах на території Січі: “добич рибної”, “служиль два года... оним козакам їсти варив да рибалчивъ” [2, 664, 667].

Спостерігаємо лояльне ставлення паланкової старшини, яка повинна була направляти козаків на боротьбу з гайдамаками. Наведемо деякі приклади: гардовий полковник “весма слабое и нетвердое за своими подчиненными смотрение происходит” [2, 663] або ж “полковник покриває гайдамаків маючи за це певну частину від їхньої здобичі”. Один з листів, надісланих кошовому отаману, містить такі слова: “Неоднократно писалъ як вамъ о многих чинимым в Гарду казаками и самим полковником Легою разнымъ людем обидахъ” [2, 717]. У 1754 р. поляк Тимофій Крапилмицький був захоплений гайдамаками, від яких йому вдалося втекти; він давав свідчення командирі Нової Сербії Івану Глебову й розповідав, що служив у містечку Тараші у губернатора Ляшшевича. Однієї ночі ватага гайдамаків, “числом до двадцяти, напали на масток губернатора, захопили багато срібла та різних речей, а його самого змусили нести їхні пожитки. Дорогою гайдамаками було пограбовано ще два села Кирдани і Санки. Дійшовши до Гарду, вони таємними ходами, переправились на острів, а вночі пішли до полковника Леги і розповіли про своє гайдамакування”. Як подарунок вони принесли полковнику “бляху серебряную под золотом, нож серебром оправ-

леною, перстнею сребреных с камнями два” [2, 717]. Полковник їх відпустив і наказав заховатись, адже запорозькі роз’їзди обходять територію паланки. На наступний день полковник Лега “к онимъ гайдамакам приходиль, и все с нимъ пили”. Коли гайдамаки “бенкетували”, Т. Крапилмицькому вдалось утекти. Кошовий отаман наказав схопити полковника Легу і відправити його на Січ для проведення подальшого розслідування [2, 179]. Через два роки, 1756 р., інший бугогардівський полковник Таран був звинувачений у отриманні здобичі від гайдамацької ватаги та притягнутий до слідства [5, 50].

З метою запобігання гайдамацьким наїздам січова адміністрація відправляла спеціальні роз’їзні команди, в обов’язки яких входило стеження як за гайдамаками, так і за козаками. У випадках, коли набігам не вдавалось запобігти, козаки, на території паланок, де було здійснено злочини, мали відшкодувати збитки, що нерідко ставало причиною заворушень. Проте запобіжні заходи Коша не давали відчутних результатів.

Таким чином, на нашу думку, однією з головних причин участі козаків у гайдамацьких набігах була майнова нерівність між козацькою сіромою та представниками старшини. Паланкова верхівка за певні економічні вигоди надавала захист гайдамакам. Судові процеси над старшиною, яка була звинувачена у захисті гайдамаків, були непоодиноким явищем.

Джерела та література

1. Андриевский А. Материалы по истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774). – Одесса, 1886. – 245 с.
2. Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів. – К., 2003. – Т. 3. – 951 с.
3. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 3б. док. / Під ред. І. Бутича та Ф. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970. – 659 с.
4. Мицик Ю. А. Кілька документів до історії запорозького козацтва XVII – пп. XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д. Яворницького: 3б. статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 85–101.
5. Мільчев В. Гайдамацтво на Нижньому Побужжі у 1750-х – на початку 1760-х років / В. Мільчев // Запорозька старовина. – Вип. 3. – К.; Запоріжжя: Науково-дослідний інститут козацтва Інституту історії України НАН України, 2005. – С. 48–56.
6. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г. Л. Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Склярев-

ский: материалы к биографии. – Одесса–Киев: Елтон-2 – Гратек, 2000. – С. 83–178.

7. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або остатнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ; 1994. – 480 с.

8. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – 581 с.

Мацюк Дмитро (*Одеса, Україна*). **Економічна складова козацько-гайдамацьких взаємин на кордонах Бугогардівської паланки (за документами Архіву Коша Нової Запорозької Січі)**

В статі, на основі документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, розглянуто економічний аспект козацько-гайдамацької взаємодії. Проаналізовано причини підтримки паланковою старшиною гайдамаків.

Ключові слова: гайдамаки, ватаги, прикордоння, паланкова старшина.

Мацюк Дмитрий (*Одесса, Украина*). **Экономическая составляющая казацко-гайдамацких взаимоотношений на границах Бугогардовской паланки (по документам Архива Коша Новой Запорожской Сечи)**

В статье, на основе документов Архива Коша Новой Запорожской Сечи, рассмотрено экономический аспект казацко-гайдамацкого взаимодействия. Проанализированы причины поддержки паланковой старшиной гайдамаков.

Ключевые слова: гайдамаки, шайки, пограничья, старшина паланки.

Matsyuk Dmytro (*Odessa, Ukraine*). **The Economic Component of the Cossack Gaidamak Relations on the Borders Buhohardivskoyi Palanca (after the basket Archives New Sich)**

In the article the economic aspect of the Cossack Gajdamacka interaction is considered, based on documents from the archives Kosh New Sich. The reasons supporting of palankas officers to Gaydamak have analyzed.

Key words: gaidamaks, gang, border, palanks officers.

Надія ШВАЙБА, Анна ОЛЕНЕНКО
(*Ростов-на-Дону, Росія; Запоріжжя, Україна*)

УДК 930.253(470.61)“16”(045)

**Фонд Азовської губернської
канцелярії в державному
архіві Ростовської області:
склад та інформативні
можливості документів**

Для дослідження історії Південної України останньої чверті XVIII ст. на сьогодні актуалізовано велику кількість джерел з багатьох архівосховищ. Особливо активно цей процес тривав у 1990-ті–2000-ні роки у зв'язку з отриманням нового поштовху в розвитку історичної науки, джерелознавства, археографії. При цьому більшість дослідників історії південноукраїнського регіону працюють з добре відомими фондами архівних і музейних установ, продовжують вивчати їх документи, публікують результати своїх знахідок. Цей пошук значно полегшують наявні ґрунтовні огляди архівних фондів України та Росії, в яких вказано архівосховища, необхідні історичу для дослідження Південної України. Так, підготовлений А. В. Бойком покажчик справ фондів архівів Москви та Петербурга допомагає сучасним дослідникам зорієнтуватися у представницькому та розпорошеному корпусі джерел [1]. Дисертаційна монографія цього ж автора дає змогу не тільки визначитися з напрямками евристичної роботи, а й отримати інформацію стосовно основних видів джерел, які так чи інакше відображають історію південноукраїнського регіону останньої чверті XVIII ст. [2]. У своїх дослідженнях А. В. Бойко окреслив основне коло архівів, де на сьогодні зосереджуються джерела з історії Південної України. Втім, до відомих архівосховищ слід додати ще одне – Державний архів Ростовської області (ДАРО) у м. Ростові-на-Дону.

Наявний у ДАРО 800-й фонд зберігає чималу частину документів Азовської губернської канцелярії (далі – АГК), розпорошених крім того по архівосховищах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, Центрального державного історичного архіву м. Києва, Російського державного архіву давніх актів, Російсько-

го державного військово-історичного музею. Особливістю архівного фонду ДАРО є тематичне спрямування його документів. На відміну від інших архівосховищ, де зберігаються розпорошені документи Азовської губернської канцелярії, фонд ДАРО стосується переважно межової справи: відводів і розмежування земель Азовської губернії, вирішення земельних спорів, визначення кордонів між губерніями тощо.

В Азовській губернії (1775–1783) за межування відповідала її головна адміністративна установа – Азовська губернська канцелярія, та її межова експедиція. Остання була створена всупереч інструкції від 25 травня 1766 р., що регламентувала діяльність межових інституцій. Згідно з її положеннями на місцях могли створюватися лише контори та канцелярії, основним функціональним призначенням яких було визначення кордонів землеволодінь [3, с. XVII]. На території Азовської губернії генеральне межування не проводилось, але в умовах її поміщицької та іноземної колонізації необхідність розмежування значної кількості офіційно “порожніх” земель спричинила утворення межової експедиції. До складу останньої увійшли землемір штаб-офіцерського чину та два обер-офіцерського, чотири помічники, канцелярист, копіїст та сторож [4, арк. 71 зв.; 5, с. 463]. Головою межової експедиції Азовської губернії став Олексій Іванович Писемський, який контролював діяльність як губернської межової експедиції, так і провінційних та повітових межувальників.

Фондоутворювачем фонду 800 ДАРО, де зберігаються документи, пов’язані з межуванням у Азовській губернії, є Азовська губернська канцелярія. Переважна більшість документів фонду складається з вхідних до губернської канцелярії документів та копій вихідних. В той же час, у фонді зберігається багато справ (приміром, 103, 110, 171, 189, 469, 449, 451), сформованих безпосередньо в межовій експедиції Азовської губернії. Такі справи містять рапорти окремих межувальників голові межової експедиції О. І. Писемському, оригінали указів межовій експедиції з АГК та ордерів губернатора В. О. Черткова, направлених на виконання до межової експедиції тощо.

Наявність в одному фонді документів, сформованих у різних губернських установах, може мати своє пояснення. Межова експедиція була структурним підрозділом АГК, тому після ліквідації у 1783 р. Азовської губернії та припинення діяльності її межової експедиції [4, арк. 144–144 зв.]. Їхні документи могли зберігатися в архіві АГК разом. Відомо, що до 1917 р. архів АГК зберігався при губернському правлін-

ні у Катеринославі, згодом, до часу його втрати в роки Другої світової війни, у Дніпропетровському крайархіві.

Коли саме та за яких обставин відбулося розпорошення комплексу документів АГК – документально встановити не вдалося. Якщо розпорошення відбулося у XVIII ст., то до цього могла призвести сама межувальна справа, точніше, виклик фахівців з межової експедиції Азовської губернії в інше місце. Нагадаємо, що у лютому 1782 р. азовський губернатор В. О. Чертков був призначений воронезьким і харківським намісником. Однією з перших справ, за яку він узявся на новій посаді, було визначення кордонів намісництва [6]. Протягом 1781–1783 рр. відбулося межування з намісництвами Тамбовським, Тульським і Орловським, Курським, Саратовським, Харківським, Областю Війська Донського та Азовською губернією. За розмежування кордонів з двома останніми територіальними об'єктами відповідав радник Воронежської палати громадянського суду С. Мельгунов [7, с. 58–59]. У ході цього процесу досвідчені службовці Азовської межової експедиції могли бути залучені до межування із сусідніми намісництвами. Не виключаємо, що їхня дислокація могла спричинити перевезення частини документів, що зберігала своє оперативне значення, до Воронежа або до ближчого Харкова.

Простежити місцезнаходження і долю цих документів протягом XIX – першої половини XX ст. вкрай важко. Лише в роки повоєнної систематизації матеріалів радянських архівосховищ відшукуються розпорошені комплекси документів, пов'язані з межовою справою в Азовській губернії. Заслужовує на увагу той факт, що типові групи джерел, пов'язані з діяльністю однієї установи, описуються і фондуються одразу у двох архівах: у Ростовському та Харківському. Фонд 800 ДАРО формується протягом 1951–1958 років, фонд 683 філіалу ЦДІА УРСР у м. Харкові – протягом 1954–1968 років. Фонд у м. Ростові-на-Дону отримав назву “Азовська губернська канцелярія”, а фонд у Харкові – “Азовська (Воронезька) губернська межова експедиція”. На початку 1970-х років у ході архівної реформи фонд 683 з Харківського архіву був переданий до ЦДІА УРСР у м. Києві [8, с. 78], де зберігається і дотепер [9].

Зміст обох фондів вказує, що їх документи були прямо пов'язані з діяльністю межової експедиції Азовської губернії і становили колись єдиний документальний комплекс. У який час і за яких обставин сталося його розпорошення та осідання однієї частини у Харкові, а другої – у Ростові-на-Дону, лишається досі не з'ясованим.

У справі фонду 800ДАРО є документ: розпорядження архівного управління МВС УРСР №6/3/2905 від 12.08.1954 р. про передачу з фонду “Азовская губернская межевая экспедиция” Державного архіву Харківської області однієї справи (1779 р. Межева книга села Олександрівки Торського повіту Азовської губернії, власник – губернатор Слобідсько-Української губернії Д. Норов). У 1958 р. справа була включена до опису фонду 800 ДАРО. Втім, ця єдина документальна зачіпка не дозволяє нам з певністю стверджувати, що інші 468 справ фонду потрапили до Ростова-на-Дону в такий самий спосіб, – тобто з харківських архівів у повоєнний час.

Історія розпорошення документального комплексу Азовської губернської канцелярії та обставини осідання його частин в різних архівах лишаються до кінця не з'ясованими. Не виключно, що частина документів АГК з'явилася в ростовському архіві через історичну необхідність. У путівнику ДАРО вказано, що територія колишньої Азовської губернії у 1888 р. увійшла до складу Облaсті Війська Донського [10, с. 33]. Проте до складу ОВД увійшла лише певна частина давно скасованої адміністративно-територіальної одиниці. В описі, який почали складати у 1952 р., зазначена назва фонду 800: “Азовская губернская канцелярия (г. Азов)”. Насправді Азовська губернська канцелярія та її межева експедиція ніколи не знаходились в Азові. З моменту утворення губернії вони перебували у Білевській фортеці, а з 1778 р. – у Катеринославі. Втім, документи АГК могли потрапити до Ростова-на-Дону як до міста, в якому перебував ближчий до Азова обласний архів.

На сьогодні фонд 800 ДАРО містить 469 одиниць зберігання. Справ було більше, але у 1951 р., тобто напередодні складання опису фонду, за результатами проведеної експертизи цінності документів, 52 одиниці зберігання було знищено.

Хронологічно документи фонду охоплюють період 1775–1784 рр. Географічно документи стосуються переважно території самої Азовської, в окремих випадках – прилеглих Новоросійської, Малоросійської, Слобідської губерній.

Для фонду характерне видове різноманіття документів, визначене тематичною направленістю комплексу. Найбільше представлено розпорядчу та доповідну документацію, пов'язану із відводами землі. За видовою приналежністю найчастіше зустрічаються укази та донесення. Така ситуація спричинена особливістю формування межевих справ. Зазвичай, у ході відводу землі створювалися два види документів – до-

несення та указ. У донесенні викладалося прохання охочого отримати земельну ділянку в межах губернії, її розмір та приблизне місце, а в указі АГК, як правило, дозвіл на цей відвід. Необхідно зазначити, що, якщо в справах осідали оригінали донесень, то укази збереглись переважно в чернетках або копіях. Оригінали указів канцелярії надсилались межовій експедиції або окремим фізичним особам, чернетки, зазвичай, зберігалися в самій установі.

У справах нерідко зустрічаються ордери Г. О. Потьомкіна, В. О. Чертова, О. І. Писемського, рапорти межувальників, копії промеморій із Азовської до Новоросійської губернської канцелярії [11, арк. 81–83]. У фонді ДАРО досить розповсюджені запити та довідки, які майже не зустрічаються в інших архівосховищах. Зазвичай, запити надходили з АГК, провінційних установ до межової експедиції для уточнення кордонів земельних ділянок, визначення власника тощо. На запит надходила довідка, яка оформлювалась на звороті запиту [12, арк. 7–7 зв.; 13, арк. 116–116 зв.]. Довідка доводила до відома необхідну інформацію і надавала підстави для прийняття подальших розпоряджень.

Заслужовують на увагу документи, що продукувалися безпосередньо під час межування: польовий журнал межувальника [13, арк. 36], межова книга [14, арк. 1] та геометричний план [15, арк. 2]. В окремих випадках межувальник спирався на “сказки старожилах людей”, які присягали у церкві, підтверджуючи правдивість своїх слів. Текст такої “клятвенної обіцянки” надсилався до межової експедиції [16, арк. 36–37].

У фонді ДАРО, на відміну від інших архівів, зустрічаємо такий вид документа, як підписка. Вона складалася наприкінці межування, після видачі відкритого указу, геометричного плану та межової книги, повинна була забезпечити здійснення певних дій або запобігти повторення певної ситуації в майбутньому. Так, прикладом типової підписки є документ, підписаний повіреним поміщика прем’єр-майора М. Кочубея, який обіцяв розчищати просіки на відмежованій йому землі та слідкувати за станом межових стовпів [17, арк. 123].

Частина документів зберігається в тому вигляді, в якому була сформована у XVIII столітті. На це вказує цілісність самої в’язки, зшитой канцелярською ниткою, обкладинка з оригінальною назвою справи та її архівним номером, пагінація сторінок і підписи губернського архіваріуса. Такі зв’язки дозволяють судити про стан архівної справи в губернських установах кінця XVIII ст. Деякі документи, навпаки, розпорошені по одному-два і представляють на сьогодні окремі самостійні справи.

На час існування Азовської губернії припадає пік земельних роздач у Південній Україні. Приєднана імперією територія вимагала скорішого залюднення, тож процес межування відбувався прискореними темпами. До губернської канцелярії надходили прохання виділити землю площею від кількох десятків десятин до кількох тисяч. Найбільші ділянки у 12 000 десятин зазвичай відводились вищому чиновництву. Також відводились ділянки для заведення виноградників, млинів, під хліборобство тощо, що повинно було забезпечити господарський розвиток губернії та регіону. Переважна більшість справ фонду (більше 300 одиниць зберігання) стосується питання відведення окремим особам земельних ділянок у різних повітах Азовської губернії.

Землі відводилися переважно за власним поданням фізичних осіб. Але є близько десятка справ, у яких пропозиції виділення земельної ділянки тому чи іншому майбутньому власникові надходили безпосередньо від генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна, азовського губернатора В. О. Черткова або місцевих установ. У таких випадках, зазвичай, землі відводились окремим високопоставленим чиновникам, на потреби церков тощо.

Більше сотні справ стосуються відведення землі для будівництва житлових будинків, торгових лавок та інших об'єктів на Катеринославському форштадті. Як відомо, у другій половині 1770-х років будується нове губернське місто – Катеринослав, до якого вже 1778 р. переїжджають азовський губернатор В. О. Чертков та вся губернська канцелярія. Звісно, бажаючих отримати землю в новому губернському центрі було більш ніж достатньо, окремі звернення стосувалися прохання відвести землю під торгові лавки. Прохання до губернської канцелярії подавали переважно чиновники, купці та перші міщани Катеринослава.

У фонді зберігаються справи щодо земельних спорів, які виникали переважно через зіткнення інтересів новоспечених земельних власників та колишніх запорозьких козаків, мешканців численних зимівників, що опинилися у відводі тій чи іншій персоні. Окрема велика справа стосується межування, що паралельно тривало в Новоросійській губернії [18].

Щойно створена Азовська губернія як територіальна одиниця вимагала визначення кордонів із сусідніми губерніями. Це відобразилося в документах фонду 800, який містить справи, що стосуються вирішення прикордонних суперечок з Новоросійською та Слобідсько-Українською губернією.

Унікальною знахідкою є чернетка опису кордонів Азовської губернії, археографічна публікація якого була здійснена Я. П. Новицьким ще на початку ХХ ст. [19]. Знайдений документ може наблизити нас до визначення автора, мети та дати створення документа [20].

У комплексі джерела фонду відбивають процес створення чіткого адміністративно-територіального поділу, дозволяють встановити на макрорівні, як і хто ставав власником землі в губернії, казуси, що траплялися при цьому. Джерела фіксують географію і топонімію українського степу на останню чверть ХVІІІ ст., особливості його тогочасного ландшафту.

З джерел фонду постає життя самих межувальників: спектр їхньої професійної діяльності (межування, геодезична зйомка, картографування, збір різного роду інформації, з'ясування спірних питань), їх персональний склад, кар'єри, повсякденний побут, окремі казуси, що траплялися під час роботи [21]. Ця категорія службовців, здається нам, сама по собі заслуговує на окреме вивчення, адже після двох-трьох років служби межувальник добре знав, що являють собою не лише землі губернії, а й сама губернія, чим вона живе і чим живе її людність.

Таким чином, ДАРО зберігає унікальний комплекс джерел з історії Південної України періоду 1775–1784 рр., який ще жодного разу не потрапляв до поля зору українських істориків. Сподіваємося, що огляд фонду дозволить залучити архівні матеріали до нових історичних та джерелознавчих студій.

Джерела та література

1. Бойко А. В. Джерела з історії Південної України останньої чверті ХVІІІ століття в архівосховищах Москви та Петербурга / А. В. Бойко. – Запоріжжя, 1996. – 60 с.
2. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті ХVІІІ століття: Аналіз джерел / А. В. Бойко. – К., 2000. – 308 с.
3. Адміністративний устрій Південної України (середина ХVІІІ – перша половина ХІХ століття) / Упоряд. А. Бойко, В. Козирев, В. Мільчев та ін.; передмова І. В. Савченко. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. – 528+ХLІ с. (Серія “Джерела з історії Південної України”; т. 1).
4. Российский государственный архив давних актов. – Ф. 16. – Д. 588. – Ч. 10.
5. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1782. – СПб.: При Императорской Академии наук, б/д. – 470 с.

6. Акиншин А. Н. Наместник Чертков Василий Алексеевич (1782–1793) / А. Н. Акиншин // Воронежские губернаторы и вице-губернаторы, 1710–1917: историко-биографические очерки. – Воронеж, 2000. – С. 116–117.
7. Шевченко Е. А. Воронежское наместничество (1779–1796 гг.): система управления / Е. А. Шевченко. – Воронеж: Истоки, – 301 с.
8. Архівні установи України: Довідник. – Т. 1: Державні архіви / Ред. Г. В. Боряк, І. Б. Матяш та ін. – К., 2005. – 692 с. (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1966.
10. Государственный архив Ростовской области: Путеводитель / Сост. Л. И. Буханова, Н. А. Качалкин, Н. И. Мастерова и др. – Ростовское книжное изд-во, 1961. – 470 с.
11. Государственный архив Ростовской области (далі – ГАРО). – Ф. 800. – Д. 176.
12. Там же. – Д. 1.
13. Там же. – 110.
14. Там же. – 469.
15. Там же. – 229.
16. Там же. – 172.
17. Там же. – 103.
18. Швайба Н. І. “Дерзнул ругать указ...”: колишні запорожці і перебування Новоросійської губернії / Н. І. Швайба // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2011. – Т. 23. – С. 92–97.
19. Новицкий Я. П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. (Левобережная часть нынешней Екатеринославской). (1775–1783). Архивные источники / Сост. Я. П. Новицкий. – Александровск, 1910. – 38 с.
20. Олененко А. Г. Опис кордонів Азовської губернії: нові факти до історії створення джерела / А. Г. Олененко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – 2013. – Вип. 10. – С. 70–76.
21. Швайба Н. И. Межевщики Азовской губернии (1775–1784): состав и особенности службы / Н. И. Швайба // РУБИКОН: Сб. научных работ молодых ученых. – Вып. 60. – Ростов-на-Дону, 2012. – С. 11–14.

Надія Швайба, Анна Олененко (*Ростов-на-Дону, Росія; Запоріжжя, Україна*). **Фонд Азовської губернської канцелярії в Державному архіві Ростовської області: склад та інформативні можливості документів**

У статті здійснено огляд фонду Азовської губернської канцелярії, який зберігається в держархіві Ростовської області. Представлено історію ство-

рення фонду, особливості видової структури вміщених у ньому документів. Також висвітлено інформативний потенціал джерел.

Ключові слова: Азовська губернська канцелярія, фонд, держархів Ростовської області, межування.

Надежда Швайба, Анна Олененко (*Ростов-на-Дону, Россия; Запорожье, Украина*). **Фонд Азовской губернской канцелярии в Государственном архиве Ростовской области: состав и информативные возможности документов**

В статье осуществлен обзор фонда Азовской губернской канцелярии, хранящийся в госархиве Ростовской области. Представлены история создания фонда, особенности видовой структуры документов. Также освещен информативный потенциал источников.

Ключевые слова: Азовская губернская канцелярия, фонд, госархив Ростовской области, межевание.

Nadiya Shvaiba, Anna Olenenko (*Rostov-na-Donu, Russia; Zaporizhzhya, Ukraine*). **The Azov Province Office Fund in the State Archive of Rostov Oblast': Structure and Informative Capabilities**

The overview of the Azov province office fund that is preserved in the State Archive of Rostov Oblast' is implemented. The history of the creation of the fund, the particularities of the documents' structure are presented. The informative potential of the sources is illuminated.

Key words: Azov province office, fund, State Archive of Rostov Oblast', landmaking.

Світлана АНДРЕЄВА

(Херсон, Україна)

УДК 94(477.64+477.7)

**Проекти та перспективи переходу
козаків-некрасівців в підданство
Російської імперії в роки російсько-
турецької війни 1768–1774 рр.**

Поряд із в цілому сталим інтересом до історії козацтва треба відмітити недостатню дослідженість періодів перебування козацьких спільнот під впливом або на території інших держав, що можна пов'язати з нестачею джерел та ідеологічними пропатріотичними міркуваннями. Водночас, на наш погляд, для історико-типологічного дослідження на основі сучасних методологічних підходів до вивчення політичних структур в порубіжній зоні представляє інтерес порівняння перебування козаків-некрасівців під владою Криму з проектами їх повернення в російську протекцію. Це проілюструє великий та гнучкий арсенал політико-адміністративних форм залежності конкретних козацьких спільнот від Російської імперії відповідно її певних зовнішньо та внутрішньополітичних розрахунків.

Дане дослідження концентрується, переважно, на подіях часів російсько-турецької війни 1768-1774 рр., яка призвела до кардинальних геополітичних змін в Центральній-Східній Європі і мала своїм як безпосереднім так і перспективним наслідком зміни в політичному та міжнародному статусі Кримського ханства, ногайських орд, козацьких порубіжних спільнот.

Для створення цілісної картини цього періоду автором були залучені як вже введені в науковий обіг, так і нові матеріали з Архіву зовнішньої політики Російської імперії (РФ, м. Москва), основним фондоутворювачем якого була Колегія іноземних справ (далі – КІС). Інтерес представляє документація воєнних і цивільних сановників, що опікувалися приєднанням земель Північного Причорномор'я і приведенням в російську протекцію кочових народів під час російсько-турецьких війн останньої третини XVIII ст. (Фонд 123 “Зносини Росії з Кримом” / Оп. 2).

Загальним методологічним орієнтиром для більшості сучасних дослідників козацтва є теорія Великого кордону, при цьому границі розглядаються як “контактні зони”, які породжують важливий для суспільного розвитку “культурний білінгвізм”. Таким чином, козацтво на широких теренах ряду південних областей Східної Європи від Уралу та Волги до Азовського моря та Нижнього Подніпров’я сублімувало характерні риси як слов’янського, так і оточуючих етносів, перш за все тюрків-кочовиків, що вплинуло на формування його особливого психотипу та специфічного соціуму. Нестабільні умови прикордоння сприяли збереженню в регіоні незалежних або напівзалежних козацьких державних формувань, а також сприйняття ними елементів східної політичної традиції та воєнної організації.

Українськими вченими сьогодні вже на рівні аксіоми сприймається теза Н. Яковенко: “Територія України справді являє собою простір, котрий на протязі багатьох століть членували постійно переміщені внутрішні кордони між мовними і етнічними групами, державами, релігіями, політичними і культурними системами, ареалами принципово різного економічного укладу. Дана ознака дозволяє визначати територію України як класичну контактну зону з доволі строкатим спектром соціо-культурних феноменів” [18, 72].

Однак зауважимо, що ще в середині 1960-х років серед українських діаспорних вчених, порівняно інтегрованих в західну історичну науку, прозвучали заклики до використання стосовно Дикого поля методологічного потенціалу теорії Ф. Тернера (американський історик, в 1890-х роках встановив і всебічно вивчив феномен особливого кордонного чи прикордонного життя в умовах рухливої межі європейської колонізації Північної Америки). Акцентувалося на постаті козака як людини пограниччя, яка по суті була піонером української селянської колонізації, але багато-чого запозичила і від своїх ворогів-татар. При цьому, наприклад, І. Лисяк-Рудницький, попереджав про загрозу механічного копіювання теорії Ф. Тернера через принципову різницю між освоєнням Дикого Заходу та Дикого поля. У випадку Америки рух експансії на захід був безперервний і безповоротний, співвідношення сил було явно в бік англосаксонських американців. У випадку України границя впродовж віків коливалася то в цей, то в той бік [7, 4-6].

Серед іншого, протягом XVIII ст. нестійка рівновага сил в порубіжному регіоні, зміни протекції як кочівницькими, так і козацькими спільнотами призводили до розширення традиційних практик їх інкор-

порації в політичне тіло як Російської, так і Османської імперій, застосування до козацьких спільнот (запорожців, некрасівців тощо) механізмів політико-адміністративного панування, характерних для відносин з кочовиками.

Окремі аспекти політичного статусу некрасівців як кримськoпідданих вже розглядалися в науковій літературі [2; 12-14; 17 та ін.]. На думку російського дослідника Сеня Д. В., на Кубані некрасівці отримали достойні умови для існування – “автономне положення в суспільно-політичній структурі Кримського ханства”, де вони “свідомо обрали шлях вірного служіння хану” і т.д. Д. В.Сень реконструює прояви залежності некрасівців (Кубанське (ханське) козацьке військо) від хана: 1) відмова від зовнішніх зносин; 2) охорона кордонів; 3) визнання хана своїм верховним правителем; 4) участь у воєнних акціях, саме надання кінноти. Також некрасівці шпигували на користь кримців, захоплювали і продавали в полон людей. Підкреслено особистісний характер відносин козаків з Гіреями і відсутність фактів переслідування верховною владою козаків Кубані та явних репресій чи спроб “витиснути” їх з регіону [12, 83 та ін.]. На нашу думку, ці висновки потребують корекції.

Насамперед, неможливо чітко визначити місце некрасівців в системі державного управління Кримського ханства, яке поєднувало в собі дві різні за походженням політичні моделі: адміністративно-територіальну, типологічно подібну до східних систем (поширювалася на райони гірського Криму та землеробської економіки) та степову, архаїчну, що викристалізувалася досвідом існування кочівницьких політичних утворень (в цілому мають родоплемінну основу), що побутувала в степу. Але у XVIII ст. загальне послаблення Османської імперії та Кримського ханства та стабілізація кордонів мали прямим наслідком унормування підданства ногайців. Відповідно міжнародних російсько-турецьких договорів зростає воєнно-адміністративний контроль Кримського ханства за ногайцями, що серед іншого проявляється в запровадженні безпосереднього постійного представництва в ордах ханської адміністрації поряд із традиційними методами взаємодії хана з родовою ногайською знаттю [4; 5, 142-144].

Найімовірніше, некрасівці знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні кубанському сераскиру (належному до роду Гіреїв), або іншому посадовцю, призначеному ханом для управління територією Північно-Західного Кавказу, що номінально належала Кримському ханству. Політичне і економічне положення некрасівців в Кубанській

орди не було стабільним, про що свідчать конфлікти з місцевою адміністрацією та спроби змінити місцеперебування в межах ханства, або навіть повернутися в російську протекцію (1752 р., 1757 р. тощо). Перманентна політична криза в Кримському ханстві і залучення воєнної сили некрасівців для вирішення внутрішньодержавних проблем як ханами, так і кубанськими сераскирами сприяли плинності, а також адміністративній та територіальній розпорошеності некрасівської людності в межах ханства та, ширше, на теренах Османської імперії.

Сприятливі умови були для некрасівців за правління Крим-Гірея (1758–1764 рр. та 1768–1769 рр.). До призначення його на ханство вперше спричинилися заворушення серед ногайських орд, в тому числі і на Кубані. До цього був причетний сам Крим-Гірей і, можливо, саме тоді він зав'язав особисті стосунки з некрасівцями. І коли некрасівці зазнали утисків від одного з місцевих володарів Богатир-Гірей-султана, який не корився навіть Кубанському сераскиру Сеадет-Гірею, то за домовленістю з ханом планували навесні 1760 р. переселитися у внутрішній Крим (поблизу міста Балаклава). Та на початку 1761 р. Крим-Гірей відкрито виступив проти Богатир-Гірея за “противность и измену” і усунув його від влади [2, 82–83]. Тому зрозуміло, що повернення Крим-Гірея на ханство вдруге і початок війни з Росією ознаменували нову віху в воєнно-політичному союзі некрасівців з Гіреями.

У набігу на Нову Сербію 1769 р. прийняли участь кримці, ногайські орди та загін з 500 некрасівців (або як їх називали татари “караїгнат-козаки”). Останні, на думку спостерігача барона Тотта, були улюбленцями Крим-Гірея і перебували на положенні його особистої гвардії. В похід вони виступили із своїми хоругвами із зображенням Спасителя [19, 145].

Під час війни 1768–1774 р. некрасівські загони діяли на боці Порти на різних театрах воєнних дій, іноді далеко від кубанського регіону [11, 64–65]. Однак успіх російської зброї та дипломатії, воєнні і політичні поразки Кримського ханства та Османської імперії, втрата значних територій та геополітичного впливу в регіоні, перехід в російське підданство ногайських орд ставили перед некрасівцями питання їх подальшого перебування на Кубані і взагалі їх історичного буття: організоване переселення вглиб османських володінь або повернення в російську протекцію. Зауважимо, що в умовах встановлення протягом XVIII ст. фіксованих кордонів між Російською та Османською імперіями зміни протекції та переміщення як кочовиків так і козаків в при-

кордонній смузі жорстко поставили питання приналежності територій їх розселення. Тепер зміна протекції означала лише зверхність над людністю, а держава-протектор по-можливості визначала територію відповідно господарським потребам та наближену до традиційного поселення.

Не маючи прямих згадок в джерелах важко локалізувати некрасівців на момент їх спроб повернутися в російську протекцію у 1772–1775 рр. Безпосередньо спонукати некрасівців до дії могли відкочування прийнявши російську протекцію ногайців з Північного Причорномор'я на Кубань (осінь 1771 р.). Перше таке звернення пов'язане з іменем губернатора Слобідсько-Української губернії генерал-порутчика Є. О. Щербиніна, на якого було покладено встановлювати зв'язки з ногайцями та кримськими татарами.

Для зручності кілька ногайських орд було штучно об'єднано під правлінням мурзи Джан-Мамбет бея; основою договірних відносин були віддача аманатів і прийняття представника КІС [6, 170, 177]. Саме через Щербиніна російський уряд диктував ногайцям умови взаємин з Росією, надсилаючи зразки клятв для прийняття в підданство нових народів [1, 209–210], зразки імператорських грамот новим народам [1, 211–216], зразки (форми) повноважень депутатам від ногайських орд в Крим [1, 240–241], форми докладних “настанов” новим народам [1, 242–243], інструкції з викладом порядку церемоній прийняття в підданство [1, 325–332] тощо.

В січні 1772 р. ногайці остаточно розмістилися на Кубані. А у лютому 1772 р. некрасівці звернулися до Є. О. Щербиніна через Джан-Мамбет бея з проханням повернутися в російську протекцію. Щербинін запропонував такі умови: начальником їм буде Джан-Мамбет бей, некрасівці повинні виставити 4-х аманатів – 2 будуть перебувати у Щербиніна, 2 – Джан-Мамбет бея; присягу в них прийме Джан-Мамбет бей; на остаточне рішення, на яких підставах приймаються некрасівці, треба чекати резолюції імператриці [1, 58-59]. Пропозиція некрасівців могла зацікавити російський уряд з огляду на плани 1770–1771 рр. утворити на Кубані з ногайських орд альтернативне Кримському ханству залежне від Росії Кубанське ханство [16]. Та обставини швидко змінилися, від Османської імперії відложився Крим і питання статусу Кримського ханства та підлеглості ногайських орд вже розглядалося в сукупності, Є. О. Щербиніна з літа 1772 р. відряджено в Крим для “встановлення незалежності півострова”. Вихід з війни Кримського

ханства та оформлення незалежності Криму в складі з ногайськими ордами (“Декларація про відділення від Порту” 1 листопада 1772 р.) не внесли визначеності в міжнародну ситуацію, не було підписано мирний договір з Туреччиною, воєнні дії поновилися, а питання некрасівців не було вирішено.

Саме суперечливість процесу централізації та необхідність враховувати політичні традиції новоприєднаних територій і народів призводила до таких казусів в російській політиці, як східний в своїй основі звичай брати аманатів, що мало місце починаючи ще за Івана Грозного при відносинах з ногайцями (як і іншими кочовиками) [15, 626]. Характер ногайсько-руських політичних зв’язків полягав у шерті всіх більш-менш значних мурз на вірність російському государю (за російськими джерелами XVII ст. – “підданство”) та організації контролю за виконанням зобов’язань, що найчастіше обмежувалося видачею аманатів. Залежність від Росії полягала у підтримці зовнішньої політики, в цілому зберігалася самостійність, не передбачалося ніяких виплат чи повинностей.

Взагалі можливість переходу некрасівців на умовах Є. О. Щербініна виглядає сумнівно. Водночас пропозиція взяти аманатів показує традицію сприйняття російськими сановниками козацьких спільнот на зразок прикордонних кочовиків. Так, 1765 р. генерал-майор К. Ф. Штофельн подав в Сенат проект по перетворенню запорожців (Нова Січ) на звичайних підданців, а на їх землях утворення Дніпровської губернії. Один з основних аргументів щодо ненадійності запорожців була неможливість брати з них як з безсімейних аманатів [9, 40].

Офіційне посунення російських кордонів до р. Кубань за умовами Кючук-Кайнаджиського миру (липень 1774 р.) знов загострило питання некрасівців. Вони просяться в російське підданство у 1775 р., що зафіксовано в “Архиве Государственного Совета” від 27 квітня за реляцією П. О. Румянцева. Розгляд справи відкладено до консультацій з Є. О. Щербініним. Та в загальному контексті роботи Державної Ради не було зацікавлення у прийнятті ще однієї парамілітарної структури, адже вже кілька засідань обговорювалися скарги сусідів і воєнного командування на запорожців і претензії запорожців на повернення їм їх земельних вольностей в повному обсязі і врешті 7 травня прийнято остаточне рішення про знищення Січі. Надалі некрасівцям дали однозначно негативну відповідь [3, 312]. Можна припустити, що звернення некрасівців до Росії про протекцію навесні 1775 р. якраз і було скеро-

ване планами Туреччини перевести їх в Подунав'я з Кубані після реальної втрати цього регіону за Кючук-Кайнарджийським миром.

Таким чином, поряд із відсутністю перспектив переходу в російську протекцію на прийнятних для себе умовах спонукати некрасівців залишити Кубань могли такі основні геополітичні зміни в регіоні: відкочування прийнявших російську протекцію ногайців з Північного Причорномор'я на Кубань (осінь 1771 р.), вихід з війни Кримського ханства та оформлення незалежності Криму в складі з ногайськими ордами (літо-осінь 1772 р.), втрата кубанського регіону за Кючук-Кайнарджийським миром (липень 1774 р.).

Дослідники точно не датують фактичне оселення та офіційний дозвіл турецької влади оселитися некрасівцям (“гнат-козакам”) на території Османської імперії в пониззі Дунаю. Згадки про некрасівців у Подунав'ї у 1730-і роки і до війни 1768–1774 рр. є фрагментарними, однак свідчать, що окремі групи некрасівців оселялися фіксовано, або змішувалися з місцевим християнським населенням [8; 11, 62–64]. Під час війни 1768–1774 рр. запорозька флотилія приймала участь в каральних експедиціях проти некрасівсько-липованського населення в гирлах Дунаю.

Остаточне організоване масове переселення історичного ядра некрасівців з Кубані у зв'язку із змінами в регіоні відбулося всередині 1770-х – на початку 1880-х років, що однак не виключало паралельного дисперсного процесу поступового переміщення різними шляхами некрасівської людності в Подунав'я [11, 65–69]. Однак зазначимо, що навіть в другій половині 1770-х років зберігалися перспективи повернення некрасівців в межі Російської імперії, як і інші можливості подальшого розвитку геополітичної ситуації в регіоні. Так, сучасна дослідниця С. О. Орешкова не виключає альтернативних можливостей для Кримського ханства і показує, що Росія, хоч і завоювала Кримський півострів, до кінця 1770-х років не визначилася із наміром приєднати його до своїх володінь [10, 121].

Про плинність і можливу політичну та територіальну розпорошеність некрасівського населення свідчать не тільки його рухливість в межах Османської імперії протягом XVIII ст., а й розтягнутий майже на століття процес повернення на російську територію (до 1920-х рр.). Тобто міграції некрасівців можна розглядати як тяглий природний процес взаємопроникнення суспільних структур в порубіжній зоні.

Таким чином, козацькі формування мали в політичній організації спільні риси з іншими порубіжними, в тому числі кочовими суспіль-

ствами Це серед іншого проявлялося в сталих формах їх інкорпорації в структури Російської та Османської імперій. У XVIII ст. процес поглинання нестійких порубіжних політичних організмів крупними державами відбувався у відповідності і закріплювався двостороннім та міжнародними домовленостями, однак не виключав серед іншого і досвід політичних відносин попередніх століть (шертування, видача аманатів, використання родинних зв'язків та зобов'язань, подвійний та навіть потрійний васалітет).

Джерела та література:

1. Архів зовнішньої політики Російської імперії. – Ф. 123. – Оп. 2. – Спр. 27: Крымские дела 1772 г. Реляции посланного для негоциации с крымскими татарами генерал-порутчика Щербинина.
2. Андреева С. С. До питання про перебування козаків-некрасівців під владою Кримського ханства / С. С. Андреева // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ.– Вип. 2.– Нікополь-Дніпропетровськ : Пороги, 2005.– С. 81-84.
3. Архив Государственного Совета. – В 4-х томах, в 9-ти частях. – Т. I. Ч. 2. Совет в царствование Екатерины II (1768-1796). Отделение юридическое. – СПб., 1869. – 932 с.
4. Грибовський В. В. Ногайські орди в системі державного управління Кримського ханства / В. В. Грибовський // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. VII. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 1999. – С. 44-49.
5. Грибовський В. В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства / В. В. Грибовський // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): Зб. наук. пр. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С.139-171.
6. Кочкаев Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. / Б.-А. Б. Кочкаев. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 272 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – В 2-х томах. – Т.1. – К.: Основи. – С. 1-9.
8. Мильчев В. И. Дискуссия о времени появления некрасовцев в Северо-Западном Причерноморье в свете документов Российского Государственного архива Древних Актов / В. И. Мильчев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – Вип. 2. – Одесса, 2005. – С. 25–30.
9. Мильчев В. И. Проект реформирования устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В. И. Мильчев, Ю. П. Князьков // За-

писки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 7. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 2003. – С. 35–55.

10. Орешкова С. Ф. Крымское ханство в 70е годы XVIII в. / С. Ф. Орешкова // Вопросы истории. – № 7. – 2008. – С. 121-126.

11. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / А. А. Пригарин. – Одесса-Измаил-Москва : “СМИЛ” “Археодоксия”, 2010. – 528 с.

12. Сень Д. В. “Войско Кубанское Игнатово Кавказское”: исторические пути козаков-некрасовцев (1708 г. – конец 1920-х гг.) / Д. В. Сень. – Краснодар : Изд. Кубанского ун-та, 2001. – 385 с.

13. Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в. / Д. В. Сень. – Ростов на Дону : Изво ЮФУ, 2009. – 280 с.

14. Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XIX в. : дис. на соискание ученой степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02. “Отечественная история” / Сень Дмитрий Владимирович. – Ростов на Дону, 2009. – 520 с.

15. Трепавлов В. В. История Ногайской орды / В. В. Трепавлов. – М. : Изд. фирма “Восточная литература” РАН, 2002. – 752 с.

16. Феофилактова Г. М. Крымский и грузинский вопросы в русско-турецких отношениях (1768-1783 гг.) / Г. М. Феофилактова // Вопросы отечественной истории. – Краснодар : Кубанский университет, 1995. – С. 98–105.

17. Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска: История края / Ф. А. Щербина. – В 2-х томах. – Т. 1. – Екатеринодар : Тип. Кубан. Обл. правления, 1910. – 750 с. – репринтная копия.

18. Яковенко Н. М. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України / Н. М. Яковенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XI. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 2000. – С. 61-73.

19. Mémoire du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tatares. Nouvelle Édition revne, corrigée et augmentée. – Seconde partie. – Maestricht: Chez J. E. Dufour et Phil. Roux, Imprimeure-Libraires associés, 1785. – 204 p.

Світлана Андреева (*Херсон, Україна*) **Проекти та перспективи переходу козаків-некрасівців в підданство Російської імперії в роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр.**

Розглянуто проекти та перспективи переходу козаків-некрасівців в підданство Російської імперії в роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Акцентується на застосуванні до козацьких спільнот (некрасівців) механізмів політико-адміністративного панування, характерних для відносин з кочовиками.

Ключові слова: козаки-некрасівці, Російська імперія, Кримське ханство, ногайські орди, підданство.

Светлана Андреева (*Херсон, Украина*) **Проекты и перспективы перехода козаков-некрасовцев в подданство Российской империи во время российско-турецкой войны 1768-1774 гг.**

Рассмотрены проекты и перспективы перехода козаков-некрасовцев в подданство Российской империи во время российско-турецкой войны 1768-1774 гг. Акцентируется на использовании механизмов политико-административного подчинения козацких сообществ (козаков-некрасовцев), характерных для отношений с кочевниками.

Ключевые слова: казаки-некрасовцы, Российская империя, Крымское ханство, ногайские орды, подданство.

Svitlana Andreeva (*Kherson, Ukraine*) **Projects and Prospects of Transitions Nekrasov Cossacks in Citizenship of the Russian Empire During the Russian-Turkish War of 1768-1774.**

Projects and prospects of transitions Nekrasov Cossacks in citizenship of the Russian Empire during the Russian-Turkish war of 1768–1774 are considered. This article is concentrated on the use of mechanisms politiko and administrative subordination Cossack Communities (Nekrasov Cossacks), which is characteristic for the relationship with the nomads.

Key words: Nekrasov Cossacks, Russian Empire, Crimea Khanate, Nogai Horde, citizenship.

Катерина РИБАЛКО (КАРІМОВА)
(Бердянськ, Україна)

УДК 930.85:008(477.7)

Динамічне поживлення побутової культури Північного Приазов'я у 1775–1861 рр.

Історичний розвиток будь-якого народу не відбувається ізольовано. Відносини українців із етнічними спільнотами, що проживають на території України, мають давні традиції. Ґрунтовне їх вивчення від давнини до сучасності дозволить не тільки чіткіше окреслити їхню сутність, а й спрогнозувати майбутню долю міжнаціональних зв'язків. Необхідність вивчення культурної спадщини етнічних груп України обумовлюється певною перебудовою традиційного буття етносу: побуту, духовної та матеріальної культури, що, в свою чергу, відповідає докорінним змінам у суспільно-політичних та економічних відносинах.

Об'єктом дослідження виступає процес синтезу та дифузії побуту Північного Приазов'я у 1775–1861 рр. Предметом – історія побутової культури північно-приазовського степу у 1775–1861 рр.

В історіографічному арсеналі з даної проблематики в основному присутні окремішні дослідження побуту або конкретної етнічної спільноти. Однак “вертикального” і “горизонтального” аналізу, а саме, порівняння всіх сфер побутової культури і всіх етнічних спільнот Північного Приазов'я у 1775–1861 рр. не здійснено. Найбільш вичерпна праця з культури Північного Приазов'я, в тому числі й побутової – це “Народи Північного Приазов'я”. Одними з перших праць, у яких ішлося про устрій і побут колоністів, були роботи А. Скальковського та А. Клауса. Існують сучасні дослідження з побуту найчисельніших етнічних спільнот Північного Приазов'я: греків (Арш Г. Л., Будіна О. Р., Новікова С. В., Наулко В. І., Гедьо А. В., Пірка В. О., Араджіоні М. А.), німців (Хрящевська Л. М., Захарченко Т. К., Демура Ю. М.).

Визначення місця і значення одягу в культурі того чи іншого субетносу дає можливість виявити походження й особливості існування

його форм, а в окремих випадках допомагає розкрити і суть традиційно-побутової культури. Одяг – найрухливіший елемент з усього побуту, такий елемент, що не тільки легко сприймає зовнішні впливи сусідніх культур, а й моду, нове у ній. Для нашого історико-етнографічного району були притаманні як традиційні, так і нові види вбрання. Посилення міжетнічних зв'язків, внаслідок переселення до Північного Приазов'я, відкрило для широких кіл населення можливості ознайомлення з різними видами одягу. На характер одягу впливали такі фактори, як матеріальна традиція, природні умови (клімат, багатство барв, краса краєвидів), культурні зв'язки та взаємовідносини, що склалися з іншими народами. Характерною рисою вбрання є його мальовничість, яка відбиває розвиток ремесел, володіння багатьма видами і техніками оздоблення одягу.

Відомо, що перші природні фарби були рослинного походження. Перебуваючи в однакових умовах єдиної території, різні народи користувались однаковими засобами фарбування тканини. За основу брали рослини, квіти, гілки та кору дерев. Найулюбленішими були фарби: синя (її настоювали на пелюстках проліска), жовта (з цибулі), зелена (із квітів махрової мальви), червона (з паленої вохри). Фарби розводили молоком з додаванням клейстеру, для того, щоб зробити їх міцнішими. При домашньому фарбуванні рослинними барвниками їх спершу висушували, а вже потім кип'ятили. В одержаний відвар клали пряжу, полотно чи сукно і знову все кип'ятили, залишивши на ніч у гарячій печі [2, 50].

Матеріалом для народного одягу служили в основному тканини домашнього виробництва: полотно, груба вовна. Використовувався і завезений матеріал: шовкові та бавовняні матерії (в основному зі Сходу) і вовняні (із Західної Європи). Повсякденні сорочки, як правило, шилися з простих тканин, святкові – із сатину, атласу, шовку яскравих кольорів з вишивкою на грудях, подолі й рукавах. Основними елементами чоловічого вбрання були штани, безрукавка, свита, кожух, жупан, кирея, пояс. Сорочка мала тунікоподібний крій або прямокутні вставки на плечах (полини), пришиті попід тканиною. Святкові, менш буденні сорочки, по комірах, пазушці, чохлах і рукавах оздоблювалися вишивкою. Заправлялися сорочки у полотняні штани, які були досить широкими. Шаровари, як одяг для верхової їзди, побутували у районах із вигідним скотарством. Обов'язковою складовою частиною чоловічого костюма була безрукавка [2, 52].

Натільним одягом російським переселенцям слугувала тунікоподібна сорочка, косоворотка із стоячим коміром, з розрізом коміра, розміщеним на лівій стороні грудей. Чоловіче верхнє кімнатне плаття складалося з верхньої сорочки, штанів і зіпуна і було досить коротким. Куртка одягалася поверх сорочки, але під каптан. З предметів одягу слід ще назвати кабат – довгий теплий одяг з довгими рукавами. Євреї Приазов'я відрізнялись своїм одягом від християн. Нашадки Авраама носили лапсердаки і шовкові халати, ермолки і лисячі шапки. Заміжні жінки голили голови і носили перуки. Чоловіки носили довгі пейси. Мешканці українських поселень відрізнялись від інших значною шириною штанів. Німецькі колоністи носили штани до колін з довгими панчохами. Традиційні грецькі штани були неширокі за кроєм з невеликими клинами, з ширинкою та поясным очкурком, внизу ноги стягувалися шнурком. Зимові штани – хутряні шаровари у формі “галіфе” – виготовлялися з овчини хутром усередину. Цей вид чоловічих штанів був поширений серед пастухів [6, 164].

Серед чоловічих головних уборів найбільш поширеними були: картуз, бриль, кучма, шапка, малахай, крисатка, кабардинка. Зокрема, кабардинка була запозичена запорожцями у ногайських татар, які шили її зі шкіри кабарди. Стосовно взуття зазначимо, що чоловіки Приазов'я залежно від пори року носили чоботи, валянки, калоші, постולי (шматок шкіри, яким обертали ногу, а зверху стягували паском). В цілому, одяг чоловіків Північного Приазов'я формувався під впливом своїх нових співвітчизників. Влітку чоловіки одягались у костюм європейського зразка, взимку – у кожухи і баранячі шапки. У греків Приазов'я найбільш поширеним чоловічим взуттям були постולי із сириці – шкіряне взуття. Таке взуття широко вживалося тюркським населенням Анатолії та Середньої Азії. Аналогічне взуття було традиційним і для українців [6, 166].

Жіночий одяг мешканок Приазов'я здебільшого складався з сорочки, запаски, дерги або плаhti, корсетки, свити або спідниці, кожуха. Найбільш поширеною була сорочка з суцільнокроєним рукавом, пришитим до станка по основі тканини. Зверху на сорочку одягали корсет – безрукавку з фабричної тканини, яка в кожній місцевості мала своє забарвлення, особливості крою та оздоблення. Верхнім одягом жінок була свита з білого сукна або спідниця з легких тканин. Взимку жінки носили кожух, який своїм оздобленням не відрізнявся від чоловічого. Основними жіночими прикрасами були стрічки, сережки, намис-

то з коралів, бурштину або дутого скла (пацьорки), дукачі, каблучки, персні. Комплекс весільного вбрання Південної України значною мірою складався з елементів, шитих з купованих тканин. І лише сорочки молодих, весільні рушники, а також плахта та фартух молоді виготовлялись власноручно до весілля. Молодий вдягав широкі штани, заправлені в чоботи з високими халявами, на голову – кашкет [7, 17].

Основу костюму російських переселенців складала сорочка з прямими полами та з прямим розрізом коміру, зібраним у складку на вузьку смужку тканини, яка заміняла комір. У російських селах переважали сорочки з широкими рукавами, зібраними в складку біля зап'ястя. Жіночий святковий костюм вирізнявся яскравістю, ошатністю: сарафани, спідниці, запони, кофти шили з бавовняних тканин, шовку, ситцю яскравих кольорів, їх прикрашали по подолу смужками більш яскравої тканини, тасьмою, стрічками, а на грудях – оборками, стеклярусом, мереживом. Під впливом сарафана та міського плаття набула поширення сорочка до талії з поліками, на кокетці, до якої пришивались станок і підтичка. Зі Сходу на зміну запасці прийшла спідниця [2, 56].

Німецький костюм був у дечому схожий на український. Нижня спідниця була яскравого кольору, обов'язково з мереживом, верхня – темна з грубого полотна. Нижня спідниця виглядала з-під верхньої. Поверх неї пов'язувався фартух, здебільшого вишитий. Наступним компонентом костюма була вишита біла сорочка, на яку одягали безрукавку. Із взуття німці Приазов'я носили переважно черевики і короткі чобітки [6, 167].

Гречанки носили під халатом вишиті шаровари (шелі). Широкого розповсюдження набув також перифтор, рушничкове головне вбрання, яке оздоблювалося шовковою або золотою вишивкою та бахромою. У найдавніших варіантах сукня грекинь була також тунікоподібного крою, розкльошена ззаду від талії клинами. Шили сукні зі смугастої тканини або з атласу темних тонів. У комплекс до перифтара входили різноманітні головні прикраси. Традиційною була деталь головного убору – хінар – вишукана прикраса, яка являла собою смужку коштовної тканини, розшиту перлами і металевими підвісками або срібними монетами, яка звисала до щік. Іноді прикріплювали на рівні скронь до налобної пов'язки т. зв. мандличі, що обшивалися перлами, золотими та срібними блискітками. До перифтару кріпилася прикраса – жінжир, яка мала два срібних ланцюжки та декоративні шпильки із підвісками [1, 109].

Далі розглянемо наступний вид побутової культури – народну кухню, яка також є спадщиною народу, її національним здобутком. Переселенці та колоністи мали, перш за все, пристосовувати власні кулінарні традиції під той раціон, який пропонувало їм Північне Приазов'я, при цьому вони намагалися вирощувати звичні для них фрукти й овочі, розводити худобу, привезену з батьківщини. Місцеве населення з зацікавленням експериментувало з новими продуктами та способами приготування їжі, переймало найбільш вдалі інновації. Щорічні ярмарки та виставки, які відбувалися практично в усіх містах та великих поселеннях, підштовхували “коаліцію” культур Північного Приазов'я до взаємодії та запозичення “сусідських” надбань, тому з упевненістю можна констатувати, що відбувався процес дифузії у сфері народної кухні.

Система харчування складалася з сукупності певних ознак традиційно-побутової культури етносу, куди входили: певний набір харчових продуктів, способи їх обробки і приготування страв, харчові обмеження, заборони й переваги, режим повсякденного харчування, асортимент обрядових страв, звичаї, пов'язані з приготуванням і споживанням їжі.

До складу їжі українців, крім продуктів переробки зерна і різних овочів, входило м'ясо свійських тварин і птиці. Для захисту м'яса від вогню в Росії стали використовувати житнє борошно, у Німеччині прісне тісто на яйцях, караїми “сорочку” для м'яса робили з прісного жирного тіста. Експериментували і далі, запікали у тісті не лише м'ясо, але й інші продукти – виходили різноманітні пироги та пиріжки з прісного тіста. Значною мірою на характер кухні впливав основний спосіб термічної обробки продуктів, який багато в чому залежав від конструкції домашнього вогнища. У Північному Приазов'ї переважно готували варені, тушковані, печені страви [7, 18].

Безумовно, мешканці узбережжя Азовського моря у своєму раціоні мали різноманітну рибу. Одним з найпопулярніших видів супів Північного Приазов'я можна вважати юшку, як із річкової риби, так і з морської, її готували не тільки місцеві жителі, а й прибулі колоністи та переселенці. Азовське море за кількістю риби не поступалося Чорному, лише на Бердянській косі існувало 13 рибних заводів. З нарису у тогочасному періодичному виданні ми дізнаємося про способи приготування азовської риби, де також зазначається, що меноніти привезли з Голландії технології засолення риби, які використовували на Бердянських заводах Кобозєва [4, 38]. У тому ж періодичному виданні

трохи згодом зустрічаємо нарис, присвячений виготовленню кумису в ногайських степах, який має безперечну етнографічну та культурну цінність. Вважаємо за необхідне навести уривок: “Кумыс или правильное по-ногайски – кымыз весьма употребителен у ногайцев Бердянского, Днепровского и Мелитопольского уездов; их степи, каждое лето, посещаются очень многими, с целию пользования кумысом. Приготовление кумыса производится обыкновенно в деревянных кадушках, называемых ногайцами кубе... Для первоначального приготовления напитка наливается в кадушку неопределенное количество парного кобыльего молока, но лучше от одного до двух штофов; потом в него кладется закваска. После того кадушка ставится в теплое место, укрывается сколько возможно тщательнее (шубой или ватным одеялом) и оставляется в таком положении на несколько часов. Чем далее, тем кумыс становится кислее, крепче и тем необходимее частое взбалтывание. Кор, известный осадок кумыса, всегда заготавливаемый заблаговременно – на следующий год, относится к самой лучшей из заквасок (это – осадок крепкого кумыса, пяти-или семидневного). Высушенный на солнце трехдневный называется дюмен, пятидневный бешьтли. Отличительное свойство крепкого кумыса есть легкоохмеляющее” [5, 99].

Через відсутність цукру велику роль відігравав мед. У великій кількості населення вживало одержані способом бродіння напої – мед різних сортів, квас, вино.

Свинина – найпоширеніший в регіоні вид м’яса, а сало – основна приправа для приготування більшості страв. Ковбаса (ковбаса домашня, ковбаса з печінки і гречаної каші, ковбаса з легенів, кров’янка) – страва, яка виготовлялася про запас, її робили, як правило, зі свинини. З ковбасами варили борщі і капустаки. Хліб – найпопулярніший, найбільш значущий атрибут слов’янського харчування. Хліба споживали завжди багато, бо харчування в цілому було низьким за калорійністю. Кашу в Приазов’ї готували з пшона, гречки, ячменю, вівса, кукурудзи. Готували й галушки – типу для української кухні страву [2, 63].

Відзначимо, що як в українській, так і в кухні різних етнічних груп існували харчові обмеження і заборони. Однією з найдавніших релігійних заборон була заборона вживання в їжу крові тварин. Однак у Степовій Україні вона виконувалась не повністю. Справді, задушених, удувлених тварин, з яких не випущено кров, у їжу не вживали, проте кров і тельбухи використовували у вигляді кров’янки. Існувало багато заборон щодо приготування хліба. Так, наприклад, його не мала права

пекти вагітна жінка або “нечиста”. Не можна було, вийнявши хлібину з печі, знову садовити її туди, навіть якщо вона була ще не готовою. У цьому випадку дівчина з родини могла не вийти заміж, бо старости будуть звертати. Донині збереглася заборона користуватися на поминках виделкою [2, 65].

В основі рецептів російських переселенців лежали різноманітні каші з молочними продуктами, рибою, м'ясом, яйцями, грибами, а також запіканки, крупеники, млинці. Супи посідали чільне місце в російській кухні: заправочні супи (уха, щі, розсольники, солянки), холодні (окрошка, свекольник), солодкі супи зі свіжих чи сушених плодів. На відміну від українців переселенці із Росії випікали хліб із підсоленого тіста [7, 19].

Кухня німецьких колоністів також характеризувалась багатим використанням овочів, особливо у відвареному вигляді (як гарнір, могла бути кольорова капуста, стручки квасолі, морква, червонокочанна капуста та ін.). Популярними у німців були бутерброди з різноманітними продуктами: маслом, сиром, ковбасою, сирковою масою, рибою та ін. З перших страв розповсюдженими стали бульйони: з яйцями, кльоцками, рисом та помідорами, суп-локшина, суп-пюре з горохом, з цвітної капусти, курей та дичини. Характерні риси німецької кухні Північного Приазов'я – широке використання ковбас для приготування закусок, перших та других страв. Серед них суп картопляний з сосисками, суп гороховий з ковбасою. Ще одна характерна риса – приготування других страв з натурального м'яса [6, 168].

Трапеза в житті греків теж посідала особливе місце. Треба сказати, що на характері страв чітко позначалися заняття греків – тваринництво та землеробство. У харчуванні переважали м'ясні, борошняні та молочні продукти. Майже щодня до столу подавали суп з бараниною, пшоняну кашу з ар'яном (кислим молоком). Тісто на хліб замішували без дріжджів, господині пекли калачі, після великого посту готували чебуреки. Найбільш популярною стравою маріупольських греків були пунді, чебурек, чирчир, йантих – прісне, тонко розкачане тісто з посіченим м'ясом баранини та смажене на баранячому жирі. Страва чебурек була поширена в багатьох завойованих державах Османської імперії, а також у Кримському ханстві, звідкіля маріупольські греки привезли її до Приазов'я. Під час приготування цієї страви було запозичено кулінарні технології тюркських народів. Зокрема, вживали січене м'ясо, що використовувалося народами Алжиру, Тунісу, Лівії. Як і

раніше, до раціону греків входило вино, привозили його з Криму. Воно використовувалося для приготування напою “тримон”, коли до вина додавали червоний перець і мед. Використовувався тримон при застудних захворюваннях. На весіллях і хрестинах пили горілку, яку варили у спеціальному чайнику з червоної міді, нерідко додавали мед [1, 129].

При всьому розмаїтті відтінків, які єврейська кухня в себе ввібрала завдяки розселенню євреїв по всьому світу, для неї характерні деякі дуже стійкі традиції. Найпоширенішими із закусок був форшмак з оселедця, редька з гусячим жиром, огірки з яйцями та гусячим жиром. Серед єврейських страв переважали дуже поживні супи, густі настільки, що самі по собі могли бути цілою трапезою. Серед овочевих страв слід назвати чорнослив з буряком, кугл овочевий, цимес морквяний. З борошняних та солодких страв євреї вживали пудинг яблучний, струдель. У єврейське свято шабат були заборонені деякі види праці, у тому числі запалювання вогню та приготування їжі, але страви, приготовані задалегідь, зберігали у теплій печі. Так народився чолнт – особлива суботня страва, яка не стає гіршою від тривалого стояння в теплі, а навпаки, стає смачнішою. В Хануку євреї їли смажені на олії різні оладки та пончики. Найбільш улюблена і відома страва Хануки – картопляні “латкес”. На інше, не менш відоме свято Пуріма готували трикутні пиріжки з маком – хоменташен [3, 78].

Охарактеризуємо народну кухню ще однієї етнічної спільноти Північного Приазов'я – караїмів. Найбільше їх проживало у Мелітопольському повіті. Особливістю караїмської кухні було використання у різноманітному вигляді баранини у поєднанні з тістом, овочами, фруктами, горіхами. Найбільш розповсюдженою і найулюбленішою першою стравою караїмської кухні була хамур-долма (вущко). Страви, подібні хамур-долмі, були поширені у степовій Україні майже серед усіх жителів. Люди по-своєму називали подібні страви, змінювали розмір, форму, суміш фаршу, способи приготування. Наприклад, росіяни називали таку страву пельменями, українці – варениками. М'ясо, тісто, різноманітні овочі та фрукти, зелень, приправи – це найбільш характерні компоненти других страв караїмської кухні. Як і всі східні народи, караїми не вживали свинину. Навіть після тісного співжиття з українцями, росіянами та німцями, які широко використовували свинину у різноманітних стравах, караїми, через релігійну заборону, не стали її вживати. Караїми полюбили коров'яче, козяче, овече молоко,

з нього готували каймак, катик, сир, бринзу. Каймак готувався з прокислого молока і був делікатесом східної кухні, який з подачі караїмів потрапив на столи жителів Приазов'я. Для караїмської кухні характерні страви з тіста з м'ясом та іншими начинками. Найбільш поширеними виробами з тіста та сирого м'яса були пиріжки та кувети (пиріг, начинений сирим м'ясом), – горохові сухарі, кетечик – пиріжки з солодкою начинкою. До речі, караїмські пиріжки користувалися величезним попитом на ярмарках краю, і згодом кожна етнічна спільнота мала змогу експериментувати з караїмськими кулінарними традиціями на власний розсуд. Солодощі караїмської кухні аналогічні східним солодошам, проте була й своя специфіка. Особливі страви, незнайомі жителям азовського степу – акалва – біла халва з горіхами, хазар катмали – хазарська халва, ступеч – волокниста солодка страва з цукром та смаженим борошном [3, 87].

Іншими представниками Сходу, які культивували власну культуру у Південній Україні, були татари. Загалом, татарська кухня була дуже насичена м'ясними стравами, найбільше споживали баранину, яловичину, курятину, а найулюбленішим було м'ясо лошат. Споживання конини, м'яса віслюка засуджувалось, однак не заборонялось. Татари вважали, що Аллах створив зелень для коней, тому вони її майже не вживали. Шаріат категорично забороняв споживати деякі продукти. Саме невживання свинини та алкоголю відрізняло східних представників культури від інших жителів краю. Татари досить часто споживали зроблені з кобилячого молока гострі сири, на цьому ж молоці варили просяну кашу. Згідно з татарським етикетом, вважалося нечемним чекати чого-небудь з їжі після того, як подали хліб, до того ж різати хліб ножем було заборонено, за повір'ям людині, що ріже хліб ножем, Бог уріже їжу [6, 169].

Кожна національна кухня мала своє національне зерно, свою “родзинку”. Не зважаючи на досить стійке зберігання етнічної специфіки, у кулінарії більшості народів Приазов'я спостерігався процес синтезу народної кухні. Такі національні страви, як російські щі та пельмені, український борщ та галушки, татарські чебуреки, грецька сюрпа, німецькі сосиски із тушкованою квашеною капостою, єврейська фарширована щука, згодом стали вживаними всім населенням Степової України. З часом багато національних страв та костюмів стали спільними для всього населення Північного Приазов'я. Приазовський степ став краєм, де поєдналися українські пацьорки з грецькими жінжирами,

єврейські пиріжки хоменташен з караїмськими куветами, а як наслідок, потреби щоденного життя зумовили динамічне пожвавлення та дифузю побутової культури.

Отже, етнічний склад населення регіону, розпорошеність окремих поселень, необхідність культурних і економічних контактів спричинили обмін побутовими цінностями. Без допомоги місцевого населення колоністам і переселенцям важко було б пройти період соціальної адаптації, а переселенці і колоністи, у свою чергу, власним перебуванням на території Північного Приазов'я збагатили побутову культуру, внесли в неї корективи та інновації. Північне Приазов'я було перетином західної культури, яку пропонували німці та голландці; східної, яку представляли караїми, татари; північної – росіяни; та південної – греки.

Джерела та література

1. Араджиони М. А. Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII – 90-е гг. XX в.) – Симферополь, 1999. – 132 с.

2. Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури) / За ред. І. П. Заносова. Запоріжжя: – Просвіта, 1997. – 223 с.

3. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наук. думка, 1975.

4. Таврические губернские ведомости. – 1847. – № 26.

5. Таврические губернские ведомости. – 1853. – № 23.

6. Хрящевська Л. М. Внесок іноземних колоністів у культурно-побутові процеси на Півдні України та взаємовідносини з місцевим населенням / Людмила Хрящевська // Культурний і побутовий взаємовплив українців та національних меншин Південної України. – Миколаїв: Можливості Кімерії, 2007. – С. 162–170.

7. Хрящевська Л. М. Іноземні колоністи Півдня України кінця XVIII – середини XIX століття / Людмила Хрящевська // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 76: Історичні науки. – Миколаїв: Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 63. – С. 16–20.

Катерина Рибалко (Карімова) (*Бердянськ, Україна*). **Динамічне пожвавлення побутової культури Північного Приазов'я у 1775–1861 рр.**

У статті характеризується побутова культура Північного Приазов'я у 1775–1861 рр. Досліджується процес синтезу та дифузії побутових традицій колоністів, переселенців і місцевого населення.

Ключові слова: Північне Приазов'я, побутова культура, народна кухня та одяг, синтез і дифузія побуту.

Екатерина Рыбалко (Каримова) (*Berdyansk, Ukraine*). **Динамическое оживление бытовой культуры Северного Приазовья в 1775–1861 гг.**

В статье характеризуется бытовая культура Северного Приазовья в 1775–1861 гг. Исследуется процесс синтеза и диффузии бытовых традиций колонистов, переселенцев и местного населения.

Ключевые слова: Северное Приазовье, бытовая культура, народная кухня и одежда, синтез и диффузия быта.

Catherine Rybalko (Karimov) (*Berdyansk, Ukraine*). **Dynamic Recovery of Consumer Culture in Northern Azov 1775–1861**

The consumer culture of Northern Azov in 1775–1861 is characterized in the article. The process of synthesis and diffusion concerning household traditions of colonists, immigrants and the local population are explored.

Key words: Northern Azov, consumer culture, popular kitchen and clothes, synthesis and diffusion household.

Марина БЄЛКОВА

(Запоріжжя, Україна)

УДК: 314 “18” (477.7)

**Соціально-демографічні аспекти
життя менонітських колоній
півдня України: історія
повсякденності**

Зміни в демографічних та соціальних процесах є взаємозалежними, кожний необхідно розглядати в розвитку. Демографічні процеси в менонітських колоніях півдня України залишаються однією з нерозроблених проблем в історіографії, хоча дослідники їх вивчали і наводили дані, але вони, як правило, були суперечливі [31; 45; 48; 51]. Л. В. Плеве досліджував генеалогічні матеріали по німцях Поволжя як історичне джерело і прийшов до висновку, що якщо католицька церква перешкоджала кривоспорідненому змішенню в німецьких колоніях, то в євангельсько-лютеранських колоніях шлюби між двоюрідними братами й сестрами не були рідкістю [40]. С. Соколовський на матеріалах по менонітах Алтаю звернув увагу на погіршення здоров'я в їхніх родинях у радянський період і вважав це наслідком укладання шлюбів всередині етносоціальної спільноти регіону впродовж XIX ст. [43].

Відомості про чисельність, шлюбність, народжуваність, смертність, розселення, міграції населення менонітських колоній Південної України надають документальні джерела. Державний архів Дніпропетровської області у фонді Ф-134 “Контора Опікунства новоросійських іноземних поселенців” містить відомості про чисельність населення, кількість осіб чоловічої та жіночої статі за першу половину XIX ст. [13; 14; 15; 16; 17]. Фонд “Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії” Державного архіву Одеської області є одним з найбільш інформативних з історії менонітських колоній регіону і містить справи з даними про чисельність населення окремих сіл, округів, волостей; епідемії [18; 19; 20; 21]. Фонд Ф-12 “Олександрівське повітове казначейство”, опис 2 зберігає ревізькі реєстри колонії Шенвізе за 1816 р. та 1850–1851 рр., за якими можна простежити укладання шлю-

бів, шлюбний вік, народжуваність та смертність, міграційний рух села [2; 3; 4; 5; 6]. У фонді “Психіатрична лікарня “Бетанія” Державного архіву Запорізької області (Ф. Ф-201) зберігаються відомості про пацієнтів із психічними захворюваннями. Інформативні можливості головних книг 1911–1914 рр., книг пацієнтів 1912–1917 рр. істотні: на їх підставі встановлено родинні зв’язки менонітських промисловців, джерела надходження коштів, статевий й географічний склад пацієнтів, підраховано кількість менонітів регіону із психічними хворобами. Ці матеріали введені автором до наукового обігу [7; 8; 9; 10; 11; 12]. Використано також наративні джерела – записки офіцера Генерального штабу Павловича, щоденник Я. Еппа, мемуари нащадка перших переселенців та історика Д. Ремпеля [27; 29; 30]. Серед опублікованих джерел можна виділити переписи населення Таврійської та Катеринославської губерній 1897 р. [25; 26].

Більш достовірними є документальні джерела, менш вірогідні – наративні через значну суб’єктивність. Виявлені джерела дають змогу виявити етапи демографічних процесів у менонітських колоніях Південної України; проаналізувати еволюцію демографічної поведінки менонітів (матримоніальної, репродуктивної, вітальної) і виявити її основні тенденції впродовж 1789–1917 р.

Відтворення населення рідко виходило за межі менонітських колоній і вело до погіршення генетичного фонду менонітів. Демографічні процеси (народжуваність, шлюбність, смертність, міграції) залежали від соціальних та економічних явищ у менонітських колоніях півдня України. Аналіз чисельності менонітів дозволив автору виділити за хронологією в історії демографічних процесів менонітських колоній півдня України два етапи. На першому етапі (1789–1820 рр.) простежувалася тенденція до зростання кількості населення колоній, в першу чергу, за рахунок імміграції з-за кордону, яка тривала з 1789 р. до 1820 р. [4, арк. 7, 16]. На другому етапі (1820-ті–60-ті роки) після початку дії заборони 1819 р. на імміграцію іноземних колоністів населення збільшувалося за рахунок природного (народжуваності) і міграційного рухів [1, арк. 13, 15–16]. Частина жителів емігрувала в результаті релігійного розколу, аграрного перенаселення, запровадження загальної військової повинності 1874 р.

Зміни кількості населення в округах знаходилися у прямій залежності від кількості придатних земель у них. При оселенні на родину надавалася ділянка в 65 десятин землі, яку не можна було дробити. До

1824 р. було заселено Хортицький округ; Молочанський округ ще містить придатні землі, тому після припинення іноземної імміграції в 1819 р. сюди було спрямовано масовий міграційний рух. За нашими підрахунками, з 1805 р. до 1813 р., кількість населення хортицьких колоній зменшилася на 0,97%, тоді як у молочанських збільшилась на 49,74% [13, арк. 21–23, 252–253; 15, арк. 50–51]. У 1813–1827 рр. простежується тенденція до зменшення кількості населення в хортицьких селах на 26,75%, а в молочанських – до збільшення на 198,08% [16, арк. 4, 21–22]. Це можна пояснити тим, що до Молочанського округу був спрямований великий імміграційний (до 1819 р.) і міграційний рух (див. мал. 1) [14, арк. 18 зв., 17, арк. 24–25; 24, с. 470, 478].

Другий етап характеризується бурхливими міграційними процесами в колоніях, де існували сприятливі економічні умови для дітонародження. У 1827–1842 рр. населення Хортицького округу збільшилося на 373,35%, а Молочанського – на 83,69%. Створення сіл Молочанського округу тривало до 1863 р. за рахунок дітей поселенців, міграції з інших менонітських округів [1, арк. 1–33.; 5, арк. 1–132; 28, с. 23].

На другий етап припадає формування Маріупольського округу. У 1836–1840 рр. Бергтальський округ почав заселятися, на одну родину припадало 2,06 особи [19, арк. 181–182]. До 1856 р. округ повністю сформувався, з того часу масова міграція до маріупольських колоній припинилася і природний приріст став основним джерелом для зростання населення. За 1856–1860 рр. кількість населення зросла на 234 особи, річний приріст складав 58,5 особи. У 1860–1868 рр. він зменшився до 49,5 новонароджених на рік (див. мал. 2) [38, с. 54–55, 133–135; 47]. Зменшення народжуваності було зумовлено загостренням аграрної проблеми, тому що після заснування у 1857 р. останньої колонії в окрузі зростання населення уповільнилося.

З 1851 р. до 1864 р. в округах темпи зростання населення були досить високими: в Хортицькому окрузі населення зросло на 100%, а в Молочанському – на 129%. Зростання населення мало наслідком загострення земельної проблеми: у 60-70-ті роки XIX ст. аграрне перенаселення змусило значну кількість менонітів мігрувати і створювати дочірні поселення на придбаних землях у різних губерніях Російської імперії [2, арк. 1–21].

Чутки про підготовку військової реформи, русифікацію колоній, об'єднання українських, російських, менонітських, німецьких сіл в одну волость, а також релігійний розкол були причинами еміграції

частини менонітів. Це зафіксував у своїх записах генерал-ад'ютант Е. Тотлебен, відряджений імператором для утримання населення колоній від еміграції [34, с. 295; 35, с. 173–174]. Але населення п'яти колоній Маріупольського округу у 1874–1876 рр. виїхало до Канади двома групами (160 та 22 родини), що було зумовлено низькою адаптацією до регіону. Еміграція з Таврійської губернії до Північної Америки (Канади і США) розпочалася в 1873 р., упродовж першого року виїхало 900 родин (до 4,5 тис. осіб). З Хортицької волості у 1873–1880 рр. емігрувало 580 родин (3240 осіб) [39, с. 30–33; 46, с. 447–459].

У зв'язку з еміграцією менонітів і зменшенням загальної кількості населення за 1886–1894 рр. у Хортицькій волості населення зросло лише на 23,85%, в Гальбштадтській – на 9%, а у Гнаденфельдській відбулося скорочення кількості на 31%. Тенденція до зменшення кількості населення позначилася у 1894–1914 рр. на Хортицькій волості: тут воно зменшилося на 5,8%. У зазначений період в Гальбштадтській і Гнаденфельдській волостях темпи збільшення кількості населення уповільнилися: відповідно 18% і 9% (див. мал. 3) [21, арк. 23–24, 30–34; 23, с. 12–13, 44; 43, с. 83].

Отже, активна міграційна поведінка була складовою демографічної поведінки членів менонітської спільноти і зумовлювалася соціально-психологічними чинниками: їхнім ставленням до зміни місця проживання. Міграційна поведінка менонітів включала ідеологічні чинники (заклики до відтворення ідеалів первісної християнської церкви на нових землях) і зовнішні стимули міграції (релігійні переслідування, перспективи зміни умов життя, стимулююча міграційна політика російського уряду).

У другій половині XIX ст. частка менонітського населення на півдні України у порівнянні з загальною кількістю населення регіону не змінилася. У Катеринославській губернії в 1857 р. меноніти склали 1,18% населення і отже, були однією з найменших конфесійних груп у регіоні [27, с. 117–120]. У 1897 р. в Катеринославській та Таврійській губерніях частка менонітів була 1,45% (1,13% та 1,76%). У той же час у Катеринославській губернії на православних припадало 90,05%, на іудеїв – 4,78%, лютеран – 1,87%, римо-католиків – 1,52% населення [25, VIII, с. 72–73; 26, с. 298–299].

У 1897 р. у Катеринославській губернії 99,991% менонітів проживали у сільській місцевості і лише 0,009% були жителями міст. Отже, спосіб життя менонітів був сільський.

У 1864 р. у трьох менонітських округах нараховувалось 35,637 осіб, з них на Молочанський округ (57 колоній) припадало 63,06% населення, на Хортицький (18 колоній) – 31,49%, Маріупольський (5 колоній) – 5,46% [19, арк. 181–282]. У 1897 р. загальна чисельність менонітів у Катеринославській і Таврійській губерніях становила 49430 осіб. У 1914 р. кількість населення Хортицької, Гальбштадтської, Гнаденфельдської волостей склала 38980 (див. мал. 3). У 1914 р. в Російській імперії проживало 80000 менонітів, з них на території цих двох південноукраїнських губерній – 48,73% [33, с. 63–64]. Отже, кількість населення в менонітських колоніях півдня України зросла з 1070 осіб у 1789 р. до 38980 осіб у 1914 р.

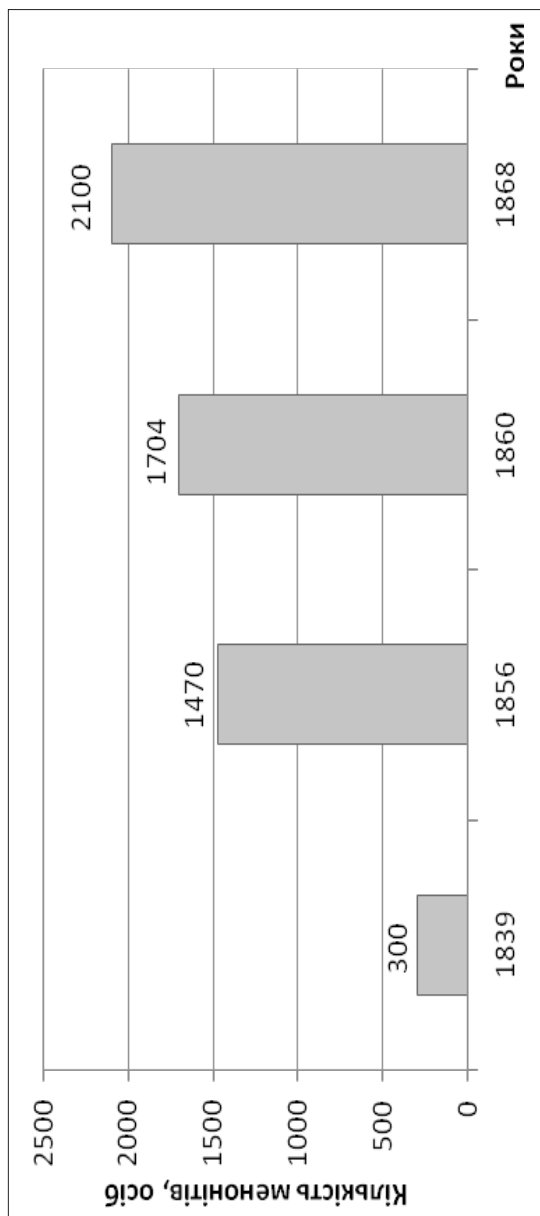
Зростання населення залежало від демографічної поведінки в менонітській спільноті та визначалося існуючими соціальними установками (матримоніальними, репродуктивними, вітальними). Матримоніальна поведінка виявлялася у віці укладання шлюбу та створення сім'ї. У першій половині XIX ст. середній шлюбний вік чоловіків – 23–24 роки, трохи більше 21 – для жінок. У другій половині XIX ст. цей віковий показник зріс до 24 років для чоловіків і 22 роки для жінок [49]. Цей показник в українських селах регіону був значно нижчий: 18–23 роки для хлопців, 16–20 років для дівчат [36; 37; с. 203]. У навколишніх селян нижчий шлюбний вік був пов'язаний з економічною необхідністю – обзаведенням господарством. Вищий шлюбний вік у менонітів був зумовлений проходженням обряду хрещення у дорослому віці, лише після цього у громаді дозволялося одружуватися. Зростання шлюбного віку серед менонітів упродовж XIX ст. було зумовлено загостренням земельної проблеми: щоб не жити з батьками, бути самостійними, необхідно було накопичити гроші для купівлі земельної ділянки, а тому час укладання шлюбу відкладався.

У першій половині XIX ст. на одну тисячу населення припадало у менонітів 10 шлюбів, 9,1 у Таврійській губернії та 10,9 – у Катеринославській (у середньому 10 шлюбів) [41, с. 344–350]. Отже, завищений шлюбний вік у менонітів не впливав на різницю у кількості шлюбів у менонітів і навколишніх селян.

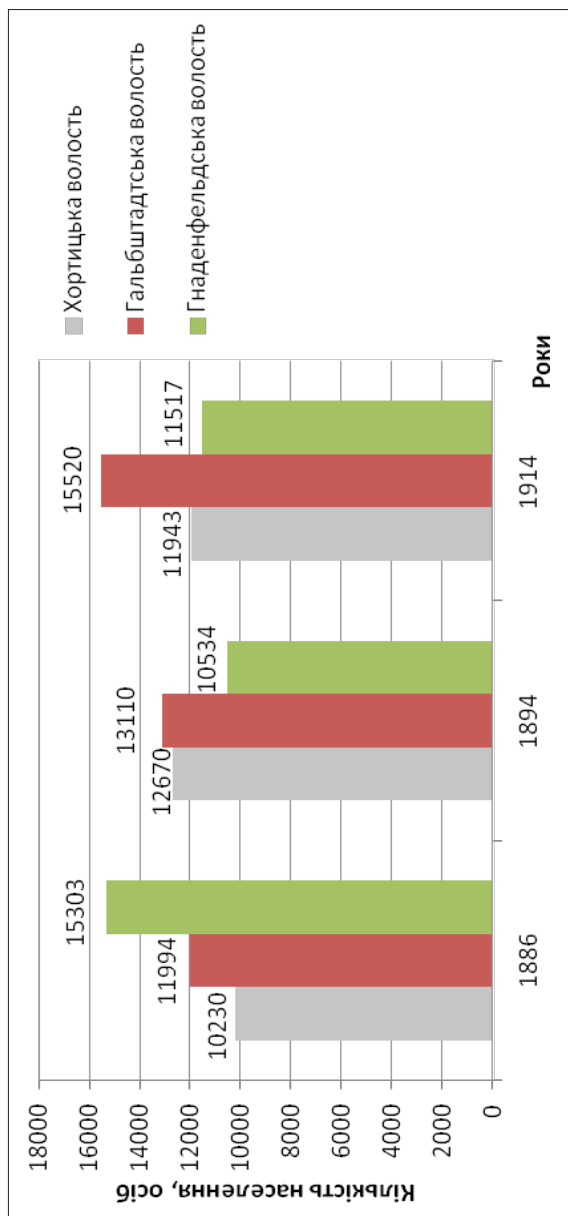
У першій половині XIX ст. середні менонітські родини налічували 8–12 осіб, наприкінці XIX ст. – 10–12 [6, арк. 3–33; 22, арк. 114; 30, с. 55–69]. На початку XIX ст. у Таврійській губернії середня родина складалася з 18 осіб, у Катеринославській – з 7 (у середньому 12,5 осіб) [44, с. 17]. Отже, кількість осіб у родинях менонітів і за загальними

Мал. 1. Кількість населення в Хортицькому та Молочанському округах 1805–1842 рр.

Мал. 2. Кількість населення Маріупольського округу 1839–1868 рр.

Мал. 3. Зміни кількості населення в менонітських волостях 1886–1914 рр.

показниками губерній знаходилась на однаковому рівні. Менонітські родини були патріархальними, склалися з кількох поколінь близьких родичів [2; 5; 6].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. репродуктивна поведінка виявлялася в соціальному санкціонуванні високої народжуваності (заборона контрацепції та абортів) у менонітських громадах. Але еволюція соціальної психології стосовно дітей, кількість яких співвідносилися з матеріальними можливостями батьків, підвищення рівня освіти жінок і процес їх повільної емансипації зумовили зменшення народжуваності у XIX ст.

Рівень народжуваності залежав від загострення земельної проблеми у менонітських колоніях. Зі зменшенням земельних наділів зменшувалась народжуваність. На початку XIX ст. на одну тисячу припадало 57–68 новонароджених у менонітів (у середньому 62,5), у середині XIX ст. – 44,2–55 (у середньому 49,6). За даними 1897 р. у Катеринославському повіті на одну тисячу населення у менонітів було 39,59 новонароджених, у римо-католиків – 45,02, у православних – 36,53, у лютеран – 34,79 [25, с. 226–227]. Отже, упродовж XIX ст. народжуваність у менонітських колоніях зменшувалася, що було зумовлено погіршенням соціально-економічних умов для дітонародження через загострення аграрної проблеми в колоніях та еволюцією репродуктивних мотивацій.

Менонітським громадам була притаманна ендогамія, звичай укладання шлюбів всередині етноконфесійної спільноти, що зумовлювалося релігійно-етнічними особливостями, компактним розташуванням колоній, звичаями і традиціями, спільністю мови та культури. Шлюби головним чином укладалися між представниками одного села [30, с. 85; 42, с. 59]. Нечастими були шлюби між представниками різних сіл округу і надзвичайно рідкісними – з сіл різних округів [2; 3; 6; с. 29, с. 51–52].

Оскільки відтворення населення рідко виходило за межі менонітської етноконфесійної спільноти, це вело до загального погіршення її генетичного фонду. У громадах заборонялися шлюби між близькими родичами (інбридинг). До інбридингових шлюбів – між особами, які мали хоч одного спільного предка, – відносяться зокрема дозволені, але рідкісні у громаді, шлюби з троюрідними сестрами і братами, а також шлюби між двоюрідними племінниками та племінницями та ін. [30, с. 39–295; 42, с. 46–50].

Відзначимо, що у поволзьких селах німецьких колоністів замкнене від представників інших національностей життя призвело до кривоспорідненого змішення, яке було виявлено Л. Плеве за генеалогічними джерелами у євангельських лютеран на початку XIX ст., у 40-ві роки XIX ст., як наслідок їхні нащадки наприкінці XX ст. страждали від хвороби Альцгеймера в 5-му – 6-му поколінні [40, с. 54].

Демографічні процеси та здоров'я є взаємозалежними, здоров'я є динамічним процесом, який необхідно розглядати в розвитку, в ході змін в організмі внаслідок дії різних медико-біологічних і соціальних факторів [31, с. 164]. Ендогамні традиції мали наслідком збільшення народжуваності хворих дітей, що призвело до формування схильності членів окремих сімей до хвороб, які пов'язані з генами (цукрового діабету, вроджених серцевих вад, шизофренії, епілепсії) [42, с. 47, 56; 45, с. 102–113]. З ініціативи державних чиновників меноніти надавали окремі статистичні відомості про божевільних. У 1845 р. у Хортицькому окрузі на 5067 осіб припадало 4 божевільних [20, арк. 17]. Звичайно, ми повинні бути обережними, інтерпретуючи подібні випадки. Не виключено, що психічні захворювання мали місце, але правильного діагнозу поставлено не було. Достовірної статистики щодо захворювання психічними хворобами у XIX ст. не існувало. В основному так називали тих, хто виявив неадекватну поведінку з позицій представників менонітської спільноти.

Зростаючі темпи реєстрації психічних хворих серед менонітів були зумовлені заснуванням громадської психіатричної лікарні “Бетанія” поблизу Кронсвейде у 1911 р. і загальним розвитком психоневрологічної діагностики. За підрахунками автора, у 1914 р. у лікарні на 38980 менонітів Катеринославської і Таврійської губерній припадало 73 представники менонітів відповідних губерній з епілепсією, шизофренією, нервовими розладами [9, арк. 1–114]. Епілепсія, шизофренія, схильність до нервових розладів – ці хвороби людей середнього і похилого віку – були соціальною проблемою в менонітських колоніях. Епілепсія була спадковою хворобою, яка виявлялася після стресу (у результаті смерті або хвороби близької людини), схильність до шизофренії в окремих членів родин частіше проявлялася після 30-ти років, про що свідчать документи психіатричної лікарні [8, арк. 163, 165, 45]. За 1914–1916 рр. в лікарні перебував 91 пацієнт менонітського походження з Катеринославської і Таврійської губерній [7; 8; 9; 10; 11; 12].

Погіршення здоров'я було пов'язане з такими факторами: поперше, генетичні захворювання менонітів зумовлювалися укладанням

шлюбів усередині одного села (більшість перебували у родинних стосунках). По-друге, шлюби головним чином укладалися між представниками еліти у межах кількох сімей для збереження соціального статусу та майна. Наприклад, серед пацієнтів психіатричної лікарні “Бетанія” були члени промислових династій Нібурів, Діків, Тіссенів, Леппів, Прісів [12, арк. 180–181].

Це дає підстави стверджувати, що ендогамія була однією з причин погіршення психічного здоров’я менонітів. Соціальний тиск з боку влади та навколишнього населення, починаючи з 70-х років XIX ст. та особливо упродовж Першої світової війни, спровокували цей процес.

Загальна тенденція укладання шлюбів всередині менонітської спільноти мала наслідком збільшення ризику викиднів, передчасних пологів, народження мертвонароджених, смерть новонароджених упродовж грудного віку. Наслідком було також народження дітей з генетичними патологіями, несумісними з життям, такі діти вмирили упродовж дитинства, у більшості родин – у віці до чотирьох років. З кожним наступним народженням у родині погіршувалося здоров’я дитини, підвищувався ризик мертвонародження і патологій, що пов’язано з імунними процесами реакції матері та дитини [42, с. 52, 173; 48, с. 29, 54].

Рівень смертності визначається складною взаємодією біологічних, соціальних, культурних та економічних факторів [31, с. 165; 45, с. 37–113]. Упродовж XIX ст. смертність коливалася у межах 21–30 осіб на одну тисячу населення у менонітських колоніях (у середньому 25,5) [51, с. 467–468]. Найвищі рівні смертності були зумовлені періодичними епідемічними спалахами інфекційних хвороб у колоніях [48, с. 98]. На початку XIX ст. народжуваність була в 2,45 раза більшою від смертності, у середині XIX ст. – в 1,95 раза, а наприкінці XIX ст. – в 1,55 раза, а в середньому упродовж XIX ст. – у два рази. Отже, з середини XIX ст. тенденції до підвищення рівня смертності супроводжувалися її зниженням за рахунок усунення частини екзогамних причин і заснування медичних закладів у колоніях.

Кількісний аналіз даних перепису населення Таврійської губернії 1897 р. дозволяє встановити розподіл менонітського населення за віковими групами і статтю, який можна простежити у таблиці, складеній автором (див. табл. 1) [26, с. 298–299].

Різниця між середньою тривалістю життя чоловіків і жінок, зумовлена біологічним чинником (народження 106 хлопчиків на 100 дівчаток), складала до двох років. Решта була результатом дії соціо-

**Розподіл менонітського населення за віковими групами
і статтю у Таврійській губернії в 1897 р.**

Вік	Чоловіки		Жінки		Меноніти		Навколишнє населення	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
до 1	477	3,71	467	3,70	944	3,70	51477	3,67
1-9	3486	27,09	3444	27,26	6930	27,18	383620	27,38
10-19	2866	22,27	2804	22,19	5670	22,23	302120	21,56
20-29	2055	15,97	2058	16,29	4113	16,13	242583	17,31
30-39	1428	11,10	1508	11,94	2936	11,51	169205	12,08
40-49	1041	8,09	935	7,40	1976	7,75	116258	8,30
50-59	737	5,73	742	5,87	1479	5,80	81556	5,82
60-69	503	3,91	428	3,39	931	3,65	27622	1,97
70-79	227	1,76	200	1,58	427	1,67	19934	1,42
80-89	46	0,36	47	0,37	93	0,37	5781	0,41
90-99	1	0,01	1	0,01	2	0,01	1096	0,08
100-109	0	0,00	0	0,00	0	0,00	52	0,00
110 й більше	0	0,00	0	0,00	0	0,00	7	0,00
Всього:	12867	100,00	12634	100,00	25501	100,00	1401311	100,00

культурних чинників, котрі після вирівнювання статей до періоду статевої зрілості мали рішучий вплив на різницю у тривалості життя й стані здоров'я [48, с. 74].

У віці 1–9 і 10–19 років помітною була тенденція до зменшення кількості дівчаток у зв'язку зі смертністю, і співвідношення між чоловіками і жінками було на користь чоловіків; у віці 20–29 років співвідношення жінок і чоловіків ставало відносно однаковим і сприяло укладанню шлюбів у цьому віці. У віці 30–39 років чоловіків умирало більше, а в 40–49 – жінок унаслідок дії екзогенних і ендогенних чинників. [18, арк. 1–10; 22, арк. 1–10]. Найвищий рівень смертності серед жінок припадає на час пологів. Дітородний вік жінок закінчується у віці 50–59 років, коли співвідношення між статями знов вирівнюється.

За даними ревізьких реєстрів Шенвізе 1816–1858 рр., смертність зафіксована в 11 випадках серед осіб до 28 років (молоді – 5 випадків, 20–28 років, підлітків – 4 випадки, 13–17 років, новонароджених – 2 випадки, до року) та 9 випадках серед осіб зрілого і похилого віку (вік 43–45, 60–75 років) [4; 5; 6]. Серед факторів впливу зовнішнього середовища були нещасні випадки, травми і отруєння, інфекційні і паразитарні хвороби, гострі захворювання органів дихання і травлення. Поряд з екзогамними були поширені ендогенні причини смерті (хвороби системи кровообігу, уроджені вади розвитку, спадкові хвороби) [45, с. 37–50; 48, с. 72].

Різниця між менонітами і навколишнім населенням на 1897 р. встановлюється у різних вікових групах до 1,68%. Народжуваність перебувала на відносно однаковому рівні (3,70% і 3,67%), у віці 1–9 років співвідношення стає однаковим, 10–19 років – співвідношення збільшується на користь менонітів (на 0,77%). Якщо порівняти показники групи у віці до 9 років та від 10 до 19 років, велика різниця вказує на високу дитячу смертність. Смертність дітей упродовж першого року життя значно перевищувала смертність у всіх наступних вікових групах. Серед основних причин – народження дітей з патологіями, несумісними з життям; такі діти вмирали упродовж дитинства; народження слабких дітей, які помирали від спорадичних інфекційних захворювань у зв'язку з невчасним наданням медичної допомоги.

У віці 20–29, 30–39, 40–49 років співвідношення складалося на користь навколишніх жителів (на 1,18%, 0,57%, 0,55%). У віці 50–59 років показники обох груп стають відносно однаковими (5,80 і 5,82%) і лише у віці 60–69 років у менонітів кількість жителів була більшою на

1,68% у порівнянні з навколишнім населенням. Заборона на пияцтво та аскетичний спосіб життя менонітів зумовили те, що їх більше доживало до 70-ти років. Автор зафіксував вік довгожителів серед менонітів – 80–99 років, тоді як у навколишніх жителів – 90–110 років. Це було пов'язано з ненавмисним перекручуванням віку через незнання свого року народження старими людьми під час перепису населення [26].

Таким чином, меноніти становили одну з найменших конфесійних груп у регіоні. Одночасно менонітські колонії були одним з найбільших ареалів компактного розселення менонітів у Російській імперії. Демографічні показники в колоніях були зумовлені умовами життя та традиціями, які існували у громадах. Завищений шлюбний вік у менонітів був пов'язаний з релігійними особливостями, бо шлюб дозволявся після здійснення хрещення. Рівень народжуваності у менонітських колоніях був зумовлений традицією заснування великих родин і перебував у прямій залежності від рівня загострення аграрної проблеми. Упродовж ХІХ ст. народжуваність була вдвічі більша від смертності, спричиненої епідеміями, погіршенням генетичного фонду менонітської спільноти, а не старінням. Погіршення психічного й фізичного здоров'я окремих родин менонітів ставало негативною стороною реалізації позитивної ідеї збереження релігійно-етнічних традицій. Меноніти не-свідомо жертвували власним здоров'ям в ім'я Бога: для зберігання духовності.

Джерела та література

1. ДАЗО. – Ф. Ф-1. – Оп. 1. – Спр. 752, 33 арк.
2. Там само. – Ф. Ф-12. – Оп. 2. – Спр. 101, 21 арк.
3. Там само. – Спр. 246, 132 арк.
4. Там само. – Спр. 101, 21 арк.
5. Там само. – Спр. 246, 132 арк.
6. Там само. – Спр. 273, 171 арк.
7. Там само. – Ф. Ф-201. – Оп. 1. – Спр. 1, 81 арк.
8. Там само. – Спр. 2, 267 арк.
9. Там само. – Спр. 3, 114 арк.
10. Там само. – Спр. 4, 197 арк.
11. Там само. – Спр. 5, 140 арк.
12. Там само. – Спр. 7, 190 арк.
13. ДАДО. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 138, 444 арк.
14. Там само. – Спр. 196, 18 арк.
15. Там само. – Спр. 375, 73 арк.

16. Там само. – Спр. 832, 53 арк.
17. Там само. – Спр. 915, 30 арк.
18. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 11769, 10 арк.
19. Там само. – Оп. 4. – Спр. 21887, 282 арк.
20. Там само. – Оп. 5. – Спр. 59, 75 арк.
21. Там само. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 3116, 68 арк. Арк. 23–24, 30–34.
22. РДІА. – Ф. 821. – Оп. 133. – Спр. 319, 173 арк.
23. Волости и важнейшие селения Европейской России: по данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел по поручению Стат. совета. – Вып. 8: Губернии Новороссийской группы. – Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабия. – СПб., 1886. – 119 с.
24. Гакстгаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. – Т. I. – М., 1870. – 486 с.
25. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Часть XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – 234 с.
26. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. XL. Таврическая губерния. – СПб., 1904. – 309 с.
27. Павлович. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером Генерального штаба. Екатеринославская губерния. – СПб.: Типография Деп. Генштаба, 1862. – 358 с.
28. Список населенных мест. По сведениям 1864 года. – Изд. Центр. Стат. Комитетом МВД. – Т. XLI. Таврическая губерния. – СПб., 1865. – 138 с.
29. A Mennonite in Russia: The Diaries of Jacob D. Epp 1851–1880. Transl. and ed., with an introduction and analysis, by Harvey L. Dyck. – Toronto, Buffalo, London, 1991. – 456 p.
30. Rempel D. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union. 1789–1923 / David G. Rempel with Cornelia Rempel Carlson. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press Incorporated, 2002. – 356 p.
31. Бедный М. С. Демографические процессы и здоровье населения // Общественные науки и здравоохранение / Отв. ред. И. Н. Смирнов. – М.: Наука, 1987. – С. 163–171.
32. Белікова М. В. Ендогамія в менонітській етноконфесійній спільноті півдня України (1789–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 49–52.
33. Бондарь Д. Секта меннонитов в России. – Петроград, 1916. – 207 с.
34. Велицын А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – 1890. – № 2. – С. 256–259.

35. Велицын А. Немцы в России: Очерки истории развития и настоящего положение немецких колоний на Юге и Востоке России. – СПб., 1893. – 282 с.
36. Гротто–Слепиковский А. Очерки из истории южнорусского сельского хозяйства // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1897. – Т. CLXXXV. – № 4. – С. 39–94.
37. Гузенков С. Використання цифрової інформації масових джерел (за матеріалами метричних книг) // Матеріали Всеукр. наук. конф. “Чортосмилицька (Стара) Запорозька Січ в історико культурній спадщині Нікопольського району”. Нікополь, 10–11 жовтня 2002 року. – Нікополь–Запоріжжя–Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 199–204.
38. Кеппен П. Девятая ревизия: Исследование о числе жителей в России в 1851 году. – СПб., 1857. – 297 с.
39. Осташева Н. В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. – М.: Готика, 1998. – 256 с.
40. Плева Л. В. Генеалогические материалы и исследования по немцам Поволжья как исторический источник // Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения: Материалы междунар. науч. конф. Анапа, 20–25 сентября 1995 г. – М.: Готика, 1996. – С. 48–54.
41. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Часть I. – Одесса, 1850. – 364 с.
42. Соколовский С. В. Меннониты Алтая. История, демография, ономастика. – М.: Российская Академия наук, Институт этнологии и антропологии имени Н. Н. Миклухо-Маклая, 1996. – 256 с.
43. Соколовский С. В. Этнические контакты и размывание этноизолирующих барьеров у меннонитов Новороссии (конец XVIII – начало XX в.) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). – М., 1989. – С. 70–85.
44. Статистические сведения об иностранных поселениях в России // ЖМВД. – 1838. – Ч. XXVIII. – № 4. – С. 1–83.
45. Утин А. В. Наследственность и среда при эпилепсии. – М.: Медицина, 1982. – 144 с.
46. Crahn C. Views of the 1870s Migrations by Contemporaries // MQR. – 1974. – October. – Volume XLVIII. – No. 4. – P. 447–459.
47. Epp G. K. Mennonite – Ukrainian Relations (1789–1945) // Journal of Mennonite Studies. – 1989. – Vol. 7. – P. 131–144.
48. Huebert H. T. Hirschau: an example of Russian Mennonite life. – Winnipeg, Manitoba, 1986. – 416 p.
49. Loewen R. K. Family, Church and Market. A Mennonite Community in the Old and the New Worlds, 1850–1930. – Urbana, Chicago, 1980. – 371 p.

50. Rempel D. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union. 1789–1923 / David G. Rempel with Cornelia Rempel Carlson. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press Incorporated, 2002. – 356 p.

51. Toews J. B. Childbirth, Disease and Death among the Mennonites in Nineteenth-Century Russia // Mennonite Quarterly Review. – 1986. – July. – Vol. LX. – № 3. – P. 450–468.

Белікова Марина (Запоріжжя, Україна). Соціально-демографічні аспекти життя менонітських колоній півдня України: історія повсякденності

Демографічні показники в менонітських колоніях були зумовлені обставинами життя та традиціями, які існували у громадах. Завищений шлюбний вік у менонітів був пов'язаний з тим, що шлюб дозволявся після здійснення хрещення. Рівень народжуваності у менонітських колоніях був зумовлений традицією заснування великих родин і перебував у прямій залежності від рівня загострення аграрної проблеми. Упродовж XIX ст. народжуваність була вдвічі вища від смертності, спричиненої епідеміями, погіршенням генетичного фонду менонітських родин, а не старінням. Погіршення психічного й фізичного здоров'я менонітів окремих родин ставало негативною стороною реалізації позитивної ідеї збереження релігійно-етнічних традицій.

Ключові слова: менонітські колонії, Південна Україна, міграції, рівень народжуваності, смерність, шлюбний вік.

Беликова Марина (Украина, Запорожье). Социально-демографические аспекты жизни меннонитских колоний юга Украины: история повседневности

Демографические показатели в меннонитских колониях были обусловлены обстоятельствами жизни и традициями, существовавшими в общинах. Завышенный брачный возраст у меннонитов был связан с тем, что брак разрешался после совершения крещения. Уровень рождаемости в меннонитских колониях был обусловлен традицией основания больших семей и находился в прямой зависимости от уровня обострения аграрной проблемы. В течение XIX в. рождаемость была вдвое выше смертности, вызванной эпидемиями, ухудшением генетического фонда меннонитских семей, а не старением. Ухудшение психического и физического здоровья меннонитов отдельных семей стало негативной стороной реализации позитивной идеи сохранения религиозно-этнических традиций.

Ключевые слова: меннонитские колонии, Южная Украина, миграции, уровень рождаемости, смертность, брачный возраст.

Byelikova Marina (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **The Socio and Demographic Aspects of Mennonite Colonies in the South of Ukraine: the History of Everyday Life**

Demographic behavior of Mennonites was analyzed in this paper; their main tendencies are revealed: matrimonial – in increase of conjugal age, reproductive – in decrease of birth rate, vital – in increase of consciousness forward treatment of life and health. The birth rate depended on a state of sharpening of agrarian problem in Mennonite colonies. During the 19 century the mortality was twice less than birth rate mainly caused by epidemics, deterioration of genetic fund of Mennonite group, instead of aging. Mainly the reproduction of population did not fall outside the limits of Mennonite ethnic-religious group; therefore normative endogamy was one of causes: from one side – saving of religious-ethnic traditions, from other – deterioration of Mennonite genetic fund.

Key words: Mennonite colonies, South Ukraine, migration, fertility, mortality, age of consent.

Світлана БОЙЧЕНКО

(Чернігів, Україна)

УДК 930.1: 94(477.51)“185/19”

Метричні книги як джерело до вивчення чернігівського некрополя

Смерть людини в суспільній свідомості мала велику значущість і розглядалася нарівні з народженням та шлюбом. У XVIII – на початку XX ст. проведення обряду поховання покладалося на церкву та було обов’язком духовенства. Обряд регламентувався законодавчими актами, що увійшли до “Полного собрания законов Российской империи” [1] та “Руководственных для православного духовенства указах Святейшего Правительственного Синода 1721–1878 г.” [2]. Визначалися не лише правила здійснення треби, обумовлені необхідністю дотримання церковних канонів, але й заходи, які запобігали поширенню епідемій, сприяли зниженню рівня смертності, забезпечували можливість з’ясувати причини смерті тощо.

Записи реєстрації народжень, шлюбів та смертей у православній церкві велись у метричних книгах. Вивченню різних аспектів метричних книг присвячено низку праць як дореволюційних, радянських, так і сучасних науковців. Аналіз смертності населення за матеріалами метричних книг провели в дореволюційний період Т. Маковецький [3], В. Буняковський [4], С. Новосельський [5], Л. Бессер та К. Баллод [6]. У радянський період дослідники вивчали окремі аспекти метричних книг, в тому числі й реєстрацію смерті населення. Цей напрям відображено в комплексних дослідженнях А. Єлпатьєвського [7] та В. Кабузана [8], Д. та І. Антонович [9], С. Гузенкова [10], І. Лимана [11] та інших.

Дослідники солідарні у висновку, що метрики є важливим історичним джерелом, оскільки мають величезний інформаційний потенціал. Спираючись на попередні історичні дослідження, автор здійснила спробу використати інформаційні можливості метричних книг православних парафій Чернігова для вивчення міського некрополя.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається фонд “Чернігівська духовна консисторія” (ф. 679), який містить метричні книги парафіяльних церков Чернігова за період з 1722 по 1920 рр. Духовна консисторія була створена на території Чернігівської єпархії на початку XVIII ст. як контролюючий орган діяльності духовних правлінь, церков, монастирів і була ліквідована після встановлення радянської влади у губернії постановою губвиконкому від 4 березня 1919 р. [12, 86–88].

У фонді Чернігівської духовної консисторії зберігаються метричні книги двох видів – парафіяльні та консисторські. Найбільш ранні – 11 метричних книг парафіяльних церков Чернігова, найдавніша з них датована 1722 р.: 3 метрики Катерининської церкви, 1 – Воскресенської церкви, 1 – Казанської церкви, 1 – Христо-Воздвиженської церкви, 1 – Вознесенської церкви, 3 – Покровської церкви, 1 – Кирило-Мефодіївської церкви Чернігівського духовного училища. Консисторські екземпляри, які з’явилися після 1779 р., представлені метричними книгами з 1875 по 1920 рр.

У дослідженні використано періодизацію ведення метричних книг, розроблену Д. М. Антоновим та І. А. Антоною, яка побудована за хронологічним принципом вирішення в законодавстві питань щодо їх оформлення [13, 33]. Ведення метрик Чернігова можна умовно розбити на 4 періоди. До першого періоду – 1722–1775 рр. (становлення метрикації, складання системи обліку) належать метрична книга Катерининської церкви за 1722–1773 рр. До другого періоду – 1775–1837 рр. (закріплення правового статусу джерела, завершення розвитку формуляра) – метричні книги Воскресенської церкви 1779–1806, 1840 рр., Покровської церкви 1813, 1821–1827 рр., Христо-Воздвиженської церкви 1810–1834, 1838 рр., Вознесенської церкви 1807–1840 рр. До третього періоду – 1837–1917 рр. (стійкий формуляр, самокорекція джерела) – метричні книги Катерининської церкви 1844, 1851–1856 рр., Казанської церкви 1858 рр., Кирило-Мефодіївської церкви Чернігівського духовного училища 1887, 1894, 1895, 1903 рр. та метричні книги церков Чернігова з 1875 по 1917 рр. Четвертий період – 1917–1920 рр. (трансформація в акти громадянського стану) охоплює метричні книги парафій окремих церков Чернігова за 1918–1920 рр. Джерела представлені нерівномірно – найбільше метричних книг третього періоду. Метрики за другу пол. XVIII ст. та другу третину XIX ст. відсутні взагалі. Такі пропуски негативно позначилися на узагальненні та систематизації матеріалу щодо смертності населення Чернігова.

Кожна метрична книга мала титульну сторінку, що включала назву церкви, консисторії, якій підпорядковувалася, рік ведення. Наприклад, “Метрическая книга Покровской церкви города Чернигова о родившихся, браком сочетавшихся и умерших в 1821 году” [14, 10], “Метрическая книга из Черниговской духовной консистории причту Черниговской Воскресенской церкви на 1891 год” [15, 209]. З середини ХІХ ст. метричні книги склалися з трьох частин: про народжених, про одруження та про померлих. Записи в метричній книзі робив священник, диякон або причетник, а згідно з указом Синоду від 16 квітня 1869 р. діловодство парафії покладалося на псаломщика [16, 266–267].

На необхідність ведення священниками метричних книг та надання щорічних списків в єпархіальне управління вказувалося у “Прибавлении к Духовному регламенту” [17, 707]. Спочатку метричні книги чернігівських парафій велися у довільній формі, не мали чітко визначеного формуляра і відрізнялися одна від одної якістю заповнення. Так, метрична книга Катерининської церкви за 1722–1763 рр. розграфлена від руки, включала порядковий номер, дату смерті, прізвище (прізвисько) та ім’я померлого. Запис під № 1 повідомляє: “3 января 1722 года умре Стефана Музики син Даниил” [18, 49].

Перші графічні форми у вигляді таблиці було введено указом Синоду від 20 лютого 1724 р. [19, 266–267]. Затверджена форма метричних книг “Части 3. О умерших” включала порядковий номер (окремо для жінок та чоловіків), “число умертвия”, хто саме помер, “лета” – кількість прожитих років (окремо для жінок та чоловіків), “якою хворобою” – причину смерті, ким сповідувані та причащені, де поховані. Однак у парафіях Чернігова часто затвердженої форми не дотримувались. Метрична книга Воскресенської церкви за 1779–1806 рр. містить порядковий номер, дату смерті, ім’я померлого та кількість прожитих років тільки для “мужеского пола” [20, 19–45]. З 1799 р. запис про смерть зроблено по формі: дата смерті, “представился и по христиански погребен” (прізвище (прізвисько) та ім’я померлого), кількість прожитих років. Метрична книга про померлих Покровської церкви за 1822–1827 рр. включає дату смерті, стан, прізвище та ім’я померлого, кількість прожитих років. Наприклад, 1822 р.: “10 декабря умре отставной солдат Петр Лискин 112 л.” [21, 6]. Вірогідно священнослужитель неправильно вказав кількість прожитих небіжчиком років. У кінці кожного місяця, як правило, проводився підрахунок померлих душ чоловічої та жіночої статей та обох загалом. Останній запис в кінці

третьої книги метрик включав кількість померлих за статтями та загалом за рік. Відхилення від формалізованої системи обліку характерно для першого періоду становлення системи обліку метричних книг.

Згідно з указом Синоду від 7 лютого 1838 р. в частині “О умерших” метричних книг до таблиці введено графу “Кто именно померли” з зазначенням звання, імені, по батькові та прізвища померлого, а графу “Где похоронены” доповнено ім’ям священника, який здійснював поховання [22, 91–92]. Така форма характерна для багатьох метричних книг Чернігова третього періоду ведення метрик.

10 лютого 1782 р. Сенат видав указ “О содержании священникам метрических книг для записи рождающихся, браком сочетавшихся и умирающих, о присылке ежегодно из оных экстрактов к Архиепископам” [23, 145–149]. Збір та публікація цих даних здійснювалися на підставі указу Синоду від 29 березня 1794 р. “О присылке метрических экстрактов в Синод из всех епархий о рождающихся, браком сочетающихся и умерших” [24, 145–149]. З 1799 по 1804 р. в метричній книзі Вознесенської церкви зустрічаємо накреслені від руки таблиці “Показание в каких летах мужского полу умерло”, які підсумовували дані смертності чоловіків за кожен рік [25, 60–82]. “Ведомость-экстракт, показывающая сколько в Черниговской Покровской церкви приходе родилось, браком сочеталось и умерло” вперше зустрічаємо в метричній книзі за 1816–1817 рр. [26, 1–16]. Подібні щорічні екстракти також збереглися в метричних книгах Катерининської церкви за 1842–1844, 1851–1856 рр. [27; 28]. Форма про померлих розкреслена від руки у вигляд таблиці, має розподіл за віком, об’єднаний у 5-ти або 10-тирічні інтервали, із зазначенням випадків насильницької смерті. Статистичні відомості метричних книг щодо народжуваності та смертності населення використовувались для губернаторських звітів [29, 177–184]. З другої пол. XIX ст. такі екстракти в метричних книгах Чернігова не велися.

Узагальнюючи відомості метричних книг, можна стверджувати, що у XVIII–XIX ст. в Чернігові функціонували загальноміські кладовища: біля Воскресенської церкви, “старе” Троїцько-Іллінське кладовище на Болдиній горі, кладовище по вул. Старобілоуській та в Берізках. Престижними вважалися цвинтарі Троїцько-Іллінського та Єлецького монастирів, де ховали представників міської станової та службової еліти. Парафіян церков Іллінської, Вознесенської, Хресто-Воздвиженської, Катерининської ховали на невеликих парафіяльних кладовищах при цих храмах. У виняткових випадках поховання священнослужите-

лів та чиновників здійснювали біля Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів.

Метричні книги парафіяльних церков Чернігова дають уявлення про соціальний склад міських некрополів. Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. біля Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів поховали церковнослужителів кафедрального собору: 1883 р. – протоієрея Є. М. Пучковського, священника І. Кибальчича, 1909 р. – протоієрея Т. А. Стефановського. У 1909 р. – начальника жандармського управління генерал-лейтенанта М. П. Рудова [30, 11–16].

Перший запис про померлих, зафіксований метричною книгою Катерининської церкви, датується 3 січня 1722 р. [31, 49]. Перше поховання, зафіксоване записами Покровської церкви (приписаної до Катерининської), датується 1 січня 1813 р. – купець Панас Леонтієвич “натурально умре” [32, 2]. Однак реєстрація місця поховання відсутня. Найраніше поховання на цвинтарі Катерининської церкви Іщенкової Анни Петрівни, дочки диякона, яка померла у віці 80 років від хвороби, відноситься до 9 жовтня 1890 р. [33, 129]. Метрики свідчать, що церковний цвинтар був невеликим і діяв до початку ХХ ст.

Згідно з метричними книгами Хресто-Воздвиженської церкви, яка знаходилась в центрі міста на Воздвиженській вулиці, перший запис про поховання “на приходском кладбище” Михайлова Миколи, сина священника чернігівської Воскресенської церкви Івана Герасимовича Михайлова, належать до 1831 р. На парафіяльному цвинтарі ховали парафіян храму – купців, чиновників, міщан, солдатів, священнослужителів, козаків та селян. Наприклад, 1839 р. було поховано 37 парафіян храму, з них 32 особи – діти віком від 1-го до 4-х років [34, 22]. Поховання здійснювались до поч. ХХ ст.

З 1792 р. і до початку ХХ ст. на перетині тодішніх Петербурзької та Московсько-Смоленської вулиць діяв цвинтар Вознесенської церкви. За матеріалами метричних книг “приходське кладовище” Вознесенської церкви було найпопулярнішим місцем вічного спокою для населення середніх та нижчих станів: міщан, солдатів, селян, канцеляристів, священнослужителів та їхніх родин. Його з повним правом можна назвати “дитячим цвинтарем”, оскільки дві третини з усього загалу похованих становили діти. Масові поховання парафіян здійснювались впродовж другої половини ХІХ ст. до 1920 р.

У метриках Воскресенської та Хресто-Воздвиженської церков 1831 р. зареєстровано перші поховання на цвинтарі Іллінської парафі-

яльної церкви [35, 14; 36, 116]. Цвинтар Іллінської церкви, яка входила до складу Троїцько-Іллінського монастиря, розміщувався на двох терасах на північ та північний-захід від храму. У метриках він вказується як “Троицко-Ильинское кладбище”, або “кладбище на Болдиной горе”. Там ховали членів сімей міщан, служителів Архієрейського дому, селян Халявинської та Козлянської волостей до поч. ХХ ст.

Перше поховання на міському кладовищі ХVIII–ХІХ ст. навколо Воскресенської церкви, за даними метричних книг, було здійснене 1778 р., і за період до 1838 р. тут було поховано 3750 осіб. На “кладбище всего города” ховали солдатів, офіцерів та державних службовців, священнослужителів і представників вільних професій – ремісників, півчих, лікарів, купців [37].

У 1772–1774 рр. “на выгонных землях” уздовж “большой столбовой дороги” на Любеч було відкрито велике (близько 17 га) кладовище з Воскресенською церквою. Після закриття в 1801 р. кладовища з Воскресенським храмом, замість нього започатковано загальне міське кладовище на північній околиці міста із заходу дороги на с. Білоус [38]. Важко датувати перший запис у метриках про поховання на цьому кладовищі, оскільки священнослужителі ХVIII–ХІХ ст. міські діючі кладовища записували як “загальне кладовище”, “міське кладовище”, “загальне міське кладовище” або “кладовище Чернігова”. Кладовище по вул. Любецькій – найбільше з міських некрополів, поховання на ньому здійснювалися з кінця ХVIII ст. до 70-х років ХХ ст. Воно майже повністю збереглося.

Впродовж 1877–1893 рр. поховання здійснювалися і на “кладбище в Березках”. Воно знаходилось у північно-східній частині Чернігова на похилому до річки Стрижень пагорбі, між колишньою Думською та Вознесенською вулицями. Площа кладовища була невеликою, оскільки метрики свідчать, що ховали городян там рідко, в основному міщан похилого віку. У 1891 р. міська дума на підставі висновків міського санітарного лікаря прийняла рішення про необхідність закриття поховального комплексу через близькість міської забудови та Стрижня. Остаточна ліквідація некрополя припадає на 1894 р.

Згідно з записами метричних книг, сповідав та причащав парафіян, як правило, парафіяльний священник. А обряд поховання здійснював той же священник “з причтом” – дияконом (псаломщиком) та паламарем. Представників світської, службової та духовної еліти ховали за участю єпископа та “всего городского духовенства”. священнослужителі не

заповнювали останню графу метрик, тому визначити місця поховання деяких осіб неможливо.

Незалежно від віросповідання та громадянства всіх померлих записували у метричні книги православних парафій, в тому числі іновірців. У метриках парафіяльних церков Чернігова є записи про смерть іноземців: саксонських підданих (Піуті Василь Карпович), австрійських (Мальковський Франц Вікентійович, Макарський Карл Іванович), пруських (Ротте Вільгельмона), турецьких (Агова Агафія Іванівна, грек Іван Давид), грецьких (Гречанська Агрипіна Яківна, Калевро Михайло), швейцарських (Зольтерман Єлизавета Яківна), а також іноземців без указівки на підданство (Вінський Євген, Станкевич Андрій та ін.).

Реєстрували смерть осіб різних віросповідань: католицького (іноземець Ольденбург Леонтій Андрійович, син дворянина Яушно Володимир, дочка колезького асесора Народоставська Кароліна-Варвара, австрійський підданий Макарський Карл Іванович, солдат у відставці Стальников Тимофій Васильович, поміщик Вітебської губернії Раук Олександр), лютеранського (купець Венгенгейм Яків Іванович, дружина губернського секретаря Жданович Елеонора Андріївна, вдова пруського підданого Ротте Вільгельмона, петраковський міщанин Густав Петек, одеський міщанин Лабзер Федір Іванович та ін.), а також таких, які прийняли православ'я з іудейства – “перехрести з іудейства” (не зачислений ні до якого стану Янченко Олексій, син київського міщанина Хилькевич Микола, Лазаревський Георгій та ін.). Усі вони поховані на загальноміському кладовищі. На цвинтарі Іллінської парафіяльної церкви поховано лікаря католика Зінтера Давида [39, 116].

Православних небіжчиків ховали відповідно до повного чину поховання, а іновірців – за неповним християнським звичаєм, тобто не сповідували і не “причащали Святых Тайн”. До обов'язку православного духовенства входило супроводжувати небіжчика неправославною віросповідання до могили. Тому у графі “кто исповедовал и причащал” ставили прочерк, а у графі “кто совершал погребение” записували: “сопровождали до могилы (вказано имена священнослужителей) с пением Святой Боже”. Здійснювати повний обряд поховання над померлими без сповіді заборонялося. Однак мали місце випадки, коли священики відступали від цього правила, оскільки часто люди помирили наглою смертю і родичі запросили церковнослужителя для сповіді не встигали або халатно до цього ставились.

“Християнського поховання” позбавлялися самогубці – особи, які застрелилися, повісилися, померли від пияцтва, що розцінювалося як вільне самогубство, розбійники та дуелянти. Самогубців “предавали земле без отпевания и погребения” або ховали “без христианского погребения” на кладовищі чи біля нього. Так, 22 лютого 1833 р. помер дячок чернігівської Христо-Воздвиженської церкви Ігода Микола, 24 роки, від апоплексичного удару, який стався від пияцтва, похований поза кладовищем без християнського обряду [40, 120].

Сенатським указом від 25 серпня 1802 р. з метою запобігання порушенням у веденні метричних книг вимагалось: “Для вернейшаго вперед исчисления народа, повелеваем: в то же время, как приходские священники подают к своему Начальству ведомости о брачавшихся, вновь рожденных и умерших, таковыя же доставляют градской и сельской Полиции, куда следует; и по истечении каждого года сверяют оныя с консисторскими” [41]. У метриках останньої третини ХІХ ст. записи про самогубство або насильницьку смерть доповнено свідченнями поліції та висновками лікаря за формою: “по отношению пристава 1-й (2-й) части Чернигова от (дата) за № с свидетельством о том городского врача о причине смерти”. Наприклад, у метричній книзі Воскресенської церкви за 1884 р. зафіксовано запис: “10 ноября чиновник Межевой палаты Федор Павлов сын Косьменко, 26 лет, застрелился, исповедован не был, погребали протоиерей Федор Ладухин с дьяконом Никитой Васильевым на общем кладбище, по отношению пристава 1-й части от 13 ноября за № 6169 с свидетельством о том отношении городского врача о причине смерти” [42, 110].

Під час реєстрації смерті значна увага приділялася її природності та відсутності насильства. Тому у метричних книгах поч. ХVІІІ ст. записи зроблені за формою “умре”, “натурально умре” або “преставился и христиански погребен”. Ховати померлих раніше трьох діб після їхньої смерті заборонялося [43, 186–187]. Винятком були випадки, коли смерть спричинили інфекційні та заразні хвороби: холера, гнила гарячка, кір, скарлатина, віспа. У таких випадках померлих ховали наступного дня після смерті.

Метричні книги дають уявлення про причини смертності населення Чернігова. Хвороби, від яких наставала смерть, часто записувалися не медичними термінами, а буденною мовою: застуда, пронос, гарячка, лихоманка, “чахотка”, “удар”, водяна хвороба, пологи, старече виснаження. Зустрічаються причини смерті, які викликають здивування –

зубний та головний біль, переляк, забій. Це пояснюється тим, що причину смерті записував не лікар, а священнослужитель зі слів парафіян. Міські лікарі, до обов'язків яких входила боротьба з інфекційними хворобами та надання медичної допомоги населенню, з'явилися у Чернігові 1737 р. Через недосконалість медичного обслуговування мешканці міста віддавали перевагу домашньому лікуванню [44, 171–178]. Навіть у кінці XIX ст. причиною смерті зазначалися “натуральна хвороба”, “природна смерть”, “старість”, “дряхлість”, “дитяча хвороба” тощо.

Нерідкісними у Чернігові були й епідемії, які часто повторювались. Записи метричної книги Воскресенської церкви за 1831–1842 рр. засвідчили епідемію холери у 1831 р. та високу смертність населення від сухот у 1840 р. [45, 115]. У метриці Катерининської церкви за 1851–1856 рр. зафіксовано епідемії: кору 1851 р., холери 1853 та 1855 рр., скарлатини 1853 р. [46]. У метричних книгах за 1879 р. зареєстровано чуму [47], 1887–1888 рр. – дизентерію, дифтерію [48; 49], 1892–1893 рр. – холеру [50; 51], 1897 р. – черевний тиф [52]. Під час епідемії холери померлих ховали на спеціально відведеному кладовищі, яке зазначається як “кладбище, отвденное для холеры”. Це забезпечувало захист живих людей від зараження інфекційними хворобами.

Фіксація насильницької смерті в метриках була рідкісною. “Від болі в ранах” помер поручик у відставці Іван Іванович Гордієнко, “від сильного морозу” – глухонімиї невідомий хлопець близько 16 років, від вживання отруйних грибів – селянка пані Рознатовської Марія Конхонова, задавлена кіньми – солдатка Феодосія Орлова, згоріли в пожежі безтерміново відпущений рядовий села Макошин Яків Олексійович Шупик, син київського міщанина Микола Хилькевич, розбився від падіння з церкви рядовий Андрій Опанасович Захарченко. У літні місяці траплялися випадки втоплення парафіян у річках Десні та Стрижні.

Найбільшою кількістю записів про смерть вирізняються метричні книги церков при лікарнях. Це Богоугодно-Заведенська церква, в якій здійснювали поховальний обряд над особами, що померли в губернській, психіатричній лікарнях та богадільні. В лікарнях перебували головним чином військові, інваліди війни, арештанти, психічно хворі, безпритульні. Діагноз хвороби, від якої помирали хворі, встановлювався лікарем закладу, тому причини смерті встановлено більш точно. Захворюваність та смертність були високими, особливо серед солдатів.

В ході реєстрації смерті городян церковнослужителі робили в метричних книгах помилки та пропуски. Неправильно вказували імена, прізвища, кількість прожитих років, дату смерті парафіян тощо. Синод та єпархіальне начальство намагалися контролювати цей процес, про що свідчать укази Чернігівської духовної консисторії. Виправлення та заповнення пропусків реєстрації встановлювалися церковним судом і вносилися до консисторського примірника метрик. Особливо це стосується смертності дітей-немовлят до 1 року через її високий рівень. Так, указом № 20957 архіваріусу Чернігівської духовної консисторії наказувалося до метричної книги Миколаївської церкви за 1881 р. внести статтю такого змісту: “В июле умер сына псаломщика Александра Иванова Вишневого сын младенец Петр, погребен на кладбище близ Ильинской церкви города Чернигова. Погребение совершал священник Александр Случевский. Ноября 22 дня 1905 года” [53]. Запис завіряли своїми підписами член консисторії, секретар та столоначальник.

Після зміни державного устрою в 1917 р. радянська влада відмовилася від дореволюційної практики ведення метричних книг. Згідно з декретом ЦВК та РНК від 18 грудня 1917 р. “О гражданском браке, о детях и о ведении книг актов гражданского состояния” було введено “книги регистрации актов гражданского состояния” для реєстрації народження, шлюбу, розлучення та смерті, які перейшли до компетенції місцевих відділів ЗАГС [54, 160]. Декрет Раднаркоми РРФСР “Про кладовища і похорони” від 7 грудня 1918 р. означав введення радянською владою категоричних заходів для контролю за здійсненням обряду поховання, що було остаточним методом усунення церкви від реєстрації актів громадянських станів, в тому числі й смерті, та встановлення контролю з боку держави [55, 248–253].

Отже, виявлені нами в Державному архіві Чернігівської області метричні книги свідчать, що вони були основним документом для реєстрації актів громадянських станів та велися в парафіян православних церков Чернігова з 1722 по 1920 рр. Структура метричних книг дає змогу виділити три блоки реєстрації – народження, одруження та смерті – міського населення по парафіях. Наявні відомості “частини III. Про померлих” метричних книг дозволили уточнити та збагатити інформацію про особливості поховального обряду та відхилення від нього, а також про функціонування поховальних комплексів Чернігова XVIII – поч. XX ст. Інформація метричних книг дала змогу встановити важливі демографічні показники, соціальний, етнічний та конфесійний склад

померлих, визначити вплив захворювань та епідемій на рівень смертності населення. Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що, незважаючи на втрати окремих примірників і записів, метричні книги є важливим інформаційним джерелом для вивчення історії Чернігова.

Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской империи. – Т. VII. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – № 4480; Т. XXVIII. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – № 21847; Т. XXIX. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – № 22118; Т. XXXII. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – № 25004; Т. XXXIX. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – № 29915; Т. XL (приложение к Т. XXVII). – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – № 20266 а; Т. VI. – Собр. 2-е. – СПб., 1831. – № 4397; Т. XIII. – Собр. 2-е. – СПб., 1838. – № 10956; Т. XL. – Собр. 2-е. – Отд. II.–СПб., 1867. – № 42740.
2. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878 г. – М., 1879. – 500 с.
3. Таблицы смертности и рождаемости киевского населения за 1880 год, составленные санитарным врачом 3-го участка Т. Е. Маковецким. – К., 1881. – 60 с.
4. Буняковский В. Я. Опыт о законах смертности в России и о распределении православного народонаселения по возрастам / В. Я. Буняковский // Прил. к VIII т. Записок Академии наук – № 6. – СПб., 1866. – 196 с.
5. Новосельский С. А. Смертность и продолжительность жизни в России / С. А. Новосельский. – Петроград: Типография Министерства внутренних дел, 1916. – 208 с.
6. Бессер Л. Смертность, возрастной состав и долговечность православного народонаселения обоего пола в России за 1851–1890 годы / Л. Бессер, К. Баллод // Записки Императорской Академии наук по историко-филологическому отделению. – Сер. 8. – Т. 1. – СПб., 1887. – 215 с.
7. Елпатьевский А. В. К истории документирования актов гражданского состояния в России и СССР (с XVIII в. по настоящее время) / А. В. Елпатьевский // Актовое источниковедение / Под ред. С. М. Каштанова. – М., 1979. – 272 с.
8. Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. / В. М. Кабузан. – М., 1963. – 230 с.
9. Антонов Д. Н. Метрические книги России XVIII – нач. XX в. / Д. Н. Антонов, И. А. Антонова. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. – 385 с.
10. Гузенков С. Метричні книги як джерело з соціальної історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: інформативні можливості (на матеріалах Державного архіву Запорізької області) / С. Гу-

зенков // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 6. – К., 2001. – С. 206–209.

11. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2004. – 488 с.

12. Морозова А. В. Огляд фонду “Чернігівська духовна консисторія” / А. В. Морозова // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 86–88.

13. Антонов Д. Н. Метрические книги России XVIII – нач. XX в. / Д.Н. Антонов, И.А. Антонова. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. – С. 33.

14. Державний архів Чернігівської обл. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 10.

15. Там само. – Оп. 10. – Спр. 963. – Арк. 209.

16. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. VII. – С. 266–267.

17. Там само. – Т. VI. – С. 707.

18. Державний архів Чернігівської обл. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 49.

19. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. VII. – С. 266–267.

20. Державний архів Чернігівської обл. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 19–45.

21. Там само. – Спр. 249. – Арк. 6.

22. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XIII. – С. 91–92.

23. Васик О. В. Законодавче регулювання метрикації у Російській імперії / О. В. Васик // Наукові праці: Наук.-метод. журн. – Т. 129. – Вип. 116: Історія / Гол. ред. П. М. Тригуб. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 145–149.

24. Там само.

25. Державний архів Чернігівської обл. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 270. – Арк. 60–82.

26. Там само. – Спр. 275. – Арк. 1–16.

27. Там само. – Спр. 284. – 245 арк.

28. Там само. – Спр. 287. – 275 арк.

29. Галь Б. Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х рр. XIX ст. (за рапортами генерал-губернатора В. В. Левашова / Б. Галь // Схід–Захід: Іст.-культурол. зб. – Вип. 9-10: Patria / За ред. В. Кравченка. – Харків: ТОВ “НТМТ”, 2008. – С. 177–184.

30. Блакитний М. До історії поховань на цвинтарях кафедральних соборів Чернігова / М. Блакитний // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 11–16.
31. Державний архів Чернігівської обл. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 49.
32. Там само. – Спр. 926. – Арк. 2.
33. Там само. – Оп. 10. – Спр. 533. – Арк. 129.
34. Там само. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 22.
35. Там само. – Спр. 281. – Арк. 14.
36. Там само. – Спр. 272. – Арк. 116.
37. Некрополі України / [упоряд. І. В. Дивний, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова]. – К.: Вид-во Укр. тов. охорони пам'яток історії та культури, 1999. – 287 с.
38. Там само.
39. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 116.
40. Там само. – Арк. 120.
41. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. XXVII. – № 20384.
42. Державний архів Чернігівської обл. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 342. – Арк. 110.
43. Антонов Д. Н. Метрические книги России XVIII – нач XX в. / Д. Н. Антонов, И. А. Антонова. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2006. – С. 186–187.
44. Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70–90-і роки XIX ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 171–178.
45. Державний архів Чернігівської обл. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 115.
46. Там само. – Спр. 287. – 275 арк.
47. Там само. – Оп. 10. – Спр. 313. – 525 арк.
48. Там само. – Спр. 517. – 531 арк.
49. Там само. – Спр. 523. – 674 арк.
50. Там само. – Спр. 967. – 660 арк.
51. Там само. – Спр. 972. – 648 арк.
52. Там само. – Спр. 992. – 629 арк.
53. Там само. – Спр. 326. – 534 арк.
54. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1917. – № 11. – Декабрь. – С. 160.
55. Лахач Т. О. Ведення книг реєстрації актів громадянського стану в перші роки радянської влади / Т. О. Лахач // Наук. пр. істор. фак-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX. – С. 248–253.

Світлана Бойченко (*Чернігів, Україна*). **Метричні книги як джерело до вивчення чернігівського некрополя**

У статті вперше розглядається смертність парафіяльного населення Чернігова на основі даних метричних книг XVIII – початку XX ст., соціально-демографічні характеристики померлих, особливості формування некрополя Чернігова.

Ключові слова: поховання, цвинтар, кладовище, некрополь, метрична книга, смертність, церква, історія, Чернігів.

Светлана Бойченко (*Чернигов, Украина*). **Метрические книги как источник по изучению черниговского некрополя**

В статье впервые рассматривается смертность приходского населения Чернигова на основе данных метрических книг XVIII – начала XX в., социально-демографические характеристики умерших, особенности формирования некрополя Чернигова.

Ключевые слова: захоронение, погост, кладбище, некрополь, метрическая книга, смертность, церковь, история, Чернигов.

Svetlana Boychenko (*Chernihiv, Ukraine*). **Parish Registers as a Source for the Study of Chernihiv Necropolis**

In the article below the death among parish population in Chernihiv has been studied for the first time. Basing upon the metric books of 18 – the beginning of the 20 century and social and demographic characteristics of the dead the analysis has been held. There also has been studied the peculiarities of necropolises formation in Chernihiv.

Key words: grave, churchyard, cemetery, necropolis, parish registers, deaths, church, Chernihiv.

Юлія ЛЮБИНСЬКА

(Київ, Україна)

УДК: 930.1:355-94(470) “18/19”

**Огляд російської дореволюційної
та радянської історіографії
з проблем військової історії
та теорії у воєнно-історичній
спадщині офіцерів-декабристів**

Історіографічну базу з проблем військової історії та теорії у воєнно-історичній спадщині офіцерів-декабристів можна умовно поділити на чотири блоки: російська, радянська, українська та зарубіжна. Предметом розгляду цієї статті є аналіз російської дореволюційної та радянської історіографії, оскільки остання була певною мірою спадкоємницею першої, але водночас радянська історіографія порушила низку питань, що не були представлені в дореволюційній історіографії.

Зважаючи на ту обставину, що висвітленню військово-історичних поглядів офіцерів-декабристів не було присвячено жодного окремого дослідження (досліджувалися в основному або суто воєнні, або історичні погляди декабристів взагалі, і переважно з точки зору їхньої участі у подіях 14 грудня 1825 р.), є доцільним зробити поділ як російської дореволюційної, так і радянської історіографічної бази на чотири групи робіт за певними критеріями. До першої групи робіт належать праці з історії воєнного мистецтва, воєнної науки, військової історії Російської імперії XVIII – I чверті XIX ст.; до другої групи належать роботи, присвячені дослідженню власне воєнних поглядів декабристів; до третьої групи праці, які заклали фундамент для комплексного і ґрунтовного дослідження витоків поглядів офіцерів-декабристів і висвітлюють окремі особисті якості офіцерів Російської армії, розглядають професійні військові навчальні заклади, вплив війн першої чверті XIX ст., в яких брали участь офіцери-декабристи, на формування світоглядних позицій останніх; до четвертої групи належать роботи, які формують теоретичне підґрунтя для розгляду військово-історичних поглядів офіцерів-декабристів.

До першої групи літератури дореволюційного та радянського періоду належать монографії, статті, наукові праці, збірники, енциклопед-

дичні словники, які досліджують загальний стан розвитку воєнного мистецтва, його еволюцію, умови і характер ведення бойових дій, перебіг воєнних подій XVIII – поч. XIX ст., історію війн у XVIII – на поч. XIX ст. [2; 9–11; 15–19; 24; 29; 31; 37].

Ознайомлення з фундаментальними працями радянських часів “Історія воєнного мистецтва” під редакцією М. Кир’яна, “Історія XIX століття” під редакцією Є. Тарле, “Питання воєнної історії Росії XVIII – початку XIX століття” під редакцією В. Шункова, з роботами відомого радянського військового історика Л. Бескровного “Російське воєнне мистецтво XIX століття” та “Вітчизняна війна 1812 року” дало можливість отримати загальне уявлення про етапи розвитку, особливості воєнного минулого Російської імперії [4; 8; 12; 20; 21].

На особливу увагу заслуговує низка праць, присвячених історії петрівських перетворень. Це перш за все робота російського дореволюційного дослідника О. Назарова “Потішні. Роль їх в минулому і завдання в майбутньому” та праці істориків радянських часів М. Рабіновича “Полки петрівської армії 1698–1725” і Є. Порфір’єва “Петро I – засновник воєнного мистецтва російської регулярної армії і флоту”, які сприяють більш глибокому розумінню історії та витоків російського воєнного мистецтва, до аналізу якого офіцери-декабристи звертаються у своїй військово-історичній спадщині [30; 32; 36].

Таким чином, ознайомлення із літературою, що входить до першої групи, дає можливість простежити історію та етапи розвитку воєнного мистецтва, дослідити еволюцію збройних сил Російської імперії, проаналізувати історію Росії XVII – початку XIX ст.

До другої групи літератури можна віднести праці російських дореволюційних істориків В. Семевського та М. Соколовського, а також роботи радянських дослідників Є. Прокоф’єва, Л. Бескровного і Г. Мещерякова [3; 4; 27; 33; 35; 38; 40–41].

Перші спроби дослідження власне воєнних поглядів декабристів здійснювалися на початку XX ст., а саме до 1907–1909 рр., коли після революції 1905 р. надзвичайно зросла цікавість до подій 14 грудня 1825 р.

Саме в цей час з’являються перші роботи, присвячені аналізу воєнних поглядів декабристів. 1907 р. в журналі “Братська допомога” було надруковано статтю М. Соколовського “Воєнні погляди декабристів” [41]. М. Соколовський був офіцером царської армії і досить відомим на той час автором статей на військово-історичну тематику. Окрім цього, він мав доступ і до архівних матеріалів. У своїй статті М. Со-

коловський розглянув у хаотичній послідовності цитати з воєнних праць і висловлювання на військову тематику таких декабристів, як С. Волконський, А. Розен, М. Фонвізін, М. Тургенєв, В. Штейнгель, П. Пестель та ін. [41]. Потрібно зазначити, що дослідник не проводив диференціацію робіт декабристів, досліджуючи разом наукові і мемуарні праці, присвячені висвітленню воєнних питань.

Наступним кроком у дослідженні воєнних поглядів декабристів стала монографія В. Семевського “Політичні та суспільні ідеї декабристів”, надрукована в 1909 р., що містила главу “Перетворення воєнного устрою” [40]. У цій праці автор звертає особливу увагу на програму воєнних перетворень декабристів, розглядаючи переважно праці П. Пестеля з цієї проблематики і досліджуючи його воєнні погляди. Значно менше уваги у вищезгаданій праці було приділено висвітленню поглядів М. Тургенєва та С. Трубецького з даної проблематики, а воєнні статті Конституції М. Муравйова і взагалі залишилися поза увагою дослідника.

У радянській історіографії зацікавлення воєнними поглядами декабристів припадає головним чином на повоєнні роки. У 1953 р. вийшли дві праці Є. Прокоф’єва “Воєнні погляди декабристів” та “Боротьба декабристів за передове російське воєнне мистецтво”, які розглядають вже набагато ширший спектр проблем і охоплюють значно більшу кількість праць декабристів [33; 35]. Ці роботи написані як на основі архівних джерел, так і на базі опублікованих праць декабристів. Значну увагу автор приділив дослідженню поглядів таких декабристів, як П. Пестель, М. Муравйов, П. Муханов, О. Бестужев, І. Бурцов, Ф. Глінка, О. Корнилович, В. Штейнгель, В. Норов, а також розгляду мемуарних праць С. Волконського, Д. Завалішина, А. Розена та ін. Водночас, зробивши акцент на дослідженні декабристами організації збройних сил, стратегії і тактики, навчання і виховання військ, автор залишив за межами свого дослідження досить цікаві і корисні наукові праці декабристів, які висвітлюють такі важливі аспекти, як внесок офіцерів-декабристів у процес формування військової історії та теорії, дослідження історії донського козацтва, історії створення російського флоту, окремі питання російсько-французької війни 1812 р.

Також потрібно зауважити, що Є. Прокоф’єв першим із дослідників воєнних поглядів декабристів приділив особливу увагу військовій професії декабристів, відзначаючи вплив здобутої професійної військової освіти і наявності бойового досвіду на формування “ідеології де-

кабризму” [34, с. 20]. Проте автор тільки зазначає, хто з декабристів закінчив військові заклади і які саме, і не вдається до подальшого аналізу впливу освіти на формування їхніх світоглядних позицій та поглядів, котрі знайшли відображення у військово-історичних працях офіцерів-декабристів.

Особливою заслугою Є. Прокоф'єва є складений ним достатньо повний перелік наукових і мемуарних праць декабристів з військових питань.

Подальше дослідження воєнних поглядів декабристів у радянській історіографії позначається появою праць Л. Бескровного “Російська воєнно-теоретична думка XIX – початку XX століття” (1960) та “Вітчизняна війна 1812 року” (1962) [4; 38].

У роботі “Російська воєнно-теоретична думка XIX – початку XX століття” автор відзначає вплив декабристів на розвиток воєнної науки того часу, особливо воєнної теорії, стратегії і тактики. Дослідник зазначає, що саме декабристи П. Пестель, І. Бурцов, М. Муравйов, Ф. Глинка заклали фундамент для сучасного розуміння таких понять, як воєнна наука, тактика та стратегія, висунули низку нових і важливих положень у цій галузі [39, с. 8].

Надзвичайно важливими для розвитку воєнної науки, на думку Л. Бескровного, були праці П. Пестеля і воєнно-теоретична робота “Думки про теорію воєнних знань” І. Бурцова [39, с. 8].

Таким чином, Л. Бескровний у своїй роботі вибірково розглядає лише такі найвизначніші праці провідних діячів декабристського руху, як “Утворення державного приказу сухопутних сил” та “Думки про теорію воєнних знань”, не досліджуючи решту робіт декабристів [39, с. 8].

Окрім вищезазначеної праці, Л. Бескровний розглядає воєнні погляди декабристів і в роботі “Вітчизняна війна 1812 року”, акцентуючи увагу не тільки на досліджені воєнно-теоретичної спадщини декабристів, а цікавлячись, насамперед, воєнно-історичною тематикою в їхніх працях і надаючи особливого значення роботам декабристів, що висвітлюють саме історію Вітчизняної війни 1812 року [4].

Так, у праці “Вітчизняна війна 1812 року” Л. Бескровний досліджує переважно воєнні праці Ф. Глинки, як наукового, так і мемуарного характеру, а також роботи В. Норова “Записки про походи 1812–1813 років від Тарутина до Кульма”, В. Штейнгеля “Записки щодо створення і самого походу Санкт-Петербурзького ополчення проти ворогів

Вітчизни”, М. Орлова “Капітуляція Парижа”, С. Волконського “Записки”, М. Тургенева “Росія і росіяни” та І. Якушкіна “Записки, статті, листи”, які розглядають певні періоди в історії Вітчизняної війни [5, с. 16–20]. Автор розглядає вищезазначені праці декабристів з точки зору їхнього впливу на вироблення концептуально нового підходу до висвітлення історичних подій, створення правдивого уявлення про перебіг війни 1812 року [5, с. 16–20].

Завершуючи огляд праць радянських дослідників цієї групи, варто звернути увагу на працю Г. Мещерякова “Російська воєнна думка в ХІХ столітті”, опубліковано в 1973 р. [27]. Відзначаючи вагомий внесок декабристів у розвиток воєнної науки ХІХ ст., автор досліджує вплив висунутих декабристами у своїх працях теоретичних положень щодо переосмислення поняття, змісту і структури воєнної теорії, стратегії, тактики і воєнної науки загалом.

Г. Мещеряков розглядає і аналізує внесок І. Бурцова у розвиток воєнної теорії, значення праць Ф. Глинки про формування воєнної історії як галузі воєнної науки, вплив поглядів П. Пестеля, Д. Завалішина, В. Штейнгеля на розвиток теоретичних положень російської стратегії [28, с. 29–31]. Водночас автор не вдається до детального і ґрунтовного аналізу їхніх праць, обмежуючись лише розглядом певних граней вищезазначених робіт і констатуванням положень та не використовуючи порівняльний аналіз.

В цілому ж Г. Мещеряков відзначає, що розвиток воєнної науки в першій чверті ХІХ ст. проходив під впливом ідей декабристів, і саме вони створили основу для подальшої розробки нагальних проблем воєнно-теоретичної думки в Російській імперії.

До третьої групи літератури належать праці, які заклали фундамент для комплексного і ґрунтовного дослідження формування поглядів офіцерів-декабристів. Це перш за все праці, які дають уявлення про особливості життя декабристів, їхню участь у воєнних подіях того часу, специфіку здобутої ними професійної освіти в різних навчальних закладах, таких як училище для колонновожатих, пажеський і кадетський корпуси.

До цієї групи належать роботи дореволюційних російських істориків П. Лузанова “Сухопутний шляхетський кадетський корпус” і Д. Левшина “Пажеський Його імператорської величності корпус за 100 років”, том 2, та радянських дослідників Т. Медведкової “Декабрист П. Муханов”, Л. Бескровного “Армія і флот у ХІХ столітті”, “Декабристи: Бібліо-

графічний довідник” під редакцією М. Нечкіної, “О. Корнилович. Твори і листи” під редакцією Б. Кафенгауза та О. Грумм-Гржимайло, праці В. Афіані “Історія альманаху “Русская старина”, Л. Павлової “Декабристи – учасники війн 1805–1814 років” [1; 6; 14; 22–23; 25–26].

На особливу увагу заслуговує праця Т. Медведкової “Декабрист П. Муханов”, в якій дослідниця надзвичайно яскраво показує обставини життя і діяльності декабриста, описуючи такі моменти, як навчання П. Муханова в училищі для колонновожатих, ту атмосферу, яка панувала серед учнів цього навчального закладу, ті дружні і професійні знайомства, які зародилися саме в цьому училищі і надалі пов’язали П. Муханова з учасниками декабристського руху [26]. Т. Медведкова розкриває самотню особистість декабриста, різні грані його непересічного таланту. Вона показує різнобічність його зацікавлень, широкий спектр його знань, вміння аналізувати, глибоко зануритися в проблему і дослідити дійсні причини тих чи інших подій та явищ [26].

Надзвичайно корисним виявилось опрацювання роботи Л. Бескровного “Російська армія і флот у ХІХ столітті”. В цій праці автор, окрім розгляду стану і структури армії і флоту, особливу увагу звертає на процес навчання майбутніх офіцерів [6]. Він детально розповідає про воєнні навчальні заклади різних типів, де на той час мала здобувати професійну військову освіту дворянська молодь.

Л. Бескровний ретельно досліджує склад і структуру морського, першого та другого кадетських корпусів, пажеського корпусу, училища для колонновожатих, визначає перелік предметів, які вивчалися в кожному з цих навчальних закладів, досліджує специфіку і напрямки підготовки в пажеському і кадетських корпусах. Автор наводить градацію навчальних закладів, відзначаючи, що до вищих навчальних закладів, які давали повну вищу освіту, могло належати тільки училище для колонновожатих, а решта інших вищезазначених закладів давали тільки середню спеціальну військову освіту [7, с. 123–133].

Четверта група літератури формує теоретичне підґрунтя для розгляду військово-історичних поглядів офіцерів-декабристів. До цієї групи належить низка енциклопедій, енциклопедичних словників, тлумачних словників, спеціальних військових словників-довідників, за допомогою яких відбувалося уточнення і роз’яснення ключових воєнних та військово-історичних понять.

Підсумовуючи наш огляд російської дореволюційної та радянської історіографії із зазначеної проблеми, можна зробити висновок, що у

низці історичних досліджуваних праць досить докладно висвітлені її окремі аспекти. Водночас слід констатувати, що жоден з істориків, доробок яких аналізувався вище, попри ґрунтовний аналіз окремих проблем військової історії та теорії у воєнно-історичній спадщині офіцерів-декабристів, не створив цілісного дослідження їхніх військово-історичних поглядів. Саме тому важливо показати на основі аналізу низки факторів, що лежать у підґрунті формування військово-історичних поглядів офіцерів російської армії, унікальність їх як явища в історії Російської імперії. Беручи також до уваги, що погляди офіцерів-декабристів з питань військової історії та теорії як комплексна проблема не стали предметом спеціального наукового пошуку, існує об'єктивна потреба і в створенні комплексного дослідження, побудованого на основі застосування сучасної теоретико-методологічної бази та використання нових методів та концептуальних підходів.

Джерела та література

1. Афиани В. Ю. История альманаха “Русская старина” // Русская старина: Карманная книжка для любителей отечественного на 1825 год. Приложение к факсимильному изданию. – М.: Книга, 1987. – С. 5–52.
2. Баскаков В. Война, военное дело, военная наука, военное искусство. История изучения теоретических трактатов по военному искусству / В. Баскаков. – СПб., 1890. – 191 с.
3. Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России / Л. Г. Бескровный. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 453 с.
4. Бескровный Л. Г. Отечественная война 1812 года / Л. Г. Бескровный. – М.: Соцэргиз, 1962. – 641 с.
5. Там само. – С. 16–20.
6. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / Л. Г. Бескровный. – М.: Воениздат, 1973. – 616 с.
7. Там же. – С. 123–133.
8. Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX века / Л. Г. Бескровный. – М.: Наука, 1974. – 360 с.
9. Бобровский П. Переход России к регулярной армии. (Характеристика русского войска в XVI, XVII столетиях, начертание военных законов) / П. Бобровский. – СПб., 1885. – 215 с.
10. Богданович М. Записки стратегии. Правила ведения войны, извлечение из сочинений Наполеона, эрцгерцога Карла, генерала Жомини и др. / М. Богданович. – СПб., 1847. – Ч. 1–2.

11. Богданович М. Русская армия в век Екатерины II / М. Богданович. – СПб., 1873. – 36 с.
12. Вопросы военной истории России: XVIII и первая половина XIX веков / [Отв. ред. В. И. Шунков]. – М.: Наука, 1969. – 448 с.
13. Грумм-Гржимайло А. Г. Декабрист А. О. Корнилович / А. Г. Грумм-Гржимайло // Декабристы и их время. – М., 1932. – Т. 2. – С. 351–352.
14. Декабристы: Биографический справочник / [Под ред. академика М. В. Нечкиной]. – М., Наука, 1988. – 226 с.
15. Жилин П. А. Михаил Илларионович Кутузов. Жизнь и полководческая деятельность / П. А. Жилин. – М., 1983. – 368 с.
16. Жилин П. А. О войне и военной истории / П. А. Жилин. – М., 1984. – 544 с.
17. Жилинский В. К. Быт и нравы русской армии после 1812 года. По письмам генерала Фези из Польши и с Кавказа / В. К. Жилинский. – СПб., 1912. – 208 с.
18. Золотарев В. А. Во славу отечества России: Развитие военной мысли и военного искусства во II половине XVIII века / В. А. Золотарев, М. Н. Межевич, Д. Е. Скородумов. – М.: Мысль, 1984. – 335 с.
19. Известие о начале, учреждении и состоянии регулярного войска в России с показанием перемен, какие по временам и обстоятельствам в оном производимы были / Издание рукописи конца XVIII века. – М., 1875.
20. История XIX века / [Под ред. Е. В. Тарле: 2-е, доп. и испр. изд.]. – М.: Гос. соц.-эконом. изд., 1938. – Т. 1–2.
21. История военного искусства / [М. Кирьян и др. Под ред. П. А. Жилина]. – М.: Военное из-во, 1986. – 446 с.
22. Корнилович А. О. Сочинения и письма / [Изд. подгот. А. Г. Грумм-Гржимайло и Б. Б. Кафенгауз]. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 550 с.
23. Левшин Д. Пажеский корпус за 100 лет: В 2 т. / Д. Левшин. – СПб.: Заведение географ. искусств “Т-ва художественной печати”, 1902.
24. Лещинский Л. Военные победы и полководцы русского народа II половины XVIII века / Л. Лещинский. – М., 1959. – 224 с.
25. Лузанов П. Сухопутный шляхетный кадетский корпус (I кадетский) / П. Лузанов. – СПб., 1907. – 188 с.
26. Медведкова Т. Ф. Повесть о декабристе П. Муханове / Т. Ф. Медведкова, В. Б. Муравьев. – Новосибирск: Зап.-Сиб. кн. изд-во, 1981. – 367 с.
27. Мещеряков Г. П. Русская военная мысль в XIX веке. / Г. П. Мещеряков. – М.: Наука, 1973. – 316 с.
28. Там само. – С. 29–31.
29. Михневич Н. История военного искусства с древних времен до начала XIX века / Н. Михневич. – СПб., 1895. – 564 с.

30. Назаров А. М. Потешные. Роль их в прошлом и задачи в будущем: [Истор. очерк]. – Одесса: Тип.-лит. штаба Одесского военного округа, 1911. – 96–97 с.
31. Панков Д. В. Из истории русского военного инженерного искусства / Д. В. Панков. – М.: Военное изд-во Минист. обороны СССР, 1952. – 151 с.
32. Порфирьев Е. Петр I – основоположник военного искусства русской регулярной армии и флота / Е. Порфирьев. – М., 1952. – 288 с.
33. Прокофьев Е. А. Борьба декабристов за передовое русское военное искусство / Е. А. Прокофьев. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 315 с.
34. Там само. – С. 20.
35. Прокофьев Е. А. Военные взгляды декабристов / Е. А. Прокофьев. – М.: Военное Из-во. Минист. обороны СССР, 1953. – 175 с.
36. Рабинович М. Д. Полки Петровских армий 1698–1725 / М. Д. Рабинович. – М.: Советская Россия, 1977. – 68 с.
37. Рахматуллин М. А. А. В. Суворов и русское военное искусство II половины XVIII века / М. А. Рахматуллин. – М.: Знание, 1980. – 64 с.
38. Русская военно-теоретическая мысль XIX–XX столетия / [Под ред. Л. Г. Бескровного]. – М.: Воениздат, 1960. – 760 с.
39. Там само. – С. 8.
40. Семевский В. Политические и общественные идеи декабристов / В. Семевский. – СПб., 1909. – С. 578–590.
41. Соколовский М. Военные взгляды декабристов / М. Соколовский // Братская помощь. – 1907. – № 8.

Юлія Любінська (Київ, Україна). Огляд російської дореволюційної та радянської історіографії з проблем військової історії та теорії у воєнно-історичній спадщині офіцерів-декабристів

У статті здійснено аналіз російської дореволюційної та радянської історіографії з проблем військової історії та теорії у воєнно-історичній спадщині офіцерів-декабристів і доведено необхідність створення комплексного дослідження їхньої військово-історичних поглядів.

Ключові слова: російська дореволюційна та радянська історіографія, воєнно-історична спадщина офіцерів-декабристів, військова історія та теорія.

Юлия Любинская (Киев, Украина). Обзор русской дореволюционной и советской историографии по вопросам военной истории и теории в воєнно-історическом наследии офицеров-декабристов

В статье осуществлен анализ русской дореволюционной и советской историографии по вопросам военной истории и теории в воєнно-історическом наследии офицеров-декабристов.

ческом наследии офицеров-декабристов и доказана необходимость создания комплексного исследования их военно-исторических взглядов.

Ключевые слова: русская дореволюционная и советская историография, военно-историческое наследие офицеров-декабристов, военная история и теория.

Iuliia Liubynska (*Kyiv, Ukraine*). **Review of Russian Pre-Revolutionary and Soviet Historiography on the Problems of Military History and Theory in the Military and Historical Heritage Officers-Decembrists**

The article is devoted to the analysis of the Russian pre-revolutionary and Soviet historiographies concerning the problems of military history and theory in the military and historical officers-Decembrists heritage. Such analysis proves the necessity of complex comprehensive research of Decembrists military and historical views.

Key words: Russian pre-revolutionary and Soviet historiographies, military and historical officers-Decembrists heritage, military history and theory.

Марина ДОМАНОВСЬКА

(Харків, Україна)

УДК 930 : 378.4 (477.54)“180/187”

Загальні умови розвитку візантиністики в Російській імперії і зародження візантійських студій у Харківському університеті (початок XIX – 60-ті роки XIX ст.)

Візантиністичні дослідження в Російській імперії розпочалися у першій третині XVIII ст., одночасно із заснуванням Академії наук у Петербурзі (1725 р.) і становленням вітчизняної історичної науки. Саме Академія наук, куди були запрошені переважно німецькі науковці, майже від початку свого заснування розпочала реалізацію масштабного проекту зі створення “Історії Російської”. Вже на середину XVIII ст. її члени здійснили ґрунтовне вивчення значного корпусу візантійських джерел, матеріали яких надавали широкі відомості про русько-візантійські зв’язки, активно долучалися до тлумачення давньоруських літописів, а також використовувалися у дискусіях т. зв. “норманістів” та “антинорманістів” [див.: 5, с. 47 і посилання на літературу; 12, с. 48–49; 36, с. 5–6].

У цей період поступово формується панівна у російській історіографії XVIII–XIX ст. традиція звернення до візантійського спадку у контексті пошуку джерел східнослов’янської державності, культури, мови [див., напр.: 37]. Візантиністична тематика була присутня у політичній полеміці. Приклади ромейської історії найкращим чином доводили життєздатність та своєчасність провідного для Росії середини XIX – поч. XX ст. гасла “православ’я, самодержавство та народність”; візантійську державну ідеологію та релігійну філософію активно вивчали і певною мірою ідеалізували слов’янофіли [12, с. 72–73; 16, с. 438; 17, с. 51; 18, с. 91]. На противагу останнім, “західники” дотримувались негативного погляду на Візантію [див., напр.: 36, с. 6], традиційного для європейської історичної та філософської думки доби Просвітництва, що обстоювала критичне ставлення до імперської влади та церкви. Значної популярності серед “західників” набула праця

Е. Гіббона “Історія занепаду і падіння римської імперії” (1787), що узагальнила просвітницьку концепцію історії Візантії [5, с. 305; 3, с. 271–272; 7, с. 41].

Візантійська тематика в Росії поступово набувала популярності передусім через те, що спільне минуле і рецепція багатьох складових величної й унікальної візантійської цивілізації були серед беззаперечних доказів ідеї особливого шляху розвитку Російської імперії, життєздатності і авторитету самодержавства, а також права Росії на лідерство у слов’янському світі. Ці обставини відкривали широкі перспективи для візантинознавчих досліджень, підкреслювали їхню доречність і актуальність для тогочасної російської науки і політичної думки.

Візантійські студії в Росії у середині XVIII – середині XIX ст. були зосереджені в Імператорській Академії наук, іноземні члени якої, за словами В. П. Бузескула, володіли “науковим критичним методом”, притаманним європейській науці того часу [5, с. 47]. І. П. Медведєв наводить майже вичерпний перелік академіків, які зверталися до візантиністичних студій, серед яких відомі вчені Г. З. Байєр, Г. Ф. Міллер, А. Л. Шлецер, І. Ф. Круг, Е. Г. Муральт та ін. Саме з іменами цих учених пов’язано початок масштабного вивчення і публікації візантійських джерел IX–X ст. у контексті питання про заснування Давньоруської держави, а також упорядкування та каталогізацію грецьких рукописів Імператорської Публічної бібліотеки в Петербурзі [33, с. 115; 23, с. 97–113; 25, с. 9–20].

Нові умови для розвитку науки створило відкриття університетів у Москві, Петербурзі, Казані, Харкові, Дерпті, Вільні, Києві, Варшаві та Одесі. Окрім запрошення викладачів-іноземців, в університетах з’явилася практика підготовки випускників до професорського звання, але стабільна система виховання кадрів налагоджувалася надто складно через брак кваліфікованих наставників, нестачу посібників, матеріальну скруту претендентів. Чимало майбутніх викладачів були випускниками Головного педагогічного інституту в Петербурзі, а також Професорського інституту, організованого у складі Дерптського університету у 1827 р. [35, с. 172]. Однак нестача кваліфікованих кадрів була звичним явищем університетського життя XIX ст.

У перші десятиліття існування університетів окремі спроби звернення до візантинознавчої проблематики здійснювались у контексті загальних курсів всесвітньої та російської історії, а також історії церкви та історії римського права. За статутом російських університетів

1835 р. було засновано кафедри російської та загальної (всесвітньої) історії, богослов'я, церковної історії та церковного законодавства, а також римського права [26; 9, с. 120; 1, с. 21; 27, с. 43; 31]. Навчальні курси за цими кафедрами в тій чи іншій мірі передбачали опосередковане знайомство із візантійською тематикою.

Передусім звернення до історії Візантії мало місце в контексті загального курсу всесвітньої історії, який читав один професор. Звичайно, за таких умов викладач не мав змоги якісно опрацювати величезний обсяг матеріалу, тому був змушений обмежуватися лише загальним оглядом подій або обирати для викладання окремі періоди. Істотною проблемою до середини ХІХ ст. була недостатня диференційованість історичної науки. Нерідко професори всесвітньої історії мали читати лекції з історії Росії і навпаки, тому викладання зводилося до переказу відомих фундаментальних праць або популярних підручників [35, с. 173–174; 27, с. 67].

У 40-х–50-х роках ХІХ ст. у викладанні всесвітньої історії в університетах Російської імперії відбулися певні позитивні зміни, пов'язані передусім із призначенням на професорські посади кваліфікованих істориків. Вони були випускниками вітчизняних і закордонних навчальних закладів, де здобули фундаментальний науковий вишкіл, основою якого на той час була філософія Г. Гегеля і праці представників німецької та французької історичної школи [5, с. 72–74, 89]. Лекції Т. М. Грановського (1813–1855) з історії Середньовіччя у Московському університеті були надзвичайно популярними, їм надавали високої оцінки сучасники, а сам науковець, що належав до “західників”, активно використовував історичний матеріал у палкій полеміці зі слов'янофілами [30, с. 132–134]. Втім, на відміну від притаманного “західникам” негативного сприйняття візантійського минулого, погляд Т. М. Грановського на імперію був більш виваженим і об'єктивним. Визнаючи значний вплив Візантії на Русь, вчений визнавав необхідність вивчення і належної оцінки подій та явищ ромейської історії [5, с. 76–78; 33, с. 117; 36, с. 6]. Детальний аналіз “візантологічних висловлювань” та програми підручника всесвітньої історії Т. М. Грановського здійснено у статті І. Н. Бороздіна [3]. Останній наголошує на тому, що у дослідженні візантійського минулого Т. М. Грановський пріоритетним напрямом вважав слов'яно-візантійські відносини і визначення ролі слов'ян в історії Візантії [3, с. 277].

Ця думка московського історика була надзвичайно своєчасною, фактично Т. М. Грановський наприкінці 40-х років ХІХ ст. об'єктивно

і чітко визначив панівний напрям візантиністичних студій російських вчених середини XIX ст., коли вивчення візантійської історії було тісно пов'язане з історією Росії, славістикою та філологією.

Традицій німецької школи дотримувався відомий історик М. М. Лунін (1806–1844), випускник Професорського інституту в Дерпті, який викладав всесвітню історію в Харківському університеті впродовж 1835–1844 рр. Вчений, за словами В. П. Бузескула, мав ґрунтовну філологічну підготовку, вивчав праці провідних європейських істориків, планував видання загального курсу всесвітньої історії [5, с. 93]. На відміну від Т. М. Грановського, М. М. Лунін неухильно дотримувався гіббонівської концепції історії. С. І. Лиман зауважує, що саме через приналежність вченого до ідейної течії “західників” у лекційному курсі з історії середніх віків відсутні окремі теми з ромейської історії, а поодинокі, найчастіше негативні згадки про візантійські завоювання зустрічаються лише в контексті викладу історії Італії та варварських королівств [16, с. 572; 21; 22].

Негативне сприйняття ромейської історії із дотриманням тези Е. Гіббона про тисячолітній занепад Візантії було притаманне також київському історичу В. Я. Шульгину, авторові першого в українських землях підручника із історії Середньовіччя [38].

Академічна та університетська візантиністика середини XIX ст. продовжує розвиватися передусім у нерозривному зв'язку з вітчизняною історією. Окрім вивчення візантійських джерел у контексті історії Давньоруської держави, перспективним та кон'юнктурним напрямком у цей період стає дослідження русько-візантійських дипломатичних, релігійних та культурних зв'язків. Масштабність і тривалість останніх доводили тезу про Московську державу як головну спадкоємицю візантійських традицій і значною мірою виправдовували слов'янофільську тезу про провідну роль Російської імперії у слов'янському світі. Фактично, новим лідером колишньої “Візантійської співдружності націй” мала стати Російська імперія, про що свідчили її значні успіхи в боротьбі з Туреччиною за панування в Чорноморському регіоні та на Балканах.

Навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів у перші десятиліття існування університетів було мало. Перші досить вдалі спроби їх видання здійснили столичні науковці. Так, М. Г. Устрялов (1805–1870), професор кафедри російської історії Петербурзького університету та Головного педагогічного інституту, один із засновників

російського джерелознавства, у 1837–1841 рр. опублікував курс власних лекцій з історії Росії у п'яти томах, що залишався єдиним підручником у Росії до 60-х років XIX ст. [34; 2; 4, с. 12]. Лекції із всесвітньої історії в інституті в цей час читав Ф. К. Лоренц (1803–1861), найпопулярнішою роботою якого стало “Руководство ко всеобщей истории” (СПб., 1841). Перший візантиніст Харківського університету О. П. Зернін, випускник Головного педагогічного інституту 1844 р., був учнем саме цих двох учених [9, с. 327], і, ймовірно, саме він вперше у Харківському університеті розпочав використовувати ці історичні посібники у навчальному процесі.

Викладацька та дослідницька діяльність харківського професора О. П. Зерніна є характерним прикладом того, що в середині XIX ст. звернення до джерел візантійської історії найчастіше відбувалося у контексті вивчення та викладання історії Російської держави. Упродовж кількох років йому довелося поєднувати викладання двох великих загальних курсів – всесвітньої та російської історії. До проблеми русько-візантійських зв'язків О. П. Зернін неодноразово звертався у своїх наукових творах, присвячених імператорам Македонської династії та патріархові Фотію [9, с. 327; див.: 20, с. 241–242].

Окрім зародження суто історичних візантиністичних досліджень, які мали під собою чітке ідеологічне підґрунтя і здійснювалися в руслі офіційного імперського політико-ідеологічного дискурсу, до візантиністики на межі 40-х – 50-х років XIX ст. дедалі частіше починають звертатись філологи-класики [23, с. 107]. Дійсно, в Росії в цей період саме класична філологія закладала підвалини гуманітарної освіти, і зусилля академічної громадськості протягом другої половини XIX ст. нерідко були спрямовані на збереження і посилення її позицій [27, с. 163].

Академік А. А. Куник (1814–1899), якому належить провідна роль у становленні російської візантиністики і налагодженні контактів із провідними європейськими науковцями, у запропонованій ним програмі розвитку візантиністичних занять у Росії, поряд із дослідженням проблем візантійської історії, великої ваги надавав збиранню та виданню візантійських джерел, створенню бібліографії візантійських рукописів, виданню церковнослов'янських перекладів візантійських літописів та лінгвістичному аналізу пам'яток візантійської літератури [33, с. 115–116; 12, с. 77; 36, с. 7; 25, с. 26–27].

Саме лінгвістичний напрям візантиністичних досліджень, що був на початку 50-х років XIX ст. визнаний академічною наукою одним із

найперспективніших, об'єднав спеціалістів, які мали високий рівень підготовки із класичних та слов'янських мов.

Із університетською філологією середини XIX ст. була тісно пов'язана славістика. В цей період, майже одночасно із зародженням візантиністики, в університетах Російської імперії набувають популярності славістичні студії [див. детально про розвиток слов'янознавства: 5, с. 60–67; 14, с. 45–83; 11, с. 135–168]. Вивчення історії, літератури, мови слов'ян, що за доби Середньовіччя належали до зони візантійського впливу, було надзвичайно актуальним у контексті вже згаданого поширення слов'янофільства, панславізму, а також національного відродження слов'янських народів [11, с. 168]. На думку С. І. Лимана, причиною розширення тематики і зростання кількості слов'янознавчих студій у Російській імперії і зокрема в українських землях було те, що за складних умов боротьби слов'ян проти іноземного панування в другій половині XIX ст. підвищувався інтерес до їхнього героїчного минулого. Саме вивчення доби Середньовіччя, найуспішнішого періоду їх державно-політичного розвитку, і пошук причин втрати політичної самостійності слов'янських народів набували популярності в історичній науці середині XIX ст. [16, с. 325]. Візантиністична складова, поза будь-яким сумнівом, була присутня у більшості досліджень із середньовічної історії Болгарії, Сербії, Македонії, а також у цілому напрямі студій, присвячених діяльності святих Кирила і Мефодія. Але той факт, що вчені-славісти найчастіше були професійними філологами, обумовлювало перевагу мовознавчих, палеографічних та літературних розвідок над суто історичними [16, с. 436].

На відміну від візантиністики, що так і не була організаційно оформлена шляхом створення відповідних університетських кафедр, слов'янознавство мало ширші можливості для інституціалізації. Вже за статутом 1835 р. затверджувалася необхідність створення кафедр історії та літератури слов'янських народів. У закордонні відрядження до зарубіжних слов'янських країн було відправлено О. М. Бодяньського, П. І. Прейса, І. І. Срезневського та В. І. Григоровича, які після повернення посіли кафедри в університетах Москви, Петербурга, Харкова та Казані. Саме ці науковці, що здобули освіту в закордонних університетах, займалися вивченням слов'янських мов, збирали писемні пам'ятки і етнографічний матеріал, стали провідними російськими славістами другої половини XIX ст. і заснували наукові школи [5, с. 60–67; 11, с. 135–168; 14, с. 149–202].

Випускником Харківського університету 1833 р. був майбутній провідний російський славіст та візантиніст В. І. Григорович. Визнаючи необхідність зближення слов'янознавства і візантиністики у дослідженні історії, літератури та філології південних слов'ян, він, за словами В. П. Бузескула, наголошував на необхідності створення в Одесі кафедри слов'янської філології із “візантійським фоном” [5, с. 66]. Така кафедра була створена одночасно із заснуванням Новоросійського університету у 1865 р., її В. І. Григорович обіймав впродовж 1865–1876 рр. Високопрофесійні навички В. І. Григоровича у роботі з візантійськими джерелами, визнання ним беззаперечного зв'язку слов'янознавства та візантиністики зазначав Ф. І. Успенський [32, с. 31]. Провідну роль В. І. Григоровича у російському візантиністичному вченні середини XIX ст. визнавав І. В. Ягич [39, с. 483].

Із Харківським університетом безпосередньо пов'язані студентські роки і ранній етап викладацької діяльності (1842–1847) відомого російського вченого І. І. Срезневського (1812–1880). Багатогранна дослідницька робота, стажування в європейських університетах, захист першої в Росії докторської дисертації зі слов'янознавства дозволили вченому покинути Харківський університет, де він займав кафедру історії та літератури слов'янських нарід впродовж 1842–1847 рр., і відкрили йому шлях до кар'єри в Петербурзі. Свій від'їзд із Харкова І. І. Срезневський пояснював передусім відсутністю необхідної літератури, що ускладнювало наукову роботу. Харківська кафедра слов'янських мов залишалася вакантною впродовж наступних п'яти років. У Петербурзькому університеті він посів славистичну кафедру після смерті П. І. Прейса (1847) і в цей же час був запрошений до Головного педагогічного інституту [5, с. 758; 14, с. 171–172]. Тут І. І. Срезневський створив перші наукові праці на межі слов'янознавства та візантиністики, присвячені визначенню візантійських впливів у давньоруських письмових пам'ятках [список праць І. І. Срезневського 1850–1855 рр. див.: 10, с. 28–33], і підготував кількох учнів, які продовжили і розвинули цей дослідницький напрям. Наприклад, у контексті зародження історико-філологічних візантійсько-слов'янських студій на особливу увагу заслуговують його розвідки, присвячені русько-візантійським угодам X століття [28; 29].

Історико-філологічний напрям досліджень продовжив учень І. І. Срезневського М. О. Лавровський (1825–1899), один із перших у Російській імперії візантиністів-філологів, випускник Головного педа-

гогічного інституту в Петербурзі, який двадцять років викладав у Харківському університеті педагогіку та російську словесність (1855–1875). Його магістерська дисертація “О византийском элементе в языке договоров русских с греками” (1853) [13; 8, с. 101, 103, 107], в якій здійснено спробу визначити ступінь впливу візантійської традиції у дипломатичній практиці Русі, є вдалим прикладом глибокого філологічного аналізу давньоруських та візантійських пам’яток, а його методика “зворотного перекладу” є й надалі актуальною і для сучасної науки [аналіз вказаної праці М. О. Лавровського та відповідну літературу див: 6; 8].

Окремим науковим напрямом історико-філологічних досліджень середини XIX ст. стали студії, присвячені слов’янським першовчителам св. Кирилу та Мефодію. Детальний аналіз Кирило-Мефодіївських студій науковців українських земель Російської імперії міститься в роботах С. І. Лимана, який об’єктивно зазначає важливість цього дослідницького напрямку як для слов’янознавства, так і для візантиністики [16, с. 437; 17], а також С. І. Копилова, який називає “кирило-мефодіану” самостійним напрямом історико-славістичних досліджень [11, с. 205–210]. Ґрунтовні розвідки середини XIX ст. з місіонерської діяльності Кирила та Мефодія із детальним екскурсом до візантійської та слов’янської історії IX ст. належать викладачам Харківського університету, зокрема І. В. Платонову [список праць І. В. Платонова див.: 15], чії роботи, на жаль, не згадані в узагальнюючому нарисі історії слов’янознавства в Росії [14], а також М. О. Лавровському [див.: 14, с. 796–800; 11, с. 206; 17, с. 235–237], який займав харківську кафедру слов’янських мов впродовж 1851–1869 рр.

Дослідження візантинознавчої проблематики в університетах Російської імперії в середині XIX ст. було розпочато також у контексті церковної історії, церковного права, римського права; на півдні українських земель велися розкопки, що давали багатий матеріал з візантійської археології та мистецтвознавства. Втім, всі ці напрями на той час перебували у стадії зародження, відповідні розвідки були поодинокими, а в Харківському університеті в цей час майже не було відповідних спеціалістів.

Розширення тематики візантинознавчих студій і поява кваліфікованих фахівців у Харківському університеті відбулися вже від другої половини 60-х років XIX ст., цей період фактично збігся із переходом російської візантиністики на новий, вищий ступінь розвитку. Як слушно зауважував провідний російський візантиніст академік В. М. Бене-

шевич (1874–1938), якому належить спроба створити узагальнюючий нарис розвитку візантинознавчих студій у Росії [24], візантинознавство в Російській імперії до 1870 р. беззаперечно відставало від західноєвропейського через надто малу кількість фахівців, розрізненість їхніх зусиль та наукових інтересів, відсутність державної підтримки і зацікавленості громадських кіл. У своїй основі візантинознавство мало службовий характер, як допомога орієнталістам, класикам, дослідникам російської історії та літератури, представникам церковно-богословської науки, славістам [24, с. 605].

Г. Л. Курбатов зазначав, що в середині XIX ст. в Європі вже були створені умови для виникнення візантиністики як самостійної науки [12, с. 82–83]. Подібна ситуація, на його думку, складалася і в Росії, де в цей час було створено значне коло якісних досліджень русько-візантійських державних та культурних зв'язків, робіт із слов'янської філології, які містили слов'янські переклади візантійських джерел, а також праць з історії та літератури південних слов'ян [12, с. 77].

Розвиткові візантійських студій у контексті значного кола навчальних дисциплін сприяли позитивні явища в університетській історико-філологічній науці середини XIX ст. Викладання курсів всесвітньої історії поступово виходило на якісно новий рівень. Система виховання кадрів стала більш дієвою порівняно із попереднім періодом, обов'язкове закордонне стажування, що передувало призначенню на кафедри всесвітньої історії, надавало змогу кандидатам здобути необхідний викладацький досвід у європейських університетах і бібліотеках. У цей час провідні історики поривають із ранньою університетською традицією читання курсів за працями західноєвропейських науковців і розпочинають викладати “за власними записками”. Останній факт обов'язково зазначався в університетських документах і сприймався позитивно як адміністрацією, так і студентством [27, с. 71].

Одним із провідних напрямів стає дослідження та викладання історії середніх віків. Примітною рисою російської університетської медієвістики середини XIX ст., пов'язаної із діяльністю Т. М. Грановського та його учнів, В. Я. Шульгіна, М. М. Луніна та ін., стало домінування західноєвропейської проблематики, зумовлене т. зв. “західницькими симпатіями” професорів, а також тим, що тогочасна система підготовки викладачів всесвітньої історії була побудована на сприйнятті досвіду німецьких університетів. Через особливості підготовки маже всі викладачі всесвітньої історії університетів Російської імперії зна-

ли впливу гегелівської філософії та німецької історичної школи. Тому звернення до візантійської тематики в курсах із історії середньовіччя було переважно ситуативним, а в оцінках візантійської цивілізації домінувала вже згадана концепція Е. Гіббона. В Харківському університеті своєрідний прорив у викладанні всесвітньої історії пов'язаний із ім'ям М. М. Луніна, який мав надзвичайно високий рівень власної підготовки і викладацькі навички, за що набув звання “харківського Грановського”.

Перехід на якісно новий рівень викладання російської історії та славістичних дисциплін, у контексті яких передбачалось звернення до візантійської тематики, в Харківському університеті відбувся завдяки кваліфікованим спеціалістам, а саме О. П. Зерніну, І. І. Срезневському та П. О. Лавровському.

Отже, в середині XIX ст. в університетах Російської імперії і зокрема в Харківському університеті було створено передумови для становлення візантиністики як університетської дисципліни і розпочато різнопланові візантинознавчі студії переважно в контексті вивчення історії Росії і південних слов'ян. У 70-ті роки XIX ст. візантиністика перетворюється на самостійну галузь історичної науки, розпочинається становлення російської школи наукового візантинознавства.

Джерела та література

1. Аврус А. И. История российских университетов / А. И. Аврус. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 85 с.
2. Баданов В. Г. Хранитель русской истории: Н. Г. Устрялов / В. Г. Баданов [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://gosacad.karelia.ru/file.cgi?id=630>. Дата звернення: 21 серпня 2013 р.
3. Бороздин И. Н. Т. Н. Грановский и вопросы истории Византии / И. Н. Бороздин // ВВ. – 1956. – Т. 11. – С. 271–278.
4. Брачев В. С. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004) / В. С. Брачев, А. Ю. Дворниченко. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2004. – 384 с.
5. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века / В. П. Бузескул. – М.: Индрик, 2008. – 832 с.
6. Домановская М. Е. Н. А. Лавровский – автор методики “обратного перевода” в исследовании русско-византийских договоров X в. / М. Е. Домановская // Византия и византийское наследие в России и мире: Тезисы докладов XX Всероссийской научной сессии византинистов / Под ред. М. В. Грацианского, П. В. Кузенкова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2013. – С. 92–95.

7. Домановська М. Є. Василь Карлович Надлер як візантиніст / М. Є. Домановська // Вісник Харківського націон. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – № 939. – Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 14. – 2011. – № 939. – С. 41–48.

8. Домановська М. Є. М. О. Лавровський (1825–1899) про русько-візантійські угоди X ст. / М. Є. Домановська // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 101–111.

9. Историко-филологический ф-т Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Харьков: САГА, 2007. – 464 с.

10. Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня його народження): біобібліогр. покажч. / Уклад. О. С. Журавльова та ін. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 185 с.

11. Копилов С. А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. А. Копилов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 464 с.

12. Курбатов Г. Л. История Византии (историография) / Г. Л. Курбатов. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1975. – 256 с.

13. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками / Н. А. Лавровский. – СПб.: Тип. Имп. АН, 1853. – 159 с.

14. Лаптева Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лаптева. – М.: Индрик, 2005. – 848 с.

15. Лиман С. И. Кирилло-мефодиевская проблема в научном наследии И. В. Платонова (1803–1890) / С. И. Лиман // Харківський історіографічний збірник. – 2008. – Вип. 9. – С. 154–163.

16. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х годов) / С. И. Лиман. – Харьков: ХГАК, 2009. – 688 с.

17. Лиман С. И. Харьковская школа Кирилло-Мефодияны / С. И. Лиман // Дриновский сборник. – Харьков; Софія: Акад. вид-во ім. М. Дринова, 2007. – Т. 5. – С. 230–239.

18. Лиман С. И. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 71–86.

19. Лиман С. И. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2008. – С. 51–68.

20. Лиман С. И. Харьковский период научно-педагогической деятельности Александра Петровича Зернина (1821–1866) / С. И. Лиман, С. Б. Со-

рочан // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762. – Серія: Історія. – Вип. 39. – С. 239–251.

21. Лунин М. М. История средних веков: [Лекции проф. М. М. Лунина, записанные студентом Д. Чириковым] // Відділ рукописів ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Спр. 545/с. 458 л.

22. Лунин М. М. Средняя история: Лекции // Відділ рукописів ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Спр. 403/с. 90 л.

23. Медведев И. П. Из истории петербургского византиноведения. Истоки и становление / И. П. Медведев // Византийский временник. – 2003. – Т. 62. – С. 97–113.

24. Медведев И. П. Неопубликованные материалы В. Н. Бенешевича по истории византиноведения / И. П. Медведев // Рукописное наследие русских византистов в архивах Санкт-Петербурга / Под ред. И. П. Медведева. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – С. 574–611.

25. Медведев И. П. Петербургское византиноведение. Страницы истории / И. П. Медведев. – СПб.: Алетейя, 2006. – С. 9–20;

26. Общий Устав Императорских Российских университетов. – Глава 2. – Разделы 11, 12, 14 [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.lexed.ru/pravo/theory/history/1835.html>. Дата звернення: 23 серпня 2013 р.

27. Перковская Г. А. Развитие исторического образования в университетах России во второй половине XVIII – начале XX в.: Дисс. ... канд. ист. наук / Г. А. Перковская. – Ставрополь, 2005. – 260 с.

28. Срезневский И. И. О договорах Олега с греками / И. И. Срезневский // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1852. – Т. 1. – Вып. 7. – Стб. 309–314.

29. Срезневский И. И. Договоры с греками / И. И. Срезневский // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1854. – Т. 3. – Вып. 7. – Стб. 257–295.

30. Станкевич А. Тимофей Николаевич Грановский (биографический очерк) / А. Станкевич. – М.: Тип. Грачева и К°, 1869. – 306 с.

31. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському університеті Св. Володимира (до 175-річчя від дня заснування) / О. О. Тарасенко [Ел. ресурс] // Режим доступа: http://leadership.kmpu.edu.ua/history_journal/stat/pdf Дата звернення: 27 травня 2013.

32. Успенский Ф. И. Воспоминания о В. И. Григоровиче / Ф. И. Успенский // Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете. – 1890. – Т. 1. – С. 15–52.

33. Успенский Ф. И. Из истории византиноведения в России / Ф. И. Успенский // Анналы. – 1922. – Т. 1. – С. 110–126.

34. Устрялов Н. Русская история Ч. 1–5. Н. Устрялов. – СПб.: Тип. Росс. Акад., 1837–1841.
35. Фролов Э. Д. Русская наука об античности: Историографические очерки. – Изд. 2-е, исправл. и доп. / Э. Д. Фролов. – СПб.: Издат. центр “Гуманитарная Академия”, 2006. – 616 с.
36. Цамутали А. Н. Петербургская школа византиноведения / А. Н. Цамутали // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. 23: XVIII Международн. конгресс византинистов (Москва, 8–15 августа 1991 г.). – Л.: Наука, 1991. – С. 5–19.
37. Чеканов В. Ю. Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. – канд. іст. наук / В. Ю. Чеканов. – К., 2009. – С. 3 (всього 18 с.).
38. Шульгин В. Я. Курс истории средних веков для воспитанников и воспитанниц средних учебных заведений. – 5-е изд. / В. Я. Шульгин. – К.: Тип. ун-та, 1862. – 278 с.
39. Энциклопедия славянской филологии – Изд. ОРЯС Имп. АН. Под ред. И. В. Ягича. – Вып. 1: Ягич И. В. История славянской филологии. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1910. – 972 с.

Марина Домановська (Харків, Україна). Загальні умови розвитку візантиністики в Російській імперії і початок візантійських студій у Харківському університеті (початок XIX – 60-ті роки XIX ст.)

У статті надано характеристику особливостей розвитку історико-філологічної науки в Росії першої половини XIX ст. у контексті становлення візантинознавства як наукової та навчальної дисципліни, визначено умови і особливості зародження візантійських студій в Харківському університеті.

Ключові слова: візантиністика, славістика, філологія, Харківський університет.

Марина Домановская (Харьков, Украина). Условия развития византистики в Российской империи и зарождение византийских исследований в Харьковском университете (начало XIX – 60-е годы XIX в.)

В статье дана характеристика особенностей развития историко-филологической науки в России первой половины XIX в. в контексте становления византиноведения как научной и учебной дисциплины, определены условия и особенности зарождения византийских исследований в Харьковском университете.

Ключевые слова: византистика, славистика, филология, Харьковский университет.

Maryna Domanovska (*Kharkiv, Ukraine*). **The Conditions of the Development of Byzantine Studies in Russian Empire and their Emergence at Kharkiv University (the beginning of the 19 – 60 years of the 19th cent.)**

The paper presents the characteristic features of the development of History and Philology in Russian Empire in the first half of the 19th century in the context of the emergence of Byzantine studies as a scientific and academic discipline, the conditions for the origin and characteristics of Byzantine studies at Kharkiv University are also presented.

Key words: Byzantine studies, Slavic Studies, Philology, Kharkiv University.

Юрій НЕТРЕБА

(Київ, Україна)

УДК: 929.52 Кудашев

Князь Сергій Данилович Кудашев – герой війни і київський губернатор

Біографія Сергія Даниловича Кудашева, його військова та чиновницька кар'єра належать до малодосліджених тем в українській та російській історіографіях. Князь був учасником війни 1812 року, займав високі адміністративні посади, тож висвітлення ключових питань його життєвого шляху є важливим для розвитку історії України. Крім того, Кудашеви були родичами впливових родин того часу – Потоцьких, Браницьких, Бердяєвих, Подолинських та ін. Князь Сергій належав до родини Кудашевих, що вела свій родовід від татарських мурз, які прийняли православ'я, інша гілка, більш чисельна, залишилась у мусульманстві. Народився у 1795 р., був третім сином у сім'ї після Миколи та Костянтина (помер у 10 річному віці). Місце народження Сергія Даниловича невідоме. Ймовірно перші роки пройшли у с. Малій Висці, оскільки там проживали у той час його батьки. Саме там він згадується як хрещений батько (“восприемник”) 1801 р. у Федора Повара, Петра Кучера, а також його сестра Олександра у ролі хрещеної у Якова Дворового [1]. Судячи із прізвищ, це були дворові селяни Кудашевих, тож можна відзначити досить теплі стосунки між паничами та особисто залежними. На відміну від старшого брата Миколи, котрий навчався у приватних вчителів (про це згадує родичка по матері Катерині Сергіївні Кудашевій, уродженій Баратовій, О. Смирнова-Россет [2]), і здобув блискучу домашню освіту, Сергій навчався у Дворянському інституті, що згодом став називатись Ришельєвський ліцей. Під час навчання він жив у Одесі у своїх родичів Россетів. 10 жовтня 1812 р. С. Кудашев юнкером вступив на службу в Павлоградський гусарський полк і отримав чин корнета [3; 8].

Якщо порівнювати життєвий шлях двох братів – Миколи і Сергія, то молодший брат перебував трохи у тіні старшого. Микола Данилович

значно раніше і швидше просувався по кар'єрних сходинках і, незважаючи на молодий вік, здобув звання генерал-майора, одружився з донькою Михайла Іларіоновича Кутузова, був загальним улюбленцем, про нього поет В. Жуковський написав у вірші “Поет у стані російських воїнів” (1812) “...Кудашев скоком через рів...”, його портрет знаходився у військовій галереї Зимового палацу (нині музей Ермітаж). Князь Сергій просувався по військовій службі повільніше і не здобув високих воєнних чинів, хоча довів свою особисту хоробрість. Важко порівняти чиновницькі здобутки братів, адже Микола Данилович помер від ран у молодому віці.

Павлоградський гусарський полк мав багату і давню історію. Був сформований в червні 1783 р. на базі Дніпровського та Катеринославського пікінерних полків, брав участь у закордонних походах російської армії та Аустерліцькій битві. Командиром полку, коли ніс службу С. Д. Кудашев, був полковник С. Жевахов Павлоградські гусари прикривали київський напрямок у складі 3-ої армії генерала від кавалерії А. П. Тормасова.

Князь С. Д. Кудашев брав участь у закордонному поході російської армії; особливо слід згадати битву біля містечка Кульм 17–18 серпня 1813 р., де російська армія під командуванням графа Остермана-Толстого спочатку стримала натиск сил французького корпусу генерала Д. Вандама, що мав чисельну перевагу. Бій тривав два дні. Наступного дня підійшли пруські сили генерала Клейста і з тилу вдарили по французах. Французи були оточені і здались у полон, лише малому загону вдалося з великими втратами прорватись. Генерал Вандам капітулював, переможці захопили гармати та інші великі трофеї.

За особисту хоробрість в бою під Кульмом С. Кудашев був нагороджений орденом св. Анни 4-го ступеня. За “височайшим” наказом звільнений у відставку 17 листопада 1816 р.

Саме з цього часу починається новий етап у житті князя. Він, за прикладом свого батька Данила Івановича, що довгий час обіймав різні досить значні посади у Новоросійській губернській канцелярії, переходить на чиновницьку службу. 25 червня 1826 р. отримує звання камер-юнкера з перейменуванням в титулярні радники [3; 8]. Згідно з табелем про ранги російської імперії камер-юнкер – це придворний чин, що відповідав військовому чину піхотного капітана. Вже в липні того ж року Сергій Данилович отримує посаду чиновника для особливих доручень. На цю посаду, як правило, призначався молодий, перспективний чинов-

ник, що мав виконувати особливі доручення, які мали залишатись конфіденційними і не підлягали розголошенню. Ця посада ставала містком до успішного сходження по чиновницькій стежці. В цей час на посаду київського військового губернатора, що тривалий час залишалась вакантною, вступає Павло Желтухін. Слід відзначити, що життєві шляхи князя Кудашева та губернатора Желтухіна не перший раз перетнулися, адже обоє брали участь у закордонних походах та тих самих битвах; ймовірно, що саме це відіграло певну роль у швидкому кар'єрному зростанні Сергія Даниловича. 22 лютого 1828 р. Петро Федорович Желтухін призначається повноважним представником дивана в князівстві Молдавії та Валахії [3; 8]. Князь Кудашев супроводжує його, виконуючи різні дипломатичні доручення. За відмінну та старанну службу на цій посаді отримує орден св. Анни 3-го ступеня від генерал-фельдмаршала графа Дібіча-Забайкальського [3; 8]. Після смерті Петра Федоровича Желтухіна продовжує службу при його заступниках. У 1832 р. за придушення польського повстання в Київській губернії нагороджений золотою табакеркою та за поданням губернатора отримав чин колезького асесора, у 1833 р. призначений членом комітету з благоустрою м. Києва та членом театральної дирекції. Кілька разів виконував обов'язки губернатора в 1840 та 1841 рр. Отримав відзнаку за відмінну 15-річну службу та орден св. Анни 2-го ступеня. Князь Кудашев вийшов у відставку у чині статського радника. У цей час здоров'я Сергія Даниловича погіршується, і він більшість часу проводить у с. Малій Висці, де знаходився маєток Кудашевих. Князь отримав його за заповітом матері як спадкоємець по чоловічій лінії, крім Малої Виски, йому відходило с. Яблунів Канівського повіту Київської губернії, за дружиною він отримав також землі у Вінницькому і Літинському повітах Подільської губернії. Сергій Данилович мав десятеро дітей: шестеро синів – Олексія, Віктора, Миколу, Олександра, Володимира, Сергія та четверо дочок – Марію, Катерину, Ольгу та Олександру. Його дружиною була представниця відомого французького графського роду Шуазель-Гоф'є Матильда Октавії. Дуже скупі факти залишила нам історія про цю жінку, вже згадувана О. Смирнова-Россет писала так: "... вона була сліпучої краси, кохала чоловіка і мирилась з невістками – Корба, Бельською та Гербель" [2; с. 125]. Шуазель-Гоф'є під час французької революції переїхали до Росії і розпочали службу російському імператору. Октавії Шуазель-Гоф'є – батько Матильди – брав участь у суворовських походах під час російсько-турецької війни. Французький рід отримав землі на Поділлі.

Сергій Данилович Кудашев ще деякий час обіймав посаду херсонського предводителя дворянства, проте стан здоров'я погіршувався. Незабаром він доручив своєму наймолодшому синові Сергію Сергійовичу займатись справами господарства та керувати маєтками [5; арк. 216]. Згодом він склав заповіт, за яким село Мала Виска, що на той час набуло статус містечка, було поділено між його синами та дружиною Матильдою [6; арк. 10]. Лише Олександр Сергійович Кудашев відмовився від своєї частки спадку на користь брата Володимира, у якого позичав гроші. Матильда Октавіївна відмовилась від своєї частки на користь Миколи Сергійовича, що мав сплачувати їй щорічну ренту у розмірі 1600 рублів ріблом [6; арк. 11]. Кудашева-Шуазель-Гоф'є хотіла проживати у Києві і з цієї метою придбала помешкання в місті. Двоповерховий будинок під № 33 розташовувався у Двірцевій частині Києва [7; 5]. Через деякий час княгиня померла і була похована на Байковому кладовищі, на ділянці, де в той час ховали католиків та лютеран. Матильда Октавіївна залишилась католичкою, хоча її діти сповідували православну віру. Зберігся запис у Олександрівському костелі про її смерть. Сергія ж Даниловича Кудашева було поховано біля Ближніх печер Києво-Печерської лаври [8; 3], де також похована його мати – Катерина Сергіївна Кудашева-Баратова та донька сестри малолітня Катерина Гербель. На місці поховання було встановлено білий хрест з написом “Князю Сергею Даниловичу Кудашеву рожд. 29 мая 1795 г. сконч. 18 марта 1862 г. его скорбящая вдова”. Цей хрест досі стоїть біля входу до Ближніх печер.

Князь Сергій Данилович Кудашев – камергер двору, статський радник, що мав цілу низку нагород, зробив успішну кар'єру як військовий, герой російсько-французької війни, брав участь у багатьох її великих баталіях. Чиновницьку службу розпочав із нижчих чинів і закінчив найвищими щаблями. Слід додати, що його діти продовжили справу батька. Так, Микола і Володимир брали участь у Кримській війні, за що отримали нагороди і відзнаки за мужність, Олександр та найменший Сергій досягли значних успіхів як чиновники, продовжуючи традиції батька й діда. Крім того, Микола Сергійович виконував обов'язки предводителя дворянства Волинської губернії. Князь Сергій Данилович Кудашев зберіг статус сім'ї, його нащадки теж мали високий статус, немалі кошти, значний вплив зв'язки у вищих колах Російської імперії.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 37: Херсонська духовна консисторія. – Оп. 3. – Спр. 38.
2. Смирнова-Россет А. О. Дневник. Воспоминания / Отв. ред. В. Э. Вацуро. – М: Наука, 1989. – 792 с.
3. Державний архів Київської області. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 5.
4. Центральний державний історичний архів в м. Києві. – Ф. 486. – Оп. 1. – Спр. 10456. – 45 арк.
5. Там само. – Оп. 5. – Спр. 427. – Арк. 216–217.
6. Там само. – Оп. 1. – Спр. 2345. – 19 арк.
7. Там само. – Спр. 9726. – 7 арк.
8. Там само. – Ф. 442. – Оп. 39. – Спр. 10. – 3 арк.

Юрій Нетреба (*Київ, Україна*). Князь Сергій Данилович Кудашев – герой війни і київський губернатор

Стаття висвітлює біографію князя Сергія Кудашева. На базі архівних джерел та літератури розкриваються ключові віхи життя Сергія Даниловича та його сім'ї.

Ключові слова: князь, Сергій Кудашев, біографія, кар'єра, війна.

Юрий Нетреба (*Киев, Украина*). Князь Сергей Данилович Кудашев – герой войны и киевский губернатор

Статья освещает биографию князя Сергея Кудашева. На базе архивных источников и литературы показаны основные этапы жизни Сергея Даниловича и его семьи.

Ключевые слова: князь, Сергей Кудашев, биография, карьера, война.

Yuriy Netroba (*Kyiv, Ukraina*) Prince Sergiy Kudashev – the Hero of the War and Kyivan Governor

The article biography of Prince Sergiy Kudashev is researched. The main periods of the Kudashev's family and his own life from the beginning of his military career up to the tragic end on the base of the archive sources and literature are reflected.

Key words: Prince, Sergiy Kudashev, biography, career, war.

Тетяна ВОДОТИКА

(Київ, Україна)

УДК: 930.2(477.7) “19”

Демографічні переписи як джерело до історії змін у структурі зайнятості населення Катеринослава у другій половині XIX ст.

Останніми роками вивчення історії міст періоду імперської модернізації посідає чільне місце у дослідницьких пріоритетах світової та вітчизняної науки. У монографічній літературі оприлюднено історіографічні, джерелознавчі та теоретико-методологічні огляди відповідної проблематики, що дає змогу безпосередньо перейти до нашої теми [5; 8; 9]. Наголосимо лише на особливій актуальності вивчення історії Катеринослава, змін структури зайнятості як відображення поступу модернізації та індустріалізації. Еволюція структури зайнятості має стати головною ілюстрацією до тези про лідируючі позиції Катеринослава на шляху до індустріального суспільства.

Нагальною проблемою коректної реконструкції структури зайнятості Катеринослава є пошук адекватних джерел. Загальновідомо, що найбільш достовірними джерелами щодо перебігу соціальних змін є загальні демографічні переписи населення і що єдиний загальний перепис в Російській імперії було проведено 1897 р. Зважаючи на те, що програма перепису не передбачала вивчення соціального змісту ходи модернізації, питання полягає у методиці використання його матеріалів. Очевидно, що суто ілюстративний підхід дає дуже непевні та опосередковані уявлення про зміни соціальної структури, склад підприємців і т. п. [10, 32–69] Більш продуктивним видається шлях перерахунку матеріалів перепису 1897 р. Так, можна перерахувати відомості щодо розподілу занять самодіяльного населення для з'ясування чисельності, питомої ваги і розподілу за галузями виробництва. Такий перерахунок дозволяє з'ясувати сутнісні аспекти наслідків модернізації і стану підприємництва [6]. Проте він фіксує лише статистичну картину на 1897 р. і не дає можливості уявити шляхи поступу зазначених феноменів. Для

коректного аналізу динаміки потрібні інші загальні переписи, але їх не було. Однак це не може бути достатнім підґрунтям для відмови від пошуку зіставних масових статистичних джерел. Першим кроком на цьому шляху став пошук інших масових демографічних джерел. Відомо, що з 1860-х рр. у Російській імперії стали проводитися місцеві переписи, переважно у великих і губернських містах. За 1862–1917 рр. в імперії було проведено не менше 200-т місцевих переписів [7]. Зокрема, за даними Демографічного енциклопедичного словника, переписи проводились у Катеринославі (Дніпропетровську) 12.1865 р., 1873 р. і 19–24.09.1917 р.; Житомирі – 18.12.1873 р.; Києві – 02.03.1874 р. і 1916 р.; Миколаєві – 27.04.1875 р.; Одесі – 05.09.1873 р., 1879 р. і 01.12.1892 р.; Харкові – 13.03.1866 р., 25.03.1873 р., 29.04.1879 р., 08.12.1912 р., 10.05.1916 р.; Херсоні – 1887 р. [7].

Втім, не всі переписи дійсно були проведені. Так, Херсонська губернська адміністрація переклала цю справу на земство без виділення ресурсів, а останнє видало за перепис поточну статистику, а потім всі “звітували” [1, 8 зв.; 2, 3]. Крім того, пошук матеріалів місцевих переписів пов’язаний з чималими труднощами через їх оприлюднення у малотиражних місцевих виданнях, які тепер є щонайменше раритетними. До того ж опубліковані результати через їхній обсяг, зайву дріб’язковість, фрагментарність і т.п. часто є мало придатними для використання як джерела. Проте головна проблема використання матеріалів місцевих переписів як джерела полягає у їхніх внутрішніх особливостях. Переписи є різноманітними за ступенем точності, організації, повнотою врахування сутнісних рис підприємництва і соціально-демографічних змін, повнотою аналізу первинних матеріалів тощо.

Міський одноденний перепис Катеринослава був проведений у грудні 1865 р. Його результати було опубліковано у “Пам’ятній книжці Катеринославської губернії” за 1867 р. [3]. Вибір саме цього міста обумовлюється як його “лідерством” на шляху модернізації, так і репрезентативністю. Так, населення Катеринослава у 112,8 тис. складало 4,0% міського і 0,49% всього населення Підросійської України (йдеться про 22989,5 тис. кількості усього населення та 2853,4 тис. міського) [9, 56].

Практично всі міські переписи проводились узимку (час найменшої рухливості населення) у короткі терміни (найчастіше одноденні), були тісно взаємопов’язаними з обліком квартир, будинків і власності. Соціальні ознаки – соціальний склад населення, джерела прибутків, професійний склад тощо – враховувались лише у поодиноких пере-

писах. Нерідко через обмеженість ресурсів використовувався рекомендований міжнародними статистичними конгресами метод самообстеження населення, що у специфічних умовах Російської імперії давало своєрідні результати. У статті робиться спроба розпочати подолання цієї традиції шляхом порівняльного аналізу Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. і міського перепису Катеринослава 1865 р. та з'ясувати глибину, напрямок і наслідки модернізації та поступу підприємництва міст Підросійської України протягом другої половини XIX ст.

У матеріалах Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. за основу було взято таблицю XXI “Розподіл населення за групами занять” і проведено перерахунок даних шляхом “згортання” 65-ти дрібних груп занять населення у більші згідно із сучасними уявленнями про структуру економіки та підприємництва. Таких сфер вийшло 8 – фінанси, торгівля, будівництво, сфера послуг, транспорт і зв’язок та промисловість і ремесло, в тому числі індустріальні. Скажімо, у сферу торгівлі було включено 14 груп занять – торгове посередництво, торгівля “в цілому”, торгівля живою худобою, зерновими, іншими продуктами сільського господарства, торгівля будівельними матеріалами і паливом, торгівля розносна і роздрібна тощо. З міського перепису Катеринослава було взято відповідну таблицю. Серед зафіксованих переписом 1865 р. у Катеринославі 128-ми видів занять до сфери фінансів було віднесено 2 (мінйяли, фактори), до торгівлі – 5 (власники шинків, купці та їхні прикажчики, “хлопчики при лавках” і дрібні торгівці) [3, 154–295].

Звернемо увагу на різке збільшення чисельності населення і працюючих. Якщо перший показник зріс майже у 5 разів, то другий – в 11,3 раза. Крім збільшення питомої ваги працюючих, цьому сприяла активна міграція працездатної молоді. Так, за 1865–1897 рр. серед мешканців Катеринослава питома вага народжених у місті зменшилась з 46,67% до 31,40% або у 1,5 раза, а частка мігрантів з інших губерній імперії зросла з 26,11% до 53,38%. Симптоматичним є збільшення іноземців із 143-х до 901-го [3, 154–295; 4, 39–46].

Не менш показові зміни відбулись і в галузевій структурі зайнятості. Ознакою Катеринослава як нового індустріального центру стало різке зростання ролі промисловості, транспорту і зв’язку, насамперед їх модерних сегментів. Так, питома вага зайнятих у промисловості зросла з 40,75% до 45,10%, в т.ч. в індустріальному виробництві з 1,31% до 17,04%, або у 13 разів! Якщо 1865 р. лише 3,21% зайнятих у про-

мисловості працювали в індустріальному виробництві, то 1897 р. – 37,77%. Проте різке зростання працюючих, передусім на механічному виробництві, є рисою початкового етапу індустріалізації. Про початковість цього процесу і дешевизну робочої сили свідчить і той факт, що навіть 1897 р. у Катеринославі лише $\frac{1}{3}$ зайнятих у промисловості була пов'язана із модерним виробництвом, а $\frac{2}{3}$ (62,23%) – з традиційним. Утім, це співвідношення у Києві та Бердичеві було у рази гірше (76,72% і 85,99% відповідно). Очевидно, що ця риса імперського проекту модернізації – збереження традиційного укладу – забезпечувала надприбутки через дешевизну робочої сили, низькі ціни на продукцію традиційної промисловості і монополю високої на індустріальні вироби. Саме це приваблювало капітали, нові технології і т.п. [3, 154–295; 4, 39–46]

Глибинні якісні зміни відбулись у транспорті та зв'язку. Так, питома вага зайнятих у цій галузі серед працюючих зросла з 4,01% до 15,86%, або вчетверо, причому 1897 р. майже $\frac{2}{3}$ (точніше, 60,44%) були зайняті в індустріальній сфері – пароплави, залізниці, телеграф. Отже, саме у цій сфері були чи не найкращі умови для інноваційного підприємництва. Така закономірність має загальносвітовий характер, але проявилась з різною глибиною: 1897 р. з модерним транспортом і зв'язком було пов'язано 30,15% зайнятих у цій галузі бердичівців, 32,35% киян і 60,44% катеринославіців. Ця ієрархія прямо пропорційна глибині індустріальної модернізації в кожному місті [3, 154–295; 4, 39–46].

За 1865–1897 рр. у Катеринославі з 17,94% до 25,11% зросла частка торгівлі внаслідок індустріалізації – зростання товарності економіки та розширення потреб у промислових товарах. За 1865–1897 рр. у Катеринославі скоротилась питома вага будівництва і сфери послуг як напрямків підприємництва, хоча природа цього скорочення різна. Частка будівництва впала з 12,86% до 7,76% через поліпшення структури підприємницького капіталу з прискореним вкладанням грошей у машини й механізми. Друга причина є радше негативною – маємо на увазі відсутність масового житлового будівництва, що мало наслідком різке погіршення житлових умов працюючих і штучне скорочення внутрішнього ринку – будівництво потребує металу, цегли, скла, деревини, хатнього начиння тощо. Схожі негативні фактори призвели до скорочення питомої ваги сфери послуг з 23,85% 1865 р. до 5,56% 1897 р., тобто у 4,3 рази. Вочевидь, головними причинами цього були дешева робоча сила, слабкість робітничого руху та брак соціальної

відповідальності підприємців, які за прибутками сьогодення не бачили завтрашніх соціальних та економічних проблем.

Усі перелічені зміни у галузях зайнятості і сферах підприємництва характерні для першого етапу “навздогінної” індустріальної модернізації. На кінець XIX ст. й далі тривала боротьба традиційного і модерного укладів, що було природним і позитивним явищем для обох учасників. Вкрай негативний відбиток на природні труднощі індустріалізації накладав імперський проект, що гальмував прогресивні тенденції, консервуючи застарілі, поглиблював соціальні протиріччя і запропонував суспільству надмірну соціальну ціну модернізації. Можна навіть вести мову про історичну приреченість для України російського імперського (чи євразійського) проекту модернізації.

Зміна галузевої структури зайнятості та сфер підприємництва населення Катеринослава протягом останньої третини XIX ст. (1865–1897 рр.)

Рік Галузь	початок останньої третини XIX ст.		1897		Порів- няння
	абсолютні цифри	у %	абсолютні цифри	у %	у%
Фінанси	436	1,06%	18766	7,46%	703,77%
Торгівля	9979	24,31%	61174	24,31%	0,00%
Промисловість та ремесло	17491	42,60%	100783	40,04%	93,99%
В тому числі індустріальне виробництво	845	2,06% (4,83%)	26311	10,45% (26,11%)	507,28% (540,58)
Будівництво	5137	12,51%	16586	6,58%	52,60%
Транспорт і зв'язок	4417	10,76%	30210	12,00%	111,52%
В тому числі індустріальні	1323	3,22% (29,95%)	12442	4,94% (41,19%)	153,42% (137,53%)
Сфера послуг	3595	8,76%	24191	9,61%	109,70%
Разом	41055	100,00%	251692	100,00%	

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф.Р–39П: Херсонская областная редколлегия тома “Історія міст і сіл УРСР”. – Оп. 1. – Спр. 314: Выписки из печатных изданий по истории г. Херсона и сел Херсонского уезда. 18 – начало 19 века. – Арк. 8 зв.
2. ДАХО. – Ф. 4: Херсонская городская управа. – Оп. 1. – Спр. 10: Сообщения Херсонского губернского статистического комитета о количестве в росте населения г. Херсона. 3.02.1911 – 21.02.1911. – 3 арк.
3. Об однодневном исчислении жителей г. Екатеринослава, произведенном 20 декабря // Памятная книга Екатеринославской губернии. 1867 г. – Ч. II. – Отдел I: Материалы для статистики Екатеринославской губернии. – Б. м., б. г. – С. 154–295.
4. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 13. Екатеринославская губерния. – С.-Петербург: Изд. центр. статист. к-та МВД, 1904. – С. 39–46.
5. Верменич Я. В. Исторична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Я. В. Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 306 с.
6. Водотика Т. С. Поляки у Херсоні за Всеросійським переписом 1897 р. / Т. Водотика // Південний архів: Істор. науки: Зб. наук. праць. – Вип. 16. – Херсон: ХДУ, 2004. – С. 21–30.
7. Волков А. Г., Гозулов А. И., Григорьянц М. Г. Переписи населения в России и СССР / А. Волков, А. Гозулов, М. Григорьянц // Демографический энциклопедический словарь. – М.: Совет. энцикл., 1985. – С. 322–324.
8. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1914 роки) / В. М. Константинова. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. – 596 с.
9. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
10. Шелестов Д. К. Историческая демография: Учебн. пос. для вузов по спец. “история” / Д. К. Шелестов. – М.: Высш. шк., 1987. – С. 32–69.

Тетяна Водотика (*Київ, Україна*). **Демографічні переписи як джерело до історії змін у структурі зайнятості населення Катеринослава у другій половині XIX ст.**

У статті аналізуються зміни структури зайнятості населення Катеринослава упродовж 1865–1897 рр. під впливом процесів модернізації та

індустріалізації. Джерелами аналізу стали матеріали міського перепису 1865 р. та Першого загального перепису 1897 р.

Ключові слова: структура зайнятості, Катеринослав, індустріальне суспільство, модернізація.

Татьяна Водотыка (*Київ, Україна*). **Демографические переписи как источник изучения изменений в структуре занятости населения Екатеринослава во второй половине XIX в.**

В статье анализируются изменения структуры занятости населения Екатеринослава в 1865–1897 гг. под влиянием процессов модернизации и индустриализации. Источниками анализа послужили демографические переписи – однодневная перепись Екатеринослава 1865 г. и Первая Всеобщая перепись населения 1897 г.

Ключевые слова: структура занятости, Екатеринослав, индустриальное общество, модернизация.

Tetyana Vodotyka (*Kyiv, Ukraine*). **The Demographic Censuses as a Source for Researching Changes in Employment Patterns in Katerynoslav During 1865–1897**

In the article changes in employment patterns of the population of Katerynoslav are analyzed. It is pointed out, that these changes were affected by the processes of establishing of industrial society and modernization. Demographic censuses of 1865 and 1897 were the main sources for the research.

Key words: employment patterns, Katerynoslav, industrial society, modernization

Олександр ЧЕРЕМІСІН

(Херсон, Україна)

УДК: 94 (477.7)

Міське самоврядування Херсона на рубежі XIX – XX століть

Головним завданням сучасного українського державотворення є вдосконалення системи державного управління, що потребує проведення широкомасштабних реформ. Їх основна мета має полягати у перетворенні існуючої адміністративної системи в один із визначальних чинників прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Українське суспільство, забезпечуючи ефективну організацію виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях управління та формуючи сучасну систему місцевого самоврядування, не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і історичний, що дає змогу вивчати та аналізувати процес становлення Української держави. Управлінські взаємовідносини минулих епох не зникають безслідно, вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадковані культура та технологія управління, свідомість людей, суб'єктивні права та обов'язки, законність, існуючий правовий порядок тощо.

Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна. Незважаючи на те, що низка праць має публіцистичний характер, більшість із них містить широкий матеріал щодо правових норм, основних положень “Жалуваної грамоти” 1785 року, “Міських положень” 1870 та 1892 рр. і практичної роботи органів самоврядування.

У радянській історіографії в окремих, не надто численних працях надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтовного аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів або міст. Це зумовлювалось упередженим негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому і до його господарської діяльності зокрема.

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави і проведенням широкого спектру реформ в Україні 1990-х рр. активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, зокрема й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування.

Однак, незважаючи на багатство та розмаїття досліджень щодо діяльності міського самоврядування, до сьогодні майже не розглядалися питання організації діяльності муніципалітетів на побутовому рівні, ставлення міського населення до гласних тощо.

Дане дослідження є спробою відтворити професійні портрет гласних муніципалітету, охарактеризувати їхні погляди, думки, ініціативи.

Реальніше уявити хід минулого, орієнтуватися в подіях допомагає звернення до матеріалів преси. У періодиці публікувалися статті щодо діяльності міського самоврядування на ниві благоустрою, статистичні матеріали, історичні описи. У них найперше друкувалися офіційні відомості щодо міського самоврядування, подавали аналіз фінансово-економічної діяльності міста, дані про розвиток господарства, інформація про склад гласних, результати виборів, стенограми засідань муніципалітету, конкурсні оголошення та ін. Отже, зважаючи на ці моменти матеріали періодичної преси стали важливим джерелом, аналіз професійної діяльності гласних здійснювався на основі даних цих матеріалів.

Пересічну людину, яка вирішувала звітати на засідання Міської думи, прикро вражало довге очікування відкриття роботи муніципалітету. Повільно і неквапливо збиралися гласні, поки не набирала їхня необхідна кількість (кворум), і тоді, міський голова дзвоником скликав усіх і оголошував засідання Міської думи відкритим. Херсонці поважно називали гласних муніципалітету “батьками міста” і були постійно вкрай незадоволені їхньою повільною роботою на засіданнях, коли монотонно зачитувалися доповіді, рідко відбувалися дебати і можна було тільки і почути декілька фраз: “приймаємо?” – “приймаємо!”. Активізація роботи гласних відбувалась лише під час розгляду невеликої кількості питань, пов'язаних з портом, водопроводом та каналізацією, скаргами тощо. Цілковитий індиферентизм міських гласних проявлявся при розгляді питань щодо залізниці, дніпровського гирла, культурно-масових заходів. Відчувалось таке відношення. До цього ставились, ніби йшлося про якісь непотрібні для міста справи [1, 2].

Активних учасників в роботі Міської думи було небагато, від 10-ти до 17-ти гласних, всі інші являли собою інертну масу, яка докладала

неймовірні, просто “героїчні” зусилля лише для того, аби мовчки засідати. Характерна особливість більшості міських представників – зберігання повної тиші на засіданнях муніципалітету; в народі вони отримали назву “група молчальників”. Однак, коли питання торкалося їхніх особистих інтересів, відбувалась і активізація роботи. Так, наприклад, за чотири роки гласний С. Костилев виступав всього двічі на засіданнях муніципалітету: перший раз – про проведення водопроводу по вулиці Михайлівській, де розташовувався його будинок; вдруге – коли мова зайшла про вільне торговельне місце на вулиці Адміралтейській, яке він забажав придбати. Звичайно, С. Костилев був одним з найстарших представників міського самоврядування і за віком вже не міг брати енергійну участь у роботі муніципалітету, але раніше (до 1900 р.) був надзвичайно корисним міським представником.

Гласний І. І. Корбуль, завжди мовчазний на засіданнях, постійно по завершенні роботи зазначав, що він проти збільшення оціночного збору, чим нагадував давньоримського сенатора Катона [2, 2].

Депутат Н. І. Спозіто постійно, як помічали, докладав неймовірних зусиль, аби просто висідіти засідання і за чотири роки сказав з місця лише одну фразу, – мовляв, вважає за необхідне збільшити орендну платню для пристані. Гласний Є. І. Вадон лише двічі за чотири роки зрадив свою звичку мовчати на засіданнях – під час дебатів про результати діяльності міської комісії з пошуків на міській землі залізної руди та під час розмови про збільшення орендної платні для пристані “Русалка”, співвласником якої був. Але депутатам Н. І. Спозіто та Є. І. Вадону слід віддати належне: незважаючи на зайнятість власними великими підприємствами, вони таки знаходили час брати участь у засіданнях муніципалітету.

Гласний А. Н. Ходушин за своїм майновим станом, розумінням особливостей ведення міського господарства, раціональними поглядами на недоліки системи народної освіти та іншими якостями міг би бути надзвичайно корисним працівником самоврядування, але за станом здоров’я не міг повною мірою виявити всі свої корисні якості [3, 2].

Печатка “героїчного” мовчання на думських засіданнях лежала на таких депутатах, як П. Я. Білек, Коник, Г. Серебряков, А. Г. Тропін та ін. Можна їх зрозуміти, оскільки вони брали участь у роботі міського самоврядування тільки другу сесію (більше 6 років) і ще не встигли ознайомитися з усіма тонкощами ведення міського господарства. Серед них вирізнявся гласний П. Я. Білек, оскільки в роботі різних міських

комісій проявляв самостійність мислення і здатність відстояти власну точку зору, але зазначені якості не поширювалися на діяльність у засіданнях Миської Думи. Депутат Г. Серебряков був наймолодшим у муніципалітеті на 1900 р., і була надія, що він і ще проявить себе у статусі міського представника, але до 1917 р. цього так і не сталося [4, 2–3].

Гласний лікар Бегун був одним з ініціаторів багатьох проєктів, наприклад, бажав провести в місті трамвай. Редакції різних періодичних видань намагались викрити його діяльність зловживання посадовими обов'язками та вказати громадськості на недоліки його роботи. Наприклад, він запам'ятався кореспондентам “Кримського вісника” тим, що разом зі своїми колегами напав на працівника цієї газети. Також він став головним ворогом кореспондентів газети “Юг” [5, 2].

Цікавий підхід знайшли до депутата Риндзюнського, якому подарували торговельне місце на декілька десятків тис. рублів, а він, у свою чергу, завжди приєднувався до гласних, які виступали проти збільшення оціночного збору та інших пропозицій щодо міського благоустрою.

Таким чином, при вивченні матеріалів тогочасної преси складається враження, що міські діячі Херсона на рубежі століть ще не вийшли з полону патріархальних уявлень про міське життя, при вирішенні важливих питань керувалися принципами спорідненості, свояцтва, побратимства, знайомства, не розуміли, що міське господарство вийшло за межі простоти, а сучасне життя починає прискорюватися і ставить перед гласними нові завдання, яким вони не відповідали.

Місцева інтелігенція на сторінках періодичної преси завжди ставила питання: “Чим керуються виборці?”, оскільки у міські гласні обирають бездіяльних, безініціативних людей. Дати відповідь на це запитання нескладно: виборці керували простими формулюваннями – необхідно пошанувати місцевих купців та заводчиків, просто можливих людей, симпатичних виборцям [6, 2]. Тому виникали певні групи виборців: “марченковці”, “блажковці”, “беккерівці” тощо. Міські жителі з недовірою ставилися до ідей, які пропагували кандидати в гласні Миської думи, і тому підтримували лише окремих, найбільш привабливих (з психологічної точки зору) кандидатів [7, 2].

Свідомість виборців знаходилась у рамках позиції, що добробут міста залежить лише від роботи виборних діячів самоврядування, а від мешканців міста вимагається лише прийти на вибори і проголосувати, тобто не відбулось внутрішнього усвідомлення, що добробут міста

залежить саме від його мешканців. Звідси і низька активність виборців, якщо взяти до уваги, що в херсонських виборах з 1870 р. до 1913 р. брало участь в середньому від 205 до 500 осіб (при тому, що загальна кількість мешканців Херсона була в 1870 р. близько 50 тис. чол. (0,82% виборців від загальної маси населення), а в 1909 р. – 68 тис. чол. (0,6% виборців), у 1913 р. – 70 тис. чол. (0,3 % виборців). Таким чином, виходить, що активність городян у виборах скоротилася на 0,52% за 43 роки, причому абсолютна більшість байдуже ставилася до результатів виборів, і лише меншість (0,01%) внутрішньо усвідомлювала необхідність раціональної роботи представників міського самоврядування, оскільки від їхньої діяльності залежав добробут міста [8, 2].

З моменту поширення “Міського положення” 1870 р. до 1913 р. в Думі вдалося створити лише ядро працівників самоврядування, тому місцева інтелігенція прагнула за рахунок нових виборів збільшити кількість працюючих “муніципалів” і тому проводила необхідну агітацію серед виборців. Але на передвиборних зібраннях було помітним недобррозичливе ставлення міських мешканців до кандидатів у гласні з вищою та спеціальною освітою. Інтелігенції ж таке ставлення було незрозумілим, оскільки для багатьох ділянок ведення міського самоврядування необхідні були спеціалісти. Міським жителям намагалися пояснити, що варто уважніше ставитися до освічених людей (їх було небагато), оскільки за ними майбутнє міста, але більшість населення не сприймала слів інтелігенції [9, 2].

Міські гласні теж не погоджувались із позицією інтелігенції і різними способами намагалися довести корисність власної роботи. Насамперед підкреслювалося зверталася те, що постійно запрошуються до роботи муніципалітету відповідні спеціалісти, а найголовніше, що більше користі від роботи Міської думи та Управи буде, коли їхній склад не змінюватиметься на нових виборах. Так, наприклад, на виборах 1913 р. міський голова Н. І. Блажков відмовився виставляти свою кандидатуру у гласні нової Думи та приголомшив усіх присутніх, що й надалі виконуватиме обов’язки міського голови, якщо склад Думи залишиться попереднім [10, 2].

Серед найбільш авторитетних, діяльних діячів муніципалітету вирізнялися Д. Горловський, Н. Блажков, М. Беккер та ін. Саме вони були справжніми “батьками міста”, постійно брали участь у різноманітних міських комісіях, опікувалися справами міського господарства, благоустрою, проводили різні дебати, просто віддавали весь робочий

та вільний час роботі самоврядування, тривалий термін були не тільки гласними, а й міськими головами, а Д. Горловський ще в ХІХ ст. написав історичну роботу про діяльність херсонського муніципалітету. Саме завдяки їм у Херсоні було побудовано залізницю, проведено централізоване водопостачання, каналізацію, запроваджено електроосвітлення [11, 2].

У цілому, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у херсонському міському самоврядуванні склалося три групи депутатів: прогресивні (брали участь у роботі попередніх скликань Міської думи), праві (відомі власними громадськими справами) та “вибіркові” (не відомі міській громадськості, але заслуговують на увагу). У міському самоврядуванні ніхто не підтримував двох депутатів від єврейського населення, тому що вони не обиралися, а призначалися адміністрацією губернії, і депутати негативно ставилися до їхньої присутності у муніципалітеті, навіть пропагували ідеї серед виборців, що нічого доброго їм ця присутність не дасть, оскільки єврейські гласні не несуть перед ними відповідальності. Херсонських виборців не задовольняла повною мірою, жодна група, а до більшості гласних було байдуже ставлення. До першої групи – тому що її представники готові були піти на компроміси з будь-ким заради задоволення власних потреб. До другої – оскільки на них не можна було покластися. До третьої – бо вона не розробила власного плану дій [12, 1–2].

Більшості депутатів міського самоврядування був властивий брак ініціативності, працьовитості, підприємливості. Так, наприклад, у 1899 р. бюджетна комісія рекомендувала міській управі збільшити надходження до міського бюджету за рахунок підвищення орендної платні з заводів. Міська дума відмовилась від проведення зазначеного заходу, оскільки підняття орендної платні заводам суперечило ідеї, ніби міське самоврядування підтримує розвиток фабрично-заводської промисловості. Поряд із цим, Міська дума досить суворо ставилася до прохань дрібних ремісників і торгівців і збільшувала їм податки, хоча платоспроможність дрібних ремісників та власників заводів годі було й порівнювати [13, 1–2].

Відомі й факти незадоволення діяльністю гласних з боку міського населення, пов’язані з роботою ломбарду. Він був утворений муніципалітетом і фінансувався з бюджету з метою надання дешевого й доступного кредиту торговцям та ремісникам. Звітів ломбарду в оприлюднених щорічних міських фінансових відомостях не було з 1897 р.,

а сам він надавав кредити до 24% річних, тобто стільки же, як і одеський акціонерний ломбард, про який в народі ходила слава, що він займається здирництвом. Тобто можна констатувати, що дешевих і доступних кредитів херсонський ломбард не надавав, за що серед дрібних торговців та ремісників здобув погану славу [14, 1–2].

Звичайно, в Міській думі були й депутати, які захищали інтереси працюючих людей. Таким, наприклад, був гласний С. К. Зайчик (платний юрис-консульт), який багаторазово порушував питання про скасування платного навчання в міських школах для бідних, зменшення платні за електроенергію тощо. Але він не знаходив підтримки серед колег та міського населення, оскільки за власні юридичні послуги ніколи ціни не зменшував [15, 1–2].

Захистом прав домовласників займався також депутат С. І. Волохін, який на засіданнях Міської думи постійно говорив про зменшення оподаткування для домовласників та збільшення орендної платні з власників заводів, неодноразово висловлювався проти збільшення прибутків ломбарду (вони становили 9%, що було дуже багато). Проте також підтримки не знаходив [16, 2].

Гласний А. А. Єфанов досить рідко брав участь у різних комісіях, але на засіданнях Міської думи часто виступав, але серед населення популярності не здобув, оскільки виступав проти збільшення податків для заможного населення міста [17, 2].

Від депутата А. А. Мелетіна виборці очікували багато ініціатив та нововведень, тому що він був одним з небагатьох муніципальних діячів, з вищою освітою. Пропрацював він у самоврядуванні на рубежі XIX–XX століть усього 4 роки, з яких перші 2 роки дисципліновано ходив на засідання, а наступні 2 роки критикував незадовільне облаштування міських шкіл і висловлював думки про те, що необхідно створити спеціальний інститут шкільних лікарів. До його аргументів ніхто в Міській думі не прислухався; інший гласний, М. С. Тропін, категорично висловився проти створення зазначеного інституту [18, 2]. До депутата М. С. Тропіна прислухалися, оскільки він запропонував ідею створення безплатної міської лікарні.

Багато корисних ініціатив привнесли в роботу муніципалітету гласні Н. В. Щеглов та А. М. Грабенко. Їхню участь у засіданнях Міської думи можна оцінити як дієву, емоційну та ініціативну, але безрезультатну, а самих можна охарактеризувати як захисників інтересів Херсона [19, 1–2].

Таким чином, можна зробити висновок: у виборах до Міської думи Херсона брала участь невелика кількість городян (тобто політична активність була низькою); поглядам діячів херсонського самоврядування була властива певна логічність, послідовність, але не можна сказати, що депутатами було вироблено цільну громадську програму. Загалом думки гласних свідчили про це практичний підхід до певних речей, господарський розрахунок, прагнення до економії при вирішенні питань міського благоустрою за порівняно незначних коштах з бюджету. Прикметно, що всі, пропозиції, ініціативи стосувалися лише центральної частини міста, тоді як окраїни були позбавлені навіть частки коштів на благоустрій та побутові вигоди.

Співробітники херсонського самоврядування були представлені в декількох соціально-професійних образах. Перші місяці посідали “батьки міста”, склад яких з часом залишався майже незмінним. У них були великі фінансові можливості, політична вага, авторитет у заможних верств населення. Вони займалися стратегічними питаннями розвитку міського господарства, податками, поліпшенням санітарного та освітнього стану. В той же час частина населення була незадоволена їхньою податковою політикою – зрівнянням у в податках власників заводів та ремісників і торгівців. На інших позиціях перебували особи, відомі власними громадськими здобутками, але які не мали стійкого авторитету та не могли лобювати і відстоювати, реалізувати особисті корисні ініціативи. Серед частини міського населення вони не мали авторитету, оскільки на них не можна було спертися та сподіватися на їхні рішучі дії. Але серед зазначеної групи муніципалів були особи (всього декілька) з вищою освітою. До третьої групи діячів самоврядування можна віднести не відомих власними справами широкій громадськості осіб; можна сказати, що вони випадково були обрані до складу Міської думи. Представники цієї групи дисципліновано відвідували засідання органу самоврядування і лише декілька разів наважилися на досить незрозумілі ініціативні виступи. На увагу міської інтелігенції вони не могли розраховувати, оскільки не розробили власного плану дій.

Усі помилки, недоліки при веденні міського господарства гласні намагалися пояснювати недосконалістю чинного законодавства. На нашу думку, усі негативні прояви в роботі муніципалітету пояснювалися не стільки об’єктивними факторами існуючого стану речей, як внутрішню небажанню неспроможністю представників самоврядування, їхнім більшою увагою й часу господарським справам. У громад-

ськості ж не виникло бажання створити опозицію, в рамках існуючого самоврядування розвинути новий елемент, що був би здатний “влити свіжу кров” у діяльність муніципалітету.

У перспективі подальших розвідок можна глибше вивчити діяльність міського самоврядування в кінці XIX – на початку XX століть.

Джерела та література

1. Думское заседание // Юг. – 1898. – № 480. – С. 2.
2. Думское заседание // Там же. – 1899. – № 520. – С. 2.
3. Думское заседание // Там же. – № 523. – С. 2.
4. Думское заседание // Там же. – № 561. – С. 2–3.
5. Думское заседание // Там же. – № 562. – С. 2.
6. Думское заседание // Там же. – № 580. – С. 2.
7. Думское заседание // Там же. – 1900. – № 593. – С. 2.
8. Думское заседание // Там же. – № 595. – С. 2.
9. Думское заседание // Там же. – 1899. – № 598. – С. 2.
10. Думское заседание // Там же. – 1900. – № 601. – С. 2.
11. Заседание городской думы // Там же. – № 613. – С. 2.
12. Херсон // Там же. – 1901. – № 809. – С. 1–2.
13. Херсон // Там же. – № 819. – С. 1–2.
14. Вынужденные объяснения // Там же. – № 820. – С. 1–2.
15. Думское заседание // Там же. – № 821. – С. 1–2.
16. Думское заседание // Там же. – № 850. – С. 2.
17. Думское заседание // Там же. – № 859. – С. 2.
18. Херсон // Там же. – № 860. – С. 2.
19. Херсон // Там же. – № 861. – С. 1–2.

Олександр Черемісін (Херсон, Україна). Міське самоврядування Херсона на рубежі XIX–XX століть

У статті аналізується професійний портрет діячів міського самоврядування Херсону на рубежі XIX–XX століть. Розглядається ставлення місцевого населення до діяльності муніципалітету. Характеризуються погляди, думки, ініціативи гласних міського самоврядування. Аналізуються соціально-побутові умови діяльності міського самоврядування.

Ключові слова: Південна Україна, міське самоврядування, муніципалітет.

Александр Черемисин (*Херсон, Украина*). **Городское самоуправление Херсона на рубеже XIX–XX веков.**

В статье анализируется профессиональный портрет деятелей городского самоуправления Херсона на рубеже XIX–XX столетий. Рассматриваются отношение городского населения к деятельности муниципалитета. Характеризируются взгляды, мысли, инициативы гласных городского самоуправления. Анализируются социально-бытовые условия деятельности городского самоуправления.

Ключевые слова: Южная Украина, городское самоуправление, муниципалитет.

Alexander Cheremisin (*Kherson, Ukraine*). **City Government of Kherson at the Turn of 19–20 centuries**

The article characteristic professional portrait of employees of city self-management of Kherson on a boundary 19–20 centuries. Attitudes to activity to municipality among urban population are considered. The analysed sights, ideas, initiatives of vowels of city self-management. Social conditions of city self-management activity are analyzed.

Key words: Southern Ukraine, self-government, municipality.

Вікторія ЛИКОВА

(Запоріжжя, Україна)

УДК:930.2:35.07-058.232.6(477.5/6)“18”

Десятинщики Південної України у XIX ст.: соціально-правовий аспект

Південна Україна була строкатим за соціальним та національним складом її мешканців регіоном. Окремо виділяється на цьому тлі група десятиників, яка існувала лише на Півдні Російської імперії. На землях Південної України десятичники мешкали переважно у Херсонській губернії – найбільше їх було у Тираспольському повіті; в Катеринославській губернії та Криму їх було досить мало.

Увагу дослідників до себе ця унікальна соціальна група притягувала вже у XIX ст. Одними з перших були досить детальні розвідки В. Борисова [1] та Л. Падалки [2], в яких дослідники розглядали особливості соціально-правового, економічного становища та побуту десятиників. Згодом, вже у радянській історіографії, дана група розглядалася у контексті головних тем студій – колонізації Південної України, розвитку сільського господарства та його спеціалізації, розпаду феодално-кріпосницької системи. О. І. Дружиніна відзначала краще становище десятиників у порівнянні із південноукраїнським селянством [3, с. 42]. Проте вона також відзначала майнове розшарування вже всередині самої групи [4, с. 77]. Дослідниця вважала існування десятиників перехідною формою на шляху від феодалного до капіталістичного сільського господарювання.

Такої ж точки зору дотримувався й О. Коциевський, який назвав десятиників “явищем, притаманним перехідній епосі”, доказом чого, на думку науковця, було швидке зникнення даної групи після відміни кріпосного права [5, с. 367]. Значну увагу цій групі приділяв й І. Анцупов, досліджуючи склад та господарську діяльність населення Бессарабії та Лівобережного Подністров'я [6; 7]. Він дав детальний опис господарського побуту, а також економічного й правового становища

десятинщиків. Також І. Анцупов виділив два напрямки спеціалізації господарств десятиників – хліборобський та скотарський. У господарствах першого типу вирощували переважно зерно, у меншій мірі городину, а у скотарських господарствах було сезонне вирощування худоби на продаж [6, с. 80].

О. Коциевський, з посиланням на В. Григоровича, відзначає, що перша з відомих науковцям згадка терміна “десятинщик” зустрічається у донесенні Ф. де Волана про огляд ним “Очаківського степу” [5, с. 363]. Протягом ХІХ ст. йшов процес формування та “кристалізації”, а також поступового зникнення цієї групи населення Південної України. Унікальність десятиників полягала у тому, що дана група була характерною лише для південноукраїнських губерній – у територіальному, та для ХІХ ст. – у хронологічному вимірі.

Особливість групи десятиників – у тому, що з походження та за заняттями її представники фактично були селянами, але формально були приписані до міст південноукраїнських губерній та Бессарабської області [1, с. 212]. Ця певна невизначеність зі становищем відбилася також на тому, що вже у ХІХ ст. саме поняття “десятинщик” трактували по-різному. За одним варіантом, термін тлумачили від “подесятиної” оренди землі селянами, або тим, що селяни “сиділи на десятинах”. Проте Л. Падалка зазначав, що подібне трактування терміна є непорозумінням [2, с. 5]. За іншим, більш поширеним тлумаченням, поняття походить від плати селянами землевласнику за оренду землі десятою частиною урожаю, або “діжмою”, що зберігалася як найбільш стала форма розрахунку між селянами та землевласниками протягом першої третини ХІХ ст. [7, с. 101].

У “Матеріалах для оцінки земель Херсонської губернії” вказувалося на неоднозначне трактування терміна “десятинщик” у межах не лише Херсонської губернії, а й окремих її повітів. У даному джерелі зазначається, що в північній частині Єлисаветградського повіту цим поняттям називали місцевих робітників, які прийшли з Полтавської, Чернігівської, Київської й Подільської губерній та ставали “на десятини”, тобто на збирання хліба й сіна з платою від десятини [8]. В середній та, переважно, південній частині повіту під цим терміном розуміли осіб, які з походження та заприпискою могли бути й міщанами, й селянами, й різночинцями, й іноземними підданими, й навіть дворянами, але всіх їх об’єднувало те, що вони не мали ані особистої земельної власності, ані наділів, а жили на “фермерському праві”, переважно на

приватновласницьких землях, займалися хліборобством, орендуючи у власників землю лише під один посів. Деякі з таких осіб мали власні будинки, за які нічого не сплачували землевласникові. Інші орендували хазяйські будівлі, плата за які могла зростати або залишатися сталою, без права її підвищення [8]. У “Матеріалах” зазначалося, що останнє наближало таких десятинщиків до чиншовиків Південно-Західного краю, оскільки навіть на півночі самого повіту зустрічалися справжні чиншовики, які мешкали на приватновласницьких землях на праві чиншу, визначеного угодою, закріпленому та затвердженому з дотриманням усіх юридичних нюансів [8]. Тому у північній частині повіту “справжніх” десятинщиків називали чиншовиками, або “вільномешкаючими”, “вільнопрактикуючими”, “ліверантами” тощо. У південній частині заможних десятинщиків, які орендували великі ділянки землі на тривалий термін, називали “посесорами”.

Але, незважаючи на різне трактування поняття та різне соціальне походження, представників групи десятинщиків об’єднувала одна спільна риса – це були особи, які мешкали, переважно, на приватновласницьких землях на різних умовах й орендували землі під один посів або на тривалий термін, але невеликими ділянками, які могли обробляти силами своєї родини, без залучення найманих працівників.

Джерел поповнення даної групи було декілька. По-перше, це “стихийна колонізація” – збігли селяни, які не змогли приписатись до казенних селищ та, з метою уникнути покріпачення, приписувались до міст [6, с. 78]. По-друге, це т. з. “вихідці з-за кордону”, тобто селяни, які спочатку тікали до Молдавії, а потім повертались до імперії як “іноземні вихідці”. По-третє, це “вічні” або “безсмертні” міщани, тобто бігли селяни, які записувались у міський стан не під своїми іменами, а під іменами померлих членів товариства. В деяких випадках ім’я та прізвище одного міщанина переходили послідовно від одного з біглого селянина до іншого протягом кількох поколінь. По-четверте, десятинщиками ставали “зобов’язані селяни”, які за наказом 1827 р. отримали особисту свободу, але залишались на землях поміщика як орендарі і таким чином вливались до лав десятинщиків. По-п’яте, – молодші сини німців-колоністів, які були вимушені орендувати землю, оскільки не мали права наслідувати її.

Протягом першої половини ХІХ ст. можна виділити також дві значні хвилі зростання чисельності десятинщиків. Перша з них відбулася на початку 1820-х рр., коли чисельність десятинщиків суттєво зросла

за рахунок селян, селища які мали перейти у стан військових поселень. У такий спосіб до складу десятиницьких перейшло більше 2000 сімей селян, які не хотіли були військовими поселенцями [1, с. 218]. Друга хвиля пройшла напередодні відміни кріпацтва, коли поміщики, не бажаючи згодом звільняти селян і надавати їм земельні ділянки, відпустили їх без надання їм землі у власність та користування.

Оселялися десятиницьки найчастіше на землях поміщиків, з якими вони уклали угоду. Значно рідше вони могли жити на селянських та державних землях. Досить часто таких десятиницьких називали “чиншовиками”, оскільки орендар, який взяв державні землі в оброчне утримання й потім передав їх в оренду десятиницькам, не мав права підвищувати раніше встановлену плату на садибні ділянки й будинки. У тих випадках, коли десятиницьки оселялися на селянських землях, вони найчастіше орендували у громади лише садибні ділянки, а орні землі винаймали у сусідніх власників.

Особисто вільні та не прив’язані до землі правом власності десятиницьки вели напівкочовий спосіб життя, часто не маючи й власного будинку. Необхідні їм будівлі вони винаймали у тих же власників, у яких орендували землі. У випадку довгострокової оренди десятиницьки могли будувати власне житло, проте по закінченні угоди такі будівлі переходили у власність поміщика, часто навіть безоплатно. У “Матеріалах для оцінки земель” зазначалося, що у десятиницьких більша частина господинь мешкає в чужих домах. Наприклад, в Олександрійському повіті, де десятиницьких було найменше, у 41,2% випадків вони користувалися орендованими будівлями, а в Єлисаветградському повіті ця цифра зростала до 54,7% [8; 9]. Більш того, протягом першої половини ХІХ ст. спостерігалася стала тенденція до зменшення кількості власних будинків (хоча і побудованих на чужих землях) у десятиницьких. Причина цього вбачалась у тій же плутанині понять “чиншовик” та “десятиницьки” та у реформі по наділенню землею чиншовиків Південно-Західного краю. Поміщики південноукраїнських губерній, побоюючись, що такого самого заходу буде відкрито й щодо чиншовиків даного регіону (де під цим поняттям часто мали на увазі й десятиницьких), викупували у “чиншовиків” будинки. У такий спосіб останні остаточно переходили на становище десятиницьких й не мали права у майбутньому претендувати на наділення землею [8]. У випадку ж оренди будівлі десятиницьки сплачували за неї від 3-х до 18-ти руб. на рік [8]; за земельки десятиницьки сплачували від 5-ти до

10-ти руб., а за криті дахом хати – від 15-ти до 30-ти руб. щороку [2, с. 3]; у великих селах та містечках плата була більшою [8].

Загалом, між побутом та заняттями десятинщиків північних та південних повітів Херсонської губернії спостерігалися деякі відмінності. Це було викликано тим, що сільське населення південних повітів було краще забезпечене землею. Це позначилося на тому, що в південних повітах землеробством займалися 90–95% десятинщиків, а у північних цей показник складав лише 75% [9]. Саме тому частина господарств мали нарівні із землеробством займатися й ремеслами. Проте виключно ремеслами чи торгівлею десятинщики займалися досить рідко. Найчастіше у випадках недостатньої забезпеченості землею вони ставали найманими робітниками. У найбільш заселеному і, відповідно, найгірше забезпеченому землею Олександрійському повіті десятинщики були “якоюсь ненормальною випадковістю” [9]. Проте саме в цьому повіті представники цієї групи вели не такий кочовий спосіб життя, як, наприклад, у Єлисаветградському повіті. Саме тут десятинщики частіше володіли власним будинком, хоча і побудованим на чужих землях.

У самій групі десятинщиків можна виділити також дві підгрупи: десятинщиків-міщан та десятинщиків-колоністів. Початок формуванню першої підгрупи дали відпущені на волю кріпаки, які приписувалися до міст Південної України, проте залишалися мешкати на попередніх місцях проживання. Селяни винаймали собі житло і землю у того ж господаря, в якого були кріпосними. У Тираспольському повіті існували цілі поселення десятинщиків-міщан, створені в такий спосіб [11, с. 188].

Такі десятинщики-міщани не були залежні від селянського товариства й державних селян у селах, в яких вони мешкали. Усі податки та повинності десятинщики сплачували за місцем своєї приписки у міщанське звання. Факт, що більшість десятинщиків була приписана до міст Бессарабської області, таких як Аккерман, Бендери, Кишинів, пояснюється тим, що в той час бессарабські міщани не відбували рекрутської повинності. Це було важливим чинником, оскільки десятинщики не мали жодного нерухомого майна і володіли виключно “власною працею” [1, с. 212]. Окрім міщанських податків та повинностей, десятинщики-міщани мали додаткові зобов’язання: кожна родина десятинщиків, окрім орендної плати землевласнику, в якого орендувала ділянку, повинна була протягом року відпрацювати на його користь 40 робочих днів. Сім’я мала право обрати будь-яку кількість землі, з платою 2–4 руб. за десятину [1, с. 214]. Плата за землю зменшувалася

відповідно до збільшення кількості десятин, яку винаймали десятинщики, та строку, на який вони орендували ділянку.

Підгрупа десятинщиків-колоністів виникла за рахунок збіднілого прошарку німецьких переселенців. Німці-десятинщики мешкали на приватновласницьких землях цілими поселеннями у кілька десятків родин. Вони створювали товариства, що належали до тієї волості, на землях якої мешкали. Проте при такій ситуації податки вони сплачували відповідно до місця своєї приписки. Земські збори за землю сплачував власник ділянки, в якого німці орендували десятини. Десятинщики брали участь лише в тих суспільних витратах, що припадали на сусідні з ними товариства.

Автори “Матеріалів для опису земель” відзначали існування в Ананьївському повіті у групі десятинщиків трьох підгруп: десятинщиків різних станів (переважно селяни, які були приписані до міст), десятинщиків-німців та десятинщиків-євреїв [10, с. 14].

Кожна родина десятинщиків-колоністів винаймала близько 50 дес. терміном на 10 років. Протягом першої половини орендного строку вони сплачували по 3 руб., протягом другої половини – по 3 руб. 50 коп. за десятину [1, с. 316]. Додатковими умовами оренди могли бути зобов’язання зі сторони десятинщиків побудувати для проживання по одному кам’яному будинку зі всіма додатковими господарськими будівлями. Матеріали для будівництва вони частково мали придбати самостійно, а частково – отримати від землевласника. Після закінчення строку оренди всі будівлі безоплатно переходили у власність господаря землі [1, с. 316].

Обидві підгрупи десятинщиків мали своє самоврядування – вони мали право обирати власного голову (шульца – у колоністів) та соцького.

Як третю, окрему, категорію десятинщиків дослідники ХІХ ст. виокремлювали південноукраїнських фермерів, до яких належали десятинщики-колоністи та заможні десятинщики-міщани [1, с. 320]. Представники цієї групи спільними зусиллями кількох родин винаймали великі земельні ділянки на тривалий термін. Вони до деякої міри самостійно визначали спосіб ведення певного роду господарства на орендованих землях.

Поступово відбулося також майнове розшарування групи десятинщиків – виділилися групи селян-орендаторів та найманих сільськогосподарських робітників.

Особливою рисою десятинщиків було те, що їхні майнові права не були захищені у порівнянні з державними селянами. За борги десятинщика могли позбавити всього його майна (реманенту, худоби) і залишити “в одному лише платті” [1, с. 213]. Стосовно державного селянина, який належав до громади й був зв’язаний круговою порукою, застосування такого заходу було неможливе.

Загалом, не було жодного юридичного документа чи норми, яка б визначала правове становище десятинщиків чи регулювала їхні відносини із землевласниками. У “Своде законів о состояниях” немає жодної згадки про групу десятинщиків [11]. Певним “натяком” на дану групу є огляд прав та обов’язків групи “зобов’язаних селян Тираспольського повіту” [11, с. 188–189]. Проте не варто забувати, що зобов’язані селяни були окремою групою селян, відпущених на волю поміщиками, але які залишилися на їх землях на правах орендарів і були лише однією з кількох соціальних груп, що поповнювали лави десятинщиків.

Єдиним документом, в якому була здійснена спроба врегулювання відносин між поміщиком та десятинщиком, була укладена ними угода. Проте дослідники вже відзначали недосконалість та протиріччя таких орендних договорів [5, с. 363, 366]. Варто відзначити, що розмір ділянки у таких угодах досить часто не визначався – прописувалося лише те, що десятинщики отримують для господарювання стільки землі, скільки зможуть обробити. У деяких економіях Тираспольського повіту їхні господарства могли становити від 200–300 дес. до кількох тисяч та десятків тисяч десятин [1, с. 211]. Десятинщики займалися хліборобством й тривалий час могли мешкати на одному місці. Проте все ж таки можна сміливо говорити про те, що вони вели напівкочовий спосіб життя, оскільки у випадку зміни умов оренди вони могли вже за кілька років чи навіть наступного року перейти на землі іншого власника. Такий спосіб життя не міг не вплинути на побут десятинщиків.

У “Матеріалах для оцінки земель” наводиться такий опис поселення десятинщиків: “Ось чому можна майже завжди з першого погляду відрізнити поселення десятинщиків від селянського: купа безладно розкиданих землянок, глибоко сидячих у землі, не окопані двори, сараї, що розвалилися, зроблені переважно з гною й абияк прикриті зверху бур’яном. Жодного деревця навколо житла, повна відсутність затишку, домовитості й господарського ока” [2, с. 3].

В той же час, нерідко за умовами угоди із землевласником та у випадку тривалої оренди, десятинщики мали збудувати на ділянці, яку

вони винаймали, хату, а іноді й усі необхідні господарські будівлі. Проте у переважній більшості випадків, не маючи власної землі та не маючи зацікавленості у спорудженні міцного будинку на землях, які вони могли покинути вже наступного року, десятинщики віддавали перевагу тимчасовим будівлям. У випадках, коли десятинщики все ж таки будували власні хати, вони були невисокі: “трохи вище середнього людського зросту з дверима, входячи в які, потрібно нахилитися” [8].

Певним винятком з даної ситуації були десятинщики-колоністи. У разі довгострокової оренди в їхніх угодах могло окремо зазначатися зобов'язання побудувати по одній кам'яній будівлі від кожної сім'ї. Матеріали на таке будівництво частково мав надати землевласник, а частково десятинщики мали придбати їх самі. В деяких випадках необхідно було звести також і господарські будівлі. У випадку переходу десятинщиків на інші землі всі зведені ними будівлі безоплатно переходили у власність поміщика.

Десятинщики були особливою соціальною групою, яка існувала виключно на землях Південної України і тільки у XIX ст., коли відбувся процес виникнення, формування, певного розшарування та зникнення даної групи. Виникнення та існування десятинщиків можна розглядати як реакцію на соціально-економічні процеси, які мали місце у цей період. Не зважаючи на деяку розшарованість групи, представникам усіх підгруп були притаманні такі ознаки й риси, як особиста свобода, безземелля, наявність власних знарядь праці та самостійне господарювання, а також правова незахищеність внаслідок неврегульованості норм державного права

Джерела та література

1. Борисов В. Десятинщики Херсонской губернии / В. Борисов // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1876. – Ч. СХХІ. – Р. II. – С. 211–314, 315–327.
2. Падалка Л. Десятинщики Херсонской губернии (историко-статистический очерк). – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкоаго, 1895. – 22 с.
3. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1859 гг. / Е. И. Дружинина – М.: Наука, 1981. – 214 с.
4. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина – М.: Наука, 1970. – 384 с.
5. Коциевский А. С. Свободные арендаторы на помещичьих землях Южной Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / А. С. Коциев-

ский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. – Минск: Наука и техника, 1964. – С. 360–367.

6. Анцупов И. А. Крестьяне Левобережного Поднестровья в дореформенный период / И. А. Анцупов – Кишинев: Штиница, 1990. – 213 с.

7. Анцупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии. 1812–1870 гг. / И. А. Анцупов– Кишинев: Штиница, 1978. – 234 с.

8. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: [в 6 т.]. – Т. 2: Елисаветградский уезд. – Херсон: Тип. М. К. Аспера, 1886. – 636 с. // [Интернет-документ] <http://library.kr.ua/elib/ocenka/>

9. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: [в 6 т.]. – Т. 3: Александрийский уезд. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1888. – 542 с. // [Интернет-документ] <http://library.kr.ua/elib/ocenka/ocenka14.html>

10. Герінбург О. В. Дослідження соціального складу населення статистиками Херсонського земства (80-ті рр. XIX ст.) / О. В. Герінбург. // Сторінки історії. – 2008. – Вип. 27. – С. 8–18.

11. Свод законов Российской империи: [в 12 т.]. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1857. – Т. 9: Законы о состояниях. – 586 с.

Вікторія Ликова (Україна, Запоріжжя). Десятинщики Південної України у XIX ст.: соціально-правовий аспект

У статті розглядається виникнення та формування десятиників – особливої соціальної групи на землях Південної України, а також деякі аспекти їх соціально-правового побутування.

Ключові слова: десятитники, Південна Україна, XIX ст., землекористування, оренда, правова незахищеність.

Виктория Лыкова (Украина, Запорожье). Десятинщики Южной Украины в XIX в.: социально-правовой аспект

В статье рассматривается возникновение и формирование десятиников – особенной социальной группы на землях Южной Украины, а также некоторые аспекты их социально-правового существования.

Ключевые слова: десятитники, Южная Украина, XIX в., землепользование, аренда, правовая незащищенность.

Viktorija Lykova. (Zaporizhzhya, Ukraine). Desiatynshchyky of the Southern Ukraine in the 19 century: Social and Legal Aspects

In the given article the author considers the emergence and formation of desiatynshchyky, the special social group of the Southern Ukraine in the 19 century, and also some aspects of their socio-legal existence.

Key words: desiatynshchyky, the Southern Ukraine, 19 century, rent, land tenure, legal un-protection.

Олександр КРИВОШИЙ

(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2:[94:355] (477)-055.2“1882/1906”

Сюжети з історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя у часописі “Киевская старина” (1882–1906 рр.)

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні диктує необхідність поглибленого аналізу історіографічної спадщини, розгляду її під новим кутом зору, звільнення від існуючих стереотипів та хибних інтерпретацій. Серед недостатньо досліджених сегментів української історіографії перебуває історія жінок козацького Запорозжя як напрям історичного знання, об'єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорозжя – історико-географічної області на Півдні України [1], їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті, творенні національно-культурного простору.

Реконструкція науково-творчої спадщини вчених, пов'язаної із вивченням становища жінки в запорозькому козацькому соціумі в контексті історичного, правового, етнокультурного, соціологічного, антропологічного вимірів відкриває можливість відтворення нових фемінологічних моделей науки в поєднанні з факторами простору і часу.

Завданням статті є дослідження проблеми воєнної повсякденності [2] ординарних жінок козацького Запорозжя, її постановки і розв'язання у працях істориків, авторів часопису “Киевская старина”, наукова спадщина яких цілеспрямовано або фрагментарно відображала інтерес дослідників до вище означеної проблематики. Об'єктом дослідження стали статті авторів журналу “Киевская старина”, із позиціонованою воєнно-історично-фемінологічною компонентою. Предметом статті є вивчення способу розв'язання авторами публікацій, проблеми присутності/неприсутності в культурному просторі козацького Запорозжя типологізованих сценаріїв воєнної повсякденності пересічних жінок.

Відтак, у науково-творчому доробку істориків будемо шукати, критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші “сліди” [3]

воєнної повсякденності жінок дніпровського Низу. Розгляд цього масиву джерел під кутом зору присутності в культурному просторі козацького Запорозжя жіночої складової відразу ж відкриває цілу недосліджену “планету” під назвою “Історія жінок козацького Запорозжя” [4] в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках. Зрозуміло, що запропонована назва, певною мірою, умовна і є зручним маркуванням, яке дає розмежовувати сутності. Проте запровадження цього терміна дає також змогу “бачити” в культурних практиках козацького Запорозжя “сліди” жінок та виокремлювати досвід їхньої участі у буденних практиках козацького життєустрою. Підкреслимо, що проблема присутності “слідів” жіночої повсякденності у традиціях запорозького козацького соціуму сама по собі значно важливіша, аніж це видається на перший погляд. Бо вироблена соціумом традиція, як правило, є беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціального прошарку в історію. Через традицію (її наявність) можна вписатися в конкретний історичний період, знайти своє місце, а значить, і легітимізуватися [5, с. 22].

Інтерес до вивчення повсякденної історії жінок козацького Запорозжя в українській історіографії почався з дослідження одного із суперечливих і водночас актуальних питань, а саме проблеми присутності/неприсутності жіночої складової в культурному просторі Запорозів. Одним із перших до розробки цієї теми долучився Аполлон Скальковський (1808–1898). У 1841 р. він опублікував працю “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” [6, с. 437] в якій авторитетно заявив, що стосунки запорожців з жінками зводились до “безшлюбного” статусу запорожців та насмішувато-парубочого трактування козаками прекрасної статі [7, с. 60, 74, 151, 210, 211]. Історик твердив, що козакам-запорозжцям заборонялось не лише одружуватись, бо козак “за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою” [7, с. 211], а й приводити жінок в межі Вольностей Війська Запорозького Низового. Виключивши жінок із побуту запорожців, А. Скальковський остаточно перетворив запорозьке козацтво на лицарський орден, головною соціальною функцією якого було боронити рубежі християнського православного світу від зазіхань з боку ісламу та католицизму. Близькими до погляду А. Скальковського у своїй оцінці становища жінки в запорозькому козацькому соціумі були й праці П. Куліша [8] та Д. Мордовцева [9], які побачили світ в середині XIX ст. Інтерес до нього дослідники зводили до козацького аскетизму та виголошеної

П. Кулішем тези “Не ступай, бабо, ногою у січковий Кіш, лучче в до-мовину” [10, с. 417]. Ця теза, очевидно, відповідала уявленням автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності жіночої складової в культурному просторі Запорозжя. І це при тому, що протягом XVI–XVII ст. в літературі, музиці та інших культурних практиках Польсько-Литовської держави склався образ шляхетної жінки-воїниці [11], мужньої захисниці східних степових кордонів Речі Посполитої [5, с. 22–25]. В межах колишніх Запорозів існувала мережа топонімів, які були семантично пов’язані з присутністю жіночої складової [12], а колективна пам’ять українців (контент національної пам’яті) [13] на кінець XIX ст. продовжувала зберігати значну кількість сюжетів про воєнну активність пересічних жінок козацького Запорозжя [14]. Характерною рисою сформульованої А. Скальковським та П. Кулішем концепції була повна маргіналізація досвіду участі пересічних жінок у різного роду військових змаганнях козацтва [15].

Розгляд публікацій журналу “Киевская старина” в контексті історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя видається особливо актуальним [16] з огляду на те, що саме на його сторінках було започатковано перший в українській історіографії дискурс “жіночого запорозького” [17], який вибудовував парадигму “бачення” жіночої історії, спираючись, головню, на національні культурні цінності.

Цей дискурс був представлений науково-творчим доробком В. Антоновича [18, с. 873–876], Й. Ролле [19, с. 268–309], І. Пономарьова [20, с. 587–588], В. Каллаша [21, с. 196–197], О. Левицького [22, с. 65 – 68]. Характерною рисою публікацій цих істориків була різнобарвна палітра воєнної повсякденності жінок “українного” пограниччя Речі Посполитої XVI–XVII ст. та суперечливих жіночих образів. Хоча “Киевская старина” надрукувала найбільшу кількість матеріалів, що стосуються історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя, і започаткувала на своїх сторінках унікальний для української історіографії кінця XIX ст. історично-фемінологічний дискурс “жіночого запорозького”, проте ця наукова спадщина і досі залишається поза увагою української історіографії [23, с. 95–110].

Різноманітні за змістом, жанром і формою публікації “Киевской старины” із позиціонованою воєнно-фемінологічною компонентою охоплювали досить широкий спектр проблем – від реконструкції окремих сценаріїв фронтової повсякденності шляхетних жінок “українного” пограниччя XVI – XVII ст. до буденних практик воєнної повсякденнос-

ті ординарних жінок козацького Запорозжя. Зрозуміло, вони не були рівноцінними ні за глибиною порушених проблем, ні за характером та науковою значущістю. Проте, акцентуючи увагу учених і широкої читацької аудиторії на повсякденному житті жінок ранньомодерної України в умовах воєн, революцій та локальних збройних конфліктів, слугували подальшому розвитку досліджень у цій галузі історичного знання.

Першим до осмислення проблеми повсякденного життя жінок України в умовах воєн та збройних локальних конфліктів другої половини XVII ст. вдався О. Лазаревський [24, с. 213–214]. На сторінках січневого номера журналу за 1882 р. він оприлюднив сюжет про повсякденні практики третьої дружини гетьмана Богдана Хмельницького Ганни Золотаренко. Історик звернув увагу на той факт, що “гетьманша”, за мовчазної згоди старшинського оточення, перебирала на себе повноваження “полновластного правителя страны” – гетьмана Війська Запорозького Низового і видавала універсали. Зі слів О. Лазаревського, “1655 году июля 22 дня” Ганна Золотаренко видала “универсал от гетмановой Богдановой Хмельницкой Анны, приказующий обывателям прилуцким, в грунта бы до монастыря от княжат Вишневецких наданные и универсалом малжонка (мужа) ей, гетмана Хмельницкого конфирмованные, не втручались и жадных бы перешкод не чинили, под виною тысячи талерей до скарбу войскового и под суровым каранем” [24, с. 214]. В цьому контексті варто мати на увазі той факт, наголосив історик, що в указаний період, а мова йде про 1654–55 рр., універсали [25] були найважливішими державними документами, що мали характер маніфесту або розпорядчо-адміністративного акта наділеного вищою юридичною силою щодо інших правових документів.

На сторінках квітневого, за той же 1882 р., номера журналу світ побачив сюжет І. Новицького про воєнну активність волинської княгині Софії Ружинської [26, с. 58–84]. Історик звернув увагу на той факт, що княгиня Софія, залишаючись, після від’їзду чоловіка, кн. Романа Ружинського, у військо (був гетьманом війська Лжедмитрія II у поході на Москву (1608–1610 рр.)), вдома, так би мовити, “на господарстві” і “сорежня, вероятно, военной славе своего мужа и желая показать себя вполне его достойною, устроила грандиозный даже для того времени наезд на соседнее имение князей Корецких, местечко Черемошну” [26, с. 78]. Запросивши в головні розпорядники орендатора Ружина пана Кшиштофа Кевлича, а при ньому орендатора Котельні Бодзинського,

вона “собрала вооруженный отряд из бояр и крестьян всех своих имений, заручилась помощью от князя Адама Ружинского и разных соседних владельцев... – всего у нее составилось до шести тысяч человек” [26, с. 78]. З цим загоном “с великой арматой, с пищальми, пушками, ружьями, мушкетами, сагайдаками, с копьями, рогатинами и иным войне надлежащим оружием, конно и пешо, оружно, с знаменами, бубнами, трубами и литаврами, обычаем вражеским” войовничка княгиня Ружинська напала на містечко Черемошну. “Обычаем неприятельским” оточивши замок і місто, а потім “в трубы, сурмы и бубны вдавивши и окрык (галас) великий справивши”, військо княгині взяло їх штурмом після запеклого бою, помордувавши й позабавивши велику кількість населення, “мужчин всех и женщин, без всякой пощады, без Божьего страха, жестоко, безжалостно, с женами, с детьми побили” а Черемошну “до корня спалили и ни во что обернули” [26, с. 78]. Для нас в цьому контексті важливим буде факт усвідомлення автором публікації присутності в культурному просторі “українного” пограниччя Речі Посполитої воєнної повсякденності шляхетних жінок. І Новицький підкреслював, що саме княгиня “устроила грандиозный наезд”, себто стала його ініціатором (зорганізувала), запросивши в головні розпорядники досвідчених прикордонних урядників, і “собрала вооруженный отряд из бояр и крестьян всех своих имений”. А це означає, що військовому походу передував певний організаційно-підготовчий період – комплекс повсякденно-побутових реалій, що його супроводжували збір і розквартирування шеститисячного війська, військові заготівлі, озброєння, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і військового формування в цілому. Стає очевидним, що саме за “умислом” кн. Ружинської відбувалися комплектація війська, його озброєння та підготовка до походу. У “домових” війнах на території українських воєводств XVI–XVII ст. шляхетські загони (і “почти” магнатів як їхня складова частина) відрізнялися один від одного лише кількістю воїнів та масштабами своєї діяльності. Інколи вони перетворювалися у постійне військо, яке не поступалося королівському найманому війську, забезпечуючи своїм господарям реальну владу і безкарність. Документи про збройні наїзди становлять понад третину загальної кількості збережених до наших днів актів про маєтки [27, с. 78].

У квітні 1883 р. на сторінках “Киевской старины” було опубліковано рецензію В. Антоновича [28, с. 873–876] на книгу д-ра Антонія І “Niewiasty kresowe” – “Женщины на окраинах”, яка незадовго перед

тим побачила світ у Варшаві. Її автор, майже не відомий українській громадськості, але талановитий польський історик і белетрист Й. Й. Ролле, що друкувався під псевдонімом “D-г. Antoniј G” [29], ґрунтовно ознайомившись з комплексом раритетних документальних джерел, звернувся до розгляду проблематики, пов’язаної з історією тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя. Працюючи з документами з приватних архівів та бібліотечних установ Поділля й Волині, Й. Ролле звернув увагу на той факт, що виявлені ним письмові джерела віддзеркалюють маловідомі до того сценарії воєнної повсякденності жінок “українного” погранничя XVI – поч. XVIII ст. Згрупувавши джерельний матеріал, він, крізь призму власного бачення, змалював існуючі в запорозькому козацькому соціумі особливості соціальних відносин та культурних процесів. У працях історика найбільш енергійні жінки східних “кресів” Речі Посполитої поводились як чоловіки і втілювали гідний для наслідування архетип жінки-воївниці, степової амазонки.

“Побачені” В. Антоновичем в книзі д-ра Антонія І і осмислені в рецензії сценарії воєнної повсякденності пересічних жінок України XVI – XVIII ст. невдовзі покликали до появи на сторінках “Киевской старины” серію матеріалів, які прямо або опосередковано висвітлювали історію воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України, започаткувавши, таким чином, два історико-фемінологічних дискурси – дискурс “воєнної повсякденності” жінок “українного погранниччя” та дискурс “жіночого запорозького” які ґрунтувалися на національних культурних цінностях. Майже слідом за рецензією, в часописі, під заголовком “Украинские женщины”, світ побачили історичні оповідання Й. Ролле з книги “Niewiasty kresowe” [30, с. 268–309]. Упорядники червневого, 1883 р., номера “Киевской старины” “решились передать читателям в возможно точном переводе те очерки из этой книги, которые представляют типы русской женщины XVI – XVII в., выросшей в пределах Речи Посполитой...” [30, с. 268]. Широкий читацький загал вперше дізнався про те, що українські жінки вищих суспільних станів XVI – XVII ст. брали активну участь у війнах та різноманітних збройних локальних конфліктах, організовували напади, витримували облоги замків, утримували на свої кошти військові загони і на їх чолі часто давали битви. Саме в цій праці історик зробив першу в українській історіографії спробу вписати в контекст історії козацького Запорозжя сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та вику-

пах полонених (тилова повсякденність), що протягом багатьох років проводилися в Запорозькому степу під Переволочною [30, с. 273]. За словами Йосипа Ролле, в XVI – середині XVII ст. “в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем’янку, яка, заручившись листом Яна III до запорозької старшини... і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва кошового викупити з неволі рідну бранку...” [30, с. 273]. Розповідаючи про досвід участі шляхетних жінок в розшуках, обмінах та викупках полонених (включаючи приїзд на Запорожжя і переговори зі старшинами Запорозької Січі), історик із загального масиву запорозької звичаєвості зумів виокремити елементи досвіду перебування жінок в межах Запорозьких Вольностей та Запорозької Січі. Інша робота Й. Ролле з його фемінологічного циклу, надрукована в “Киевской старине”, була присвячена жінкам при Чигиринському дворі в другій половині XVII ст. [31]. На сторінках цієї праці, поміж сценаріями повсякденного життя Українських жінок з елітної верстви другій половині XVII ст., проглядають і окремі типологізовані сценарії воєнної повсякденності жінок козацького Запорожжя. Дослідник звернув увагу на ту обставину, що під час воєнних дій жінкам інколи доводилося шукати сховища в козацьких обозах і ділити з козаками (воїнами) всі труднощі й тривоги мандрівного життя... Названі істориком жінки, в більшості випадків, були дружинами, сестрами, коханими, коханками і полонянками запорожців. Й. Ролле першим висловив думку про те, що козаки “часто виявляли схильність до одруження” [31, с. 149]. Серед козацьких дружин були “не лише місцеві за походженням (курсив мій. – О.К.), а й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть іноді татарки” [32]. Зі слів Й. Ролле, при захопленні м. Тульчина “загони Кривоноса захопили багато гарних жінок та дівчат, як польок, так і єврейок. Одному з другорядних начальників, полковникові Антону, настільки сподобалася княгиня Софія Четвертинська, Чурилівна родом, що, вбивши чоловіка її, він поспішив одружитися з удовою...” [31, с. 149]. Так само, після захоплення Немирова козаки взяли собі за дружин багато вродливих єврейок” [31, с. 149]. Випадки одруження запорожців із захопленими в полон жінками, за спостереженням історика, були скоріше нормою, аніж аномалією запорозького козацького життєустрою. Таким чином одружувались не лише рядові козаки, а й козацька старшина.

Про жінок-полонянок історик пише так: “Спочатку жінки-полонянки становили капітал для переможців, мали визначену ринкову вартість і

відігравали, так би мовити, роль грошової одиниці” [31, с. 148] проте бували випадки, коли “полонянки прихилили до себе своїх суворих владарів і ставали їхніми (козацькими – *О.К.*) дружинами” [31, с. 149].

Вибудовуючи свої праці на ґрунті маловідомих історичних джерел із приватних і державних архівів Волині й Поділля, Й. Й. Ролле доводив, що в XVI – XVII ст. козаки-запорожці не цуралися ані жінок, ані сімейних стосунків. На думку історика, одруження козаків із захопленими в полон жінками було досить поширеним явищем як серед рядових козаків, так і серед козацької старшини. На території Запорозьких Вольностей перебувала значна кількість як “місцевих” жінок (дружини запорожців, сестри, коханки, полонянки, “відьми”, чародійки, шинкарки, вдови), так і приїжджих (шляхтянки, які провадили розшук полонених, жінки-полонянки, що поверталися з татарсько-турецької неволі, дружини польських офіцерів). Поза цією територією жило ще одне коло прямих контактів (спілкування) козаків-запорожців: матері козаків, дружини, доньки, сестри, кохані, коханки, вдови козаків, а також ворожки, ясновидиці і шинкарки.

З 1887 р. розгляд проблеми тилової повсякденності жінок козацького Запорожжя зусиллями упорядників часопису “Киевская старина” з історичної переноситься в етнографічно-етнологічну площину. В серпневому номері журналу було надруковано повідомлення І. Пономарьова “Запорожская песня” [20, с. 587–588]. Йшлося про історичну пісню “Ой не знав козак”, в ній розповідається про козака Супруна, який, попав до ординського полону, передає сестрі листа з проханням про допомогу. Сестра козака, довідавшись про те, що він “в неділю до сходу сонця в неволеньку попався”, “почала своїм добрим конем, як огнем, летіти” йому на поміч. Діставшись місця де “Супрун з ордою стявся”, почала Супрунка воювати, брата з неволі визволяти, а “бусурманців в полон гнати”:

Ой не знав козак,
Ой да не знав Супрун,
Та де славоньки зажити,
Ой да зібрав військо,
Славне запорізьке,
Ой да пішов орди бити.
Ой що в суботу проти неділеньки
Супрун з ордою стявся,

Ой, а в неділю до сходу сонця
Та в неволеньку попався.
Ой почали превражі бусурманці
Та Супруна в'язати,
Ох і став Супрун превражим бусурманцям
Та всю правдоньку казати.
– Ой не в'яжіте, превражі бусурманці,
Та й назад рученьками,
Ой, ви, хлопці, ви добрі молодці,
Накажіть аж до кошового,
Аж до товариша мого:
Ой нехай же він Супрункове добро
За безцінок збуває,
Ой нехай же мене, козака Супруна,
Із неволі викупає.
– Ой то не слава, то не козацькая,
За безцінок ізбувати.
Ох і лучче б тебе, козака Супруна,
Нам та й у вічі не видати!
Ой, що ви, хлопці, преудалі молодці,
Нащо нам биться, нащо воюватися,
Будем примиряться.
– Ой подождіте, премилі браття,
Дайте до сестри знати!
Уже ж писали, вже й переписали,
Мабуть, мої листи до неї не доходять.
Ой, вже ж мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
Ох і ведіть же мене в чисте поле
А з моїми козаками.
Ой в чистім полі, широкім роздоллі
Сизий орел пролітає,
Ох і стоїть військо славне запорізьке,
Ох так, як мак процвітає.
Мабуть, мої листи до неї не доходять.
Ой, вже мої дрібні сльози
Та все марно переходять!
Гей, а не впіла а рідна сестра

*Супрунові листи получити,
Як почала своїм добрим конем,
Як огнем, летіти.
– Ой, і здоров, здоров, а ти, милий брате,
Чом не дав до сестри знати?
Почав битись, воювати,
Не дав сестрі знати.
Ой не вспіла тая сестра
З коника упасти,
Почала бусурманців в полон гнати.
– Ох і зоставайся здоров, милий брате,
та давай же ти сестри завчасу вже знати.
– Сестро ж моя дорогая,
Яка ж ти слуга сильная!
(курсив мій. – О.К.) [20, с. 587–588]*

Стає очевидним, що особливі умови життя на пограничних землях Речі Посполитої сприяли виробленню у степового населення таких рис характеру, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. Мінливий ритм існування, де щохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав інакшого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу. За таких умов повсякденне життя степового населення, як правило, підпорядковувалось військовим принципам організації життєустрою [33].

Подібні обставини життя, як бачимо, відбивались не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, і через те, тогочасна жінка повинна була виявляти “нахил до насильства” [34, с. 12]. Сестра поневоленого козака, отримавши звістку про те, що він в полон “попався”, відразу ж, як бачимо, “почала своїм добрим конем, як огнем, летіти” йому на поміч.

У вересневому за 1887 р. номері “Киевской старины” світ побачив відгук В. Каллаша на публікацію І. Пономарьова. Означений відгук мав промовисту назву “Малорусская «паленица»” [35, с. 196–197]. Авторіві статті в сюжеті пісні про козака Супруна і його сестру-рятувальницю вчувся відгомін переказів часів Київської Русі про “палениц” жінок-войовниць – “типе очень обыкновенном в русском былевом эпосе...” [35, с. 196]. Проте він зауважив, що остаточні висновки про присутність в культурному просторі Русі-України жінок-богатирок, билинних “па-

лениць”, заважає зробити “нерозробленість цієї тематики” [35, с. 197] в тогочасній історичній науці. На початку ХХ ст. до розробки теми “жінка і запорозьке козацтво” долучився історик, археограф, архівіст і етнограф О. І. Левицький. Його спостереження щодо присутності “жіночого” у звичаєвому праві козаків-запорожців були зроблені завдяки осмисленню комплексу фольклорних історичних джерел.

1900 р. на сторінках журналу “Киевская старина” побачила світ розвідка О. Левицького “Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII вв.” (1900) [22, с. 65–68]. У цій статті дослідник розглянув унікальний для українського соціуму початку ХХ ст. випадок можливого укладання шлюбної угоди між запорожцем і жінкою, відбитий у переказі, записаному від колишнього козака Микити Леонти-йовича Коржа [22, с. 67]. За словами оповідача, у м. Самарі (нинішній Новомосковськ) одного разу вели до місця страти засудженого на смерть козака. Зненацька на дорозі з’явилася дівчина під білим покривалом: вона підійшла до засудженого і привселюдно заявила про своє бажання мати його за чоловіка. Процесія зупинилася: люди з цікавістю очікували, що відповідь на це засуджений. Він попросив, аби дівчина зняла покривало. Коли вона це зробила, козак, подивившись в обличчя рятувальниці, вигукнув: “Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, то ліпше на шибениці дати дуба!” – і попросив, аби його вели до місця страти... [22, с. 67]. Дослідник глибоко професійно підходив до джерел, які могли б розкрити “таємниці” народного життя та органічно вписаної до нього жіночої компоненти. Встановивши історичну достовірність вищеописаного звичаю [22, с. 68]. О. Левицький за п’ять років (в січні 1905 р.) знову повертається до цієї неординарної проблематики і робить спробу з’ясувати, “звідки і коли виник у нас (в українських землях. – *О.К.*) цей оригінальний звичай”. Цій проблемі історик присвятив спеціальну розвідку “Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья” (1905) [36, с. 89–97]. В контексті зробленого відповідно до тогочасних тенденцій часу і місця аналізу письмових і усних джерел О. І. Левицький дійшов висновку, що цей оригінальний звичай був запозичений із звичаєвого права західноєвропейських народів, бо “ні в Литовському статуті, ні в інших діючих у нас юридичних кодексах про нього немає жодної згадки” [36, с. 93]. Проте відповіді на питання коли, як і, головне, звідки відбулось це запозичення, а також, чому запозичений звичай пустив коріння і “прижився” на Запорожжі та в Волинському воєводстві Речі Посполитої, історик не дав. Розглядаючи

описаний звичай крізь призму правових відносин в руському (українському) соціумі першої половини XVII ст., О. Левицький показав себе блискучим правознавцем, архівістом і етнологом, проте закодовану в народних переказах та масивах письмових джерел інформацію про вплив військового чинника на повсякденне життя мешканців пограничних руських (українських) земель Речі Посполитої він відрефлексував частково. Будучи автором найбільшої кількості матеріалів, де жіноцтво розглядалось у контексті цивільного права та повсякденності, історик не звернув уваги на той факт, що в усіх виявлених ним джерелах жінка намагається врятувати не цивільну людину, а “оружну” – воїна; козака в переказі, записаному в м. Крупці, запорожця в переказі, записаному від Микити Коржа, гайдука в акті, занесеному до книги гродської Луцької. Отже, злочинців судили не за цивільним правом, бо О. Левицький визнавав, що “ні в Литовському статуті, ні в інших чинних у нас юридичних кодексах про нього (цей звичай. – *О.К.*) немає жодної згадки” [36, с. 94], а за положеннями звичаєвого права запорожців, під дію яких, як бачимо, потрапляли всі причетні до козацтва військовики. Стає очевидним, що на вищезначених територіях руських (українських) земель Речі Посполитої мешкали носії звичаєвого запорозького козацького (читай – військового) права. Про описаних в переказах жінок відомо лише те, що вони мешкали як у межах Запорозьких Вольностей, так і на Волині і зналися на звичаєвому праві козаків. Хай як, але в розглянутих О. І. Левицьким джерелах тилова повсякденність ординарних жінок козацького Запорозжя виступає як узвичаєний елемент життєустрою войовничого запорозького соціуму.

Стає очевидним, що критичне осмислення масиву історичних джерел, який постійно збільшувався упродовж другої половини XIX – початку XX ст., дало можливість В. Антоновичу, Й. Ролле, О. Левицькому наблизитися до адекватного розуміння запорозького козацького соціуму, аналізуючи його з урахуванням жіночої складової. Таким чином, в українському наративі другої половини XIX – початку XX ст. створювалась основа для реконструкції багатогранного образу повсякденного життя жінок Запорозів, що поставав у воєнно-історичному, історично-правовому, етнографічному, соціальному та культурологічному вимірах.

Спроби упорядників “Киевской старины” відійти від традиційних для російської історіографії другої половини XIX – початку XX ст. схем “бачення” історії жінок України та історії запорозького козацтва від-

крили цілу недосліджену “планету” під назвою “Історія жінок козацького Запорозжя” [37] в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках. Представлені на сторінках часопису сюжети з історії фронтової і тилової повсякденності жінок козацького Запорозжя дають уявлення про складну картину жіночої історії, в якій в одних випадках ординарні жінки виступали енергійними, сильними особистостями, здатними виступити в похід, захистити себе, своїх дітей, маєтність і рідний край від нападників, в інших – ставали покірними долі “безпомічними дівами в біді і сльозах”. Особливостями нового для тогочасної соціокультурної традиції образу “воюючої жінки” [38] стали значне розширення меж життєвого простору ординарної жінки, вихід за рамки традиційного трикутника “чоловік–дім–сім’я” та освоєння жінкою традиційно чоловічих ролей– воїна, лідера мікрогрупи, оборонця дому, рідного краю від загарбників.

Розгляд феміноорієнтованих праць О. Лазаревського, І. Новицького, В. Антоновича, Й. Ролле, І. Пономарьова, В. Каллаша, О. Левицького з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових епоха–автор–текст–контекст неспростовно доводить, що історія жінок козацького Запорозжя прямо співвідноситься з історією воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України та що жінки Запорозів стають “видимими” у форматі історії жіночої повсякденності воєнної епохи [39].

Джерела та література:

1. Запорозжя (Запороги) розглядається автором як історико-географічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорозьких поселенців – селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та ін. При такому підході до вивчення історії Запорозжя стає очевидним, що культурний простір цієї кризової історико-географічної області був наповнений різноманітними двостатевими, поліетнічними практиками повсякденного життя її мешканців. Відтак, будемо мати на увазі, той факт, що буденні практики запорозького козацтва були тісно пов’язані (*природні взаємовпливи*) з уже сформованими традиціями степового життєустрою, які передбачали присутність жіночої складової, шлюбні стосунки (інститут сім’ї) та природне збільшення кількості населення. Особливі умови життя на Запорозжі вимагали вироблення у степового населення таких рис характеру і норм життєустрою, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. (Див.:

Кривоший О. Специфіка та межі присутності “жіночого” в культурному просторі Запорожжя: Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20–28).

2. Воєнну повсякденність автор розуміє як комплекс повсякденно-побутових реалій людей (в даному контексті жінок), в яких провідну роль відіграє “військовий фактор”. До воєнної повсякденності жінок автор відносить **фронт** **тову повсякденність** – самі війни, революції та збройні локальні конфлікти, а також **тилову повсякденність** – реалії, що їх супроводжували розквартирування військ, реквізиції, військові заготівлі, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань і т. ін.. Див.: Кривоший О. Амазонки і “амазонство” в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 4 (406). – С. 66.

3. Французький медієвіст Жорж Дюбі (1919–1996) під шуканням “слідів” розумів пошуки всього того, “що залишили по собі люди минулих часів і ретельний аналіз щонайменших свідчень про минуле”. Див.: Дюби Жорж. Европа в средние века [пер. с фр. В. Колесникова]. – Смоленск: Полиграмма, 1994. – С. 10.

4. Термін “Історія жінок козацького Запорожжя” використовується нами для характеристики напряму історичного знання, об’єктом дослідження якого виступають жінки в історії козацького Запорожжя – історико-географічної області на Півдні України. Жіночу повсякденність козацького Запорожжя автор розглядає як історичну цілісність, свого роду макроструктуру, складовими частинами якої є **фронт** **това повсякденність** пересічних жінок і **тилова повсякденність** (див. вище, “2). Ці взаємозалежні макроісторії є, у свою чергу, складовими частинами структури вищого рівня – історії воєнної повсякденності жінок України або жіночої повсякденності епохи ранньомодерних українських катастроф. При цьому жіноча повсякденність (Frauenalltag – нім., *женская повседневность* – рос.) розуміється автором як звичайний та звичний хід життя жінки, найперша реальність, на ґрунті якої виникають всі інші складові жіночої життєдіяльності, “малий життєвий світ” пересічної жінки, в якому вона живе і взаємодіє з іншими людьми. Йдеться про умови життя, праці, відпочинку, навчання, побут, раціональне харчування, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні вподобання, сприйняття подій історії крізь призму свідомості індивідуума чи окремої соціальної групи тощо. Див.: Петрусенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрусенко. – Львів: Вид. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2009. – С. 121 – 122; Пушкарева Н. “История повседневности” как направление исторических исследований [Ел. ресурс]: http://www.perspektivy.info/history/istorija_

povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm; Белова А. В. Источники по изучению женской и мужской повседневности: содержательные и дискурсивные отличия / А. В. Белова // “Женщины и мужчины в контексте исторических перемен: Материалы Пятой междунар. научн. конф. Рос. ассоциации исследователей женской истории и Ин-та этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, Тверь, 4–7 октября 2012 г., – Москва: ИЭАРАН, 2012. – Т. 1 – С. 45–48.

5. Кривоший О. Специфіка та межі присутності “жіночого” в культурному просторі Запорозжя: Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20 – 28.

6. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива / А. Скальковский – Одесса, 1841. – 437 с.

7. Скальковский А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

8. Записки о Южной Руси. Изд. П. Кулиш / П. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1856 – 324 с.; Т. 2. – СПб., 1857. – 355 с.

9. Мордовцев Д. Л. Гайдамаччина: историческая монография в двух частях / Д. Л. Мордовцев. – СПб., 1870. – 484 с.

10. Куліш П. Твори. – Т. 2 / П. Куліш. – К.: Дніпро, 1989. – 586 с.

11. В польській та староукраїнській літературі XVI – XVII ст. навіть складається окремих літературний жанр, в якому прославляються (а не висміюються, як те було зазвичай у більшості країн Західної Європи) “надзвичайні жінки, які поводяться, як чоловіки” (див.: *Любамирски Л.* “Воинственная женщина” в культуре польско-литовского содружества / Л. Любамирски // *Женщины на краю Европы.* / Под ред. Е. Гаповой. – Минск: ЕГУ, 2003. – С. 33–34) і втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги. Ці жінки успішно полювали на диких тварин, очолювали армії і повстанські загони, організовували оборону фортець і замків, звільняли з полону бранців, а також здійснювали інші “нежіночі” вчинки. Шанований польський поет XVI ст. Ян Кохановський (1530–1584), відображаючи у своїй творчості підпорядковану тенденціям часу і простору соціальну діяльність еліти тогочасного литовсько-польсько-руського соціуму, мав за переконання тезу про те, що історія слов’ян починається з жінок, воєвничих амазонок, які, прийшовши в Скіфію, заснували на її території дві Сарматії – польську та українську (руську). (Див.: *Milosz Czeslaw.* *The History of Polish Literature.* – 2nd ed. – Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1983. – P. 63). Подвиги воєвничих амазонок, врешті, стали частиною сарматської ідеології, що її виробила і сповідувала в означений період польсько-литовсько-руська шляхта.

Автор пізнішої хроніки (початок XVIII ст.) Даніель Крман, перебуваючи вже в інших часових і просторових координатах, знову ж таки, звертає увагу на непроминальність давніх скіфських традицій українців, зауважуючи: “Ці запорожці успадкували багато чого від амазонок – цих нечувано войовничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою й перевищували відвагою мужів та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра”. (Цит. за: *Кривоший О. Специфіка та межі присутності “жіночого” в культурному просторі Запорозжя: Військово-історичний аспект* / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 23).

Зважаючи на те, що в сучасній літературі немає чіткої дефініції терміна *жінка-войовниця*, спробуємо дати таке визначення цього поняття: 1. *Жінка-войовниця, жінка-воїн* – архетипічний образ войовничої жінки яка має сильний характер і займається переважно “чоловічою” справою – війною (хоча інколи й політикою, торгівлею та ремеслом); 2. Озброєна захисниця рідної землі; жінка-боєць, жінка-солдат. Антиподом *жінки-войовниці* є інший штамп – безпомічна діва в біді і сльозах.

12. Чабаненко В. А. Козацтво і українська мова / В. А. Чабаненко // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; відп. ред. С. Р. Лях. – Вид.2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2006 – С. 265.

13. В цьому контексті варто мати на увазі той факт, що головною особливістю розвитку суспільних наук на українських землях, які входили до складу обох імперій в кінці XIX ст., була наявність цінностей *подвійної чи навіть потрійної лояльності*. Імперські держави, як правило, прагнули встановити контроль над пам’яттю українців про минуле, зробити її з вигодою для себе вибірковою: акцентуючи одні сторони історії, вони прагнули змусити до “мовчання” інші, не вигідні для їхніх політичних та економічних інтересів (див.: Дюпон-Мельниченко Ж.–Б., Ададуrow В. Французька історіографія XX століття: Навч. посібн. для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж.–Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуrow – Львів: Класика, 2001. – С. 15; Богдашина О.

До питання про національну ідентифікацію істориків України другої половини XIX – початку XX ст. / О. Богдашина // Історіографічні дослідження в Україні / Гол. ред. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 6–21; Колесник І.І. “Повернення до речей” як перспектива історичних досліджень / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 184).

14. Кривоший О. П Амазонки і “амазонство” в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 4. (406). – С. 55–71.

15. Маргіналізація тем “жінка і запорозьке козацтво”, “жінка і українське козацьке військо” в українській історіографії була спричинена як впливом іноземних історіографічних традицій, так і тією обставиною, що цю тему не вважають “своєю” ані військові історики України, ані дослідники, які вивчають соціальну структуру ранньомодерного українського соціуму, його побут, приватне життя, жіночу та гендерну історію України.

16. Без введення категорії **воєнна повсякденність** жінок, жінка–невидима як жінка в історії запорозького козацтва, про що добре відомо безпосередньо з майже індивідуальною до жінок козацького Запорожжя радянської історіографії. Під *воєнною повсякденністю* автор розуміє весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей (в даному контексті жінок), в яких провідну (нормуючу і формуючу) роль відіграє “воєнний чинник”. Див.: Кривоший О. Амазонки і “амазонство” в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. – 2012. – № 4. (406). – С. 66.

17. В цьому контексті мова йде про воєнну повсякденність дружин, доньок, сестер, коханих, коханок, приятельок та полонянок козаків-запорожців.

18. Антонович В. (В. А.). Рец. на кн.: “D-г. Antonij I. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. Д-р Антоний I. – Женщины на окраинах. Варшава 1883 г. / В. Антонович // Киевская Старина (далі – КС). – 1883. – № 4. – С. 873–876.

19. Д-р Антоний I (Ролле Й. Й.) Украинские женщины: Исторические рассказы / Антоний I // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268–309; Його ж: Женщины при Чигиринском дворе / D-г Antonij I. // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107–126; № 2. – С. 282–304; № 3 – С. 512–529.

20. Пономарев И. Запорожская песня / И. Пономарев // КС. – 1887. – Т. 18. – № 8. – С. 587–588.

21. К-ш В. [Каллаш В.] Малорусская “паленица” (женщина богатырь) / В. К-ш // КС. – 1887. – Т. 19. – № 9. – С. 196–197.

22. Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII ст. / О. Левицкий // КС. – 1900. – № 2 – С. 65 – 68.

23. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.): Монографія / Л. І. Буряк – К.: Націон. академія управління, 2010. – 368 с.

24. Лазаревський А. Властная гетьманша / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 213–214.

25. Універсали видавалися королями Польщі, гетьманами України, іноді полковниками та представниками генеральної старшини. Гетьманські універсали стосувалися справ військових (оголошення походу, сторожова

служба); земельних (підтвердження землеволодіння, розмежування, роздача маєностей); адміністративно-управлінських (призначення на уряди, стягнення податків, прийом послів). Гетьманські універсали розсилалися по полках, а в копіях – по сотнях. Найчастіше Універсал диктував гетьман, інколи, за дорученням гетьмана, його складали генеральні писарі або військові канцеляристи. Див.: Білостоцький С. Універсали. // Довідник з історії України (А–Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 978–979.

26. Новицкий И. П. Князья Ружинские / И. П. Новицкий // КС. – 1882. – № 4. – С. 58–84.

27. Боряк Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV – середине XVI в. (Анализ документальных источников) / Г. В. Боряк: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1987. – 287 с.

28. Антонович В. (В. А.). Рец. на кн.: D-г Antonij I. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. Д-р Антоний І. – Женщины на окраинах. Варшава, 1883 г. / В. Антонович // КС. – 1883. – № 4. – С. 873–876.

29. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т. 2001. – 224 с.

30. Д-р Антоний І (Ролле Й. Й.) Украинские женщины: Исторические рассказы / Д-р Антоний І // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268–309.

31. D-г Antonij I. Женщины при Чигиринском дворе / D-г Antonij I. // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107–126; № 2. – С. 282–304; № 3. – С. 512–529.

32. В цьому контексті варто взяти до уваги записаний С. Науменком в Запорізькій області (в межах колишніх Запорозьких Вольностей) в другій половині ХХ ст. переказ “На туркені оженюся...”. Він розповідає про повсякденні практики одруженого на туркені запорожця (Савур-могила: Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд. і авт. приміт. В. А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – С. 229–230).”У минулі часи найініше село Малинівка Гуляйпільського району називалося Туркенівкою. Старі люди кажуть, щодесь років двісті (на час запису переказу. – *О.К.*), а може, й більше, тому сидів тутечки зимівником якийсь запорожець. Бравий був козарлюга, відважний лицар і добрий хазяїн. Всього в нього було доволі: і бджіл, і скотини, і птиці, і збіжжя. Не було тільки одного – жінки. Ну то що ж! Пішов він одного разу з січовим товариством у похід, а повернувся на хутір з молодою туркенею. Туди-сюди, узяв та й *одружився на ній*” (курсив мій. – *О.К.*) (С. 229). Записаний в 1827 році О. Стороженком в селі Чумаки на Катеринославщині (С. 244 вищезазначеного збірника) переказ “Про запорожця Ониська, і його жінку” розповідає про запорожця

на ймення Онисько, який “сидів” зимівником неподалік Дніпра. Якось у місті Миргороді він “побачив молоденьку гарну дівчину і одружився (курсив мій. О.К.) з нею. Привіз Онисько молоду дівчину у свій зимівник. Тут у нього була рублена хата на дві половини, усякої худоби не перелічити, і *наймитів*, і *наймичок* (курсив мій. – О.К.). Одяг Онисько свою жінку, не наче кралю яку”. Однак не сиділось запорожцю з молодого дружиною. Як тільки він чув, що “*збираються в коші на татар або на ногайців, то не втерпить – кине жінку і поїде собі в кіш...*” (курсив та виділення мої. – О.К.) (Савур-могила: Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці. – С. 268). Як бачимо, в пограничних українських землях Речі Посполитої чіткої межі між війною і миром не існувало, тилова повсякденність як ординарної, так і шляхетної жінки будь-якої миті могла перетворитись на фронтową – відбиття підступних нападів ворогів на козацькі зимівники, переслідування нападників, звільнення полонених і т. ін.

33. Життя “на кресах”, за влучним спостереженням Н. Мірзи-Авакянц, було небезпечним і бурхливим; близькість до степу, де кочували кримські татари, загрожувала повсякчасним татарським нападом, супроти якого держава не могла захистити людину за браком коштів для утримання війська, сильних фортець і замків. Саме через це “населенню самому доводилось дбати про охорону життя та свого добра і *кожен жив на військовій нозі, готовий завжди до бою*” (курсив мій – О.К.) Див.: Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10. – С. 3.

34. Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI – XVII ст. / Мірза-Авакянц Н. – Полтава, 1920. – 94 с.

35. К-ш В. [Каллаш В.] Малорусская “паленица” (жінка багача) / В. К-ш // КС. – 1887. – Т.19. – № 9. – С. 196–197.

36. Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья / О. Левицкий // КС. – 1905. – № 1. – С. 89 – 97.

37. Термін “Історія жінок козацького Запорожжя” використовується нами для характеристики напряму історичного знання, об’єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорожжя – історико-географічної області на Півдні України, їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті та творенні національно-культурного простору.

38. Жінка воююча (*воююча жінка*) – жінка, яка бере безпосередню участь у бойових діях як солдат чи командир військових формувань воюючих сторін, а також належить до особового складу ополчень, добровольчих підрозділів та різного роду партизанських і повстанських загонів.

39. Жіноча повсякденність воєнної епохи являє собою комплекс повсякденно-побутових реалій жінок, в яких провідну роль відіграє “військовий фактор”. До воєнної повсякденності жінок автор відносить структури

фронтової повсякденності – війни, революції, збройні локальні конфлікти (культура війни), а також структури тилової повсякденності жінок – реалії, що ці війни, революції та збройні локальні конфлікти супроводжували. Чим довше тривала війна, тим виразніших форм набували морально-психологічні установки традиційних і тимчасових соціальних когорт та жіночих особистостей.

Олександр Кривоший (Запоріжжя, Україна). Сюжети з історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя у часописі “Киевская старина” (1882–1906 рр.)

У статті розглядаються особливості висвітлення проблеми воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя на сторінках часопису “Киевская старина” та обґрунтовується поява нового, властивого історії жінок козацького Запорозжя типу дискурсу. Започаткований на сторінках “Киевской старины” І. Новицьким, В. Антоновичем, Й. Ролле, І. Пономарьовим та О. Левицьким дискурс “жіночого запорозького” вибудував парадигму “бачення” історії жінок дніпровського Низу, спираючись, головню, на національні культурні цінності.

Ключові слова: історіографія, “Киевская старина”, Запорозжя, тилова повсякденність жінок, наукова творчість І. Новицького, В. Антоновича, Й. Ролле, В. Каллаша, О. Левицького, жінка-войовниця.

Александр Кривошей (Запорозжье, Украина). Сюжеты из истории военной повседневности женщин козацкого Запорозжья в журнале “Киевская старина” (1882–1906 гг.)

В статье рассматриваются особенности рассмотрения проблемы тыловой повседневности женщин казачьего Запорозжья в публикациях журнала “Киевская старина” 1882 – 1906 гг. а также обосновывается появление нового направления в украинской историографии – исследование повседневной жизни женщин в условиях воен и вооруженных локальных конфликтов. Начатый на страницах журнала И. Новицкий, В. Антоновичем, Й. Ролле, В. Каллашем, О. Левицкий дискурс военной повседневности женщин Украины XVI – XVIII в. выстроил парадигму “видения” женской истории, опираясь, прежде всего, на национальные культурные ценности.

Ключевые слова: историография, “Киевская старина”, Запорозжье, тыловая повседневность женщин, научное творчество И. Новицкого, В. Антоновича, И. Ролле, В. Каллаша, О. Левицкого, женщина-воительница.

Oleksandr P. Krivoshiy (*Zaporizhzhia, Ukraine*) **Scenes from the Everyday Life Stories the Military Women in Zaporizhzhia Cossacks in Journal “Kievskaja Staryna” (1882–1906 years)**

The article deals with the problem of rearward’s everyday of Zaporozhye Cossacks women in the publications of “Kievskaja Staryna” 1882–1906 years and justified the emergence of a new trend in Ukrainian historiography – the study of everyday life in local wars and armed conflicts. The war’s everyday women of Ukraine 16–17 centuries discourse had been launched on the pages of the journal by J. Novitsky, V. Antonovych, J. Rolle, W. Kallash and O. Levitsky built a paradigm “vision” of the history of Dnieper Bottom’s women, based chiefly on national cultural values.

Key words: Historiography, “Kievskaja Staryna”, Zaporizhzhya, womanhood, everyday life of women during war time, scientific creativity, I. Nowicki, J. Roll, W. Kallash, O. Levitsky, woman-warrior.

Ольга Гураль

(Київ, Україна)

УДК 930.2:929 (477+47)

Речові джерела в контексті створення просопографічного портрета родини Старицьких

Серед представників українських родин, плідна діяльність яких стала основою державотворення, важливе місце посідає сім'я визначного українського драматурга, поета, прозаїка, перекладача, громадського і театрального діяча Михайла Петровича Старицького (1840–1904). Започатковану ним справу розвитку національної культури продовжили нащадки корифея. Старша донька, Марія Старицька (1865–1930) – відома акторка, режисер, театральний педагог, одна із засновників Музично-драматичного інституту та української державної опери; Людмила Старицька-Черняхівська (1868–1941) – письменниця, драматург, перекладачка, громадська і політична діячка, Оксана Стещенко (1875–1942) – дитяча письменниця, перекладачка, громадська діячка, Юрій Старицький (1882–1936? 38?) – відомий юрист, громадський діяч. Внесок до формування української культури зробили і онуки корифея. Ірина Стещенко (1898–1987) – відома акторка театру “Березіль”, перекладачка, Ярослав Стещенко (1904–1939) – знаний вчений-бібліограф, дослідник історії української книги, Вероніка Черняхівська (1900–1938) – поетка та перекладачка. Відповідно, їхнє життя та діяльність тривалий час були об’єктами наукових і публіцистичних студій та досліджень. Хронологічно історіографія сім’ї драматурга бере початок від 1865 року – з часу появи відгуків на перші публікації Михайла Старицького і складається з монографій та статей, які розкривають різні аспекти літературної, театральної, громадської і політичної діяльності. Біографії та творчий доробок нащадків корифея до набуття Україною незалежності залишалися маловідомими. Втім, до окремих постатей (Людмила Старицька-Черняхівська, Вероніка Черняхівська) зверталися дослідники української культури та публіцисти

українського зарубіжжя. Таким чином, історіографія родини Старицьких формувалась понад півтора століття. Відповідно праці можна розділити на чотири періоди: 1) написані до революції 1917 року, 2) радянська історіографія; 3) дослідження представників українського зарубіжжя; 4) дослідження, написані після 1991 р.

У перший період формування родинної історіографії, а хронологічно – від початку ХХ ст., об'єктом досліджень стала художня спадщина М. Старицького. 1902 року в “Літературно-науковому віснику” було опубліковано статтю Івана Франка “Михайло Старицький”, у якій автор ретельно проаналізував творчий доробок драматурга і визначив його місце в історії української літератури [45]. Значним кроком у дослідженні художніх творів став літературознавчий огляд у двох частинах М. Сумцова [41]. Першою спробою ґрунтовно дослідити біографію письменника стала публікація в журналі “Киевская старина” спогадів Олени Пчілки “Памяти товарища” [32].

Радянська родинна історіографія формувалась понад 70 років. Об'єктами дослідження тогочасних науковців стали життєвий та творчий шлях письменника, крім того, у другій чверті минулого століття було здійснено перші публікації біографічних матеріалів про М. П. Старицького його доньками, Л. Старицькою-Черняхівською та О. Стешенко. 1940 року, з нагоди сторіччя від дня народження письменника, були опубліковані літературно-критичні розвідки та спогади його дочок Людмили Старицької-Черняхівської [34] та Оксани Стешенко [38]. Справжнє зацікавлення творчістю митця розпочалося лише у 60-х роках минулого століття. Майже одночасно побачили світ літературно-критичні та критико-біографічні нариси, присвячені постаті корифея, Л. Сокирка [34], Й. Куриленка [15], М. Комишанченка [12]. Але основним їхнім недоліком була ідеологічна заангажованість, що відповідала тогочасній політичній ситуації. Також тут варто відзначити видану 1990 року Н. Левчик працю, яка була присвячена ліричному доробку митця – “Поезія М. П. Старицького (жанрові та образно-стильові особливості)” [17]. Водночас з радянською історіографією сформувався прошарок праць представників українського зарубіжжя, присвячений репресованим членам родини, тоді як на українських теренах їхні імена перебували у забутті. Зокрема було здійснено перші публікації про життєвий і творчий шлях Л. М. Старицької-Черняхівської, серед них статті Н. Данилевської [8], Р. Паклена [22], С. Підкови [23], О. Лугового [18], Я. Славутича [33].

Після набуття Україною незалежності розпочався новий етап у дослідженні життя і творчості представників родини Старицьких. Було переосмислено і суттєво доповнено біографічні дані М. П. Старицького, переосмислено та досліджено нові аспекти його творчості. 1993 року режисерський і драматичний доробок письменника став темою монографії В. Коломійця “Добра і правди син” [11]. 1996 року спробу окреслити життя і творчість М. П. Старицького у книзі “Лаври і терни” зробила О. Цибаньова [47], але недоліком зазначеної праці є окремі фактологічні помилки. З початку 2000-х років спостерігається і нова хвиля дослідницької уваги до специфіки історичних творів М. П. Старицького. Типологію історико-пригодницького жанру роману “Розбійний Кармелюк” 2002 р. в дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук дослідив І. Цуркан [48]. 2003 р. ідейно-тематичні та стильові особливості романів М. П. Старицького стали темою дисертації В. Поліщука на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук [24]. Прозі М. П. Старицького Володимир Поліщук присвятив і кілька монографій [25, 26, 27]. 2004 року історичні погляди драматурга стали об’єктом аналізу в дисертаційній роботі С. Обрусної [21]. 2009 року особливості жанру історичних романів Михайла Старицького у порівнянні з типологічною специфікою творів В. Скотта дослідила у дисертаційній роботі О. Попадинець [28]. 2011 року нею ж було видано монографію “Історична романістика Вальтера Скотта і Михайла Старицького: проблема типологічного підходу” [29]. 2011 року захищено дві дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук, присвячені творчості Михайла Старицького: Л. Білякович “Історична особистість у системі творчого мислення М. Старицького та Б. Лепкого” [5] та Т. Джурбій “Українська драма II-ї половини XIX ст. за запозиченими сюжетами: транспозиція змісту. (На матеріалі творів М. П. Старицького та М. Л. Кропивницького)” [9]. Відповідно до літературознавчої спрямованості досліджень, автори приділяли увагу саме творчій спадщині діячів.

Значну увагу дослідників привернули діти та онуки драматурга. 2002 р. вперше об’єктом дисертаційного дослідження стала драматична спадщина Людмили Старицької-Черняхівської. В ньому авторка роботи, І. Чернова, всебічно проаналізувала поетику та проблематику творів письменниці [49]. 2003 року вийшла друком монографія Л. Барабана [1], присвячена театральній та літературній діяльності Людмили Михайлівни (особливу увагу автор приділив історії постановок її п’єс).

Щодо інших аспектів діяльності письменниці та її біографічних даних, то вони подані схематично, частина фактів з життя або зовсім випущена, або містить неточності. Кроком у вивченні життя і діяльності дітей та онуків Михайла Старицького стала видана 2003 року книга Ю. Хорунжого “Шляхетні українки” – публіцистика в есеях, окремі з них присвячені Л. Старицькій-Черняхівській, М. Старицькій, О. Стешенко, В. Черняхівській та І. Стешенко [46, с. 23–70; 71–90; 91–110; 111–132; 133–149]. 1997 р. науковій діяльності та трагічній долі онука драматурга, Я. І. Стешенка, присвятила дві статті Н. Стрішенець [39, 40]. До поста-ті Ярослава Івановича звертався також С. Білокінь, подавши у власній публікації ґрунтовний огляд життя та діяльності бібліографа [4].

У подальші роки значну увагу дослідників привертала особливості драматичної і прозової спадщини представників родини Старицьких 2008 року В. Швець захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук. Темою його дослідження стала історична драматургія Л. М. Старицької-Черняхівської [51]. 2009 року творчість письменниці стала об’єктом літературознавчого дисертаційного дослідження Л. Процюк “Драматургія Людмили Старицької-Черняхівської: конфлікти і характери” [30].

Незважаючи на досить обширну історіографію, присвячену Старицьким, не всі сторінки історії цього славетного роду знайшли повне й об’єктивне висвітлення. Немає комплексного джерелознавчого дослідження, яке стало б підґрунтям для написання і досі відсутнього просопографічного портрета родини Старицьких як представників української еліти другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., що в умовах розвитку сучасної історичної науки є одним з першочергових завдань. Також до сьогоднішнього дня не присвячено жодної статті чи розвідки питанню речових джерел до історії роду Старицьких. Відповідно не визначено їхній склад, місце, джерельне значення та інформативні можливості при написанні історичного, біографічного або ж просопографічного дослідження.

Відповідно до сучасних тенденцій в галузі історико-біографічних досліджень дедалі більшої актуальності набуває просопографічний метод.

Просопографія (від *gr. πρόσωπον* – обличчя, особа, та *γράφω* – писати, записувати) – за допомогою методів генеалогії, демографії, психології, психографії, ономастики, нумізматики та інших спеціальних історичних дисциплін досліджує особу в усій сукупності її індивідуаль-

них якостей та взаємостосунків з оточенням. Результатами просопографічного дослідження можуть бути: 1) реконструкція просопографічного портрета конкретної особистості; 2) створення колективної біографії кількох осіб; 3) опис способу життя і занять представників певних соціальних станів [20].

Свої методологічні особливості має методика написання просопографічного портрета однієї родини.

За визначенням, прийнятим у соціології та психології, родина (сім'я) – це об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю.

Проста сім'я складається з однієї шлюбної пари (чи одного з батьків) з неодруженими дітьми (або без них). Вона може бути кількох різновидів: подружня пара; повна сім'я – батьки та діти; неповна сім'я – один з батьків і діти. Складна сім'я – з декількох кровно споріднених простих сімей, кожна з яких може бути повною чи неповною і включати інших родичів. Існує кілька різновидів складної сім'ї: батьківська – одружені сини і доньки живуть разом з батьком; братська – після смерті батька одружені брати і сестри продовжують жити під одним дахом.

Враховуючи вищезначені характеристики, слід дати визначення поняттю “просопографічний портрет родини” як специфічному елементу в системі історичних досліджень.

Просопографічний портрет родини – це комплексне, побудоване на основі всіх відомих джерел, просопографічне дослідження кількох поколінь родичів, які проживають в суміжний історичний час, пов'язані кровними зв'язками, специфікою сімейного виховання, спільним життєвим простором, морально-етичними цінностями, взаємною відповідальністю та взаємовпливом.

Створення просопографічного портрета родини – це специфічне, побудоване на основі просопографічних методологічних принципів дослідження, в якому на базі всіх відомих джерел відбувається реконструкція життя та діяльності кожного окремого представника, визначається їхня генеалогічна спорідненість, виявляються взаємозв'язки на рівні реалізації сімейного фактора.

Методика створення просопографічного портрета родини першочерговим завданням ставить проблему відбору джерел. У випадку з джерельною базою сімейного просопографічного портрета родини

Старицьких – це писемні, речові та зображальні джерела. Саме на аналізі останньої складової зупинимося у даній статті.

Речові історичні джерела – це один з найрізноманітніших за формою та різновидами типів джерел. За своєю суттю – це створені людиною речі, які акумулюють інформацію про різні види діяльності, побут, естетичні смаки, релігійні погляди власників. Вони являють собою речі, зроблені людиною, їм притаманна певна утилітарність. Як зазначив Л. М. Пушкар'юв, значна частина джерел цього типу зібрана в музейних колекціях і є предметом дослідження музеєзнавства та “речезнавства” [31, с. 114]. Інформація у них передається через матеріальний бік предмета – його колір, форму, структуру, розмір, вагу та ін. [52, с. 375].

Враховуючи те, що речі родини Старицьких є частиною музейної експозиції, то при їх дослідженні як джерела до створення просопографічного портрета можна використати підходи, притаманні музейній роботі. А саме, визначаючи їхню інформативність, встановити спроможність виступати носієм інформації про події, які вони супроводжували, та осіб, яким належали. Інформативний потенціал предметів включає в себе дві умовні групи: внутрішнє інформаційне поле (атрибутивні ознаки – розмір, форма, матеріал, написи, клейма) та зовнішнє інформаційне поле (історія предмета, місце його походження, побутування, події та особи, з ним пов’язані) [52, с. 324]. Великого значення вони набувають завдяки їхнім зв’язкам з певною історичною особою та подією. При їх використанні в історико-джерелознавчому дослідженні потрібно не лише враховувати структурну специфіку, а й важливо зіставляти зафіксовану ними інформацію з письмовими свідченнями [31, с. 114].

Особливого значення вивченню джерел цього типу слід надавати при просопографічному дослідженні групи людей, пов’язаних сімейними узами. Адже вони можуть суттєво розширити та доповнити інформацію про побут, підтвердити елементи спадковості в його матеріальній організації. Це, в свою чергу, дає можливість виявити специфічні риси, які були характерні саме для невеликого, але тісно пов’язаного між собою кола осіб. А саме, дослідити ті дані, які часто є необхідними для вивчення (за визначенням М. Юркіна [53, с. 264–266]) фамільного, родинного, фактора. Речові джерела дають змогу вивчити приховану в інших матеріалах інформацію про уподобання окремих осіб, їхні звички, визначити особливості певної родини у порівнянні з іншими тогочасними сім’ями, фінансові можливості, дослідити нюанси класової і

національної самоідентифікації, глибше пізнати та відтворити атмосферу, в якій жили і працювали діячі.

На сьогоднішній день збереглися окремі речі, що належали Михайлові Старицькому та його родині. По вул. Саксаганського, 93 (колишня Маріїнсько-Благовіщенська), в будинку, де письменник прожив три останні роки, відкрито музей. По вулиці Олеса Гончара, 31 зберігся будинок, де родини Старицьких–Черняхівських–Стешенків жили у першій половині ХХ ст., а за адресою Пушкінська, 1, знаходиться будинок, в якому до 1987 року жила остання представниця роду – Ірина Іванівна Стешенко.

Отже, речові джерела для створення просопографічного портрета родини Старицьких, складаються з: 1) житлових будівель; 2) меблів; 3) особистих речей та одягу; 4) фрагментів родинних колекцій та бібліотеки.

Важливою характеристикою цих речей та житлових будівель як просопографічного джерела є те, що більшість з них згадується у низці листів та спогадів представників родини драматурга. Найповніше інформація представлена про квартиру М. П. Старицького, яку родина письменника орендувала з 1901 по 1904 рр. Зумовлено це тим, що підготовка до відкриття у цьому будинку меморіального музею почалася ще за життя онуки драматурга, Ірини Іванівни Стешенко, яка активно допомагала відтворити обстановку помешкання. З метою найточнішого відтворення інтер'єрів та стилю життя родини, вона написала детальні спогади з описами кожної кімнати [36, 37], надала численні архівні матеріали. Комплексне дослідження архітектурних особливостей будівлі, фотоматеріалів, писемних джерел дає змогу досить точно відтворити умови, в яких жили Старицькі. Важливим доповненням до просопографічних характеристик є те, що в цьому ж будинку квартиру навпроти Михайла Петровича орендувала його середня донька, Людмила Старицька-Черняхівська, з родиною. Як засвідчують спогади сучасників, і це підтверджується архітектурною специфікою будинку, обидві квартири сполучалися внутрішнім переходом, що фактично поєднував їх в одне приміщення. Відповідно родини батька і доньки, навіть на побутовому рівні, були тісно пов'язані, живучи як одне ціле.

Ще більш тісним родинним колом жили нащадки письменника з 1920 року, коли до п'ятикімнатної квартири, в якій мешкала молодша донька Старицького, Оксана Стешенко, з сином Ярославом та матір'ю Софією, переїхали сестри Марія Михайлівна та Людмила Старицька-

Черняхівська з донькою Веронікою й чоловіком Олександром Черняхівським. У цій квартирі (за адресою Столипінська, потім – Чкалова, а нині Олеса Гончара, 31) вони прожили до 1941 року, там же відбувалися й їхні арешти під час сталінських репресій.

Важливою частиною речових джерел, без якої неможливе повноцінне створення просопографічного портрета родини Старицьких, є меблі. З цього виду джерел до наших днів збереглося 29 одиниць. Серед них – крісла з вітального гарнітура, письмовий стіл М. П. Старицького, його письмове приладдя, етажерка, книжкова шафа, велике м'яке крісло з кабінету, шаховий столик. Все це дає можливість глибше дослідити фінансовий стан родини (який, як для аристократичної сім'ї, був досить скромний – і це візуалізують речові джерела), підтверджує, що облаштування квартири було типовим для київської інтелігенції, хоч і мало елементи національного оздоблення.

Меблі в оселі драматурга не були дорогими, жоден зі збережених до наших днів предметів не свідчить про наявність коштовних інкрустацій чи драпіровок. Так, наприклад, крісла [13] з вітального гарнітура мають невеликі габарити, 72×58×66 см, зроблені з темного дерева, м'яка частина набита соломою, обтягнуті світло-сірим шовком. Хоч гарнітур і був досить дешевим, але його купівля на кошти, отримані від публікації творів, стала значною подією в побутовому житті родини. Згадка про неї міститься у листі Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської від 29 січня 1895 р., написаному сестрі Марії Михайлівні до Петербурга: “...Теперь у нас новая мебель (купили на выплаты), а позавчера прибыли драпировки...” [16, арк. 1 зв.]. Відтоді меблі стояли у вітальні Михайла Старицького, приміщенні, де щовечора збиралися члени його великої родини, близькі друзі і випадкові гості, які часто заходили до відомого своєю гостинністю письменника. Після його смерті меблі успадкувала дружина, а потім і доньки (сім'ї яких, як згадано раніше, проживали в одній квартирі). За родинною традицією, вечорами у них також збиралось чимале товариство, більшість з гостей були представниками мистецької еліти Києва 1910-х–1920-х років. Тож не випадково квартира отримала репутацію “літературного салону”. У другій половині ХХ ст. цю традицію продовжила й Ірина Стешенко, її оселю за адресою Пушкінська, 1 у колах творчої інтелігенції тих часів напівжартома, напівсерйозно називали “салон пані Орисі”. Кожному, хто приходив до неї вперше, вона неодмінно показувала речі, що дістались їй у спадок від діда та тіток.

Аналізуючи цей тип джерел як невід’ємну частину джерельної бази для створення просопографічного портрета родини Старицьких, варто зупинитись на речах, що становили частину обстановки кабінету М. П. Старицького. Серед них – письмовий стіл, доволі характерний для другої половини ХІХ ст., письмове приладдя з 8-ми предметів, книжкова шафа, шаховий столик, крісло, барельєфи В. Шекспіра та А. Міцкевича, бюст Гете.

Все це дає можливість відтворити умови та атмосферу, в якій працював та відпочивав письменник, доповнити інформацію про уподобання Михайла Петровича. Цінним свідченням про його захоплення грою в шахи є шаховий столик [50]. Інформація про це збереглася і в писемних джерелах. Детально куточок із шахівницею і пов’язані з нею звички Старицького описала у спогадах Ірина Стешенко: “...Праворуч, навпроти дивана шаховий столик з мармуровою дошкою, чорне м’яке крісло (є фото). Шахи були з чорного дерева зі слоновою кісткою. Дідуня був прекрасним шахматистом, тут же лежала записна книжечка з олівцем, дідуня записував шахматні задачі” [36, арк. 6]. Крім того, відомо, що Михайло Петрович був дуже шанованою особою поміж київських прихильників цієї гри. Не менш цінним експонатом є згадуване крісло письменника [14], яке, як відомо зі спогадів, було зроблене на замовлення, з урахуванням високого зросту драматурга. Крісло дерев’яне, з м’якою шкіряною оббивкою, розміри – 102×68×80 см. З наведених цифр помітно, що воно досить глибоке, має високу спинку.

Поміж речей із кабінету збереглися і предмети, які підкреслюють літературні уподобання М. П. Старицького. Це – барельєфи В. Шекспіра [3] та А. Міцкевича [2], бюст Гете [6]. За життя господаря оселі вони прикрашали одну із стін його кімнати. У фондовій колекції Музею видатних діячів української культури зберігається фотознімок лівої частини кабінету [42], на якому можна побачити й вище перелічені реліквії.

Якщо для речей представників родин Старицьких та Черняхівських найбільш характерними є тенденції класичної обстановки квартир міської інтелігенції, то в числі предметів, що належали власне гілці Стешенків, є речі, що мають український народний колорит. Однією з найцінніших їхніх реліквій є мисник (підвісна закрыта або відкрита полиця (шафа) для мисок, найчастіше використовувався в міщанському та селянському побуті) [19], що належав зятю М. Старицького, Іванові Стешенку (1873–1918), який, на відміну від дружини-аристократки, походив з української міщанської родини.

З предметів одягу членів родини Старицьких, головним чином, збереглися елементи гардеробу Ірини Іванівни Стешенко. Це речі, характерні для модних тенденцій другої половини ХХ ст. Але серед цієї групи є і дуже цінні експонати другої половини ХІХ століття, серед них – фрагменти вишитої сорочки Михайла Петровича Старицького [7]. Як відомо, письменник любив одягатись в український національний костюм або ж урізноманітнювати його елементами класичний для того часу одяг. Саме це і підтверджують фотознімки діяча, зроблені у різні періоди його життя [43, 44]. Ці уподобання в одязі успадкували і його нащадки.

Важливе місце серед речових джерел посідають родинні колекції та бібліотека. Зауважимо, що пристрасть до колекціонування відмічається лише в одній гілці Старицьких – представників родини молодшої доньки Михайла Петровича, Оксани. Її чоловік, Іван Стешенко, був відомим колекціонером української старовини, кераміки, живопису. Це захоплення успадкували його діти Ірина Іванівна, яка протягом життя збирала колекцію живопису, кераміки й порцеляни, та її брат, Ярослав Іванович, власник великої колекції екслібрисів та книжкової графіки (щоправда, змушений був її продати через фінансові труднощі) [10]. Дослідження збережених елементів колекції родини Стешенків дозволяє повніше вивчити художні смаки її власників, естетичні уподобання, глибше дослідити інтелектуальний рівень її представників, їхні зв'язки у суспільстві.

Важливою частиною речових джерел, що дає можливість розкрити інтелектуальний потенціал, специфіку роботи над літературними творами, глибини внутрішнього світу членів сім'ї Старицьких, є родинна бібліотека. Поміж її елементів, що дійшли до наших часів, є книги, які належали Михайлові Старицькому, Марії Старицькій, Людмилі Старицькі-Черняхівській, Оксані Стешенко, Олександрі Черняхівському, Ярославу Стешенку, Ірині Стешенко, Вероніці Черняхівській. Не збереглось книжок, що були власністю Юрія Михайловича. Серед видань, які належали Михайлу Петровичу – прижиттєві примірники його творів, твори класиків світової літератури. Нерідко буває складно, а то і взагалі неможливо, визначити власника книги. Часто цьому можуть сприяти окремі маргінали зі зразками почерків або ж написи, підписи, печатки, екслібриси. В даному випадку також може допомогти рік видання книги, але слід враховувати, що книга, видана у ХІХ ст., могла бути придбана значно пізніше. Також у питанні приналежності книг

може бути використаний тематичний принцип – наприклад, наукова медична література могла належати лише О. Черняхівському.

У складі родинної бібліотеки, переданої до музею Іриною Стешенко, є твори класиків світової та української літератури, історико-літературні огляди та праці, декламатори, періодичні видання, фахова театральна література, монографії з історії культури й театру, історії України, світової історії та культури, наукова медична література, довідники, словники, енциклопедії, молитовники.

Щодо мови видань, то книги видані українською, російською, французькою, англійською, німецькою, іспанською, італійською мовами.

Вивчення складу родинної бібліотеки допомагає глибше розкрити тему зацікавлень, захоплень, уподобань, методів роботи над тією чи іншою проблемою, праці над художніми творами та перекладами, способів самоосвіти; прагнення до глибшого пізнання окремих процесів та явищ, багатогранність наукових, творчих і культурних інтересів та уподобань.

Коротко оглянувши окремі речові джерела для створення просопографічного портрета родини Старицьких, важливо зупинитись на одній, спільній для всіх них, рисі. Невід’ємною їх характеристикою, яку слід враховувати при дослідженні, є легенда, що супроводжує речі. Це дає змогу стверджувати, що Старицькі не лише шанобливо ставилися до спадку своїх родичів й пишалися ним, а й намагались створити певну, часто “міфологізовану” історію своєї родини. Саме ця історія повинна була стати репрезентативною для них як в очах сучасників, так і передаватись для майбутніх поколінь дослідників.

Підсумовуючи огляд окремих блоків речових джерел, варто відзначити такі їхні особливості. Представлені у фондах Музею речі характерні для різних культурних епох, типові для історичних періодів, в яких жили і працювали різні покоління родини Старицьких. При виборі предметів домашнього вжитку члени родини драматурга надавали перевагу недорогим, але якісним речам, деякі з них були досить вишуканими, але при тому максимально зручними у використанні. У виборі оздоблень помешкання не простежується дотримання одного стилю, причому для родини Стешенків характерне використання народних мотивів в оздобленні житла. В основних характеристиках уподобання на побутовому рівні та форма матеріального облаштування життя була дуже схожі у всіх трьох поколінь. Багато речей успадковувалось від предків нащадками, причому вони використовувались у повсякденно-

му житті. Винятками були лише предмети кераміки з колекцій Стешенків, які виконували виключно декоративні функції. Родинні реліквії, особливо речі, що належали Михайлу Старицькому, користувалися особливою пошаною поміж дітей та онуків, високо ними цінувалися. Отже, речові джерела є невід'ємною частиною джерельної бази для створення просопографічного портрета родини Старицьких. Але використання цього типу джерел можливе лише у комплексному поєднанні з письмовими свідченнями, інформацію з яких вони можуть суттєво доповнити та проілюструвати.

Джерела та література

1. Барабан Л. Людмила Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості / Л. Барабан. – Вінниця, 2003. – 90 с.
2. Барельєф А. Міцкевича // Музей Михайла Старицького (далі – ММС). – Книга надходжень (далі – КН). – Метал – 83.
3. Барельєф В. Шекспіра // Музей Лесі Українки. – КН-931. – Меблі (далі – Мб) – 23.
4. Білокінь С. Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко (1904–1939) / С. Білокінь. // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 1999. – Вип. 2. – С. 107–130.
5. Білякович Л. Історична особистість у системі творчого мислення М. Старицького та Б. Лепкого: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. Білякович. – К., 2011. – 18 с.
6. Бюст Гете // ММС. – КН-3571. – Скульптура – 2.
7. Вишиванка М. П. Старицького // ММС. – КН-3790. – Тканини – 155.
8. Данилевська Н. Загублений рід Старицьких–Черняхівських–Стешенків / Н. Данилевська. // Визначні жінки України. – Новий Ульм, 1952. – С. 36–64.
9. Джурбій Т. Українська драма II-ї половини XIX ст. за запозиченими сюжетами: транспозиція змісту. (На матеріалі творів М. П. Старицького та М. Л. Кропивницького). Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. Джурбій. – Тернопіль, 2011. – 20 с.
10. Кірієнко О. Листування Ярослава Стешенка з Борисом Чистяковим як джерело до життєпису українського бібліографа. (Дослідження матеріалів рукописного відділу Російської Національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі) / О. Кірієнко // Українська біографістика. – Вип. 6. – К., 2010. – С. 274–288.
11. Коломієць В. Добра і правди син (М. Старицький – драматург): Літературно-критичний нарис / В. Коломієць. – К., 1993. – 63 с.

12. Комишанченко П. Михайло Старицький: Критико-біографічний нарис / П. Комишанченко. – К., 1968. – 112 с.
13. Крісла з гарнітура М. П. Старицького // ММС. – КН-3566. – Мб-86.
14. Крісло М. П. Старицького // ММС. – КН-3576. – Мб-91.
15. Куриленко Й. М. П. Старицький. Життя і творчість / Й. Куриленко. – К., 1960. – 64 с.
16. Лист Старицької Л. до Старицької М. з Києва до Санкт-Петербурга // ММС. – КН-6450. – Листи (далі–Л). – 295. – Арк. 1 зв.
17. Левчик Н. Поезія М. П. Старицького (жанрові та образно-стильові особливості) / Н. Левчик. – К., 1990. – 123 с.
18. Луговий О. Визначні жінки України / О. Луговий. – Торонто, 1942. – С. 163–164.
19. Мисник І. М. Стешенка // ММС. – КН-3640. – Мб-103.
20. Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / Войцехівська Н. (кер. авт. кол.), Томазов В., Дмитрієнко М. та ін. – К., 2008. – С. 424.
21. Обрусна С. Історичні погляди М. П. Старицького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / С. Обрусна. – Чернівці, 2004. – 20 с.
22. Паклен Р. Знищена сила. Людмила Старицька-Черняхівська / Р. Паклен // Овид. – 1959. – Ч. 1. – С. 123–131.
23. Підкова С. До історії Спільки визволення України / С. Підкова // Спілька визволення України (Ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Мюнхен, 1953. – С. 32–40.
24. Поліщук В. Проблематика й особливості поетики романів і повістей М. Старицького: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук / В. Поліщук. – К., 2003. – 40 с.
25. Поліщук В. Новелістика М. П. Старицького / В. Поліщук. – Черкаси, 2002. – 136 с.
26. Поліщук В. Михайло Старицький: методологічні аспекти творчості / В. Поліщук. – Черкаси, 2003. – 100 с.
27. Поліщук В. Художня проза М. Старицького / В. Поліщук. – Черкаси, 2003. – 376 с.
28. Попадинець О. Історичний роман Вальтера Скотта та Михайла Старицького: рецепція, типологія: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Попадинець. – Тернопіль, 2009. – 20 с.
29. Попадинець О. Історична романістика Вальтера Скотта і Михайла Старицького: проблема типологічного підходу / О. Попадинець. – Кам'янець-Подільський: Буйницький, 2011. – 240 с.
30. Процюк Л. Драматургія Людмили Старицької-Черняхівської: конфлікти і характери: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. Процюк. – Івано-Франківськ, 2009. – 18 с.

31. Пушкарев Л. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Пушкарев. – М., 1975. – 282 с.
32. Пчилка О. Михаил Петрович Старицкий: (Памяти товарища) / О. Пчилка // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – Кн. 5. – С. 400–449.
33. Славутич Я. Дослідження, статті / Я. Славутич. – Едмонтон, 2006. – Ч. 1. – С. 56–58.
34. Сокирко Л. М. П. Старицкий: Літературний портрет / Л. Сокирко. – К., 1960. – 172 с.
35. Старицька-Черняхівська Л. Відгуки життя / Л. Старицька-Черняхівська // Театр. – 1940. – № 11. – С. 18–20; № 12. – С. 1–4.
36. Стешенко І. Зо мли минулого // ММС. – КН-11616. – Рукописні документи (далі – РД)–1224.
37. Стешенко І. Де жили Старицькі, Лисенки, Косачі, Стешенки й Черняхівські... За моєї пам'яті... // ММС – КН-11612. – РД–1220.
38. Стешенко О. Тканина життя / О. Стешенко // Літературний журнал. – 1940. – № 11–12. – С. 171–192.
39. Стрішенець Н. Стешенко – бібліограф української книги / Н. Стрішенець // Проблеми вдосконалення каталогів наукових бібліотек: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 14–17 жовтня 1997 р). – К., 1997. – С. 136–137.
40. Стрішенець Н. Ярослав Стешенко: “...Чекати на мене... божевільна і марна вигадка” / Н. Стрішенець // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 1999. – Вип. 2. – С. 95–106.
41. Сумцов М. Старицкий как драматург (Из области литературных споров) / М. Сумцов // Известия русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1908. – Т. XIII, кн. 4. – С. 75–85; Т. XIII, кн. 5. – С. 75–85.
42. Фото кабінету М. П. Старицького // ММС. – КН-1098. – Фото (далі – Фо) – 168.
43. Фотопортрет М. П. Старицького // Фо–188; Старицький М. П. Єлисаветград // ММС. – КН-1059. – Фо–196.
44. Фотопортрет М. П. Старицького в молоді роки // ММС. – КН-1089. – Фо–226.
45. Франко І. Михайло П. Старицький / І. Франко // Літературно-науковий вістник. – 1902. – Т. 18. – Кн. 5. – С. 43–67; Кн. 6. – С. 126–138; Т. 19. – Кн. 7. – С. 15–26.
46. Хорунжий Ю. Шляхетні українки: Ессеї-парсуни / Ю. Хорунжий. – К., 2003. – 208 с.
47. Цибаньова О. Лаври і терни. Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького / О. Цибаньова. – К., 1996. – 187 с.
48. Цуркан І. Роман Михайла Старицького “Розбійник Кармелюк”: типологія жанру: Дис. ... канд. філол. наук. – Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова / І. Цуркан. – К., 2002. – 208 арк.

49. Чернова І. Еволюція проблематики і поетики драматургії Людмили Старицької-Черняхівської: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. Чернова. – К., – 2002. – 20 с.

50. Шаховий столик М. П. Старицького // ММС. – КН-3576. – Мб–89.

51. Швець В. Історична драматургія Людмили Старицької-Черняхівської (проблематика і поетика): Автореф. дис... канд. філол. наук / В. Швець. – Д., 2008. – 20 с.

52. Юрєнева Т. Музееведение / Т. Юрєнева. – М., 2003. – 560 с.

53. Юркин І. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства / И. Юркин. – М., 2001. – 336 с.

Ольга Гураль (*Київ, Україна*). **Речові джерела в контексті створення просопографічного портрета родини Старицьких**

У статті визначено основні групи речових джерел, проаналізовано їхню інформативну специфіку та особливості використання при написанні колективної біографії.

Ключові слова: просопографічний портрет, джерела, речові джерела, родина, дослідження, побут, облаштування, уподобання, спадковість, меблі, одяг, колекція, музей.

Ольга Гураль (*Киев, Украина*). **Вещественные источники в контексте создания просопографического портрета семьи Старицких**

В статье определены основные группы вещественных источников, проанализированы их информативная специфика и особенности использования при написании коллективной биографии.

Ключевые слова: просопографический портрет, источники, вещевые источники, семья, исследование, быт, обустройство, предпочтения, наследственность, мебель, одежда, коллекция, музей.

Olga Gural (*Kyiv, Ukraine*). **The Material Sources in the Context of a Family Portrait Prosopographic Staritsky's**

The article identifies the main groups of this type of the materials, analyzed their informative specificity and especially the use in creating a collective biography.

Key words: prosopographic portrait, sources, material sources, family, research, mode of life, improvement, preferences, heredity, furniture, clothes, collection, museum.

Отець д-р. Августин БАБ'ЯК
(м. Тренто, Італія)

УДК: 271.5-726.1(477)

**Митрополит Андрей Шептицький
в автобіографічних мемуарах
Кирила Королевського¹**

Попри те, що К. Королевський опублікував біографію митрополита Львівського Андрея Шептицького, все ж цікаво пошукати в мемуарах автора ті місця, де йдеться про його зв'язки з українським прелатом, а також про все, що має стосунок до останнього.

Саме це ми й намагалися робити в процесі читання, просто йдучи за текстом і не турбуючись про хронологію, а даючи лише деякі необхідні пояснення, щоби упорядкувати події.

У вступі до праці К. Королевського, яку уклав, видав й анутовув знаний архівіст та історик Мнс. Джузеппе Марія Кроче, останній зразу ж пояснює походження зв'язків, що зав'язалися між митрополитом і греко-католицькими священиками, місією, яку довірив Королевському “його високошанований меценат”, “служити йому офіційним представником і постачальником історичних документів стосовно Російської Церкви”, місією, що розпочалася в 1909 р. й тривала роки; й хоча були, звичайно, спади, що тяглися услід за бідами двох світових воєн, проте діалог ніколи не припинявся².

Хоч архів отця Королевського зазнав значних втрат за його сповненого пригод життя, Джузеппе М. Кроче твердить, що в кінці життя Королевський володів більшою частиною архіву, втративши, однак, “папки з матеріалами “Російської історичної місії””, зокрема своє листування з митрополитом Андреем.

Хоч як би не було, та безперечним є те, що існують певні прогалини в оприлюдненій документації, бо близькій до Кирила Королевського людині абатові Делатру, віце-постулятору у справі беатифікації Андрея Шептицького, було доручено сховати від “ревучих левів” усі документи стосовно постуляції, довірених потім закритому архівові

Української понтифікальної колегії святого Йосафата на Джанікуло. А в примітках (184) автор цього вступу додає: “відповідальні працівники цього архіву на будь-який запит про надання консультацій чи інформації протиставляли вперте мовчання”.

Зважаючи на ці уточнення, внесені редактором автобіографії Кирила Королевського, ми поринемо спочатку в саму розповідь останнього, в якій, як ми вже казали, будемо відзначати все те, що стосується митрополита Андрея³. Захоплений ще замолоду Східною Церквою і вступивши в мелхітську Церкву, Королевський на початку ХХ століття опиняється в Сирії і саме тоді, під час другого паломництва в Єрусалим 1904 р., він відкриває для себе східну літургію. Монахи, що співали акафіст, викликали справжнє потрясіння в його душі: “Я стояв, не в змозі зрушити з місця, у прямому сенсі захоплений такою простою мелодією й такими ніжними звуками слов’янської мови, точно так само, як десять років тому в Парижі я був захоплений початком вечірньої в церкві Жюльєн-ле-Повр”⁴. Ця подія для Королевського стала правдивим таємничим покликком, що лунав усе настирливіше: “Чому я приїхав до мелхітів? Звичайно, шукати там призначення [...] мої особисті уподобання були на боці слов’ян [...]. Я мав іти далі й вийти на Кира Андрея Шептицького”⁵.

Під приводом подорожі в Константинополь Королевський прибуває до Львова, де 27 липня 1906 р. його приймає митрополит Андрей. Це початок плідної співпраці, а також непорушної дружби. Він проводить чотири дні у митрополита, який забезпечує йому “чудове прийняття”. Як доказ Королевський наводить уривок з листа Андрея Шептицького, що був написаний через 40 років після цієї зустрічі, й де митрополит нагадує “не без схвильованості про ширість їхніх відносин, яка ніколи, навіть на один день, не порушувалася”⁶.

Автор пояснює, що митрополит думав про діяльність в Росії⁷ в душі своїх попередників, митрополитів Київських і Галицьких, й указів царя Миколи II про терпимість (1905 р.). З 1903 р. в Росії влаштувалося чимало французьких священників, деяких призначив або таємно інкардинував сам Андрей Шептицький. Він пропонує Королевському проникнути в Росію під приводом наукової роботи, одержавши перед тим від патріарха Антіохійського, під юрисдикцією якого він перебував, дозвіл на безтермінове відрядження.

Зі свого боку митрополит організував у вересні велике руське паломництво до Святої Землі, надіючись з цієї нагоди заволодіти по-

кинутим стародавнім грецьким монастирем, щоби запровадити туди оо. василіян, “які б там згодом працювали біля російських селян, що у великій кількості прибувають на Святу Землю”⁸. У цьому місці своєї розповіді Королевський вдається до деяких особистих міркувань. Насамперед він уточнює, що митрополитів проект купівлі стародавнього монастиря провалився, на його будівлі наклали руку греки. Як на його думку, то сам Андрей Шептицький будував собі ілюзії щодо василіян, “у яких з чернецтва залишилося хіба що ім’я, а в решті вони були радше чорним духовенством, аніж ченцями”. Він критикує “їхній діалект, їхній український сепаратизм, їхній спотворений обряд”, а щодо самого митрополита, то вважає, що “й сам Кир Андрей завше був великим генератором ідей, великим ініціатором, та інколи будував собі великі ілюзії щодо практичного втілення тих ідей”⁹. Далі автор оповідає про свої поневіряння й клопотання, щоби звільнитися від мелхітської юрисдикції і віддати свою долю в руки митрополита Андрея.

Навгад під час нашого читання:

– Його зустріч у Римі з секретарем Конгрегації Східних Церков монсеньйором Роллері, який йому радить стати під юрисдикцію Кир Андрея Шептицького:

“Саме цього я й прагнув, й Митрополит, що перебував у Римі зимою 1908–1909 років, охоче мене прийняв. Треба було лише одержати екскардинацію від патріарха”¹⁰.

– Прохання про екскардинацію патріарх Кирило відхилив, принаймні до детальніших пояснень. Редактор виносить у примітки лист Королевського отцеві Федерліну від 2 листопада 1908 р., де, зокрема, читаємо: “Я опинився в мелхітів випадково [...]. Цілком можливо, що через два-три місяці я буду під владою руського Митрополита, який принаймні людина інтелігентна й виrozumіла” (ASSA, фонд Федерліна)¹¹.

Такий бажаний *exeat* нарешті одержано, його посилають до Андрея Шептицького, й інкардинація Королевського у Львівську єпархію датована 20 жовтня 1909 р. – вона маскувала інкардинацію в Кам’янець-Подільську єпархію, щоби не викрити таємну владу, надану митрополитові над російською територією¹².

Одна другорядна подія, про яку розповідає Королевський, знову дає йому нагоду висловити свою особисту думку про митрополита. Йдеться про заснування журналу за рішенням Андрея Шептицького, який незадовго до того, у лютому 1908 р., одержав від папи Пія X широкі повноваження, що давали йому змогу здійснювати апостолят в

Росії; журналу, який видавався б італійською, французькою і російською мовами і мав би за мету ознайомлювати Захід з Росією і Сходом. Навесні 1909 р. митрополит прибув у Рим і організував комітет, що мав здійснити його задум, у котрому своє місце посів, звичайно, Кирило Королевський. Однак через особистісні конфлікти проект провалився. Приїхавши через рік взимку до Рима митрополит змушений був констатувати невдачу і заявити, що відмовляється від цієї ідеї.

У зв'язку з тим випадком Кирило Королевський пише:

“Тут проявилася одна з характерних сторін митрополитового характеру. Великий ідеаліст, великий генератор ідей, цілковито безкорисливий, зовсім не націоналіст, щедрої душі людина, здатний пожертвувати усім заради справи, він легко вірив у те, що всі такі ж, як і він. Більш теоретик, аніж практик, він не розумівся на людях, не раз обманювався, проте ніколи не розчаровувався й мав потребу в людині, яка мала б на нього досить впливу, аби підправляти його оптимізм. Цю людину він знайшов згодом у своєму братові Казимирові, що став отцем Климентієм, та у ті часи граф Казимир ще не думав подаватися в монахи, він став новиком у венедектинців Беуроно лише в 1911 р., і тільки в 1915 його було рукоположено у священничий сан”¹³.

В кінці глави Кирило Королевський пише: “Через два роки після цієї події [...] я, з допомогою папи Пія XI і Митрополита Кир Андрея, заснував “Студіон”¹⁴.

Далі автор поринає в розповідь про російську історичну місію, яку доручив йому Андрей Шептицький (1910–1914 рр.). Відмовившись від ідеї послати Кирила Королевського в Росію, митрополит взявся за іншу. Прагнучи зібрати все, що могло б придатися в написанні біографії свого попередника Й. В. Рутського, справу беатифікації якого він планував розпочати в Римі, митрополит надумав послати туди в наукове відрядження Кирила Королевського, поширивши поле його досліджень на всі російські єпархії. Усі витрати митрополит брав на себе. Цю угоду було затверджено письмово 30 листопада 1911 р. За нею йшов додатковий акт від 30 грудня 1912 р. В цьому додатковому акті відзначалося, окрім усього, що зацікавлена особа має бути чимось на зразок інформатора для митрополита¹⁵.

Пошуки в понтифікальному архіві розпочав сам митрополит Андрей Шептицький, перебуваючи в Римі у грудні 1909 р. Від'їжджаючи, він передав усі свої знахідки Королевському, якому було доручено продовжувати роботу, розпочату 28 лютого 1910 р. Мимохідь він відзначає, що

митрополит щедро обдарував архівіста, якого дали в розпорядження дослідника, та який мав ще й наглядати за ним; це полегшило справу¹⁶.

На той час, коли місія завершилася через початок Першої світової війни у 1914 р., Кирило Королевський зібрав усі матеріали на цю тему з 1613 по 1693 рік – “п’ять грубих томів”, готових до друку. Отож під час своєї останньої передвоєнної подорожі до Рима, митрополит взяв усе, що передувало Рутському. Ці матеріали були конфісковані росіянами під час наступу на Галичину й арешту Андрея Шептицького, їх не знайдено досі.

Щодо решти, то після закінчення війни Королевський, проїздом у Львові, порадив Андрею Шептицькому віддати усе Східному понтифікальному інституту отця д’Ербіні й доручити йому розпочати публікацію в 1930 р. Останній відмовився, щоби не дратувати росіян, сповнених неприязні до українців. По смерті митрополита новий президент Понтифікального інституту отець Герман прийняв дарунок, не зобов’язуючись назвати час публікації¹⁷.

В іншій главі своїх мемуарів Кирило Королевський розкриває признання, які у 1912 р. дав йому Андрей Шептицький. Автор спочатку поїхав до Відня, де зустрівся з Митрополитом, а потім подався в Галичину, де у Львові більш як місяць складав каталог архіву прокуратора руських василіян в Римі, котрого “Митрополит одержав, не без суперечок, з рук самих василіян”. В один з тих численних вечорів, що він провів з Андреем Шептицьким, той зробив йому важливі признання. До цього часу, хоч Кирило Королевський і був інкардинований в номінальну Кам’янець-Подільську єпархію, митрополит не увів його в деталі апостоляту. Звернімося до слів автора: “Одного вечора він накинув мені на шию єпитрахиль, відкрив шухляду, вийняв звідти низку паперів й показав мені. Це був друкований примірник надзвичайних повноважень, які надав йому папа Пій X [...]. Він наказав мені виголосити клятву, яку зазвичай виголошують перед Конгрегацією віри і від якої може звільнити лише Верховний Понтифік. Мене було посвячено в найбільшу таємницю, таємницю, якої сьогодні вже нема, та в той час вона мала велике значення, бо від цього в значній мірі залежало майбутнє таємного апостоляту Митрополита в Росії”. Одержавши цю гарантію, Андрей Шептицький оповідає Королевському про свої аудієнції з Пієм X, про широту своїх повноважень, а потім повідомляє своєму другові про повноваження “спілкуватися *in divinis* з некаатоликами за звичайних умов: неповідування хибних догм, відсутності небез-

пеки власного збочення і скандалу”, повноваження, яким, до речі, він ніколи не скористався.

Ці повноваження було надруковано в десяти примірниках, й кількість посвячених була зведена до мінімуму¹⁸.

Кирило Королевський користується цим епізодом й додає таке: “Під час однієї з таких розмов Митрополит заявив, що на його думку росіяни одного дня завоюють Галичину й ця провінція стане російською. Здавалося, він був у тому твердо переконаний. Хоча в цей час ніяк не можна було передбачити завоювань 1914 й 1939–1944 рр. Я не стверджую, що Митрополит, якого я вважаю святим, і справді виголосив пророцтва: таку думку можна було мати й не будучи пророком. Проте я підкреслюю той факт, що в одному з останніх листів до Пія XII, які йому вдалося передати, він заявляє, що входження Галичини в Росію остаточне”¹⁹.

Прагнення Андрея Шептицького матеріально й морально підтримати усякі заходи, що мали на меті об’єднання Східної й Римської Церков, надало сміливості отцю Валерію Пальм’єрі, італійському вченому-поліглотові, який у 1907 р. перебував у Кракові. Ці два служителі Церкви порозумілися. Пальм’єрі мав розпочати роботу над великим богословським твором, в якому, пункт за пунктом, було б висвітлено доктрини обох конфесій. Митрополит брав на себе витрати на видання й надавав у розпорядження Пальм’єрі свою бібліотеку. Цей твір частково вийшов, однак не був завершений, бо сам автор зовсім збився з шляху, згодом аж до того, що відмовився від духовного сану²⁰.

Занурюючись далі в розповідь Королевського, довідуємося, що дороги Андрея Шептицького й автора перетнулися в самому Римі напередодні Першої світової війни. У Римі, куди, як каже Королевський, митрополит приїжджав щороку, мотивуючи це тим, що “кожен єпископ, який посідає більш-менш значний пост, мусить хоча б раз на три роки приїжджати у вічне місто, бо інакше його забудуть”. Кінець 1914 р. Дві головні дійові особи домовились, що, з огляду на те, що Російська історична місія має досить напрацювань, можна опублікувати сигнальний примірник разом з п’ятьма десятками листів митрополита Й. В. Рутського протягом відпустки Кирила Королевського, який прибуде до Галичини. Оголошення війни перешкодило цьому проєктові. Митрополит повернувся до Галичини, а автор – до Франції, де в кінці 1915 р. його мобілізують у допоміжну службу²¹.

З початку вересня 1914 р. Кирило Королевський довідується з газет про взяття Львова російськими військами: “Що буде з Митрополитом Андреем?” Газета “Эхо Парижа” повідомляє в кінці червня 1914 р., що росіяни взяли митрополита в полон і повезли в Росію. 23 жовтня Кирило Королевський одержує написану по-французьки і проштамповану в Києві поштівку, яка прийшла через Рим і де Андрей Шептицький уточнює, що він під вартою в готелі “Континенталь”, проте не знає, куди його повезуть. Він просить переслати цю поштівку своєму братові в Боснію і подає адресу²².

Автор пише, що російська влада порушила справу проти Андрея Шептицького, яку було закрито лише 10 квітня 1915 р. й досє якої митрополит викупив у 1917 р. Вона завершувалася зняттям звинувачень проти нього. Та все-таки митрополита вважали підозрілою особою через його діяльність в Росії, яку кваліфікували як підригну. “Мій улюблений Митрополит все ще знаходився в полоні в народо-союзника Франції, який для мене був чимось більшим, аніж народом-союзником”, – додає Королевський. У відповідь він надіслав митрополитові кілька новин, які не дійшли²³.

З російського ув’язнення, на превелике здивування Королевського, митрополит надсилає йому поштівку, датовану 15/28 березня 1916 р. з маркою російської цензури з Курська. “Надсилаю вам найкращі побажання з нагоди Паски”. Й додає, що “йому дозволено відправляти службу, та не дозволено ні з ким бачитися”, що “всі листи Королевського у Львові конфіскували”, що “не треба вірити тому, що про нього говорять”, що “з ним погано поводитися і що листи надсилати йому в Курськ”. Королевський відповів митрополитові. З італійських газет, які він регулярно одержував, Королевський довідався, що після Курська Андрея Шептицького запроторили в монастир-фортецю в Суздалі, в келію, де протягом шести місяців йому давали лише варену крупу, що звалася “кашею”, а потім, завдяки протестам деяких осіб, його перевели в Ярославль, де він мав три кімнати, такі низькі, що він, з його великим зростом, заледве міг в них стояти²⁴.

У 1917 р. Тимчасовий російський уряд звільнив митрополита з ув’язнення, і його з тріумфом зустрічали в Києві. Він головував на Синоді російських католиків східного обряду в Петербурзі, на якому були присутні польські єпископи, і, маючи пропуск російського уряду, поїхав у Рим, де його надіявся зустріти Королевський. Та спочатку митрополит заїхав у Стокгольм, Берлін, Лозанну, де зустрівся з україн-

ськими і польськими діячами, яких Антанта вважала – й інколи небезпідставно – платними агентами великих держав, й тому в Італію його не впустили і він повернувся до Львова²⁵.

В кінці своїх мемуарів Кирило Королевський розповідає про поневіряння, яких йому довелося зазнати через тісні відносини з Андреем Шептицьким.

Ось що з ним сталося (йдемо за текстом). Пригадуємо, що у 1915 р. його мобілізували, й з великими труднощами у 1918 р. він одержує дозвіл на поїздку в Рим, де його зв'язки дозволили йому сподіватися від Мнс. Ратті (префекта Ватикану, а в майбутньому папи Пія XI), що його знав, посади ватиканського помічника після того, як він повернеться до Франції, щоби узаконити там своє становище. Отож отець Антуан Дельпеш, прокуратор білих отців у Римі, з яким Кирило Королевський здавна листувався і який був на доброму рахунку у французькому посольстві, повідомив йому, що його клопотання щодо майбутньої посади буде, мабуть, задоволено, однак за умови, що усі його зв'язки з митрополитом Шептицьким буде розірвано, й не лише зовнішні, а й навіть найглибші внутрішні, бо про останнього поганой думки як французькі дипломати, так і італійський уряд. Для автора, який усім завдячував митрополитові, це було неможливо. Однак Кирило Королевський не здається, й після відвідин французького посольства, де його прийняли прохолодно, Мнс. Ратті нарешті підписав йому призначення у Ватикан, яке мало набути чинності лиш з того моменту, коли він законним чином зможе виїхати з Франції й позбутися військових зобов'язань²⁶.

Та неприємностям автора було ще далеко до кінця. Вони стосувалися не лише його зв'язків з митрополитом Андреем, не лише зміни громадянства з метою взяти собі слов'янське ім'я, а й цілої купи дрібниць, часто зашифрованих, які давали привід вважати його просто шпигуном, що й привело його під військовий трибунал. Коли по приїзді Королевського з Рима хтось з друзів попередив його про підозри, які над ним нависли, він бачив єдину їхню причину в “зв'язках, що поєднували його з Митрополитом Кир Андреем, суто церковних зв'язках, які не підпадали під жоден закон”. Правда, вже будучи мобілізованим, Королевський таки раз написав йому поштівку, коли той перебував у Курську, та в поштівці були лише новини особистого характеру, а Курськ – місто в Росії, що на той час була союзником Франції. Коли він переїхав до Швейцарії, то чинив розважливо й утримувався від нагадувань про себе. Кирило Королевський тяжко помилявся: після того, як

його було зараховано в 110-ий піхотний полк в Сарлаті (Перигорд), за всіма його діями і вчинками стежили й недобророзумно їх тлумачили, так що після його перебування в тюрмі проти нього порушили справу з судовим дорученням до Рима й нарешті його виправдали²⁷.

Завершімо це читання автобіографії Кирила Королевського уривком зі скерування справи в суд, що було видано воєнною радою XII-го військового округу в Ліможі 12 серпня 1918 р.:

“Ось усе, що ми знаємо про архієпископа Львівського і про Шаронів зв’язки з ним після війни. Слова Шарона підтверджено деякими документами, знайденими в його римській квартирі. Серед цих документів ми знайшли кілька вирізок з газет, що стосуються Мнс. Шептицького, і дві поштівки, які він надіслав Шарону. Детально вивчивши ці поштівки, ми не знайшли в них нічого підозрілого. Ніщо не дає нам приводу стверджувати, що Шарон мав ще якісь зв’язки з цим німецьким агентом, крім тих, в яких він зізнався. Може, було б краще, якби Шарон не відповідав на першу поштівку Мнс. Шептицького. Та не можна надто йому дорікати з огляду на зв’язки, які були між Шароном і Мнс. Шептицьким впродовж багатьох передвоєнних років”²⁸.

Кирила Королевського відбілено, та недобророзумність до Андрея Шептицького залишилася. Вона залишатиметься, ба навіть посилиться, й після Другої світової війни²⁹.

У 1909 р. Королевський перебуває в Римі з місією щодо мелхитського патріархату й одночасно викладає в грецькому колеґіумі. Він пише: “Мнс. Шептицький також прибув сюди тиждень тому, він одержав для мене дозвіл працювати в архівах Ватикану [...] й архівах пропаганди, для того щоби знайти документи про Рутського й історію руської церкви під російською імперією в кінці XVIII століття [...]. Ці дослідження проводились для наукового інституту, якого Його Ексцелленція заснував у Львові”³⁰.

Відзначмо, що хоча до 1921 р. нема листів митрополита Королевському, автор мемуарів пише про Андрея Шептицького і його діяльність з 1909 р. в листах до інших адресатів. Після “прогалини” з 1909 по 1915 рік в довгому листі від 15 червня 1915 р. Королевського до свого друга Тіссерана, в майбутньому кардинала, Королевський вдається до геополітичного розгляду делікатного питання про Україну, розділену між Польщею і Росією, й висловлює песимізм з приводу її майбутнього. Користуючись нагодою, він показує рису доброзичливості митрополита Андрея: “Для українців кожен друг Росії неминуче є розумовим

схизматиком. Я був свідком того, як пропонували виставити за двері учнів Львівської семінарії лише за те, що вони були москвофілами, на що Шептицький, у якого, попри його все більшу схильність до українізації, зберігся добрий здоровий глузд, відповів, дивлячись на мене: “Та не можна їх виставляти за двері лише за те, що вони москвофіли”³¹.

З 1915 по 1920 р. включно Кроче зібрав лише листи Королевського до Тіссерана. В декотрих з них коротко йдеться про гірку долю митрополита Андрея, якого ув’язнили росіяни:

– “Можу вам сказати лише те, що написав мені Ш[ептицький] у своїй останній до мене поштівці: «Наша доля в руках Божих. Молімося»”³².

– “Шкода, що Мнс. Андрей повівся на ідеї українізму, які є річчю цілком відносною, бо він став ненависним російському урядові й, так виглядає, скомпрометував себе назавше. Те, що росіяни так прагнули його ув’язнити, означає, що вони вважають його не так релігійним, як політичним діячем. Принаймні я так думаю”³³.

– “Монсенйор Андрей не помер. Чутка, що пронеслася, брехлива [...] Я їй не повірив, бо ж після війни проносилось стільки брехливих чуток. [...] Він вже не в Курську, а в Суздальському монастирі, якого використовують для ув’язнення монахів-схизматиків. Отож в особі Митрополита Андрея, говорячи політичною мовою, переслідують не лише можливого бунтаря, а й православно-католицького єпископа Малоросії³⁴. Він, мабуть, сильно страждає. Господь випробує його і творить з нього сповідника віри. Його буде добре винагороджено, бо це дуже гарна душа, хоча він і мав чимало ілюзій. Та й важко було їх не мати”³⁵.

У 1917 р. митрополита звільнили, проте його поневіряння не закінчилися.

– “Папа, здається, задумав призначити східного кардинала. Кого? Ніхто нічого не каже. Як на мене, ним може бути лише Кир Андрей, однак, з огляду на сучасні події, його ім’я, звичайно, буде збережено *in petto*. Здається, Кир перебуває тепер у Петербурзі і його з дня на день чекають у Римі”³⁶. Подорож митрополита раптово обірвалася:

– “Кир Андрею заборонено в’їзд у Швейцарію, куди він подався з Росії, так що італійський уряд заборонив йому проїжджати територією Італії, й, врешті-решт, він мирно повернувся додому. Ось усе, що мені відомо”³⁷.

– “Монсенйора Шептицького ув’язнили в його палаці ті собачі поляки. Тепер, коли війна закінчилася, я можу так їх називати. Витво-

ряють там бозна-що. Росіяни поводитися з ним ще гірше: шість місяців він провів у вологій келії в монастирі-тюрмі для монахів-схизматиків у Суздалі й годували його лише кашею. Він не міг навіть стати на повний зріст. У Ярославлі у нього було три маленькі кімнати, такі низькі, що й там він не міг довго стояти”³⁸.

Ми маємо епістолярний діалог між цими двома дійовими особами за 1921 і 1922 рр., в якому йдеться головню про поїздку, цього разу безперешкодну, митрополита в Західну Європу, а також про його місію в обох Америках. Він скористався розумними порадами Королевського, що був обізнаний зі справами в Римі й інших місцях.

Пробувши два місяці в Римі, де він знову зустрівся зі своїм другом з Оломунця, він просить його використати свій вплив, аби отримати дипломатичний паспорт без перепон з боку Польщі, якщо Конгрегація доручить йому місію в Америці. Тут проявилась характерна риса вдачі Андрея Шептицького: “У мене замало хоробрості, аби взятися за роботу, і якщо б я піддався своїм бажанням і схильностям, то замкнувся б у монастирі студитів, трапистів або ж картезіанців. Звичайно, якби я так зробив, то не зміг би йти до кінця й покинув би монастир, не пробувши в ньому й одного дня”. Періоди розпачу в нього якнайкоротші³⁹.

Через кілька днів митрополит уже в Голландії і проявляє оптимізм щодо кампанії, яку він проводить в Бельгії, кампанії, що має ціллю популяризацію східної католицької Церкви й сприяння унії⁴⁰.

Відповідь Королевського дає нам уявлення про кількість проєктів митрополита. Хоча Андрей Шептицький одержав місію візитатора в Південній Америці, Конгрегація відмовила йому в місії в Північній Америці. Дрібниці: “Ніщо вам не завадить поїхати туди збирати кошти, як ви того й хотіли [...] Ви їдете в Південну Америку, і вам досить податися звідти в Північну, почавши, наприклад, з Канади. Та я повторюю те, що вже казав Вашій Ексцеленції на вокзалі у Римі: не вагаючись їдьте в цю подорож, їдьте за всяку ціну”⁴¹. Далі Королевський натякає на труднощі, що має Ватикан з Польщею, й не оминає згадати про сильну ворожість поляків до митрополита: “Поляки, безперечно, зроблять усе, щоби не дати вам повернутися. Хто знає, може така воля Провидіння, що вам пощастило виїхати за межі Польщі?”⁴².

Й, зрештою, це вселяє надію – побачити короля Бельгії з його міністрами, бо Бельгія має великий авторитет; треба захищати перед ними незалежність Східної Галичини. Перед тим як поїхати в Канаду, треба б здійснити таке ж клопотання в Англії перед Ллойдом Джор-

джем⁴³. Марною буде подібна спроба у Франції, політика якої дуже сильно спирається на Польщу. В Канаді можна буде зібрати кошти і збудити покликання. У Сполучених Штатах можна б зібрати релігійну інформацію й передати в Конгрегацію, й вона відзначить корисність цієї поїздки до Північної Америки. Зустріч з президентом Гардінгом була б корисною в досягненні тієї ж цілі, що й можлива зустріч з Ллойдом Джорджем. “Оце й усе щодо політики; їдьте потім в Аргентину і Бразилію й будьте цілком спокійні. Після цього повертайтеся в Рим; хто знає, що до того часу станеться”⁴⁴.

Далі Королевський застерігає митрополита щодо деяких підозрілих осіб, які можуть спробувати його скомпрометувати. І, нарешті, він наголошує на необхідності реформування руського обряду. “Нема сумніву в тому, що така реформа назріла [...]. Я маю все що треба, щоби тут дещо підготувати”⁴⁵.

І на завершення: “Якщо б це залежало лише від мене, і якби я мав кошти, я приїхав би до вас у Бельгію, щоби бути вашим секретарем в Америці ... Та на це марна надія”⁴⁶.

Тогочасна політична ситуація відбивається згодом у ще одному листі Королевського до митрополита. Він знову наполягає на тому, щоби митрополит зустрівся з британським міністром, який в недавній промові не надто прихильно відгукувався про поляків. До речі, Королевський схиляється до думки, щоби відкинути ідею “великої України” й “облаштувати в майбутньому Росію, а на теперішній час вимагати заснування Східної Галичини аж до Сяну як незалежної держави. Було б непогано домогтися того”.

Він додає: “Втім, не поспішайте надто в Америку, у вас повно часу; що довше вас не буде у Львові, то результативнішою буде ваша подорож”⁴⁷.

У відповідь митрополит пише про свої більш-менш успішні лекції в Бельгії. Він жаліється на полонофільство бельгійської католицької преси, та, з другого боку, висловлює надії на заснування апостольських шкіл. Він пише про добрі звістки з Росії, де проводить роботу Фйодоров, “який очікує послання від папи. Його надіслали? Хто? Яким шляхом?” Він з нетерпінням чекає на затвердження Статуту ордену студитів, та не приховує деякої втоми: “Я втомлений від тих безперервних подорожей, а попереду ще Америка й Бразилія! Проте моя праця тут, безперечно, корисніша, аніж у Львові, де моя присутність зовсім не обов’язкова”⁴⁸.

Тут ми бачимо, що він тієї ж думки, що й Королевський. Наступний лист написано із США. Митрополит ставить задалеко Королевському багато запитань, перш за все, про ситуацію у Ватикані, де вже кілька днів папою є Пій XI, про журнал *“Roma e l’Oriente”*, в якому Королевський має опублікувати важливу лекцію Андрея Шептицького *“Місія чернецтва у справі єднання Церков”*. Він просить: *“Зрештою, все, бо я не знаю нічого, що відбувається, а хотів би знати все, тим паче, що борсаюся в морі труднощів. Як то важко збирати пожертви! Яка невдячна й тяжка праця!”* Далі Андрей Шептицький пише про колючу проблему забезпечення керівництвом російського духовенства: *“Скажу вам тільки – трохи з наміром, щоб ви дали це прочитати Мнс. Бенедетті⁴⁹, – що призначення єпископа для російських – нагальна справа. Дезорганізація, безпорядок, безлад дійшли до краю. Неможливо описати цю моральну й фізичну руїну. Та жоден з двох адміністраторів не може бути єпископом [...]. Прошу вас, скажіть Мнс. Бенедетті, що обидва адміністратори неможливі [...] Народ без пастиря”*. Й митрополит на мить впадає в розпач: *“Мені так важко організувати збір пожертв, що я часто думаю все кинути й поїхати геть. А тим часом в Галичині поляки, які звинувачують мене в усьому, що чинять українці, озлоблені, розлучені, й, звичайно, це матиме вплив на Святого Отця”*. Та він швидко бере себе в руки: *“Зрештою, на все воля Божа [...]. Натомість втішний лист від Мнс. Фйодорова [...] він завойовує вплив [...] Бог є з нами”⁵⁰*.

У своїй відповіді Королевський жаліється на безлад, що панує в Східній Конгрегації, який, на його думку, зумовлений старістю префекта, кардинала Маріні. Це надзвичайно шкодить справам Сходу. Далі він повідомляє, що Статут оо. студитів *“нарешті вийнято з шухляди”*, та передбачає, що ще довго доведеться чекати, поки його опублікують. Він наполягає на створенні журналу, якого вже охрещує *“Журнал візантійських Церков”* й окреслює його цілі. Він просить митрополита, який збирається їхати до Польщі, купити йому книжок і видає йому дозвіл на служіння меси по-латині в силу *“повноважень, якими володіє Ваша Ексцеленція, зокрема, повноваження звільняти від церковних законів”*, що дозволило б йому контактувати з польськими священиками, не виявляючи, хто він такий. Й, нарешті, Королевський повертається до своєї рекомендації: *“Продовжуйте свою місію й намагайтесь здійснити її повністю. Нема чого й думати повертатися до Риму за кілька місяців, до 1923 р. Поки ви далеко, користайтесь цим. Так ви можете принести більше користі”⁵¹*.

Через місяць Королевський пише нового листа й знову жаліється на кардинала Маріні, що очолює Конгрегацію, й на зволікання з публікацією Статуту ордену студитів. Хвалить роботу екзарха Леоніда в Росії, попри “перепони з боку поляків”. Він знову повертається до створення журналу, такого милого його серцю, делікатно просячи Андрея Шептицького про фінансову допомогу. Врешті, саме завдяки значному внескові Андрея Шептицького, у лютому 1923 року “Студіон” зміг вийти у світ. І звичний лейтмотив: “Нема потреби повертатися в Рим до зими, а тоді я скажу вам, які тут справи”⁵².

Як *addendum* до листа: “Надсилаю поштою примірник вашої біографії, яку нарешті написано”⁵³.

Можна задуматися над настирливістю, з якою Королевський радить митрополитові якнайдовше залишатися далеко від Європи й, зокрема, від Рима. Чи не боїться він, що у конфліктній післявоєнній ситуації присутність такої сильної особистості, як Андрей Шептицький, про якого говорять різні його противники, піділлє олії у вогонь?

В одному з тодішніх листів Королевського до французького дипломата Шарля Люазо зі здивуванням читаємо таке: “Сьогодні дружня рука передала мені статтю, яку ви нещодавно опублікували в “Revue universelle” і в якій ідеться про Святий Престол, Польщу й Росію. Я прочитав її на одному подиху й дуже вдячний вам за усе те, що ви пишете в ній про нашого Митрополита, та, на мою думку, ви ще надто прикрасили участь Польщі”⁵⁴. Якщо ж поглянути в згадану статтю від 15 липня 1922 р., яку в значній мірі відтворює А. Баб’як у своїй книзі “Митрополит Андрей Шептицький й синоди 1940–1944 років”, видно, що редактор виголошує тяжкі звинувачення проти зацікавленої особи⁵⁵.

З наміром незабаром повернутися в Європу Андрей Шептицький відповідає Королевському: “Я не змінив свого плану покинути Америку до першого листопада”. Однак, він не задоволений своєю поїздкою: “З Америкою в мене не вийшло. Я зазнав невдачі й привезу лише мізерну суму грошей. Може, моя праця залишить якийсь слід в опінії духовенства, єпископів – і то ще невідомо! Та що поробиш, я пробував, старався, працював і думаю, що не моя вина в тому, що все провалилося [...] Яка ж то важка і невдячна робота ставати жебраком й жебрати, не одержуючи того, що просиш! *Ta fiat voluntas tua*”.

Про політику: “З Варшави від друзів дізнаюся, що полякам не вдалося домогтися в Римі моєї відставки і що вони не можуть заборонити мені повернутися. І все-таки я очікую усяких пакостей”⁵⁶.

Поміж документів, що надав Кроче, до червня 1923 р. немає жодного листа, який мав би стосунок до митрополита. А 24 числа цього місяця Королевський пише з Афін до Андрея Шептицького, який ще перебуває в Римі, та от-от поїде звідти. В листі йдеться виключно про купівлю книг. Проте він натякає на два листи, які йому надіслав митрополит 26 квітня і 13 травня 1923 р. Кроче зазначає: “Обидва листи, які надіслано з Рима і яких ми тут не публікуємо, знаходяться в А.Н.В. том 5, f. 60r – 64r. Серед іншого в них є нарікання на повільність Східної Конгрегації й новини про екзарха Фйодорова”⁵⁷.

Про арешт митрополита після його повернення з Польщі згадується в листі отця Ламбера Бодуена до Королевського (про цей лист йтиметься пізніше): “Новини про Митрополита мене глибоко схвилювали; лист отця Жілле доповнюють відомості, які я одержав раніше. Що буде з Руською Церквою без її глави? Незабаром ви це побачите і зможете нас поінформувати”.

Примітка Кроче, долучена до цього листа, дає нам подробиці про той арешт Андрея Шептицького 23 серпня 1923 р. на прикордонному пункті в Цешині, після його повернення з Рима, і про ув’язнення митрополита в Познані. Далі йде розлога цитата, що показує шаленіння польської преси проти митрополита⁵⁸.

З листа Королевського ми довідуємося, що митрополита звільнено за певної умови: “Від одного жида я довідався, що Мнс. Шептицький після аудієнції з президентом Польської Республіки, пообіцявши не втручатися в політику, зміг вільно повернутися до Львова. Отож я його побачу”⁵⁹.

Й справді, кілька місяців Королевський перебуває в Східній Європі й шукає книги й документи для свого архіву, так що на початку 1924 р. він потрапляє до Львова й може прямо контактувати з митрополитом, якого звільнено, хоч і взято під нагляд: “Я ще не живу в Митрополита. Це мусить вас здивувати, але піти до нього було б найкращим способом нічого не робити, бо ж він живе сам з сестрою, що куховарить, братом-студитом, що йому допомагає, й двома-трьома служницями. З нашими характерами було б більше розмов, аніж роботи [...] до того ж Святий Юр надто далеко від центру й надто високо, щоби нести туди пакунки з книжками [...]. Зрештою, я не зміг би нав’язатися цій прекрасній людині, яка ніколи не взяла й копійки, навіть коли давалося непрямо. З усіх цих причин й ще багатьох інших я поселився в готелі в центрі міста [...]. Інколи я піднімаюся до Святого Юра й піду туди

лиш за кілька днів, щоб забрати все те, що Митрополит хоче дати інститутіві”⁶⁰.

Через місяць Королевський вже в Празі. Цікава деталь з його листа до Ціммермана: “Студити – це прекрасно, якраз те, що потрібно українському народові Галичини й Великої України, й вони чудово приживуться серед народу в Росії. Проте єдина людина, яка може запустити цю справу, – це отець Климентій⁶¹, і якщо його не стане, все розвалиться. Обов’язково треба серйозно цим зайнятися, та чи буде бажання? Редемптористи: дуже цікава й дуже гарна спроба східної вітки західного ордену [...]. Воно потрібно в цій країні з тими собачими поляками. Все це ще латинське, й не виглядає, щоб вони підозрювали, що може бути щось краще, але край так златинізований, а Митрополит такий толерантний щодо цього, зрештою, поки що так воно, може, й краще – на перших порах так буде легше”.

Далі Королевський повертається до ставлення поляків до українців: “Вони йому завдають стільки зла, скільки лише можуть завдати”, й з проблемою celibату священників за трьома різними системами, що пропонують три єпископи. “Й до того ж жодних директив з Риму. Нічого нічогосінько, навіть уступок щодо свята святого Йосафата, а поляки ж одержали їх зразу. Ця східна Конгрегація – справжня могила!”⁶².

Як підсумок своєї поїздки Східною Європою, Королевський надсилає папі Пію XI щось на зразок звіту, написаний італійською мовою, в якому розглядає різні питання, що прямо стосуються митрополита, не забувши в кінці висловити свою власну думку про настрої Андрея Шептицького⁶³.

Передовсім, він підтверджує своє добре враження про монахів-студитів, яке перед тим висловив у листі до ректора Ціммермана. Нагадавши мотиви створення ордену і його коротку історію, Королевський уточнює, що й сам жив серед монахів в Унівському монастирі, аби скласти собі думку про орден. Констатуючи, що цей східний орден дуже споріднений з орденем венедиктинців, так як і митрополит, він висловлюється за ефективну поміч монахів святого Венедикта. Цей захід, окрім усього, мав би ту перевагу, що на якийсь час пом’якшив би деякі труднощі, пов’язані з ворожістю поляків до руських. “Польща не може жити без підтримки Франції, своєї захисниці і навіть більше – союзниці, а тому французьким монахам легше буде туди прибути, аніж іншим”.

Тут Королевський дозволяє собі пораду: “Може, то не буде надто зухвало благодати Вашу Святість зволити звернутися до преподобного

отця-абата, настоятеля бенедиктинців, з посланням, яке треба би опублікувати і яке закликала б орден скерувати свою увагу й діяльність на слов'янський Схід, як грецький, так і латинський”.

Далі Королевський переходить до питання про руських редемптористів. І тут він знову висловлює схвалення, яке вже висловив у листі до Ціммермана, і в правильності якого хотів пересвідчитися на власні очі: “Я хотів не упустити можливості під час своєї подорожі до Галичини побачити зблизька їхню працю”. Йдеться про монахів з бельгійської провінції; він хвалить їхню обережність щодо поляків: “Вивчивши добре мову, опанувавши культуру, вони поводяться обережно, щоби не провокувати поляків”, які “шукать приводу схрестити шпаги й стало ставлять перепони усьому руському”. Й таким чином отцеві Шрійверсу (Schrijvers) – настоятелеві – “вдається унікати цих ускладнень, проте він не таїть свого прагнення відкрити за межами Галичини ще один монастир східного обряду, щоби, можливо, уникнути вибуху, що був би страшним”.

Нема сумніву, що предметом розмов митрополита з Королевським під час недавньої подорожі останнього до Польщі були численні теми і серед них – впровадження григоріанського календаря в руську літургію. Питання, звичайно, делікатне і стосується воно заходу, якого Андрей Шептицький не відхиляє а ргіої за умови, однак, “що польський уряд не вмішуватиметься в цю справу і що буде змога підготувати до цього народ протягом чотирьох-п’яти років за допомогою публікацій у пресі”. Королевський радить “передовсім поговорити про це з Митрополитом”. Він шкодує разом з митрополитом з приводу того, що не було жодної чіткої директиви щодо проблеми церковного celibату, проблеми, де й самі руські єпископи не можуть дійти згоди.

І нарешті, автор цього звіту повідомляє Пію XI про песимізм Андрея Шептицького, який думає, що “Унія в Галичині приречена на повільне вмирання через вперте переслідування з боку поляків”. Королевський приписує причини цієї сумної перспективи способу життя митрополита, його ізоляції і все гіршому здоров’ю. Він вважає, що Андрей Шептицький мусить мати біля себе помічника, однак виглядає, що митрополит не планує брати собі такого помічника. Може, все-таки він і погодився б узяти на цю роль Мнс. Боцяна⁶⁴, що живе у василіянському монастирі, якби його ім’я було нарешті в понтифікальному щорічнику, що було б справедливо з огляду на заборону поляків.

Крім того, ефективним засобом протидії агресивній ворожості поляків супроти руських було б створення двох нових греко-католицьких

епархій у Східній Галичині, у Стрию й Тернополі. Доцільність такого кроку зумовлена великим населенням й обширами цих територій, де трьох епархій, як виявилось, замало. З цієї метою природним є клопотання перед Святим Престолом, яке й подає Королевський.

Тут доречним буде зробити відступ, щоби дослідити важливий етап у житті митрополита. Йдеться про його стосунки з кількома венедиктинцями, серед яких бельгієць Ламбер Бодуен – монах з Мон-Сезар, його побратим отець Олів'є Руссо й француз Луї Жілле.

У 1923 р. вони всі троє були в Римі, та зв'язки Бодуена з Андреем Шептицьким стали тісними ще з 1921 р., коли обидва були учасниками тижня унії, що зібрав таких діячів, як, наприклад, кардинал Мерсьє. Поширюючи журнал Королевського “Студіон”, “бельгійський монах знайде в ньому заклики Андрея Шептицького до східного чернецтва служити справі навернення православних”⁶⁵.

У квітні 1925 р. Митрополит не приховує свого ентузіазму у справі, цілі якої він визначає, ба, навіть вже деталі організації, розробленої разом з отцем Ламбером під час перебування того у Львові: “Насамперед мушу вам сказати, що ми досягнули цілком задовільних результатів”. Йдеться про документ під назвою “Статут конфедерації”, що має 23 статті. Вона передбачає “конфедерацію східних і західних монастирів первинного монашого ордену за усіма “правилами Отців”, витягу з великих первинних правил. Студіон в Римі – монастир, що належатиме усім групам конфедерації, й новіціят при ньому. Завдання фундації покладено на о. Ламбера, а вас я хотів би попросити зайнятися літургійною організацією усієї справи”. Митрополит дивиться ще далі: “Студіон (дім візантійських і візантійсько-слов'янських наукових студій) у Константинополі й Єрусалимі, а згодом і в Києві, Москві, Петербурзі і т. д. [...] У нас нема прелатів (виняток для Гроттаферати), й звичайно, ми не робимо різниці між духовними і світськими особами, як було, зрештою, в усьому монашестві до відокремлення Церков [...] Отець Ламбер у Святу П'ятницю поїхав до Бельгії, і ми розсталися з почуттям *cor unum et anima una*, як брати, і з Божою поміччю розпочинаємо велику справу”⁶⁶.

Загляньмо трохи наперед: ці чудові перспективи швидко розвіялись. Відхилення від католицизму монастиря в Аме, заснованого у 1926 р. отцем Бодуеном головно з огляду на діалог протестантів і англіканців, призвели до остаточного його усунення, особливо після проголошення енцикліки *Mortalium animos* (6.01.1928). Митрополит остаточно перейшов у римський табір.

У тому ж листі Андрей Шептицький вітає Королевського з успіхом журналу “Студіон”, однак докоряє йому в тому, що Королевський не опублікував одну з його “надто песимістичних” лекцій. Дуже далися взнаки політико-релігійні події. І справді, нещодавно підписаний Польщею і Ватиканом конкордат передбачає “остаточну ліквідацію Унії на усіх руських землях Польщі за межами Галичини [...] усе це супроводжується цілковитою руїною в усьому краї – економічно ми йдемо до чорної біди”. Нарешті митрополит згадує про позицію єпископів Станіславівського і Перемишльського, які хочуть силою запровадити celibat священників, й висловлює жаль з того приводу, тим паче, що цей захід спровокував правдивий бунт у Станіславівській семінарії у 1920 р.⁶⁷.

Далі ми знаходимо кілька листів митрополита до Королевського, де обговорюються різні теми й де, зокрема, митрополит дає Королевському поради: 30 травня 1926 р. він не рекомендує йому клопотатися про італійське громадянство і входити в італо-грецьку єпархію згідно з планом, що Королевський, певно, виклав у листі, якого не знайдено: “Я вам це категорично не рекомендую й гадаю, що, залишаючись священником Екзархату, ви матимете повну волю, а також нагоди чинити добро”. Зате він схвалює намір купити будинок “й допомагати православним богословам у вивченні католицької теології”⁶⁸.

В наступному місяці – новий лист Андрея Шептицького з тими ж щедрими порадами, за якими йдуть гіркі констатації: “Якийсь фатум: протестанти затягують до себе у протестантизм цілу громаду, яка навіть не здає собі в тому справі! А з другого боку, прірви, що розділяють католиків і православних, здається, стають все глибшими [...]. Що вам сказати про те, що в нас відбувається? Очікуємо важливих подій, і я не полишаю надії знову стати большевицьким в’язнем. Це єдине, чого я ще бажаю в цьому світі”⁶⁹.

31 травня йдеться про ректора Сліпого, що передав митрополитові книги від Королевського. Митрополит згадує про погане здоров’я, що змушує його лікуватися в Карлсбаді. Він не може сам поїхати до Рима, та пересвідчується, що є там предметом впертої ворожості: “Не в змозі нанести потрібні візити, я тим самим ображаю тих, з ким не можу побачитися, а тому не можу боротися з наклепами й упередженнями, про які в мене є нові докази “*victas do manus*”, я припиняю боротьбу [...]. Я й сам не думав, що моє перебування в Римі лише збільшить і утвердить злобу проти нас”.

І Андрей Шептицький ділиться своїми тривогами за бельгійську справу Унії: “Мушу вам по великому секрету сказати, що я дуже переживаю за успіх бельгійських фондаций. Боюся, що легко це не вдасться”⁷⁰. Отож митрополит вже передбачає великий провал цього діла.

У вересні Андрей Шептицький і справді перебуває на лікуванні у Карлсбаді (тепер Чеська Республіка). Він пише Королевському й знову просить опублікувати його лекцію про “Роль західних у справі Унії Церков”, що нарешті й було зроблено у трьох випусках “Студіону”. Він згадує про розквіт студитів в Уневі і запитує Королевського, чи правда, що справу Аме Конгрегація доручила отцеві Ламберу: “Здається, цей почин розквітає й має багато покликань”, й це доводить, що Андрей Шептицький ще цілком довіряє останньому⁷¹.

Це підтверджує й новий лист, написаний частково з допомогою отця Лева (Жілле), людини дуже близької до отця Ламбера, що перебуває у Львові біля митрополита. Останній, звертаючись знову до Королевського, пише про одержане від Конгрегації запрошення в Рим з нагоди висвячення єпископа-слов'янина. Він пропонує запросити з цього приводу в Рим Мнс. Боцяна, повнота законності якого ще під сумнівом через політичні мотиви⁷². Замість слабого митрополита бере в руки перо отець Лев Жілле: “Йому краще. Він каже, що якби міг поїхати в Рим, то поїхав би охоче, та не знає, чи зможе [...] що, гадаю, його виснажує. Це львівське життя, ці аудієнції, це гнітюче, вузьке середовище, і т. д. ... Гадаю, що в глибині душі він прагне поїхати до Риму, та боїться злягати хворим, самотнім [...] екзарха знову запроторили в тюрму”⁷³.

Третій том Мнс. Кроче закінчується 1926 р., а що стосується нашого дослідження, – побажаннями Андрея Шептицького Королевському з таким уточненням: “Як бачите, пишу лівою рукою”⁷⁴.

За 1927 рік нема епістолярного обміну між Шептицьким і Королевським, проте знаходимо чимало згадок про тенденційну еволюцію унійного абатства Аме під впливом отця Ламбера аж до усунення останнього. Перший натяк виходить з-під пера одного з монахів Аме, який жаліється на розходження, що виникають між абатством і митрополитом: “Жаль мені лиш за одне – що справа Митрополита розійшлася з нашою справою [...]. Шкодную, що розірвалися усі зв'язки. Бо ж саме Митрополит спонукав мене присвятитися справі унії, саме він був ініціатором нашої справи”⁷⁵.

Через кілька місяців те саме в листі до Королевського: “Кажуть, що в листопаді Митрополит Андрей прибуває в Бельгію. Хотів би я,

щоби це стало нагодою поновити зв'язки й зробити їх жвавішими. Він недавно написав мені з приводу смерті моєї мами. Маю намір написати йому днями”⁷⁶.

У 1928 році це ж питання обговорюють різні періодичні видання, тим паче, що 6 січня було опубліковано енцикліку *Mortalium animos*, а понтифікальний декрет уточнював, що справа монахів унії призначалася тільки для росіян “*non vero ad ceteros sive ex Orientalibus, sive ex Occidentalibus dissentes*”; поступ справи в напрямку англіканців і протестантів було категорично засуджено. Отож: “Найсерйозніше – це енцикліка. Кажуть, вона була викликана необережністю “Іринікона”⁷⁷. Справа в тім, що славні отці з Аме заходили все-таки надто далеко. В липні цього року засновник, отець Ламбер, [...] одержав офіційне попередження й зовсім на нього не зреагував [...]. Хоч я і людина широких поглядів, та й я був вражений тим, яку малу різницю вони робили між католиками і некатоліками”⁷⁸.

Не розвиватимемо більше цієї теми, хоча протягом 1928 р. Королевський її широко обговорює з людьми, з якими листується, за винятком хіба що Митрополита. Повернімося до останнього.

Слова про нього з-під пера Королевського: “У цей час Митрополит Андрей купив для свого коледжу чудову віллу в Кастельгандольфо. Тим краще для руських”⁷⁹. А через кілька місяців в листі, де йдеться про Луї Жіллі (Лева), що був колись вірним Андрея Шептицького, а згодом перейшов у православ'я: “Нема жодної правди в тому, що так уперто розповідають про можливого кардинала митрополита. Він і словом про це мені не обмовився. Читаючи поштівку, яку Лев адресував третій особі, я боявся, щоб ця чернетка не розсварила мене з Митрополитом; я побачив, що там не було нічого”⁸⁰. Й нарешті, лист Андрея Шептицького: “Ось я й у Римі, в руському коледжі [...]. Я зупинився тут через доповідь, яку не зміг написати у Львові. Ради Бога, уділіть мені годинку, допоможіть її дописати. Чекаю вас з нетерпінням”⁸¹.

Перебуваючи в Римі, митрополит звертається до Королевського з написаним латинню листом, де просить поради щодо осіб, які він має намір запропонувати Святому Престолові як своїх коад'юторів чи єпископів-помічників. Він вважає, що це необхідно, бо настає тридцятий рік його єпископату⁸².

До літа 1929 р. не знаходимо нічого. В червні Андрей Шептицький дякує Королевському за прийняття свого брата Леона під час його подорожі до Рима⁸³. Він повідомляє, що в липні й сам буде у вічному місті

з руськими паломниками: “Маю тьму всього вам розповісти й дуже хочу з вами побалакати. Справу коад’ютера відкладено через призначення помічником Мнс. Будки⁸⁴ [...]. У нас погані справи. Бог випробує нас особливими хрестами”⁸⁵.

Хоча першого липня митрополит повідомляє Королевському що його “від’їзд відкладено на кілька днів, бо аудієнцію перенесено на 14 липня”⁸⁶, ми не знаємо, чи й справді відбулося це літнє перенесення, бо треба дочекатися 9 жовтня, аби віднайти новий лист Андрея Шептицького, де він повідомляє Королевському, що прибуває до Рима “літаком увечері 18 числа”. Та, може, через стан здоров’я митрополит був змушений перенести поїздку, бо він додає: “Я пролежав увесь вересень у ліжку й з трудом ходжу на милицях. Не знаю, як поїду до Рима”⁸⁷.

Після цього митрополит повертається до питання про церковний celibat, щодо якого не було згоди й поміж самих руських єпископів. 12 серпня 1929 р. Королевський висловився на цю тему в довгому *notum*. Примірник саме цього документа просить в Королевського митрополит, якого наклепницьки звинуватили, буцімто він є противником celibatu. “У вашому *notum* є думки, які можуть стати мені в пригоді”⁸⁸.

А тим часом Королевський вже вкотре визнає митрополита своїм благодійником: “Ви один з великих благодійників “Студіону”, ви й Митрополит Андрей, який дав мені гроші, що дозволили закласти фундамент майбутнього будинку, де будуть зберігатися книги й ікони”. Змінюючи тему й переходячи до латинізації руських, прихильниками чого є єпископи Перемишльський і Станіславівський, сам митрополит хоче східнізації: “Я забув би василіян, які стають на бік латинізаторів. Тим гірше для них. Та може статися, що вони колись зміняться”⁸⁹.

Наприкінці року – повернення до справи про celibat: “Я написав Святому Отцеві й кардиналам Гаспарі й Сінчеро листи, де сам себе захищаю. Якщо б ви довідалися щось про враження, яке ці листи справили, я був би вам дуже вдячний за кілька слів на цю тему”. І Кроче уточнює в примітці: “Відповідаючи 10 січня 1930 р. на один і другий лист Митрополита, кардинал Сінчеро і справді мусив у своєму тексті, затвердженому *ex audientia Sanctissimi* 4, передати незадоволення Пія XI толерантністю Андрея Шептицького до деяких публікацій його духовенства, зокрема публікацій Гавріїла Костельника, що був противником запровадження celibatu серед руського духовенства”⁹⁰.

У 1930 р. зустрічаємо подяку Шептицького Королевському за те, що той передав свій *notum* про celibat. “Ну що вам сказати? Я знову

охоплений песимізмом, про який ви пишете у *votum* [...]. Гадаю, що після східної кодифікації ви погодитесь зі мною”⁹¹. Справді, Королевський входить до комісії, що створює в Римі кодекс законів для східних церков, про який згодом багато йтиметься в кореспонденції Королевського. Той же ж Королевський в листі до Мерсеньє розкриває дискусію, що відбувається між Мнс. Хомишиним, єпископом Станіславівським, а отже, підлеглим Андрея Шептицького, “[людиною] завзяття правдивого, проте дуже вузького, яка не терпить східної школи, навіть стриманої, главою якої все більше проголошує себе Митрополит. 23 березня цього року він поширив пастирське послання про “візантійщину”. Під цим терміном він розуміє усе східне літургійне відновлення, люто на нього нападає, силе зневажливими висловлюваннями про Росію й нападає на Митрополита, не називаючи його прямо”.

Митрополит відповів і собі пастирським посланням від 13 квітня, де розставив крапки над “і”. У вдвічі меншому документі він ясний, точний і спокійний: “Мнс. Хомишин туманний, лютий і навіть грубий, він перебільшує”. Шептицький захищає свою теорію, яка є теорією усіх освічених людей зі здоровим глуздом. Королевський радить опублікувати обидва пастирські послання в Іриніконі, де керівником недавно став Мерсеньє⁹².

Митрополит дуже схвалює цю пропозицію, а далі пише про редагування Східного Кодексу, жалкуючи, що не може взяти в тому активної участі. “Моя роль була б доволі злиденною, бо канонічне право в нашій церковній провінції страшенно златинізоване [...] Гадаю, що на цей час мені краще б продовжити своє пастирське послання конструктивнішими зауваженнями про різні обряди, які треба б змінити в напрямку візантійському”. Далі митрополит піддається песимістичним міркуванням: “В цей час ми проходимо через економічну кризу, що загрожує перевернути увесь край і всі інституції. Майже те саме переживає Європа [...]. Я з року в рік очікую остаточної катастрофи. Я волів би сидіти в большевицькій тюрмі, що навіть немало мене спокушає, аби лишень нашу нещасну країну було врятовано. Та єдина надія на Бога”. Ну й знову він жаліється, що не може поїхати до Рима, бо ледве ходить⁹³.

Тепер треба чекати майже цілий рік на новий лист митрополита, лист, який, до речі, було комусь продиктовано. “Я хворий і прикутий до ліжка вже п’ять місяців, права рука мені не служить, а на ноги не можу зіп’ятися вже давно [...] тому думаю впорядкувати свої речі”.

Отак він планує позбирати різні розпорошені на той час архіви й доручити їх студитам. Він, зокрема, просить у Королевського документ, який би підтверджував, що архівні матеріали Руської місії, що перебувають у володінні останнього, є власністю Андрея Шептицького⁹⁴.

Наступний лист, що нас цікавить, написав брат митрополита, отець Климентій. В ньому йдеться про василіян-латинників, які бачать в Королевському грізного ворога в комісії укладання Східного Кодексу, і про хвалебний лист за 1923 рік, в якому Конгрегація вітає митрополита з заснуванням чину студитів, лист, автентичність якого заперечує Мнс. Коциловський, єпископ Перемишльський, і така його позиція пишеться в рамках конфлікту митрополита з двома своїми підлеглими⁹⁵.

Королевський йому відповідає і дякує за цей спірний лист, автентичність якого “вже не зможе заперечувати Коциловський. Нарікання двох єпископів, Перемишльського і Станіславівського, а також василіян на обрядові зміни Митрополита налякали усіх цих прелатів, які на тому не дуже розуміються й завжди бояться скомпрометувати Церкву [...] Ідеї прогресують, що б там не казали, і якщо після нашого улюбленого митрополита не прийде якийсь латинник на зразок Перемишльського чи Станіславівського, усе буде добре [...]. Скажіть же Його Емінінції, що я мушу надіслати йому документ, якого він у мене просить і який стосується архівних матеріалів, що зберігаються у мене”⁹⁶.

Треба зауважити, що, починаючи з цього листа, Королевський називає Митрополита “Емінінцією” й називатиме так і далі в тих нечисленних листах, які в нас є.

Невеличкий успіх тішить Королевського: “Ви, мабуть, не знаєте, що Мнс. Хомишин був змушений написати спростування на своє сумнозвісне пастирське послання. Спростування вийшло в польській газеті. Я її не маю [...] Це ще одна перемога. Бідний Митрополит трохи оговтався, та, здається, ноги йому вже ніколи не будуть служити. Думали, що він вже помирає, а він знову воскрес. Хай Бог береже його ще довго”⁹⁷.

Треба йти аж на кінець 1933 р., щоби знайти лист митрополита до Королевського, написаний, мабуть, лівою рукою, бо лист підписано “André, archevêque m.p. (*manu propria*)”, а в кінці листа – зауваження: “Як то важко, коли не можеш орудувати правою рукою”. Він дякує Королевському за підтвердження щодо архівних матеріалів⁹⁸.

Згодом, через кілька днів, він відповідає на питання Королевського, що консультував його в одному з листів, якого ми не маємо, про

доцільність створення у Римі представництва для студитів. Митрополит підтримує цю ідею, не приховуючи довгого шляху, який доведеться пройти студитам, щоби надати цьому новому монашому ордену можливість ефективно виконувати завдання, до якого його покликано: “Ви знаєте, що дотепер переважна більшість студитів – це монахи, спосібніші більшою мірою до фізичної праці, аніж до інтелектуальної. Й усе-таки обставини змушують студитів давати своїй молоді повнішу й якіснішу освіту. Львівський Студіон з вересня місяця цього року є правдивим Студіоном, тобто домом навчання. П’ятнадцять монахів, що навчаються там теології, є студентами другого і третього року з теології. [...] За цих обставин, особливо з огляду на те, що ви не вимагаєте здійснювати це вже, гадаю, що ви могли б, уповаючи на Божу ласку, розглядати акт, про який пишете у своєму листі, як тимчасово цілком практичний [...]. Отець Климентій бачив вашого листа, й оцей лист написано разом з ним”⁹⁹.

І в тому ж дусі: “Ще одна добра новина: студити Митрополита Андрея, прокуратором яких я став, щоби захищати їх у разі потреби, погодилися продовжувати це діло після мене¹⁰⁰ [...]. Це дозволяє мені скласти заповіт на них й забезпечити таким чином майбутнє”. Королевський додає, що має згоду митрополита і його брата, отця Климента¹⁰¹.

Кілька слів по-італійськи від Андрея Шептицького до Королевського з уточненням одного пункту канонічного кодексу з оцим *addendum* по-французьки: “Як ви знаєте, я можу писати лише лівою рукою”¹⁰².

У 1935 р. – спільний лист Андрея Шептицького і його брата Климента, де цілковито схвалено проект Королевського про заснування Студіону в Римі, а також його пропозиції щодо статуту студитів: “Найсерйознішим, може, навіть серйознішим, аніж формальні приписи, на нашу думку, є східний відбиток, характер, східна атмосфера, яку принесе чи дасть цей типікон”. Будуть, звичайно, “приписи, продиктовані східним законодавством або ж запозичені в нього. Що ж робити? Це може бути добре й необхідне, однак треба, щоб характер залишався дуже чистим, без жодної гібридності”¹⁰³.

Трохи згодом йдеться про справу з архівом: василіяни вимагають права власності на архів руського прокуратора в Римі й виникає загроза передання справи до церковного суду. Отож Королевський доводить митрополитові, що він є власником згаданого архіву. Першим прокуратором в Римі був у 1926 р. Ніколас Новак, делегований попередником Андрея Шептицького Й. В. Рутським, й мав титул не “прокуратора

василіан, а уповноваженої особи митрополита й Руської Церкви, й так було за усіх його наступників”. Другим пунктом цього листа є “виключення, проголошене францисканцями з Єрусалиму проти усіх східних, що хочуть правити служби в храмах”. Римові про цей примусовий захід невідомо, і Королевський хотів би свідчень Андрея Шептицького з цього приводу¹⁰⁴.

У відповідь – два листи Андрея Шептицького до Королевського. У першому – просте зауваження: “Ми переживаємо великі випробування й тяжкі кризи”¹⁰⁵.

У другому він відповідає своєму співрозмовникові. Спочатку він погоджується з поглядом Королевського на руський архів, якого вимагають василіяни. Далі він дає свідчення про заборону, яку йому висловили францисканці, а згодом і грецький патріарх Дам’єн, правити службу в Єрусалимі на вівтарі Голготи і в Гробі Господньому під час російського паломництва 1906 р.

Треба усе-таки згадати примітку Кроче, в якій уточнюється, що був лист патріарха Дам’єна з протестом проти того, що Андрей Шептицький в супроводі шістдесяті священників й великої кількості паломників “з дозволу, наданого францисканцями, 13 серпня 1906 року правив службу на вівтарі Марії Магдалини у Церкві Гробу Господнього”¹⁰⁶.

За 1936 рік знаходимо ще один лист Андрея Шептицького до Королевського, що демонструє звичну щедрість митрополита: “Вибачте, що ставлю вас в незручне становище, та я побоююся за вас через оту нещасну війну¹⁰⁷. Один Бог знає, що з того може вийти, тому я дозволю собі надіслати вам 1000 швейцарських франків”. Та в листі йдеться головню про молоду українку, “яка, здається, має якийсь чисто надприродний розум” і про яку Митрополит повідомляє Королевському, не називаючи її імені. Й справді, з примітки Кроче дізнаємося, що ця молода дівчина, Анастасія Волошин, обряд постригу якої в руські василіянки мав проводити Андрей Шептицький, стала предметом свого роду заборони з боку Риму, незважаючи на протести митрополита, висловлені кардиналові Тіссерану в листі від 21 липня 1938 р., де митрополит виступив проти наказу цій дівчині покинути монастир. Марно: 16 серпня 1939 р. Андрей Шептицький був змушений підкоритися новому наказові Конгрегації віри¹⁰⁸.

Переступімо ще один рік: у 1937-му митрополит дякує Королевському “за гарний прийом й усі ті безцінні послуги, які ви надали отцеві Климентію”. Водночас він повідомляє, що отець Климентій, пере-

буваючи проїздом у Відні, був змушений перенести серйозну операцію (камені в печінці)¹⁰⁹.

В листі за наступний місяць варті уваги численні деталі: Андрей Шептицький дякує Королевському за листа (якого не віднайдено) й виконує його пораду запросити кардинала Тіссерана під час канікул 1938 р. Далі: “Не знаю, як дякувати Богові за усі його ласки, які приніс мені візит *ad limina* отця Климентія й отця Сліпого й за надію, що Статут¹¹⁰ за рік чи десь коло того буде затверджено, – це правдиве щастя. Статут, гадаю, справді добрий і на цій основі може розвиватися чернецтво й давати Церкві мучеників в умовах переслідування, що наближається”. Його брат Климентій відпочиває після операції в їхнього брата Леона. “Ви знаєте, що я спробував описати життя Рутського, та робота не йде. Здається, не маю ні таланту, ні часу, ні такої сили, щоби здійснити це завдання, до якого мене тягне попри все”.

Й нарешті, говорячи про свою тяжбу з василіянами щодо власності на Руський архів у Римі, він висловлює думку, що протоархімандрит Ткачук попросив у Конгрегації дозволу відкрити справу в Роті. Митрополит бажає взяти за адвоката Мнс. Бенедетті¹¹¹.

В один з перших днів 1938 р. Андрей Шептицький, звертаючись до Королевського, обговорює проект публікації усього архіву Унії. Далі питає, в якому стані його справа, пов’язана з тяжбою з василіянами щодо руського архіву. Раніше не міг відписати, бо “свята збіглися з періодом загострення хвороби, яка відбирає владу над обома руками”. Отець Климентій додає кілька дружніх слів¹¹².

Через кілька днів митрополит обговорює справу, яка його особливо хвилює:

“Нунцій у Варшаві¹¹³, заохочуваний очевидно урядом, написав хвалебного листа про Мнс. Хомишина¹¹⁴, вітаючи його з декретом, який під страхом кари за непокору забороняє священикам належати до організацій, до яких священик як такий не належить за статутом”. Ця постанова викликала велике обурення з огляду на те, що “більшість національних організацій існує упродовж довгих років, й засновані для усіх українців, як уніатів, так і православних, і через те не мають у своїх статутах спеціальних параграфів для духовенства, що усякий священик є членом суспільства і що кожен парафіяльний священик є членом ради присяжних. Це не заважає тому, щоб духовенство там захищало інтереси Церкви й віри”. Митрополит вбачає в постанові свого підлеглого “жахливий удар, нанесений національній справі й католицькій справі”.

додаючи, що це нахабство заявляти, що “вона цілком відповідає настановам римських понтифіків”. На його думку, йдеться просто про маневр, продиктований польським урядом і спрямований проти руської громади. Він боїться, щоб нунцій, який на весну планує візит до руської громади, не став предметом проявів ворожості. Він просить поради в Королевського: “Дайте нам добру пораду й порятуйте нас, бо ображений нунцій – правдива небезпека для нашої Церкви”¹¹⁵.

В листі Королевського до Наба¹¹⁶ він пояснює останньому, що Андрей Шептицький веде битву за повернення до чистої руської літургії: “Кардинал Тіссеран – відкритий противник літургійних гібридів і неточностей [...] Отож вже здавна у руських, що є великими латинізованими і великими латинізаторами, існує суперечність, яка врешті змусила втрутитися Святий Престол. В той час як одні без міри стараються в латинізації, інші на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким прагнуть повернення до чистого обряду”. Отож два підлеглі митрополита й василіяни протидіють зусиллям Андрея Шептицького. “А тим часом митрополит видав літургікон, що є значним прогресом в очищенні літургії; він майже досконалий, а в деяких аспектах – цілком досконалий. Своїми доносами двом єпископам і василіянам, які все продовжували змінювати літургію в латинському напрямку, вдалося перешкодити уведенню в обіг цього видання”.

Королевському було дано завдання вивчити справу, яку він закрив, пропрацювавши над нею цілий рік. “Мій остаточний висновок полягає у виправданні справи Митрополита й проханні вжити енергійних заходів”¹¹⁷.

У квітні Андрей Шептицький порушує питання про одне село (Гринки), яке нібито вільно й цілою громадою перейшло в латинський католицизм. Тут йдеться не про окремий випадок, і митрополит послав тривожне повідомлення на цю тему принцові Петру Волконському: “Ви, певно, чули про започаткований нашим урядом новий спосіб поширення Унії. Цей спосіб – поєднання провокацій, погроз, а як треба – то й ударів палицями, – має на меті змусити бідних православних, а якщо є можливість, то й уніятів, перейти в латинський обряд. Вже цілі села “навернено” таким способом”. Ця кампанія насильницького “навернення” призвела до перепалки, спричиненої “самовпевненою” статтею в “Осерваторе Романо” від 9 січня 1938 р., перепалки між Мнс. Тіссераном, що затаврував таку практику, і нунцієм у Польщі Кортезі, що підтримував у добрих намірах главу латинської єпархії Луцька, Мнс. Шелязека; цей

епізод було тимчасово пояснено пастирським посланням митрополита від 20 липня 1938 р., в якому засуджено позицію польських властей. Про всі ці перипетії розповідає Кроче у примітках.

У тому ж листі, обговорюючи інші теми, Андрей Шептицький, здається, заспокоює Королевського, пишучи: “Я вже запросив Мнс. Нунція, і ми прийемо його якнайкраще”. Він, до речі, уточнює, що кардинал Тіссеран дав йому знати, що уповноважив Роту судити його спір з протоархімандритом василіян щодо римського архіву. Й нарешті, він дякує Королевському за його цінні послуги у справі Статуту студитів і додає: “Я вже не в рахунок, бо не зможу більше поїхати ні в Рим, ні здійснити якісь інші подорожі. Єдині мої подорожі – це прогулянки на інвалідському візочку по саду в супроводі інших [...]. Переді мною лише одна велика подорож, для якої мені потрібно милосердя від Бога. Й тому дуже вас прошу не відмовити мені в допомозі вашими молитвами”¹¹⁸.

Напередодні вибуху Другої світової війни – новий лист Андрея Шептицького до Королевського з подяками за “чудовий *votum*” про літургійні практики й знову останні рекомендації щодо Статуту студитів: “бо якщо отець Климентій скоро помре або й я покину цей світ, то не буде, як ми бачимо, нам заміни для продовження чернечої справи. Як тільки у Римі буде затверджено Статут, вони стануть силою, яка сама собою зумовить покликання й спонукатиме душі до праці на цю розпочату справу в душі, в якому її було задумано”¹¹⁹.

17 жовтня митрополит думає, що пише своєму другові востаннє: “Хочу попроситися з вами й подякувати вам за багаторічну вірну дружбу, поручити вам студитів [...]. До побачення, дорогий друже. Моліться за мене, за себе й вимоліть нам ласку віддати наше життя за віру, Церкву, Схід”.

А проте, зв'язок між ними триватиме ще цілу війну. Так, 14 січня 1940 р. Андрей Шептицький повідомляє Королевському, що зберігає для нього по кожному примірнику видань Львівського Студіону, “з яких може бути ціла бібліотека”, й ще раз дякує за усі послуги¹²⁰.

Треба дочекатися кінця 1941 р., щоби знайти новий лист митрополита до Королевського, в якому він ставить питання совісті. Одержавши два роки перед тим від Королевського затверджений римською комісією текст молитов за світську владу, він задається питанням, чи це нормально, що такі молитви будуть виголошуватися за “уряди, які зазвичай походять з якоїсь партії і часто є противниками того уряду, який, може, є найбільшим патріотом у світі”.

Вже кілька місяців, як совєцькі війська покинули Галичину. “З дня на день ми всі чекаємо якогось смертного вироку чи арешту [...]. Признаюся вам, я жалію, що втратив такі гарні нагоди. Та що поробиш? Богові краще знати, що добре для Церкви і для нас, бідних грішників”.

Нічого про нового окупанта. Це той короткий період, коли Україна розраховувала на Німеччину в боротьбі за незалежність. Надія скоро розвіялася. Андрей Шептицький повідомляє також, що біля собору вибухнула бомба й почалася сильна пожежа, яку заледве загасили. “Гадаю, це диво божої доброти, що за кілька годин пожежу поборолі”¹²¹. Ситуація значно розвинулась, коли через рік, у кінці 1942 р., митрополит відповідає на лист Королевського (нам недоступний): “У тій справі Унії не можна мати великих надій. Ситуація надзвичайно важка. Наших священників не пускають [...] цивільна німецька адміністрація працює, як можна було сподіватися, на підтримку всіх незгод”¹²².

15 травня 1943 р. в іншому листі, надісланому, бо трапилася така нагода, знову йдеться про процес, порушений василіянами проти Андрея Шептицького, про власність на римський архів. Прелат повертається до своєї головної аргументації і просить свідчень Королевського. З другого боку: “Скажу вам, що працював і далі працюю над біографією Рутського. Для тієї роботи спосіб життя мав би бути не такий, як то я мушу провадити, а більш упорядкований задля науки. Ми живемо в страшний час [...] уся Волинь в руках “партизанів”. Помічені також солдатські загоны, що воюють з режимом [...]. Окрім “партизанів”, що завжди мають якусь політичну мету, є прості бандити, що лиш шукають, як би то збагатитися шляхом убивств”¹²³.

Через деякий час Андрей Шептицький попереджає Королевського, що пише до кардинала Тіссерана і просить допомоги у справі про архів. Він знову описує серйозність подій і повідомляє про призначення митрополита автономної Православної Церкви, бо попереднього, “як ви знаєте, вбили бандити”¹²⁴.

Новий лист, від 10 липня, де й далі йдеться про справу архіву. Митрополит додає: “Ім’я нового митрополита української автономної Церкви – Дамасцен. Московський митрополит, що заступає патріарха, здається, відлучив усю українську автокефальну Церкву”¹²⁵.

Цікаво почитати лист Королевського до кардинала Тіссерана, з яким він радиться, як з давнім другом. У нього дуже погано зі здоров’ям, і він думає покинути своє помешкання в Римі: “В кінці мого життя студити заволоділи б будинком, бібліотекою і полем, а з часом вони б

спорудили те, що я разом з отцем Климентієм мріяв заснувати: будинок для усіх духовних осіб візантійського обряду без огляду на етнічну приналежність, які приїжджають до Риму не на навчання, а по справах, і не мають власного житла. Принаймні студити мали б опертя у Римі і могли б працювати на Святий Престол”¹²⁶.

У новому листі Андрея Шептицького йдеться виключно про подробиці процесу щодо руського архіву¹²⁷.

У примітці 4252 Кроче пише: “Цей лист є, може, останнім листом Митрополита до свого великого римського друга. Андрей Шептицький помер у Львові першого листопада 1944 року. Римська Рота мусила відмовити Митрополитові у справі архіву прокуратора”.

Треба б сказати про лист Королевського до президента Східного папського інституту отця Германа. В цьому, написаному по-італійськи, листі Королевський пише про намір митрополита опублікувати великий огляд історії руської Церкви й пропонує зайнятися цим Східному інституту за посередництвом отця Королевського. Цей лист супроводжує примітка Кроче, в якій відтворено звернення Андрея Шептицького до Мнс. д’Ербіні від 14 лютого 1924 р., де він заявляє, що готовий уступити Східному інституту “збірку взятих з римського архіву історичних документів, які стосуються митрополита Київського [...]. Я доручаю абатові Королевському обговорити з Інститутом умови цієї уступки, залишаючи за собою право остаточного затвердження”.

В іншому тексті, який митрополит підписав 15 лютим 1924 р., він уточнює “основи, на яких отцеві К. Королевському доручено обговорювати зі Східним інститутом уступку збірки документів, зібраних за наказом Його Ексцеленції Митрополита Андрея Шептицького”. А в примітці Кроче повністю відтворено цей протокол¹²⁸.

Один із листів Королевського до Мнс. Тіссерана інформує прелата про розпорядження заповіту Королевського. В ньому, зокрема, читаємо: “В глибині душі я поділяю віру Митрополита в те, що студити, як він мені писав, подолають цю кризу, як подолали попередні, проте я мушу зробити над собою зусилля, навіть щоб повірити, що так воно й буде. Ніщо цього не гарантує, як не гарантує їхнього остаточного розвалу. В усякому разі, говорячи людською мовою, вони не готові прибути до Риму, і я гадаю, що за таких обставин мені краще розпорядитися своєю бібліотекою й документами так, як я зробив у своєму заповіті”. І в постскрипті: “Серед того, що я можу завершити, є також питання про схвалення Типікону або Статуту студитів. В мене тут є

останнє донесення отця Климентія, яке маю скопіювати, бо його важко відчитувати [...]. Я два рази був акредитований як прокуратор, тому гадаю, що можу усе це пред'явити Святому Отцеві й навіть підписати прохання до Святого Отця [...]. Не сказано ж, що зі студитами не можна буде спілкуватися, і для них схвалення буде великою втіхою”¹²⁹.

21 травня 1944 р. о. Герман дякує Королевському, а через нього і Андрею Шептицькому, за дарунок документів Східному інститутуві й бажає, щоби “за кращих часів можна було опублікувати ці документи, які готувалися з таким завзяттям і так старанно протягом багатьох років”¹³⁰.

В листі Королевського до De Regis du Russicum, в якому автор довго оповідає про перипетії війни в Італії, особливо в Римі, і про лихі події, що позначилися на його особистому житті, згадується про смерть митрополита: “Вам, певно, відомо про смерть Кир Андрея, що сталася у Львові першого листопада в будинку архієпископа Твардовського, куди він невідомо чому сховався”¹³¹.

Сталін дав дозвіл на урочистий похорон. Він відбувся в Святому Юрі в присутності архієпископа Твардовського, 150 священників і стількох теологів та семінаристів. Промови виголошували на площі перед Церквою, і кортеж пройшов головними вулицями міста посеред великої юрби [...].

Наступником проголошено Кир Йосипа Сліпого, якого 25 листопада 1939 року таємно було призначено заступником з правом наступництва і якого митрополит возвів у сан у приватній каплиці митрополії [...]. Зі Станіслава, здається, на похорон не приїхав ніхто. Єпископ Хомишин помер невдовзі після митрополита. Зник великий противник літургійної реформи”.

Якраз перед тим Королевський говорив про цю реформу руської літургії, згадуючи про смерть Ткачука, людини, що була проти реформи; перешкоди її проведенню й досі наявні. 5000 примірників літургії Івана Златоуста, які митрополит роздав усім руським священникам, було добре сприйнято в Перемишлі, в руському Прикарпатті, у Сполучених Штатах, однак у Станіславі “не хотіли про то навіть чути”, і Королевський робить висновок: “закінчиться усе тим, що Станіслав і василіян повернуть, якщо тим не займуться совети”¹³².

Трагічне положення Східної Католицької Церкви описав Королевський в листі до Р. П. Хабіба, настоятеля місіонерів святого Павла в Лівані: “Однією із найжахливіших наслідків цієї війни була руїна – хоч

би не повна, треба на то надіятись – усіх наших східних католицьких Церков європейського Сходу, де тепер панують совети. Поки патріарх Алексій I, креатура Сталіна, амбітний і несвідомий, об'їжджав за наказом того ж таки Сталіна увесь Схід й запрошував ставати під опіку московського патріархату, релігійні гоніння вступали в нову фазу”. Далі він повертається до митрополита: “Митрополит Андрей Шептицький помер першого листопада 1944 року. Його заступник, таємно призначений кілька років до того, доктор Йосип Сліпий зразу ж став наступником, проте, як я казав, його інтернували. Нема ніяких звісток про студитів, хіба що про невелику групу, якій вдалося перейти до Німеччини і яка тепер перебуває на околиці Мюнхена”¹³³.

Варто зачитувати лист Королевського до кардинала Тіссерана, який, здається, мав прочитати лекції, де йшлося б про митрополита. Маємо також розпорядок і маршрут митрополита в 1921 р.: “Я проглянув старі листи Митрополита й не знайшов нічого, що могло б вам бути корисним. Тільки ось це: він був у Голландії з 5 по 25 квітня 1921 року (Роттердам, Амстердам, Гаарлем, Утрехт, Буа ле Дюк). В Бельгії з 26 квітня по 5 липня (Брюссель, Льєж, Намюр, Брюж, Ган і т. д., нічого про Лювен). Усюди він читав лекції і шукав допомоги для зруйнованої війною Галичини й покликань для Росії, яку він вважав уже відкритою. [...] Його лекцію в Брюсселі надрукував католицький журнал ідей і фактів, яким керує абат Ван Гут. Треба знайти цей журнал в бельгійському коледжі”.

Далі йде цікавий випадок: “Мені розповідали, що коли Митрополит був у Лювені разом з кардиналом Мерсьє, обидва були вражені галасливою студентською маніфестацією, однією з тих, що нерідко бувають в Лювені. Молоді люди збилися перед брамою будинку, де був кардинал, кричали й за всяку ціну хотіли увійти всередину. Митрополит спокійно зійшов вниз, відкрив браму і став один перед цією галасливою юрбою, закликаючи її до спокою. Вигляд цього незнайомого велетня, що говорив з ними дуже сердечно, збентежив маніфестантів, і вони мирно розійшлися”.

І Королевський продовжує: “З Бельгії Митрополит подався в Канаду, щоб підтримати перед єпископатом ідею призначення руського єпископа”¹³⁴.

За 1953–1955 рр. листування практично нема, і так доходимо до 1956 р.; йдеться про справу беатифікації. Лист абата Мішеля Делатра, постулятора справи, від 15 лютого 1956 р. має таку шапку: “*Postulatio*

causae beatificationis et canonisationis servi Dei Andreae Szeptytskyj archiepiscopi Leopoliensis Ucrainorum Metropolitae Halyciensis". Лист адресовано Королевському й там, зокрема, написано: "Я вже тут кілька місяців через справу беатифікації [...] У мене під рукою дві копії вашого вступу до спогадів графині Софії¹³⁵ [...]. Що ж до постуляції, то я закінчив писати довгий запитальник про життя й чесноти Митрополита. Я показав його спеціалістам, які його схвалили й тепер він у друці [...]. Як тільки буде готовий, я вам надішлю примірник, вказавши питання, на які ви можете, як мені видається, нагрунтовніше відповісти, й я просив би вас відповісти в подробицях. Тепер я складаю список осіб, які найкраще знали Митрополита й можуть надати нам корисні відомості, що стосуються цих питань. Відповіді на цей документ мають дати нам змогу зібрати документи й свідчення, необхідні для того, щоби довести чесноти й чуда перед майбутнім церковним судом, а крім того, виявити свідків, гідних довіри й найбільш спосібних довести святість і героїчну ступінь чеснот нашого кандидата. Я тут зібрав певну кількість документів, статей з журналів, газет і т. д., що стосуються діяльності Митрополита (не було таких, які відмовили б нам у сприянні, навіть "Журнал двох світів" (*Revue des deux mondes*))".

Й абат повідомляє про свою зустріч з архімандритом Левом Жіл-ле, додаючи, "що Митрополит дає йому ласку повернутися в лоно Церкви"¹³⁶.

Відповідь Королевського: "Звичайно, я знову взявся за біографію Митрополита, хоч думав, що закинув її назавше. Я вже написав в остаточній редакції сто великих сторінок в форматі оцього аркуша зі звичайним інтервалом між стрічками". Далі Королевський наводить подробиці плану, який він склав, уточнюючи:

"Я маю ще добру главу про відновлення чернечого життя (студити) й одну, яка буде дуже довга, про діяльність в Росії й російський екзархат [...]. Нині вже можна говорити про все: таємниці більше нема, а деякі подробиці вже опубліковано. Та я не дам точного тексту повноважень Пія Х; автентичні копії цього тексту я, до речі, передав Східній Конгрегації, бо вона не мала.

Ця біографія мене захоплює, я думаю про неї і вдень, і вночі".

Далі Королевський згадує про поганий стан свого здоров'я. Він страждає на серйозні психічні розлади зі спадами й вершинами, одну з яких він тепер переживає, приписуючи її "заступництву Митрополита, до якого щодня молиться". Ніби мимохіть зачіпає отця Атанасія

Великого: “На цих людей не варто розраховувати¹³⁶. Мені повернули мемуари Графині¹³⁸ лише завдяки втручанню кардинала Тіссерана. Отець Великий мало того, що несимпатичний, та ще злий на мене за те, що я не захотів йому дати дозвіл використовувати документи з руської історії, які зберігаються в Східному інституті; щось він почав публікувати, бо йому треба заново переробити всю ту роботу, яку я вже зробив, та його публікація, що зроблена згідно плану, який, окрім того, що мені зовсім не до вподоби, та ще й не такий, який ми: Митрополит і я, мали на меті”¹³⁹.

Треба почекати трохи більше року, щоби Королевський повідомив Делатрові, що він, незважаючи на погіршення здоров'я, нарешті закінчив біографію митрополита, й що написанням шістьох сотень рукописних сторінок він завдячує “втручанню провидіння й заступництву Митрополита, якому я молюся щовечора”. Цю роботу цілком схвалив кардинал Тіссеран, який мав надію опублікувати її у видавництві “Плон” (Plon). Королевський відчуває близькість смерті: “Перед тим, як померти, я хотів би передати вам усе, що маю про Митрополита; не хочу віддавати то василіянам. Якщо ви не повернетесь, то мушу доручити віднести все в Конгрегацію”¹⁴⁰.

Отож абат Делатр був серйозно хворий. Одержавши нарешті від нього вісті, Королевський пише йому про свій рукопис біографії митрополита: “Кардинал передав його директорів видавництва “Плон” за кілька днів до Паски й попросив прочитати. Більше нічого не знаю й дотепер не маю жодної відповіді. Правду кажучи, я не надто на неї надіюся. Андрей Шептицький невідомий у Франції, й я сумніваюся, що ця тема буде там досить цікава”¹⁴¹.

З подальших листів довідуємося, що ні “Плон”, ні “Серф” не взялися за публікацію.

Абат Делатр згодом повертається до справи беатифікації митрополита. Він звітує Королевському про візити, які зробив, чи зробить особам котрі знали Митрополита: отцеві Дюмону з “Істини”, отцеві Абрикосову, отцеві Димитрію Карамаєву¹⁴². “З документів навчальний центр володіє копією архіву принца Волконського. Гадаю, що оригінал цього архіву є в Римі в руках преподобного отця-єзуїта (s. j.) Тишкевича, в Russicum’і. [...] Сортуючи документи, що стосуються беатифікації, я перечитав примітки преподобного отця Креуци і поміж найрізноманітніших міркувань знайшов цікаві дані”¹⁴³. Я молюся до Митрополита у вашому й своєму наміренні”¹⁴⁴. 13 серпня 1957 р. абат повідомляє Королевському, що

зумів увійти в контакт з двома слов'янськими отцями, й додає: “Нема потреби казати вам, що під час тих двох зустрічей я зробив записи, які ми разом читаємо, після того, як закінчили редагування”¹⁴⁵.

Вище ми вже згадували, що видавництво “Плон”, в якому Королевський і Тіссеран мали намір опублікувати біографію митрополита, написану Королевським, врешті відмовило. Для публікації воно висунуло вимоги, які Королевський відкинув з таких причин:

1) Усі частини, які вважаються обов'язковими, окрім глави I, мають політичне забарвлення. Опубліковані без інших або навіть з “літургійною реформою”, як то пропонує видавництво “Плон”, вони дадуть хибну картину морального обличчя Митрополита. Для Постуляції то буде катастрофа.

2) Сумнівні частини містять глави, в яких Митрополит не є центральною фігурою, або ж висвітлюють неосновну діяльність Митрополита: створення східних відгалужень латинських орденів чи відвідини руських колоній в Америці.

3) Скорочення викидають з книги головні елементи, що творять образ Митрополита і читання яких буде захопливе: призначення до Львова і пастирська діяльність”.

I Королевський закінчує зустрічною пропозицією¹⁴⁶.

Королевський помер 19 квітня 1959 р. Ми про це дізнаємося з листа абата Делатра до преподобного отця Гринчишина з шапкою Постуляції. Далі: “Терміново відповідаю на питання, яке ви ставите: документи, що стосуються Постуляції, заховано від рикаючих левів, які на них полюють¹⁴⁷. Якщо ви пам'ятаєте, я то передбачав у розмовах з вами і зробив усе необхідне [...]. Справи Постуляції йдуть вперед. Мнс. Бучко хворий, і я сам опитував Мнс. Гавліну¹⁴⁸, з якого свідок кращий, аніж я спочатку думав. Присутність Мнс. Стройного¹⁴⁹ серед суддів дуже корисна, бо він здатен пояснити національне питання, що розділяє українців і поляків, своїм колегам суддям, які мало що про це знають. Мнс. Гавліна прочитав статті Постуляції і вважає, що їх добре зроблено: у своєму примірнику він підкреслив червоним олівцем деякі уривки й показав мені зі словами: “Дуже правильно, дуже добре”. Така оцінка з боку поляка мене зворушила [...] Ну й я готую тепер записку, яку треба буде надіслати усім свідкам, котрі будуть опитані, щоб ознайомити їх з їхніми правами й обов'язками як свідків, а також вказати їм ті пункти, що вимагають від них особливої підготовки [...]. Ну

й остання новина: Мнс. Букатко передав вам через отця Беланжера 19 пастирських послань Митрополита. Вони охоплюють період з 1901 по 1913 роки; отець Беланжер передав їх для вас через мене”¹⁵⁰.

І на закінчення цього інвентарного опису листів, які можуть стосуватися митрополита Андрея Шептицького і які зареєстровано в томах III і IV його твору, добре б звернути увагу на лист абата Делатра до Івана XXIII з шапкою Постуляції: “Святіший Отче, до самої смерті отець Кирило Королевський жалів, що через хворобу не зміг прийти на аудієнцію до Вашої Святості, як ви того просили. Він хотів поговорити з вами про три особливі питання, що стосуються Східної Церкви. Перед смертю Кирило Королевський просив мене прохати аудієнції у Вашої Святості, щоби передати те, що він хотів був сказати сам”¹⁵¹.

Зауважмо, що цьому прохання передувало інше прохання абата Делатра, написане по-італійськи, від 12 травня 1959 р., в якому не було шапки Постуляції¹⁵². Не буде сміливим припущення, що прохання абата від 8 червня 1960 р., де є ця шапка й де згадано про “три особливі питання, що стосуються Східної Церкви”, включало й питання про процес беатифікації митрополита Андрея Шептицького.

Чи треба на закінчення додавати, що минуло більш як півстоліття після відкриття процесу, а ми і досі чекаємо беатифікації Митрополита?

Джерела та література

1. Див. Korolevskij С. *Книга бытия моего* (Книга мого буття): Автобіографічні мемуари. – Т. I (1878–1908). – С. LXV–547; Т. II (1908–1919). – С. IX–772; Т. III (1900–1926). – С. CXI–1275; Т. IV (1927–1964). – С. XXVI–2305; Т. V: Бібліографія. – С. XIII–640 / Вид. й анов. Джузеппе М. Кроче. – Ватикан: Секретні ватиканські архіви, 2007 (Collectanea Archivi Vaticani 45).

2. Op. cit. – “Вступ” Дж. М. Кроче. – С. XXXIV.

3. Ibidem. – С. XLIX–LII.

4. Op. cit. – Т. I. – С. 384.

5. Ibidem. – С. 399.

6. Ibidem. – С. 402.

7. Задовго до таємних повноважень, які надав йому Пій X над цією країною у 1909 р.

8. Op. cit. – Т. I. – С. 403–408.

9. Ibidem. – Т. II (1908–1919). – С. 409.

10. Ibidem. – С. 374.

11. Ibidem. – С. 378.
12. Ibidem. – С. 389.
13. Ibidem. – С. 400–404.
14. Ibidem. – С. 412; цей “інцидент” не має жодного стосунку до попереднього епізоду і відбувся після нього.
15. Ibidem. – С. 414–415.
16. Ibidem. – С. 421 і 425.
17. Ibidem. – С. 430–431.
18. Ibidem. – С. 468–469.
19. Ibidem. – С. 470.
20. Ibidem. – С. 506–508. У 1913 р. вийшов перший том *Theologia orthodoxa* і частина другого тому, на сторінці 194 Пальм’єрі заявляє, що не може продовжувати роботу.
21. Ibidem. – С. 619–620.
22. Ibidem. – С. 631.
23. Ibidem. – С. 632–633.
24. Ibidem. – С. 658.
25. Ibidem. – С. 667–668. Через довіру віденського двору до Андрея Шептицького у 1914 р. недоброзичливі люди вважали його агентом центральних імперій.
26. Ibidem. – С. 670–675.
27. Ibidem. – С. 676 і далі.
28. Ibidem. – С. 685, прим. 865; С. 707, прим. 878.
29. Див. Lacroix–Riz A. *Le Vatican, l’Europe et le Reich de la première guerre mondiale à la guerre froide.* (Ватикан, Європа і Рейх з Першої світової війни до холодної війни). A. Colin, 1996 і спростування цієї тези А. Баб’яком в *Le métropolitain André Sheptytskyj et les synodes de 1940 à 1944* (Митрополит Андрей Шептицький і синоди 1940–1944 рр.), с. 327–329.
30. Korolevskiy С. *Op. cit.* – Т. III. (1900–1926). – С. 35, лист 20, Королівський Федерліну, від 7 грудня 1909. У цій частині нашого дослідження, що охоплює томи III і IV праці Кроче (документи 1900–1964), це листи митрополита, транскрибовані італійськими літерами.
31. Ibidem. – С. 55, лист 23, Королівський Тіссеранові, від 15 червня 1915 р.
32. Ibidem. – С. 66, лист 24, Королівський Тіссеранові, від 2 вересня 1915 р.
33. Ibidem. – С. 100, лист 34, Королівський Тіссеранові, від 2 серпня 1916 р.
34. Зауважмо, що Королівський змінює нюанси своєї попередньої думки від 2 серпня. Православно–католицький дорівнює греко–католицький.

35. Korolevskiy С. Op. cit. – Т. III. – С. 122, лист 41, Королевський Тіссеранові, від 15 грудня 1916 р.
36. Ibidem. – С. 142, лист 48, Королевський Тіссеранові, від 14 червня 1917 р., прогноз Королевського ніколи не збудеться.
37. Ibidem. – С. 144, лист 49, Королевський Тіссеранові, від 1 листопада 1917 р.
38. Ibidem. – С. 175–176, лист 62, Королевський Тіссеранові, від 1 серпня 1919 р.
39. Ibidem. – С. 186, лист 66, Андрей Шептицький Королевському, від 22 березня 1921 р.
40. Ibidem. – С. 186–188, лист 67, Андрей Шептицький Королевському, від 5–7 квітня 1921 р.
41. Ibidem. – С. 190, лист 68, Королевський Андрею Шептицькому, від 11 квітня 1921 р.
42. Ibidem. – С. 191, лист 68, Королевський Андрею Шептицькому, від 11 квітня 1921 р.
43. Зустріч із Президентом Сполучених Штатів і справді відбулася в листопаді 1921 р. (прим. 293, с. 192).
44. Korolevskiy С. Op. cit. – Т. III. С. 191–192, лист 68, Королевський Андрею Шептицькому, від 11 квітня 1921 р.
45. Ibidem. – С. 198, лист 68, Королевський Андрею Шептицькому, від 11 квітня 1921 р.
46. Ibidem. – С. 199, лист 68, Королевський Андрею Шептицькому, від 11 квітня 1921 р.
47. Ibidem. – С. 204, лист 69, Королевський Андрею Шептицькому, від 17 травня 1921 р.
48. Ibidem. – С. 206–207, лист 70, Андрей Шептицький Королевському, від 29 травня 1921 р.
49. Йдеться про стенографа Східної Конгрегації.
50. Korolevskiy С. 225–226, Op. cit. – Т. III. – лист 79, Андрей Шептицький Королевському, від 16 лютого 1922 р.
51. Ibidem. – С. 244–253, лист 88, Королевський Андрею Шептицькому, від 21 травня 1922 р.
52. Ibidem. – С. 257, 261–262, лист 91, Королевський Андрею Шептицькому, від 29 червня 1922 р.
53. Йдеться про брошуру “Митрополит Андрей Шептицький, його пастирська, наукова і діяльність”, частини якої було опубліковано в “Roma e l’orient”.
54. Korolevskiy С. Op. cit. – Т. III. – С. 263–264, лист 92, Королевський Луазо, від 30 липня 1922 р.

55. Баб'як А. Митрополит Андрей Шептицький й синоди 1940–1944 років. – С. 322–323.
56. Korolevskiy S.Op. cit. – Т. III. –С. 271, лист 95, Андрей Шептицький Королевському, від 25 вересня 1922 р.
57. Ibidem. – С. 413, лист 158, Королевський Андрею Шептицькому, від 24 червня 1923 р.
58. Ibidem. – С. 532–533, прим. 1086, лист 202, Бодуен Королевському, від 8 вересня 1923 р.
59. Ibidem. – С. 589, лист 219, Королевський Ціммерману Церноту, від 2 листопада 1923 р.
60. Ibidem. – С. 637, лист 240, Королевський Тіссеранові, від 20 січня 1924 р.
61. Брат митрополита Андрея.
62. Ibidem. – С. 658–660, лист 247, Королевський Ціммерману, ректорові грецького коледжу в Римі, від 18 лютого 1924 р.
63. Ibidem. – С. 722–737, лист 273, Королевський Пію ХІ, від 5 квітня 1924 р.
64. Йосип Боцяна (1879–1926), висвячений митрополитом в єпископи в 1914 р. перед самим арештом Кир Андрея царською охранкою, керуючись таємними повноваженнями від папи Пія Х; поляки поклопоталися, щоби це висвячення не було визнаним й домоглися від Ватикану виключення його імені з каталогу єпископів.
65. Ibidem. – С. XXXIII, вступ.
66. Ibidem. – С. 1072–1074, лист 335, Андрей Шептицький Королевському, від 21 квітня 1925 р.
67. Ibidem. – С. 1075–1078 прим. 2186, лист 335, Андрей Шептицький Королевському, від 21 квітня 1925 р.
68. Ibidem. – С. 1187–1188, лист 371, Андрей Шептицький Королевському, від 30 березня 1926 р.
69. Ibidem. – С. 1195–1196, лист 373, Андрей Шептицький Королевському, від 20 квітня 1926 р.
70. Ibidem. – С. 1212–1213, лист 379, Андрей Шептицький Королевському, від 31 травня 1926 р.
71. Ibidem. – С. 1235, лист 389, Андрей Шептицький Королевському, від 13 вересня 1926 р.
72. Андрей Шептицький підпільно висвятив Мнс. Боцяна перед своїм арештом і ув'язненням на початку Першої світової війни.
73. Ibidem. – С. 1247–1250, лист 395, Андрей Шептицький і Луї Жіл-ле Королевському, від 4/6 жовтня 1926 р., частину, написану Андреем Шептицьким, підписано “*Manu propria et sinistra*”. Щодо екзарха, то йдеться про Фйодорова, якого знову ув'язнили.

74. Ibidem. – С. 1271, лист 405, Андрей Шептицький Королевському, від 21 грудня 1926р.
75. Ibidem. – Т. IV (1927–1964) С. 1328, лист 420, Ван дер Менсбругге (Van der Mensbrugge) Королевському, від 9 червня 1927 р.
76. Ibidem. – С. 1367, лист 430, Ван дер Менсбругге Королевському, від 14 листопада 1927 р.
77. Журнал Амею.
78. Ibidem. – С. 1394–1395, лист 437, Королевський Сандальжі (Sandalgі), від 1 лютого 1928 р.
79. Ibidem. – С. 1431, лист 450, Королевський Ціммерману, від 18 липня 1928 р.
80. Ibidem. – С. 1450, лист 454, Королевський Руссо, від 19 вересня 1928 р.
81. Ibidem. – С. 1465, лист 459, Андрей Шептицький Королевському, від 12 листопада 1928 р.
82. Ibidem. – С. 1475, лист 464, Андрей Шептицький Королевському, від 28 листопада 1928 р.
83. Брата Андрея Шептицького Леона Шептицького вбили більшовики в 1939 р.
84. Про Мнс. Будку див. і А. Баб'як, *Les nouveaux martyrs ukrainiens* (Нові українські мученики). – 111–114.
85. Korolevskiy С. 1560, *Op. cit.* – Т. IV. – лист 485, Андрей Шептицький Королевському, 23 червня 1929р.
86. Ibidem. – С. 1566, лист 487, Андрей Шептицький Королевському, від 1 січня 1929 р.
87. Ibidem. – С. 1577, лист 495, Андрей Шептицький Королевському, від 9 жовтня 1929 р.
88. Ibidem. – С 1580, лист 497, Андрей Шептицький Королевському, від 10 листопада 1929 р.
89. Ibidem. – С. 1584–1586, лист 500, Королевський Сандальжі (Sandalgі), від 18 грудня 1929 р.
90. Ibidem. – С. 1588–1589, лист 501, і прим. 3519, Андрей Шептицький Королевському, від 20 грудня 1929 р.
91. Ibidem. – С. 1593, лист 502, Андрей Шептицький Королевському, від 5 березня 1930 р.
92. Ibidem. – С. 1623–1625, лист 513, Королевський Мерсен'є, від 29 травня 1931 р.
93. Ibidem. – С. 1626–1627, лист 514, Андрей Шептицький Королевському, від 6 червня 1931 р.
94. Ibidem. – С. 1667–1670, лист 520, Андрей Шептицький Королевському, від 27 березня 1932 р.

95. Ibidem. – С. 1677–1678, лист 523, Климентій Шептицький Королевському, від 9 травня 1932р.
96. Ibidem. – С. 1679–1684, лист 524, Королевський Климентію Шептицькому, 30 травня 1932 р.
97. Ibidem. – С. 1695, лист 528, Королевський Сандальжі (Sandalgi), від 15 жовтня 1932 р.
98. Ibidem. – С. 1730–1731, лист 534, Андрей Шептицький Королевському, від 27 листопада 1933 р.
99. Ibidem. – С. 1734–1735, лист 537, Андрей Шептицький Королевському, від 14 грудня 1933 р.
100. Йдеться про заклад, що Королевський його заснував у Римі.
101. Ibidem. – С. 1751, лист 540, Королевський Сандальжі (Sandalgi), від 25 березня 1934 р.
102. Ibidem. – С. 1752–1753, лист 541, Андрей Шептицький Королевському, від 25 квітня 1934 р.
103. Ibidem. – С. 1762–1763, лист 544, Андрей Шептицький Королевському, від 5 березня 1935 р.
104. Ibidem. – С. 1764–1768, лист 545, Королевський Андрею Шептицькому, від 28 березня 1935 р.
- 105 Ibidem. – С. 1769, лист 546, Андрей Шептицький Королевському, від 10 квітня 1935 р.
- 106 Ibidem. – С. 1769–1770, лист 547 і примітка 3867, Андрей Шептицький Королевському, від 12 квітня 1935 р.
107. Йдеться про італо–ефіопський конфлікт і санкції SDN проти Італії.
108. Ibidem. – С. 1784–1786, лист 550 і примітка 3892, Андрей Шептицький Королевському, від 25 лютого 1936 р.
109. Ibidem. – С. 1798–1799, лист 554, Андрей Шептицький Королевському, від 14 червня 1937 р.
110. Йдеться про Статут студитів.
111. Ibidem. – С. 1799–1800, лист 555, Андрей Шептицький Королевському, від 23 липня 1937 р.
112. Ibidem. – С. 1819–1820, лист 561, Андрей Шептицький Королевському, від 10 січня 1938 р.
113. Мнс. Філіппо Кортезі був нунцієм у Варшаві з 1936 по 1939 рік.
114. Йдеться про єпископа Станіславівського.
115. Ibidem. – С. 1821–1823, лист 562, Андрей Шептицький Королевському, від 23 січня 1938 р.
116. Майбутній архієпископ Бейрута і Біблоса з 1948 по 1967 рік.
117. Ibidem. – С. 1825–1826 і далі, лист 564, Королевський Наба'а, від 5 лютого 1938 р.

118. Ibidem. – С. 1840–1843 і примітка 4000, лист 567, Андрей Шептицький Королевському, 2/6 квітня 1938 р.
119. Ibidem. – С. 1858–1859, лист 573, Андрей Шептицький Королевському, від 22 серпня 1939 р.
120. Ibidem. – С. 1871–1872, лист 578, Андрей Шептицький Королевському, від 14 січня 1940 р.
121. Ibidem. – С. 1887–1888, лист 584, Андрей Шептицький Королевському, від 29 листопада 1941 р.
122. Ibidem. – С. 1912–1914, лист 593, Андрей Шептицький Королевському, від 7 листопада 1942 р.
123. Ibidem. – С. 1933–1934, лист 599, Андрей Шептицький Королевському, від 15 травня 1943 р.
124. Ibidem. – С. 1935–1936, лист 600, Андрей Шептицький Королевському, від 2 липня 1943 р.
125. Ibidem. – С. 1936–1937, лист 601, Андрей Шептицький Королевському, від 10 липня 1943 р.
126. Ibidem. – С. 1949–1950, лист 606, Королевський Тіссеранові, від 31 грудня 1943 р.
127. Ibidem. – С. 1961–1962, лист 609, Андрей Шептицький Королевському, від 16 березня 1944 р.
128. Ibidem. – С. 1963–1968 і прим. 4256, лист 611, Королевський Германові, від 29 квітня 1944 р.
129. Ibidem. – С. 1968–1970, лист 612, Королевський Тіссеранові, від 1 травня 1944 р.
130. Ibidem. – С. 1971–1972, лист 613, Герман Королевському, від 21 травня 1944 р. Лист італійською мовою.
131. У прим. 4358 Королевський у своїй біографії Андрея Шептицького уточнює, що ця інформація хибна. Він помер у своєму палаці, що на площі Святого Юра.
132. Ibidem. – С. 1983–2010, лист 618, Королевський Де Режіс, від 9 квітня 1945 р.
133. Ibidem. – С. 2016–2017, лис 621, Королевський Хабібові, від 10 грудня 1945 р.
134. Ibidem. – С. 2261–2262, лист 699, Королевський Тіссеранові, від 11 березня 1952 р.
135. Мати Андрея Шептицького, про рукописні спогади якої Королевський подає подробиці у своєму творі про митрополита.
136. Ibidem. – С. 2275–2278 і примітка 4995, лист 709, Делатр Королевському, від 15 лютого 1956 р.
137. Василяни.
138. Мати Андрея Шептицького.

139. Ibidem. – С. 2280–2281, лист 710, Королевський Делатрові, від 23 лютого 1956 р.
140. Ibidem. – С. 2283–2285, лист 712, Королевський Делатрові, від 14 березня 1957 р.
141. Ibidem. – С. 2286–2287, лист 713, Королевський Делатрові, від 11 травня 1957 р.
142. Димитрій Кузьмін–Караваєв.
143. Кроче зазначає: “Замітки, що, безперечно, потрапили в руки українців – відповідальних осіб з Постуляції – нам недоступні”.
144. Ibidem. – С. 2289, лист 714, Делатр Королевському, від 1 серпня 1957 р.
145. Ibidem. – С. 2290, лист 715, Делатр Королевському, від 13 серпня 1957 р.
146. Ibidem. – С. 2295–2296, лист 719, Королевський Тіссеранові, від 20 березня 1958 р.
147. Кроче додає у примітках: “В наступному листі Постулятору Делатр вказує, що усі документи поклав у скриньки і дав на зберігання другові тоді, коли пішов “у маленьку кімнатку монастиря, що по вулиці Ніколо V””, див. АСС фонди Королевського – Делатр Гринчизину, Рим, від 23 листопада 1959 р.
148. Колишній капелан у Польській армії з резиденцією в Римі.
149. Стройни, ректор Польського понтифікального інституту в Римі.
150. Ibidem. – С. 2299–2301, лист 724, Делатр Гринчизину, від 25 квітня 1959 р.
151. Ibidem. – С. 2303, лист 726, Делатр Іванові ХХІІІ, від 8 червня 1960 р.
152. Ibidem. – С. 2302, лист 725, Делатр Іванові ХХІІІ, від 12 травня 1959 р.

Августин Баб’як (*м. Тренто, Італія*). **Митрополит Андрей Шептицький в автобіографічних мемуарах Кирила Королевського**

Стаття є частиною дослідження життя і духовного подвигу Львівського митрополита Кир Андрея Шептицького.

Одним із завдань автора було показати його крізь призму бачення ватиканіста отця Кирила Королевського, вірного товариша, багаторічного сподвижника митрополита у праці з розбудови Української Церкви, якого, власне, ця титанічна праця Шептицького і “підштовхнула” до прийняття духовного українства, а також до співпраці у пропагуванні ідей Вселенської Церкви на східних землях, зокрема у царській Росії і за об’єднання Східної і Римської Церков.

Багаторічна дружба і співпраця з Андрієм Шептицьким дали змогу Королевському написати ґрунтовну (600 рукописних сторінок) біографію митрополита, цього невсипущого творця і захисника української церковної обрядовості, традиційної слов'янської духовності, трудівника на ниві відродження українського чернецтва “за всіма правилами Отців”, – для гідного представлення її на беатифікаційному процесі у Римі.

Ключові слова: мемуари, біографія, Українська Церква, митрополит Андрей Шептицький, К. Королевський, архів, Рим, історична місія, листи.

Августин Баб'як (г. Тренто, Італія). **Митрополит Андрей Шептицкий в автобиографических мемуарах Кирилла Королевского**

Статья является частью исследования жизни и духовного подвига Львовского митрополита Кир Андрея Шептицкого.

Одним из заданий автора было показать его через восприятие ватиканиста о. Кирилла Королевского, верного товарища и многолетнего соратника митрополита в его труде на благо развития Украинской Церкви, что, в общем–то, и стало толчком к “духовной украинизации” Королевского и к их сотрудничеству в пропагандировании идей Вселенской Церкви на восточных землях, в частности – в царской России и за воссоединение Восточной и Римской Церквей.

Многолетняя дружба и сотрудничество с Андреем Шептицьким позволили о. К. Королевському написать обширную, основательную (600 страниц рукописи) биографию митрополита, – этого неутомимого творца и защитника украинской церковной обрядовости, традиционной славянской духовности, труженика на ниве возрождения украинского монашества “по всем правилам Отцов”, – для достойного представления ее на беатификационном процессе в Риме.

Ключевые слова: мемуары, биография, Украинская Церковь, Митрополит Андрей Шептицкий, К. Королевский, архив, Рим, историческая миссия, письма.

Augustin Babyak (Trento, Italy). **Metropolitan Andrew Sheptytsky in autobiographical memoirs of Kyrylo Korolevsky**

The article is a part of the study on the life and spiritual act of bravery of the pillar of Ukrainian Christianity, Metropolitan of Lviv Andrew Sheptytsky.

One of the author's tasks was to show the Metropolitan through the prism of viewing of the vaticanist, father Kyrylo Korolevsky, a true friend and a long-term close associate of Metropolitan in his struggle for development of the Ukrainian Church. Korolevsky himself had been prompted by the titanic work of Metr. Sheptytsky to become a spiritual Ukrainian as well as to cooperate

in the field of propagating the ideas of Universal Church on eastern terrains, in particular in tsarist Russia, and for the merge of Eastern and Roman Churches.

The long-year friendship and collaboration enabled Korolevsky to compile a comprehensive and fundamental (600 hand-written pages) biography of Metropolitan, this inexhaustible creator and defender of Ukrainian ecclesiastic ceremonialism, traditional Slavic spirituality, the very toiler on the soil of renaissance of Ukrainian monkhood “according to all the rules of Fathers” – with the aim of a due presentation of his biography at the beatification process in Rome.

Key words: memoirs, biography, Metropolitan of Lviv Andrew Sheptytsky, K. Korolevsky, Ukrainian Church, Rome, letters.

Андрій СТАРОДУБ

(Київ, Україна)

УДК 94 (438) “1921/1923”

**До питання про роль митрополита
Варшавського Георгія
(Ярошевського) (1872–1923)
в усуненні з єпископських кафедр
противників самостійності
Православної митрополії в Польщі**

Сучасні дослідники, які вивчають історію становлення автокефальної Православної митрополії в Польщі, часто потрапляють у своєрідну “пастку”, коли некритично сприймають інтерпретацію тих чи інших фактів, зроблену прямими та опосередкованими учасниками подій початку 1920-х років. Особливо це притаманно російській історіографії [3; 5; 8; 17; 20; 21], для якої непорушним авторитетом залишається робота Олександра Світича (1890–1963) “Православная церковь в Польше и её автокефалия” (опублікована у 1959 р.) [15]. Суб’єктивні оцінки дій окремих церковних ієрархів, подані в ній, прирівнюються до документальних свідчень, хоча упередженість автора до ключових історичних фігур, зокрема – митрополитів Георгія (Ярошевського) та Діонісія (Валединського), більш ніж очевидна. За великим рахунком, Світич ретранслював версію подій у такому вигляді, як її намагались змалювати противники автокефалії, лише позірно намагаючись вдавати “об’єктивність”.

Українська історіографія [7; 9; 18] має, назагал, такого ж роду проблему – в багатьох роботах запозичуються оцінки, зроблені Іваном Власовським в його “Нарисі історії Української Православної Церкви” (відповідний том вийшов 1966 р.) [4]. При цьому ігнорується історичний та публіцистично-полемічний контекст (в тому числі – й дискусія з вищезгаданою роботою О. Світича) за якого вони з’явилися. Для Власовського важливо було підкреслити правильність/канонічну бездоганність дій єпископів–прихильників автокефалії Православної Церк-

ви в Польщі та акцентувати увагу на негативних моментах, пов'язаних з діяльністю їхніх опонентів.

У польській історіографії, яка, головним чином, представлена роботами дослідників з лона Православної Автокефальної Церкви в Польщі [22–24; 26–28], частина найбільш драгливих моментів з її історії початку 1920-х років взагалі ігноруються. Пов'язано це як з міркуваннями дотримання певної “політкоректності” та шанобливого ставлення до пам'яті окремих владик, так і тим, що тема досліджується у форматі, запропонованому 1989 р. Мирославою Папежинською-Турек, автором найбільш фундаментального дослідження з історії Православної Церкви у II Речі Посполитій [25]. Сфокусувавшись на історії державно-церковних взаємин, Папежинська-Турек лише пунктирно окреслила події внутрішньоцерковного життя, зокрема – й конфлікти між ієрархами.

Це було цілком виправдано в рамках того конкретного дослідження, однак само по собі не означає, що такий підхід дозволить розставити всі крапки над “і” у ключових питаннях. Зокрема – щодо мотивації та конкретних дій тих чи інших представників вищого православного духовенства даного періоду.

Спробувати зробити це можливо лише на підставі додаткового вивчення архівних документів, які, на щастя, збереглися в достатньо повному обсязі. Метою цієї публікації є з'ясування ролі, яку відіграв в усуненні з єпископських кафедр противників автокефалії Православної Церкви в Польщі митрополит Варшавський Георгій (Ярошевський), а саме: чи дійсно він персонально був ініціатором цих дій (як це стверджували його опоненти), чи все-таки санкції проти ієрархів здійснювались, насамперед, урядом і лише формально легітимізувались рішеннями митрополита.

На те, що цей момент потребує додаткових роз'яснень, ще 30 років тому звернув увагу священник Серафим Железнякович – один з перших дослідників, який працював як з архівом Православної митрополії, так і з документами, що відклались у фонді Міністерства ісповідань та народної освіти. Переглянувши справи, пов'язані з депортацією з країни єпископів–противників автокефалії, він з'ясував, що формально акція завжди подавалася так, ніби влада діє на прохання митрополита [27, 14–22], однак далеко не завжди це відповідало дійсності.

Отже, за період перебування Георгія (Ярошевського) на чолі Православної митрополії (з 28 вересня 1921 р. до 8 лютого 1923 р.) “жерт-

вами репресій” стали 4 єпископи: Пантелеймон (Рожновський) (усунутий від управління з 30 січня 1922 р. і відправлений до Мелецького монастиря під, фактично, домашній арешт), Сергій (Корольов) (депортований з Польщі до Чехо-Словаччини на початку травня 1922 р.), Єлевферій (Богоявленський) (заарештований 13 жовтня 1922 р., до лютого 1923 р. утримувався під арештом в католицькому монастирі, потім – депортований до Литви), Володимир (Тихоницький) (де-юре усунутий від управління Гродненською єпархією з 12 жовтня 1922 р., з 8 січня 1923 р. утримувався в Дерманському монастирі).

Розглянемо кожний з цих епізодів детальніше.

Єпископ Пінський та Новоградський Пантелеймон (Рожновський)

З формальної точки зору, статус єпископа Пантелеймона був вкрай уразливим, адже створення Пінсько-Новоградської єпархії відбулося за одностороннім рішенням вищої церковної влади РПЦ і не погоджувалося з польською стороною. У листі до керівника польського дипломатичного представництва в Москві Тита Філіповича (21 вересня 1921 р.) Патріарх Тихон (Беллавін) назвав цей крок таким, що був вимушений обставинами радянсько-польської війни, які унеможливили контакти з урядом Польщі, й просив визнати зміну кордонів єпархій постфактум [29, к. 49–51].

Незважаючи на те, що уряд, де-юре, відмовлявся легітимізувати будь-які, здійснені без його відома, церковно-адміністративні зміни та призначення православних архієреїв, у випадку з Преосвященним Пантелеймоном ми бачимо таке визнання де-факто. Подібну нетипову “поступливість” можна пояснити виключно тим, що Міністерство ісповідань та народної освіти поклало на єпископа певні сподівання.

Серед наявного (до приїзду архієпископа Георгія) єпископату уряд міг розраховувати на лояльність лише одного архієрея – керуючого Волинською єпархією єпископа Кременецького Діонісія (Валединського), чого було замало для будь-яких кроків, спрямованих на створення незалежної церковно-адміністративної одиниці в межах II Речі Посполитої. Лише заручившись підтримкою двох єпископів (які, за потреби, могли б здійснити нові хіротонії), можна було започатковувати такий проект.

Рожновський був поляком з походження (по батьківській лінії), а отже, принаймні – теоретично, від нього очікували більшої, ніж від

інших єпископів, лояльності до польської держави. Хоча досить швидко з'ясувалося, що сподівання марні, проте на першому етапі переговорів між міністерством та єпископом сторонам, очевидно, вдалося досягнути певного компромісу. Уряд визнав повноваження Пантелеймона (щоправда – не як повноцінного єпархіального архієрея Пінсько-Новгородської єпархії, а лише як керуючого частиною колишньої Мінської єпархії), а єпископ погодився підписати звернення до Патріарха з проханням благословити створення самостійної Православної митрополії в Польщі.

“Зговірливості” єпископа мала посприяти і поява у Варшаві колишнього Мінського архієпископа. Георгій (Ярошевський) мав право повернутись до керування своєю єпархією, і його в цьому готовий був підтримати уряд. Збереглися документи, з яких випливає, що Георгій добровільно відмовився від своїх прав – на користь Пантелеймона. І саме в такий спосіб було “легалізовано” статус єпископа Двінського у Польщі [31, к. 382]. Можна лише припускати, що сторони по-різному розуміли досягнутий компроміс: уряд і архієпископ сподівались на продовження співпраці, тоді як Пантелеймон вважав, що, підписавши, на прохання Міністерства ісповідань, разом з владиками Георгієм та Діонісієм листа до очільника РПЦ, він виконав усі зобов'язання.

Як можна виснувати з подальшої практики затвердження урядом кандидатів на архієрейство, митрополит Георгій давав персональне поручительство щодо лояльності кожного з них до польської держави. Хоча цього не зафіксовано у відомих нам документах, подібне поручительство (можливо – в усній формі) Ярошевський давав і стосовно Рожновського. Саме в цьому сенсі слід розуміти слова митрополита про те, що він знімає з себе відповідальність за можливі урядові репресії щодо Пантелеймона [1, 16], після того, як останній наприкінці січня 1922 р., відмовився підписувати “Тимчасові правила”, якими врегульовувалися взаємини між Православною Церквою та польською державою.

Далі єпископ вже опинився “сам на сам” з урядом, представники якого, втім, залишили йому можливість змінити свою позицію. 6 лютого 1922 р. Пантелеймона викликали до Міністерства ісповідань і тільки після підтвердження категоричної відмови від підписання “Тимчасових правил” [15, 103], вручили датоване ще 30-м січня повідомлення про звільнення його від управління умовною Пінсько-Новгородською єпархією (створення якої уряд, нагадаємо, не визнавав).

Єпископ Більський Сергій (Корольов)

З точки зору державної влади становище єпископа Сергія (Корольова) було ще гіршим, аніж у єпископа Пантелеймона. Якщо щодо останнього йшлося про визнання/невизнання адміністративних повноважень, то у випадку настоятеля Яблочинського монастиря не визнавалось навіть архиєрейство, оскільки єпископська хіротонія архімандрита Сергія відбулася без узгодження з польським урядом. Таким чином, з Корольовим навіть не проводилися відповідні переговори (щодо його залучення до розбудови самостійної Православної митрополії), оскільки сам по собі факт таких перемовин ставив би під сумнів принциповість урядової позиції.

Патріарх та опозиційно налаштовані до Екзарха єпископи неодноразово дорікали йому, що він не здійснив ніяких кроків задля легалізації Сергія. Дійсно, в архівах не збереглося жодних документальних слідів клопотань митрополита у цій справі. Втім, це не дивно: Міністерство ісповідань з самого початку повідомило Георгію про те, що не має намірів йти на поступки (і про це архиєпископ інформував Патріарха). Жодних власних резонів наполягати Ярошевський не мав, адже урядове визнання означало б, що саме до Сергія мали б перейти повноваження з управління Холмською єпархією. У цьому такому разі він теж перетворювався на претендента на керування столичною єпархією (як вікарій митрополита Серафима (Чичагова), що, де-юре, зрікся своїх прав на Варшавську кафедру тільки 27 січня 1922 р.).

Невизначеність становища єпископа Сергія, а також відсутність з його боку проявів фактично будь-якої активності (восени 1921 – навесні 1922 рр. він майже не виїздив з Яблочинського монастиря) певною мірою вивели цього Преосвященного з великої “гри”, яка розгорталась навколо питання про статус та юрисдикцію Православної Церкви в межах польської держави. Він, звісно, підтримував дії єпископів, незгодних з Екзархом Георгієм (це підтвердило листування, знайдене під час обшуку його помешкання), однак, міг надавати їм більше моральну, аніж дієву підтримку. Сам по собі він не вважався небезпечним ані для уряду, ані для митрополита.

Ситуація різко і, на перший погляд, – безпричинно змінилась навесні 1922 р. 7 березня митрополит надіслав телеграму, в якій забороняв Сергію відлучатись куди-небудь за межі монастиря [30, к. 140–147]. Найвірогідніше пояснення цього розпорядження Ярошевського – бажання запобігти його участі у можливій хіротонії архімандрита Сма-

рагда (Латишенкова) (свого майбутнього вбивці); [детальніше див.: 19]. Незважаючи на невизнання з боку уряду, з канонічної точки зору Сергій був повноправним архієреєм і міг брати участь у висвяченні нових єпископів.

Проте не цей епізод призвів до депортації Преосвященного Сергія з Польщі. 12 квітня 1922 р. митрополит Георгій надіслав до Міністерства ісповідань листа, в якому повідомляв про чутки, що Патріарх та Священний Синод РПЦ прийняли рішення відокремити Холмську єпархію від Варшавської та призначити її керівником єпископа Сергія [30, к. 135].

Формально цей лист не містив конкретних пропозицій чи звернень до уряду, але, на нашу думку, саме він запустив відповідні бюрократичні механізми, підсумком яких й стало вислання єпископа Сергія до Чехо-Словаччини. При цьому, як можна висувати з листування, що збереглося в архіві Міністерства ісповідань, остаточне рішення щодо подальшої долі Корольова та сам процес депортації не узгоджувалися з митрополитом Георгієм. Зокрема, 19 травня 1922 р. він направив до міністерства листа, в якому зазначив: “Я отримав інформацію, що єпископ Сергій, який мешкав у Яблочинському монастирі, був з того монастиря видалений (на підставі розпорядження місцевої світської влади) і має бути висланий за кордони Польської держави. Офіційно ж я не отримував у тій справі жодної інформації щодо приводів для депортації єпископа Сергія. Якщо отримані мною дані правдиві, то не можу не висловити вболівання з того приводу, що мені, як Голові церкви православної в Польщі, урядом не було повідомлено про сам факт виселення єпископа Сергія та причини цієї акції” [30, к. 139]. Звісно, владику частково лукавив, оскільки чудово розумів можливі причини дій уряду, однак у тому, що він не був офіційно поінформований про них, підстав сумніватися немає. Цитований вище лист мав таємний характер і не передбачав оприлюднення. А це виключає припущення, що причиною для його написання могло бути бажання Георгія переконати інших єпископів у своїй непричетності до репресій стосовно єпископа Більського.

Хоча незаперечним є той факт, що депортація опонента була, в певному сенсі, вигідною для митрополита Георгія, звинувачення опонентів у тому, що він спрямовував дії урядовців у справі “коварної высылки Сергия” [2, 4]) були не більше ніж риторичним прийомом і не мають документального підтвердження.

Ахієпископ Литовський та Віленський Єлевферій (Богоявленський)

Архієпископ Єлевферій був Віленським єпархіальним архієреєм, а отже, його єпархія охоплювала дві новопосталі держави – Польщу та Литву. Ситуація ускладнювалась також невизначеністю польсько-литовського кордону. Зокрема, кафедральне місто (Вільно) остаточно увійшло до складу Польщі тільки у квітні 1922 р. (до того було столицею т. зв. “Серединної Литви” – державного утворення, яке існувало протягом 1920–1922 рр.).

Ці обставини створювали достатньо широке поле маневру для владики Єлевферія, оскільки польський уряд тривалий час не міг визначитись зі своєю позицією щодо його статусу.

Спроби архієпископа Георгія восени 1921 р. налагодити з ним взаємини (єпископи на початку вересня зустрілись у м. Гродно) [1, 13–14] виявились невдалими. Віленський архієпископ, де-факто, не визнавав влади Екзарха Православної Церкви в Польщі. 15 листопада 1921 р. Ярошевський надіслав листа до Міністерства ісповідань, в якому, зокрема, просив пояснити, “чи архієпископ Віленський Єлевферій належить до складу польського єпископату, а також чи його єпархія входить до складу православного Екзархату в Польській державі”.

Названо було й причину, що спонукала його звернутись до уряду. “Згадане роз’яснення мені необхідне тому, що архієпископ Віленський та Литовський Єлевферій скликає з’їзди православних єпископів, які знаходяться на теренах Польщі, звертається до них з братськими посланнями і в різні інші способи втручається до справ Православної Церкви в Польщі.

Як Екзарх Православної Церкви в Польській державі я маю намір, в найближчий час, скликати Собор єпископів, з метою утворення вищого церковного управління, і хотів би знати, які православні єпархії та хто з єпископів нині належать до Польщі”, – відзначив Георгій [30, к. 325].

Серед документів міністерства не вдалось відшукати відповіді на цей лист, однак можна припустити, що її й не було взагалі. В умовах невизначеності статусу Віленщини уряду було важко сформулювати однозначну відповідь й щодо статусу владики Єлевферія. Де-факто, цей Пресвященний вважався приналежним до Православної Церкви в Польщі, однак у нарадах єпископів він починає брати участь лише після того, як 13 квітня 1922 р. Віленщину було приєднано до польської держави.

Усунення Єлевферія з кафедри не обійшлося без непорозуміння, яке репутаційно вдарило і по польському урядові, і по Варшавському митрополитові. 22 вересня 1922 р. Ярошевський надіслав до Міністерства ісповідань два листи. У першому він повідомляв, що згідно з рішенням Священного Синоду від 6 вересня 1922 р. архієпископа Єлевферія усунуто з кафедри [30, к. 206–210]. Другий містив прохання “про видання відповідних розпоряджень задля полегшення Архієпископові подорожі до тієї частини його єпархії, яка залишилась в його управлінні – в кордонах Ковенської Литви” [31, к. 327]. Формулювання “допомогти у подорожі” було завуальованим проханням про висилку з країни, однак уряд вирішив вчинити на свій розсуд, заарештувавши владу та визначивши місцем його утримання католицький монастир (отців камедулів) у Кракові.

Оскільки ці дії призвели до міжнародного скандалу (справа розглядалась на рівні Ліги Націй – детальніше див: 16), Міністерство закордонних справ спробувало визначити, хто ж став ініціатором такого нерозсудливого кроку. 22 листопада 1922 р. МЗС звернувся до Міністерства ісповідань із запитом щодо документів (копій листів чи протоколів розмов), які б підтверджували, що саме митрополит Георгій вимагав ув’язнення архієпископа [30, к. 239].

У підсумку цього листування було з’ясовано, що долю Єлевферія було вирішено на засіданні Політичного комітету Ради міністрів 27 жовтня і це рішення не було реакцією на офіційні звернення митрополита. Більше того, коли вся ця історія набула міжнародного розголосу, стало важче виконати реальне прохання Георгія (про депортацію).

На відміну від єпископа Сергія (Корольова), який підкорився вимозі властей і навіть заявив, що “вибір держави, до якої має виїхати, повинен залишити на розсуд польської влади, оскільки, він, як чернець, вважає, що долею людини, незалежно від його волі, керує Бог” [30, к. 136], архієпископ Єлевферій покидати межі Речі Посполитої категорично відмовлявся. У своєму зверненні до Юзефа Пілсудського (11 січня 1923 р.) він особливо наполягав саме на цьому моменті (небажання виїздити з Польщі) [30, к. 383–384]. Краківський воєвода ж не міг гарантувати, що зможе забезпечити примусове переміщення владу до литовського кордону [30, к. 371].

Тим часом, для митрополита Георгія такий розвиток подій був вкрай небажаним. У своєму листі від 14 січня 1923 р. до міністра ісповідань він підкреслив, що саме неузгоджені з ним дії уряду ускладни-

ли ситуацію, тоді як початкове прохання “посприяти подорожі” було проігнороване. З цієї причини він знову повторив його: “У зв’язку з тим, що утримування архієпископа Єлевферія в католицькому монастирі є для нього дуже прикрим, а з іншого боку може викликати незадоволення православного населення в Польщі, прошу Пана міністра про надання архієпископові Єлевферію права виїзду за кордон, з метою забезпечення виконання функцій, залишених йому Св. Синодом, в тій частині Віленської єпархії, яка знаходиться в Ковенській Литві” [30, к. 271].

Єпископ Білостоцький Володимир (Тихоницький)

З усіх православних архієреїв у Польщі єпископ Володимир найбільш болісно сприйняв призначення Георгія (Ярошевського) керуючим Варшавською та Холмською єпархіями, а потім – Патріаршим Екзархом. До появи в Польщі архієпископа Георгія цей владика був найстаршим за хіротонією серед усього наявного в країні православного єпископату, окрім того – мав декрет уряду на управління столичною єпархією. Відповідно, міг розраховувати на те, що саме він стане на чолі церковно-адміністративної одиниці в рамках Польської держави.

6 жовтня 1921 р. Тихоницький написав розлогого листа до Міністерства ісповідань, в якому вмотивував свою незгоду з передачею повноважень з управління Варшавською та Холмською єпархіями архієпископові Георгію. На думку владика, цим рішенням польський уряд втрутився в сферу виключної компетенції церковної влади, а свої повноваження щодо згаданих єпархій він може передати тільки одному єпископові – Сергію (Корольову) [30, к. 310–312].

У цьому ж листі владика Володимир стверджував, що вже обговорив ситуацію з архієпископом Георгієм і той нібито визнав слушність його аргументів. Насправді ж керуючий Гродненською єпархією під різними приводами уникав безпосередніх контактів як з колишнім архієпископом Мінським, так і з представниками уряду. Зокрема, 1 вересня 1921 р. він надіслав до Міністерства ісповідань лист з повідомленням, що не може прибути на конференцію єпископів 3 вересня, оскільки захворів [30, к. 287]. Аналогічним чином (під приводом поганого самопочуття) цей Преосвященний намагався уникнути і участі в Соборі єпископів 24–28 січня 1922 р.

До певного моменту статус і права єпископа на управління Гродненською єпархією не ставилися під сумнів ані урядом, ані Варшавським митрополитом. Єпископ намагався закріпити своє становище у

країні за допомогою отримання польського громадянства. Втім, ці спроби виявились безрезультатними. 9 квітня 1922 р. Міністерство внутрішніх справ повідомило Міністерство ісповідань: того, що єпископ Володимир виконує функції єпархіального архієрея, недостатньо для надання йому громадянства [30, к. 298]. Нічого не змінилось і після складення Тихоницьким 1 червня того ж року архієрейської присяги. 29 серпня 1922 р. Преосвященний Володимир змушений був вчергове звертатись до Міністерства ісповідань з проханням посприяти у видачі йому відповідних документів [30, к. 296], однак і в цьому випадку не отримав позитивної відповіді.

Формально неврегульованим залишався і його церковно-адміністративний статус. Згідно з пізнішими свідченнями єпископа Тихона (Шарапова) (у 1922 р. – архімандрита) Патріархові, в січні 1922 р., пропонувалось призначити Володимира архієпископом Гродненським і Брестським, однак Предстоятель РПЦ навіть відмовився обговорювати комбінацію, яка передбачала усунення митрополита Михаїла (Єрмакова) з Гродненської кафедри та призначення його на Київ (де той вже й так перебував як Екзарх України) замість митрополита Антонія (Храповицького) [10, 63–64].

Цією “лакуною” (відсутністю затверджених вищою церковною владою повноважень) й скористався митрополит Георгій, коли в червні 1922 р. надіслав єпископу Володимирі запит щодо надання документального підтвердження права на управління Гродненською єпархією. У відповідь на цей лист єпископ змушений був повідомити, що таких документів у нього немає [6, 6; 13, 8].

Варто відзначити, що митрополит Георгій не випадково порушив питання про наявність повноважень аж влітку 1922-го. Оскільки на той момент Патріарх Тихон був заарештований і усунутий від управління РПЦ, то єпископ Володимир втрачав можливість отримати повноваження на управління деінде, окрім як від створеного в червні Синоду Православної митрополії в Польщі (до складу якого входили митрополит Георгій, єпископ Діонісій та висвячений ними єпископ Олександр (Іноземцев)).

У очільника митрополії були зовсім інші плани, до яких аж ніяк не входила легітимізація статусу одного з найактивніших противників автокефалії. Ще до отримання пояснень від Тихоницького Ярошевський визначився з кандидатом на заміщення Гродненської кафедри. Ним став колишній інспектор Київської Духовної академії архімандрит Тихон

(Ляшенко). У своєму листі до єпископа Канівського Василя (Богдасhevського) від 3 липня 1922 р. він таким чином описав ситуацію: “Меня митрополит Георгий пригласил для управления Гродненской епархии. А так как она официально не свободна, то меня предполагается хиротонисать в какой-нибудь из городов Гродненской или Варшавской епархии. [...] Митрополит Георгий хочет на основании перерыва сношений с Патриархом своим Синодом освободить для меня эту кафедру, а мне не хотелось бы таким путём вступать на кафедру” [32, арк.2 – 2зв.]. Архімандрит просив повідомити про все це митрополита Гродненського Михаїла (Єрмакова).

Важко оцінити, наскільки рішення митрополита Михаїла про відмову від Гродненської кафедри було пов’язане з отриманою інформацією про можливе усунення й без отримання його згоди. У будь-якому випадку, 19 вересня 1922 р. він надіслав відповідного листа до митрополита Варшавського, в якому зрікся своїх повноважень та побажав знайти для Гродненщини “опытного администратора” [14, 3].

З опублікованої частини документа незрозуміло, чи згадувалось в ньому про єпископа Володимира. Однак сам по собі лист Михаїла розв’язував руки митрополиту Георгію в його діях щодо Гродненського вікарія. На початку жовтня Тихоницького було усунуто від управління.

Окрім різного роду порушень, які інкримінувались йому (незаконне накладення церковних покарань, “підпільні” скарги на Екзарха до Москви тощо), у протоколі засідання Синоду від 12 жовтня 1922 р. вказувалось, що Володимир “управляет Гродненской епархией явочным порядком, без поручения Высшей церковной власти, как это видно из данного им объяснения (от 4 июля 1922 года) и до сего времени не нашёл просить Высшую церковную власть о каноническом утверждении” [14, 3].

Остаточну крапку в цій історії мало поставити Міністерство ісповідань та народної освіти. У листі до міністра від 29 листопада 1922 р. митрополит Георгій просив пришвидшити розгляд справи та затвердити рішення Синоду, “оскільки затримка призводить до збурення спокою у внутрішньому житті Православної Церкви в Польщі” [30, к. 314]. Георгій також повідомляв, що “згідно з отриманою мною інформацією від авторитетних духовних Гродненської єпархії, усунення єпископа Володимира від управління тієї єпархії не зустрине серйозного опору, у зв’язку з чим втручання світської влади буде мати успіх. В порозумінні з членами Св. Синоду Православної митрополії в Польщі постійним

місцем перебування єпископа Володимира визначено монастир в Дермані на Волині.

Якщо ж єпископ Володимир погодиться на виїзд за кордон, то я не маю нічого проти цього і прошу Пана міністра про активне сприяння йому в такій подорожі.

Користуючись нагодою, ще раз маю честь просити Пана міністра про надання згоди на ухвалу Св. Синоду щодо усунення єпископа Володимира від керівництва Гродненською єпархією, оскільки зволікання в цій справі призводить до порушення спокою у внутрішньому житті Православної Церкви в Польщі” [30, к. 314–315].

8 грудня 1922 р. було прийнято рішення “объявить Гродненскую епархию вакантной и прекратитъ упоминание на богослужениях митрополита Михаила” [1, 154]. Примусове ж переміщення Володимира (Тихоничького) до Дерманського монастиря відбулось аж місяць по тому – 8 січня 1923 р. Однією з причин зволікання з боку уряду були побоювання, що новий факт репресій щодо вищого православного ієрарха ще більше зіпсує міжнародну репутацію Польщі, як вже й так на той момент потерпала від справи архієпископа Єлевферія (Богоявленського).

Депортація єпископа з країни відбулася 14 жовтня 1924 р. (через півтора року після смерті Георгія (Ярошевського)) і була викликана небезпідставними побоюваннями уряду і митрополита Діонісія (Валединського), що Володимир може отримати від Патріарха Тихона призначення на Варшавську кафедру (детальніше див.: 11, 170–172).

* * *

Таким чином, на підставі документів, які збереглися в архіві Міністерства ісповідань та народної освіти міжвоєнної Польщі, можна стверджувати таке.

По-перше, усунення від управління кожного з чотирьох згаданих єпископів відбувалося за різних обставин та обумовлювалось неоднаковими формальними й фактичними приводами. Першими були “репресовані” ті два архієреї, повноваження яких польський уряд і так відмовлявся визнавати – ще до появи в Польщі колишнього Мінського архієпископа. Жодних додаткових приводів для акцій проти Преосвященних Пантелеймона та Сергія не було потрібно, а отже, вони могли відбутись (і, де-юре, відбулись) без спонукання з боку митрополита Георгія – у будь-який момент, що його було б визнано слухним з точки зору інтересів держави.

По-друге, роль Георгія (Ярошевського) в цих чотирьох епізодах також не є однаковою. Інформація про те, що рішення про звільнення єпископа Пантелеймона було ухвалено урядом за погодженням з Екзархом, не дає підстав вважати, ані що останній був його ініціатором, ані що він міг вчинити інакше в ситуації, коли Рожновський пішов на порушення умов, за яких державна влада погодилася визнати його повноваження.

У випадку з єпископом Сергієм (Корольовим) немає прямих доказів того, що Георгій наполягав на висилці цього Преосвященного з країни та/чи був безпосередньо причетний до прийняття конкретних рішень у даній справі.

Натомість у ситуаціях з архієпископом Єлевферієм (Богоявленським) та єпископом Володимиром (Тихоницьким) митрополит Георгій дійсно виступав як ініціатор звільнень, а також, у завуальованій формі, пропонував уряду депортувати цих єпископів з країни. Однак, як свідчать документи, є суттєвим перебільшенням твердження про чітку координацію дій між митрополитом та польськими урядовцями у справі усунення цих єпископів.

По-третє, події відбувались в умовах активної взаємної боротьби єпископату та тиску уряду на всіх без винятку, учасників конфлікту. А отже, їх неможливо описати (як це робить, слідуючи за “схемою”, запропонованою в роботі О. Світича, російська конфесійна історіографія) у вигляді такої собі “розправи”, в якій митрополит Георгій був уособленням зла, а усунуті ним єпископи – безневинними жертвами його переслідувань.

Джерела та література

1. *Алексей*, архієпископ. К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её Блаженнейшего митрополита Дионисия (1923–1933). – Варшава, 1937.

2. *Виталий*, архим. Как введена автокефалия в Польше (историческая записка). – Новый Сад, 1923.

3. *Вишиванюк А.* Православная Церковь в религиозной политике Польского государства в 1920–30-х гг. (Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/text/1003745.html>. Відвідано 20.09.2013).

4. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. IV. – Ч. 2. – К., 1998.

5. *Волокитина Т. В.* Православная церковь в системе государственно-церковных отношений Польши первой половины XX в. // Российские и

славянские исследования: науч. сб. / Белорус. гос. ун–т.; А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2008. – Вып. 3. – С. 26–47.

6. Выпись из журналов Священного Синода Православной митрополии в Польше от 4 августа 1922 года, за № 4 // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1924. – № 37–38. – С. 6.

7. *Губар А.* Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року та його значення в історії Української Церкви. – К., 1999.

8. *Кострюков А.* Русская Зарубежная Церковь и автокефалия Польской Церкви // Вестник ПСТГУ II: История. История Русской Православной Церкви. – 2010. – Вып. 4 (37). – С. 17–27.

9. *Купранець О.* Православна Церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939 рр. // Записки Чину Святого Василя Великого. – Т. 2. – Рим, 1974.

10. *Мазурин А.,* священник. Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы // Вестник ПСТГУ. – Серия II: История. История Русской Православной Церкви. – 2007. – Вып. 2 (23). – С. 58–67.

11. *Митрофан (Шкурин),* игумен. Русская Православная Церковь и советская внешняя политика в 1922–1929 гг. (комментарий в свете веры) (По материалам Антирелигиозной комиссии) // Вестник церковной истории. – 2006. – № 1. – С. 162–175.

12. *Міронович Я.* Православна царква ў палітыцы Польскай дзяржавы (1920–1932 гг.) // Российские и славянские исследования. – Вып. II. – Минск, 2006. – С. 73.

13. Непрошенные радители, или Около автокефалии Православной церкви в Польше. – Варшава, 1929.

14. Постановления Высшей церковной власти // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1923. – № 1.

15. *Свитич А.* Православная церковь в Польше и ее автокефалия// Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917—1950: Сборник. – М., 1997. – С. 147–298.

16. *Сератинас В.,* священник. Православная Церковь в Литве в межвоенный период (1918–1939 гг.). (Режим доступа: <http://www.orthodoxy.lt/index.php/where/history/sub.mezvoen>. Відвідано 25.05.2011).

17. *Скурат К.* История поместных церквей. – М., 1994. – Т. 2. – С. 119–143.

18. *Стародуб А.* Православна Церква у Польщі 1918–1922 років: “українська складова” юрисдикційних конфліктів (за матеріалами фонду Міністерства ісповідань УНР) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 343–350.

19. *Стародуб А.* Православна Церква в Польщі на початку 1920-х рр. крізь призму судового процесу над Павлом Латишенковим (архімандритом

Смарагдом) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. II. – С. 151–177.

20. *Цытин В.*, протонерей. Православная Церковь в Польше между Первой и Второй мировыми войнами // Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института: Материалы. – М., 1997. – С. 144–163.

21. *Энеева Н.* К истории образования автокефалии Православной Церкви в Польше (1918–1922) // Зарубежная Россия: Сб. статей. – СПб., 2004. – С. 135–142.

22. *Bendza M.* Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. – Białystok, 2006.

23. *Dudra S.* Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960. – Warszawa, 2010.

24. *Mironowicz A.* Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. – Białystok, 2001.

25. *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1918–1939). – Warszawa, 1989.

26. *Pelica G.* Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939). – Lublin, 2007.

27. *Żeleźniakowicz S.*, ks. Z historii Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym (1918–1939) // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (WPAKP). – 1982. – № 3/4. – S. 14–22.

28. *Żeleźniakowicz S.*, ks. Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918–1939 // WPAKP. – 1986. – № 1-2. – S. 49.

29. Archiwum Akt Nowych. – Zespół “Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego” (AAN. – MWRiOP). – Sygn. 1003 (“Informacje o Cerkwi Prawosławnej w Polsce dla zagranicy i okazujące się zagranicą o Polsce”).

30. AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1025 (“Osobowe sprawy biskupów. – T. I (A–E)”).

31. AAN. – MWRiOP. Sygn. 1026 (“Osobowe sprawy biskupów. T. II (D–P)”).

32. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 873.

Андрій Стародуб (Київ, Україна). До питання про роль митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського) (1872–1923) в усуненні з списків кафедр противників самостійності Православної митрополії в Польщі

У публікації, на підставі документів з архіву Міністерства ісповідань та народної освіти міжвоєнної Польщі, з'ясовується ступінь причетності

митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського) (1872–1923) до урядових репресій стосовно 4-х єпископів–противників автокефалії Православної церкви в Польщі (архієпископа Єлевферія (Богоявленського), єпископів Пантелеймона (Рожновського), Сергія (Корольова) та Володимира (Тихоницького)).

Ключові слова: автокефалія, Варшавська митрополія, Георгій (Ярошевський), II Річ Посполита.

Андрей Стародуб (Киев, Украина). К вопросу о роли митрополита Варшавского Георгия (Ярошевского) (1872–1923) в устранении с епископских кафедр противников самостоятельности Православной митрополии в Польше

В публикации, на основании документов из архива Министерства исповеданий и народного образования междувоенной Польши, сделана попытка выяснить степень причастности митрополита Варшавского Георгия (Ярошевского) к репрессиям со стороны правительства относительно 4-х епископов – противников автокефалии Православной церкви в Польше (архиепископа Елевферия (Богоявленского), епископов Пантелеймона (Рожновского), Сергия (Корольова) и Владимира (Тихоницкого)).

Ключевые слова: автокефалия, Варшавская митрополия, Георгий (Ярошевский), II Речь Посполитая.

Andrii Starodub (Kyiv, Ukraine). The Role of the Metropolitan of Warsaw Georgiy (Yaroshevskiy) (1872–1923) in Suspension Governance Bishops Opponents of Independence Orthodox Church in Poland

The article, based on documents from the archives of the Ministry of Faiths interwar Poland, attempted to determine the degree of involvement of the Metropolitan of Warsaw Georgiy (Yaroshevskiy) to repression by the government on 4 bishops – opponents autocephalous Orthodox Church in Poland (Archbishop Eleutherius (Bogoyavlenskiy), bishops Panteleimon (Rozhnovskiy), Sergiy (Korolov) and Vladimir (Tikhonitskiy)).

Key words: autocephaly, the Warsaw archdiocese, Georgiy (Yaroshevskiy), interwar Poland (1918–1939).

Валентина ШЕВЧЕНКО

(Київ, Україна)

УДК 94 (477.7) «18/19»: 336.7

**Стан та перспективи вивчення
банкiрського підприємництва
на півдні України в XIX –
на початку XX ст.**

Приватна банкiрська діяльність, а також історія її становлення та розвитку на території Південної України XIX – початку XX ст. у вітчизняній історичній науці не була самостійним предметом досліджень. Пріоритет віддавався вивченню глобальних політичних, економічних і соціальних процесів та явищ. Тому переважна частина літератури має опосередковане відношення до теми, яка розглядається. У зв'язку з цим наша мета полягає у з'ясуванні етапів та ступеня розробленості означеної проблеми, визначенні кола питань, які потребують подальшого опрацювання.

У загальному історіографічному процесі дослідження даної проблеми умовно можна виділити три періоди: дореволюційний (XIX ст. – 1917 р.), радянський (1920-ті – 1980-ті рр.) і сучасний (1990-ті рр. – початок XXI ст.).

Історія банкiрської справи знайшла своє висвітлення лише в небагатьох працях XIX – початку XX ст. Фактично, її почали студіювати з середини XIX ст., коли поживався інтерес до вивчення господарства Російської імперії й, зокрема, кредитно-фінансової системи. Зацікавленість останньою обумовлювалася гострою необхідністю реформування фінансових відносин. У той час з'явилися ґрунтовні дослідження вчених-економістів, які разом із тим були фахівцями-практиками. Серед таких науковців можна назвати Є. Ламанського, Д. Піхна, М. Бунге та ін. Останній у своїй статті “Заметки о современном экономическом кризисе в России”, що вийшла 1860 р., розглядаючи причини економічної кризи в Російській імперії, побіжно звернув увагу й на приватних банкiрів. Він зазначив, що одним із джерел нагромадження ними великих грошових сум були російсько-турецькі війни, особливо Кримська [16, 1463].

Серед праць 1860-х рр. заслуговує на увагу розвідка російського економіста В. Безобразова, присвячена впливу економічної науки на державне життя. У ній автор досить докладно висвітлив і проаналізував фінансові погляди міністра фінансів Є. Канкріна, зокрема на приватний кредит [6].

У 1870-х – 1880-х рр. спостерігається затишшя у вивченні кредитно-фінансової системи. Сплеск досліджень відбувається наприкінці XIX, а особливо на початку XX ст. Виходять у світ праці, присвячені Державному банку та його операціям. Автором однієї з найкращих таких робіт був В. Судейкін, який не лише дослідив історію самої банківської установи, а й зупинився на основних причинах пізнього розвитку в Російській імперії буржуазних відносин у кредитно-банківській сфері [64].

Процес розробки спеціального законодавства для банкірських домів і контор, а також значний інтерес громадськості до цих установ, очевидно, сприяли й вивченню їх розвитку та функціонування. Деякі відомості про банкірські підприємства з'явилися у загальних роботах з історії торгівлі та банків у Російській імперії. Серед них варто назвати багатотомне видання “История торговли и промышленности в России”, книги А. Біммана й О. Гур'єва [37–38; 10; 32]. Характерним для цих праць є подання фактологічного матеріалу про функціонування окремих фірм, а також викладення основних положень щодо законодавчого врегулювання банкірської діяльності. Важливими для з'ясування ефективності застосування на практиці правил, встановлених для банкірських установ, є відомості, наведені О. Гур'євим [32, 212–213].

Значною інформативністю серед досліджень того часу вирізняються праці І. Левіна та Ю. Янсона. Приват-доцент Петроградського університету І. Левін у своїй монографії “Акционерные коммерческие банки в России” [42], аналізуючи стан справ у кредитно-фінансовій сфері імперії, зосередив увагу й на окремих аспектах приватного банкірського підприємництва, зробивши висновок про те, що воно почало відігравати помітну роль в економічному житті держави лише з XIX ст. Також він першим відзначив провідну роль приватних банкірів у формуванні капіталістичної банківської системи Російської імперії.

Досить важливою є розвідка дійсного члена Російського географічного і Вільного економічного товариств Ю. Янсона, в якій розглядалася хлібна торгівля в одеському регіоні [72]. Статистичний матеріал, наведений у ній, дає змогу простежити роль банкірів у зовнішній

торгівлі зерном і його продуктами та з'ясувати механізм фінансових операцій, пов'язаних із нею (йдеться про розрахунки за допомогою векселів).

Безпосередньо приватній банкірській справі присвячено праці О. Бернарді [9] та З. Євзіна [36]. Правова регламентація цієї діяльності висвітлена у кількох статтях В. Розенберга [58]. Автор не лише наводить статистичні дані, але й намагається з'ясувати роль і значення такого виду приватного підприємництва в економічному житті країни.

Інформація про приватних банкірів міститься й у деяких енциклопедичних виданнях XIX – початку XX ст. Зокрема, у словнику Брокгауза і Єфрона вміщено досить об'ємну статтю “Банкир”, в якій наводиться визначення цього поняття, висвітлюється історія банкірської справи в Європі та особливості її законодавчого регулювання в Російській імперії [5].

Певним внеском у дослідження банкірського підприємництва на Півдні України стали праці відомого історика, економіста, статистика й публіциста А. Скальковського [59–62], який вивчав Новоросійський край та аналізував різні показники його економічного і соціального розвитку. На увагу заслуговують наведені автором дані про торгово-промислове населення регіону, його етнічний склад тощо.

Фрагментарні відомості зустрічаються й у низці робіт з історії Новоросійського краю та його окремих міст. Такі автори, як Д. Атлас, С. Бернштейн, А. Бориневич, С. Плаксін детально вивчали економічний розвиток Одеси, її торговий і промисловий потенціал, роль зовнішньої торгівлі, кредитування тощо [4; 13; 52; 55].

Історичні розвідки, підготовлені науковцями після встановлення радянської влади, якісно відрізнялися від попередніх. Головним центром таких досліджень в Україні в 1920-х – 1930-х рр. стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН) з численними науково-дослідними установами, які функціонували переважно в Києві, Харкові та Одесі на базі університетів. Сформувалося декілька наукових шкіл, які зосереджувалися на певних напрямках з історії України та різнилися методологічними підходами до її вивчення. Значну увагу в той період історики приділяли дослідженню проблем соціального та господарського життя. Під егідою ВУАН було створено спеціальну комісію для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., діяли відповідні центри: у Києві – під керівництвом О. Оглоблина і К. Воблого, у Харкові – Д. Багалія та М. Яворського, в Одесі – М. Слабченка. Проте на-

уковий інтерес зосереджувався переважно на історії промисловості, сільського господарства та трудових ресурсів. Натомість кредитно-фінансова система не була об'єктом спеціальних досліджень. Деякі питання з історії розвитку кредитної справи та банківської системи на теренах України фрагментарно висвітлювалися лише у працях окремих вчених. У цьому контексті варто відзначити одеську історико-економічну школу, яку очолював академік М. Слабченко. Свої пошуки він спрямовував на вивчення українського господарства від часів Богдана Хмельницького до Першої світової війни. Періоду формування капіталістичних відносин він присвятив двотомник “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.”, виданий у 1925 та 1927 рр. [63]. Цю працю О. Оглоблин назвав “першою спробою дати наукову характеристику історії України дев'ятнадцятого століття та однією з перших спроб відтворити схему українського історичного процесу дев'ятнадцятого століття” [51, 53–54]. Хоча в “Матеріалах” з кредитних установ розглядалася лише діяльність Земського банку Херсонської губернії, певне значення вони мають і для з'ясування передумов розвитку банківської справи на Півдні України.

Із наукового доробку учнів М. Слабченка для вивчення означеного питання особливо важливою є праця І. Бровера “Україна на переломі до промислового капіталізму” [15]. Цінність її полягає в тому, що крім розгляду питання організації державного кредиту значну увагу приділено саме приватним кредитно-фінансовим операціям. Автор відзначав, що така діяльність була характерною для купців. Спростовуючи поширене на той час уявлення про цілковиту відсутність в Україні першої половини XIX ст. організованого приватного кредиту, І. Бровер дав стисло характеристику діяльності одеських і бердичівських банкірів. Заслуга дослідника полягає ще й у тому, що він першим спробував дати визначення організованого приватного кредиту, відмежувавши його від неорганізованого. “Організований приватний кредит, – писав І. Бровер, – мав місце тоді, коли він був сталою галуззю обертання капіталу тієї чи іншої особи, коли власник капіталу не випадково, унаслідок певних обставин, віддавав його у кредит, а вів систематичні кредитові операції; коли позичались не лишки грошей, що не знайшли собі ужитку в інших галузях господарчої діяльності їхнього власника, а гроші, спеціально призначені на кредитові операції. Неорганізований приватний кредит був не основне, а додаткове джерело прибутку для його репрезентантів і являв собою здебільшого лише певну форму за-

ощаджування, на яку дехто наважувався, не зважаючи на ризик, з яким це було зв'язане” [15, 126]. При цьому історик зауважував, що за відсутності документальних відомостей дуже складно відрізнити ці дві форми приватного кредиту. Однак слід наголосити, що І. Бровер зовсім не використовував архівні матеріали.

Корисним у плані вивчення економічних чинників, які впливали на розвиток банкірської діяльності в Одесі, є розділ із монографії професора О. Оглоблина “Нариси з історії капіталізму на Україні”, присвячений порто-франко і виданий окремим накладом у кінці 1920-х рр. [50].

У цілому ж українська історіографія 1920-х – початку 1930-х рр. хоч і зазнала впливу радянської ідеології, проте зберегла “державницький дух та національний характер” [51, 62].

У 1930-х і передвоєнних роках посилювався тоталітарний вплив на українську історичну науку. Репресії проти окремих видатних учених, заборона їхніх праць тощо призвели до суттєвого скорочення досліджень і, зокрема, з української економіки.

Після Другої світової війни відбулася зміна методологічних принципів у висвітленні історичних явищ і подій. Змінилися також і пріоритети у напрямках наукових студіювань. Перевага віддавалася глобальним темам, таким, як розвиток великої промисловості, становище селянства та робітників тощо. Проте і в 1940-х – 1980-х рр. виходили праці з історії українського господарства. Наукові роботи присвячувалися вивченню як загального розвитку економіки в той чи інший період, так і окремих його аспектів.

У 1952 р. з’явилася фундаментальна праця П. Ляценка з історії народного господарства СРСР [47], в якій автор, по-перше, відзначив важливість проведення досліджень з історії буржуазії, а по-друге – досить детально проаналізував процес первісного нагромадження в Російській імперії. Характеризуючи джерела останнього, він зазначав, що одним із таких була приватна кредитно-фінансова діяльність.

Вивченням проблем “розкладу феодально-кріпосницької системи” й становлення капіталістичних відносин в українських губерніях Російської імперії займався відомий український історик І. Гуржій. Аналізуючи ярмаркову торгівлю Правобережної України в першій половині ХІХ ст., він відзначав неабияку роль у ній приватних банкірів, особливо одеських і бердичівських [29, 105, 107].

Із погляду виявлення умов, в яких відбувалося становлення банкірської діяльності в Південній Україні, певний інтерес становить

монографія О. Дружиніної “Южная Украина. 1800–1825 гг.”, опублікована 1970 р. [34].

У 1970-х – 1980-х рр. вийшла у світ ціла низка індивідуальних і колективних узагальнюючих праць з економічної історії України. Але їхні автори, зазвичай, обмежувалися тільки згадками про існування банкірських домів і контор.

Із кінця 1940-х рр., після досить великої перерви, почали з’являтися дослідження, присвячені безпосередньо фінансовому капіталу та становищу кредитно-банківської системи. За вивчення цієї сфери взяли переважно російські науковці. Одними з перших вийшли друком монографії І. Гіндіна [20; 21] та В. Бовикіна [11; 12]. Характерною рисою цих праць було широке використання джерельної бази, що й не дивно, оскільки цим авторам були більш доступними матеріали вищих органів влади царської Росії, які зберігалися в архівних установах Москви та Ленінграда. Незважаючи на те, що об’єктом дослідження зазначених учених були глобальніші проблеми, вони не оминули увагою й приватну банкірську діяльність. Так, на думку І. Гіндіна, однією з причин повільного зростання капіталістичного кредиту в Російській імперії був “слабкий розвиток його ранніх форм у вигляді міцних приватних одноосібних банкірських фірм і банкірських домів” [20, 352].

В Україні аналогічну дослідницьку роботу проводив одеський історик С. Боровой. Він розглядав питання, пов’язані з розвитком кредитної системи в Російській імперії від часів Анни Іоанівни до буржуазних реформ, визначенням місця України у системі російського фінансового капіталу тощо. Саме в його монографії “Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.)” [14] найбільш докладно на той час висвітлювалася проблема приватного кредиту. Хоча їй присвячувалося лише 6 сторінок із 288-ми, висновки автора є досить важливими. Зокрема, він стверджував, що банкіри в дореформений період у кредитуванні внутрішнього і зовнішнього товарообігу відігравали більшу роль, ніж Комерційний банк [14, 238].

Переломним моментом в українській історичній науці став початок 1990-х рр. Розпад Радянського Союзу, виникнення незалежних держав спричинилися до кардинальних змін у тематиці, теоретичних і методологічних підходах досліджень, до переосмислення тих проблем, які розроблялися раніше, до нових наукових пошуків. На початку XXI ст. доктор історичних наук, професор О. Реєнт звертав увагу на те, що осуд “ленінсько-марксистської спадщини” породив у вітчизняній історичній

науці “методологічний вакуум”. Його результатом стала поява праць, “що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами парт-апарату радянської доби, а в гіршому – линуть у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон’юнктури” [57, 81]. Тому він наголошував на нагальній необхідності вирішення цих фундаментальних теоретико-методологічних проблем. Учений відзначав у позитивному плані розширення й урізноманітнення тематики історичних розвідок, водночас звертаючи увагу на зацікавленість науковців і громадськості останнім періодом існування Російської імперії (XIX – початок XX ст.).

Становлення ринкової економіки у сучасній Україні спонукало багатьох вітчизняних науковців звернутися до вивчення аналогічних процесів, які відбувалися в період формування буржуазних відносин на українських теренах. З’явилися праці, присвячені аграрному секторові, регіональним відмінностям у господарстві, соціальній стратифікації населення, розвитку підприємництва (торговельного і промислового) і кредитно-банківської системи.

Окремі аспекти діяльності банкірів висвітлено в розвідках з історії підприємництва Т. Лазанської [40; 41]. Проаналізувавши етнічний склад торгово-промислової буржуазії України другої половини XIX ст., вона дійшла висновку, що найбільш підприємливими на той час виявилися євреї. “Їх найбільший внесок у творення капіталістичної економіки зумовлювався найактивнішою участю у торгівлі та торгово-кредитних справах” [40, 169]. Українці ж, як зауважує далі дослідниця, ніколи не відзначалися схильністю до гедлярства і серед значних банкірів представлені не були [40, 179]. Також вона звернула увагу і на розширення на початку XX ст. мережі банкірських підприємств [41, 31–32].

Діяльність деяких банкірів Півдня України у сфері торговельного мореплавства та їхня соціальна поведінка розглядалися О. Шляховим [70]. Дослідженням купецтва як соціального стану, до якого належали й банкіри, займалися Ю. Беліков [7], О. Гуржій [30; 31], О. Донік [33] та ін.

На початку третього тисячоліття робилися спроби представити узагальнюючу картину історії банківської справи в Україні. Вийшла низка відповідних статей у періодичних виданнях і колективна монографія “Фінансово-кредитна система України–Росії (XVIII–XX ст.)” [67]. Однак ці розвідки не відрізнялися повнотою розкриття порушеної проблеми. Банкірська діяльність у них практично не висвітлювалася.

У вітчизняній історіографії новітнього періоду спостерігається докладне студіювання стану кредитно-фінансової сфери в контексті

регіональних досліджень. Увагу науковців привернуло функціонування як конкретних установ, так і всієї кредитно-банківської системи в комплексі. Так, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. вийшли друком праці В. Міщенко і Г. Корогод [49], В. Венгерської [17] та І. Дружкової [35], присвячені історії кредитно-банківських установ Сумщини, Правобережної та Південної України. Незважаючи на ґрунтовність цих робіт, усі вони, окрім останньої, обходять увагою приватне банкірське підприємництво. Найбільший внесок у його вивчення зробила І. Дружкова. У своїй дисертації “Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст.” [35] вона відвела багато місця становленню та розвитку приватного кредиту в регіоні, у тому числі й діяльності приватних банкірів, насамперед одеських. Автор досить детально розкрила питання про правове регулювання цієї діяльності, зокрема напрацювання спеціального законодавства для банкірських установ. Також дослідниця охарактеризувала перших представників приватного кредиту, вказавши, що ними були купці, які займалися зовнішньою торгівлею [35, 136]. Найбільше уваги вона приділила найвідомішій на той час у Російській імперії банкірській родині Штігліців. Однак при висвітленні діяльності інших приватних банкірів І. Дружкова обмежилася лише констатацією фактів існування таких в Одесі та поданням коротких відомостей про окремі банкірські фірми.

До праць вітчизняних учених, в яких більш-менш системно висвітлено приватну банкірську діяльність, варто віднести монографію економіста С. Тицького “Всемирная история денег, кредита и банков” [66]. Представлений у ній матеріал дає можливість не тільки простежити становлення та розвиток такої діяльності в українських землях, а й порівняти, як відбувався аналогічний процес у країнах Європи. У результаті проведеного дослідження автор зробив висновок, що наприкінці ХІХ ст. основним напрямом розвитку кредитної справи в Україні (особливо на Правобережжі та Херсонщині) залишалося кількісне зростання банкірських фірм і товариств взаємного кредитування [66, 444–445, 448].

Певні згадки про банкірські доми та контори є й у сучасних узагальнюючих працях з історії української економіки та окремих міст. Досить змістовна інформація про життя і діяльність окремих банкірів, зокрема грецького та єврейського походження, міститься у студія Л. Білоусової, В. Волониць, Н. Терентьєвої [8; 18; 65]. Необхідно відзначити також напрацювання краєзнавців у вивченні приватного банкір-

ського підприємництва в південному регіоні. Насамперед, ідеться про доробок одеського краєзнавця О. Губаря. На основі архівних матеріалів він підготував і опублікував низку статей, в яких висвітлюється комерційна, громадська та добродійна діяльність одеських купців, зокрема й тих, хто займався кредитно-фінансовими операціями [23–28].

Серед сучасних іноземних науковців, котрі займаються проблемами соціально-економічної історії, варто назвати російських. Хоча їх напруження безпосередньо не стосуються України, вони зробили великий крок уперед у вивченні історії підприємництва ХІХ – початку ХХ ст., а також купецтва як основного його суб'єкта. Особливої уваги заслуговує монографія петербурзького історика-економіста Б. Ананьїча “Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства” [3], яка була першим спеціальним дослідженням, присвяченим банкірській справі. Автор дав загальну характеристику розвитку банкірських домів і контор, спробував визначити їхнє місце у фінансово-кредитній системі Російської імперії, зупинився на деяких аспектах урядової політики щодо них. Згодом вийшли праці С. Мартинова [48] та П. Лизунова [43–46]. Однак, незважаючи на досить розлогу інформацію про банкірське підприємництво, вони не дають змогу скласти цілісну картину його розвитку в Україні, оскільки основну увагу дослідники зосередили на банкірських домах Петербурга та Москви.

Деякі аспекти діяльності банкірів півдня України висвітлено в роботах західних істориків, переважно у контексті вивчення окремих етносів: грецького – К. Авгітідіса [1; 2], К. Папулідіса [53], С. Парадісопулоса [54], Ф. Янніці [71]; єврейського – І. Котлера [39], С. Ципперштейна [68], М. Поліщук [56] та ін.

Вивченням економічного розвитку саме півдня України займалася професор Браунівського університету П. Герлігі. Її монографія “Одеса. Історія міста, 1794–1914”, опублікована у Гарварді в середині 1980-х рр., була перевидана в Україні 1999 р. [19]. У своїй роботі дослідниця проаналізувала історію міста в різних площинах: адміністративно-управлінській, господарській, соціальній, культурній тощо.

Цінність зарубіжних розвідок полягає в тому, що при їх підготовці автори використали значний масив матеріалів, які містяться у закордонних архівах і бібліотеках.

Здійснений аналіз наукової літератури з історії приватного банкірського підприємництва на півдні України засвідчив фрагментарність і непослідовність її вивчення. Хоча ця тематика й порушувалася вітчиз-

няними та іноземними дослідниками, багато питань залишилися поза їхньою увагою. Спробою заповнення наявної лакуни стала дисертація В. Шевченко, в якій автор виявила чинники, що впливали на становлення та розвиток банкірського підприємництва в регіоні; з'ясувала його характерні ознаки та форми здійснення; визначила роль банкірських установ у розвитку торгівлі, промисловості та інших галузей економіки; проаналізувала соціальний статус, чисельність й етнічний склад банкірів, їхню участь у доброчинності та суспільному житті [69]. Безумовно, вказане дослідження не є вичерпним. Подальшого студювання потребують інші аспекти банкірської діяльності, зокрема взаємодія банкірських установ із Державним та акціонерними банками Російської імперії, вплив на всеросійську й міжнародну фінансові системи тощо.

Джерела та література

1. Авгитидис К. Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.) / К. Г. Авгитидис. – К.: Вища школа, 1987. – 42 с.
2. Авгитидис К. Греки в Одессе / Костас Авгитидис // Вечерняя Одесса. – 1989. – № 293 (4928). – С. 3.
3. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – Ленинград: Наука, 1991. – 198 с.
4. Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги / Доротея Атлас. – Одесса: Типо-литография “ТЕХНИКЪ”, 1911. – 114 с.
5. Банкир // Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И. Е. Андреевского; Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 3: Банки–Бергер. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 1–5.
6. Безобразов В. П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе / В. П. Безобразов. – Санкт-Петербург, 1867. – 71 с.
7. Беліков Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: / Юрій Анатолійович Беліков. – Х., 2003. – 267 с.
8. Белоусова Л. Интеграция евреев в российское сословное общество: почетные граждане города Одессы еврейского происхождения [Ел. ресурс] / Л. Белоусова // Мория. – 2006. – № 5. – Режим доступа до журн.: http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_05/01_02.htm.
9. Бернарди А. В. Организация и операции банкирских учреждений (банкирских домов, банкирских контор и меняльных лавок) / А. В. Бернарди. – Санкт-Петербург, 1913. – 46 с.

10. Бимман А. Б. История банков. Историческое развитие банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней / А. Б. Бимман. – Санкт-Петербург, 1914. – 116 с.
11. Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1967. – 295 с.
12. Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России, к. XIX в. – 1908 г. / В. И. Бовыкин. – Москва: Наука, 1984. – 287 с.
13. Бориневич А. С. Очерк хлебной торговли в Одессе / А. С. Бориневич. – Одесса, 1890. – 110 с.
14. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – Москва: Госфиниздат, 1958. – 288 с.
15. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали. – У 2 т. – Т. 1 / І. М. Бровер. – Одеса: Пролетар, 1931. – 175 с.
16. Бунге Н. Х. Заметки о современном экономическом кризисе в России / Н. Х. Бунге // Журнал для акционеров. – 1860. – № 194. – С. 1461–1464.
17. Венгерська В. О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у др. пол. XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук / Вікторія Олексіївна Венгерська. – Житомир, 1998. – 196 с.
18. Волониць В. С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: / В. С. Волониць. – Донецьк, 2007. – 20 с.
19. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914 / Патриція Герлігі. – К.: Критика, 1999. – 383 с.: іл. – Бібліографія: с. 341–372.
20. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.) / И. Ф. Гиндин. – Москва: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
21. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин; Под ред. акад. С. Г. Струмилина. – М.: Госфиниздат, 1948. – 454 с.
22. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.: іл., карт. – Бібліографія: с. 288–295.
23. Губарь О. 101 вопрос об Одессе. Вопрос № 51: “И над тобою только паруса”, или откуда и зачем взялись яхт-клубы? [Ел. ресурс] / О. Губарь // Тиква. – № 556 (9). – Режим доступу: <http://tikva.odessa.ua/newspaper/news/?4386>.
24. Губарь О. 185 лет назад / О. Губарь // Вечерняя Одесса. – 1989. – № 205 (4840). – С. 3.

25. Губарь О. Одесса – как памятник патриархальным менялам [Ел. ресурс] / О. Губарь. – Режим доступу: <http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1>.
26. Губарь О. Призрачное величие [Ел. ресурс] / О. Губарь. – Режим доступу : http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_04/01_05.htm.
27. Губарь О. Приморский бульвар, № 3 / О. Губарь // Дерибасовская–Ришельевская. – 2005. – Вып. 21. – С. 25–38.
28. Губарь О. И. Родословная Г. И. Маразли / Олег Губарь // Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: сб. – Одесса, 1995. – С. 37–38.
29. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / І. О. Гуржій. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. – 207 с.
30. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. І. Гуржій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 80 с.
31. Гуржій О. І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку / О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 3–21.
32. Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Гурьев. – Санкт-Петербург, 1904. – 250 с. + IV с.
33. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.): монографія / О. М. Донік; НАН України, Ін-т історії України. – К.: [б. в.], 2008. – 271 с.
34. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – Москва: Наука, 1970. – 383 с.
35. Дружкова І. С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: / Ирина Сергіївна Дружкова. – Одеса, 2004. – 220 с.
36. Евзлин З. П. Банки и банкирские конторы в России: Справочно-статистические сведения обо всех оперирующих в России кредитных учреждениях / З. П. Евзлин. – Санкт-Петербург, 1904.
37. История торговли и промышленности в России. – Т. 1. Вып. 3: Биржи, товарные склады и другие торговые учреждения / Под ред. П. Х. Спасского. – Санкт-Петербург, 1911. – 82 с.
38. История торговли и промышленности в России. – Т. 1. Вып. 5: История торговли в России с Петра Великого до начала XX века / Под ред. П. Х. Спасского. – Санкт-Петербург, 1912. – 96 с.
39. Котлер И. Очерк по истории евреев Одессы / И. Котлер. – Иерусалим, 1996. – 204 с.

40. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Тамара Іванівна Лазанська. – К.: Ін-т історії НАН України, 1999. – 282 с.
41. Лазанська Т. І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України; О. П. Реєнт (гол. ред. кол.). – К., 2001. – Вип. 2. – С. 24–41.
42. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки в России. – Т. 1 / И. И. Левин – Петроград, 1917. – 301 с. + XI с.
43. Лизунов П. В. Банкирские заведения Петербурга и биржевая спекуляция (середина XIX – начало XX в.) / П. В. Лизунов // История предпринимательства в России: XIX – начало XX века. Вып. 2: Материалы II Всерос. научн. конф. 9–10 сентября 2005 г. – Санкт-Петербург: Изд. дом С.-Петербургского гос. ун-та, 2006. – С. 313–346.
44. Лизунов П. В. Банкирский дом “Г. Лесин”, его операции и владелец / П. В. Лизунов // Фирмы, общество и государство в истории российского предпринимательства: Материалы междунар. научн. конф. Санкт-Петербург, 8–10 декабря 2006 г. – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2006. – С. 104–108.
45. Лизунов П. В. Захарий Жданов: Судьба “короля биржевых спекулянтов” / П. В. Лизунов // Экономическая история: Ежегодник. – М., 2006. – С. 222–262.
46. Лизунов П. В. “Невский банкир” Генрих Генрихович Блокк / П. В. Лизунов // Экономическая история. Ежегодник. – Москва, 2007. – С. 237–266.
47. Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР. – У 2 т. – Т. 2: Капіталізм / Пер. з 2-го рос. вид. / Лященко П. І. – К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1952. – 691 с.
48. Мартынов С. Д. Финансы и банкирский промысел: Штиглиц, Гинцбурги, Поляковы, Рябушинские / С. Д. Мартынов. – Санкт-Петербург: Пирс, 1993. – 89 с.
49. Міщенко В. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.) / В. І. Міщенко, Г. І. Корогод. – Суми: Слобожанщина, 1999. – 75 с.
50. Оглоблин О. Одеське порто-франко / Олександр Оглоблин. – [Київ ?], [19 – –]. – 11 с.
51. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / Пер. з англ. / Олександр Оглоблин. – К., 2003. – 253 с.
52. Одесса: Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / Изд. С. Берштейна. – Одесса: Типография Л. Нитче, 1881. – 144 с.

53. Папулидис К. Просветительская и культурная деятельность греков Одессы в XIX и XX вв. / К. Папулидис // Балканские исследования. – Москва: Наука, 1989. – Вып. 11: Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX–XX вв.). – С. 190–199.
54. Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в 1871–1896 гг. / С. Парадисопулос // Україна–Греція: Історія та сучасність: тези II міжнар. наук. конф., Київ, 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995. – С. 93–95.
55. Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений / С. Плаксин. – Одесса: Тип. Я. М. Сагала, 1901. – 144, 60 с. + VI с.
56. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904 / М. Полищук. – М.: Мосты культуры, 2002. – 446 с. – (Библиотека “Иудаика”).
57. Реєнт О. П. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Перечитуючи написане / О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 80–119.
58. Розенберг В. Регламентация банковского промысла / В. Розенберг // Торгово-промышленная газета. – 1914. – № 106. – С. 1–2; № 111. – С. 1.
59. Скальковский А. А. Из портфеля первого историка г. Одессы / А. А. Скальковский // Из прошлого Одессы: Сб. статей / Сост. Л. М. дерibasом. – Одесса, 1894. – С. 190–261.
60. Скальковський А. Перше тридцятиріччя історії міста Одеси: 1795–1825 / А. Скальковський. – [Репринт. вид.]. – Одеса: ОКФА, 1995. – 254 с.: іл., портр. – Рос. мовою.
61. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – В 2 ч. – Ч. 1: География, этнография и народонаселение Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. – 364 с.
62. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – В 2 ч. Ч. 2 / А. Скальковский. – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1853. – 552 + III с.
63. Слабченко М. Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. У 2 т. – Т. 1 / М. Е. Слабченко. – Одеса: Держвидав України, 1925. – 318 с.
64. Судейкин В. Государственный банк: Исследование его устройства, экономического и финансового значения / Власий Судейкин. – Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – 520 [XVIII] с.
65. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Наталья Алексеевна Терентьева. – К.: Аквилон-Пресс, 1999. – 352 с.

66. Тицкий С. И. Всемирная история денег, кредита и банков / С. И. Тицкий. – К.: Крещатик, 1997. – 837 с.

67. Фінансово-кредитна система України–Росії (XVIII–XX ст.) / [Стельмах В. С., Д'яконова І. І., Сало І. В. та ін.]. – Суми: Слобожанщина, 2000. – 312 с.

68. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881 / Стивен Ципперштейн. – Москва; Иерусалим: Гешарим, 1995. – 207 с.

69. Шевченко В. В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: / Валентина Віталівна Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 246 с.

70. Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. / О. Б. Шляхов. – Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. – 366 с.: табл.

71. Янници Ф. Греческий мир в конце 18 – начале 20 вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков) / Феодора Янници. – М., 2002. – 219 с.

72. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Янсон // Труды экспедиции, снаряженной императорскими Вольным экономическим и Русским географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России. – Т. 2. – Вып. 2. – Санкт-Петербург, 1870. – 414 с., прилож.

Валентина Шевченко (Київ, Україна). Стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на півдні України в XIX – на початку XX ст.

У статті висвітлено основні етапи історіографічного процесу дослідження банкірського підприємництва на півдні України у XIX – на початку XX ст. Охарактеризовано найбільш значущі видання й окреслено напрями подальшого наукового пошуку.

Ключові слова: історіографія, науковий доробок, економічна історія, банкірське підприємництво, кредит.

Валентина Шевченко (Киев, Украина). Состояние и перспективы изучения банкирского предпринимательства на юге Украины в XIX – начале XX в.

В статье рассматриваются основные этапы историографического процесса исследования банкирского предпринимательства на юге Украины в XIX – начале XX в. Дана характеристика наиболее значимых изданий, обозначены направления дальнейших научных изысканий.

Ключевые слова: историография, научное наследие, экономическая история, банкирское предпринимательство, кредит.

Valentina Shevchenko (*Kyiv, Ukraine*). **Status and Prospects of the Study of Banking Business in the South of Ukraine in the 19 – early 20**

This article considers the main stages of the research process historiographical business banker in the Southern Ukraine in the 19 – early 20 century. The characteristics of the most important publications, the directions for further scientific research.

Key words: historiography, scientific heritage, economic history, business bankers, lending.

Валерій СТАРКОВ

(Київ, Україна)

УДК: 398.32:394.3 (=161.2) “19”

Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: початок ХХ ст.

Другу половину ХІХ ст. впевнено можна назвати найбільш успішним періодом розвитку української етнології, своєрідною “золотою” епохою, яка розвивалася у руслі основних напрямків західноєвропейської науки. На зміну міфологічній школі та романтизму приходять більш сучасні реалізм, позитивізм, еволюціонізм. Розробляються нові наукові методології та методи дослідження й осмислення етнічних культур. У цьому ж напрямку працювали провідні вчені, в т.ч. і вітчизняні.

На початок ХХ ст. продовжували існувати всі наукові інституції, які працювали у другій половині ХІХ ст. та переймалися проблемами етнографії як на “великій”, так і на Західній Україні.

Проте стосовно ігрової тематики та у питанні формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення з початком нового століття став помітним певний спад у накопиченні ігрових “відомостей”, хоча вони час від часу з’являлись на сторінках різних видань.

Розглянемо хронологічно формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України за період з початку століття до відомих історичних подій кінця 1910-х рр., які багато в чому змінили соціально-економічний устрій і позначились на науковій діяльності суспільства.

1901 рік

“Киевская Старина” передрукувала із “Полтавских губернских ведомостей” “Программу для собирания коллекций детских игрушек и материалов по детским играм и забавам”, яку уклала Полтавська підготовча комісія з виготовлення етнографічної експозиції до Архео-

логічного з'їзду у Харкові [62]. У вступі йдеться про важливість вивчення як іграшок, так і безпосередніх ігор як джерела вивчення традиційної культури. У програмі два розділи: А. “Игрушки” та В. “Забавы и игры”. Щодо іграшок, то перераховані матеріальні предмети, якими гралися діти від найменшого віку (палички, камінці, ляльки, м'ячі, примітивні музичні інструменти, макети будівель, іграшкова зброя тощо). Щодо ігор і забав, то питання програми свідчать про поширеність весняних і літніх (у м'яча, лапту, скраклі, бабки, великодні ігри крашанками тощо) та зимових (у сніжки, ковзанка тощо) ігор.

Праця “Гагаузи Бендерського повіту” В. Мошкова [47] (йдеться про Бессарабську губернію) містить багатий етнографічний матеріал щодо ігрової культури гагаузів та її паралелей з ігровою культурою українців. Це стосується як драматичних ігор, що відтворювали побутові епізоди та закладали основи народної драми (“Весілля тварин” (гаг.) та “Зельман” (укр.), “Джингирдак” (гаг.) та “Кривий танець” (укр.), “Кур-кур-баба” (гаг.) та “Ці-ці-баба” (укр.), “Лялька” (гаг.) та “Царенко” (укр.)), так і змагальних ігор, де головним є наявність змагання, удосконалення різних навиків і які ведуть до спорту (“Узун ємек” (гаг.) та “Чагарда” (укр.), “Алти-кіші” (гаг.) та “Хрещик” або “Гроб” (укр.), “Манастир апайорлар” (собор будують) (гаг.) та “Вежа” (укр.)) та багато ін. [47, № 1, с. 35–60].

В невеликому повідомленні П. П. про парубоцькі громади в Маяках на Херсонщині згадується, що на загальні розваги громади гроші зберігаються у писаря, підзвітного громаді [53; 54]. Б. Густавич у праці про русинів подав забави, пісні та сказання (“zabawy, pieśni i gadki”) [91]. Праці Р. Ф. Кайндля про Великодні свята та весільні звичаї на Буковині утримують ігрові елементи [93; 94]. В. Кравченко в нарисі про дітей навів танцювальну розвагу “під гопака” [37, с. 42].

1902 рік

Цього року “Киевская старина” опублікувала чергову збірку народних ігор: “Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ.”. Автор – під псевдонімом П. П. – докладно описав 16 та згадав ще низку ігор [52]. Записані ігри від дітей – учнів Маяцького міського училища. Описані такі ігри: 1. “Мэта”, 2. “З коня на коня”, 3. “Проворный”, 4. “Круговой”, 5. “Середынка”, 6. “Жидивський”, 7. “Ярки”, 8. “Стинкы”, 9. “Клабасе”, 10. “Шлякы”, 11. “Чудо-жид”, 12. “Горшечкы”, 13. “Блудок”, 14. “Трампижа”, 15. “Верныголова”, 16. “Салдатыки”.

Серед згаданих ігор такі: в “дучкы” (“свынка”, “дулка”), “цуркы”, “гуси”, “ворон”, “краскы”, “перстень”. Грають також “у тисной бабы”. “цюци-бабы” (“слипои бабы”), “жмуркы”, “довгои лозы”, “скракли”. Про останні ігри автор зазначав, що вони відомі повсюдно і тому він їх не описував, а також те, що “в последнее время начали распространяться среди детей, особенно учащихся, т. н. подвижные гимнастические игры, в которые заставляют играть детей на уроках гимнастики (“двоих мало”, “троих много”, “жгуты” и т. п.). Эти игры понемногу вытесняют чисто народные местные игры. Этому помогает еще запрещение играть в некоторые игры в училищном дворе” [52, с. 407].

Протягом року житомирська газета “Волинь” друкувала матеріали, присвячені багатьом народним святкам календарного циклу, не оминаючи, в описах святкових обрядодій, ігрових елементів (Великдень, Андрія, Купала) [5; 7; 26]. Цим та іншим українським календарним святкам присвячено ще кілька публікацій: Великодню [8; 61], Різдвяним святкам [51; 68], річним святкам у Бобрєцькому повіті Західної України [90]. В. Кравченко описав весільний ритуал у с. Курозванах Острозького повіту на Волині [38]. А. Севінський пише про дитячу гру “у бобра” в околицях Белза як рудимент колишніх історичних подій [102]. І. Беньковський повідомляє про цікавий звичай селян на Волині і Поділлі стріляти по хрестах на роздоріжжі. Це пов’язано із певними забобонами: якщо влучити у хреста, то полювання буде завжди успішним [6].

Звернемо увагу на працю В. Гнатюка, присвячену українським поховальним звичаям та обрядам, а саме: “Забави при мерци” [14], яка вийшла друком у “Записках НТШ” і вміщувала описи одинадцяти ігор та забав із Закарпаття з невеликою передмовою про їхнє побутування.

1903 рік

Цього року вийшла друком праця Лесі Українки “Дитячі гри, пісні й казки” [36]. В передмові автора зазначено що, “матеріали сі, однак, не було записано від якоїсь одної людини з народу, вони збиралися довго в пам’яті моїй; мало не всі їх я знаю, як то кажуть зроду, перейнявши їх ще дитиною від сільських дітей, а матеріали з Ковельщини мені трапилось не раз перевірити на місці пізніше” [75, с. 99]. Описані такі ігри: 1. ”Пускайте нас”; 2. гра в “Залізного ключа”, або у “Вовка”; 3. Гра у “Відьми”; 4. Гра в “Бобра”; 5. “Савка”; 6. “Рак-неборак”; 7. “Мир-миром”; матеріали, розміщені під номерами 8–12, є пісенними (“Воскресеніє – день”, “Безконечна”, “Козуня-любуня”, “Козенятко”,

“Танець” (“козачок”). До ігор і пісень наведено варіанти, відомі авторці із праць К. Сементовського, А. Свидницького, П. Чубинського, М. Лисенка, Й. Мошинської, О. Кольберга, П. Іванова, В. Милорадовича, Б. Грінченка.

У повідомленні Л. К. зі Сквирського повіту на Київщині на свято Купали діти, і хлопчики і дівчатка, в ігровій формі імітують купальський обряд дорослих [29].

М. Пачовський у праці про похоронний обряд на Русі навів відомості про “ігри при мерці” [56]. Відомості про українські досвідки, вечорниці, народний календар (звичаї, обряди, дозвілля, забави), весілля наведені у черговому томі географічного опису Російської імперії, присвяченому Україні [66]. Зазначено, що у свята молодь влаштовує різні ігрища: “веснянки”, “гаївки”, “ковзалки”, “спускалки”, “кутілки”. У Великдень влаштовуються хороводи та ігри: “кривий танець”, “володарь”, “король”, “перепілочка”, “нелюб” та ін. [66, с. 116–117].

1904 рік

“Киевская старина” надрукувала працю Марка Грушевського під назвою “Дытячи забавки та гры усяки” [17]. Автор описав понад сім десятків (77 №№) дитячих іграшок, саморобних примітивних музичних інструментів та розваг для дітей молодшого віку, хоча деякі забавки використовують і дорослі. Це такі ігри і забави: 1. “Тарохкотельце” (“торохтельце”, “торохтильце”) (з гусячої ший); 2. “Торохтєло” (з свинячого пузыря); 3. “Деркач” (“деркотєло”, “деркало”); 4. “Вуркало” (“вуркотєло”) (з свинячої, або з баранячої кисточки); 5. “Вуркало” (“гудок”); (з дерева); 6. “Пукалка” (“стрелька”) (з дерева); 7. “Сцькавка” (“спрыса”); 8. “Швыгалка”; 9. “Праца” (з реминяки); 10. “Праца” (з дерева); 11. “Дзыга” (“веретено”); 12. “Дзыга-іграшка”; 13. “Журавель” (“клацалка”); 14. “Пыльщык”; 15. “Ковали”; 16. “Салдат”; 17. “Млынок” (з очерету); 18. “Млынок на хвостивныку” (з дерева); 19. “Млынок на валкови” (з дерева); 20. “Млынок на води” (з очеретыны); 21. “Млынок павучок” (з соломынки); 22. “Павучок” (з соломы); 23. “Павучок з соломкы”; 24. “Змия” (з паперу); 25. “Ходули”; 26. “Дид” (“машкара”); 27. “Баба” (з снігу); 28. “Снижкы”; 29. “Кобзалка” (“скобзалка”); 30. “Громак”; 31. “Грынджолы”; 32. “Громак-свinya”; 33. “Конек”; 34. “Крутилка”; 35. “Возык (“карета”); 36. “Возык (“цяцька”); 37. “Возык – “кони”); 38. “Гойдалка (дытяча”); 39. “гойдалка хлопчача” (“выхалка”, “кобылыця”, “колыска”); 40. “Скракли”; 41. “Хрест” (з очерету);

42. “Хрест” (з дерева); 43. “Хрест” (з соломи); 44. “Голубы”; 45. “Куклы”; 46. “Стрилка”, 47. “Лучок”, 48. “Рижкы”, 49. “Ральце”, 50. “Ковинькы” (патерычкы); 51. “Свысток” (свыщик); 52. “Пыщик” (“пыщалка”) (з дерева); 53. “Пыщалка” (з самого мышию); 54. “Пыщалка” (з жыта); 55. “Пыщалка” (з лыстка); 56. “Дудка” (з гарбуза); 57. “Дудка” (з лозової або шелногової кори); 58. “Сопилка”; 59. “Выгран”; 60. “Скрыпка” (з очеретынок); 61. “Пыщалка з рижком” (очеретына и роговий рижок); 62. “Цымбалы” (з очерету); 63. “Коньк” (свыстун); 64. “Дзызкавка”; 65. “Балалайка”; 66. “Дзызкавка” (з чайкы або з хруща); 67. “Дзызкавка” (з очеретыны); 68. “Морока” (з мышию робытсья); 69. “Морока” (з реминця); 70. “Морока” (“баранець”); 71. “Морока” (з сырого шелюгу або лозыны). 72. “Морока” (з пояса розпытлюваться); 73. “Морока” (з пояса – вузол розв’язать); 74. “Морока” (“загадка”); 75. “Загадка” (“морока”) (на два вузлы на одним пояси); 76. “Морока на шыйку до багога”; 77. “Морока – покласты десять палочок навхрест через дви на третю”.

Описів судо ігор у виданні обмаль, хіба що опис гри у “скраклі” (№ 40). Ці напрацювання були частиною задуманого третього тому відомої праці “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу” [15]. Проте задум Марка Грушевського та Зенона Кузеля видати том, присвячений дитячим іграм та розвагам, не здійснився [70, с. 99–101]. Практично, весь матеріал статті з “Киевской старины” вміщений у “Дитині...” видання 2006 року [16, с. 96–100, 112–116, 124–128, 136–146, 156–166, 168–174, 176–182].

В. Василенко в нарисі “Деревня и ее развлечения” розглянув музичні народні розваги і відзначив, що вони з часом занепадають [6 а].

У В. Доманицького, який використав матеріали З. Доленга-Ходаковського, що стосуються початку ХІХ ст., є цікаве повідомлення, що на проводах “едят-катают крашеные яйца, которые затем отдают нищим” [22, с. 87], а на Великдень “ставши в круг и кружась, причем по одному выходят (odstają) из круга” і повторюють при цьому “Выпадъ, чортове ребро!” [22, с. 87]. Це нагадує великодні хороводні ігри та ігри крашанками. Великодні хороводні ігри нагадують і відомості про свято Купала у Вінницькому повіті, коли дівчата влаштовують хороводно-пісенну гру коло “гільця”, які навів у “Киевской старине” В. Камінський [32].

В етнографічній праці В. Косинського щодо різних місцевостей Галичини, є розділ “Діти” (“Dzieci”), де приділено увагу і дитячим іграм і розвагам [96]. “Ігрові” відомості мыстить праця Ф. Красильникова

“Малороссия и малоруссы (Географическо-этнографический очерк)” (розділи “Нравы и обычаи при свадьбах, похоронах, поминках” та “Праздники”) [40], хоча у ній є багато помилок [24].

Один із сюжетів етнографічних записів П. Мартиновича розповідає про інститут борцівства в традиційному суспільстві, коли мандрівний борець ходив по селах і викликав місцевих мешканців на поєдинок і якщо перемагав, то залишався певний час на утриманні громади [76].

1905 рік

Праця В. Бабенка “Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края” [3] була підготовлена до XIII Археологічного з’їзду Російської імперії. У розділі “Народные празднества, музыка, песни и детские игры” зазначається, що традиційна народна культура забувається. Це можна простежити і по описах наведених дитячих ігор. Автор навів лише такі ігри: “в мяч”, “дрыбушечки”, “квача”, “у довгой лозы” та “перепелочку” [3, с. 133–134] Фотографія в публікації зображувала, як хлопці грають “у довгої лози”, а дівчатка “у дрібушечки” [3, с. 132]. В. Бабенко також згадав про ігри і розваги грецького населення Катеринославщини під час календарних свят (біг навипередки, боротьба, кінні перегони) [3, с. 124–125].

Святам народного календаря та його ігровим елементам присвячено праці М. Дикарева у “Матеріалах до українсько-руської етнології” [21] та І. Попова у белетристичному нарисі “Малороссия и малоруссы” [59]. І. Абрамов у “Черниговских малороссах” поміж інших етнографічних відомостей вмістив описи весняних ігор і пісень [2]. Великодні хороводні пісні та ігри наводяться у П. Нестеровського у “Матеріалах по этнографии бессарабских русинов” [49] та у виданні “Бессарабские русины: Историко-этнографический очерк” [48]. Зокрема згадуються “кривий танець” та “довга лоза” й пісні, які супроводжують ці ігри [49, с. 82–83]. Етнографічний нарис, який описує обряди та ігри під час великодніх свят, надрукувала житомирська “Вольнь” [60]. Про ігри оренбурзьких козаків, серед яких є і українці, повідомляється у праці Д. Зеленина [25].

Відомості про весільну ігрову тематику знаходимо у публікаціях І. Демченка з Київщини (у виданні, зокрема, описано ігри на весіллі) [20] і В. Яблоновського з Хотинського повіту у Бессарабії [85].

Про конфлікт між селянами та духовенством у зв’язку з протилежними поглядами на молодіжні “вулиці” з іграми і розвагами напе-

редодні свят повідомляється у кореспонденції з Полтавщини від О. Л. “Из сельской церковной летописи” [44].

1906 рік

Перший том згаданої вище праці “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу” вийшов цього року. Проте опис ігор і розваг дитини від року і до шести був уміщений у другому томі, який вийшов наступного року.

У праці Й. Шнайдера “Lud peczeniżyński. Szkic etnograficzny” [101] розглянуто громадський та родинний побут українців (русинів). Поміж інших етнографічних відомостей наведені танці (“рівний”, “до гори”, “волошка”, “гаркан”, “циганка”, “циганешта”, “цвек”) [101, с. 306–308], обряди та звичаї календарного циклу – на Різдво, Великдень (з великодніми іграми – “перепілка” (“perepilki”), “у фоста” (“fost”), “у дзвона” (“dzwon”)), Катерини, Андрія та ін. [101, с. 29–32].

В. Камінський описав свято Великодня 1905 р. у с. Косареві на Волині [31]. Він звернув увагу на перегони від церкви додому, в т.ч. і кінні, господарів зі свяченим у зв’язку із вірою селян у те, що той, хто скоріше доставить свячене додому, у того буде кращий врожай [31, с. 301]. Молодь, набравши якомога більше яєць, збиралась біля церкви, щоби “звонити, бытись яйцями, гратись, бигаты и спиваты”. Христосування зводиться до свого роду “яичного спорта, заключающегося в том, чтобы выбить как можно больше яиц” за допомогою відомої гри “навбитки” [31, с. 302–303]. Из ігор згадуються гра у “кошки и мышки”, “бегание в запуски, как остатки тех многочисленных игр, не сопровождающихся пением, которые существовали сравнительно недавно”. Автор відзначає скептичне ставлення до ігор “даже подростков (с 13 лет), которые видят в играх “дыгячу забаву”, которая прилична более маленьким детям” [31, с. 303]. Наведені також сім “игорных песен”, серед яких відомі весняні хороводні ігри, в т.ч. “Володарь”, “Перепілонька”, “Мак” [31, с. 304–306]. Згадується також звичай-розвага по сіяному “качати крашанки”, “щоб жито й пшениця були буйни тай высоки” [31, с. 319].

В українському весіллі на Кубані, окрім інших ігрових елементів весільного ритуалу, описано “игру в конця” [77]. У “Полтавских епархиальных ведомостях” описано весілля у с. Середняках Гадяцького повіту [78].

Святкування Купала у Коростені описано І. Абрамовим у “Живой старине” [1].

1907 рік

Другий том “Дитини...” Марка Грушевського в обробці З. Кузели вийшов цього року у IX томі “Матеріалів до українсько-руської етнології”, де розглядається життя дитини від одного до шести років [15, т. 9]. У ньому, окрім різних аспектів дитячого життя, представлені забавки та іграшки, в т.ч. і т.зв. “мороки” (аналог сучасних головоломок), зимові розваги, дитячі музичні інструменти. Окремі розваги та іграшки “приписані” до певного віку [15, т. 9, с. 68–144]. Вище ми згадали, що практично весь матеріал статті Марка Грушевського “Дытячи забавки та гры усяки” з “Киевской старины” від 1904 р. вміщений у “Дитині...” видання 2006 року [16].

І. Стешенко в “Історії української драми” [71] виводить витоки драми з гри [71, с. 60–63]. Розглядаючи генезис українського театру, він згадує дитячі та молодіжні зимові, весняні (ігрові хороводи на кшталт “просо сіяти”, “Кострубонько” та ін.) та інші ігри річного циклу, які впливають з давніх обрядів. Те ж саме стосується родинних обрядів (весільних, поховальних), у яких ігрові змагальні елементи теж йдуть з глибини віків.

Ігрові елементи календарних свят розглядаються у працях В. Перетця (опубліковано деякі фрагменти XVIII ст. з львівських рукописів про різдвяні розваги та ігрища) [57], В. Щурата (про ігрові ворожіння на Андрія, на Маланку, на Святий вечір та Новий рік) [83]. Нові відомості про українські весільні обряди вміщені у “Живой старине” (Київщина) [84], та “Этнографическом обозрени” (Бессарабія та Поділля) [30].

Дотичне до ігрової тематики питання ігрових назв порушено у працях Г. Ільїнського стосовно російського терміна “хоровод” [27] та С. Матусяка стосовно польського “sobótka”, який відповідає українському “Купало” [97]. В обох працях використано український етнографічний матеріал, притому у другому випадку описано обряди, які пов’язані з цією назвою і святом: sobótka на зелені свята (у поляків) та Івана Хрестителя, або купало, марена (в українців).

1908 рік

Намагання дати наукове пояснення забавам при мерці, використовуючи порівняльний матеріал, є у праці священника Віталія Шероцького. Описано “лубок”, або “маланку” – гру при мерці на Поділлі [79].

Низка статей про весільні обряди у бойків, де мали місце розваги та змагальні елементи, надрукована у “Матеріалах до українсько-руської етнології” [12; 34; 41; 45].

1909 рік

Праця В. Гнатюка “Гаївки” [13] вмішує, поряд з одно- та двохоровими гаївками без ігор, також однохорові гаївки з іграми. Розділ “Игрища” присутній у праці В. Данилова “Из народной жизни в Малороссии” [18].

В. Косинський розповів про випадок в українському селі Мальові, Ліського повіту, як мати поклала в труну померлої дитини яйце, щоб дитина на тім світі “мала чим бавитись” [95]. Весільні обряди українців описані в працях В. Гнатюка (з Київщини) [92] та Данковської (з Грайворонського повіту) [19].

1910 рік

Цього року праць з “ігрової” тематики – обмалъ. Відзначимо сюжет про святкування Купала з праці О. Соболевського (за Мошинською, 1881 р.) [69] та розвідку В. Щурата про походження назви “гаївки” [82].

1911 рік

Серед різноманітних етнографічних матеріалів з Курської губернії, зібраних Є. Резановим в українському селі Суджанського повіту, є і дитячі ігри [63]. Про культурно-етнографічне значення народних дитячих іграшок та ігор українського народу йдеться у розвідці С. Русової “Про дитячі цяцьки” [67]. Ігрові елементи весільних обрядів висвітлені у В. Кравченка у етнографічних матеріалах переважно з Волині [39] та у Є. Романова в матеріалах від українців Гродненської губернії [65]. Низка праць присвячена календарним святam. А. Балов розглянув характер і значення давніх купальських обрядів та ігрищ [4]. Це дослідження перегукується з відомою працею М. Петрова 1871 р. “О народных праздниках в юго-зап. России”, про яку ми вже згадували. Купальський сюжет присутній в одній з праць М. Возняка [9]. Відомості про Різдяні свята та розваги присутні у Ю. Кміта [35] та М. Піотровського [98], а про Великдень – у М. Сумцова [72; 73].

1912 рік

На початку праці “Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі: Огляд студій і бібліографія”, яка відкриває збірник “Похоронні звичаї й обряди”, упорядкований Володимиром Гнатюком [43], Зенон Кузеля висловлює думку про причини, чому ці звичаї довго не привертали пильної уваги дослідників, а також про періодизацію цих

досліджень. Що стосується ігор та забав при мерці, то виходячи з бібліографії цього звичаю, він колись мусив бути загальнопоширеним принаймні на значній частині Центральної і Східної Європи. На початку ХХ ст. він "...заховався ще до нині в повній чистоті лише в карпатських і прикарпатських сторонах та спорадично на Поділю і не був нотований багатьма нашими етнографами тільки через мале знання народного життя і поверхове трактування дослідів" [43, с. 143–144]. Тема "ігор і забав при мерці" отримала продовження у праці З. Кузеля "Посіжинє і забави при мерці в українськїм похороннїм обрядї" (1914) [42].

Ігрові елементи поховального обряду згадані у працях Хр. Ящуржинського у загальноукраїнськїм контекстї [87] та В. Камїнського про Волинь, а календарних свят – у розвідках з "Матеріалів україно-руської етнології": В. Доманицького про народний календар Рівненського повіту Волинської губернії [23] та А. Онищука про гуцульський народний календар [50]. Замітки К. Щироцького про різдвяні свята, які згадуються в деяких пам'ятках староруського мистецтва, опублікувала "Рада" [80].

1913 рік

Цього року відзначимо низку матеріалів про календарну обрядовість, які містять і сюжети про ігровий компонент обрядів. Про боротьбу духовенства проти свята Купала в кінці ХVІІІ ст. в Україні написав І. Рклицький [64]. Хр. Ящуржинський опублікував відомості про Різдвяні свята в часопису "Сяйво" [89]. "Ілюстрована Україна" подала великодні звичаї у давнину [28]. В. Піотровський у польськїм часопису "Ziemia" поміж інших етнографічних відомостей з України навів відомості про святкування молодіжних свят Андрія та Катерини з Канівського повіту [99] та про похоронні обряди в Україні [100; 100 а]. У розвідці Д. Щербаківського про народну картину "Козак Мамай" і її генезис присутні ігрові мотиви в життї українського традиційного суспільства [81].

1914 рік

Ми вище згадали про працю З. Кузеля "Посіжинє і забави при мерці в українськїм похороннїм обрядї" (1914) [42].

З. Кузеля навів детальне територіальне розміщення ігрового матеріалу в поховальній обрядовості [42, с. 109–112], відзначив роль церкви, загалом негативну, щодо побутування ігор і забав при мерці [42, с. 112–114]. У прикінцевому розділі "Огляд забав при мерцях "ігру-

шок” цієї праці він зробив найдокладніший огляд 104-х ігор та забав [42, с. 116–127]. Незважаючи на те, що, як пише сам З. Кузеля, “...ріжнородність іграшок при мерці так велика, що трудно їх піддати якомусь поділові”, все ж він пропонує певну класифікацію цих ігор і забав: “...маємо тут останки обрядових забав, забави з наслідуванем звірят, забави з суспільно-політичною закраскою, станові забави (хліборобські, скотарські, ремісницькі), пережитки старих воєнних ігрищ, проби пописів зручності, справдішні змагові вправи, старинні і молодші гуртові забави, пригадуючи в дечім ягілки, парубоцькі забави, дівочі і діточі ігри, а вкінці, хоч у невеликім числі навіть модерні гри, звісні з кругів інтелігенції”. З. Кузеля виділив такі рубрики своєї класифікації відомих тоді ігор та забав при мерці (назви – за З. Кузелею):

– “Обрядові” (№№ 1–16): 1. “Діди”, 2. “Опровід”, 3. “Лубок” (“лопатка”, “лопарька”, “дранички”, “грушка” та ін.), 4. “Смерть”, 5. “Ружана”, 6. “Чорта”, 7. “Бога і чорта”, 8. “Тягнуть фарбу”, 9. “Волос мечуть”, 10. “Вуглик”, 11. “Склівка”, 12. “Возонь”, 13. “Трюхан”, 14. “Солімка”, 15. “Дохтора”, 16. “Шукає покладок”;

– “Наслідуване звірят” (№№ 17–22): 17. “Коза”, 18. “Жид, коза і цап”, 19. “Медвідь”, 20. “Білиця”, 21. “Зайці”, 22. “Козут”;

– “Заняття” (№№ 23–45): 23. “Вірменин”, 24. “Млин”, 25. “Везти сіль”, 26. “Сіль варять”, 27. “Ріпу сіяти”, 28. “Ткач”, 29. “Заладять прями”, 30. “Тешуть дуби”, 31. “Коваля”, 32. “Роботи”, 33. “Пана і робітників”, 34. “Весіля з музиками”, 35. “Церков і корчма”, 36. “Ножка грають”, 37. “Баранці”, 38. “Обручку”, 39. “Жида”, 40. “Стрілець”, 41. “Король і вїт”, 42. “Вїт і Жебрак”, 43. “Суд”, 44. “Гліз”, 45. “Касса”;

– “Забави товариські” (№№ 46–63): 46. “Діда і баби”, 47. “Огарчик”, 48. “Королі”, 49. “Гусака печуть”, 50. “Ниточки”, 51. “Загадка” (“ниточка”), 52. “Колотез”, 53. “Висіти”, 54. “Сусіда бавити ся”, 55. “Полоти грядки”, 56. “Кликати гори у куми”, 57. “Носити мід”, 58. “Перстенець”, 59. “Жеребця”, 60. “Пастора”, 61. “Рожі”, 62. “Пташка”, 63. “Листоноша”;

– “Забави, сполучені із жмуренем і бітем” (№№ 64–77): 64. “Бирки”, 65. “Чьубрик”, 66. “Млинець”, 67. “Жмурка”, 68. “Піжмурки”, 69. “Сорока”, 70. “Погана”, 71. “Грати бирки”, 72. “Сосокало”, 73. “Коса” (“лиса”), 74. “Галембеза”, 75. “Коваля”, 76. “Стільчик”, 77. “Кучі”;

– “Забави зручності” (№№ 78–95): 78. “Бука тягнуть”, 79. “Кота тягнуть”, 80. “Коня”, 81. “Мурашка”, 82. “Битє комина”, 83. “Медведя

бити”, 84. “На віблицю скачуть”, 85. “Сало тягнуть”, 86. “Яйце бити”, 87. “Булі красти”, 88. “Грошик тягнуть з води” (“керничка”), 89. “Здо-ймає губами грийцар”, 90. “Горівку пити”, 91. “Зв’язаний встане (з землі)”, 92. “Бараболі”, 93. “Два ножа на однім крейчарі танцюють”, 94. “Шила”, 95. “Вовки”;

– [Гри і забави] без опису (№№ 96–104): 96. “Олій бити”, 97. “Орди-нани”, 98. “Гарбуз”, 99. “Дурнішья”, 100. “Паницина”, 101. “Турня”, 102. “Шут” 103. “Изводитель”, 104. “Торз”.

До найбільш популярних ігор і забав, за З. Кузелею, належать “лубок” (понад 40 записів), “млин” (13), “гусака печи” (11), “огарчик” (9), “коса” (7), “перстенець” (7) та ін., проте близько 50-ти забав були відомі автору в одному описі.

Про стародавній народний звичай “Великодні кукли” розповів О. Левицький [46], а про походження дитячої гри в Україні під назвою “в городок” – Л. Падалка [55, с. 372]. Про ігровий обряд “Маланка” в Україні детально розповів на сторінках “Етнографического обозрения” Б. Яцимирський [86].

1916 рік

Федір Вовк у своїй підсумковій праці про українську етнографію “Етнографічні особливості українського народу” [11] ігровий елемент, як у громадському, так і родинному побуті, спеціально не обговорював, бо і не ставив такого завдання, хоча він простежується в його праці. Ігрову складову можна побачити і під час виробничих процесів, і під час різних обрядодій, особливо – в календарній обрядовості. Так, напередодні свята Юрія (23 квітня ст. ст.), яке належить, за Вовком, до сонячного культу, у деяких місцевостях людиність лагодить Лялю (най-кращу дівчину), прикрашає її, потім починає коловий танок, що йде у супроводі пісень. З цього дня активно, з повною силою відбуваються веснянки (чи гайвки), “що їх супроводять різнманітні гри, які мають дуже виразний весняний характер. Ці гри та пісні розглянемо в статті про українську народню словесність”, – писав Ф. Вовк [10, с. 185]. Значимо, що і ця праця, на жаль, не була опублікована Ф. Вовком, який планував вмістити її в подальших томах енциклопедії “Український народ в його минулому та сучасному”.

Сам термін “гра”, “грати” Ф. Вовк використовував вільно. У ньому “На Великдень, згідно з загальнопоширеним повір’ям, сонце *грає*, цеб-то, в час свого сходу, то здіймається то опускається за обрій; тому

багато є людей, особливо дітей, що дбають не проспати цієї хвилини” [10, с. 184]. Говорячи про пережитки у весільних обрядах, він припускає, що “...пережитки являють собою цілком припустне наподоблення того, що чинилось колись, у дуже давню епоху, на “*зрах*”, про що говорить літопис” [10, с. 227]. Взагалі календарні обряди у своїй праці Ф. Вовк висвітлив дуже скупю, згадавши окрім весняної обрядовості обрядовість купальську, де є весільний ігровий елемент: “...танцюють навколо ляльок-“купайл”” та плигають через розкладений близько вогонь; замість вогню кладуть часом купу кропиви. Одночасно, явна річ, співають ритуальних пісень, що мають також весільний характер. Геть частіше, однак, вже обмежуються тим, що розкладають вогонь та плигають через нього парами, – парубки та дівчата” [10, с. 185–186]. Від того, як стрибне пара, віщували, щасливе чи нещасливе буде їхнє спільне життя у майбутньому. Суто ігровим було і ворожіння на вінках із запаленими свічками, пущених водою. На час виходу “Етнографічних особливостей...” вже були відомі вище згадані праці З. Кузелі та В. Гнатюка про поховальні обряди та “про ігри при мерці”, хоча Ф. Вовк відзначив лише працю В. Гнатюка, назвавши її “чудовою” і звернув увагу на безпосередні ігри (“лопатки”, “грушки” тощо) [10, с. 208].

Ігрові веснянки та гагілки з Поділля і Холмщини зібрали й опублікували Л. Плосайкевич і Я. Сенчик у “Матеріалах до українсько-руської етнології” (розділ “Веснянки і гагілки”) [58, с. 100–108].

Таким чином, із початком ХХ ст. стосовно ігрової тематики та у питанні формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення намітився певний спад у накопиченні ігрових “відомостей”, хоча вони час від часу з’являлись на сторінках різних видань. Кількість опублікованих збірок ігор значно скоротилась. Ще 1890 р. М. Сумцов відзначав, що “детские игры многочисленны, но однообразны и малосодержательны. Одно время мифологи и историки надеялись найти в них ценные архаические черты, но надежда эта мало оправдалась” [74, с. 3]. Можливо, і це спричинилося до зменшення кількості “ігрових” публікацій. З іншого боку, традиційна культура поступово відходила, і об’єктивно її ареал звужувався, що відображалось і на процесі її вивчення.

Проте публікації описів ігор і розваг не припинялись і джерельна база вивчення традиційної ігрової культури українців розширювалась, хоча і не так активно, як у другій половині ХІХ ст. Опубліковані збірки

описів ігор доволі нечисленні (П. П., Л. Українка) і не є обширними. Окремі збірки ігор та розваг можна віднайти і в окремих етнографічних описах (В. Бабенко, В. Камінський).

Окремо відзначимо працю З. Кузелі про “ігри при мерці”, який проаналізував у ній джерельну базу цього явища на той час. Ця праця і донині є взірцевою про ігровий складник поховальної обрядовості українців.

Джерела та література

1. Абрамов И. По волынским захолустьям (Эскизы из дорожного альбома) / И. Абрамов // Живая старина. – 1906. – Вып. 2. – С. 155–196.

2. Абрамов И. Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда Черниговской губернии. (Этнографический очерк) / И. Абрамов // Живая старина. – Вып. 3–4. – С. 513–553 і окремих відбиток: СПб., 1905. – 41 с.

3. Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В. Бабенко. – Екатеринослав: Изд. Екатеринославского губернского земства к XIII Археологическому съезду, 1905. – IV+144 с.

4. Балов А. В. О характере и значении древних купальских обрядов и игрищ / А. В. Балов // Русский архив. – 1911. – № 9. – С. 5–52.

5. Беньковский. Девичий праздник св. Андрея / Беньковский // Во-
лынь. – 1902. – № 260.

6. Беньковский Ив. Стрелянье в кресты / Ив. Беньковский // Киевская старина. – 1902. – № 6. – С. 161–162.

6 а. Василенко В. Деревня и ее развлечения. (Очерки и наблюдения) / В. Василенко // Киевская старина. – 1904. – № 4. – С. 135–143.

7. Велькдень у крестьян на Волини (Этнографическая статья) // Во-
лынь. – 1902. – № 89.

8. Велькдень (Этнографическая справка) // Вестник юга. – 1902. –
№ 60.

9. Возняк М. Замітки М. Могильницького до видання Руської Правди Раковецького / М. Возняк // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 104. – Львів, 1911. – С. 176–180.

10. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хв. Вовк // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Пра-
га: Український громадський видавничий фонд, [1927]. – С. 34–214.

11. Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Ф. Волков / Под ред. Ф. Вол-
кова, М. Грушевского, М. Ковалевского и пр. – Пг., 1916. – С. 455–647.

12. Гнатюк В. Бойківське весіле в Мшанци (Старосамбірського повіту) / В. Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 10. – 1908. – С. 1–29.
13. Гнатюк В. Гаївки. Зібрав Володимир Гнатюк. Мелодії схопив О. Роздольський, списав Філ. Колеса / В. Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 12. – 1909. – С. 1–219, 250–267+1–91.
14. Гнатюк В. Забави при мерци / В. Гнатюк // Записки НТШ. – Т. 47. – 1902. – С. 112–118.
15. Г. Мр. [Грушевський Марко] Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. *Зібрав Мр. Г. Обробив др. Зенон Кузеля / Марко Грушевський // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 8. – 1906. – VIII+VI+220 с.; Т. 9. – 1907. – XXIII+ 144 с.*
16. Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
17. Г[рушевський] М[арко]. Дятячи забавки та гри усяки / Марко Грушевський // Киевская Старина. – 1904. – № 7–8. – С. 51–105 і окремі відбиток: К., 1904. – 55 с.
18. Данилов В. В. Из народной жизни в Малороссии. 1. Игрища. 2. Церковные рушники. 3. Упруги и дни / В. В. Данилов // Живая старина. – 1909. – Вып. 1. – С. 34–39.
19. Данковская Р. С. Свадебные обряды у малороссов Грайворонского уезда в 1870-х годах / Р. С. Данковская // Этнографическое Обзорение. – 1909. – Т. 81–82. – № 2–3. – С. 145–149.
20. Демченко Ив. Українське весілля. З голосами. Записав Ив. Демченко / Ив. Демченко. – Одесса, 1905. – 124 с.
21. Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині / М. Дикарев // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 6. – 1905. – С. 114–204.
22. Доманицкий В. Историко-этнографические мелочи из материалов З. Доленги-Ходаковского / В. Доманицкий // Киевская старина. – 1904. – № 9. – С. 86–89.
23. Доманицкий В. Народний календар у Ровенським повіті, Волинської губ. / В. Доманицкий // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 15. – 1912. – С. 62–89.
24. Доманицкий В. [Рецензия на]: Красильников Ф. С. Малороссия и малоруссы. (Географическо-этнографический очерк). – М., 1904. – 56 с. / В. Доманицкий // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 49–51 (Библ.).
25. Зеленин Дм. У оренбургских козаков / Дм. Зеленин // Этнографическое обозрение. – 1905. – Т. 67. – № 4. – С. 54–78.
26. Ивана Купайла. (Этнографическая заметка) // Волянь. – 1902. – № 136.

27. Ильинский Г. Из русской диалектологии. Великорусское корогод “хоровод” / Г. Ильинский // Живая старина. – 1907. – Вып. 1. – С. 39–42.
28. К. Великодні звичаї у давніх часах / К. // Ілюстрована Україна (Львів). – 1913. – № 8. – С. 5–6.
29. К. Л. Купальские обряды в Сквирском уезде / Л. К. // Киевская старина. – 1903. – № 6. – С. 163–166 (Изв. и зам.).
30. Казимир Е.П. I. Из свадебных и родинных обычаев Хотинского уезда, Бессарабской губернии. II. Из свадебных, родинных и похоронных обычаев Подольской губернии / Е. П. Казимир // Этнографическое обозрение. – 1907. – Т. 72–73. – №№ 1–2. – С. 200–208, 208–210.
31. Каминский В. Праздник Пасхи в селе Косарева, Дубенского уезда, Волынской губернии / В. Каминский // Киевская старина. – 1906. – № 3–4. – С. 299–320.
32. Каминский В. Этнографические материалы, записанные в с. Будках, Винницкого уезда / В. Каминский // Киевская старина. – 1904. – № 9. – С. 77–81 (Изв. и зам.).
33. Каминский В. Этнографическое изучение Волыни / В. Каминский // Записки Общества истории, филологии и права при имп. Варшавском университете. – 1912. – № 6. – С. 103–135.
34. Кміт Юр. Бойківське весіле в Гвізди (Турчанського пов.) / Юр. Кміт // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 10. – 1908. – С. 82–100.
35. Кміт Ю. Різдвяні свята у Бойків / Юр. Кміт // Неділя. – 1911. – Ч. 2. – С. 3–4.
36. Косач Л., Квитка К. Детские игры, песни и сказки. Ковельского, Луцкого и Новоград-Волынского уездов Волынской губ. (Дитячі гри, пісні й казки / Зібрала Косач Л., голос записав Квітка К.) / Л. Косач, К. Квитка. – К., 1903. – 37 с.
37. Кравченко В. Нариси. II. Діти / В. Кравченко // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Кн. 4. – С. 36–42.
38. Кравченко В. Свадьба в селе Курозванах (Острожского уезда) // Труды Общества исследователей Волыни. – Т. 1. – Житомир, 1902. – С. 118–250.
39. Кравченко В. Гр. Этнографические материалы, собранные В. Гр. Кравченко в Волынской и соседних с ней губерниях. С предисловием М. Гладкого / В. Гр. Кравченко // Труды Общества исследователей Волыни. – Т. 5. – Житомир, 1911. – XIV+148+80 с.; Т. 12. – Житомир, 1911. – С. V+(149–230)+(81–312); Том 5, розділ “И. Весілля; Т. 12, розділ “Весілля”.
40. Красильников Ф. С. Малороссия и малорусы. (Географическо-этнографический очерк) / Ф. С. Красильников. – М., 1904. – 56 с.

41. Кузеля З. Бойківське весіле в Лавочнім / З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 10. – 1908. – С. 121–150.
42. Кузеля Зенон. Посіжине і забави при мерци / Зенон Кузеля // Записки НТШ. – Т. 121. – Львів, 1914. – С. 173–224; Т. 122. – Львів, 1915. – С. 103–160.
43. Кузеля Зенон. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі / Зенон Кузеля // Етнографічний збірник. – Т. 31–32. – Львів, 1912. – С. 133–202.
44. Л. О. Из сельской церковной летописи / О. Л. // Киевская старина. – 1905. – № 3. – С. 222–223 (Изв. и зам.).
45. Левинський В. Бойківське весіле в Доброгостові (Дрогобицького повіта) / В. Левинський // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 10. – 1908. – С. 101–120.
46. Левицький О. Матеріали і замітки. Великодні “кукли”. (Старовинний народний звичай) / О. Левицький // Україна. – 1914. – № 1. – С. 84–86.
47. Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда: Этнографические очерки и материалы / В.А. Мошков // Этнографическое обозрение. – 1901. – № 1. – С. 1–135; № 2. – С. 1–44; № 4. – С. 1–80; 1902. – № 3. – С. 1–63; № 4. – С. 1–91.
48. Несторовский П. А. Бессарабские русины: Историко-этнографический очерк / П. А. Несторовский. – Варшава, 1905. – 174+II с.
49. Несторовский П. Материалы по этнографии бессарабских русинов / П. Несторовский // Киевская Старина. – 1905. – № 10. – С. 73–125.
50. Онищук А. І. Народний календар у Зелениці. Звичаї і вірування прив'язані до поодиноких днів у році. II. Останки первісної культури у Гуцулів. III. З народного життя Гуцулів (родини і хрестини; рекручина; як Гуцули правують ся; баї і ворожіння Анд. Шумляка й ин.) / А. І. Онищук // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 15. – 1912. – С. 1–61, 90–158, 159–177.
51. Описание святок на Украине // Новое дело. – 1902. – № 52.
52. П. П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ. / П. П. // Киевская старина. – 1902. – № 9. – С. 401–407.
53. П. П. “Парубоцькы громады” в г. Маяках, Херсонской губ. / П. П. // Киевская старина. – 1901. – № 7–8. – С. 19–20 (Изв. и зам.).
54. П. П. П. Еще несколько слов о “парубоцких громадах” (атаманствах) г. Маяк, Херсонской губ. / П. П. П. // Киевская старина. – 1901. – № 12. – С. 156–158 (Изв. и зам.).
55. Падалка Л. В. Происхождение и значение имени “Русь” / Л. В. Падалка // Труды Пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде. – М., 1914. – Т. 1. – С. 357–382.

56. Пачовський Михайло. Похоронний обряд на Русі // Справоздане гімн. акад. у Львові за 1902/3 / Михайло Пачовський. – Львів, 1903. – С. 3–32 і окремих відбиток: Львів, 1903. – 32 с.
57. Перетц В. К истории польского и русского народного театра. XIII–XIV / В. Перетц // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – 1907. – Т. 12. – Кн. 4.
58. Плосайкевич Л., Сенчик Я. Мелодії до українських народних пісень з Поділля і Холмщини зібрані Л. Плосайкевичем і Я. Сенчиком під редакцією Станіслава Людкевича з передмовою Філарета Колесси / Л. Плосайкевич, Я. Сенчик // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 16. – 1916. – XVII+108 с.
59. Попов Ив. Малороссия и малороссы / Ив. Попов. – М., 1905. – С. 34–43.
60. Праздник пасхи у крестьян // Волянъ. – 1905. – № 23.
61. Празднование пасхи в деревне // Киевская газета. – 1902. – № 104.
62. Программа для собирания коллекций детских игрушек и материалов по детским играм и забавам // Киевская старина. – 1901. – № 7–8. – С. 13–15 (Изв. и зам.).
63. Резанов Е. И. Материалы по этнографии Курской губернии / Е. И. Резанов // Труды Курской архивной комиссии. – 1911. – Вып. 1. – С. 172–249.
64. Рклицкий С. Борьба духовной власти с культом русалок и Купала на Украине в конце XVIII века / С. Рклицкий // Украинская жизнь. – 1913. – № 5. – С. 94.
65. Романов Е. Материалы по этнографии Гродненской губернии / Е. Романов. – Вып. 1. – Вильна, 1911. – II+237 с.; Вып. 2. – Вильна, 1912. – VIII+396 с.
66. Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под общ. рук. П. П. Семенова и В. И. Ламанского. – Т. 7: Малороссия. – СПб., 1903. – IX+518 с.
67. Русова С. Про дитячі цяцьки / С. Русова // Світло. – 1911. – Кн. 9. – С. 56–60.
68. Святки в Малороссии // Полтавские епархиальные ведомости. – 1902. – № 3.
69. Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии / А. И. Соболевский // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – Т. 88. – 1910. – С. 258–274.
70. Старков В. Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення / В. Старков // Концепції культури в історії української гуманітарної думки XIX–XX ст. / Під ред. І. М. Юджіна. – К., 2007. – С. 95–105.

71. Стешенко І. Історія української драми / І. Стешенко // Україна. – 1907. – № 1. – С. 56–80; № 2. – С. 147–182; № 3. – С. 332–361; № 4. – С. 14–40; № 5. – С. 152–171; № 6. – С. 269–285; № 7–8. – С. 101–143.
72. Сумцов Н. Велькдень / Н. Сумцов // Южный край. – 1911. – № 10263.
73. Сумцов Н. Велькдень / Н. Сумцов // Сніп. – 1911. – № 13.
74. Сумцов Н. Ф. Предисловие 1 / Н. Ф. Сумцов // Игры крестьянских детей в Купянском уезде / Собрал П. Иванов. – Харьков, 1890 (1889). – С. 3.
75. Українка Леся. Дитячі гри, пісні й казки / Українка Леся // Українка Леся: Зіб. творів: У 12 т. – Т. 9: Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 99–121.
76. Украински запъсы Порфирия Мартиновича (этнографа) // Киевская старина. – 1904. – № 11. – С. 249–251.
77. Харламов М. А. Свадебные обряды и песни гор. Ейска / М. А. Харламов // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Вып. 36. – Тифлис, 1906. – С. 35–71.
78. Церковно-историческое и статистическое описание церкви и прихода в с. Середняках, Гадячского уезда // Полтавские епархиальные ведомости. – 1906. – № № 7–10.
79. Щероцкий В. Народныя игры при покойниках / В. Щероцкий // Православная Подолия. – 1908. – Ч. 36. – С. 757–761.
80. Ш[ироцький К.] Різдвяні свята в деяких пам'ятках староруського мистецтва / К. Широцький // Рада. – 1912. – № 4.
81. Щ. Д. Козак Мамай (народня картинка) / Д. Щ. // Сяйво. – 1913. – Ч. 10–12. – С. 251–258.
82. Щурат В. Глагілки і риндзівки / В. Щурат // Діло. – 1910. – Ч. 95.
83. Щурат В. Свято молодіжи / В. Щурат // Діло. – 1907. – № 268.
84. Этнографическая экскурсия в с. Мартыновичи, Киевской губ., Радомысльского уезда // Живая Старина. – Вып. 1. – С. 8–9.
85. Яблоновский Вол. Весилля в с. Отаках. (Этнографичный нарыс) / Н. Сумцов / Вол. Яблоновский // Киевская старина. – 1905. – № 5. – С. 205–227.
86. Яцимирский Б. М. “Маланка”, как вид святочного обрядового ряжения (в Галиции, на Подолии и в других местах Малороссии и Бессарабии) / Б. М. Яцимирский // Этнографическое обозрение. – 1914. – Т. 101–102. – № 1–2. – С. 46–77 і окремих відбиток: М., 1914. – 32 с.
87. Ящуржинський Хр. Причинки до пізнання культу предків на Україні / Хр. Ящуржинський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1912. – Т. 109. – С. 5–9.

88. Яшуржинський Хр. / Хр. Яшуржинський // Сяйво. – 1913. – С. 237–239.
89. Яшуржинський Хр. Щедрий вечір. (Етнографічний нарис) / Хр. Яшуржинський // Сяйво. – 1913. – Чч. 10, 11, 12.
90. Gustawicz B. Kilka szczegółów ludoznawczych z powiatu bobreckiego. Zebrał prof. Br. Gustawicz / B. Gustawicz. – // 1902. – T. 7. – S. 378–392.
91. Gustawicz B. O ludzie Poddukłańskim w ogólności, a Iwoniczanach w szczególności. Część wtóra / B. Gustawicz // Lud. – 1901. – T. 7. – S. 43–54, 128–146, 241–256.
92. Hnatjuk Vol. Die Brautkammer. Eine Epizode aus den ukrainischen Hochzeitsbräuchen / Vol. Hnatjuk // *Ανθροποφυτεα*: Jahrbücher für folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklungsgeschichte der geschlechtlichen Moral. – 1909. – T. 6. – S. 113–149.
93. Kaindl R. Das Osterfest in der Bukowina / R. Kaindl // Beilage zur Allgemeinen Zeitung (München). – 1901. – № 79.
94. Kaindl R. Russische Hochzeitsgebräuche in der Bukowina / R. Kaindl // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde (Berlin). – 1901. – S. 158–169, 280–286.
95. Kosiński W. Jajko w trumnie / W. Kosiński // Lud. – 1909. – T. 15. – Zesz. 4. – S. 356.
96. Kosiński Wł. Materiały etnograficzne zebrane w różnych okolicach Galicyj zachodniej przez d-ra Władysława Kosińskiego / Wł. Kosiński // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – T. 7. – II. Dział etnograficzny. – Krakow, 1904. – S. 1–86. (Rozdział III. Dzieci).
97. Matusiak S. Sobótka / S. Matusiak // Lud. – T. 13. – Zesz. I. – S. 1–20; Zesz. II. – S. 87–97.
98. Piotrowski M. Szopka ukraińska / M. Piotrowski // Ziemia. – T. II. – Warszawa, 1911. – S. 630–631.
99. Piotrowski W. I. Kult wrózek s znachorek na Ukraine. II. Dwa zwyczaje ukraińskie (Wigilja św. Andreja i św. Katarzyny w pow. Kaniowskim). III. Wigilja Nowego Roku na Ukrainie / M. Piotrowski // Ziemia. – 1913. – № 4. – S. 542–546, 559–561, 794–795, 841–842.
100. Piotrowski W. Przez Kaniowszczyznę / M. Piotrowski // Ziemia. – 1913. – № 4. – S. 167.
- 100 a. Piotrowski W. Obrzęd pogrzebowy na Ukrainie / M. Piotrowski // Ziemia. – 1913. – № 4. – S. 220–221.
101. Schnajder J. Lud peczeniżyński. Szkic etnograficzny / J. Schnajder // Lud. – 1906. – T. 12. – Zesz. 4. – S. 277–308; 1907. – T. 13. – Zesz. 1. – S. 21–33; Zesz. 2. – S. 98–117; Zesz. 3. – S. 202–215.
102. Siewiński A. Legenda o zamczku w Bełzie / A. Siewiński // Lud. – 1902. – S. 171–172.

Валерій Старков (*Київ, Україна*). **Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: початок ХХ ст.**

У статті розглядається період початку ХХ ст. формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України.

Ключові слова: гра, традиційна ігрова культура, джерельна база.

Валерий Старков (*Киев, Украина*). **Формирование источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины: начало ХХ ст.**

В статье рассматривается период начала ХХ ст. формирования источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины.

Ключевые слова: игра, традиционная игровая культура, источниковедческая база.

Valerii Starkov (*Kyiv, Ukraine*) **The Sources of Study of the Ukrainian Population Traditional Play Culture (1901–1916)**

The sources of study of the Ukrainian population traditional play culture (the period 1901–1916) are considered in this article.

Key words: play (game), traditional play culture, source base.

Павло УСЕНКО

(Київ, Україна)

УДК 94(427): 355.322 “1914”

Ескалація Першої світової війни на Чорному морі: превентивні акції 1914 р.

Утягнення Чорного моря в непевну орбіту Великої війни 1914–1918 рр. підспудно визрівало від літа 1914 р., адже 20 липня (2 серпня), напередодні публічного декларування нейтралітету Османської імперії, великий візир Саїд Халім на протоці Босфор підписав таємну конвенцію про дружбу та співпрацю з Німеччиною, морське відомство якої, очолене грос-адміралом Альфредом фон Тірпіцем, негайно санкціонувало термінову передислокацію з Італії до Стамбула (Константинополя) Середземноморської дивізії кораблів під орудою контр-адмірала Вільгельма Сушона [5, 111–118]. На думку міністра закордонних справ Російської імперії Сергія Сазонова, персонально інспірував авантюрну колізію повноважний представник Берліна при Оттоманській Порті барон Ганс фон Вангенгейм [17, 277–279].

В. Сушон без вагань наказав лінійному крейсеру “Goeben” і легкому крейсерові “Breslau” прослизнути у Дарданелли, злавірувавши із застосуванням сили. Вишколені екіпажі успішно впорались із завданням: з боєм оминули англійські перепони (французькі zostалися не при ділі). Незабаром досягши етапної мети, привітане господарями протоки чужинське з’єднання отримало блискучу перспективу контролю за Чорним морем. Обидва могутніх судна були за угодою фіктивно куплені скарбом султана Мегмеда V з перейменуванням на “Jawuz Sultan Selim” (став флагманом) і “Midilli” 3 (16 серпня вони прикметно оздобилися символікою з півмісяцем [4, 329]. Енергійний виконавець оборудки Сушон зріс у ранзі до віце-адмірала й обійняв посаду командувача місцевих ВМС [7, 580]. На кожний узятий під нагляд борт він зарахував із лави прибульців цілу когорту капітанів, машиністів, зброярів, кваліфікованих матросів і кочегарів першої статті [21, 56].

З Центральної Європи інтенсифікувалося залізничне постачання Стамбула грошима, гарматами, снарядами, гвинтівками, набоями, мінами. З пруського міста Вільгемсгарден, де квартирувало управління кайзерівського Північного флоту, “на доповнення” своєї військової місії ешелонами приїхали сотні досвідчених командирів, далекомірників, брендвахмістрів, сигнальників, пушкарів тощо. Німеччина сюди передала 7 великих пароплавів, укомплектованих фахівцями [10, 337–338]. Гостро контрверсійним кроком щодо Антанти раптово замкнулися Дарданелли – задля перерізання второваних транспортних артерій із чорноморського басейну, 13 (26) вересня експортні потоки звідти зупинились у бухті Золотий Ріг. Згодом транзитне скупчення подорожніх комерсантів вимушено попленталося назад [11, 28].

Із вересня розпочалися регулярні навчання босфорських плавальних засобів по Чорному морю. 12 (25) жовтня Сушон (Сушон-паша), збагатившись мандатом учиняти на власний розсуд “за найвищою султановою волею”, залюбки взявся втілювати те, що було чітко сформульовано імперативним реченням османського військового міністра Енвер-паші: “Знайдіть російський флот і без оголошення війни атакуйте його...”. 14 (27) жовтня начебто на тренування вишикувалася майже вся німецько-турецька армада. З неї оперативна група, куди були залучені “Jawuz Sultan Selim” (із Сушоном на облавку), мінний загороджувач (мінзаг) “Nilufer” та ескадрені міноносці (есмінці) “Samsun” і “Taschos”, зненацька вирушила на Севастополь, крейсер “Hamidieh” обрав курс на Феодосію, “Midilli” та торпедний човен “Berk-i-Satvet” націлилися на Керченську протоку й Новоросійськ, а есмінці “Gaireti-Vatanije” та “Muavenet-i-Millije” із мінзагом “Samsun” – на Одесу [9, 63–73]. Спільним напуттям піднісся сигнал: “Зробіть усе, на що здатні; від цього залежить майбутнє Туреччини” [21, 58].

Агент російського посольства у Стамбулі капітан першого рангу Олександр Щеглов без зволікань розсекретив наближення імовірної загрози [22, 13–14], тож не бракувало можливостей для відсічі. 15 (28) жовтня дані з рейсових суден “Королева Ольга” та “Великий князь Александр Михайлович” підтвердили слушність прогнозу згущення симптомів звади, однак докладно поінформовані командувач Чорноморського флоту адмірал Андрій Ебергард і начальник його штабу контр-адмірал Костянтин Плансон, за химерною реакцією неадекватно збайдужівши, змарнували шанс покарати напасників: хоча фронтами, розгорнутими не надто віддаленим суходолом, уже майже

три місяці точилися баталії з Німеччиною й Австро-Угорщиною, флотське керівництво спиралося на інструкції уникнення дочасних сутичок з репрезентантами формально позаблокової держави-сусідки, заплющувало очі на відверту фальш її афішованого статусу. Вочевидь, сенс екстраординарної поведінки корінився в жагучому прагненні сплести міцні тенета вірогідному супротивникові за передбачуваної оказії мудрованого ввергнення його у вир фінальних змагань за Константинополь і вабливі “чорноморські протоки”. Схоже, кортіло довгожданого застосування намічених у цьому дусі планів реалізації “віковічної мрії”, підігрітої відповідною директивою уряду: “Сам по собі вихід “Гібена” в Чорне море не означає розриву, й заходи проти нього тепер виправдані тільки за абсолютної впевненості в успіхові. З загальної політичної точки зору, яку поділяють Франція і Англія, вельми важливо, щоби війну з Туреччиною, коли б вона зробилася невідворотною, викликала сама Туреччина” [20, 33].

Ввечері 15 (28) жовтня у Севастопольському порту, який функціонував із головним командиром віце-адміралом Миколою Маньковським, розташувалися лінійні кораблі (лінкори) “Евстафій”, “Иоанн Златоуст”, “Пантелеймон”, “Ростислав”, “Три Святителя”, “Георгий Победоносец”, “Синоп”, крейсери “Кагул”, “Память Меркурия”, “Алмаз”, підводні човни “Лосось”, “Судак”, “Карась”, “Карп”, п’ять есмінців і чотири мінні загороджувачі. В Євпаторії отаборилися дев’ять есмінців і чотири міноносці, в Одесі – два канонерських човни (канчовни) та загороджувач, в Очакові – ще один мінзаг. В акваторії Західного Криму чатував дивізіон під брейд-вмпелом капітана першого рангу князя Володимира Трубецького, мінзаг “Прут” (трансформація цивільного пароплава “Москва”) із 750-мінним запасом там дисципліновано чекав, по суті, на поталу: недолуго відправлений до Ялти за стрілецьким батальйоном, з траси не менш безтолково завернутий назад і проти ночі необачно пригальмований у морі, щоби завидна дістатися Севастополя [12, 41–42].

Варто додати, що чорноморці неабияк переймалися ситуацією на Дунаї, де австро-угорській флотилії протистояла кермована капітаном 1-го рангу флігель-ад’ютантом Михайлом Вєсьолькіним Експедиція особливого призначення, яка в оперті на одеську базу забезпечувала опіку сербської армії. На першій стадії війни за цим напрямком підключалися добровольці під демоном старшого лейтенанта Василя Григоренка. 30 серпня (12 вересня) загін старшого лейтенанта Юрія

Волковицького зі 106-ти матросів Чорноморського флоту, поламавши шлюз на каналі Боссут, приглушив у Залізних воротах (звужена ділянка між Карпатами та Балканами) водні контакти країн Центрального альянсу. Спеціальна диверсійна група мала берегові батареї, пароплав “Тирасполь” (з 47-міліметровими гарматами, 5-ствольними “37-міліметровками” та зенітним кулеметом), моторні катери “Кинжал” і “Сабля”. Внаслідок низки неординарних акцій уночі 10 (23) жовтня в улаштованій пастці вибухнув австро-угорський річковий флагман – монітор “Temesh”, тієї ж доби до Сербії благополучно прибув експедиційний караван, споряджений 1 (14) жовтня у Рені [4, 358–360].

16 (29) жовтня спритні задираки з Босфору насамперед примчали під Одесу – південний фасад Російської імперії, осереддя непересічної промислової потуги і курортну перлину з рекордними параметрами товарообігу. Для заощадження палива “Gairet-i-Vatanije” та “Muavenet-i-Millije” збирався потягти вугільний транспорт “Irmingard”. Але, оскільки причеплення загальмувало інвазію, її призвідник корветенкапітан Мадлунг, командувач флотилії (недавній старший офіцер крейсера “Goeben”), дозволив підопічним звичний руховий режим без супряги (спокій маневрування у зоні походу гарантував “Jawuz Sultan Selim”).

Ніхто не напружив північно-західної оборони Чорного моря. Не стривожився функціонуючий в ній саме на скрутну годину регіональний загін із причалених в одеській гавані канчовнів “Донец” і “Кубанец” та мінного загороджувача – “Бештау” й об’якореного в Очакові мінзага “Дунай”. Ліхтарі безжурно демаскували у “Чорноморській Пальмірі” хвилерізи, моли, брекватер – дамбу, приладжену для сторожі. О 3-й годині 25 хвилин “Донец”, припнутий за брекватером, стривожився запізно: від першого ж пострілу 450-міліметрового торпедного апарату “Gairet-i-Vatanije” він стрімко потонув, на ньому загинули 12 моряків, 14 зазнали поранень [12, 55–62]. Допомогати заскоченим лихом соратникам кинулися сусіди. Підручною шлюпкою тричі героїськи метнувся охоронець Добровільного флоту Бережний, врятувавши 18-ох осіб із затонулого судна [16, 110]. Сміливець заслужив медаль “За спасение погибавших” [13, 98].

Командувач напівфлотилії диверсантів капітан-лейтенант Фірле для “Muavenet-i-Millije” вирізав мішенню “Кубанец”, але сталася халепа: під корпус непроханого візитера шпарко скочив портовий катер, навання вишукуючи шлях до виру ексцесів, чим утруднив полювання

на канонерку, в котрій невгаразд заклонило зорієнтовану на учасників нашестя 152-міліметрову гармату, а двоє людей із залогі покалічилися. Приглушивши гранатами тих, із ким зіткнулися (одного з катерників було вбито, двох – поранено) та знищивши вугільну баржу обік “Бештау” (тут запропали двоє), німецько-турецькі агресори поширили разючий вогонь по цукроварні Пересипу, нафтоналивному резервуару, трамвайній станції, портових приміщеннях, пароплавах “Витязь”, “Вампоа”, “Португаль”, “Оксус” [12, 57–62]. За суміжним накресленням 28 мін обік заглибив мінзаг “Samsun” [9, 85–86].

О 4-й годині 15 хвилин Російське товариство пароплавання і торгівлі зателеграфувало: “Турецький міноносець підірвав “Донец”, ходить одеським портом і підриває судна” [12, 42]. Аж тоді, коли, завершивши основну фазу нападу, “Gai-ret-i-Vatanije” та “Muavenet-i-Millije” фактично безкарно ретирувалися з Одеської затоки (навздогін їм трохи подошкуляля відлагоджена-таки шестидюймовка дивом збереженої канонерки), чорноморське начальство констатувало, що “війна з Туреччиною почалась” [18, 40–41], причім абсурдно не ознайомило з належним оповіщенням флот і Севастополь, при чийй фортеці мережевий електрифікований “щит”, знеструмлений в очікуванні “Прута”, не вмикався [12, 42–43].

В імлі “Jawuz Sultan Selim” зігнурував стаціонарні севастопольські цитаделі, котрі не дуже влучно, проте організовано озвались о 6-й годині 33 хвилини канонадою. Випущені по крейсєру 360 снарядів досягли відчутного ефекту, ушкодивши один з його парових казанів [9, 80–81]. Натомість Сушон 59-ма снарядами (47 – калібру 280 мм, 12 – півторастаміліметрових) шквально побомбардував Корабельну слобідку, укріплення та залізницю, влучивши по 16-ій батареї та Морському госпіталю, де загинули відповідно шестєро солдатів і двоє матросів, а поранено було два десятка осіб. Навздогін кривдникові для годиться тричі бабахнув “Георгий Победоносец” [4, 338].

Прийняла патрульне хрещення чорноморська авіація (завідувач – випускник севастопольської офіцерської школи пілотів лейтенант Іван Стаховський). Першим о тій порі на розвідку полетів аероплан мічмана Бориса Светухіна, за ним – літальні апарати лейтенантів Олександра Тюфяєва, Вікторина Качинського, Євгена Коведяєва, Віктора Утгофа, мічманів Миколи Рагозіна, Бориса Миклашевського, Георгія Корниловича, Костянтина Ломанова, Раймонда Ессєна, кондуктора Олександра Чорного. Повітряні спостережники хоробро назирали за османським флагманом [3, 38].

“Jawuz Sultan Selim,” відступивши, зустрів ведені князем Трубецьким ескадрені міноносці “Лейтенант Пуцин”, “Живучий”, “Жаркий” і залпом “150-міліметровок” завдав лідеру цієї трійки проботи з дистанції понад 10 км. Після 7-ї години ранку пошарпаний “Лейтенант Пуцин” вишмигнув до Севастополя із більш як десятком поранених моряків, а сімох утратив [12, 47–48].

Власне, дозорці нічим не зарадили неквапливому “Пруту”, котрий, одрейднувши від мису Фіолент, трапився нападникам. Після нерівного герцю із лінійним крейсером мінзаг, практично беззахисний зі своїми дрібними 47-міліметровими гарматами та кулеметом, опустився на дно нескореним: його команда “з великим шиком” (як зафіксував самовидець-німець) піднісши на щоглах бойові прапори [19, 59], відкрила кінгстони та решту клапанів, одраїла ілюмінатори, водонепроникні перегородки, горловини. 75 членів екіпажу з контуженим командиром капітаном другого рангу Георгієм Биковим опинились у полоні, судновий священик ієромонах Антоній (у миру – Василь Смирнов), лейтенант Олександр Рогуський (Рагузький), мічман Костянтин Смирнов, боцман Калюжний і ще 25 “нижніх чинів” загинули, а частина “прутівців”, дружно повеслувавши на двох шлюпках, прихистилася “Судаком” і посильним судном “Колхида”. О. Рогуський, який ціною власного життя не дозволив займанцям захопити загороджувач, посмертно був удостоєний ордена святого Георгія 4-го ступеня [1, 187–189].

Принагідно “Jawuz Sultan Selim”, хоча формально ще був поза війною, заволодив “призом” – пароплавом “Ида”, вирядженим із Маріуполя. “Nilufer” занурив 60 мін перед Севастополем і артилерією спопелив поштовика “Великий князь Александр Михайлович”, забравши його пасажирів і багаж із 14-ма мішками відправлень. “Berk-i-Satvet” і “Midilli” гарматами поруйнували Новоросійськ і низку суден у ньому [18, 41–43]. Окрім того, “Midilli” виставив 60 мін біля Керченської протоки, й невдовзі на них наразилися пароплави “Ялта” та “Казбек” (перший був товарно-пасажирським, другий – вантажним).

Галантністю вирізнявся “Hamidieh”: о пів на сьому ранку виділені з нього османський та німецький парламентарі запропонували феодосійцям тікати з їхнього міста, приреченого на неминучий обстріл. Між 9-ю й 10-ю годинами корабель спрямував півтори сотні жаских “гостинців” по порту, вокзалу, залізничному депо, водогінній вежі, сховищах, коморах. Постраждало двоцголове судно “Вперед” Азовсько-Чорноморського пароплавного товариства (снаряд розірвався під пра-

вим бортом). Затим зманеврувавши, турецький крейсер ліквідував вітрильник “Св. Николай” та пароплав “Шура”, чийх моряків полонив [8, 53–55].

У Севастополі з його 35-тисячним гарнізоном було запроваджено стан облоги і верховна влада сконцентрувалась у Ебергарда та коменданта фортеці генерал-лейтенанта Аркадія Ананьєва, в розпорядженні котрого, крім піхоти, було 7 пересувних батарей, два ескадрони кінноти та невеличкий авіазагін. Через кілька годин після ганебної наруги на пошук безперешкодно зниклих інтервентів адмірал демонстративно кинув ескадру (5 лінкорів, крейсери і міну бригаду), та без глузду з нею промандрував три дні. У той період мінзаги “Бештау” і “Дунай” рихтували додаткові заслони попід Одесою, переоснащені на загороджувачі пароплави “Великий князь Константин”, “Цесаревич Георгий”, “Великая княгиня Ксения” та “Великий князь Алексей” рясно “засівали” нові мінні поля перед Севастопольською бухтою [4, 342].

Закцентувавши 17 (30) жовтня “casus belli”, дипломати Росії, Франції та Великої Британії вимагали від Порти “визначитися між розривом із Потрійною Антантою і висилкою німецьких морської та військової місії”, але навіть рішучий ультиматум не остудив гарячі голови охочих загрузнути у мілітарній веремії. Ввечері 18 (31) жовтня російський посол Михайло Гірс залишив Стамбул. Британське адміралтейство під морським міністром Вінстоном Черчіллем імпульсивно зініціювало: “Негайно розпочати воєнні дії проти Туреччини” [2, 237].

Царська армія, подолавши (так би мовити, асиметрично) кордон на Кавказі, швидко опанувала чималим простором, у тому числі фортецею Баязет (Баязид, Догубаязит) на Вірменському нагір’ї. 20 жовтня (2 листопада) Микола II видав грізний маніфест, урочисто вмотивувавши стимульовану експансію утилітарною метою бажаного розпалення конфлікту: “... Ми непохитно віримо, що нинішнє нерозсудливе втручання Туреччини у воєнні дії лише прискорить фатальний для неї перебіг подій і відкріє Росії шлях до розв’язання заповіданих їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря” [14, 1].

Перед Чорноморським флотом, чисельність якого у другій половині 1914 р. подвоїлася переважно завдяки масовому призову запасних і сягнула 40 тисяч, актуалізувалися пекучі тактичні питання. Активно спонукалось тіснити ворога морем, паралізувати його стоянки, повсюдно унеможлилювати вихватки на кшталт отих, що скоїлися 16 (29) жовтня.

Стратегічна вісь намітилася 23 жовтня (5 листопада): модерні есмінці “Беспокойный”, “Гневный”, “Дерзкий” та “Пронзительный” уклали приблизно дві сотні мін перед Босфором [4, 343–344]. Безпрецедентна акція стала підвалиною зіпсування сполуки між Стамбулом і південночорноморськими містами та селищами, засадою у створенні умов, тяжких для прианатолійського судноводіння. Ускладнились і проблеми з турецьким пильнуванням у цілому тамтешнього узбережжя Малої Азії, що наступного дня продемонстрував Чорноморський флот: застрашило побивши вузловий для Вугільного району пункт Зонгулдак, постинав два буксири та п’ять пароплавів (в основному з військовим реманентом) [6, 35–36]. У свою чергу, “Midilli” 25 жовтня (7 листопада) потрошив місто-порт Поті в Закавказзі [4, 345].

29–30 жовтня (11–12 листопада) султан проголосив війну Росії і джихад – “священну війну проти невірних”, затим – процедурно викликав на прою конкретно Францію й Англію [15, 388]. Відтоді Османська імперія воювала де-юре, що у підсумку спричинило істотні жертви, її поразку та повалення монархії з уфундуванням Турецької республіки. Масштабне роздмухання цивілізаційного катаклізму системно впливало й на суспільний лад прилеглих теренів (поміж них – українських).

Джерела та література

1. Алтабаева Е. Б., Коваленко В. В. На рубеже эпох. – Севастополь, 2002.
2. Больных А. Морские битвы Первой мировой: Трагедия ошибок. – М., 2002.
3. Герасимов В. Л. Авиация флота Черного моря // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 8.
4. Гречанюк Н. М., Ляхович А. А., Шломин В. С. Действия русского флота на Черном море (1914–1917) // Флот в первой мировой войне. – Т. 1. – М., 1964.
5. Дроговоз И. Г. Турецкий марш: Турция в огне сражений. – Минск, 2007.
6. Заблоцкий В. П., Левицкий В. А. Первые “новики” Черноморского флота // Морская кампания. – 2008. – № 8.
7. Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне. – М., 2003.
8. Кузнецов В. Ф. От первых кораблей до советских теплоходов. – Ростов-на-Дону, 1946.
9. Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – Санкт-Петербург, 2004.

10. Миллер А. Ф. Вступление Турции в первую мировую войну // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – Т. 3. – М., 1946.
11. Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. – М., 2004.
12. Новиков Н. В. Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – Ленинград, 1927.
13. Олійників О. С. Сторінки історії українського військово-морського флоту. – Одеса, 2004.
14. Официальный отдел // Морской сборник. – 1914. – № 11.
15. [Панченкова М. Т.] Восточный вопрос в период первой мировой войны // Восточный вопрос во внешней политике России: Конец XVIII – начало XX в. – М., 1978.
16. Под флагом Родины. – Одесса, 1967.
17. Сазонов С. М. Воспоминания. – Париж, 1927.
18. Санеев С. А. Обстрел Новороссийска германо-турецкими крейсерами в 1914 году // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 1.
19. Т. Походы “Гибена” и “Бреслау” // Морской сборник. – 1916. – № 10.
20. Царская Россия в мировой войне. – Т. 1. – Ленинград, 1925.
21. Шведе Е. Е. Боевые действия турецких миноносцев на Черном море в первые месяцы мировой войны // Морской сборник. – 1922. – № 10.
22. Щеглов А. Н. Причина легкомыслия и неудач // Часовой. – 1930. – № 35.

Павло Усенко (*Київ, Україна*) **Ескалація Першої світової війни на Чорному морі: превентивні акції 1914 р.**

Розвідка висвітлює процес збройного протиборства на Чорному морі 1914 р. до офіційного оголошення війни Османською імперією.

Ключові слова: флот, Стамбул, Одеса, Севастополь.

Павел Усенко (*Киев, Украина*) **Эскалация Первой мировой войны на Черном море: превентивные акции 1914 г.**

Исследование освещает процесс вооруженного противоборства на Черном море в 1914 г. до официального объявления войны Османской империей.

Ключевые слова: флот, Стамбул, Одесса, Севастополь.

Paul Usenko (*Kyiv, Ukraine*) **Escalation of the First World War on the Black Sea: Preventive Action in 1914**

The research is showing the course of armed conflict on the Black Sea at the 1914 before the Ottoman war official declaration.

Key words: navy, Istanbul, Odessa, Sevastopol.

Михайло КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

УДК: 94(477.54) “1917”

**Зайняття Харкова радянськими
загонами (грудень 1917 р.)**

Наприкінці 1917 р. в Харкові панувала атмосфера політичної невідзначеності. Місто та губернія за III Універсалом Центральної Ради належали до Української Народної Республіки. Губернським комісаром був український есер О. Попов, а його помічником – український соціал-демократ С. Тимошенко [32, с. 121]. Налякана петроградськими подіями харківська міська дума підтримала “приєднання м. Харкова до Української демократичної республіки як складової частини Російської демократичної республіки на основі прийнятих Центральною Радою положень” [27, арк. 7]. Незважаючи на це, більшість місцевих діячів вважали Харків невід’ємною частиною Росії.

Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів спершу відмовилась визнати Раднарком. Але під тиском місцевих більшовиків Раду невдовзі було переобрано. 23 листопада Рада робітничих і солдатських депутатів нового складу на своєму пленарному засіданні переважною більшістю голосів підтримала Раднарком і висловила за передачу влади Радам. Керівництво різними сферами міського життя відразу ж перейшло до Ради робітничих і солдатських депутатів. Військово-революційний комітет при виконкомові Ради робітничих і солдатських депутатів, що став органом найвищої влади в Харкові, фактично не підлягав урядові УНР. Очолював ВРК відомий революціонер, голова обласного комітету РСДРП(б) Артем (Ф. Сергєєв), а його найближчим помічником став начальник центрального штабу харківської Червоної гвардії, лівий есер М. Рухимович [31, арк. 43–44; 7, с. 150–151].

У Харкові чимало місцевих українських соціал-демократів і есерів підтримували радянські гасла. Тож відносини харківських більшовиків з представниками українських партій були доволі дружніми, поки

2 грудня Артем не виступив на засіданні Ради з гострою промовою проти Центральної Ради, яку він назвав “опорою для контрреволюційних сил” [7, с. 178–179]. Частина українських соціалістів підтримала заяву більшовиків. 7 грудня харківська Рада робітничих і солдатських депутатів визнала єдиною владою в країні Раднарком і ухвалила, що Центральна Рада у нинішньому складі не заслуговує довіри “трудящих робітничих і селянських мас” [1, с. 14 – 15; 7, с. 188 – 189]. Було також висловлено протест проти анексії урядом УНР Харкова і частини Донбасу.

Представники української влади докладали всіх зусиль, щоб залагодити політичні розбіжності мирним шляхом. Начальник залоги, прапорщик М. Чеботарів (український соціал-демократ), використовував свій авторитет члена Центральної Ради й Ради робітничих і солдатських депутатів, щоб не допустити збройної конфронтації. Інший впливовий діяч харківської організації УСДРП і член Центральної Ради М. Петренко також намагався запобігти ескалації конфлікту. Один з харківських більшовиків згадував: “На багатьох нарадах представник Центральної Ради Петренко зовсім недвозначно заявляв: «Якщо ми, українці, з вами, більшовиками, про владу не договоримося, то доведеться говорити зброєю»” [14, с. 195].

Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів продовжувала співпрацювати з українськими національними організаціями в царині боротьби з “контрреволюцією”. На початку грудня 1917 р. на підступах до Харкова з’явилися ударні батальйони, що прямували зі Ставки на Дон, щоб приєднатись до антибільшовицьких військових формувань. Кружляли чутки, що ударними батальйонами командував сам генерал Л. Корнілов (що насправді не відповідало дійсності). Харківський ВРК збирався зупинити ударників силами червоногвардійців та “революційних” вояків місцевої залоги. Ревком також звернувся по допомогу до українського представника, прапорщика М. Чеботаріва. Останній відразу ж звернувся за інструкціями до Києва. Товариш генерального військового секретаря УНР В. Кедровський, з яким М. Чеботарів зв’язався по прямому дроту, згадував: “Зміркувавши, що не сьогодні-завтра ми битимемося з більшовиками, це було моє глибоке переконання, і таким чином генерал Корнілов буде для нас корисний на Дону, як сила, що притягуватиме до себе увагу і військо більшовиків, я віддав наказ пропустити генерала Корнілова, але з тактичних мотивів з “дотриманням невинності”. Тому моя директива Чеботаріву була приблизно такою:

прийняти пропозицію більшовиків і вислати наші війська проти Корнілова, але водночас за будь-яку ціну зв'язатися з ешелонами Корнілова (що, здається, вдалося зробити навіть телефоном) і вказати їм шлях, яким вони можуть спокійно обійти розташування українсько-більшовицького війська” [9, арк. 205].

Для переслідування ударників з Москви прибув загін червоногвардійців і матросів-балтійців на чолі з Н. Ховріним (400 бійців). Загін розташувався на ст. Білгород, перетнувши ударникам шлях на Дон. На допомогу Ховріну наспіли з Харкова загін червоногвардійців, відділ 30-го запасного полку і підрозділ 2-го Українського запасного полку [22, с. 132–133; 25, с. 200; 3, с. 566; 8, с. 23]. У кількох боях ударники зазнали поразки і були розсіяні; лічені одиниці дістались на південь Росії, щоб продовжити боротьбу проти більшовиків.

Очевидно, керманічі харківського ВРК очікували ускладнень у відносинах з українською владою, оскільки ще до завершення боїв з ударниками харківський “революційний” загін було вирішено повернути до міста. 14 грудня харківська Рада робітничих і солдатських депутатів на своєму пленарному засіданні засудила “контрреволюційну” політику Центральної Ради, висловила протест проти дій уряду УНР і зажадала передати Радам всю владу в Україні [7, с. 199–200].

Загострення конфлікту між Центральною Радою і Раднаркомом призвело до зростання напруги у відносинах між органами української влади і ВРК. 21 грудня харківський більшовицький часопис “Донецький пролетар” надрукував ультиматум Раднаркомом Центральній Раді. Губернський продовольчий комітет відмовився виконувати накази уряду УНР й ухвалив продовжувати відправку продовольства до Росії. Деякі активісти харківської організації УСДРП приєдналися до більшовиків, засудивши “контрреволюційну” політику Центральної Ради.

Керівники харківських більшовиків на чолі з Артемом сподівалися з допомогою своїх однодумців з числа українських соціал-демократів перетягти українську залогоу на бік радянської влади. Натомість начальник центрального штабу Червоної гвардії М. Рухимович і виборний командир 30-го запасного полку Н. Руднев виступали за негайний збройний переворот.

Російську залогоу Харкова в цей час складали 29-й, 30-й, 232-й піхотні запасні полки, 1-й саперний запасний полк, 4-й гарматний запасний дивізіон, 29-й автопанцерний дивізіон, 4-та, 118-та і 124-та команди “виздоровців”, а також 754-та і 775-та дружини ополчення [17,

с. 123]. Вояки здебільшого підтримували більшовицькі гасла, але найбільш розпропагандованим вважався 30-й запасний полк, який відкрито заявив про підтримку Раднаркому і закликав до боротьби проти Центральної Ради. Частина вояків 232-го запасного полку також підтримувала більшовиків [7, с. 147, 148, 209–210; 23, с. 197; 15, с. 160].

Харківська Червона гвардія наприкінці грудня 1917 р. налічувала близько 1500 чол. і складалася переважно з робітників-латишів, які працювали на підприємствах, евакуйованих до Харкова з Прибалтики під час війни [4, с. 575–577; 5, с. 579; 3, с. 552; 6, с. 35; 29, арк. 70]. В організації харківської Червоної гвардії активну участь брали не лише більшовики, а й російські ліві есери, польські ліві соціалісти. Найбільші червоногвардійські загони існували на заводах ВКЕ (“Всезагальна компанія електроенергії”) і Шиманського; менші осередки Червоної гвардії діяли на паровозобудівному заводі, підприємстві “Гельферіх-Саде”, в залізничних майстернях тощо [13, с. 145; 29, арк. 45; 28, арк. 2]. Отримавши з Тули значну партію зброї, червоногвардійці проходили військовий вишкіл й опановували тактику вуличного бою.

Влада УНР в Харкові спиралася на 2-й Український запасний полк (2500 багнетів), створений шляхом українізації 28-го запасного полку. Виборним командиром полку був штабс-капітан О. Волох, уродженець Донеччини, який в 1917 р. прилучився до українського відродження. Але полк був ненадійним: лише 1-й курінь підтримував Центральну Раду, а інші підрозділи співчували радянській владі [26, арк. 102 зв]. 18–19 грудня до Харкова прибув з Москви 1-й Український Чигиринський полк (700 багнетів), сформований з вояків-українців московської залоги. Виборним командиром полку був полковник Савицький, член УПСР і колишній завідувач військового відділу Української ради Москви [8, с. 59]. Однак полк ще в Москві зазнав впливу революційної пропаганди, внаслідок чого чигиринці відверто співчували більшовикам. У складі російських частин харківської залоги існували також невеличкі українські підрозділи. За твердженням М. Чеботаріва, в 1-му саперному запасному полку було створено українську сотню силою у 200 багнетів [8, с. 22, 69].

Чимало українських вояків ще зовсім нещодавно билися пліч-о-пліч з “революційними” солдатами проти ворогів пролетарської революції. Так, загін 2-го Українського запасного полку разом з групою харківських червоногвардійців і відділом 30-го запасного полку брав участь у боях з ударниками під Білгородом, а деякі чигиринці під час

вуличних боїв у Москві виступили на боці ревкому. Щоб остаточно перетягти залогу на свій бік, харківські більшовики розгорнули активну агітацію серед військових частин. Утім, агітаційна робота набирала інколи доволі гострих форм. М. Чеботарів згадував: “Були й такі комічні явища. Ось годині о 11-й мене повідомляють, що в полк наш прибули більшовики з агітацією і скликають віче. Волох дав наказ на віче не йти, і козацтво не йде. Їде ця агітаційна група до іншого полку, в якому помішане козацтво москалів з українцями. Мушу і я бути на цьому вічу. З’являюся. Це вже ніч. Агітатори головним чином атакують Українську Центральну Раду, взагалі нас, українців. Прошу я слова і виступаю, б’ючи більшовиків, та бороню нас. Грім оплесків, а українці десь дістали подушку, а з другого боку дьогтю і раптово, несподівано ... одні облили більшовиків дьогтем, а другі, розірвавши подушку, осипали їх пір’ям. Сміху було до безконечності. Ці агітатори, дійсно, виглядали страшно і кумедно” [8, с. 70].

Співвідношення військових сил у Харкові виглядало не на користь радянської влади. ВРК мав у своєму розпорядженні 650–700 вояків й 1500 озброєних робітників-червоногвардійців. Військові ж сили Центральної Ради налічували 3400 багнетів. І хоча чимало українських вояків співчували радянським гаслам, войовничі революціонери воліли зайвий раз не покладатися на мінливий настрій вояцької маси. До Білгорода, де після боїв з ударними батальйонами знаходився 1-й Петроградський зведений революційний загін Н. Ховріна, вирушила делегація (Н. Руднев, Н. Данилевський і Берлін) з проханням про збройну допомогу.

Переслідування ударників ще не скінчилося, коли харківські посланці прибули до Білгорода. Н. Ховрін згадував про зустріч з делегатами: “Вони розповіли, що в Харкові створюється надзвичайно важка ситуація. Становище місцевої Ради не міцне. Спиратися вона поки що може лише на невеличкі і слабко озброєні загони червоногвардійців. У місті знаходяться військові частини, в яких дуже сильний вплив петлюрівців. Якщо вони раптом виступлять проти Ради, у Харківському ревкому не вистачить сил утримати владу” [25, с. 204].

Ховрін усвідомлював, що Харків має стратегічне значення для боротьби з Каледінім. Це місто було важливим адміністративним, промисловим і транспортним центром, контроль над яким давав змогу радянському урядові налагодити пряме залізничне сполучення з Донецьким басейном.

Щоправда, сил для зайняття Харкова у борців з “контрреволюцією” було замало. 1-й Петроградський зведений загін налічував лише 300 бійців [10, арк. 75]. Однак 20 грудня до Білгорода прибула перша колона зі складу “північних радянських загонів”, під командою Р. Сіверса (1296 багнетів, 97 шабель, 17 кулеметів, 6 гармат, 4 мотоциклетки, 3 панцерники). Вислухавши харківських посланців, Сіверс вирішив не чекати прибуття підкріплень з півночі. Він відразу ж домовився з Н. Ховріним про відправку обох загонів до Харкова [25, с. 205]. Ввечері 20 грудня Р. Сіверс віддав наказ своїм воякам: “Противник – українські війська, що йдуть за контрреволюційною Радою, стягуються до м. Харкова, де мають намір проголосити владу буржуазної Ради проти влади Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів... Наше завдання – зайняти Харків і обороняти його” [21, арк. 16].

У ніч на 21 грудня загони Р. Сіверса та Н. Ховріна прибули до Харкова. Ешелони безперешкодно розмістилися на запасних шляхах неподалік від залізничного вокзалу. За наказом Сіверса, його бійці відразу ж встановили дві шестидюймові гармати на Холодній горі, яка вивисувалась над західною частиною міста. А вже вранці 21 грудня на вокзал прибули члени харківської більшовицької організації на чолі з Артемом, які виявились зовсім не раді появі у їхньому місті “революційних” загонів. Вони зажадали від радянських командирів недопущення кровопролиття чи будь-яких ворожих дій щодо харківських українців. Р. Сіверс у відповідь запевнив, що не має наміру перетворювати місто на арену громадянської війни. Представникам української влади він заявив, що радянські загони прибули до Харкова лише для кількденного відпочинку після боїв з ударниками [20, арк. 1 зв.; 21, арк. 16–16 зв.; 10, арк. 16; 25, с. 205; 2, с. 54; 8, с. 23].

Харків’яни швидко пересвідчилились, що “революційні” війська своїм зовнішнім виглядом і поведінкою не надто схожі на частини регулярної армії. Небайдужий до долі “пролетарської революції” сучасник згадував: “Я пам’ятаю, яке неприємне враження на мене особисто справляли, коли я приїздив до залізничного двірця, де стояли штаб і вагони та ешелони з антонівським військом – його вояки, зокрема матроси, увішані всілякою зброєю, інколи п’яні, із специфічною брудною лайкою після кожного слова, хоча це почуття дивно перемішувалося зі свідомістю, що це ж таки є люди, що вже героїчно були билися за радянську владу й надалі добровільно збираються проливати свою кров за революцію... Вояки являли собою химерно вбраних, абсолютно недис-

циплінованих людей, увішаних різноманітною зброєю, рушницями, шаблюками, всіх систем револьверами та бомбами. Між окремими командирами весь час виникали свари й сутички... У штабі працювали якись випадкові люди, з одного боку, кадрові офіцери, з другого – віддані революції товариші, що взялися за військову роботу лише за останні тижні” [12, с. 174; 11, с. 212].

“Революційні” вояки й матроси відразу ж розпочали в місті грабунки і самочинні труси. Один з харківських більшовиків згадував: “Загін було підбрано, більшою частиною, з анархічного елемента, що складався з матросів, які інколи себе виявляли не зовсім у нашому дусі” [3, с. 548]. Представники місцевих осередків соціалістичних партій протестували проти такої поведінки “революційних” загонів. Як писав потім В. Антонов-Овсієнко, навіть харківські більшовики “висловлювали обурення свавіллям наших частин, здійснюваними ними самочинно обшуками, арештами і реквізиціями” [2, с. 170]. М. Чеботарів згадував, як на зборах за участю “революційних” бійців Артем, Ф. Кон, М. Рухимович засудили подібні безчинства і заявили, що “таке військо не може бути більшовицьким, що це якась анархістична банда, що вони зараз будуть телефонувати до Петрограду і т.д.” [8, с. 23]

Обіцянки утриматися від будь-яких насильницьких дій не перешкодили Р. Сіверсу готуватися до захоплення влади в Харкові. У ніч на 22 грудня матроси зайняли вокзал, управління Південної залізниці, пошту, центральний телеграф, телефонну станцію, а також будинок “присутствених місць”. Це викликало обурення багатьох демократичних організацій і представників політичних партій, які зажадали вивести радянські загоны з міста. Цю вимогу підтримали й деякі місцеві більшовики [2, с. 54; 8, с. 25; 3, с. 555]. Але прихильники перевороту почувалися дедалі впевненіше. Навіть коли українські соціал-демократи пообіцяли на нараді представників соціалістичних партій виконати усі вимоги більшовиків (припинити відправляти вояків неукраїнської національності за межі УНР, не затримувати підвезення хліба до Росії, пропускати червоногвардійські загоны на Дон), останні відхилили вимогу вивести радянські загоны з Харкова [3, с. 555; 18, с. 46].

Не бажаючи бути звинуваченими у розв’язуванні громадянської війни, представники української влади не зважились вжити військову силу проти загонів Сіверса і Ховріна. Втім, уникати збройної боротьби їх змушував ще й настрій українських вояків, чимало з яких не бажали битися проти більшовиків.

Тим часом непримиренні борці за радянську владу не приховували своїх намірів. 22 грудня на шпальтах харківського більшовицького часопису з'явилася стаття під красномовною назвою “Боротьба зі зрадниками України”. Її автор, не обмежившись викриттям “контрреволюційної” політики Центральної Ради, писав: “Ми цілком визначено заявили, що усім, хто заважатиме нам вести боротьбу з контрреволюцією і рятувати робітників Донецького басейну – ми вчинимо збройний опір. Усіх, хто намагатиметься силоміць розформувати війська за те, що вони не за контрреволюційну Раду, всіх, хто намагатиметься зупинити вантажі на північ, усіх, хто намагатиметься напасти на робітничу гвардію – усіх таких контрреволюціонерів ми вирішили роззброїти. Ми не пустимо більше до Харкова жодних контрреволюційних військ. Ми пропустимо усі революційні війська без затримки. Владі контрреволюціонерів з Київської Ради ми протиставимо нашу владу – владу трудящого народу, владу Рад” [24, с. 329].

Поки демократичні організації обговорювали питання про те, як бути з радянськими загонами, Р. Сівєрс вирішив приєднати до своїх сил панцерники, що перебували у складі 29-го автопанцерного дивізіону. Хоча лише половина з них були справними, радянський командир не міг допустити, щоб ця грізна бойова техніка дісталася українцям чи прихильникам Каледіна. Оскільки начальник дивізіону рішуче відхилив вимогу передати панцерники більшовикам, Сівєрс вирішив захопити їх силою. Ці наміри викликали обурення у чільних харківських більшовиків. Від імені міськкому РСДРП(б) Мартянов навіть зажадав відмовитися від подібних планів, щоб не перешкоджати порозумінню з харківськими українцями [25, с. 205–206; 2, с. 54].

Але Р. Сівєрс не зважав на протести і вже ввечері 22 грудня почав готуватися до дій. Зі згоди М. Рухимовича до операції з захоплення панцерників було залучено загін у складі 200-т харківських червоногвардійців [16, с. 74].

Щоб приспати пильність опонентів, пізно ввечері 22 грудня прихильники перевороту відновили переговори про виведення радянських загонів з Харкова. Р. Сівєрс навіть особисто прибув на нараду представників соціалістичних партій, що відбувалась у приміщенні міської думи. Щоб затягти час, прихильники перевороту висували все нові умови виведення “революційних” загонів з міста [3, с. 555; 18, с. 46].

Тим часом, під керівництвом Н. Ховріна розпочалася операція з захоплення панцерників. До району Мירוносицької вулиці, де розмі-

щувався 29-й автопанцерний дивізіон, було підтягнуто дві гармати. Одну з них встановлено на розі Чернишевської й Пушкінської вулиць, а другу – на розі Пушкінської й Сердюківської. Гармаші отримали наказ відкрити вогонь при першій же появі ворожих панцерників, не випускаючи їх у місто. Піхота і панцерник з загону Р. Сіверса прикривали гармати, а невеличкий відділ вершників-уланів забезпечував зв'язок з вокзалом і вів спостереження за центральними кварталами міста [21, арк. 7; 18, с. 46; 25, с. 206].

Перш ніж розпочати штурм, Н. Ховрін вислав до дивізіону делегацію з повторною вимогою негайно видати панцерники. Оскільки ж переговори затяглися, він вирішив вдатися до демонстрації сили і спрямував до казарм автопанцерного дивізіону радянську бронемашину. У нічній темряві гармаші прийняли її за ворожий панцерник і встигли зробити постріл, перш ніж збагнули свою помилку. Снаряд не влучив у ціль, але цей постріл кардинально змінив настрій вояків автопанцерного дивізіону. “Якщо до цього вони затягували переговори про здачу, то тепер швидко прийняли всі наші умови, – згадував Н. Ховрін. – Вояки і офіцери, що перебували в розпорядженні дивізіону, здали нам всю свою зброю і дванадцять панцерованих автомобілів” [25, с. 207]. Втім, деякі офіцери зі штабу дивізіону намагались відстрілюватися, але після кількох кулеметних черг склали зброю.

Постріли почули й учасники наради, що продовжувала обговорювати умови виведення з міста радянських загонів. “Дискусія між більшовицьким військом і українцями затягнулася до пізньої ночі, приблизно до пів на другу, – згадував М. Чеботарів. – Несподівано увійшов до кімнати нашого засідання помічник командира панцерного дивізіону. На ньому не було лица... Я лише глянув і зрозумів, що з панцерним дивізіоном сталося лихо не на нашу користь. Він лише сів, як з міста донеслися кулеметні стріли, а потім і гарматні вибухи” [8, с. 25]. Як стверджував М. Чеботарів, Р. Сіверс у відповідь на закиди у дворушництві насмішкувато відповів: “Що ми будемо тепер говорити, коли заговорили кулемети та гармати?” [8, с. 25] Присутній на нараді член міської більшовицької організації С. Покко згадував: “Раптом пролунали три гарматних постріли, вбігає М. Петренко блідий і заявляє, що більшовики нас забалакують, а самі роблять свою справу, і пропонує нам припинити нічну стрілянину і кровопролиття. Рухимович, Артем, Євгенія Бош, Сіверс і я йдемо на нараду. Т. Артем вносить пропозицію припинити виступ, оскільки не впевнений у своїх силах і що Україн-

ський полк може вдарити в запілля. Але т. Рухимович заявляє, що запілля забезпечене, показав через віконце освітлену електричними ліхтарями Катеринославську вул., де стояли улани напоготові на випадок нападу українців. Потім т. Сіверс заявляє, що навіть якби було зроблено розпорядження Харківського губкому про відступ, він йому не підкоряється, оскільки вважає відступ неможливим. На тому і порішили” [18, с. 47].

Для годиться більшовики вислали на місце подій делегацію, що мала посприяти мирному врегулюванню конфлікту. “Ми поїхали, заздалегідь знаючи, що поки доїдемо, справу буде зроблено, – відзначав у спогадах С. Покко. – Коли ми приїхали до Мироносицької площі, командир, який проводив операцію, нам заявив: «Готово вже!»» [3, с. 556]. Вояки автопанцерного дивізіону слухали на імпровізованому мітингу заклики до боротьби з “контрреволюцією”, а 7 справних панцерників “революційні” бійці вже перевозили на вокзал.

М. Петренка і М. Чеботаріва за наказом Р. Сіверса було спочатку заарештовано, але після втручання Артема звільнено. Проте спроби представників влади УНР підняти проти радянських загонів українські частини не мали успіху. 1-й Чигиринський полк оголосив нейтралітет. “Усі мої з полковником Савицьким заклики до них, козаків, стати в обороні України проти наїзників, не досягнули своєї цілі, і козацтво повірило улесливим запевненням приїжджих більшовиків,” – згадував М. Чеботарів [8, с. 59]. У 2-му Українському запасному полку більшість вояків також не бажали битися з більшовиками. Командир полку О. Волох – цей, за словами М. Чеботаріва, “одважний і бойовий” офіцер – не зміг вплинути на настрої вояцтва. Втім, борцям за владу Рад не пощастило загітувати полк приєднатися до “революційного” війська. Н. Ховрін згадував: “В гості до петлюрівців, які займали в той час Москалівські казарми, взяли найкращих наших агітаторів – Берга і Железнякова. Але як вони не старалися – їм не вдалося розтопити кригу недовіри піхотинців. Ті кричали, що розмовлятимуть з нами лише тоді, коли ми приберемо гармати з Холодної гори і повернемо захоплені панцерники” [25, с. 208].

Р. Сіверс і М. Рухимович переконали харківських більшовиків скористатися слабкістю української влади й створити губернський ВРК. 23 грудня про організацію нового органу влади було оголошено на об’єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських, а також селянських депутатів. До складу губревкому увійшли лише біль-

шовики та ліві есери; головою ВРК було обрано М. Рухимовича. Новим начальником харківської залоги став більшовик С. Петриковський-Петренко, виборний командир батальйону 30-го запасного полку [30, арк. 18 зв.; 19, с. 22; 17, с. 128].

Отже, влада в Харкові остаточно перейшла до рук прихильників “пролетарської революції”. Харків став першим губернським містом УНР, яке зайняли радянські загони. І хоча лідери українського руху все ще не могли визначити своє ставлення до Раднаркому, для деяких з них харківські події засвідчили, що час переговорів з більшовиками скінчився й відновити владу УНР на Слобожанщині можна лише за допомогою збройної сили.

Джерела та література

1. Александров Н., Слободський Г. До історії I Всеукраїнського з'їзду Рад / Н. Александров, Г. Слободський // Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2. – С. 5–43.

2. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне / Владимир Антонов-Овсеєнко. – Т. 1. – М., 1924. – 300 с.

3. Борьба за Советскую власть в Харьковщине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х.: Госиздат, 1922. – С. 547–573.

4. Бирзек-Силин. “Латышский культурный центр” в Харькове / Бирзек-Силин // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х.: Госиздат, 1922. – С. 575–577.

5. Бирзек-Силин. Харьковские рабочие в борьбе с каледищиной и красновщиной / Бирзек-Силин // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х.: Госиздат, 1922. – С. 578–584.

6. Буздалин С. Октябрьская революция в Харькове / С. Буздалин // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 35–38.

7. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. і Сборник документов и материалов: В 3 т. / Под ред. М. С. Короливского. – Т. 2. – К.: Политиздат, 1957. – 732 с.

8. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколу Чеботаріва). – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

9. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583.

10. Там само. – Ф. 8415. – Оп. 1. – Спр. 4.

11. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 р. (до боротьби за перемогу Жовтня) / Г. Лапчинський // Летопись революции. – 1928. – № 2 (29). – С. 209–219.

12. Лапчинський Г. Перший період радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат / Г. Лапчинський // *Летопись революции*. – 1928. – № 1 (28). – С. 159–175.
13. Мирошниченко В. Боевые дружины и Красная гвардия в Харькове / В. Мирошниченко // 1917 год в Харькове: Сборник статей и воспоминаний. – Харьков: Пролетарий, 1927. – С. 134–156.
14. Мирошниченко В. Харків – Дін – Царицин. Організація харківської Червоної гвардії, боротьба проти петлюрівщини / В. Мирошниченко // *Летопись революции*. – 1930. – № 2 (41). – С. 193 – 210.
15. Моргунов В. Организация и борьба Красной гвардии на Украине в 17–18 гг. / В. Моргунов // *Летопись революции*. – 1923. – № 5. – С. 159–166.
16. Павлюк П. Харківська Червона гвардія (лютий 1917 р. – березень 1918 р.) / П. Павлюк. – К.: Політвидав, 1948. – 100 с.
17. Петриковський (Петренко) С. Харківський гарнізон у Жовтневій революції / С. Петриковський (Петренко) // У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К.: Політвидав, 1987. – С. 122–137.
18. Покко С. Организация и борьба Красной гвардии в Харькове // *Летопись революции*. – 1922. – № 1. – С. 41–48.
19. Попов Н. Очерки революционных событий в Харькове от июня 1917 г. до декабря 18 г. / Н. Попов // *Летопись революции*. – 1922. – № 1. – С. 16–34.
20. Російський державний військовий архів. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2.
21. Там само. – Спр. 270.
22. Силин (Бирзбек) и Симкин. Как родилась Харьковская Красная гвардия (организация Красной гвардии и ВЭЖ) / Силин (Бирзбек), Симкин // *Летопись революции*. – 1926. – № 1 (16). – С. 130–135.
23. Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции.: Сборник документов. Февраль – декабрь 1917 г. – Харьков, 1947. – 260 с.
24. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции: Сборник документов и материалов. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. – Харьков, 1957. – 548 с.
25. Ховрин Н. Балтийцы идут на штурм / Н. Ховрин. – М.: Воениздат, 1966. – 216 с.
26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1.
27. Там само. – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 114.
28. Там само. – Ф. 4712. – Оп. 6. – Спр. 16.
29. Там само. – Спр. 27.
30. Там само. – Спр. 31.

31. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1572.

32. Эрде Д. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации / Д. Эрде. – Х.: Пролетарий, 1927. – 274 с.

Михайло Ковальчук (Київ, Україна). Зайняття Харкова радянськими загонами (грудень 1917 р.)

На підставі архівних документів і спогадів сучасників висвітлено обставини зайняття Харкова радянськими загонами у грудні 1917 р. Докладно висвітлено етапи переростання політичного протистояння між прихильниками Центральної Ради й радянської влади у збройну конфронтацію в місті.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, радянська влада, Українська революція.

Mykhailo Kovalchuk (Kyiv, Ukraine). Occupation Kharkiv by Soviet Troopers (December 1917)

On the basing of archival documents and memories author researches the circumstances of occupation Kharkiv by Soviet troopers in December 1917. Author reconstructs in details the tide of growing political confrontation between the worshippers of Centralna Rada and Soviet power into military confrontation in the city.

Key words: Ukrainian People's Republic, soviet power, Ukrainian revolution.

Михаил Ковальчук (Київ, Україна). Заняття Харькова советскими отрядами (декабрь 1917 г.)

На основе архивных документов и воспоминаний современников раскрыты обстоятельства занятия Харькова советскими отрядами в декабре 1917 г. Детально рассмотрены этапы перерастания политического противостояния между сторонниками Центральной Рады и советской власти в вооруженную конфронтацию в городе.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, советская власть, Украинская революция.

Володимир ЧОП
(*Запоріжжя, Україна*)

УДК: 947.084.3(092) “1907–1918”

**Село Новоспасівка
та його мешканці-анархісти**

Метою даної розвідки автор вважає не тільки ознайомлення громадського та наукового загалу з маловідомими сторінками історії одного з найбільш відомих “бандитських гнізд” України та домахновською (1907–1918 рр.) історією Новоспасівської групи анархістів-комуністів (НГАК). Авторіві, передусім, бажалося висвітлити різноманітні причини її утворення. У пропонованій статті зроблено спробу вказати на ті глибинні проблеми південноукраїнського села, на ті його соціальні конфлікти, принципове небажання розв’язати які, з боку російської імперської влади, і призвело до граничної політичної радикалізації селянства. Фіналом цього процесу якраз і стала поява підпільної групи селян-анархістів, яка згодом трансформувалася у Приазовське командирське земляцтво, одне з найбільш впливових угруповань махновського руху та Революційної Повстанської Армії України /РПАУ/.

У вітчизняній історіографії проблема генези махновських регіональних центрів, зокрема приазовського, порушувалася від випадку до випадку. Тут можна згадати хіба що книгу історика-аматора О. Білаша “Дороги Нестора Махна” [1, с. 5–12], та невеликі газетні статті місцевих краєзнавців О. Будяка [2] і В. Машошина [3]. Щоправда, “новоспасівська” тематика вже зачіпалась ними, у співавторстві з бердянським істориком І. Лиманом, у монографії “Вольний Бердянськ (1918–1921 рр.)” [4], проте не в пропонованому нижче історичному проміжку.

Цілком логічним буде почати статтю згадкою про роман класика новітньої української літератури Юрія Яновського “Чотири шаблі”, який можна вважати одним з перших вітчизняних зразків жанру “альтернативної історії”. На сторінках свого твору письменник запропонував читачеві вигадану історію армії південноукраїнських повстанців.

Історію, яка, на відміну від справжньої, закінчилася щасливо і переможно. На сторінках роману повстанська армія розбила всіх своїх ворогів і, порозумівшись із “радянською владою”, встромила в піщані пляжі українських морів дзвінкі червоні прапори. В реальності все було не зовсім так, а точніше, зовсім не так, як писав неокласик, але його задум нам зрозумілий. Перед нами мрія про щасливий кінець селянської революції, і автор не фальсифікує історію, а вигадує її, бо хоче, аби слава і героїзм повстанців не були даремними. Врешті-решт, в радянські часи тільки в такому вигляді і можна було віддати шану загиблим героям-землякам. У створеному Ю. Яновським образі повстанської армії злилися до купи риси різних реальних повстанських формувань: махновців, григор’євців, збільшовичених повстанців Таврії. І, звичайно ж, зовсім недарма автор назвав відразу чотири полки цієї міфічної повстанської армії Новоспасівськими [5, с. 74].

Село Новоспасівка (з 1939 р. – Осипенко) кілька років було легендою в повстанському середовищі України. Її коли російські комуністи як переможці цього середовища вирішили викорчувати з народної пам’яті цю легенду, їм довелося, за словами дисидента-генерала П. Григоренка, розстріляти мало не кожного другого жителя селища [6, с. 52]. Ніколи вже, з часу тієї страшної екзекуції 1921 р., населення цього села не досягне дореволюційного рівня. 1928 р. в Новоспасівці проживало не 11 200 а лишень 6929 чол., в 1969 р. – 5520 чол., зараз ще менше. Так за що ж новоспасівцям було завдано таку страшну покару, яка навіки зламала криву його демографічного розвитку?

Починати розповідь про новоспасівських повстанців треба здалеку. Село Новоспасівка розташувалося на лівому березі річки Берда за 14 км від її впадіння в Азовське море. Русло річки давно мало статус кордону. У XVIII ст. це була межа між Кальміуською паланкою Вольностей Війська Запорозького Низового та володіннями Єдичкульської орди Кримського ханату. У XIX ст. правий берег річки належав Бердянському повіту Таврійської губернії, а лівий – Маріупольському повіту Катеринославської губернії. На більш “низовому” рівні, для простих новоспасівців на початку XX ст. це була межа між світом українських державних селян та землями німецькомовних колоністів.

Колонізація краю значно посилилася після знищення російським урядом спочатку Вольностей Війська Запорозького (1775), а потім і кримськотатарської державності (1783). У 1805 р. група кріпаків-втікачів з Полтавської губернії заснувала на березі Берди невелике село,

назвавши його Новоспасівкою. За народними переказами перші переселенці прибули сюди у “спасів день” (спас), звідси й походить назва села [7, с. 10]. Щоправда, ця традиційна версія викликає у автора сумніви. Назва села дуже схожа на відтопонімічну, тобто дану за назвою іншого топоніма, населеного пункту, звідки прибули першопоселенці.

Сучасні краєзнавці з гордістю сповіщають читачам про славні історичні традиції новоспасівських жителів, буцімто вони були “нащадки запорозьких козаків”, які “не могли стояти в стороні від боротьби за соціальну справедливість, за землю і волю” [8, с. 2]. Віктор та Олександр Білаші у своїй книзі “Дороги Нестора Махно” теж пишуть подібне: “Після повернення на батьківщину козаків Задунайської Січі значна частина їх поселилася у Новоспасівці” [1, с. 579]. Багато хто з читачів сприймає подібні заяви без належної критики, а дарма. Річ у тому, що жителі села Новоспасівки в 1829 р. зовсім не хотіли ставати козаками, і російські чиновники зарахували їх до складу Азовського козацького війська силоміць. Не допомогла новоспасівцям навіть “чолобитна” на ім’я государя-імператора, про те, що вони козацьку службу відбувати не хочуть, а хочуть залишитися в державному послушенстві. Цікавий прецедент в історії України, коли російська адміністрація насильно змушувала селян ставати козаками попри їхнє небажання! Підручники з історії України взагалі-то привчають молодь до іншої думки – думки про те, що українські селяни весь час хотіли показатися, але їм цього не давав зробити підступний кріпосницький російський уряд. Але не все так просто. У кого-кого, а у полтавських мужиків була чудова можливість показатися ще в середині XVII ст., в роки Хмельниччини. Проте предки новоспасівців цього не зробили, вибравши долю посполитого стану. Справжніх же козацьких родин, що прийшли із турецького Задунав’я до приазовських степів, у Новоспасівці було не більше десятка. Це були азовські козаки з станиці Петровської, яким на старому місці не вистачало надільної землі. Та й цих козаків називати “нащадками запорожців” не варто. 1828 р. у Приазов’я поверталися переважно не родини корінних запорозьких козаків, а сім’ї тих втікачів від кріпаччини, що перебралися за Дунай і стали козаками Задунайської січі вже в XIX ст.

Після того як жителі Новоспасівки остаточно змирилися із зарахуванням їх до складу Азовського козачого війська, село стало офіційно називатися станицею, яка за козацькою традицією була розділена на кілька “сотень” (кутків). В центрі села збудували кам’яну церкву, від-

крили станичне правління і поштову станцію. Через Новоспасівку став проходити важливий поштовий маршрут з Бердянська на Маріуполь, і шлях з часом забрукували. Козаки Новоспасівки брали участь у морських експедиціях на баркасах для патрулювання узбережжя Азовського та Чорного морів.

Саме через свою примусову козаччину Новоспасівка вберегла “етнічну чистоту”, уникнувши підселень російських переселенців, що були звичним явищем для регіону. Видана у 1928 р. краєзнавча брошура зазначала, що Новоспасівка “є село викінчено українське, з гарною, соковитою, хоча дещо й специфічною українською мовою. Наприклад, в багатьох словах замість **О** новоспасівці вимовляли **У**, як то “гуріх”, “на туку”, “гурище”, листя “пожувтіло”. Як в інших українських селах, посталих над Бердою, новоспасівці за середньовічним звичаєм ще і в ХХ ст. боялися казати вголос “чорт” або “біс”, натомість на заміну при лайці вживаючи слово “грець”: “Грець би тебе взяв!”, “Ну його ік грецю!” [9, с. 51] тощо.

Протягом перших десятиліть у господарстві новоспасівців переважало традиційне для запорозьких вольностей ХVІІІ ст. тваринництво, але оскільки через новозбудований Бердянський порт пішла жвава торгівля із закордоном, то у Новоспасівці, як прилеглому до нього селі (відстань у 25 км, або 18 верст), почало швидкими темпами розвиватися хліборобство та городництво. В нижчій частині села понад р. Бердою зацвіли насаджені козаками сади та зачучерявилися зеленню городикапусняки. На останніх на початку ХХ ст. схильні до принад науково-технічного прогресу новоспасівці стали застосовувати штучне зрошування, підіймаючи воду “на колесах (кінською силою) та паровою помпою” [9, с. 50]. Але захоплення городництвом містило в собі й небезпеку, бо тягло селян селитися поближче до річки, а “низ” Берди приблизно раз у 30 років накривала велика весняна повінь. Під час весняних повеней 1878 та 1909 рр. сотні саманних хат опинялися серед води, а вулиці на кілька днів перетворювалися на венеційські канали, по яких шмигали на човнах, рятуючи добро і худобу, екс-козацькі “гондольєри”.

Та вода рано чи пізно спадала, і з кожним роком дедалі більша кількість зерна й городини потрапляла на ринок, а тваринництво, як і рибалство, поступово перетворювалося на допоміжну галузь господарства.

Після переселення Азовського козацького війська на Кубань, з 1866 р., Новоспасівка втратила будь-яке офіційне та моральне право

титулюватися терміном “станція” і знову стала селом. Під час цього переселення новоспасівці знову, вже вдруге, не забажали бути козаками, бо в такому разі їм довелося б перебиратися на Кубань. Уряд цього разу пішов їм назустріч, і з 1866 р. всі новоспасівці стали державними селянами. У світлі цих подій використання пізнішими махновцями й сучасними краєзнавцями терміна “станція” є лише проявом їхнього лукавства, а при застосуванні терміна “станція” щодо Новоспасівки сучасним дослідникам треба брати його в лапки.

Твердження про те, що саме земельне питання до середини ХХ ст. було основним двигуном народних рухів в Україні, видається нам абсолютно правильним. Особливо ця першість простежується на півдні України, куди за землею, власне кажучи, і їхали та тікали на початку ХІХ ст. селяни з усіх українських закутків і де її нестача переживалася потомками переселенців особливо болочче. В селянських родинах чудово пам’ятали розповіді дідів та прадідів про колишнє роздолля початку ХІХ ст.

У 1829 р. за несення служби царській уряд виділив для станиці Новоспасівки близько 22 000 га (20 000 десятин) землі, яку розподілили відповідно до чинів козацького війська. У резервний фонд задля надання земельних наділів у майбутньому було виділено ще 1500 десятин землі. З ліквідацією Азовського козацького війська колишніх козаків офіційно перевели у податний стан. Внаслідок переділу землі вони одержали від казни по 9 десятин на ревізку душу і “в дар” – присадибні ділянки (0,4–0,7 десятин). Родини колишніх козацьких урядників одержали додатково ще по 15 десятин на чоловічу душу, їхні вдови – по 7,5, а дочки-сироти по 4,5 десятини у довічне володіння. Такий розподіл землі відразу виділив у селі прошарок великих землевласників, козацької старшини.

Головною проблемою, яку не могли вирішити царські власті, стала недостатність загального новоспасівського земельного наділу для задоволення потреб швидкозростаючого населення. Напередодні реформи 1861 р. Новоспасівка була вже повнолюдною станицею, в якій налічувалося 510 дворів і проживало 3182 чол. [10, с. 164]. Через чверть століття, в 1885 р., в селі проживало вже 6905 чол., а в 1913 р. – більш як 11 000 осіб. Тобто з 28 років населення збільшилося на 4300 осіб, і їх треба було якось прогодувати. От що означає демографічний вибух ХІХ ст. й, зникла тепер, традиція багатодітності у селянських родах, наслідком якої стало аграрне перенаселення краю, подрібнення наділів

і зростаючі злидні населення. Особливо гірко було представникам тих 23% селянських дворів, що не були приписані до громади й не мали права на громадську землю. Лише п'ять десятків з них мали невеличкі присадибні ділянки й житло.

Близько 30% громадських господарств стали бідняцькими. Брак тягла та реманенту примушував їх здавати землю в оренду частково або ж повністю. Більшість бідняків наймитувала, а їхні господарства забезпечували лише 13% громадських посівів. 50% громади були середняки, але з них лише кожен десятий міг самостійно обробляти свій наділ. Інші вдавалися до супряги, найму робочої худоби та інвентаря. Домінували в екс-станіці заможні господарі. Де, де, а в Новоспасівці куркулі водилися у великій кількості. – 17%, півтораста сімей, що виступили в Азовському війську, але на Кубань перебиратися не захотіли. Наділи їхні були не менш 100 десятин землі, стояли рядами кам'яні хати німецького зразка. В кожному господарстві – 6-8 голів робочої худоби та півдесятка дійних корів. Коротше кажучи – хазяїни. Задля подібного достатку їхні предки й приїхали сто років тому колонізувати “Бердянську пустош”.

А краще за все було вийти на хутір й плекати там свій індивідуалізм. Ще в 50-х – 60-х роках XIX ст. 20 заможних сімей з козацької старшини вийшли на т. зв. Миколаївські хутори, розташовані на відстані 5–25 км навколо села. За даними перепису 1885 р. хуторянам тут належало 3500 десятин землі [10, с. 165], на яких помічалось масове використання найманої робочої сили. Та далеко не всім так таланило. Більшість новоспасівців не могла дозволити собі вийти на хутір.

Така ситуація, коли на початку вже XX ст. дожилися до того, що “ніде козаку коня попасти”, видавалася приазовцям дикою несправедливістю, знущанням над ними з боку російської імперської влади, русифікованих панів та їхніх попихачів – німецьких колоністів. Поширення подібних настроїв по селах призводило до радикалізації політичних вимог селянства і до його підтримки революційних, а іноді й відверто екстремістських, партій та груп.

Азовська козаччина збурила соціальну активність села. Її досить високий рівень відзначали навіть у 1928 р., зауважуючи, що в новоспасівській громаді “багато ще... елементу анархічного (зве себе “козаками”)” [9, с. 50]. Це взагалі прекрасна цитата! Радянські провінційні краєзнавці прямо зв'язали поняття козацького з анархістським, що дуже характерно для очевидців подій. Приазовський селянський анархізм

теж був породжений проблемою нестачі оброблюваної землі, інакше кажучи, закінченням ресурсів резервного земельного фонду.

На початку ХХ ст. в Новоспасівці з'явилися радикали, що вимагали влаштувати “чорний переділ”, принаймні у межах своєї волості. Спроба цієї акції була здійснена вже в 1902 р., що став першим, але не останнім, роком масштабних аграрних заворушень в Україні у ХХ ст., коли, наприклад, на Полтавщині буяла описана В. Короленком “трабіжка” [11, с. 64]. На загальному сході громади біднота забажала переділити всю наявну землю по справедливості, на їдця. Натомість заможні господарі висловилися, що подібні ініціативи треба здійснювати лише відповідно до чинного законодавства. Конфлікт між законом та справедливістю призвів до ганебної в органах селянського самоврядування бійки між заможними та незаможними новоспасівцями. Власти, втрутившись у конфлікт, стали, як і годиться, на сторону закону й заарештували хуліганів-бідняків, посадивши їх у “холодну”. “Холодна” притлумила рішучість, але лише на три роки, до часів першої російської революції 1905–1907 рр.

Залишки лояльності до російського царського уряду остаточно випарувалися у селі після подій 1907 р. В останній рік революції більшість новоспасівських селян знову захотіла добитися задоволення своїх потреб мирним, зауважмо, і якщо не законним, то принаймні справедливим способом. У березні 1907 р. селянський сход знову постановив переділити землю на їдця й обрав комісію для проведення цього переділу, до якої ввійшло чимало заводіїв пам'ятних подій 1902 р. Намагаючись легітимізувати рішення сходу, селяни з усіма знаками поваги переслали його повітовим та губернським властям. Відповіді на запит щодо дозволу земельного переділу селяни так і не дочекались. Час минав, і всі розуміли, що після завершення жнив землю треба ділити негайно, аби приступити до посівів озимини вже згідно з новим планом землекористування. У серпні 1907 р. нерви новоспасівців не витримали й землю почали переділяти без офіційного дозволу. Саме цього повітова влада, що підтримувала великих землевласників, й вичікувала, своєю мовчанкою таки спровокувавши порушення селянами закону. У відповідь на селянську ініціативу з Маріуполя негайно прибула сотня донських козаків, яка розігнала нагаями бідноту, що вийшла на поля, а членів комісії було заарештовано й кинуте до в'язниці.

Саме ці репресії й стали тією краплею, що переповнила чашу селянського терпіння. Починаючи з цього моменту у світогляді ново-

спасівців з'явився новий аспект. Селянство та особливо сільська молодь захотіли дати відсіч владі за її нехтування селянськими інтересами та бруталне поводження. І за козацькі канчуки також. Влада після своєї демонстративної мовчанки та каральних заходів однозначно почала вважатися не те що чужою селянам, а взагалі уособленням сил зла, які символізували дикі і страшні інгуші, котрі, працюючи “об’їждчиками”, демонстративно не розуміли і не хотіли розуміти української мови й були схожі більше на окупантів у загарбаній країні, ніж на охоронців законного порядку. Саме на противагу владі з інгушами й вийшла на політичну арену Новоспасівська група анархістів.

Створили її в 1907 р. шестеро активістів з трьох близько розташованих одне до одного приазовських селищ. Згідно із заповітами теоретиків анархізму гурток відразу набув інтернаціонального характеру, бо до нього входили українці, росіяни та болгарин. Серед засновників вирізнявся своїм авторитетом селянин-бідняк Трохим Сергійович Білоус, на вуличне прізвисько “Музика”. Крім нього, до групи увійшло ще двоє новоспасівців – бідняк Холодай, який став першим новоспасівським анархо-комуністом, що згодом загітує в анархо-комуністичний ухил всю групу, та колишній каторжник Середа. Другим у групі за значущістю був “контингент” з села Нововасилівки Бердянського повіту. Село це було засноване переселенцями з Курської губернії біля східного схилу гори Червоний Обрив на лівому березі Берди. Звідси до групи прийшли коваль, син коваля Красиков та селянин-середняк Леденський. З Новопетрівки прибув анархіст Добровольський, що став першим терористом гуртка. Тоді ж до гуртка як “хлопчик на побігеньках” долучився 14-річний болгарин-балагур Антін Матросенко з села Софіївки, який поєднував революційну діяльність з випасанням табуни коней у німців-колоністів. 1908 р. йому до пари прийняли у спільноту й 15-річного Віктора Білаша. О. Гончар у своєму романі “Собор” називав Н. Махна “терористом з пелюшок”. Але Н. Махно став анархістом вже у 1906 р., тобто у 18-річному віці [12, с. 6]. Хто й був “анархістом з пелюшок”, так це вище-згадані хлопці Новоспасівської групи. Романтика підпілля, коли з одного боку настанови давав “каторжна горила” Середа, а з другого – терорист Добровольський, надихала. В. Білаш і 1930 р. вважав, що революційні події в Новоспасівці тривали не як у всій Росії з 1905 по 1907 р., а з 1907 по 1910 р., поки в селі активно діяла “бойова група” анархістів.

Почалося все з підпалів, випробуваної тактики селянського протесту, якої не цуралися й анархісти, наприклад, з сусіднього новоспа-

сівцям гуляйпільського “Союзу бідних хліборобів”. Підпал завдавав великої шкоди й був ефектною демонстрацією підпільної могутності революціонерів, разом з тим не потребуючи практично ніякого додаткового “інструментарію” у вигляді зброї чи друкарських верстатів. Нічого, окрім коробки сірників й спритності підпальовача...

Навколо Новоспасівки згоріло два вітряки, займалися клуні, складені для обмолоту снопи, скирти соломи. Поліція та козаки шукали винуватців. Когось було заарештовано та побито, однак анархістів так і не викрили. Не поталанило лише одному з паліїв – новопетрівцю Добровольському. Його схопили донські козаки та маріупольська поліція. Сподіваючись нашвидкоруч “розколоти” анархіста прямо в селі, представники властей додумались катувати його вогнем і “дещо перестаралися”. Добровольський помер на багатті від больового шоку, так нікого й не видавши.

Аби “затерти” цей дикий інцидент, 1908 р. до Новоспасівки замість донців прибув загін інгушів, що перебував на охороні порядку до 1910 р. Наступного 1911 р. поліції таки вдалося розкрити верхівку новоспасівських анархістів, так звану “бойову групу”. Середу заарештували й закатували до смерті у стінах Ростовської тюрми. Музика та Холодай були засуджені до каторжних робіт і загинули на каторзі, не доживши до 1917 р. З “бойової групи” вдалося вціліти лише Леденському, але і його не оминула нещаслива доля. Він не збирався кидати анархістський рух і в 1914 р. потрапив до румунської тюрми, де і помер [1, с. 579]. Зі “старої гвардії” “призову” 1907 р. не залишилося нікого, і їй на зміну прийшла молодь.

Ще у 1910 р. склад групи значно розширився за рахунок загітованих в “масовики” (співчуваючі) парубків. Коли “бойова група” була викрита правоохоронними органами й загинула, “масовики” вціліли, трохи вичекали і згодом оголосили себе “бойовиками”, сьак-так дотягнув анархістську традицію в селі до 1917 р. 1911 р. молодь визначилася з ухилом, і віднині група стала називатися Новоспасівською групою анархістів-комуністів. (НГАК). Кропоткінський, “хлібоволівський” анархізм видався селянським синам найбільш прийнятним. Склад групи досягав 20-25 чоловік. До неї увійшли нові активісти: найстарший – потомствений наймит, 21-річний Трохим Удовиченко (Вдовиченко); 20-річний син мірошника Володимир Проценко на прізвисько “Біда”; 20-річний здоровило Петро Осипенко; 19-річний чоботар Василь Куриленко; 18-річний Лука Бондарець, син каменяря; 17-річний

Мартин Фоменко, син куркуля (це була дивина, своєрідний унікум для НГАК); 17-річний сирота Пилип Гончаренко на прізвисько “Чуприна”, в якого саме помер батько; 17-річний Петро Білаш, троюрідний брат Віктора Білаша, бідняк, швець за фахом. Інші бойовики нічим себе не проявили як до, так і після 1917 р.

Тримаючись “один за всіх та всі за одного”, згадані новоспасівці через 8 років займають високі командні посади умахновській повстанській армії. Дев’ятеро колишніх новоспасівських анархістів створять Азовське командирське земляцтво, військове азовське лобі на радах командного складу РПАУ(м) та новоспасівську фракцію в Гуляйпільському Союзі анархістів, провідній політичній організації руху.

Але в 1911–1916 рр. група особливої активності розвинути не змогла через потребу в харчах. Л. Бондарець пішов столярувати. В. Білаш вивчився на паровозного машиніста. В. Проценко теж хотів на машиніста, та “дотягнув” лише до помічника машиніста, а потім і взагалі перекваліфікувався у слюсаря. В. Куриленко після смерті батька був єдиний годувальник сестри та матері й тому завзято шив чоботи замість того, аби кидати бомби. П. Білаш лагодив взуття. Хлопці читали листівки, вважаючи себе “революціонерами”, й чекали слушного часу.

Та анархістів якраз почали забирати до армії. Новоспасівці, подумавши, пішли до війська, не ставши дезертирами, як це велося в анархістській традиції. Всі новоспасівські анархісти охоче служили у війську і саме цим суттєво відрізнялися від всіх інших прихильників безвладдя. В. Куриленко був призваний до кадрової армії в 1912 р. й потрапив на службу до уланських частин, П. Осипенка “замели” в артилеристи, Л. Бондарця та інших – у “рядову піхтуру”, а коли в серпні 1914 р. почалася Перша світова, то і В. Білаша зняли з паровоза й послали служити до залізничного батальйону рядовим. Зв’язків хлопці між собою не втрачали, але до купи зібралися лише після лютневої революції 1917 р.

Перша світова війна принесла новоспасівцям економічну кризу, нові державні визиски та мобілізацію. Майже половина працездатних чоловіків села була мобілізована до війська – більше, аніж в середньому по Катеринославській губернії, яку щадили, як хліборобську і до надмірних мобілізацій не вдавалися. Мобілізованих ратників валками виряджали до повіту – на Маріуполь. До трьох скіфських курганів, що споконвік стояли обабіч шляху, їх проводжало все село. Ще й досі новоспасівські старики називають ті кургани “заплаканими могилами”. Одночасно

влада проводила реквізицію хліба та худоби, й для потреб армії у селян забрали понад 500 коней. Без господарів та тягла поля навколо Новоспасівки почали потроху заростати бур'янами, що було явною ознакою ненормальності ситуації. Революція була не за горами.

На початок 1917 р. Новоспасівка являла собою гігантське, але при цьому впорядковане село, де в 1223 дворах мешкало близько 11 200 чол. В принципі, такі велетенські села були звичним явищем для Запорозжя та Приазов'я на початку ХХ ст. Новоспасівка була настільки великим селом, що в ньому для зручності зробили не одну, а дві земельні громади. Крім традиційного сільського господарства в селі почала розвиватися й промисловість. Найбільш “модним” бізнесом початку ХХ ст. для дрібних підприємців, що давав стабільний і швидкий прибуток, стала організація цегельно-черепичних підприємств, яких у Новоспасівці на 1913 р. було вже три.

Крім цегельні в селі функціонувало два гончарні “заводи”. На базарах та ярмарках великим попитом користувалися новоспасівські полив'яні горщики, глечики, макітри, миски, дитячі іграшки.

Поряд містилися маслобійня, вісім олійниць та два парових млини, що в народі йменувалися “паровиками”. Навколо села махали крилами більш як два десятки вітряків. Наявність великих земельних латифундій в околицях села й зародки власної промисловості спричинилися до того, що до Новоспасівки почали активно ходити на заробітки наймити з сусідніх селищ; в селі осідали нетутешні торгівці та ремісники.

Сільські кустарі майстерно виготовляли красиві, зручні, легкі, з тихою ходою таврійські візки й тачанки. Цей промисел досить скоро стане надзвичайно важливим, бо Н. Махно з блиском відродить традицію застосування бойової колісниці. Поки що продавати підводи та екіпажі їздили в козацькі краї, на Дон та Кубань. Двічі на тиждень відбувалися в Новоспасівці базари, тричі на рік – ярмарки. На вулицях села стояли саманні, криті черепицею хати – солон'яні й очеретяні стріхи відходили в минуле.

Швидкий розвиток села був наслідком агонального характеру селянської економіки та побуту, що став характерним для Південної України в ХІХ ст. Головним для пересічного хазяїна було “не вступити” сусідові, свату, брату... Подібні настрої переходили й на громади, що суперничали між собою в заможності та престижності життя, особливо якщо поряд мешкали іноземні колоністи. Маленькі міста й великі

селища завзято пнулися за великими. І новоспасівці намагались продемонструвати, що їхній населений пункт теж, який не який, а “культурний центр Новоросії”.

У центрі села розмістилися кам’яні будинки волосної управи, земського банку, суду, пошти, двох десятків крамниць та 11-ти шинків. В селі працював фельдшер, який, однак, не мав власного приміщення, аби приймати хворих. Лише 1913 р. розпочалося будівництво земської лікарні, відкрилися дві аптеки, приїхали лікар, три фельдшери, акушерка. Народної бібліотеки в селі не було, газети одержувало лише 18 урядовців та вчителів.

Півстоліття в селі не було школи. Перше однокласне земське училище відкралося тут 1866 р., а міністерське двокласне – у 1870 р. У 1913/14 навчальному році в селі працювало вже 6 початкових шкіл: одна двокласна, дві однокласні та три церковнопарафіяльні. Вони охоплювали 795 дітей, тобто 55% осіб віком від 8 до 11 років. Закінчувала навчальний рік, щоправда, тільки шоста частина учнів. “По освіті село стоїть вище інших сел. На 1 березня 1917 р. в селі була одна 2-х-класова (5 груп) міністерська школа, 2 земських школи і 3 парафіяльних, що в них 643 учня обслуговувало 16 вчителів” [9, с. 51]. Нині в ЗМІ можна подекуди зустріти натяки на те, що анархо-махновщина була проявом неучтва, селянської темноти, забитості й мало не атавізмом. Насправді ж все було навпаки. За освітніми показниками південь України серед сільського населення займав перші місця, тут жило грамотніше й освіченіше селянство, аніж будь-де на просторах Російської імперії.

Історія з побудовою нової церкви вінчала дореволюційні культурні потуги Новоспасівки. Вирішено було звести нову церкву, бо велике село потребувало великого храму. А побудували дві, тому що в селі було дві земельні громади. На утримання церков, прожиток причтів громада відрізала з земельного фонду по 500 десятин. І селяни погодилися на це, хоча це означало скорочення належного їм земельного клину.

Століпінська реформа не те що не вирішила земельну проблему, а й поглибила її у Приазов’ї. Багато бідняків повністю розорувалися й були вимушені йти на заробітки до Маріуполя, Бердянська, на вугільні копальні Донбасу або ж наймитувати на місцевих статечних господарів. Стати з господаря наймитом, втратити економічну незалежність, статус хазяїна – це був великий удар по селянській гідності, що надовго залишав шрами в селянській душі. Заможні селяни, зокрема екс-

козаки, не гаючись скуповували земельні ділянки цих невдах, що раніше здавалися в оренду. Спритніші з них поспішали виходити на хутори. Заохочуючи селян на вихід на відруби, власті вирізали для них кращу землю. Наділи екс-старшини хоч і зменшилися в порівнянні з 1866 р., але все одно доходили подекуди до 224 десятин на двір.

Але свої “тузики” – це ще було півбіді. На “меноністів”, які жили за річкою Бердою, взагалі не було сил дивитися. Колонія Нейгофнунг викинула з свого нутра під столипінську реформу 7 нових хуторів із земельними наділами від 100 до 300 десятин землі. Якщо скласти докупи землю німців-колоністів та екс-козаків, то, за даними довідника “Вся Катеринославська губернія”, виходила ділянка в 3141 десятину [13, с. 214]. Ось що могла дати нужденним новоспасівцям майбутня революція, ось заради чого можна було поставити своє життя на кін.

І от поки новоспасівські анархісти служили у війську, сталася в Росії Лютнева революція і в травні 1917 р. у Новоспасівці з’явилася революційна, нова влада – було обрано Раду селянських депутатів. Вона мала безпартійний характер, а головою її став учитель Яків Коломієць. Рада розброяла місцеву поліцію, конфіскувала на території волості землі поміщиків, а згодом сприяла організації артілі безземельних селян с. Новоспасівки на землях поміщика Карла Вехтера.

До закликів київської Центральної Ради піднятися на боротьбу за УНР Новоспасівка поставилася індивідуально, натомість інтегрувавшись в Радянську Україну на початку 1918 р. Для цього було проведено перевибори до Ради селянських депутатів після виведення з неї представників “контрреволюційних” сил. Головою Ради було обрано селянина Д. Москаленка [10, с. 166].

У світлі лютої ворожнечі анархо-махновців з комуністами в 1920–1922 рр., у багатьох аматорів від історії складається хибне й не відповідне дійсності уявлення про споконвічний антагонізм та ворожнечу цих політичних сил. Насправді ж в 1917–1918 рр. анархісти активно співпрацювали на місцевому рівні з радянською владою, сподіваючись знайти свою нішу в цій політичній системі, надіючись на її майбутню трансформацію в потрібному для них напрямку. Більшовицька диктатура, що ховалася за ширмою “радянської влади”, в свою чергу теж була зацікавлена у співпраці з українськими анархістами. Вона тільки-но починала формуватися в Україні й потребувала опори в будь-якій політичній силі, особливо в такій, що добровільно йшла на контакт. Українські анархісти повсякчас нагадували більшовикам їхні

антианархістські заходи у Великоросії, що закінчилися розгромом у квітні 1918 р. Московської федерації анархістів, але під загрозою німецько-українського наступу весни 1918 р. і сільські, і міські анархістські групи та федерації анархістів активно йшли на контакт з радянською владою, отримуючи від нею зброю, спорядження та формуючи так звані “вільні” дружини, загони та батальйони. В березні 1918 р. анархісти разом з червоноармійцями намагалися зупинити розширення території УНР на схід, принаймні на кордонах химерної Донецько-Криворізької республіки.

Але нищівного удару радянська влада в Приазов'ї зазнала з іншого, несподіваного боку. Наприкінці квітня 1918 р. до Новоспасівки першими дійшли не німці, не українські республіканці, а “дрозди”. Себто офіцерський полк під командуванням легендарного діяча білогвардійського руху, полковника Михайла Гордійовича Дроздовського. З далеких румунських Ясс аж до Білого Дону йшли дроздовці пружним кроком, скрізь несучи червонопрапорним і чорнопрапорним силам смерть, смерть і ще раз смерть. Останнє було чудово продемонстровано всім бажаючим у Бердянську, де дроздовці відправили на той світ Бердянську раду робітничих депутатів. І Приморську (Ногайську) раду відправили туди ж. На відміну від вищезгаданих приморських міст, М. Дроздовський був у захопленні від Новоспасівки та її жителів, написавши у щоденнику: “Яке багате село! Кам'яні будинки, великі й чисті. Багато будиночків міського типу. Прийняли дуже люб'язно. Приєдналося кілька добровольців, з них двоє кадетів” [14, с. 139]. Виявляється, у Новоспасівці були не лише анархісти, а й конституційні демократи. Прихильників ПКД було особливо багато в околицях Бердянська за рахунок німецьких колоністів, поміщиків та торговців, так що кадекти в цій місцині навіть зайняли друге місце на виборах до Всеросійських Установчих зборів. Про репресії в селі М. Дроздовський не згадував взагалі, але це не значить, що їх не було.

У Сергія Ільхівського, який у 1918–1920 рр. виконував обов'язки секретаря Новоспасівської волосної ради, спогади про перебування дроздовців у селі були менш приємними: “Раптом у квітні в село заскочили дроздовці. Розстріляли дев'ять чоловік, інших відшмагали шомполами, дісталось і мені за те, що оформляв у Раді документи на вехтерівську землю для артілі...” Сільрада була розігнана, натомість було встановлено короткотермінове правління волосного управління. Але воно протрималося лічені дні. Через дві доби після приходу “дроздов-

ців” до села зайшли підрозділи австро-угорської армії, а з ними і влада УНР, яка досить скоро змінилася на владу старости Української держави гетьмана Скоропадського і сільського осередку державної варти. Прийшов час новоспасівським анархістам, що в 1917 р. масово дезертирували з російської армії, покинутися від сплячки.

Лише тепер, у травні 1918 р., НГАК змогла як слід зібрати докупи своїх учасників і влаштувати підпільну конференцію. В. Білаш, який претендував на роль її ідеолога, запропонував вражаючі за обсягом плани. Він, за відсутності В. Куриленка та пасивності Т. Удовиченка, на деякий час зміг висунутися в групові лідери й закликав товаришів якнайшвидше підготувати антигетьманське повстання, озброїти повстанців, організувати з них військові одиниці, централізувати керівництво ними, ввести військову дисципліну в гіпотетичних лавах і розробити для них стратегічний план боротьби, для чого треба буде провести повстанський або робітничо-селянський з’їзд. Який саме з’їзд треба проводити в даній ситуації, В. Білаш поки що для себе не вирішив, але прагнення до боротьби буквально розривало паровозного машиніста, як часом пара розриває паровозний котел. До того ж, готуватись до повстання треба було швидко, бо В. Білаш повідомив товаришів про затіяну ним авантюру з висадкою на північному березі Азовського моря революційного десанту з Кубані. Коли в скорому часі кораблі, наповнені революційними солдатами та матросами, прилянуть до українського берега, треба вже бути у всеозброєнні, аби показати російським товаришам, що анархісти Приазов’я ще чогось варті і з ними треба належно рахуватися. НГАК підтримала ідею “заморської” допомоги й урочисто поклялася першою в Україні піднятися на боротьбу з гетьманцями. І справді, новоспасівці обігнали в цій благородній справі навіть знаменитих таращанських повстанців.

25 травня 1918 р. з Новоспасівки в бік Маріуполя виїхали три підводи, на яких сиділа вся місцева анархістська група до останньої людини. Будь-яких ознак наміченого на 21 травня повстання поки що не спостерігалось, але на це поки що уваги не звертали. Головним військовим спеціалістом загону вважався прапорщик Т. Удовиченко, повний георгіївський кавалер, але тимчасово, до від’їзду за море, загonom керував В. Білаш. 25 повстанців було озброєно 10-ма револьверами і 5-ма гвинтівками, принесеними солдатами в село з фронту. Неважко вирахувати, що 10 повстанців взагалі не мали вогнепальної зброї, але на їхньому боці була фортуна.

Відразу по виїзді з села новоспасівці зустріли у степу австро-гетьманський роз'їзд, який вдалося полонити без жертв. Полонені “державні вартові” розповіли, що до Новоспасівки з Маріуполя рухається на гарнізонний постій рота австрійців, і партизани залягли в траві, аби полонити і цю роту. Другим щастям випала звістка, що під'їздить не рота повного складу, а лише напіврота. Тут вже В. Білаш встав і гучно скомандував: “Перший цеп в атаку, другий на місці!” Це було хитро, бо в новоспасівців був лише один цеп, і той з кількома беззбройними партизанами. Австрійські офіцери взагалі-то не розуміли, що кричить виринула з трави людина, бо української мови (та й російської також) не знали. Проте, її знали рядові галичани австрійської служби, які тут же здались. Анархісти їх роззброїли і відпустили на волю, якою вони скористалися так, що продовжили свій рух на Новоспасівку, де приступили до гарнізонної служби. Партизани ж отаборилися на навколишніх Миколаївських хуторах, де планували гуртувати людей (бо ж зброєю розжилися капітально) й чекали висадки десанту.

Проте після цього удача зрадила В. Білаша. Наявність у Новоспасівці підпільної антидержавної організації дала австрійському командуванню добрий привід почати в селі реквізиції худоби, майна, фуражу та провіанту. А потім серед повстанців знайшовся зрадник, і в Новоспасівці почалися арешти та обшуки. Дійшла черга й до сусіднього з білашівським двором. Тут зазначимо, що у 25-річного В. Білаша на той час ще не було жінки й дітей, і він парубком жив з батьком та матір'ю.

В цей час у садку Білашевого обійстя ховався анархіст В. Проценко, що з якихось причин покинув загін. Не інакше як “з великого розуму” він, побачивши на вулиці австрійський загін, схопив гвинтівку й першим же пострілом убив одного з офіцерів. Після цього В. Проценко хутко зник у невідомому напрямку, не попередивши про скоєне жителів садиби. Це був дуже необачний вчинок, авже австрійці помітили, звідки пролунав постріл.

До двору Білашів досить скоро підійшов весь новоспасівський гарнізон, що складався з напередодні роззброєних анархістами вояків. Солдати оточили хату Федора Білаша й почали витягувати на двір всіх, хто там знаходився: самого Федора, а потім і його батька, 70-річного діда, Федота Мусійовича. Дід здивовано зиркав по сторонах, а його син стояв, неначе скам'янілий. Поставили до стінки й троюрідного брата В. Білаша – Петра Білаша, що саме невчасно зайшов у гості до родичів. Офіцери скомандували “вогонь”, але солдати відмовилися виконувати

наказ. Можливо, українці не бажали вбивати українців, що так шляхетно відпустили їх напередодні посеред степу, а можливо, солдатів спинили діти, бо Федір Білаш тримав на руках трирічну доньку, сестру В. Білаша, а дід – шестирічного онука. Тоді офіцери, віднявши дітей, розстріляли селян з револьверів, а хату спалили [15, арк. 1–2]. Трупів розстріляних було заборонено ховати кілька днів. Репресії тривали і в червні 1918 р., забравши життя ще 15-ти новоспасівців. У березні 1919 р., після того, як махновці надовго захоплять село, всі жертви гетьманських репресій будуть з урочистостями перепоховані на центральній площі Новоспасівки.

Поряд з цією бідою на новоспасівських анархістів чекала й інша халепа. Ідея “маріупольського десанту” завершилася повним провалом. Тому було взято курс на самостійну організацію боротьби з гетьманщиною. Тільки-но у вересні 1918 р. австрійський загін було з якоїсь причини виведено із села, селяни роззброїли гетьманську варту й організували повстанський загін з 300-т чоловік. Очолив його В. Куриленко, який лише в червні 1918 р. повернувся до села. Але врешті-решт в листопаді загін був розбитий австрійськими підрозділами. Відступивши з села, В. Куриленко з товаришами затаївся у крихітному Азовському лісництві. Скоро зрозумівши, що тут їм не відсидітися, загін вирушив на північ, аби об’єднатися із загонами Н. Махна. Там уже служило кілька новоспасівців, і ці загоны якраз потребували притоку нових сил. 27 листопада 1918 р. після захоплення повстанцями Гуляйполя на Запоріжжі виникає “вільний район”, для захисту якого штаб повстанців створив дві бойові дільниці та затвердив їх командирів.

Новоспасівський загін відправили на Полого-Царекостянтинівську боєдільницю, керувати якою мав дуумвірат з колишнього матроса, безпартійного селянина з с. Воскресенка Красковського та гуляйпільського анархіста Тихенка-молодшого [16, с. 144].

12 грудня 1918 р. почався наступ махновців з Пологів на Царекостянтинівку за участю новоспасівців. Станцію взяли, але в бою за неї було вбито Красковського, й керування боєдільницею перебрав на себе В. Куриленко, відтерши від влади Тихенка, якого замінив на земляка Бондарця. Бойове хрещення в махновських лавах В. Куриленко витримав на “відмінно”. Вночі “білі” повели наступ на Царекостянтинівку з наміром відбити її як важливу вузлову станцію. Та після чотиригодинного бою, кидаючи зброю, в паніці тікали назад, залишивши махновцям 200 полонених. В. Куриленко, демонструючи підлеглим свою принци-

повість та ненависть до ворогів, наказав завести полонених в кар'єр й порубати. З цього кривавого моменту новоспасівські анархісти та повстанці до самого кінця будуть нерозривно пов'язані з махновським рухом, але це вже інша історія. Нам же саме час робити висновки.

Отже, поява новоспасівської групи анархістів була викликана до життя передусім соціально-економічними причинами. В атмосфері повної байдужості до вимог безземельних і малоземельних селян з боку царської влади, селянство на початку ХХ ст. здійснювало гарячкові спроби знайти собі захисника, а за відсутності належних зовнішніх сил витворити його з власного середовища. Тогочасні легальні політичні партії та угруповання були мало інтегровані в село і не могли захистити селянські інтереси. Український національний рух теж на цю роль не підходив. Поставити в народному будинку “Наталку Полтавку” чи навчити дітей читати по “Кобзарю” – це все було, звичайно, добре, але зовсім не ці проблеми переповнювали душу українського селянина на початку ХХ ст. Анархісти ж почали вважатися саме тими, хто може дати відсіч “зłodійській владі”, хто насправді захистить інтереси нужденних прошарків села. Правдами і неправдами доморощені селянські анархісти отримали репутацію “сильних” людей з принципами, людей, що при нагоді можуть, відстоюючи ці принципи, переступити і через кров, і через смерть; як свою, так і чужу. Саме ці уявлення і стали одними з головних ідеологічних причин феномену Повстанської армії в новітній українській історії.

Джерела та література:

1. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993.
2. Будяк О. Полки йшли без пострілів / О. Будяк // Азовский вестник. – 2004. – 11 березня.
3. Машошин В. Командарм революционных повстанцев / В. Машошин // Азовский вестник. – 1998. – 28 вересня. – С. 1, 2; 1998, – 2 жовтня. – № 63. – С. 3; 1998. – 5 жовтня. – № 64. – С. 3.
4. Чоп В. М., Лиман І. І. “Вольний Бердянськ”: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки). / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2007.
5. Яновський Ю. Чотири шаблі / Ю. Яновський. – К., 1996.
6. Григоренко П. Спогади / П. Григоренко. – Детройт, 1984.
7. Сергеев А. Ногайцы на Молочных водах (1790–1832) / А. Сергеев. – Симферополь, 1912.

8. Азовский вестник. – 1998. – 28 вересня. – № 62.
9. Місто Бердянське та його околиці: Природно-економічний та справочний збірник для робітників шкіл, господарчих установ та курортних одвідувачів. – Вип. 1-й. – Бердянське, 1928.
10. Історія міст та сіл Української РСР. Запорізька область. – К., 1970.
11. Короленко В. Земли! Земли! / В. Короленко. – М., 1989.
12. Чоп В. Н. Нестор Иванович Махно / В. Н. Чоп. – Запорожье: РА “Тандем-У”, 1998.
13. Вся Екатеринославская губерния. 1913 г. – Екатеринослав, 1913.
14. Дроздовский М. Г. Дневник / М. Г. Дроздовский. – Нью-Йорк, 1963.
15. ДАЗО. – Ф. Р.-2630. – Оп. 1. – Спр. 16.
16. Махно Н. Украинская революция / Н. Махно. – Париж, 1937.

Володимир Чоп (*Запоріжжя, Україна*). Село Новоспасівка та його мешканці-анархісти

Автор знайомить читача з маловідомими сторінками історії “другої столиці” махновського руху – села Новоспасівка (Осипенко). У статті аналізуються соціальні, економічні та етичні причини виникнення селянської групи анархістів в окремо взятому селищі Південної України. Простежується історія виникнення та генези Новоспасівської групи анархо-комуністів до часу її інтеграції з махновським рухом восени-взимку 1918 р.

Ключові слова: анархізм, махновський рух, Південна Україна, Новоспасівка.

Владимир Чоп (*Запорожье, Украина*). Село Новоспасовка и его обитатели-анархисты

Автор знакомит читателей с малоизвестными страницами истории “второй столицы” махновского движения – села Новоспасовка (Осипенко). В статье анализируются социальные, экономические и этические причины возникновения крестьянской группы анархистов в отдельно взятом селе Южной Украины. Излагается история возникновения и развития Новоспасовской группы анархо-коммунистов до времени ее интеграции в махновское движение осенью–зимой 1918 г.

Ключевые слова: анархизм, махновское движение, Южная Украина, Новоспасовка.

Vladimir Chop (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **Novospasivka Village and its Inhabitants-Anarchists**

The author acquaints the readers with little-known story of the “second capital” Makhno movement – the village Novospasivka (Osipenko). This article analyzes the social, economic and ethical causes of the peasant group of anarchists in separately taken village in South Ukraine. The history of emergence and development anarcho-communists group in Novospasivska until the time of its integration into the Makhno movement in the autumn and winter of 1918 is outlined.

Key words: anarchism, Makhno movement, South Ukraine, Novospasivka.

Ірина САХНО
(Київ, Україна)

УДК: 930.1: 394.92 Винниченко

**Листування Володимира
Винниченка як джерело
для просопографічних досліджень:
історіографія питання**

Оскільки тема даного дослідження носить міждисциплінарний характер, літературу, що дотична до неї, можна умовно систематизувати в кілька груп: 1) праці загального характеру з джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін; 2) праці загальнотеоретичного характеру, що висвітлюють особливості просопографії як науки та пов'язаної з нею дисципліни психоісторії; 3) праці про В. Винниченка, його життя, громадсько-політичну діяльність, творчість; 4) дослідження з теорії епістолярного жанру; 5) праці, присвячені епістолярній спадщині В. Винниченка, до яких відносимо і передмови до опублікованого листування; 6) література з різних галузей знань, що виконує допоміжну функцію у дослідженні.

Аналіз літератури, яку відносимо до першої групи, засвідчує, що джерелознавці завжди звертали увагу на листи як історичне джерело, відносячи їх до джерел особового походження. Цей вид джерел став привертати особливу увагу останнім часом, коли актуалізувалися дослідження, пов'язані з особистісним фактором в історичному процесі, у тому числі й просопографічні. Українські джерелознавці Я. Калакура, І. Войцехівська, М. Дмитрієнко та ін. підготували низку праць, у яких сформулювали поняття історичного джерела, розробили систему класифікації джерел і методологію їхнього дослідження, окреслили місце, яке посідає просопографія та епістологія серед інших спеціальних історичних дисциплін [1, 2, 3].

Стосовно праць, віднесених до другої групи, слід відзначити, що в історіографії немає однастайності у визначенні просопографії як науки. Просопографічний підхід до дослідження передбачає, що у центрі історичного процесу знаходиться людина, чи конкретна особистість,

чи група людей, об'єднана спільною ознакою. Відмінності у розумінні суті просопографії зумовили появу різних напрямів у цій дисципліні.

Термін “просопографія” було запроваджено у XVI ст. Спочатку його вживали стосовно колективних біографій певного соціального прошарку або професійної групи в історико-біографічних і статистичних дослідженнях. Історіографія зарубіжної просопографії, походження і розвиток її як наукового методу розглянуті Т. Д. Барнсом [4]. Дослідники Оксфордського університету ключовою особливістю просопографії вважають визначення ідентичності в колективних біографіях [5, 6]. Таким методом скористалася низка російських дослідників, зокрема М. Нечаєва при дослідженні колективної біографії уральських ченців [7], О. Колобов у всебічному дослідженні римських легіонерів, створенні їхнього колективного портрета [8, 9], Т. Маурер створив колективну біографію професорів російських університетів, розглянувши не лише події біографій професорів, а й їхні походження, сім'ю, стосунки з оточенням, тощо [10].

Історичні праці О. Лазаревського [11], В. Модзалевського [12], О. Оглобліна [13] та ін. заклали основи для розвитку просопографічних досліджень в Україні. До них можна віднести наукові студії про соціальні групи, українське козацтво [14, 15, 16], шляхту, просопографічний портрет якої створила Н. Яковенко у монографії, присвяченій українській шляхті Волині й Центральної України [17]; ця ж дослідниця і в інших працях звертала увагу на необхідність використання просопографічного методу при дослідженні соціальних груп [18, 19].

Поряд із дослідженням колективних біографій соціальних груп стоїть відтворення просопографічного портрета сім'ї, роду. Такими є дослідження українських родів та соціальних груп Є. Чернецьким [20] та дослідження роду Демидових російським генеалогом І. Юркіним [21]. Українська дослідниця Т. Березовська у дисертації “Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби” звернула увагу на значення просопографічного підходу до створення колективного портрета окремої родини [22]. У колективній монографії “Я був їх старший син” відтворено рід М. Грушевського [23].

Т. Чубіна у статті “Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів” [24] представила схему формування історичної особи під впливом трьох чинників: чинник часу (“дух епохи”), генетичний і сімейний.

Ю. Юмашева детально проаналізувала метод створення просопографічних баз даних і використання ЕОМ при його застосуванні. Цей

метод придатний в першу чергу для створення колективних портретів. Російська дослідниця значила, що просопографія вперше поєднала два протилежних історико-філософських підходи: розгляд масових, загальних і об'єктивних процесів і увага до індивідуального, випадкового, суб'єктивного [25, 26].

Зважаючи на вищесказане, можна виділити такий напрям у просопографії, який відтворює колективний портрет групи людей, об'єднаних спільною ознакою, приналежністю до однієї родини, соціальної верстви, професії, політичної або національної групи тощо.

Останнім часом дедалі більшу увагу дослідників привертає інший напрям просопографії – всебічне, більш повне, ніж біографія, дослідження конкретної особистості. Я. Дашкевич [27] одним з перших звернув увагу на те, що дослідження у рамках біографістики має довідково-інформаційний характер. Натомість просопографічний підхід дає змогу поглибити біографічні відомості. Просопографія звертає увагу на особистісні та інтимні сфери життя, а саме вони часто були мотивацією дій історичних персонажів. Походження, особливості характеру, зовнішності, приватне й еротичне життя діячів нерідко зумовлюють їхню політичну і творчу діяльність, навіть впливають на долі народів. Дослідження персоналій культурно-історичних діячів С. Білоконом [28] також носять просопографічний характер.

Російська дослідниця М. Петрова зробила значний внесок у створення теоретичної бази просопографії і визначила дослідження конкретної особистості як вид просопографічного дослідження поряд із створенням колективного просопографічного портрета [29]. Розглянувши дискусію щодо того, чи є просопографія складовою частиною біографістики, чи окремою дисципліною, М. Петрова прийшла до висновку, що просопографію слід вважати самостійною дисципліною. Дослідниця відтворила просопографічні портрети авторів пізньої античності Макробія Феодосія і Марціана Капелли.

В українській історіографії також з'являються дослідження з теорії просопографії. Так, І. Старовойтенко ґрунтовно дослідила історіографію просопографії і підходи до її трактування, наголосила на актуальності для історичної науки створення просопографічних портретів окремих особистостей [30, 31]. У наступних роботах, про які мова буде далі, ця ж дослідниця підкреслювала важливість створення індивідуальних просопографічних портретів. На щоденник як джерело для реконструкції просопографічного портрета його автора звернула увагу О. Кірієнко [32].

У 2008 р. вийшов довідник “Спеціальні історичні дисципліни”, розділ, присвячений просопографії, підготували Н. Миронець та І. Старовойтенко [33]. У даному розділі розглянуто проблему історіографії просопографії, подано визначення дисципліни і її теоретичні засади, відзначено необхідність створення, крім колективних, також індивідуальних просопографічних портретів, визначено джерела для дослідження персоналій нової та новітньої доби, серед яких – приятельське або родинне листування.

Просопографія тісно пов’язана з психоісторією – дисципліною, що вивчає психологічну мотивацію людей у минулому. Вона об’єднує методик у інсайту (психотерапевтичного проникнення) з методиками соціальних наук. Засновником психоісторії вважають Ллойда де Моза. Він стверджував, що історичні процеси визначаються травмою, отриманою людиною (твердження справедливе і для групи людей) в утробі матері, при народженні та в ранньому дитинстві [34]. О. Шутова у праці “Психоистория: школа и методы” розглянула історію і основні положення цієї дисципліни [35]. Перші психобіографії були написані психоаналітиками, зокрема у 1909 році З. Фрейд опублікував дослідження “Леонардо да Вінчі і пам’ять його дитинства”. Потім з’явилися праці К. Абрахама про фараона Аменхотепа IV (1912), Л. Джекелса про Наполеона (1914) та ін. Але ці роботи не були історичними в повному розумінні, у центрі уваги була психологія. Е. Еріксон з працею “Молодий Лютер” (1958) вийшов на рівень історичних висновків. Наступним етапом став розвиток колективної психоісторії, зокрема вивчення жертв Голокосту і лідерів тоталітарного типу. Прикладом може слугувати доробок Р. Уолдера “Характерні риси тоталітаризму”. О. Шутова відзначила низку складностей, з якими стикається психоісторія: 1) контртрансфер – суб’єктивна реакція дослідника, вона особливо небезпечна, якщо неусвідомлена; 2) встановлення зв’язку подій індивідуального рівня з широкими історичними процесами, наприклад, знищення євреїв Гітлером через його єврейське походження або через непідтверджений факт, що його мати померла від лікування лікаря-єврея; 3) відсутність безпосереднього доступу до людини, як у терапевтичному психоаналізі. Але інші джерела, особливо творча спадщина, можуть бути досить красномовними [36].

Широко застосовує психоаналітичний метод при вивченні творчості українських і зарубіжних письменників А. Печарський [37–41]. У статті “Методика психоаналітичної літературної інтерпретації в Україні:

генезис, проблематика, нові перспективи” він розглядає історію психоаналізу творчості в Україні. Першовідкривачем психоаналітичної літературної інтерпретації дослідник називає І. Франка, який у праці “Із секретів поетичної творчості” (1898) висвітлює закони “вільних асоціацій”, що впливають на світогляд митця, проаналізував психолінгвістичні проблеми української літератури, зокрема зазначив, що українська мова найбагатша на означення зору, потім слуху і дотику, а найрідше вживаються ознаки смаку і запаху. На жаль, наступники не розвинули започаткування І. Франка, А. Печарський згадує лише кілька праць, написаних у 20-х роках (В. Підмогильний, “Іван Левицький-Нечуй. (Спроба психоаналізу творчості)”, В. Гаккебуш “Історія психоаналізу в Україні”, А. Халецький, “Психоаналіз особистості в творчості Шевченка”, Є. Перлін, “Знов про фрейдизм та мистецтво”, В. Петров, “Романи Куліша” та “Аліна й Костомаров”, С. Гаєвський, “Фрейдизм у літературознавстві”). Проблему використання психоаналізу порушила вже наша сучасниця С. Павличко у статті “Сто років без Фрейда”. А. Печарський окреслив основні проблеми розвитку психоаналітичного дослідження літературної творчості в Україні і зазначив, що його основним завданням є не лише заповнення білих плям у методології і виведення української науки на європейський рівень, а й досягнення істини [42].

В. Ващенко здійснив спробу психоаналітичного дослідження особистості М. Грушевського [43]. Його робота зазнала критики. Зокрема, І. Гирич заперечив умовивід про неврастенію М. Грушевського і назвав працю В. Ващенко “вправами у неофрейдизмі” через поверхове використання психоаналітичних методів [44, 45].

До наступної групи літератури належать праці, присвячені В. Винниченкові. Про його життєвий шлях, громадсько-політичну діяльність, світогляд, художню та публіцистичну творчість писали історики, літературознавці, філософи, журналісти тощо, створена величезна кількість праць, про що свідчить інформація в бібліографічних покажчиках [46–51].

Розглядаючи біографічні дослідження про В. Винниченка, слід відзначити, що ще у 1917 р. Ю. Тищенко написав перший біографічний нарис про тодішнього Голову Генерального Секретаріату Центральної Ради “Хто такий Винниченко?” [52]. Брошура була видана з метою донести до людей інформацію про українського політика. Робота зазнала критики, сучасники звинувачували нарис у тенденційності і неправдивості [53].

У радянській науці дослідження постаті В. Винниченка відсутні, оскільки з відомих причин вони були заборонені владою. У зарубіжній історіографії про В. Винниченка писали в основному в контексті праць, присвячених історичним та літературним процесам [54]. Літературознавця Г. Костюка можна вважати засновником винниченкознавства [55]. Він був перший, хто ознайомився з величезним архівом В. Винниченка, отримавши його від дружини письменника через кілька років після його смерті і вивізни до США.

Цікавий і обґрунтований погляд на творчість В. Винниченка висловив у 1980 р. Д. Г. Струк у розвідці “Винниченкова моральна лабораторія”, яка була опублікована в Україні лише в 1994 р. [56]. Д. Г. Струк, на відміну від деяких дослідників, вважає, що твори В. Винниченка є художньою лабораторією, а не засобом проповідництва, письменник у першу чергу роздумує над питаннями, що його хвилювали. Дослідник висуває дискусійне твердження, що етику В. Винниченка треба шукати не в “надлюдині Ніцше”, а в соціалізмі. В його творчості Д. Г. Струк виділяє дві основні проблеми: рівність чоловіка і жінки та питання, чи виправдовує мета засоби. Письменник проводить думку про те, що один і той самий вчинок за різних обставин може бути як моральним, так і не моральним. Мірилом виступає внутрішня чесність. Із соціалістичного світогляду випливають розуміння В. Винниченком проституції як експлуатації жінки в умовах капіталізму і ставлення до неї, як і до інших експлуатованих робітників.

Після проголошення незалежності України інтерес істориків до постаті В. Винниченка посилювався, з’явилося чимало розвідок, присвячених його громадсько-політичній діяльності, еволюції суспільно-політичних поглядів та ін. Насамперед слід відзначити серію статей В. Солдатенка [57, 58, 59–62] та його монографії, що стали певним підсумком у дослідженні постаті В. Винниченка [63, 64]. Ці видання відтворили повноцінний, комплексний політичний портрет В. Винниченка. Одним з важливих джерел для дослідження стала його кореспонденція, зокрема листування з революційними діячами і радянськими посадовцями. Автори використали в тому числі і просопографічну інформацію про В. Винниченка, що міститься в листах, щоб пояснити деякі його політичні кроки. В. Солдатенко присвятив окрему працю дослідженню постатей В. Винниченка і С. Петлюри [65]. Особистий та політичний конфлікт між діячами знайшов своє продовження в дискусіях їхніх прихильників, що знайшло відображення у згаданих працях В. Солдатенка.

Політичній діяльності В. Винниченка та еволюції його світогляду присвячені окремі статті й інших науковців [66–87].

Слід зазначити, що політична діяльність В. Винниченка та його світогляд викликали контрверсійні оцінки як у наукових колах, так і в суспільстві, що знайшло відображення у згаданих публікаціях.

Протилежні оцінки постаті й політичної діяльності В. Винниченка знайшли відбиття у статті історика Ю. Шаповала [88], який, проаналізувавши присвячені В. Винниченкові монографії останніх років, зокрема, й дослідження В. Солдатенка, відзначив деяку їх пишномовність, неприховану симпатію авторів до героя своїх праць. Натомість Ю. Шаповал критикує політика, підкреслює його схильність до позерства й артистизму, не вірить у його щирість. С. Литвин також критично оцінив діяльність В. Винниченка [89].

Присвячені В. Винниченкові дослідження літературознавців акцентують увагу, в основному, на особливостях його художньої творчості. Враховуючи величезну кількість таких праць, у даній статті звернемо увагу насамперед на ті з них, які дотичні до предмета нашого дослідження, у яких використане листування В. Винниченка та його творчість розглядається в нерозривному зв'язку з особистістю письменника. До таких досліджень належить велика кількість статей В. Панченка, його монографії [90–92] та захищена в 1998 р. докторська дисертація на тему “Творчість Володимира Винниченка 1902 – 1920 рр. у генетичних і типологічних зв'язках з європейськими літературами” [93]. Основним предметом дослідження В. Панченка була творчість письменника, але він розглядає її у тісному причинно-наслідковому зв'язку з непересічною особистістю В. Винниченка, зокрема аналізує популярну на початку ХХ ст. літературу, під впливом якої сформувалася особистість В. Винниченка, звертає увагу на деякі риси його психологічного портрета [94, с. 107–121]. В. Панченко у своїх працях широко використовував листування В. Винниченка та просопографічну інформацію, що міститься у ньому. Він тонко відобразив психологічні аспекти листування В. Винниченка з Катериною Голіцинською [94, с. 52–59].

Листування В. Винниченка використовував у своїх дослідженнях також літературознавець С. Михида, який у монографії “Слідами його експериментів: Змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка” на основі листування В. Винниченка з Є. Чикаленком проаналізував обставини написання деяких творів письменника [95]. У 1995 р. він захистив кандидатську дисертацію з досліджен-

ня драматургії В. Винниченка [96]. С. Михида присвятив В. Винниченку низку статей, у яких розглядається світогляд письменника [97–99].

Оскільки складовою просопографічного портрета В. Винниченка є його ставлення до жінок, для дослідження цього портрета важливі ті праці літературознавців, які присвячені жіночому питанню у творчості і світогляді В. Винниченка [100–104]. Він виступав за емансипацію жінки, вважав її повноправним і рівним чоловікові членом суспільства, більше того, зневажав жінок, чий інтереси обмежувалися домогосподарством. Але і тут не обійшлося без парадоксів, деякі з них уже висвітлені дослідниками. Так, М. Ревакович звернула увагу на те, що у творах В. Винниченка жінки постають рівноправними у сексуальних стосунках, але підкорюються чоловічому “логосу”, чоловік виступає генератором ідей [105].

Цінною для просопографічного аналізу є стаття А. Печарського “Нарцисизм і трансформація особистості в житті і творчості В. Винниченка” [38]. Дослідник аналізує творчість і листування письменника у двох ракурсах, психоаналітичному і богословському, і доходить висновку про нарцисизм героя статті. Однією з його ознак автор називає увагу до тілесності і заострення теми інстинктів у творчості. Нарцисизм став рушійною силою письменницького успіху, прагнення задовольнити свої амбіції, егоцентризм та ексгібіціоністські пристрасті спонукали письменника до плідної роботи. А. Печарський вважає ознакою духовного спустошення атеїзм та іронічне ставлення до релігії, яке було властиве В. Винниченку. Ці риси також є проявом егоцентризму, наслідок – витіснення відчуття Бога і культ особистості в суспільстві, що яскраво виражений у його творчості. Гіпертрофований нарцисизм був головним чинником особистого життя В. Винниченка: вибору жінок, ставлення до батьківства. Причини егоцентризму криються в обставинах раннього дитинства: виражений Едіпів комплекс, базисна недовіра через утрату первинної біологічної єдності з матір’ю і не такі глибокі фактори, зокрема те, що Володимир був найменшою, тобто балуваною, дитиною в сім’ї. Автор дисертації погоджується з тезою про нарцисизм В. Винниченка, але вважає необхідним зазначити, що отриманий в результаті психоаналізу портрет особистості завжди буде неприйнятним з точки зору етики і моралі, оскільки психоаналіз має на меті викриття глибоких, неприйнятних для свідомості мотивацій.

Окремою темою для винниченкознавців стало дослідження суспільно-філософських поглядів В. Винниченка. Його ціннісна система

“чесності з собою” поступово еволюціонувала у філософію конкордизму, масштабну світоглядну концепцію гармонійного існування [106–109].

Низка науковців присвятили свої праці дослідженню малярської спадщини В. Винниченка [110–113].

Протягом останніх років були захищені кандидатські і докторські дисертації з різних аспектів винниченкознавства. Крім вищезгаданих кандидатських робіт С. Михиди і Т. Заболотної і докторської В. Панченка, кандидатські роботи захистили Л. Лозинська [114], Н. Гусак [115], О. Петрів [116], І. Сахно [117] та ін.

Зважаючи на чисельність публікацій про В. Винниченка, окрему увагу слід приділити історіографії питання. У перерахованих вище монографіях уже зроблено кроки в цьому напрямі. Проблему дослідження особистості та творчості В. Винниченка було порушено і в окремих статтях [118–120]. Але узагальнюючої роботи з історіографії питання ще немає.

До наступної групи використаної літератури належать дослідження з теорії епістолярного жанру. Для просопографічних досліджень персоналій XIX–XX ст. найважливішими є писемні джерела і фото- та кінодокументи. Найбільше просопографічної інформації міститься в джерелах особового походження, до яких відносять автобіографічні матеріали та мемуари досліджуваної особи або її сучасників, листування, особливо приватне, творчість, почерк досліджуваної особи, маргіналії, тобто записи на полях основного тексту.

У родинному і дружньому листуванні часто впливають не відомі з інших джерел факти, кореспонденти невимушено висловлюють свої думки, рідко редагують написане.

Дослідники використовували листування як історичне джерело ще у радянський період, але довгий час воно виконувало лише допоміжну функцію в дослідженнях. Проте науковці звертали дедалі більше уваги на епістолярну спадщину, і цей різновид джерел став повноцінним і самостійним. Листування стало особливо актуальним в умовах персоніфікації історичної науки, уваги до ролі особи в історії. Розвиток просопографії став одним з чинників уваги дослідників до джерел особового походження, зокрема листування. Виходячи з вищесказаного, особливо важливими стають наукові праці з теорії епістолології.

Ще у 70-х роках минулого століття російський епістололог В. Сметанін привернув увагу до розробки методології дослідження листів як історичного джерела [121].

Українські дослідники також створили низку ґрунтовних наукових розвідок про листування як історичне джерело. Серед них дослідження І. Войцехівської та В. Ляхощького “Епістолологія” [122]. Автори висвітлили загальну історію епістолярного жанру і розглянули розвиток і формування теоретичних понять епістолології. У статті І. Гирича та В. Ляхощького надано методичні рекомендації щодо опрацювання епістолярного масиву [123].

І. Старовойтенко у статті “Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів кінця ХІХ – початку ХХ століть: до методики дослідження” [124] здійснила історіографічний огляд епістолології, описала надбання вищезгаданих попередників і зробила теоретичні та методологічні висновки. Зокрема, вона сформулювала визначення поняття “лист”. Це – джерело особового походження, що має діалогічну форму, передбачає наявність кореспондента й адресата, які роз’єднані відстанями, але пов’язані спільними інтересами або справами, котрі спонукали їх до необхідності епістолярної комунікації з урахуванням архітектоніки листування певної доби. Автор цих рядків поділяє наведене визначення. У даній статті використано класифікацію масиву листування, яку запропонувала І. Старовойтенко в дисертаційній роботі “Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело” [125].

Узагальнювальна інформація про епістолологію міститься в довідкових виданнях [126, 127].

Отже, теоретичні основи епістолології відображені в розділах підручників, довідковій літературі, окремих працях. Слід зазначити, що вступні статті до опублікованого листування доповнюють джерелознавчу теоретичну базу. Уже розглянуто низку важливих для епістолології питань, але узагальнюючої праці, яка б висвітлила і систематизувала всі аспекти цієї дисципліни, ще немає.

Крім теоретичних розробок у галузі епістолології, в українській історіографії появилися розвідки, в яких дослідники звертають увагу на цінність листування як джерела до просопографічних студій і практично їх використовують. Зокрема, Н. Миронець у статті “Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації” окреслила інформаційний потенціал листування письменника, описала основні риси характеру В. Винниченка, його настрої і фізичний стан, продемонструвала насиченість його листування просопографічною інформацією і розвинула цю тему у наступних статтях

[128, 129]. У працях, присвячених Олені Телізі, ця ж дослідниця відтворила портрет поетеси, використовуючи, в тому числі, й епістолярну спадщину [130, 131]. Листи як джерело для просопографічних досліджень аналізували у своїх працях Старовойтенко [132, 133, 134], Л. Мукоєєва [135], І. Сахно [136–141].

Аналітичних наукових розвідок, присвячених безпосередньо епістолярію В. Винниченка, небагато, маємо приклади використання його в окремих дослідженнях, зокрема Н. Миронець, яка, крім згаданих уже статей, використала листування В. Винниченка та інших діячів української революції для відтворення подій доби Центральної Ради [142].

У документальній розповіді “Таємниці кохання Володимира Винниченка” [143] ця ж дослідниця на основі листування В. Винниченка з Л. Гольдмерштейн відтворила складні і драматичні обставини народження і загибелі єдиної дитини письменника. З інформації, поданої у розповіді, вимальовуються окремі риси просопографічного портрета В. Винниченка. У листах він висловлював свої погляди на сім’ю, батьківство, стосунки з жінками. Вчинки письменника виявляють потаємні риси його характеру.

Певний внесок у дослідження епістолярної спадщини В. Винниченка зробила Т. Заболотна. У статті “Приватна кореспонденція В. Винниченка і візантійська епістолярна спадщина” [144] дослідниця проаналізувала епістолографічні особливості листування В. Винниченка, порівнюючи його з візантійською епістолярною традицією, звернула увагу на художню цінність листів В. Винниченка.

Ця ж дослідниця розглянула особливості епістолярних діалогів і відносин В. Винниченка з іншими письменниками: М. Коцюбинським, М. Горьким, О. Олесем, Лесею Українкою [145]. Т. Заболотна звернула увагу на те, що В. Винниченко володів рідкісним даром – вмінням “настроюватися на реципієнта” [145, с. 17]. У 2005 р. Т. Заболотна захистила дисертацію “Епістолярна спадщина В. Винниченка: адресування і стиль” [146], де, крім вищезазначених проблем, висвітлила деякі теоретичні питання епістолології, проаналізувала епістолярну публіцистику В. Винниченка, відкриті листи.

Основна частина праць, присвячених епістолярію В. Винниченка, складається зі вступних статей до публікацій його листування. Слід зазначити, що низку статей можна назвати не лише “вступними”, а такими, що містять суттєвий історичний аналіз фактів, описаних у листуванні. В. Гусєв та Л. Лозинська у статті “Дещо з непрочитаних

сторінок життя В. Винниченка” відтворили невідомі події його біографії [147]. С. Гальченко та М. Шудря, користуючись масивом кореспонденції В. Винниченка з видавництвом “Рух”, описали їхню співпрацю у 1920-х роках [148]. Дослідники підкреслили основні етапи “закручування гайок” радянською владою. І. Гирич опублікував низку листів українських соціалістів, в т. ч. і В. Винниченка, до А. Жука [149]. Цим листам передувала полеміка, епістолярна та на сторінках газети “Вперед”, з приводу українського визвольного руху. Ця полеміка проілюструвала погляди українських соціалістів на класове і національне питання. На думку І. Гирича, українські революціонери не змогли створити пристосованого до української специфіки соціалістичного руху через епігонство щодо російських ідей, зокрема превалювання класового підходу, сліпе копіювання досвіду і відмову від національного визволення. Також дослідник вважає, що В. Винниченко мав досить поверхове уявлення про класове питання та побудову суспільства і не міг виконувати ролі одного з керманівців української революції.

Автором більшості публікацій листування В. Винниченка та ґрунтовних вступних статей до них є Н. Миронець. Крім передмов до опублікованого епістолярію В. Винниченка з Ю. Тищенком та С. Єфремовим дослідниця описала підготовлене нею до друку корпусне листування В. Винниченка з Є. Чикаленком [150] і дружиною Р. Я. Ліфшиць [151]. У передмові до публікації усіх виявлених кореспонденцій В. Винниченка і Є. Чикаленка Н. Миронець розповіла історію знайомства і приятелювання героїв, виокремила п’ять періодів листування, описала місця зберігання кореспонденції, її археографічні особливості, широко прокоментувала листи.

Дослідниця І. Валякво, працюючи в Бахметєвському архіві Колумбійського університету, уклала алфавітний каталог кореспондентів, до яких писав В. Винниченко [152].

До останньої групи літератури належать праці з різних галузей знань, що допомагають зрозуміти джерела формування світогляду В. Винниченка. Його постать не можна розглядати окремо від соціалістичних ідеалів, популярних на початку ХХ ст. У 1906 році в Петербурзі вийшла книга Г. Чікотті “Психология социалистического движения” [153], яка, ймовірно, була відома В. Винниченкові. Привертає до себе увагу теза про те, що справжній соціаліст не може бути винним у поганому вчинку. В. Винниченко у своїх творах раз у раз заперечував це переконання. Як зазначено вище, актуальним для письменника було

питання ролі жінки у соціалістичному русі. Г. Чікотті порівнює користь і шкоду від жінок для соціалістичної справи. До несприятливих аспектів він відносить непостійність жіночої психіки, дріб'язковість, зацикленість внаслідок історичної традиції на сім'ї і господарстві, прив'язаність до релігії і забобонів. Однак автор вважає, що жінки можуть бути корисними для справи. Вони більш схильні до співчуття, милосердя, залучення дружини до руху нівелює перешкоди, які вона може чинити чоловікові-соціалісту, вносить пожвавлення, веселість, доводить, що соціалізм проникає до найглибших шарів суспільства. Жінки захоплюються соціалізмом в тому числі через те, що капіталістичний лад руйнує традиційну сім'ю і змушує іти на фабрику жінку і дітей. Твори Ніцше допомагають зрозуміти витоки властивого В. Винниченкові культу сильної особистості [154, 155]. Популярна на початку ХХ ст. література певною мірою формувала світогляд В. Винниченка.

Для застосування у дослідженні психоаналітичних методів може бути використана класична література з теорії психоаналізу [156–158], психології творчості [159], графології [160].

Отже, як впливає з історіографічного огляду, незважаючи на зростаючу увагу до епістолярію В. Винниченка і значну кількість опублікованих джерел, більша частина його листування залишається не проаналізованою. Епістолологія і, особливо, просопографія лише набирають популярності серед українських дослідників. Рідко вживаними в дослідженнях є методи психоісторії, дисципліни, пов'язаної з просопографією. Значна кількість публікацій про творчість В. Винниченка і його політичну біографію свідчить про досить повне розкриття цих проблем в історіографії.

Джерела та література

1. Джерелознавство історії України: [довідник / ред. кол. М. Я. Варшавчик, Г. В. Борjak, І. Н. Войцехівська, Я. С. Калакура та ін.]. – К.: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1998. – 212 с.
2. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.]. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.
3. Спеціальні історичні дисципліни: довідник / [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / редкол.: В. А. Смолій, І. Н. Войцехівська, М. Ф. Дмитрієнко та ін.] – К.: Либідь, 2008. – 520 с.

4. *Barnes T. D.* Prosopography Modern and Ancient [Ел. пєсупс] / T. D. Barnes // *Prosopography Approaches and Applications A Handbook* / Ed. by K. S. B. Keats-Rohan. – Oxford: University of Oxford, 2007. – Режим доступу: http://prosopography.modhist.ox.ac.uk/course_syllabuses.htm.

5. *Keats-Rohan K. S. B.* Biography, Identity and Names: Understanding the Pursuit of the Individual in Prosopography [Ел. пєсупс] / K. S. B. Keats-Rohan // *Prosopography Approaches and Applications A Handbook* / Ed. by K. S. B. Keats-Rohan. – Oxford: University of Oxford, 2007. – Режим доступу: <http://prosopography.modhist.ox.ac.uk/images/06%20KKR.pdf.pdf>.

6. *Verbouven K.* A Short Manual to the Art of Prosopography [Ел. пєсупс] / Koenrad Verbouven, Myriam Carlier, Jan Dumolyn // *Prosopography Approaches and Applications A Handbook* / Ed. by K. S. B. Keats-Rohan. – Oxford: University of Oxford, 2007. – Режим доступу: <http://prosopography.modhist.ox.ac.uk/images/01%20Verboven%20pdf.pdf>

7. *Нечаева М.* Просопография уральского монашества: перспективы исследования / М. Нечаева // *Судьба России: прошлое, настоящее, будущее: тезисы всерос. конф. (Екатеринбург, 17–19 ноября 1994)*. – Екатеринбург, 1995. – С. 172–176.

8. *Колобов А.* Новейшие просопографические и ономастические исследования по римско-провинциальной проблематике в изданиях Познанского университета / Александр Колобов // *Античность и средневековые Европы*. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1996. – С. 254–272.

9. *Колобов А.* Римские легионы вне полей сражений (эпоха Ранней империи) / Александр Колобов. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та 1999. – 127 с.

10. *Маурер Т.* Новый подход к социальной истории университета: коллективная биография профессоров / Т. Маурер // *Из истории русской интеллигенции: сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской* / [сост. О. Н. Ансберг, ред. Р. Ш. Ганелин]. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – С. 273–302.

11. *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне / Александр Лазаревский. – К., 1908. – 108 с.

12. *Михида С.* Слідами його експериментів: Змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка / Сергій Михида. – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2002. – 192 с.

13. *Оглоблин О.* Гетьман Иван Мазепа та його доба / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк; Париж; Торонто: ООЧСУ, 1960. – 408 с.

14. *Ворончук І.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / Ірина Ворончук. – К.: НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Міністерство освіти і науки, молоді та

спорту України. Націон. науково-дослідний ін-т українознавства та все-світньої історії, 2012. – 712 с.: іл.

15. *Світленко С.* Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70-80-х рр. XIX ст. / С. Світленко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. / [ред. В. А. Смолій]. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1998. – Ч. 2. – С. 60–79.

16. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / Віталій Олексійович Щербак. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 295 с.

17. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Наталя Миколаївна Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.

18. *Яковенко Н. М.* Вступ до історії = An Introduction to History / Наталя Миколаївна Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

19. *Яковенко Н. М.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Наталя Миколаївна Яковенко – К.: Критика, 2002. – 416 с. – (Критичні студії; вип. 1).

20. *Чернецький Є.* Браницькі / Євген Чернецький. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2011. – 736 с.

21. *Юркін І. Н.* Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: Опыт науковедческой просопографии / И. Н. Юркин. – М.: Наука, 2001. – 327 с.

22. *Березовська Т. В.* Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: дис. ... канд. іст. наук / Тетяна Всеволодівна Березовська. – Одеса, 2003. – 221 с.

23. *Кучеренко М.* та ін. “Я був їх старший син...” (рід Михайла Грушевського) / М. Кучеренко, С. Панькова, Г. Шевчук. – К.: Київ, 2006. – 662 с.

24. *Чубіна Т.* Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів / Т. Чубіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького націон. ун-ту. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 109–111.

25. *Юмашева Ю.* Историография просопографии / Ю. Юмашева // Известия Уральского гос. ун-та. – 2005. – № 39. – С. 95–127.

26. *Юмашева Ю. Ю.* Методологические и методические проблемы разработки просопографической базы данных по энциклопедическим материалам “Российские коллекционеры и меценаты XVII–XX вв.” / Ю. Ю. Юмашева, Т. Н. Кандаурова // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Сер.: Історія та археологія. – Вип. 8. – 2000. – С. 73–81.

27. *Дашкевич Я.* Об’єктивне і суб’єктивне в просопографії / Ярослав Дашкевич // Український біографічний словник: історія і проблематика

створення: матеріали наук.-практич. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.). – Львів: НАН України, Ін-т української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення, 1997. – С. 40–47.

28. *Білокінь С. І.* В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / С. І. Білокінь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 355 с.

29. *Петрова М. С.* Просопография как специальная историческая дисциплина. На примере авторов поздней античности / М. С. Петрова. – СПб.: Алетей, 2004. – 230 с.

30. *Эткинд Е. Г.* “Внутренний человек” и внешняя речь: очерки психопозитики русской литературы XVIII–XIX вв. / Ефим Григорьевич Эткинд. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 446 с. – (Язык, семиотика, культура).

31. *Заболотна Т.* Приватна кореспонденція В. Винниченка і візантійська епістолярна спадщина / Тетяна Заболотна // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 89–93.

32. *Кірієнко О.* Щоденники Вероніки Черняхівської як джерело до реконструкції її просопографічного портрета / Ольга Кірієнко // Наукові записки: Зб. пр. молодих учених та аспірантів. – К.: Ін-т української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. – Т. 16. – С. 361–381.

33. *Миронець Н.* Просопографія / Надія Іванівна Миронець, Інна Михайлівна Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / [Войцехівська І. (кер. авт. кол.), Томазов В., Дмитрієнко М. та ін.] – К.: Либідь, 2008. – С. 424–431.

34. *Моз Л. де* Психоистория / Ллойд де Моз; [пер. с англ. А. В. Шкура-тов]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 117 с. – (Классики психологии XX века).

35. *Шутова О.* Психоистория: школы и методы / Ольга Шутова. – Минск: Веды, 1991. – 176 с.

36. Там само. – С. 150.

37. *Печарський А.* Методика психоаналітичної літературної інтерпретації в Україні: генезис, проблематика, нові перспективи / Андрій Печарський // Вісник Львівського ун-ту. Сер.: Філологія. – Вип. 44. – Львів, 2008. – Част. 1. – 316 с.

38. *Печарський А.* Нарцисизм і трансформація особистості в житті і творчості В. Винниченка / Андрій Печарський // Слово і час. – 2010. – № 7. – С. 3–14.

39. *Печарський А.* Особливості психодинаміки Еросу – Танатосу в житті і творчості Надії Кибальчич / Андрій Печарський // Українознавчі

студії. Науково-теоретичний журнал Ін-ту українознавства при Прикарпатському національному ун-ті ім. В. Стефаника. – № 7–8. – 2007/2008. – С. 405–412.

40. *Печарський А.* Персоніфікація душевного апокаліпсису в українській прозі перших декад ХХ ст. / Андрій Печарський // Вісник Житомирського держ. ун-ту. Сер.: Філологічні науки. – Вип. 49. – Житомир, 2010. – С. 130–134.

41. *Печарський А.* Поетика творчості Осипа Турянського: [монографія] / Андрій Печарський. – Львів: Львівський націон. ун-т ім. Івана Франка, 2003. – 202 с.

42. *Печарський А.* Методика психоаналітичної літературної інтерпретації в Україні: генезис, проблематика, нові перспективи / Андрій Печарський // Вісник Львівського ун-ту. Сер.: Філологія. – Вип. 44. – Львів, 2008. – Част. 1. – 316 с.

43. *Ващенко В. В.* Неврастенія: непрочитані історії (Реконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / Володимир Володимирович Ващенко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2002. – 408 с.

44. *Гирич І. Б.* Лікарю, вилікуйся сам! [полемічна стаття з приводу книжки В.Ващенко “Неврастенія: непрочитані історії (Реконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського)] / Ігор Борисович Гирич // Україна модерна. – 2005. – Ч. 9. – С. 273–286.

45. *Гирич І. Б.* Українські еседеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 року) / Ігор Борисович Гирич // Український археографічний щорічник / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України / Нова серія. – Вип. 15. – Український археографічний збірник. – Т. 18. – К.: Український письменник, 2010. – С. 522–558.

46. “Бо я – українець”: до 130-річчя від дня народження Володимира Кириловича Винниченка: бібліографічний покажчик / [уклад. Р. О. Рокіта, ред. Н. А. Баранова, відп. за вип. Т. І. Курило]. – К.: ЦБС Деснянського району м. Києва, ЦРБ № 141, відділ ДБІР, 2010. – 32 с.

47. Володимир Винниченко: Анотована бібліографія / [упоряд. Вадим Стельмашенко]. – Едмонтон, Альберта: Канадський ін-т українських студій. Альбертський ун-т, 1989. – 760 с.

48. Володимир Винниченко – письменник, філософ, публіцист, політик : бібліографічний покажчик / [укл.: О. Є. Тронза, Т. М. Резанова]. – Кіровоград: НБ Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка; Кіровоград. обл. універсальна наук. б-ка ім. Д. І. Чижевського, 2010. – 68 с.

49. Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951): Бібліографічний покажчик / [ред. С. М. Миценко, Т. В. Гологорська, Т. Г. Шерстюк]. – Х.: Харківська держ. наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, 1995. – 110 с.
50. *Гирич І. Б.* Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві) / Ігор Борисович Гирич / Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 39. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1996. – 108 с.
51. Українська наукова Винниченкіана. 1987–2000: Бібліографічний покажчик / [підг. Г. Сиваченко] // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 89–96.
52. *Тищенко Ю.* Хто такий Винниченко? Біографічний нарис / Юрій Тищенко. – К., 1917. – 16 с.
53. *Зеров М.* Юр. Тищенко. Хто такий Винниченко?: Біографічний нарис. К., 1917, 16 с.: [рецензія] / Микола Зеров // Книгар. – 1918. – № 7.
54. Володимир Винниченко: Анотована бібліографія / [упоряд. Вадим Стельмашенко]. – Едмонтон, Альберта: Канадський Ін-т українських студій. Альбертський ун-т, 1989. – 760 с.
55. *Костюк Г.* Володимир Винниченко та його доба: дослідження, критика, полеміка / Григорій Костюк. – Нью-Йорк, 1980. – 283 с.
56. *Струк Д. Г.* Винниченкова моральна лабораторія: (Моральні аспекти творчості Винниченка) / Данило Гусар Струк // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: [у 3 кн.]. – Кн. 1. – К.: Аконіт, 1994. – С. 374–384.
57. *Солдатенко В. Ф.* Володимир Винниченко і його твір “Відродження нації” / Валерій Федорович Солдатенко // Історія України. – 2004. – № 12. – С. 6–9.
58. *Солдатенко В. Ф.* Володимир Винниченко – лідер УСДРП, національно-державного відродження / Валерій Федорович Солдатенко // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія. – 2003. – Вип. 48. – С. 5–16.
59. *Солдатенко В. Ф.* Детермінація політичної долі В. Винниченка / Валерій Федорович Солдатенко // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Вип. 62. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2005. – С. 17–25.
60. *Солдатенко В. Ф.* Документи ЦК РКП(б) 1920 р. про В. Винниченка / Валерій Федорович Солдатенко // Український історичний журнал (далі – УІЖ) – 2005. – № 4. – С. 70–89.
61. *Солдатенко В. Ф.* Еволюція суспільно-політичних поглядів В. К. Винниченка в добу української революції / Валерій Федорович Солдатенко // УІЖ. – 1994. – № 6. – С. 15–25.

62. *Солдатенко В. Ф.* Суспільно-політичні погляди, революційна і державна діяльність В. Винниченка / Валерій Федорович Солдатенко // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): / Зб. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 20–31.
63. *Кульчицький С.* Володимир Винниченко / Станіслав Кульчицький, Валерій Солдатенко. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2005. – 287 с.
64. *Солдатенко В. Ф.* Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень / Валерій Федорович Солдатенко. – К.: Світогляд, 2005. – 324 с.
65. *Солдатенко В. Ф.* Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / Валерій Федорович Солдатенко. – К.: Світогляд, 2007. – 621 с. + ілюстрації 16 с.
66. *Бевз Т. А.* Еволюція світогляду В. Винниченка та створення концепцій “конкордизму” та “колектократії” / Тетяна Анатоліївна Бевз // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): / Зб. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 245–267.
67. *Бежнар Г. П.* Еволюція політико-філософського світогляду В. Винниченка / Г. П. Бежнар // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія. – 2003. – Вип. 48. – С. 55–57.
68. *Гирич І. Б.* Українські есдеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 року) / Ігор Борисович Гирич // Український археографічний щорічник / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України / Нова серія. – Вип. 15. – Український археографічний збірник. – Т. 18. – К.: Український письменник, 2010. – С. 522–558.
69. *Головченко В. І.* Володимир Винниченко і становлення новітньої української дипломатії / В. І. Головченко // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): / Зб. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 110–131.
70. *Гошуляк І. Л.* До питання про внесок В. Винниченка в консолідацію та об’єднання українських земель в 1917–1919 рр. / І. Л. Гошуляк // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / Зб. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 95–109.
71. *Капнок О. В.* Суспільно-політичні погляди Володимира Винниченка / О. В. Капнок // Теоретичні та практичні проблеми становлення правової держави в Україні: матеріали доповіді і тези виступів наук. конф. викладачів, аспірантів та студентів юридичного факультету Чернівецького державного ун-ту ім. Ю. Федьковича (Чернівці, 4–5 травня 1995 р.). – Вип. 2. – Чернівці: ЧДУ ім. Ю. Федьковича, 1995. – С. 69–76.

72. *Кичігіна Н.* Політична концепція В. К. Винниченка / Надія Кичігіна // Трибуна. – 1994. – № 9–10. – С. 27–28.

73. *Кичігіна Н.* Соціалістична концепція В. К. Винниченка крізь призму 90-х / Надія Кичігіна // Віче. – 1996. – № 10. – С. 112.

74. *Кичігіна Н.* “Україна, якої я домагався” (Чому В. Винниченко повернувся на батьківщину 1920 року) / Надія Кичігіна // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 83–95; № 3. – С. 10–30.

75. *Кобута Л.* Політична та ідейна співпраці Володимира Винниченка і Володимира Левинського / Л. Кобута, С. Кобута // Вісник Київського національн. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія. – 2003. – Вип. 48. – С. 44–46.

76. *Кульчицький С.* Володимир Винниченко: світоглядна еволюція / Станіслав Кульчицький // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження: 36. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 32–71.

77. *Кучер В.* Відкритий лист В. Винниченка Й. Сталіну і членам Політбюро ВКП(б) / В. Кучер // Історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 86–97.

78. *Кучер В.* Погляди В. Винниченка на відносини між СРСР і Німеччиною в контексті пакту Молотова-Ріббентропа / В. Кучер // Наукові записки НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2006. – Вип. 30. – Кн. 2: Курасівські читання – 2005. – С. 434–444.

79. *Лозицький В.* На перехресті нової доби. Штрихи до політичного портрету В. К. Винниченка / В. Лозицький // Наука і суспільство. – 1989. – № 9. – С. 24–29.

80. *Лозицький В.* Не сприйняв нових реалій: Сторінки політичної біографії В. К. Винниченка / В. Лозицький // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 3. – С. 85–95.

81. *Лозицький В.* Роль УСДРП та Володимира Винниченка у роботі Центральної Ради і уряду УНР / В. Лозицький // Вісник Київського національн. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія. – 2003. – Вип. 48. – С. 16–25.

82. *Любовець О.* Володимир Винниченко – лідер Української соціал-демократичної робітничої партії (1917–1919 рр.) / Олена Любовець // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): 36. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 138–149.

83. *Миронець Н. І.* Еволюція поглядів В. Винниченка на політику російських більшовиків (від “Між двох сил” до “Відродження нації”) / Надія Іванівна Миронець // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): 36. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 170–187.

84. *Реєнт О. П.* Володимир Винниченко та його роль у створенні Генерального Секретаріату [підходи, погляди, події] / О. П. Реєнт // Вісник Київського націон. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Філософія. Політологія. – 2003. – Вип. 48. – С. 36 – 38.
85. *Скакун О. Ф.* Політичні і правові погляди В. Винниченка / О. Ф. Скакун // Вісник академії правових наук України. – 1996. – № 6. – С. 77–88.
86. *Удод О. А.* Історіософські погляди Володимира Винниченка / О. А. Удод // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / Зб. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 72–81.
87. *Юнак М. Й.* Володимир Винниченко про роль зовнішньополітичних чинників в українському державотворенні / М. Й. Юнак, В. М. Юнак // Вісник Київського націон. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Міжнар. відносини. – 2001. – Вип. 19. – С. 74–80.
88. *Шаповал Ю.* Володимир Винниченко. Трансформація образу / Юрій Шаповал // Генеза. Сер.: Філософія. Історія. Політологія. – 2006. – № 1 (17). – С. 144–148.
89. *Литвин С. Х.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / Сергій Харитонович Литвин. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
90. *Панченко В. Є.* Будинок з химерами. Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті / Володимир Євгенович Панченко. – Кіровоград: [б/в], 1998. – 272 с.
91. *Панченко В. Є.* Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості: книга розвідок і мандрівок / Володимир Євгенович Панченко. – К.: Твім інтер, 2004. – 287 с.
92. *Панченко В. Є.* Магічний кристал: сторінки історії українського письменства / Володимир Євгенович Панченко. – Кіровоград: Народне слово, 1995. – 234 с.
93. *Панченко В. Є.* Творчість Володимира Винниченка 1902–1920 рр. у генетичних і типологічних зв'язках з європейськими літературами: дис. ... докт. філол. наук / Володимир Євгенович Панченко. – К., 1998. – 389 с.
94. *Панченко В. Є.* Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості: книга розвідок і мандрівок / Володимир Євгенович Панченко. – К.: Твім інтер, 2004. – 287 с.
95. *Михида С.* Слідами його експериментів: Змістові домінанти та поетика конфлікту в драматургії Володимира Винниченка / Сергій Михида. – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2002. – 192 с.
96. *Михида С. П.* Конфлікт у драмах В. Винниченка: змістові домінанти і поетика: дис. ... канд. філол. наук / Сергій Павлович Михида. – К., 1995. – 188 с.

97. *Михида С.* Єврейське питання в творчості В. Винниченка / Сергій Михида // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Вип. 27. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2000. – С. 47–60.

98. *Михида С.* Марксизм Володимира Винниченка: “за” і “проти” / Сергій Михида // Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: Зб. статей. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. Комісія дослідження життя і творчості Володимира Винниченка, 2005. – С. 137–143.

99. *Михида С.* Особистість В. Винниченка у світлі психопоетики (теоретичні аспекти) / Сергій Михида // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Вип. 62. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2005. – С. 49–56.

100. *Блохіна Н.* Драматургія Володимира Винниченка: феміністичне прочитання / Н. Блохіна // Слово і час. – 2002. – № 4. – С. 33–38.

101. *Гайванович І.* Драматургія В. Винниченка: жінка в екзистенціальному вимірі / І. Гайванович // Літературознавчі обрії. – 2001. – Вип. 1. – С. 51–54.

102. *Гук О.* Феміністична проблематика драматургії В. Винниченка / О. Гук // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Вип. 27. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2000. – С. 96–99.

103. *Ковалик М.* Це болоче “жіноче питання”: Модерна жінка в драматургії Лесі Українки та В. Винниченка / М. Ковалик // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях. – 2007. – № 2. – С. 122–129.

104. *Мацевко Л.* Жінка поза тісними межами. Винниченкове потрактування проблеми емансипації жінки (оповідання початку ХХ ст.) / Л. Мацевко // Українська мова та література. – 2000. – № 4. – С. 7–8.

105. *Ревакович М.* Сексуальність, логос і сила (Образи жінок в романі “Чесність з собою” Володимира Винниченка) / Марія Ревакович // Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: Зб. статей. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. Комісія дослідження життя і творчості Володимира Винниченка, 2005. – С. 74–87.

106. *Гайванович І.* Винниченкова система конкордизму як проект саморегуляції суспільства / І. Гайванович // Молода нація: Альманах. – 2001. – № 3. – С. 180–192.

107. *Ландик Є.* Винниченкова філософія щастя / Є. Ландик // Сучасність. – 1995. – № 7. – С. 152–156.

108. *Лисяк-Рудницький І.* Суспільно-політичний світогляд В. Винниченка у світлі його публіцистичних видань / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1998. – № 9. – С. 24–36.

109. *Лозинська Л. О.* Володимир Винниченко. Становлення особистості / Леся Олександрівна Лозинська // Український археографічний щорічник / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України / Нова серія. – Вип. 3/4. – Український археографічний збірник. – Т. 6/7. – К.: Український письменник, 1999. – С. 154–189.
110. *Гальченко С. А.* Повернення малярської спадщини В. Винниченка / Сергій Анастасійович Гальченко // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 58.
111. *Дубинський А.* Малярська спадщина майстра пера [В. Винниченка] / А. Дубинський // Українська культура. – 2001. – № 4–5. – С. 22.
112. *Масляничук Т.* Перша виставка малярської спадщини В. Винниченка / Тетяна Масляничук // Слово. – 2001. – № 7. – С. 95–96.
113. *Певний Б.* Винниченкове малярство: курйоз чи мистецтво? / Б. Певний // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 127–140.
114. *Лозинська Л. О.* Державотворча діяльність В. К. Винниченка (березень 1917 – вересень 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Леся Олександрівна Лозинська. – К., 1996. – 26 с.
115. *Гусак Н. І.* Щастя в етичній концепції “конкордизму” Володимира Винниченка: автореф. дис. ... канд. філос. наук / Н. І. Гусак. – К., 1999. – 20 с.
116. *Петрів О. В.* Екзистенціальні ідеї Володимира Винниченка у контексті європейської соціальної філософії: автореф. дис. ... канд. філософ. наук / О. В. Петрів. – К., 2006. – 17 с.
117. *Сахно І. О.* Листування Володимира Винниченка як джерело для просопографічних досліджень: дис. ... канд. іст. наук / Ірина Олександрівна Сахно. – К., 2012. – 286 с.
118. *Гусєв В. І.* В. К. Винниченко: до історіографії проблеми / Володимир Іванович Гусєв, Леся Олександрівна Лозинська // Вісник Київського націон. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер.: Історія. – 1998. – № 38. – С. 29–33.
119. *Проданюк Ф. М.* Український Національний Союз та його лідер В. Винниченко в українській зарубіжній історіографії державницького напрямку / Ф. М. Проданюк // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження): Зб. статей. – К.: ІПІЕНД, 2006. – С. 150–169.
120. *Шкоропат Н. Г.* Костюк – архіваріус літературно-мистецького доробку В. Винниченка / Н. Г. Шкоропат // Слово і час. – 2000. – № 7. – С. 53–55.
121. *Сметанин В.* Эпистолография: Методическая разработка к специальному семинару для студентов-заочников исторического факультета / В. Сметанин. – Свердловск: Изд-во УрГУ им. А. М. Горького, 1970. – 181 с.

122. *Войцеховская И. Н.* Эпистонология / Ирина Нинелевна Войцеховская, Владимир Павлович Ляхоцкий // Специальные исторические дисциплины: учебное пособие для студентов / [авт. В. А. Замлинский и др.]. – К., 1992. – С. 307–311.

123. *Гирич І. Б.* Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських і політичних діячів кінця XIX – першої третини XX ст. / Ігор Борисович Гирич, Володимир Павлович Ляхоцький // Архіви України. – 1995. – № 4/6. – С. 84–87.

124. *Старовойтенко І.* Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів к. XIX – поч. XX століть: до методики дослідження / Інна Старовойтенко // Українська наука на шляху творчого поступу: [В 3 т.] – Луцьк: Вежа, 2007. – Т. 1. – С. 309–315.

125. *Старовойтенко І. М.* Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: дис. ... канд. іст. наук / Інна Михайлівна Старовойтенко. – К., 2004. – 322 с.

126. *Войцеховская И. Н.* Эпистонология / Ирина Нинелевна Войцеховская, Владимир Павлович Ляхоцкий // Специальные исторические дисциплины: учебное пособие для студентов / [авт. В. А. Замлинский и др.]. – К., 1992. – С. 307–311.

127. Історичне джерелознавство: підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін.]. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

128. *Миронець Н. І.* Епістолярій Володимира Винниченка як джерело до вивчення його самоідентифікації / Надія Іванівна Миронець // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Вип. 62. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2005. – С. 34–41.

129. *Миронець Н. І.* Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації / Надія Іванівна Миронець // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Вип. 27. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2000. – С. 9–17.

130. *Миронець Н. І.* Олена Теліга: риси до просопографічного портрета / Надія Іванівна Миронець // На сторожі цілості, щастя і могутності більшої родини – нації: Матеріали наук. конф. до 100-річчя від дня народження Олени Теліги (Київ, 21–23 вересня 2006 р.) – К.: Всеукраїнське Жіноче товариство ім. Олени Теліги, 2006. – С. 7–12.

131. *Миронець Н. І.* Постать Олени Теліги в епістолярному контексті // Олена Теліга. Листи. Спогади / Надія Іванівна Миронець. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – С. 5–32.

132. *Старовойтенко І.* Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: [монографія] / Інна Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.

133. *Старовойтенко І.* Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора / Інна Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2005. – Ч. II. – С. 232–254.
134. *Старовойтенко І.* Листування П. Стебницького з Є. Чикаленком як джерело просопографічної інформації про кореспондентів / Інна Старовойтенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К.: НАН України, Ін-т рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2005. – Вип. 10. – С. 375–384.
135. *Мукосєєва Л.* Листування М. Грушевського з В. Винниченком як джерело просопографічної інформації / Леся Мукосєєва // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Вип. 62. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2005. – С. 162–168.
136. *Сахно І.* Відображення громадсько-політичної діяльності В. Винниченка в його листуванні з Ю. Тищенком (Сірим) / Ірина Сахно // Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження). Зб. статей. – К.: ІПіЕНД, 2006. – С. 236–244.
137. *Сахно І.* Відображення політичних поглядів В. Винниченка в його листуванні / Ірина Сахно // Наукові записки: Зб. праць молодих учених та аспірантів. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. – Т. 16. – С. 324–360.
138. *Сахно І.* Листування В. Винниченка з Є. Чикаленком як джерело до вивчення настроїв та характеру письменника / Ірина Сахно // Наукові записки. Серія: Філологічні науки. – Вип. 62. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2005. – С. 162–169.
139. *Сахно І.* Листування В. Винниченка як джерело для зображення його просопографічного портрету / Ірина Сахно // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / [ред. О. С. Онищенко та ін.]. – К.: НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2006. – Вип. 11. – С. 389–400.
140. *Сахно І.* Листування В. Винниченка як джерело дослідження його психологічного портрету / Ірина Сахно // Наукові записки: Зб. праць молодих учених та аспірантів. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2010. – Т. 21. – С. 281–312.
141. *Сахно І.* Листування В. Винниченка як джерело дослідження його стосунків з членами родини / Ірина Сахно // Історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 78–86.
142. *Миронець Н. І.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело / Надія

Іванівна Миронець // Центральна Рада і український державотворчий процес: до 80-річчя створення Центральної Ради: Матеріали наук. конф. (Київ, 20 березня 1997 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 340–347.

143. *Миронець Н. І.* Таємниці кохання Володимира Винниченка: Документальна розповідь / Надія Іванівна Миронець // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 138. – С. 92–130; № 139. – С. 96–137; № 140. – С. 54–193; № 141. – С. 78–116.

144. *Заболотна Т.* Приватна кореспонденція В. Винниченка і візантійська епістолярна спадщина / Тетяна Заболотна // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 89–93.

145. Заболотна Т. Проблема взаєморецепції з адресатом у приватному листуванні В. Винниченка / Тетяна Заболотна // Теоретична і дидактична філологія: зб. наукових праць. – К.: Міленіум, 2010. – Вип. 7. – С. 13–21.

146. *Заболотна Т. В.* Епістолярна спадщина В. Винниченка: адресування і стиль: дис. ... кандидата філол. наук / Т. В. Заболотна. – К., 2005. – 189 с.

147. *Гусєв В. І.* Дещо з непрочитаних сторінок життя В. Винниченка / Володимир Іванович Гусєв, Леся Олександрівна Лозинська // Розбудова держави. – 1994. – № 8. – С. 34–39.

148. *Гальченко С.* “Нелегко відірвати себе від України...” Співпраця Володимира Винниченка з видавництвом “Рух” (На основі його листів 1926–1933 рр.) / С. Гальченко, М. Шудря // Володимир Винниченко: у пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: Зб. статей. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. Комісія дослідження життя і творчості Володимира Винниченка, 2005. – С. 182–231.

149. *Гирич І. Б.* Українські еседеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 року) / Ігор Борисович Гирич // Український археографічний щорічник / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Нова серія. – Вип. 15. – Український археографічний збірник. – Т. 18. – К.: Український письменник, 2010. – С. 522–558.

150. Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки / [упоряд. та вст. ст. Н. Миронець]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

151. *Миронець Н.* Епістолярний діалог Володимира Винниченка з Розалією Ліфшиць (1911–1918) / Надія Миронець // Хроніка 2000: Невідомий Винниченко. – Вип. 82. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2010. – С. 304–473.

152. Там само.

153. *Чикотти Г.* Психология социалистического движения / Г. Чикотти. – СПб, 1906. – 172 с.
154. *Ніцше Ф.* По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / Фрідріх Ніцше. – Львів: Літопис, 2002. – 320 с.
155. *Ніцше Ф.* Повне зібрання творів: [У 15 т.] / Фрідріх Ніцше; [упоряд. Д. Коллі, М. Монтінарі, О. Фешовець та ін.]. – Львів: Астролябія, 2004. – Т. 1. – 769 с.
156. *Фрейд З.* Введение в психоанализ / Зигмунд Фрейд [пер. с нем. Г. В. Барышниковой]. – М.: Наука, 1989. – 455 с.
157. *Фрейд З.* Психология бессознательного / Зигмунд Фрейд [сост., вступ. ст. М. Г. Ярошевский]. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
158. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Эрик Берн [пер. с англ. А. А. Ярхо, Л. Г.Ионин]. – М.: АСТ, 1998. – 398 с. – (Классики зарубежной психологии).
159. *Грифцов Б. А.* Психология писателя / Борис Александрович Грифцов. – М.: Художественная литература, 1988. – 462 с.
160. *Романова Е. С.* Графические методы в практической психологии / Е. С. Романова. – СПб.: Речь, 2002. – 415 с. – (Психологический практикум).

Ирина Сахно (Київ, Україна). Листування Володимира Винниченка як джерело для просопографічних досліджень: Історіографія питання

У статті здійснено аналіз історіографії питання вивчення як опублікованого листування В. Винниченка, так і того, що зберігається в архівах, в контексті його джерельної цінності для просопографічних досліджень.

Ключові слова: листування, В. Винниченко, джерелознавство, просопографія.

Ирина Сахно (Киев, Украина). Переписка Владимира Винниченко как источник для просопографических исследований: Историография вопроса

В статье осуществлен анализ историографии вопроса изучения как опубликованной переписки В. Винниченко, так и той, которая хранится в архивах, в контексте её источниковедческой ценности для просопографических исследований

Ключевые слова: переписка, В. Винниченко, источниковедение, просопография.

Iryna Sakhno (*Kyiv, Ukraine*). **The Volodymyr Vynnychenko's Correspondence as a Source for Prosopographical Research: Historiography Problem.**

In the article, in the context of source values for prosopohrafichnyh research, the historiography of the question of studying both published correspondence of Vynnychenko and what is stored in the archives are analyzed.

Key words: correspondence, V. Vynnychenko, source, prosopohrafiya.

Юлія ГОРБАЧ

(Київ, Україна)

УДК: 930.2:394.92 “193” Олесь

**З епістолярної спадщини О. Олеся:
листи Бориса Лисянського
до Олександра Олеся**

Епістолярна спадщина О. Олеся (1878–1944), яка дійшла до нас не повністю збереженою, разом з тим, вражає дослідників своєю інформаційною насиченістю та кількістю адресатів. Листів самого О. Олеся збереглося досить мало, оскільки письменник мав звичку відразу ж відповідати на отриману кореспонденцію, майже ніколи не писав чернеток, а у себе залишав лише невідправлені листи, які з тих або інших причин втратили актуальність. Тобто більшість Олесєвих листів зберігається зараз у приватних колекціях і там чекає на свого дослідника. Проте частина епістолярного архіву, до якої належить кореспонденція, що її отримував сам О. Олесь, є досить великою і дає можливість відтворити та доповнити різні сторінки з життя та діяльності самого письменника, а також людей, з якими він листувався і серед яких були не тільки близькі, друзі, знайомі, а й багато відомих українських громадсько-політичних та культурних діячів.

На сьогоднішній день епістолярна спадщина О. Олеся запроваджена до наукового обігу лише частково. Серед опублікованих можна назвати листи до І. Труби [1], В. Вовк [2], В. Стефаніка [3], О. Ольжича [4], П. Стебницького [5], М. Грушевського [6], С. Єфремова [7] та листи В. Дорошенка [8], І. Мірного [9], В. Винниченка [10], Є. Чикаленка [11] до О. Олеся тощо. При цьому великий пласт листів залишається неопрацьованим і невідомим для широкого загалу.

Одним з кореспондентів еміграційного періоду О. Олеся був український фізик Борис Миколайович Лисянський, про якого в сучасній Україні знають дуже мало, хоча своєю невтомною працею та вкладом у українську фізику він заслуговує на більше визнання з боку співвітчизників. Б. Лисянський народився 22 вересня 1892 р. в с. Мизинівці

на Черкащині. 1910 р. закінчив гімназію у Новгороді-Сіверському, а 1916 р. математичний відділ фізико-математичного факультету Університету св. Володимира в Києві. Як учасник визвольної боротьби разом з армією УНР, яка відступала на захід, опинився в Чехо-Словаччині і з 1922 р. працював викладачем технічної фізики у щойно створеній Українській господарській академії в Празі [12].

У 1923 р. Б. Лисянський отримує звання доцента й очолює кафедру технічної фізики вже згаданої академії. Одним із перших Б. Лисянський почав писати і видавати для студентів підручники: 5-титомний “Курс лекцій з фізики” з ілюстраціями, “Елементи термодинаміки”, “Основи електротехніки” у 2-х томах. Паралельно із викладацькою та науковою діяльністю він також публікував розвідки з електрорадіотехніки у “Наукових записках УГАкадемії”, брав участь у наукових з’їздах, де робив доповіді на науково-технічні теми, співпрацював із львівською Українською Загальною Енциклопедією, органом Союзу українських інженерів на еміграції – “Український інженер” тощо [13].

Будучи палким патріотом своєї Батьківщини та вболівачи за її долю, Б. Лисянський виливав свої переживання на папері у вигляді поезії. Його поетична збірка “Про Патрія” друкувалася на сторінках преси.

1936 р. Б. Лисянського було обрано професором УГАкадемії. Продовжуючи активно працювати, він видав такі праці: “Вступ до практикума з фізики”, “Технічна фізика”, т. 1, “Основи радіотехніки”. У цей же час Б. Лисянський працює над конструюванням освітлювальних систем. Напередодні війни одна з фірм закупила конструкцію українського фізика, але воєнні події перешкодили її виробництву. Під час війни зник також рукопис великої праці Б. Лисянського “Фізичні підвалини освітлювальної техніки” [14].

Крім занять технічною фізикою, Б. Лисянський багато свого часу приділяв іншим справам – був головою управи Видавничого товариства при УГА, викладав на матуральних курсах при УГА, а також в Українській реальній гімназії при Українському педагогічному інституті в Празі. Був також діяльним журналістом, членом СУЖА [15].

Помер Б. Лисянський через хворобу серця 7 вересня 1952 р. і похований у Парижі.

У даній публікації подано частину листів Б. Лисянського до О. Олеся (всього їх нараховується 48 та один лист О. Олеся до Б. Лисянського), які зберігаються у фондї 114 Інституту літератури НАН України.

Один лист датується 1930 р., інший – 1935 р., решта охоплюють період 1941–1944 рр.

Листи й листівки написані у легкому, дружньому, подекуди жартивливому тоні. З їхнього змісту видно, що кореспонденти приятелювали між собою; при цьому Б. Лисянський завжди звертався до О. Олеся з повагою, часто просив у нього, як у старшого товариша, порад та допомоги у різних справах. Зокрема, видання Б. Лисянським поетичної збірки відбулося значною мірою завдяки активній допомозі О. Олеся. Більше того, саме О. Олесю допоміг нікому не відомому поетові заявити про себе на сторінках поважних українських часописів на еміграції. У цьому зв'язку, у листах згадуються імена багатьох українських видавців і редакторів та детально обговорюються особливості підготовки видань до друку. Серед інших сюжетних ліній – приватне життя кореспондентів, їхня робоча діяльність, внутрішній стан.

Подані нижче листи упорядковані із максимальним збереженням особливостей лексики авторів та їх правопису. Розшифрування текстових скорочень, крім загальноприйнятих, подано у квадратних дужках. Правки пунктуації – мінімальні.

Документи

№ 1

19 серпня 1930 р.

[м. Ржевниця,] 19. VIII.30

Здрастуйте високоповажний Олександрє Івановичу!

Іменем усього дезорганізованого громадянства м. Ржевниць [16] висловлюю свій глибокий жаль та палке обурення з приводу легковажного рішення Вашого затриматись ще на де-який неозначений час в провінційній карловарській обстановці замість того щоби раціонально зужиткувати цей час в столичній атмосфері нашого цивілізованого центра. Покажчиком нервовного стану місцевого громадянства може служити особа в[исоко]п[оважного] Віктора Кондратовича [17]. Ви вивели його із стану творчої рівноваги і кинули в безодню хитань: людина не знає скільки валізок матеріалів брати з собою до Карлових Вар. Загалом Ваша поведінка викликає серйозні зауваження своєю нераціональністю, в чім Ви самі пересвідчитесь вернувши до наших незрівняних Ржевниць. Все (в тім числі й погода) приготовлено до Вашого приїзду. Затримка за Вами. Але Ви все ж не затримуйтесь! Везіть нам

добрі вражіння своєї подорожі й побільше всяких (хоч би й малоправдоподібних) новин! Всі мешканці нашої віли Вас вітають

Ваш *Б. Лисянський*

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1340. Листівка-автограф із зображенням пейзажу, написана чорним чорнилом із зазначенням адресата: “V. P. O. Kandyba. *Karlovy Vary*. “Gottes Segen””. Має один поштовий штампель та поштову марку.

№ 2

27 січня 1935 р.

Високоповажний Олександр Івановичу! На Ваше запитання можу відповісти дуже куцими інформаціями. В ліцею [18] буде 19 осіб лекторського та адміністративного персоналу, в тому числі 8 професорів. Само собою розуміється, що перший рік візьмуть лише потрібний мінімум. Оскільки ініціатива створення ліцею вийшла з Української Господарської Академії [19], дирекція ліцею хоче замінити фахові лектури переважно особами з професури Академії. Нічого конкретно в цій справі сьогодні ще не відомо, хоч у приватніх розмовах і називаються певні кандидатури. Щодо норм платні, то навіть приблизно нічого не можу Вам сказати. Офіційні інформації можна одержати лише в однієї особи – директора ліцею інженера Холєвчука [20].

Як поживає Ваша родина [21]? Сильно заскучав уже за Вами і хотів би якось побачитись. Та останнім часом я так перевантажений працею, як дома, так і в Празі, що не маю змоги вирвати пару годин, щоби відвідати найближчих знайомих. Прошу Вас сердечно вітати від усіх нас шановну Віру Антоновну й п[ана] Олега.

27 січня 1935 р.

Ваш *Б. Лисянський*

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1341. Листівка-автограф із зазначенням адресата: “V. P. O. Oles. Domy USP, č. 181. Horní Krč. Praha”. Має один поштовий штампель та поштову марку.

№ 3

м. Берлін, 2 лютого 1941 р.

Берлін, 2 лютого 1941 р. Високоповажний Олександр Івановичу! Дуже мені було прикро, що в часі свого дуже короткого перебування в Празі не зміг побачитись з Вами. Дуже важливі й невідкладні справи забрали в мене останні два дні і не дозволили ще раз зайти до

Вас. А побачитись і поговорити з Вами так хотілося, тим більше, що мав я намір прочитати Вам свій останній, більший твір. Ну, та може вже побачимось, коли я знову приїду до Праги, вислуживши собі відпустку. Напишу Вам пару слів про себе. Я нарешті по-людському влаштувався, бо знайшов собі працю по фаху у фірми Сіменса [22]. Маю змогу поглиблювати свої теоретичні й практичні знання. Отже почував би себе не зле, коли б не вічна думка й вічна турбота про родину [23], стан якої продовжує лишатися дуже тяжким. Та все живу вірою, що колись прийдуть такі ліпші обставини. Що нового у Вас, як здоровля Ваше й Віри Антонівни? Як ведеться пану Олегові? Хочу звернутись до Вас, шановний Олександрє Івановичу, з невеликою просьбою: якщо коли-небудь зустрінетесь з паном Туркотом [24], то попросіть його написати мені про сучасні умовини друку, конкретно таке: 1) скільки коштуватиме видання маленької книжечки (500 прим[ірників] і 1000 прим[ірників]) розміром in 16°: а) 32 стор[інки] б) 48 стор[інок] 2) на які умовини можна розраховувати при сплачуванні коштів друку; 3) в скільки обійдеться оригінальна окладинка?

Тут тепер серед нашого загалу великий попит на книжку і тому мені приходиться на думку випустити якусь невеличку збірку своїх творів. Отже, коли ціни за друк не будуть надто високі, то може я таки відважусь на цей крок. Тоді ще прохатиму Вас прийняти на себе обов'язок головного редактора. Тільки все це тим часом – секрет.

Щиро здоровлю всю Вашу родину й міцно тисну Вашу руку.

Відданий Вам
Б. Лисянський

P.S. Привіт Віктору Кондратовичу. Яка його адреса?

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1342. Листівка-автограф, написана зеленим чорнилом із зазначенням відправника: “Absender: Borys Lysjanskyj. Berlin N[eu] W[est] 87, Neues Ufer, Nr. 10/III (bei Klemm)” та адресата: “Herrn Olexander Oles Domy “USP”, Nr. 181. Horni Krč. Prag-Oberkrč. Protektorat Böhmen und Mähren”. Має два поштових штемпелі та поштову марку.

№ 4

3 лютого 1941 р.

З.П.41.

Високоповажний Олександрє Івановичу!

Я безмірно вдячний Вам за нові турботи та з'ясування справи з моїми книжками. Головне, що питання з'ясоване цілковито і навіть

формально. З розмірами знижки вийшло непорозуміння, бо тоді казали про 40%; ну, та це не важно, особливо, коли книжки перебувають в стані летаргії та зовсім не продаються. Розписку на 199 (“супербатьовське” число!), а не на 200 примірників я теж вважаю веселим анекдотом. Місце осідку редакції “Нов[их] Д[нів]” [25] на загал невідомо, але я відвідав одну особу, що має відношення до цієї справи і конкурував з нею. Ця людина порадила мені, як зацікавленій особі, з дотошним німецьким чинником не розмовляти особисто, а доручити з’ясування цього питання їй, що я і зробив. То ж при черговій нашій зустрічі дістану відповідь.

Що нового у Вас? Що пише Вам п[ан] Олег? Як Ви дивитесь на справу нашого переїзду? Коли це може стати реальним фактом?

Дуже дякую за висилку адреси В[іктора] К[індратовича]. Я йому вже написав.

Здається, що ми стоїмо напередодні важливих рішень в українській проблемі та її остаточного оформлення. Вслід за цим почнеться певно і наша репатріація.

Тішусь на нашу недалеку зустріч. Ще раз дуже дякую за все. Цілую руку в[исоко]п[оважній] Вірі Антонівні. Бажаю здоровля і всього доброго.

Ваш *БЛисянський*

ЛІ НАН України. – Ф. 114. – № 1349. – Арк. 2. Листівка-автограф, написана зеленим чорнилом із зазначенням відправника: “Absender: B. Lysjanskyj. B[er]l[i]n Charlottenburg Struvesteig, Nr 5/II” та адресата: “H[och]g[nädigem] Herrn *Olexander Oles* U Zelene Lišky, № 181. Prag XIV. Protektorat Böhmen und Mähren”. Має два поштові штемпелі та одну поштову марку.

№ 8

[м. Берлін,] 19 травня 1941 р.

19.V.41.

Високоповажний і дорогий Олександр Івановичу!

В найближчих днях висилаю на Ваше ім’я рукопис (лише вчора спромігся переробити одіозну першу строфу першого віршу, зм’якшивши, оскільки було можна “густоту барви”). Дуже Вас прошу цілим родинним синедріоном [26] переглянути текст і внести потрібні

корективи, а те, що не відповідає “духу часу”, попросту викинути (відповідно змінивши після цього нумерацію сторінок); зокрема, зверніть, будь-ласка, увагу на сторінку 22, яка своїм кінцевим уступом викликає в мене певні сумніви; шкода було б її викидати, але коли об’єктивний стан речей вимагатиме цього, то зробіть ту ампутацію без найменших вагань. Після цього пустіть рукопис у рух, цебто передайте пак[унок] Туркоту. Але перед тим з’ясуйте в нього остаточно фінансовий бік справи. Бо я можу (при 32-х сторінках друку) прийняти на себе тільки такі зобов’язання: 1) при замовленні – 500 к[орон] 2) при закінченні друку – 500, 3) решта – за 1½–2 місяці. Якщо п[ан] Туркот на це пристає, то залишіть йому рукопис, прохаючи при цьому: а) негайно передати його до цензури, б) повести справу таким чином, щоб *до мого приїзду* (20/VI) все було готово (я хотів би допильнувати сам коректури й друку в часі мого тижневого перебування в Празі). Чекаю на Вашу ласкаву відповідь і *читко написану* та повну (із ім’ям) адресу п[ана] Туркота. Прошу пробачити мені всі прикрі турботи. Сердечно вітаю Вас, В[іру] А[нтонівну] й п[ана] Олега.

Ваш *БЛисянський*

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1342. – Арк. 3. Листівка-автограф, написана зеленим чорнилом із зазначенням відправника: “Absender: V. Lysjanskyj. B[er]l[i]n Charlottenburg Struvesteig, Nr 5/II” та адресата: “Herrn Olexander Oles U Zelene Lišky, № 181. Prag XIV. Protektorat Böhmen und Mähren”. Має два поштових штемпелі та поштову марку.

№ 9

28 червня 1941 р.

28.VI.41

Високоповажний і дорогий Олександр Івановичу!

Залишаючи Прагу, хочу ще раз сердечно подякувати Вас за Вашу ініціативу, поради й поміч. Тільки завдяки Вам побачить моя книжечка світ. Сьогодні був у п[ана] Туркота і дав йому ще 300 кор[он]. Був також у друкарні і взяв друк, розбитий вже по сторінках. Перевів коректу. Як виявилось, повстали нові (і то дуже прикрі) помилки, бо в двох місцях [сторінки 27 та 33] *переплутано рядки* (одного разу 1й рядок однієї строфи поставлено 4м, а другого разу 4й рядок однієї строфи поставлено 4м же рядком слідуєчої строфи, а цей останній викинуто). Дуже боюсь, щоб з такими недоглядами воно не пішло в друк, бо це б

означало зіпсуття цілої книжки. Тому я звертаюсь до Вас з великою прозьбою переглянути остаточно увесь матеріал, коли друкарня переве коректу (Валя [27] завтра завезе коректуру до друкарні).

Ціну на книжку я встановлюю 7 корон.

Ще раз сердечно дякую, дорогий Олександрє Івановичу за все, все. Дальші Ваші розпорядження виконає моя родина.

Цілую руку в[исоко]п[оважній] Вірі Антонівні, привіт п[ану] Олегові.

Будьте здорові. Ваш Б[орис] Л[исянський]

Ій примірник книжки *належить Вам!*¹

ЛІ НАН України. – Ф. 114. – № 1346. Листівка-автограф, написана чорним чорнилом із зазначенням відправника: “В. Lysjanskyj. Praha – Nusle II. Nad Stadórm č. 1103” та адресата: “V. Pan *Olexander Oles* U Zelene Lišky, č. 181. Prag XIV”. Має один поштовий штампель та одну поштову марку.

№ 10

[м. Берлін,] 2 липня 1941 р.

II.VII.41.

Високоповажний Олександрє Івановичу!

З причини хвороби відповідаю на Ваш останній лист тільки нині. Прикро мені, що друкарі не хочуть виготовити ще однієї коректи. Мусіло б поглянути ще раз на текст чи то моє власне, чи то інше компетентне око. Коли десь будуть переплутані рядки, або інші прикрі помилки, то на книжку я й дивитись не хочу. З помилками пускати не можна, а виправляти від руки це ж каторжна праця та й не завше можлива.

Ціну на окладинці я ставити не збирався, (бо знаю, що це недоцільно), а визначив тільки для місцевого, нині актуального ринку. Тож усе в порядку?

Ще раз прохаю Вас, дорогий Олександрє Івановичу, про наступне: 1) один примірник взяти для себе й один для Віри Антоновни, 2) передати 1 прим[ірник] проф[есорові] Білецькому [28] з прозьбою, щоб він умістив у “Наступі” [29] чи десь інше коротеньку рецензію, 3) організувати транспорт книжок: 100 прим[ірників] Сірому [30], а решту мені додому.

¹ Дописано перпендикулярно до основного тексту листівки.

За всі послуги в минулому й майбутньому щиро дякую.
Міцно тисну Вашу руку. Сердечний привіт в[исоко]п[оважній] Вірі
Антоновні.

Ваш Б[орис] Лисянський

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1347. – Арк. 3. Листівка-автограф,
написана чорним чорнилом із зазначенням відправника: “Absender:
B. Lysjanskyj. B[er]l[i]n Charlottenburg Struvesteig, Nr 5/II” та адресата:
“Herrn Olexander Oles U Zelene Lišky, № 181. Prag XIV. Protektorat Böhmen
und Mähren”. Має два поштових штемпелі та дві поштові марки.

№ 11

м. Берлін, 10 жовтня 1941 р.

Берлін, 10.X.41.

Високоповажний і дорогий Олександрє Івановичу!

Мені Валя писала про Вашу невдачу й ця звістка мене дуже засмутила. Саме тепер потрібно всім нам здоров'я, бо швидким кроком наближується омріяна хвилинка повороту на Рідну Землю. Тож мусіте “підремонтуватись” – підправити своє здоровля систематичним лікуванням, щоб приїхати до Києва не лише в доброму здоровлі моральному, але також і фізичному. Ми всі на загал, за всілякою суєтою й життєвими клопатами, сильно занедбали турботи про своє здоровля, але тепер мусимо уділити цій справі бодай мінімальну увагу, бо по своїм повороті додому опинимося в таких умовинах, де про добре лікування не можна буде довший час навіть і мріяти. Тож, доки є змога, маємо використати тутешні можливості.

З Рідного Краю приходять потішаючи звістки. Все там сильніше духом і здоровіше, ніж ми думали. Гасла нашої видавничої боротьби й ті організаційно-державні форми, в які вона вилілась, народні маси зберегли як найбільшу святош, яка сяє їм і нині провідною зіркою та на яку вони напевно не дозволять посягати тим нашим новоспеченим “спасителям батьківщини” та “європейським культуртрегерам”, що ту святош на протязі двох десятків літ обкидали болотом. То ж між нами, “непоправні центрівці”, які під лайку та улюлюкання деморалізованої емігрантської юрби (що за своїх “духовних керманичів” мали нерідко агентів чужих, ворожих держав) довгі роки несли свій тяжкий хрест вірності гаслам та ідеям нашої національної революції, – дочекалися ось нині свого духового воскресіння. Маємо велику моральну винагороду за свою стійкість

переконань, за ідейну непохитність, а також і за ту ганьбу, що мовчки знесли в часі довгого іспиту й довгої спокуси. Всі інформації з України виразно й категорично стверджують той факт, що там, на нашій батьківщині нині страшний попит на “петлюрівців”, що ці люде є просто таки на “розхват”. Бо, увільнений від ярма большевизму український загал, вірний традиціям нашої визвольної боротьби, хоче на всіх чільних місцях свого організованого життя мати “петлюрівців” і тільки їх.

Серед наших політичних кол є виразна тенденція ці життєві факти замовчувати. Але вони виринають самі собою – з усіх об’єктивних кореспонденцій, з приватних листів. І “хто спритніший та зручніший”, вже це відчув і в “ударному порядку” вичистив од довголітніх пороків образ Симона Петлюри [31] та примостив його на національно-політичний іконостас. Тупіші й менш далекозорі ще вагаються й “переступають з ноги на ногу”. Та вже те триватиме не довго і незабаром цілий обрій нашого життя виясниться. І в усіх зрештою (особливо якщо “накаже начальство”!) викристалізується здорова життєва ідеологія. Така вже доля “самоотвержених малоросіян”!

Як живете на загал, дорогий Олександр Івановичу, й що поробляете? Де нині п[ан] Олег і чи маєте від нього цікаві вістки? У мене настрої взагалі нервовий і це перешкоджає подекуди мені в праці. Причин до того є декілька. Насамперед постійно тривожать мене родинні справи: стан здоровля обох моїх хорих [32] і всі зв’язані з цим життєві моменти, а в останній час, ще й справа Валі, що мусить далі складати іспити в незнаній їй мові (з приводу цього вона мені нічого не пише, але я просто не можу уявити собі виходу з такого положення; це нова, страшна затримка, тяжка перешкода і я не знаю, чи пощастить бідній дівчині ту перешкоду перебороти). До закінчення Валею освіти ми не можемо залишити Праги, отже постають нові ускладнення. А ще мене мимоволі нервують систематичні від’їзди кожного тижня наших земляків на Схід. Це страшенно впливає на настрої і мимоволі хвилює. Серце стихійно рветься теж туди, на омріяну Рідну Землю... Але голос розуму та почуття обов’язку стримують і гамують ті палкі пориви.

Душа рветься до чину, до якоїсь національно-корисної роботи. Пробую робити все, що можна, відпихнувши всілякі відпочинки, розваги, відвідини знайомих. Майже ніде через це, за винятком церкви, не буваю. Та проте часу зовсім, зовсім мало. Бо 10½ годин денно забирає служба, а на неділю збігається надто багато всіляких завдань. Та проте робимо спроби якось управитись. Як певно знаєте пишу до “Кр[аківських]

Вістей” [33], головню на тему національно-духовного відродження. Інколи мені псують ту писанину редакційним олівцем, а ось тепер одну статтю (“Свого не цураймось” [40]) бояться (безпідставно) пустити в друк із-за своєї “молчалиновської” [35] психіки. Це трохи одбиває охоту від дальшої праці. Проте її не кидаю, бо промовляти до народньої душі є нині обов’язком кожного “літературного трибуна”. А малесеньким трибуном доля все ж судила мені бути!

Я познайомився недавно з п[аном] Сербиненком [36] і дав йому на комісію десяток своїх книжок. Не справив він на мене надто милого враження, а через те від наміру дати йому також і Ваші книжки я утримався. Нині прошу Вас сказати в цій справі своє слово. Якщо дозволите, то я частину книжок таки йому дам, взявши відповідну розписку на Ваше ім’я, а решту книжок можна б теж дати до УНО [37]. Чи погоджуетесь і на це?

Мої книжки починають тут потроху розходитись. Не знаю як стоїть справа в Празі (бо мені з дому про це не писали). Не маю уяви, чи продає їх дійсно хтось і чи можна надіятись на прибутки в ближчі місяці (а їх дуже потребую, бо з п[аном] Туркотом уже зовсім розплатився). Валя колись мені тільки написала, що “200 прим[іриків] взяло УНО”. Але хто саме взяв і чи є надія від цих осіб щось незабаром одержати – не знаю. Коли Вам щось відомо, то, будь ласка, напишіть. Ще прошу Вас переслати мені адресу Віктора Кондратовича, якому я хотів би вислати свою книжечку. Вітайте його, Петра Володимировича [38] й інших знайомих. Міцно тисну Вашу руку. Прошу поцілувати руку в[исоко]п[оважній] Вірі Антонівні.

Слава Україні! Ваш Б[орис] Л[исянський]

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1348. – Арк. 1, 1 зв., 2, 2 зв. Лист-автограф, написаний зеленим чорнилом, вкладений у конверт із зазначенням відправника: “Absender: B. Lysjanskyj. B[er]l[i]n Charlottenburg Struvesteig, Nr 5/II” та адресата: “H[och]g[nädigem] Herrn *Olexander Oles U Zelene Lišky*, № 181. Prag XIV. Protektorat Böhmen und Mähren”. Має один поштовий штемпель і поштову марку.

№ 12

[м. Берлін,] 21 квітня 1943 р.

21.IV.43. “Христос Воскрес” в[исоко]п[оважній] і дорогий Олександрє Івановичу! Прошу прийняти від мене й передати в[исоко]п[оважній] Вірі Антоновні мій сердечний привіт, поздоровлення з

Великоднем та щире побажання, щоб у наступному році ми славили це свято вже на рідній, воскреслій до нового життя землі. Мав намір бути в цих днях у Празі, але довелося відкласти свій приїзд до Зелених Свят. Дуже хотілося б Вас бачити й поговорити на безліч різних тем, яких у мене не бракує. Настрій нині маю не надто веселий, бо пережив немало нервувань. Але знаходжу розвагу й заспокоєння в улюбленій праці – науковій і літературній. Трохи згодом виявлять себе її наслідки. Самозрозуміло, що з виїздом Валі підстави для моїх хвилювань потроїлись. Але безмірно тішуся з того, що вона доведе до побідного кінця свої довголітні змагання і в червні повернеться “зі зитом” до Праги.

Як же Вам живеться, над чим нині працюєте і які видавничі перспективи маєте перед собою? Що пише Вам п[ан] Олег?

Прийміть ще раз моє сердечне привітання. Цілую руку в[исоко]п[оважній] Вірі Антоновні і обом Вам бажаю здоровля та всякого добра.

Ваш Б. Лисянський

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1353. – Арк. 1. Листівка написана чорним чорнилом із зображенням Бранденбурзьких воріт і написом: “Einzug der Wache am Brandenburger Tor”. Зазначено адресата: “Herrn Olexander Oles U Zelene Lišky, № 181. Prag XIV. Protektorat Böhmen und Mähren”. Має один поштовий штампель та одну поштову марку із зображенням А. Гітлера.

№ 13

[м. Берлін,] 1 травня 1943 р.

1.V.43.

Мій добрий геніє та турботливий Батьку,
в[исоко]п[оважний] Олександрє Івановичу!

Вже не знаю, як і дякувати Вам за всі ті піклування, яких Ви не залишаєте й досі, по адресі моєї книжечки. А ні вона, ані її автор не заслужили на таку винятково-теплу увагу. Не знаю, чи коли-небудь зможу віддячитись за неї. Не була б біда, коли б тих книжечок трохи й залишилось. Бо в мене на складі нема й 200 примірників.

З найбільшим нетерпінням очікую нашої зустрічі, бо маю чим з Вами поділитися. Є багато і на душі, і на серці. Думаю все ж таки за 6 тижнів бути в Празі.

Дуже багато працюю й маю немало важливих тем для того. А тепер ще прибавилось і неважливих: мою статтю в “Укр[аїнській] Д[ійсності]” [39] пан архітект Корнійчук [40] прийняв як пасквіль на себе (додумав-

ся!) і написав мені довжелезного, зовсім нецензурного листа, повного лайки й образ (а в часопис вмістив уже лист коректний [41]). Треба буде відповісти і йому і проф[есору] Дорошенкові [42].

Тим часом міцно тисну Вашу руку й засилаю сердечний привіт Вам і в[исоко]п[оважній] Вірі Антоновні. Слава Україні!

Відданий Вам
Борис Лисянський

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1353. – Арк. 2. Листівка написана чорним чорнилом. Зазначенно відправника: “*Absender: V. Lysjanskyj. B[er]g I[i]n Charlottenburg Kauffmannstr[asse] № 32/IV*” та адресата: “*Herrn Olexander Oles U Zelene Lišky, № 181. Prag XIV. Protektorat Böhmen und Mähren*”. Має один поштовий штампель та одну поштову марку.

№ 14

м. Берлін, 5 серпня 1943 р.

м. Берлін, 5 серпня 1943 р.

Високоповажний та дорогий Олександрє Івановичу!

Думаю, що не візьмете в гнів мою, так довгу мовчанку. Так-сяк покінчивши з незчисленими клопотами в Празі, я від’їхав до Берліна і виснажений психічно та перевтомлений фізично, враз уліз у хомут 10-годинної праці на фабриці. А ще прийшли страшні спеки, що створювали невиносимі умовини, бо на фабриці вже ранком термометр показував 31°. Тому я відчував себе ці 10 день фізично-вичерпанім. Сьогодні, нарешті, небо захмарене і температура помітно знизилась. Це дуже приємно, але на цій приємності і закінчуються всі радощі життя (не мого особистого); інших нема і зовсім не передбачається. То ж, незалежно від пережитого, настрої у мене “смеркальний”. Дай Боже, щоб життя його не оправдало.

Безмірно-вдячний Вам, дорогий Олександрє Івановичу, за Ваші настирливі турботи про мою книжечку. Скажу відверто, що настрою в мене до цієї справи нині зовсім нема, хоч з ділового становища може це й не оправдання. Може б трохи згодом я себе й примусив би взятися за цю справу, хоч і без того інтересу, який би був за нормальних психологічних обставин. Лише не знаю, чи не мине “доба кон’юнктури” і чи у Вашого видавництва не згаснуть сучасні “весняні настрої”.

Тим часом я тієї міри вибитий з психологічної колії, що не можу навіть узятись за механічну працю, наприклад, за переписку вже дав-

ніше виготовлених статей. Бо ж моя думка абсорбована недавньою подією і в моїм духовнім світі панує над усім образ незабутньої моєї Дівчинки. Тому в цих днях почав писати дві речі, навіяні фактом її відходу з цього грішного світу. Одна – це коротенький прозаїчний ескіз на тему афоризму Оскара Валда [43]: “вісь цілого життя – Любов і Смерть”; друга річ, яку позавчора зачав, а вчора вже викінчив, – це “поетичний некролог покійної”, під наголовком “Незабутній” [44]; містить у собі 17 строф. Кінець є такий:

“Від Смерти замаху, як теж від довгих мук
Убогії Тебе не врятували ліки...
Та чин величний – діло Твоїх рук
Лишається між нас, лишається навіки.

Ти принесла на Творчости вівтар
Душі своєї хист і серця свого вроду
І щедро віддала їх у посвятний дар
Для Рідної Землі і Рідного Народу.

І працею невтомних юних літ
Себе вписала вже на сторінки Нетління...
То ж серед сміливих борців за новий світ
Згадають і Тебе грядущі покоління”.

Цю річ відсилаю до часопису “Пробоем” [45], редакторові якого я урочисто пообіцяв давати бодай зрідка щось до друку.

Ви без сумніву дістали вже, за підписом Алли Миколаєвни, подяку від нашої родини. Нині ще раз хочу подякувати Вам за теплу увагу до світлої пам’яті нашої любої Аллочки. Велику вдячність маємо зберігти ми до високошановної Віри Антоновни, що першою прийшла до нас з моральною підтримкою та щедрою й сердечною матеріальною допомогою. Свій борг ми зліквідуємо в недовгому часі, почавши це з найближчих тижнів.

На душі в мене не тільки сумно, але й безпросвітно; до цього спричиняються, на жаль, не тільки моменти суб’єктивні, але й далекосяглі по своєму психологічному вчинку моменти об’єктивні. Добре, що забравшись у ведмежий куток, Ви відгородились від реальної дійсності і від тих “об’єктивних моментів”. Так – ліпше; заощадите на

нервах. Щоправда в далекій майбутності чекає на нас не одна втіха; втіха ясних хвилин радісного й могутнього воскресіння. Але “доки сонце зійде – роса очі виїсть”. А роса та нині нечувана по своїй уїдли-вості. Маємо надто багато жертв і надто багато трупів... Дай Боже силу все те витримати й дожити до радісних днів духовної обнови нашого народу. Та ще зарано казати про цю обнову, бо ж сьогодні... живе ще і діє більшовизм. Проте віри своєї не сміємо вгашати. Ті, що залишаться в живих, мають понести наш чистий, святий в своїй моральній силі прапор – далі вперед. Хотілося б *тільки задля цього* залишитися й собі в живих, щоб зобачити ще сонце нового життя.

Прийміть від мене і передайте в[исоко]п[оважній] Вірі Антоновні мій щирий привіт та подяку, правдиву вдячність. Відданий Вам Б[орис] Лисянський

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1354. – Арк. 3, 4. Лист написаний чорним чорнилом.

№ 15

[м. Берлін,] 15 вересня 1943 р.

15.IX.43.

Високоповажний та дорогий Олександрє Івановичу!

Сердечне спасибі за пам'ять про мене й безконечні турботи. Не знаю, чи доцільно перевидавати “Pro Patria”, але це Вам видніше. Якщо обставини промовляють за цей крок, то, зрозуміло, що треба це зробити. Перекажіть А[ллі] М[иколаївні], щоб передала Вам пару книжечок для цієї потреби. А може там слідувало б щось викинути, а вставити натомість інше, яке тоді, з цензурних причин я побоявся дати? Порадьте, що можна було б без шкоди для загальної цілості дати геть (щоб звільнити пару сторінок).

Мені так безмежно соромно, що я палець об палець не ударю для своєї справи, а Ви, як дбайливий батько, все про мене турбуєтесь. Ось у справі видання збірки найліпших своїх творів, про що Ви колись писали мені, так і дотепер нічого не зробив. А мав би про це ще до-вчасно сам подумати і готовий рукопис, “про всякий випадок” у себе в шухляді мати. Тим більше, що перед півроком в моїй хаті стояла довгий час мого приятеля, поета Ковальського [46] і я міг потроху передруковувати свої твори (тепер цієї можливості вже нема). В оправданні свого “лінивства” мушу щоправда навести багато аргументів. Насамперед “загальна життєва ситуація”, що робить неможливим доцільне госпо-

дарювання невеличким вільним часом. Далі – різні “ударні” завдання, що несуть на собі штамп часової актуальності. Тут насамперед приходить в увагу моя капітальна наукова праця, з якою дуже мав би поспішати вже хоч би тому, що по виїзді з Берліна (а до цього може прийти) її викінчення натрапило б на технічні труднощі (та й видавець на ту працю вже давно чекає!). А далі зголошується до слова моя журналістична робота, якою не можу легковажити вже з міркувань засадничих (оскільки вона теж спадає до середини національного обов’язку). Нині я особливо гарячково взявся за “ліквідацію своїх архівів”, цебто за дефінітивне зредагування й переписку старих чорновиків, що сталося після того, як один із таких чорновиків “упав на стійці за трагічних обставин” (стереотипний вираз із сучасних часописів). Маю тут на увазі загибель IV-ої частини мого “культурного фельстону” під наголовком “На рідномовні теми” [47], що в найближчому часі з’явиться на сторінках “Укр[аїнського] Вісника” [48] (дуже прошу Вас: не пропустіть цю мою річ, в яку я “вклав багато душі й серця”, поуз свою ласкаву увагу). Цей рукопис мав колосальну ціну, впрост ненадолужну, бо містив у собі матеріал (“мовні прогріхи наших часописів”), що його я збирав майже 4 роки. Тому то нині кинув я гасло: “все упорядкувати, переписати й розтикати по редакціях” – щоб переведена за тих несприятливих обставин праця марно не загинула. Як бачите, дорогий Олександрє Івановичу, без діла не сиджу і в міру скромних можливостей сучасності щось роблю. Розпочав також опрацьовувати матеріал для майбутньої докладної біографії-характеристики Аллочки, що має прийти як головна точка до змісту запроєктованого Вами збірника. Ваш задум у цьому напрямі цілковито покривається з моїм, який виник уже в перших днях після смерти Покійної і про який я вже казав тоді проф. Славінському [49], що теж виявив охоту дати якийсь нарис-характеристику. Щодо осіб, які б могли також узяти участь у цій колективній праці, то я б дуже настоював на тому, щоб список їх визначити на підставі *попередніх нарад і порозуміння з А[ллою] М[иколаївною] та Валею*. Тим часом, як автора спогадів, я б назвав проф. Пасічника [50], що, як здібний педагог, міг би поділитись своїми цінними спостереженнями. З товаришів по школі приходить в увагу мабуть п[ан] Грушецький [51] (якому я незабаром напишу). Щодо *фахового* реферату, то одинока особа, обзнайомлена з творчістю покійної, це – проф. Січинський [52], який уже щось пише на замовлення двох редакцій (“Кр[аківські] В[істі]” та “Укр[аїнський] В[існик]”).

А наприкінці мушу поділитися з Вами прикрою новиною: те, що я недавно пережив, не проминуло для мене безслідно й *поважно* захитало моє здоров'я. Серце “застрайкувало” і я нині вже на опіці лікарів. То ж можна сказати, що я “вже своє відбігав” і далі маю ходити собі тільки потихеньку. Sic!

Міцно тисну Вашу дружню руку. Цілую руку в[исоко]п[оважній] В[ірі] А[нтоновні] Ваш Б[орис] Лис[янський]

Журюся дуже за родичів А[лли] М[иколаївни] та їхню долю².

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1356. – Арк. 2, 3. Лист написаний чорним чорнилом.

№ 16

[м. Берлін,] 28 вересня 1943 р.

28.IX.43.

Високоповажний та дорогий Олександрє Івановичу!

Насамперед вітаю Вас сердечно з дорогою імениницею, бажаю і їй, і Вам здоров'я та всякого добра. Сумую за вами обома й так би хотів у Вашому милому товаристві відпочити трохи душею від прикрих переживань – і давніх, і недавніх. Не пройшли вони для мене безслідно і зломали мій, дотепер стійкий організм. Ось уже 3ї тиждень як сиджу вдома й трохи лікуюсь, бо лікарі (і приватний, і урядово-фабричний) визнають мене за непрацездатного. Конкретно розходяться про моє серце, яке враз застрайкувало і виразно нагадує про себе, особливо після найменшого хвилювання. Самозрозуміло, що маю високий тиск крові і ще там щось, про що лікарі не кажуть, але лаконічно тільки наказують не ходити на працю. То ж маю відпочинок і в цьому без сумніву полягає великий плюс мого сучасного положення. Але перспективи на майбутнє – сумнівні: треба було б мабуть серйозно лікуватись, але це за сучасних умов виглядає як чиста абстракція.

Що нового у Вас? Чув я, що Прага стає знову “українським інтелектуальним центром”, зосереджуючи в собі “репатріантів” з Берліна й Кракова та втікачів із нашої “вужчої Батьківщини”. Думаю, що в рядах останніх появиться незабаром і моя рідня, що сильно мене непокоїть; турбуюся і за них, і за бідну Аллу Миколаєвну, на голову якої спадає нова біда й нові муки.

² Дописано перпендикулярно до основного тексту.

Єдине втішне у моєму житті це – відомості про Валю та її працю, хоч і тяжку, але корисну, якою ж, до того, вона захоплена. Слава Богу, що їй пощастило таки якось “зачепитись”, і то в самій Празі.

Ще раз хочу, дорогий Олександрє Івановичу, відмовити Вас від усякого експериментування з моєю книжечкою. Мені здається, що воно зовсім не на часі. Тепер треба може готувати до друку щось діаметрально протилежне (“Anti Patria”), беручи під увагу те, що до слова приходять нащадки Мадам Бош [53] і братів П’ятакових [54]. А ось про другу збірку, куди б увійшло все ліпше з того, що я маю, можна думати. Я вже навіть розпочав був критично-контрольний перегляд матеріялів і їхню остаточну редакцію. Але ця робота, зв’язана з перепискою віршів, вимагає порядного часу. А його в мене так мало! Та колись таки зроблю.

Тішуся дуже на нашу зустріч – щонайдалі на Різдво, а може навіть і швидче.

Міцно тисну Вашу руку і бажаю всього найкращого.

Щиро відданий Вам Б[орис] Лис[янський]

ЛІ НАН України. – Ф. 114. – № 1356. – Арк. 4. Лист написаний чорним чорнилом. На конверті зазначено відправника: “Absender: B. Lysjanskyj. B[er]l[i]n Charlottenburg Kauffmannstr[abe] №32/IV” та адресата: “Herrn Alexander Oles U Zelene Lišky, № 181. Prag XIV. Protektorat Böhmen u[nd] Mähren”. Має один поштовий штампель та дві поштові марки.

№ 17

[м. Берлін,] 16 лютого 1944 р.

16.II.44.

Дорогий Олександрє Івановичу!

Я – бездомний пес. Учора о год[ині] 10 веч[ора] мій район став знову одним з осередку нападу і на моїй вулиці вигоріло 7 будинків, у тім числі і мій. Цілу ніч провів на вулиці (хорий). О год[ині] 5 ранку прийшли 2 земляки і забрали мене з річами до себе.

На адресу одного з них (у якого я ночував) можна мені писати. Більшість своїх речей я врятував, але настрої маю дуже невисокий. Проте хай благословенна буде десниця Всемогутнього, що охоронила мене цього разу перед великою напастю

Ваш Б[орис] Л[исянський]

Чекаю на вісточку від Вас.³

Вірі Антоновні і всім приятелям – шириий привіт.⁴

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1358. Листівка написана простим олівцем. Зазначено відправника: “*Absender: Jurij Surowziw (für B. L.) Berlin NW 87, Neues Ufer, 12/III (b[ei] Bejersdorf)*” та адресата: “*Herrn Olexander Oles Bei Grünen Fuchs № 181 Protektorat Böhmen und Mähren*”. Має два поштові штемпелі та одну поштову марку.

№ 18

[м. Берлін,] 23 лютого 1944 р.

23.ІІ.44.

Високоповажний Олександр Івановичу!

Вчора дістав Ваш лист, за який сердечно дякую. Розумію й дуже ціную Ваше гаряче бажання урухомити якнайшвидше мою справу. Але мусимо рахуватися з обставинами, зокрема з повільністю сучасних поштових зносин. Бо від надмірного поспіху повстають лише нові затримки. Як уже знаєте, в теці В[идавницт]ва опинився “*прелімінарний*” текст моєї “Збірки”, яка не була ще остаточно укладена й вислана Вам тільки для критики. На її поверненні мені я тільки тому не настоював, що терпеливо чекав обіцяних зовсім конкретних уваг до поодиноких частин тексту (Ваших та п[ана] Вагілевича) [55]. Нині довелося вислати лист п[анові] Косаківському [56] з висвітленням непорозуміння та прозєю повернути мені текст для внесення в нього відповідних змін (один вірш викидається, 9 додається). Свого часу я так поспішав вислати Вам матеріал, що не мав змоги належно подумати над змістом “Збірки”.

З “Казкою” справа стоїть теж не зовсім гаразд. В[идавницт]во мусить одержати примірник не тільки перевірений, але й з розставленими *наголосами*, без яких книжка для дітей нічого не варта. Боячись, що оригінал “Казки” теж уже передано (з усіма численними друкарськими помилками і без наголосів), я, діставши сьогодні від З[інаїди] В[асилівни] [57] копію, виправив її і завтра висилаю п[ану] Косаківському.

Ну, та за пару тижнів усю справу можна вже буде привести до повного ладу й поблагословити до друку.

³ Речення дописано перпендикулярно до основного тексту.

⁴ Речення дописано перпендикулярно до основного тексту.

Міцно тисну Вашу руку. Бажаю Вам здоров'я і всякого добра.
Сердечний привіт в[исоко]п[оважній] В[ірі] А[нтоновні]
Ваш Б. Л.

ЛІ НАН України. – Ф. 114. – № 1357. – Арк. 4. Листівка написана чорним чорнилом. Зазначено відправника: “*Absender: V. Lysjanskyj. B[er]l[i]n Ch[arlotten]b[ur]g I Kauffmannstr[af]e 32/IV*” та адресата: “*Herrn Alexander Oles. Bei Grünen Fuchs, 181. Prag XIV. Protektorat Böhmen u[nd] Mähren*”. Має один поштовий штампель та одну поштову марку.

№ 19

[м. Берлін,] 27 травня 1944 р.

27.V.44.

Високоповажний, дорогий і рідний Олександрє Івановичу!

Не писав Вам так довго тому, що з дня на день очікував – на прогати трьох тижнів вістки від п[ана] Косаківського, якою хотів поділитися з Вами. Ця, вирішального змісту, вістка наспіла лише вчора. Отже справа в блискачому стані: “Лісова царівна” вже друкується; “Осінні фіялки” вже перейшли цензуру і незабаром теж пійдуть у друк. Дуже це мене звеселило і піднесло зовсім підупалий і хронічно-пригноблений (з причин не “суб’єктивних”, а “об’єктивних”) мій настрій. Видати “повну” збірку моїх поезій – це було прадавньою моєю мрією. Нині вона вже здійснюється. Добре, що ця збірка не буде “посмертною” і вийде під доглядом самого автора. Тому, що вся заслуга цього припадає Вам, рідний Олександрє Івановичу, мушу я бути Вам безгранично й безмірно вдячний. Цією вдячністю сповнене до Вас моє зболіле серце.

За місяць маю надію бути в Празі. Цього разу *конче* мусимо зустрінутись. Бо сказати маю Вам надто багато. То ж проекуйте свій час так, щоб кінцем червня бути пару днів у Празі.

Ведеться мені зле. Нервова система “виповідає службу”. Жодна “сила волі” безрадна. З останніх новин нашого життя згадую про пошкодження храму, де мала притулок укр[аїнська] прав[ославна] церква. Втрата так гарного “дому молитви” всіх пригнобила.

Сердечно вітаю Вас і цілую руку в[исоко]п[оважній] Вірі Антоновні. Відданий Вам Б. *Лисянський*

ЛІ НАН України. – Ф. 114. – № 1360. – Арк. 2. Листівка написана чорним чорнилом. Зазначено відправника: “*Absender: Borys Lysjanskyj. Berlin Ch[arlotten]b[ur]g I; Klauthaler Str. 28/II (b. A. Hirche)*” та адресата: “*Herrn Alexander Oles. U Zelene Lišky, № 1811. Prag XIV. Protektorat Böhmen u[nd] Mähren*” Має один поштовий штампель та одну поштову марку.

26.VI.44.

Високоповажний і дорогий Олександрє Івановичу!

Дістав Вашу листівку, а потім лист од Валі з докладними інформаціями про перебіг Вашої хвороби й лікування. У мене аж очі на лоба вилізли, коли я довідався, що на другий день по операції Ви залишили клініку й почимчикували додому, а далі вчинили ще більш сміливий крок і відкрили “туристичний сезон” своєю мандрівкою до Ледеча [58]. Це, на мою думку, дорогий Олександрє Івановичу, небезпечне газардування зі своїм здоров’ям, а навіть життям. Я просто не хотів вірити, що Ви можете допуститись такої “злочинної легковажності”. Але, якщо вже Ваш міцний організм цей небезпечний експеримент витримав і все обійшлося гаразд, то я, samozрозуміло, можу тільки найщиріше потішитись та сердечно побажати Вам найшвидшої реконвалесценції.

Я вже призвичаюю себе до думки, що – всилу “непереможних обставин” не зможу побачити рідних: близьких людей не тільки тепер, а взагалі навіть до кінця війни (так воно на сьогодні виглядає!). Можете собі уявити розміри моєї моральної депресії. Але це – “тільки квіточки”. Бо можуть ще бути і “ягідки” – дуже гіркі не тільки для мене, але й для Вас, мій найдорожчий. Але не хочу впливати на Ваш моральний стан – хай він лишається найкращим. Міцно тисну Вашу руку. Відданий Вам *Б. Лисянський*

Тішусь, що скромними гостинцями можу Вас трохи потішити⁵.

ІЛ НАН України. – Ф. 114. – № 1360. – Арк. 3. Листівка написана чорним чорнилом. Зазначено відправника: “*Absender: Bogys Lysjanskyj. Berlin-Ch[arlotten]b[ur]g I; Klausthaler Str. 28/II (bei A. Hirche)*” та адресата: “*Herrn Alexander Oles. Poštorni, № 520 Ledetsch a. Sz. Protektorat Böhmen u[nd] Mähren*”. Має один поштовий штемпель та одну поштову марку.

Джерела та література

1. Біла А. [Передм., підгот. до друку:] Олесь О. “Коли б я здохав з голоду, ніхто б не позичив мені шматка хліба...”: листи О. Олеся (Кандиби) до Івана Липи від 13 квітня 1904 р. по 23 січня 1906 р. / А. Біла // Кур’єр Кривбасу. – 2002. – № 151. – С. 132–146.

2. Коцюбинська М. Листи О. Олеся до Віри Вовк / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1996. – № 3–4. – С. 137–139.

⁵ Речення дописано перпендикулярно до основного тексту.

3. Коцюбинська М. Невідомі листи О. Олеся до Василя Стефаника / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1996. – № 10. – С. 162–163.
4. Лисенко Н. Спроба коментаря. Невідомі листи О. Олеся до О. Ольжича / Н. Лисенко // Слово і час. – 1994. – № 7. – С. 19–26.
5. Горбач Ю. Листи Олександра Олеся до Петра Стебницького (1906–1914 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського / Ю. Горбач. // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – С. 184–194.
6. Листи Олександра Олеся. 1907–1927 // Листування Михайла Грушевського. – К., Нью-Йорк, 2006. – Т. 3. – С. 407–447.
7. Лисенко І. М. “Поет з душею вогняною”: Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах” / Упор., передм. та прим. І. М. Лисенка. – К.: Дніпро; Нью-Йорк; Львів: Вид-во М. П. Коць, 1999. – 220 [1] с.
8. Горбач Ю. Листи Володимира Дорошенка до Олександра Олеся у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка / Ю. Горбач // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: Зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конф. – Част. 2. – Суми, 2011. – С. 32–36.
9. Листування Івана Мірного з Олександром Олесем (до 130-ліття від дня народження поета) / Передм., упоряд. та комент. Т. А. Смахової, В. М. Власенка // Сумський історико-архівний журнал. – 2008. – № IV–V. – С. 149–159.
10. Крутікова Н. Невідомі листи Винниченка до Олеся / Н. Крутікова // Слово і час. – 1992. – № 1. – С. 28–32.
11. Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка з Олександром Олесем / І. Старовойтенко // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 534–570.
12. Николенко Д., Мельниченко О. Вшановано пам’ять проф. Б. М. Лисянського / Д. Николенко // Свобода. – 1975. – Ч. 197. – 21 жовтня. – С. 4.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Ржевнице – місто-курорт в Чехії, розташоване на південний захід від Праги.
17. Приходько Віктор Кіндратович (1886–1982) – український громадсько-політичний і державний діяч. У квітні 1919 р. – міністр юстиції Директорії УНР, товариш міністра фінансів Директорії УНР. Викладач Української господарської академії у м. Подєбрадах.
18. Очевидно йдеться про Державний хліборобський ліцей в Черниці поблизу Жидачева.

19. Українська господарська академія (УГА) – вищий український навчальний заклад у Подєбрадах, заснований 1922 р. Українським громадським комітетом у Празі на чолі з М. Шаповалом при фінансовій допомозі Міністерства закордонних справ ЧСР. Академія нараховувала три факультети: агрономічно-лісовий (відділи – агрономічний і лісовий), інженерний (відділи – хіміко-технологічний і гідротехнічний), економіко-кооперативний (відділи – економічний, кооперативний, статистичний). Через скорочення фінансування академії у 1928 р. було припинено набір студентів. Як наслідок, у листопаді 1932 р. було створено заочний Український технічно-господарський ін-т (УТГІ), метою якого була підготовка фахівців за тими самими спеціальностями, що й в УГА. Академія продовжувала заняття до кінця 1935 р.

20. Холевчук Михайло (1885–?) – агроном, ветеринарний лікар і зоотехнік у Галичині. Директор товариства “Сільський господар” у Львові (з 1928); 1934–1939 – директор Хліборобського ліцею в Черниці, згодом професор Державних господарських курсів у Дублянах біля Львова; за радянських часів працював у фахових наукових інститутах.

21. Кандиба Віра Антонівна (дівоче прізвище – Свадковська, 1881–1948) – дружина О. Олеся, Олег Ольжич (справжнє ім’я – Олег Олександрович Кандиба (1907–1944)) – син О. Олеся.

22. Сіменс (нім. *Siemens Aktiengesellschaft*) – другий у світі та найбільший у Європі міжнародний концерн, що працює у галузі електротехніки, електроніки, енергетики, машинобудування, медицини, зв’язку та світлотехніки. Компанія заснована 1847 р.

23. Доньки Б. Лисянського: Лисянська Алла (1916–1943) – українська художниця-графік та Лисянська Валерія. Дружина Б. Лисянського – Алла Миколаївна.

24. Туркот Спиридон – видавець.

25. “Нові дні” – тижневик, який видавав П. Волиняк у Зальцбурзі (Австрія) у видавництві з однойменною назвою. Після виїзду П. Волиняка до Канади часопис почав виходити там.

26. Синедріон – найвища іудейська релігійна та політична інстанція, верховна рада та одночасно вищий суд.

27. Йдеться про доньку Б. Лисянського Валерію, яку домашні називали Валею і яка у той час навчалася у Празі.

28. Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – український літературознавець, доктор філології. Президент Української вільної академії наук (1948–1952). Дійсний член НТШ.

29. “Наступ” – видання українських націоналістів мельниківського напрямку, орган Української національної оборони в Ужгороді. У Празі почав

виходити з 1939 висвітлював проблеми державотворення та різні теоретичні аспекти націоналізму. Велику увагу видання приділяло визначним подіям у житті української нації, зокрема ювілеям видатних діячів та пам'ятним річницям; у перші роки існування газета багата писала про історію українського народу, досліджувала його корені. Крім висвітлення політичних подій, публікувалися твори красного письменства. Тут друкувалися твори О. Степанович, С. Маланюка, О. Лятуринської, В. Борового та ін.

30. Тищенко Юрій (псевдонім – Ю. Сірий; 1880–1953) – видавець, книгар, публіцист і письменник, автор оповідань, популярних книжок тощо. У 1907–1913 рр. у Києві провадив справи Української видавничої спілки, НТШ, ЛНВ та газет “Село” (1909–1911) і “Засів” (1911–12). Завідував книгарнею НТШ у Києві, заснував її філії у Харкові й Катеринославі; редагував і видавав книжки у видавництві “Лан” (1909–1914), з В. Винниченком і Л. Юркевичем заснував видавництво “Дзвін”, був співзасновником видавництв “Український учитель” (1917–1919) видавало журнал “Світло”) й “Українська школа”. За браком паперу в Україні Тищенко переніс 1919 видавництва “Дзвін” й “Українська школа” до Відня, де видав і перевіз в Україну 11 вагонів українських підручників, якими користувалися в народних школах ще до 1925 р. З 1920-их років – у Чехо-Словаччині; мав видавництво і книгарні в Ужгороді, Перечині й у Празі. З 1949 у США.

31. Петлюра Симон (1879–1926) – видатний державний, військовий і політичний діяч національно-визвольного руху України, публіцист, організатор українських Збройних сил, Головний Отаман військ УНР, голова Директорії УНР.

32. Донька Б. Лисянського Алла та дружина Алла Миколаївна хворіли на сухоти (донька померла від цієї хвороби 1943 р. у віці 27 років).

33. “Краківські вісті” – українська щоденна газета, яку випускало “Українське видавництво” 1940–1944 рр. у Кракові, а з жовтня 1944 р. по квітень 1945 р. – у Відні. Незважаючи на суворі обмеження німецькою цензурою, це періодичне видання було найвпливовішим українським щоденним часописом під час Другої світової війни та важливим джерелом інформації про хід воєнних подій на території України.

34. Не вдалося встановити, чи вийшла ця стаття у світ.

35. Молчалін – персонаж комедії О. Грибоедова “Горе з розуму”, кар’єрист, пристосуванець, людина, яка не має морального уявлення про громадянський обов’язок.

36. Сербиненко Андрій Миронович (?–1945) – український громадсько-політичний діяч та кооператор, член УЦР. 1918 р. разом з родиною переїхав з Києва до Парижа. 1920 р. залишив дружину з дітьми і переїхав до Берліна, де займався кооперацією та був власником книгарні. За дорученням

уряду УНР був одним з організаторів Об'єднання центральних українських кооперативів, яке проіснувало до 1923 р. Займався перевезенням і реалізацією книжок в Україні.

37. УНО – Українське національне об'єднання в Канаді, суспільно-політична організація, яка виникла на початку 1930-х рр.

38. Тенянюк Петро Володимирович (1884–1957) – український поет і педагогічний діяч.

39. “Українська дійсність” – орган української громади в Німеччині гетьманського напрямку, виходив у Берліні в 1940–1945 рр. тричі на місяць. Поряд з інформаціями про громадянське і культурне життя української спільноти в Німеччині, Чехії, Австрії, подавався огляд подій в Україні, зокрема з часів української державності і радянського періоду. Стаття Б. Лисянського, про яку йдеться у листі, називалася “В якій мові маємо молитись?” // Українська дійсність. – 1943. – 1 квіт. – Ч. 10. – С. 1–3. У ній автор виступив на підтримку української мови під час церковного богослужіння. Стаття стала відповіддю на статті А. Корнійчука “На церковні теми” // Українська дійсність. – 1943. – 10 бер. – Ч. 8. – С. 2; “Трагедія церкви в Україні” // Українська дійсність. – 1942. – 1 лип. – Ч. 19. – С. 1–2.

40. Корнійчук А. – видавець “Української дійсності”, архітектор. Спроектував ремісничий банк в Празі, брав участь у будівництві Міністерства хліборобства та Міністерства фінансів у Празі.

41. Корнійчук А. ВПШанові доктору Б. Лисянському / А. Корнійчук // Українська дійсність. – 1943. – 25 квіт. – Ч. 12–13. – С. 3–4.

42. Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф. Засновник “Просвіти” на Катеринославщині. 1918 р. очолював Міністерство закордонних справ Української Держави. Після падіння гетьманату працював приват-доцентом Кам'янець-Подільського державного українського університету. З 1919 р. – в еміграції. У 1921–1951 рр. – проф. кафедри історії Українського вільного університету у Відні, Празі і Мюнхені. Очолював Український науковий інститут у Берліні (1926–1931), Українську вільну академію наук (1945–1951).

43. Оскар Вайльд (1854–1900) – англійський поет, драматург, письменник, есеїст; ірландець з походження.

44. Не вдалося встановити, чи цей вірш був опублікований.

45. “Пробоем” (1934–1944) – українське видавництво і часопис у Празі. Засновник і головний редактор – С. Росоха. На сторінках часопису друкувалися члени закордонного проводу ОУН О. Чемеринський, Я. Стецько, Д. Андрієвський, М. Сціборський, Є. Онацький, В. Мартинець та ін.

46. Ковальський Степан (1893–1981) – український поет. Псевдонім – Ромен Левко. Брав участь у визвольних змаганнях доби УНР. За фахом – землемір. Почав друкуватися ще в роки національно-визвольної боротьби (1919). Деякий час жив у Західній Україні, емігрував (1920). Спочатку перебував у таборі в м. Каліші (Польща). Після закінчення Другої світової війни жив у Німеччині, а згодом у Канаді.

47. Лисянський Б. На рідномовні теми / Б. Лисянський // Український вісник. – 1943. – 31 жовт. – Ч. 22. – С. 11–12; 1944. – 26 бер. – Ч. 5. – С. 6–7; 23 квіт. – Ч. 7. – С. 4–6.

48. “Український вісник” – тижневик, пресовий орган УНО.

49. Славинський Максим (1868–1945) – український громадсько-політичний діяч, поет-перекладач, дипломат, публіцист, редактор.

50. Пасічник Володимир (1896 – ?) – доктор філософії при УВУ.

51. Очевидно, це однокурсник А. Лисянської.

52. Січинський Володимир (1894–1962) – український архітектор, графік і мистецтвознавець, дійсний член НТШ.

53. Йдеться про Євгенію Бош (1879–1925) – радянську партійну і державну діячку, агітатора, пропагандиста, активного борця проти українського визвольного руху 1917–1921 рр.

54. Юрій П’ятаков (1890–1937) – більшовицький державний діяч. Голова маріонеткового Тимчасового “робітничо-селянського” уряду України. Організатор масових убивств у Криму (1920) силами ЧК. Леонід П’ятаков (1888–1918) – один з керівників боротьби за владу Рад у Києві, вбитий у 1918 р.

55. Вагилевич Кость (1892–1974) – український поет.

56. Косаківський М. – допомагав Б. Лисянському у виданні його збірки.

57. Зінаїда Василівна – жінка, яка переписувала тексти Б. Лисянського на друкарській машинці, готуючи їх до друку. У листах до О. Олеся Б. Лисянський скаржився на не дуже високий рівень її роботи.

58. Ледеч над Сазавою – місто у Чеській республіці.

Юлія Горбач (Київ, Україна). З епістолярної спадщини О. Олеся: листи Бориса Лисянського до Олександра Олеся

У публікації подано листи українського фізика та поета Б. Лисянського до українського поета і драматурга О. Олеся еміграційного періоду, що зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Ключові слова: Б. Лисянський, О. Олень, листування, видання, поезія.

Юлия Горбач (*Киев, Украина*). **Из эпистолярного наследия О. Олесья: письма Бориса Лисянского к Александру Олесю**

В публикации представлены письма украинского физика и поэта Б. Лисянского к украинскому поэту и драматургу О. Олесю эмиграционного периода, находящиеся в Отделе рукописных фондов и текстологии Института украинской литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины.

Ключевые слова: Б. Лисянский, О. Олесь, переписка, издания, поэзия.

Julia Gorbach. (*Kyiv, Ukraine*). **From the Epistolary Heritage of O. Oles': the Letters by Borys Lysyansky to Olexandr Oles'**

The letters by the Ukrainian physicist and poet B. Lysyansky to the Ukrainian poet and dramatist O. Oles' for the period of emigration in the Department of Manuscript and Textual Studies of the Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Key words: B. Lysyansky, O. Oles', correspondence, edition, poetry.

Максим НОСИК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94: 351.9–054.5(477.5/6) “1929/1934”

Населення півдня України у роботі радянських органів контролю (1929–1934 рр.)

На сьогоднішній день у вітчизняній історичній науці питання становлення, розвитку та практичної діяльності масових народних органів допомоги ЦКК КП(б)У–НК РСІ УСРР на півдні України у період радянської модернізації економіки залишаються дослідженими лише частково. Дотично і фрагментарно подібного роду питання на надрегіональному рівні висвітлювалися лише у декількох працях радянських істориків 1960-х–1980-х років. П. Замкового [24], В. Тіщенко [44], В. Кудрі [31; 32], Л. Валуйської [2] та Г. Перепелиці [36], а також у статті українських дослідників Г. Перепелиці та О. Демешка [37].

Після приходу до влади в СРСР Й. Сталіна увесь курс внутрішньої державної політики було повністю переорієнтовано у бік модернізації економіки, а з метою завершення масштабної боротьби з “соціально ворожими класами” було остаточно встановлено “жорсткий класовий контроль пролетаріату над капіталістами та управлінцями” шляхом розбудови системи робітничих і селянських інспекцій – органів громадського контролю, представлених на місцевому рівні системою секцій, груп, гуртків КК–РСІ та загонів “легкої кавалерії” ЛКСМУ, що функціонували практично при всіх промислових підприємствах і держустановах, на селі.

24 грудня 1928 р., з метою поглиблення процесу суцільної колективізації та індустріалізації, мережа секцій РСІ значно розширилася за рахунок створення допоміжної ланки секцій РСІ при райвиконкоммах й селищних та сільських радах. Зазвичай до числа їх активістів належали незаможні селяни та середняки (члени КНС), сільгоспробітники, наймити, “пролетарська” інтелігенція, парт- та профдіячі. В першу чергу за допомогою використання методів несподіваних контрольно-

ревізійних “наскоків” й через прийом та розгляд скарг і заяв від населення вони боролися з явними проявами бюрократизму у радянських та державних установах [39, 174–175; 17, 2–2 зв.; 20, 1–28].

Вже у січні 1929 р. було створено систему спеціальних контрольно-ревізійних груп РСІ, які займалися питаннями контролю раціоналізації, стандартизації, промисловості, торгівлі, кооперації, сільського господарства, фінансів та культурно-соціальної сфери [26, 31–36].

8 вересня 1930 р., задля заощадження держкоштів шляхом об’єднання партійної та державної гілок органів контролю, президія ЦКК КП(б)У прийняла постанову “Про організацію районних та міських КК–РСІ” [46, 2], відповідно до якої права й повноваження КК–РСІ було значно розширено [4, 88–91], а усі їх співробітники відтоді працювали на громадських засадах – безкоштовно (фактично нарівні із секціями допомоги) [41, 10].

Надалі акцент у посиленні мережі органів громадської допомоги було перенесено на сільську місцевість. Навесні 1931 р. (10 березня та 5 квітня), відповідно до постанов президії ЦКК КП(б)У та колегії НК РСІ УСРР, спеціалізовані секції РСІ було створено при всіх сіль- та міськрадах, а також при всіх їхніх виконкомах [7, 1–12; 40, 251–255]. Їхніми керівними органами були бюро, що обиралися самими радами, а їхні рішення ставали обов’язковими для виконання лише після затвердження президією відповідної ради. Секції РСІ при радах виконували доручення секцій РСІ відповідних виконкомів. Секції РСІ виконкомів (районних та міських) очолювалися головами Бюро скарг і заяв (далі – БСЗ) РСІ, а їхніми співробітниками були члени громадської общини [39, 176–179; 16, 3]. При всіх секціях РСІ сільрад було створено добровільні народні контрольно-ревізійні організації (бригади секцій РСІ, групи “легкої кавалерії”, робсількорівські гуртки, групи допомоги та сприяння РСІ при колгоспах і радгоспах, МТС та МТМ), які обиралися трудовими колективами та функціонували на безоплатних засадах. Їхні члени вважалися позаштатними співробітниками РСІ, звітувалися перед своїми секціями РСІ та місцевим відділенням КК–РСІ [40, 251–255].

Через серйозний брак контрольно-інспекційних кадрів й постійну небезпеку неодноразових “зривів” хлібозаготівель, “народні” партійно-громадські контрольно-ревізійні допоміжні організації (необхідно розуміти “добровільно-примусовий” характер залучення радянської громадськості до контрольно-інспекційної діяльності, що пояснюється

багатоманітням економічного та позаекономічного партійно-державного тиску на пролетарсько-селянські верстви населення, а також враховувати фіктивну неоднозначність роботи контрольно-допоміжних “установ” КК–РСІ через низький освітньо-професійний рівень їх активу й особисту зацікавленість більшості робітників й селянської сіроми у вирішенні “класового питання”) стали ефективним й безкоштовним знаряддям у руках органів КК–РСІ, оскільки на їхні плечі ліг основний тягар проведення колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель та індустріалізації [5, 14–15; 23, 30–31].

27 липня 1931 р., “зادля сприяння контролю за виконанням постанов і директив уряду й компартії у справі мобілізації внутрішніх ресурсів українського села й боротьби з втратами врожаю”, спеціальною постановою ЦКК КП(б)У–НК РСІ УСРР при всіх колгоспах, радгоспах, артілях, МТС та МТМ було створено контрольні пости РСІ (пости з боротьби зі втратами у народному господарстві), а у промисловості – контрольні бригади, що склалися з 3–5 осіб і звітувалися перед відповідними секціями та групами сприяння РСІ, займалися контролем за утилізацією відходів виробництва, структурно поділялися на шість підгруп (промислово, паливно-енергетичну, сільськогосподарську, транспортну, військову та комунального господарства) й бюро [21, 6–17, 22, 25]. Актив таких низових контролюючих організацій проводив зльоти на рівні районів, міст і областей, де під контролем облКК–РСІ обиралися члени до бюро рай- та облгруп боротьби із втратами в народному господарстві [49, 3–5].

У травні 1932 р., з метою посилення нагляду за проведенням поєєвної та збиральної кампаній, постановою ВУЦВК та РНК УСРР на всіх підприємствах, на транспорті, в установах, радгоспах, колгоспах й вишах було створено систему груп і секцій сприяння РСІ, що звітувалися перед регіональними районно-міськими органами партдержконтролю й отримували від них завдання. Завдяки цьому активісти КК–РСІ отримали можливість висуватися на роботу в органи держапарату на правах “соєсумісництва”, перетворилися з тимчасових на постійних членів груп і секцій РСІ, що дозволило зупинити плінність інспекційно-контролерських кадрів [38, 31–35].

Пік розширення мережі масових органів допомоги КК–РСІ зумовило виконання постанови президії ЦК КП(б)У та НК РСІ УСРР “Про завдання, форми і методи роботи бюро скарг” від 14 липня 1933 р., унаслідок чого регіональні установи держконтролю повною мірою

перетворилися на органи народного контролю, які функціонували при всіх державних і радянських установах, інколи при колгоспах, радгоспах та артільях [12, 1–7 зв.].

Усі зазначені партійно-урядові заходи зумовили те, що лише в 1929 р. до роботи 433 секцій РСІ рад було залучено 126 тис. осіб (32% робітників, 45% селян, з яких 77% були селянами-бідняками, 20% – службовцями) [34, 2; 45, 51–52; 33, 7–13; 42, 16–21]. Восени 1930 р. чисельність активу РСІ становила 175 тис. осіб. У січні 1931 р. в УСРР нараховувалося вже більше 5 тис. органів допомоги партдержконтролю (3007 секцій РСІ при сільрадах (26 035 членів) та 2 тис. груп сприяння РСІ (1 тис. – при колгоспах, 800 – при підприємствах і громадських організаціях, 125 – при радянських і державних установах та 75 – при радгоспах) [50, 16–17; 29, 3–5; 28, 64; 30, 11].

На півдні України розбудова мережі секцій РСІ при сільрадах та райвиконкоммах розпочалася ще у березні 1929 р. Проте на Запоріжжі такі установи існували лише як райони БСЗ та групи “легкої кавалерії”, чисельність яких була незначною [48, 23]. На Одещині та Кіровоградщині, крім загонів “легкої кавалерії” (4 тис. осіб), секції РСІ не функціонували [35, 24; 1, 23]. В той же час на Херсонщині діяло 30 секцій РСІ (12 при райвиконкоммах, по одній при Херсонській міськраді та окружвиконкомі та 16 – при сільрадах), а задіяно в них було понад 470 місцевих активістів [17, 17–126 зв.]. На Мелітопольщині ж секції РСІ стежили за проведенням посівних і збиральних кампаній, а також за процесом хлібозаготівель при колгоспах і артільях [25, 22–23].

У 1930 р. на Одещині розпочався процес створення народних органів допомоги партдержконтролю – було створено 76 груп сприяння РСІ (50 – при підприємствах, а 26 – при колгоспах), до роботи в яких залучалося 300 осіб [30, 11], а при Одеській міськраді – 50 робітничих контрольних бригад (25 тис. активістів) [43, 12–14]. Вже наприкінці 1932 р. кількість груп сприяння РСІ на Одещині становила 708 (303 – на підприємствах, 334 – при колгоспах, 37 – при МТС та 24 – на транспорті), а в їхніх лавах налічувалося понад 4 тис. учасників (з них лише 12–13% були комуністами). Тільки в Новобузькому районі Одеської області на поч. 1934 р. до складу місцевих груп сприяння РСІ входили 120 осіб, а також 38 позаштатних (делегованих) інспекторів [51, 37; 10, 163–165; 11, 1–38].

На Запоріжжі подібні процеси були більш масштабними. Так, у м. Запоріжжі функціонували 115 секцій та груп РСІ [6, 12], а у самому

Запорізькому районі – ще 143 секції та групи сприяння РСІ (62 секції РСІ – при сільрадах, а 81 – при колгоспах, радгоспах, МТС та МТМ), до складу яких, загалом, входило 1571 осіб (708 робітників, 669 селян та 195 державних службовців) [6, 12]. На низовому рівні групи сприяння РСІ структурно поділялися на бюро (5 осіб) та контрольно-сигнальні пости [6, 6; 8, 1–49].

В той же час на Бердянщині та Миколаївщині лише в 1933 р. розпочався процес розбудови масових органів допомоги КК–РСІ. Так, наприклад, в Бердянському районі функціонували 60 груп і секцій РСІ з 2,5 тис. учасників [21, 41–42; 15, 1–60; 22, 23–24]. Така ж ситуація склалася й на Херсонщині, де в середині 1930 р. діяли лише 4 секції РСІ (одна – при Херсонській міськраді (44 особи) і ще три при 22 сільрадах (25 осіб) [19, 4; 18, 12].

У середині 1933 – на поч. 1934 рр. в УСРР пройшла масштабна кампанія з організації соціалістичного змагання, метою якої було з'ясування темпів та ефективності здійснення контролю рай- та облКК–РСІ хлібозаготівельних планів. На півдні України в соцзмаганні взяли участь Одеська та Дніпропетровська облКК–РСІ, які силами Херсонської та Криворізької райКК–РСІ змагалися з Харківською та Полтавською облКК–РСІ. З метою сприяння соцзмаганню в сільській місцевості було подвоєно кількість контрольно-сигнальних постів РСІ. Так, лише в Одеській області було створено 15 тис. таких постів (актив – 30 тис. колгоспників-ударників), а також зросла кількість груп сприяння РСІ (3800 при колгоспах, 225 при радгоспах, 102 при МТС та 110 при елеваторах, зсипних пунктах та зерносховищах), що повинно було зміцнити контроль за продуктозаготівлями. При Херсонській райміськКК–РСІ діяли 114 секцій РСІ з активом у 964 особи, а також низка контрольно-сигнальних постів зі своїм активом у 472 особи [14, 2, 12; 9, 22, 26; 13, 7].

Паралельно з цим необхідно було налагодити ефективний нагляд за впровадженням першої п'ятирічки індустріалізації. Вся сукупність питань щодо налагодження “народної платформи” індустріального соцбудівництва та розбудови “Криворіжсталі”, “Запоріжсталі”, “Азовсталі”, ДніпроГЕСу тощо перебувала під контролем Уповноваженого ЦКК ВКП(б)–НК РСІ СРСР по Дніпропетровській області [45, 5–7].

Так, на Дніпробуді функціонували 11 груп сприяння РСІ, в яких налічувалося 165–200 активістів, а також 11 позаштатних інспекторів РСІ – інженерів. Вони діяли при всіх промислових підприємствах Запоріжжя і звітувалися перед Запорізькою райміськКК–РСІ [27, 21].

Найбільшого розмаху залучення до діяльності органів РСІ позаштатних співробітників досягло навесні 1933 р. Лише у Дніпропетровську, як і в Запоріжжі, на місцевих підприємствах діяли 45 позаштатних інспекторів (при найбільших заводах і фабриках – по 5–7) Так, лише при заводі “Д.Г.З.” у складі масових виробничих органів РСІ перебували 3 тис. робітників (у кожному цеху – по 5–7 таких груп кількістю по 30–35 членів) [27, 25–26; 3, 65–66].

На Криворіжжі, на відміну від Дніпропетровська та Запоріжжя, зростання масових органів РСІ не набуло такого розмаху. На “Криворіжбуді” з поч. 1934 р. функціонували лише 6 груп сприяння РСІ, до роботи яких було залучено 32 місцевих робітники-активісти. Крім того, тут же працювали 5 позаштатних інспекторів РСІ, які обіймали посади інженерів-механіків на заводі “Криворіжсталь” [45, 31].

Таким чином, протягом 1929–1934 р., завдяки заходам зі створення системи народних органів сприяння партійно-державному контролю – груп, секцій, гуртків, контрольних постів та загонів “легкої кавалерії”, сталінському режиму вдалося завершити громадянську війну на селі руками сільської бідноти і провести, по суті, нове “закріпачення українського селянства”. Хоча масові органи допомоги КК–РСІ і відіграли ключову роль у реалізації політики розкуркулення українського селянства, у суцільній колективізації та індустріалізації економіки, необхідно розуміти міру “тиску” з боку радянського режиму на робітників і селян-колгоспників, залучених до повсякденної практичної діяльності органів партійно-державного контролю. Це пояснюється, передовсім, безкоштовністю залучення населення до роботи органів партійно-державного контролю, а також загальною атмосферою класової і внутрішньопартійної боротьби, що, між іншим, парадоксально трагічно призвело до залучення українців, зважаючи на соціально-економічні та політико-ідеологічні обставини, до підготовки Голодомору 1932–1933 рр.

Джерела та література

1. Борд Л. Без керівництва / Л. Борд // Під контроль мас. – 1930. – № 1. – С. 23.
2. Валуйська Л. І. Участь робітників Донбасу в діяльності ОКК–РСІ (1926–1929 рр.) / Л. І. Валуйська // Український історичний журнал. – 1979. – № 7. – С. 66–71.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р–2849. – Оп. 1. – Спр. 1. – 132 арк.

4. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-664. – Оп. 1. – Спр. 164. – 92 арк.
5. Там само. – Ф. Р-989. – Оп. 1. – Спр. 9. – 266 арк.
6. Там само. – Спр. 93. – 266 арк.
7. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-1281. – Оп. 1. – Спр. 1. – 16 арк.
8. Там само. – Ф. Р-951. – Оп. 1. – Спр. 31. – 49 арк.
9. Там само. – Спр. 54. – 42 арк.
10. Там само. – Спр. 63. – 169 арк.
11. Там само. – Спр. 66. – 38 арк.
12. Там само. – Ф. Р-1281. – Оп. 1. – Спр. 20. – 44 арк.
13. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-3599. – Оп. 1. – Спр. 201. – 28 арк.
14. Там само. – Спр. 204. – 24 арк.
15. Там само. – Спр. 241. – 60 арк.
16. Там само. – Спр. 31. – 102 арк.
17. Там само. – Ф. Р-374. – Оп. 1. – Спр. 23. – 142 арк.
18. Там само. – Спр. 331. – 26 арк.
19. Там само. – Оп. 2. – Спр. 30. – 24 арк.
20. Там само. – Ф. Р-946. – Оп. 1. – Спр. 10. – 28 арк.
21. Там само. – Ф. Р-3599. – Оп. 1. – Спр. 173. – 74 арк.
22. Епельман. Перевибори на Бердянщині / Епельман // Під контроль мас. – 1933. – № 12. – С. 23–24.
23. Ефимов Е. На подступах к уборке урожая: Украина / Е. Ефимов // За темпы, качество, проверку. – 1931. – № 5. – С. 30–31.
24. Замковий П. В. Більшовики України – організатори робітничого контролю / П. В. Замковий // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С. 83–89.
25. К. Н. Секції себе виправдали / К. Н. // Під контроль мас. – 1930. – № 1. – С. 22–23.
26. Кац С. Наслідки обслідування запорізької КК-РСІ / С. Кац // Бюлетень ЦКК КП(б)У-НК РСІ УСРР. – 1928. – № 11–12. — С. 15–19.
27. Кисельов А. Про участь Велико-Білозерської РКК у боротьбі за хліб: Постанова партколегії ЦКК КП(б)У / А. Кисельов // Під контроль мас. – 1933. – № 1. – С. 21.
28. К-ко О. За чітке керівництво роботою груп сприяння / О. К-ко // Під контроль мас. – 1931. – № 2. – С. 12–13.
29. Клюев. Как работают группы содействия РКК на Украине / Клюев // За темпы, качество, проверку. – 1931. – № 2–3. – С. 64–65.
30. Ковтаров. Стан груп сприяння РСІ Одеси / Ковтаров // Під контроль мас. – 1931. – № 2. – С. 11.

31. Кудря В. О. Діяльність ЦКК КП(б)У–НК РСІ УСРР по забезпеченню промисловості робочою силою в роки першої п’ятирічки (1928–1932 рр.) / В. О. Кудря // Вісник Харківського ун-ту. – 1971. – № 59. – Сер. історії КПРС. – Вип. 8. – С. 41–47.
32. Кудря В. О. До питання про роль ЦКК КП(б)У–НК РСІ УСРР в раціоналізації промисловості на Україні в роки першої п’ятирічки / В. О. Кудря // Вісник Харківського ун-ту. – 1970. – № 51. – Сер. історії КПРС. – Вип. 6. – С. 41–47.
33. Маси в роботі НК РСІ // Бюлетень ЦКК КП(б)У–НК РСІ УСРР. – 1929. – № 10. – С. 7–13.
34. Масова робота на вищий щабель // Під контроль мас. – 1930. – № 4. – С. 1–2.
35. Пекер. Починаючи третій рік / Пекер // Під контроль мас. – 1930. – № 1. – С. 24–25.
36. Перепелиця Г. М. Роль трудящих України у діяльності робітничо-селянської інспекції: До 60-річчя утворення РСІ / Г. М. Перепелиця // Український історичний журнал. – 1980. – № 2. – С. 129–131.
37. Перепелиця Г. М. Діяльність робітничо-селянської інспекції в 20–30-х роках ХХ ст. / Г. М. Перепелиця, О. В. Демешко // Наукові записки з історії України: Зб. статей. – Вип. 8. – К.: Хрещатик, 2001. – С. 69–77.
38. Положення про групи сприяння РСІ на підприємствах, транспорті, в установах, радгоспах, колгоспах і вищих навчальних закладах // Під контроль мас. – 1932. – № 5–6. – С. 31–35.
39. Положення про секції Робітничо-селянської інспекції при сільських радах та районних виконавчих комітетах // Зб. законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1929. – № 4. – Ст. 19. – С. 174–179.
40. Положення про секції Робітничо-селянської інспекції при сільських радах // Зб. законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1931. – № 11. – Ст. 104. – С. 251–255.
41. Постанова Наркомпраці УСРР від 12 грудня 1931 р. № 217 “Про встановлення на 1930–1931 рр. зарплатні для робітників міських та районних відділів Робітничо-селянської інспекції” // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 21 грудня. – № 296. – С. 10.
42. Про роботу секцій РСІ при радах // Бюлетень ЦКК КП(б)У–НК РСІ УСРР. – 1929. – № 10. – С. 16–21.
43. Секція РСІ Одеської міськради дійшла в роботі позитивних наслідків // Під контроль мас. – 1931. – № 5. – С. 12–14.
44. Тіщенко В. С. З досвіду організації масового контролю місцевими органами ЦКК КП(б)У–НК РСІ УСРР (1926–1929 рр.) / В. С. Тіщенко // Український історичний журнал. – 1963. – № 2. – С. 85–91.

45. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 539. – Оп. 12. – Спр. 10. – 64 арк.
46. Там само. – Оп. 6. – Спр. 159. – 13 арк.
47. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3207. – 54 арк.
48. Черненко. Про роботу секцій РСІ на Запоріжжі / Черненко // Бюлетень ЦКК КП(б)У–НК РСІ УСРР. – 1929. – № 6–7. – С. 23–24.
49. Шварцев. Масова робота КК–РСІ на Україні / Шварцев // Під контроль мас. – 1931. – № 11–12. – С. 3–5.
50. Ш-д та Г-й. Наслідки перевиборів контрольних комісій / Ш-д та Г-й // Під контроль мас. – 1931. – № 17–18. – С. 16–18.
51. Щербаков С. Як пройшли перевибори бюро груп сприяння РСІ на Одещині / С. Щербаков // Під контроль мас. – 1932. – № 11–12. – С. 37.

Максим Носик (Запоріжжя, Україна). Населення півдня України у роботі радянських органів контролю (1929–1934 рр.)

У статті йдеться про особливості участі населення Південної України у роботі органів партійного та державного контролю періоду сталінської модернізації економіки УСРР. Дослідження висвітлює еволюцію масових допоміжних органів НК РСІ та ЦКК КП(б)У на території Радянської України. Вперше до наукового обігу вводяться дані про чисельність та структурну організацію масових органів допомоги партійно-державному контролю на півдні України.

Ключові слова: Робітничо-селянська інспекція (РСІ), Центральна контрольна комісія КП(б)У (ЦКК), комітети незаможних селян (КНС), групи, гуртки та секції сприяння КК–РСІ, “легка кавалерія” ЛКСМУ, контрольні пости, раціоналізація, модернізація, колективізація, індустріалізація.

Максим Носик (Запорожье, Украина). Население юга Украины в работе советских органов контроля (1929–1934 гг.).

В статье раскрываются особенности участия населения Южной Украины в работе органов партийного и государственного контроля периода сталинской модернизации экономики УССР. Исследование показывает эволюцию массовых вспомогательных органов НК РКИ и ЦКК КП(б)У на территории Советской Украины. Впервые в научный оборот вводятся данные о численности и структурной организации массовых органов помощи партийно-государственному контролю на юге Украины.

Ключевые слова: Рабоче-крестьянская инспекция (РКИ), Центральная контрольная комиссия КП(б)У (ЦКК), комитеты сельской бедноты

(комбеды), группы, кружки и секции содействия КК–РКИ, “лёгкая кавалерия” ЛКСМУ, контрольные посты, модернизация, рационализация, коллективизация, индустриализация.

Maxim Nosik (Zaporizhzhya, Ukraine) The Population of Southern Ukraine in the Soviet Control Organs (1929–1934)

The article devoted to a comprehensive analysis of the system of the population of Southern Ukraine in the state branch of the USSR to establish control of the Stalinist modernization of economy of Soviet Ukraine. Research shows the features of formation and its subsidiary bodies Workers and Peasants Inspection Soviet Ukraine. First introduced to the scientific use data on the number and structural organization of the massive aid of party-state control in Southern Ukraine.

Key words: Workers' and Peasants' Inspection, the Central Control Commission of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, committees of poor peasants, a group promoting, mugs promote and sections promote of Workers and Peasants Inspection, “easy cavalry” of komsomol of Ukraine, control posts, modernisms, modernization, rationalization, collectivization, industrialization.

Дмитро БУРІМ
(Київ, Україна)

УДК: 930.25:291.4:283/289(=161.2)“192/193”

**До історії діяльності Апостольської
Візитатури для українців греко-
католиків у міжвоєнній Німеччині.
Документи Галузевого державного
архіву Служби безпеки України**

Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались не тільки українські політичні, військові, а й потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студіююча молодь. Після Першої світової війни на території Німеччини в таборах військовополонених (Раштат, Вецляр, Зальцведель) перебувало – за різними оцінками – близько 100.000 українців, переважна більшість з яких повернулась на Україну [19–21]. У 20–30-ті роки після поразки Українських визвольних змагань 1917–1921 років, за підрахунками сучасних українських дослідників, в Німеччині проживало приблизно 15.000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України) [20–21].

Про стан українських емігрантів в Німеччині повідомляв о. д-р Петро Вергун в аналітичному документі *“Приблизні статистичні дані про стан українців у Німеччині”*, який був ним пересланий до Риму у 1930-х роках та зберігається у Василіанському архіві в Римі. Він подає таку інформацію стосовно кількості українців: “всіх українців у Німеччині тоді було 20.000 душ, але за урядовими джерелами годі цю цифру докладно устійнити, бо в тих емігрантів, що мали польські паспорти, не було зазначено їх віровизнання. Тому то можна сміло сказати, що всіх українців в Німеччині було біля 30.000 душ. ... Більшими групами вони жили по містах, але найбільш були розпорошені по економіях: по одному або по двох. В самому Берліні буде понад 1.000 душ, не вчисляючи так зв. малоросів. Берлінські українці в більшості на поліції не оголошені; вони живуть на підроблених документах...” [17, с. 22–23].

Пізніше, наприкінці 1930-х років, чисельність української еміграції суттєво збільшилась внаслідок окупації Угорщиною Карпатської

України та викликаної нею нової хвилі емігрантів-українців до Третього рейху[5; 27; 28; 30]. З вибухом Другої світової війни в 1939 році почалась масова еміграція українців на Захід, спершу до окупованої німцями Польщі, а з Польщі – до Німеччини[6; 7; 9–10; 12–14]. Українська еміграція до Німеччини знову посилилася по окупації німцями Франції та Бельгії, де у міжвоєнний період жили та працювали емігранти з України. Найбільший наплив українців до Німеччини почався у 1941–1942 роках, після того, як німецька армія окупувала українські землі, що знаходились у складі СРСР. За статистикою Української Установи Довіри в Берліні, в 1943-му році було лише із Західної України 800.000 молодих людей на праці в Німеччині. Ця статистика не охоплює великої маси робітників, привезених зі східноукраїнських земель [16, с. 212].

О. доктор Петро Вергун, голова греко-католицької церкви в Німеччині періоду Другої світової війни, у своєму *"Життєписі"*, написаному 1956 року, писав, що було "разом усіх один і пів (1,5) мільйона лишень українців-католиків в Німеччині"[16, с. 208–225].

Голова Української Установи Довіри доктор Микола Сушко писав: "Лишень у границях Німеччини, включно з Австрією та Чехословаччиною, за виключенням Польщі, принайменше 2 мільйони українців жили в 1944 році"[16, с. 212].

У своїй публікації *"Робітництво"* український історик Богдан Кентржинський писав про стан українців в Німеччині в часи Другої світової війни так: "В Німеччині є коло 3 мільйони українських робітників. До робітників зараховуємо всю українську еміграцію, бо серед неї лише дуже мало самостійних людей. Українці працюють в заводах, при будовах, в сільському господарстві, при залізниці, по дорогах, в організації Тодта, в транспортних колонах, при будові заводів, при земельних роботах, при будові укріплень і т. д. В число 3 мільйони входять коло 2 мільйони українських робітників з східно-українських земель, що вважаються цивільними полоненими і носять нашивку ОСТ. Між ними є коло 750 000 чоловіків і 1 250 000 жінок, дівчат та дітей. ... З українських земель Генерал-Губернаторства є коло 0,5 мільйони робітників, жінок і дітей, з чого 250 000 чоловіків і 250 000 жінок та дітей. ... Сюди враховуються також ті українці, що їх звільнено свого часу з полону, куди вони попали з польської армії і що ще й нині працюють в Німеччині. Решту коло 0,5 мільйона творять полонені з советської армії, стара еміграція та всі ті українці, що поприїздили до Німеччини

на працю з інших європейських держав. Щодо кількості воєннопонених, то урядово подають, що їх є разом в Німеччині з Генерал-Губернаторством коло 150 000. Багато таборів є, що в них зовсім не переведено розподілу по національностям. Ті мільйонові цифри полонених, що подавались німцями в 1941 році, склались в більшості з українців. Треба припускати, що їх є отже значно більше, як подають урядово. Не виключено, що велика їх кількість вигинула і дійсно остало тільки 150 000”[1, с. 1–9; 24, с. 597–623].

Українці в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни були об’єднані у допомогіві, професійні, студентські, наукові, громадсько-політичні та інші організації та товариства[4; 7; 8–11; 19–24; 25–27; 29].

Нагальною потребою збереження національно-культурної та національно-релігійної ідентичності українців була також й організація релігійного життя українських емігрантів на теренах Німеччини. Налагодження церковно-релігійного життя вимагало вирішення цілого спектру питань, таких як отримання відповідних дозволів від офіційних державних органів й установ, залучення священників, організація богослужінь, об’єднання українських громад, оренда церковних та адміністративних приміщень.

Організатором українського церковно-релігійного життя на теренах Німеччини по праву можна вважати Апостольського Візитатора й Адміністратора українців католиків у Німеччині отця доктора Петра Вергуна.

Народився Петро Вергун 18-го листопада 1890 р. в Городку Ягелонському біля Львова. Після навчання в народній школі П. Вергун закінчив українську гімназію. 1909 року вступив добровольцем до австрійської армії, учасник Першої світової війни. Після розпаду Австро-Угорщини брав участь в українських визвольних змаганнях, служив в Українській Галицькій Армії. У 1920-тих роках перебував на еміграції у Чехословаччині. Навчався на філософському та теологічному факультетах Карлового університету в Празі, де отримав ступінь доктора філософії, а також у римо-католицькій Духовній семінарії. 30 жовтня 1927 р. митрополит Андрей Шептицький рукоположив Петра Вергуна на пресвітера у Соборі Св. Юра у Львові та вже 8 листопада його було направлено з душпастирською місією до Берліна, де він виконував свої обов’язки священника-місіонера. 23 листопада 1940 р. Папа Римський Пій XII назначив о. д-ра Петра Вергуна Апостольським візитатором з

правами адміністратора для українців-католиків візантійсько-слов'янського обряду на всю Німеччину. О. д-р Петро Вергун виконував ці обов'язки до окупації Німеччини, зокрема Берліна, військами Радянської армії та свого арешту в червні 1945 р. [17, с. 39; 18, с. 480].

Офіційно свою діяльність Апостольська Візитатура розпочала урочистою інаугурацією 8 червня 1941 року. Щодо кількості священників та їхнього персонального складу важливу інформацію подає в своєму дослідженні о. д-р Петро Романишин, який у 1940-х роках очолював Берлінську парафію: “В Берліні було їх (*священники* – Д. Б.) два: о. Константин Тимочко, ЧСВВ, що працював фізично в “Сіменс Верке” і о. Ярема Гаврилюк, зайнятий у централі Німецького Червоного Хреста. Спершу було затруднених у Візитатурі 8 священників, а в 1942 році – 20, крім 5 німецьких, що вивчили український обряд і мову та почали справді жертвенно працювати над спасінням душ численної української еміграції. Їхні імена: о. д-р Вільгельм Фішер, о. д-р Йозеф Зольцбах, о. декан Гайнріх Тайсельман, о. Герман Беттер і о. д-р Август Гегенкеттер. ... Офіціалом (судовим вікарієм – предсідником церковного суду) Апостольської Візитатури був іменований німецький католицький парох з Еркнер біля Берліна о. Йоган фон Кедровскі” [17, с. 74].

До керівництва греко-католицької церкви Великонімецьчини належали: апостольський візитатор і адміністратор о. д-р Петро Вергун та дієцезальні радники: о. Іван фон Кедровскі, Берлін; о. д-р Еміліян Стасюк, Ліцманнштадт; о. Микола Вояковський, Ляйтмеріц; о. д-р Володимир Маланчук, ЧНІ, Мюнхен, і канцлер ординаріату о. Ярослав Полянський, Берлін.

До юрисдикційної території, яку мала охоплювати своєю діяльністю українська греко-католицька церква на теренах Великонімецьчини, належали суто Німеччина, Австрія, Судетська область Чехословаччини, частина Польщі, відома під назвою Вартеланд, та деякі інші землі. Цілу територію було поділено на окремі деканати: “Деканат Схід: для душпастирств у Бреслау, Ліцманнштадт (колись Лодзь) і Позен (колись Познань); Деканат Північ – Захід: для душпастирств у Бавцен, Катовіц (Катовіце), Лянґлібен, Ляйтмеріц і Лімбург ан дер Лян; Деканат Південь: для душпастирств у Бамбергу, Лінц (Донав), Мюнхен і Зазбах (Баден); Деканат Остмарк: (Австрія). Деканами було іменовано: о. Миколу Вояковського – для Середнього деканату, о. д-р Еміліяна Стасюка – для Східного деканату, о. д-ра Володимира Маланчука – для Південного деканату. Деканати: Північ – Захід і Остмарк мали бути пізніше обса-

джені, а до часу візитовані одним з уже номінованих консулторів”[17, с. 80–81].

Центральною українською греко-католицькою парафією для Великонімеччини була парафія Покрови Божої Матері в Берліні. Спочатку українські св. Літургії служили в Каплиці Сестер на Йоганнесштрассе, 4; пізніше українські богослужіння відбувалися в Каплиці Сестер в Берлін-Вільгельмсдорф, Пфальцбургерштрассе, 18. Значне збільшення кількості українських емігрантів на території Великонімеччини, та в Берліні зокрема, з кінця 1930-х та у 1940-і роки призвело до нагальної потреби дістати від німецької влади більш простору церкву. “Тоді в травні 1941 року, на прохання Апостольського візитатора, – за свідченнями сучасника тих подій, о. д-ра Петра Романишина, – тодішній римо-католицький Архієпископ Берліна, а пізніше Кардинал граф фон Прайсінг, відступив для українців стару церкву Пресвятої Родини в північному Берліні – Берлін Н 58, Грайфенгагенерштрассе 11. Тією церквою, як рівно ж і сиротинцем для покинутих дітей, опікувалися Сестри Кармелітанки Босі. Церква простора, мурована, хоч стара, але була в доброму стані і могла вмістити коло 2.000 людей. ... Нову парафію доручив Візитатор о. д-р Петро Вергун організувати авторові цих рядків (*отець Петро Романишин – Д. Б.*) 1 травня 1941 року, зараз після його прибуття до Берліна. ... Першу св. Літургію відслужено в цій церкві 11 травня 1941 року, на яку зійшлося біля 150 людей. Святу Літургію служив і проповідував о. сотрудник Петро Романишин. ... Другої неділі на св. Літургію прибуло коло 500 осіб, а вже третьої неділі церква була переповнена вірними, яких число доходило до 2.000 осіб. Парафію віддано під Покров Пресвятої Богородиці. Першим парохом цієї церкви був іменований о. д-р Іван Чорняк, бувший професор Богословської Академії у Львові, що приїхав із переселеного табору 16 травня 1941 року до Берліна і став рівночасно першим канцлером Апостольської Візитатури”[17, с. 62–63].

Апостольська Візитатура діяла в Берліні аж до окупації столиці Німеччини в травні 1945 року військами Радянської армії. Переважна більшість українських греко-католицьких священників виїхала з Берліна навесні 1945 року. Апостольський візитатор та адміністратор для греко-католиків на території Німецької імперії о. д-р Петро Вергун залишився в місті. 22 червня 1945 року його було заарештовано органами державної безпеки СРСР. Цей арешт було здійснено в рамках більш широкої акції, спрямованої проти української греко-католицької

церкви та її керівництва[2; 3; 15]. Паралельно було заарештовано й інших керівників української греко-католицької церкви як на території Української РСР, так і за кордоном, зокрема: Сліпого Йосипа Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича і Будку Микиту Михайловича та багатьох інших [2; 3; 15].

За вироком Військового трибуналу військ МВС Українського округу в м. Києві від 3 червня 1946 р.:

Вергун Петро Іванович, 1890 р. народження, уродженець м. Городок Львівської області, українець, без громадянства, з вищою духовною освітою, був апостольським візитатором і адміністратором греко-католицьких общин в Німеччині, мешкав у Берліні, несудимий, – засуджений за ст. 54–2 КК УРСР (в редакції 1927 р.) на 7 років позбавлення волі з обмеженням в правах строком на 3 роки і з конфіскацією належного йому майна [3, том 7, арк. 340 а]¹.

¹ За вироком Військового трибуналу військ МВС Українського округу в м. Києві від 3 червня 1946 р.:

Сліпий Йосип Іванович, 1892 р. народження, уродженець с. Заздрість Тербовлянського району Тернопільської області, українець, громадянин СРСР, з вищою духовною освітою, глава греко-католицької церкви Галичини, несудимий, – засуджений за ст. 54–1 “а” із застосуванням ст. 46 КК УРСР (в редакції 1927 р.) на 8 років позбавлення волі з обмеженням в правах строком на 3 роки та конфіскацією всього майна

Вергун Петро Іванович, 1890 р. народження, уродженець м. Городок Львівської області, українець, без громадянства, з вищою духовною освітою, був апостольським візитатором і адміністратором греко-католицьких общин в Німеччині, мешкав у Берліні, несудимий, – засуджений за ст. 54–2 КК УРСР (в редакції 1927 р.) на 7 років позбавлення волі з обмеженням в правах строком на 3 роки і з конфіскацією належного йому майна.

Чарнецький Микола Олексійович, 1884 р. народження, уродженець с. Семковичи Станіславської (нині Івано-Франківської) області, українець, громадянин СРСР, з вищою духовною освітою, був місіонером-єпископом греко-католицької церкви, несудимий, – засуджений за ст. 54–1 “а” із застосуванням ст. 46 КК УРСР (в редакції 1927 р.) на 5 років позбавлення волі з обмеженням в правах строком на 3 роки і з конфіскацією належного йому майна.

Будка Микита Михайлович, 1877 р. народження, уродженець с. Добромирка Збарзького району Тернопільської області, українець, громадянин СРСР, з вищою духовною освітою, працював генеральним вікарієм митрополичого капітулу, єпископ греко-католицької церкви, несудимий, – засу-

О. Петро Вергун відбував покарання в селищі Ангарське Красноярського краю. 1956 р. за амністією отця доктора Петра Вергуна було звільнено, але він продовжував перебувати у місці заслання. 7 лютого 1957 року о. д-р Петро Вергун помер, чекаючи на дозвіл виїхати до Австрії.

Лише 19 вересня 1991 р. Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України в м. Києві розглянула в судовому засіданні кримінальну справу за висновком заступника Прокурора УРСР про обґрунтованість засудження Сліпого Й. І., Вергуна П. І., Чарнецького М. О. і Будки М. М. за вироком Військового трибуналу військ МВС Українського округу в м. Києві від 3 червня 1946 р. і ухвалила рішення: “Визнати, що Сліпого Йосипа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича і Будку Микиту Михайловича за вироком Військового трибуналу військ МВС Українського округу від 3 червня 1946 р. засуджено необґрунтовано і що вони згідно ст. 1 Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” підлягають реабілітації” [3, том 7, арк. 340 а–350].

В фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (*далі: ГДА СБУ*) зберігається великий комплекс документальних джерел, які висвітлюють історію української еміграції, зокрема української еміграції в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни[2]. Важлива інформація щодо історії українського релігійного життя на території Німеччини та зокрема Апостольської Візитатури для українців греко-католиків міститься у фондї 6-му ГДА СБУ: *Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на Сліпого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича* [3].

В додатках подаємо протоколи допитів апостольського візитатора та адміністратора для Німеччини отця Петра Вергуна, що відбувалися у Народному комісаріаті державної безпеки УРСР, які зберігаються у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Це

джений за ст. 54–1 “а” із застосуванням ст. 46 КК УРСР (в редакції 1927 р.) на 5 років позбавлення волі з обмеженням в правах строком на 3 роки і з конфіскацією особистого належного йому майна (ГДА СБУ. – *Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на Сліпого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича* Том 7. – Арк. 340 а)

протоколи допитів від 26-го лютого, 6-го березня, 9-го березня, 15-го березня, 2-го квітня, 15-го квітня та 6-го травня 1946 року. Документи подаються мовою оригіналу. Тогочасний правопис збережено.

Документи:

1.

Протокол допроса

обвиняемого Вергуна Петра Ивановича

от 26-го февраля 1946 года

город Киев.

Вопрос: На предыдущих допросах Вы не все еще рассказали о связях УВО–ОУН с униатской греко-католической церковью. Продолжите свои показания по этому вопросу?

Ответ: Действительно, я еще не все рассказал по этому вопросу. Организация украинских националистов и УЦК намеревались использовать меня не только по линии религиозной, но и главным образом по линии украинской националистической деятельности.

В первой половине июля 1940 года в гор. Берлин из Кракова прибыл Петерс Иосиф, который в Кракове руководил отделением по церковным делам в Генерал-губернаторстве Польши. Он оставил мне записку, в которой писал, чтобы я обязательно принял его в 4 часа дня, так как он имеет ко мне очень важное дело, которое считает необходимым разрешить. Действительно в 4 часа дня я принял Петерса у себя на квартире. При разговоре Петерс мне заявил, что он специально прибыл ко мне из Кракова от организации украинских националистов и УЦК для того, чтобы договориться о моем переходе служить в Перемышльскую епархию вместо Лакоты, который не хотел проводить в жизнь украинскую националистическую линию и по заявлению Петерса не был угодным фашистскому правительству Германии. Петерс далее заявлял, что наиболее подходящей кандидатурой на эту должность была бы кандидатура меня Вергуна. Со своей стороны Петерс обещал мне, что я получу сан епископа, и что этот вопрос будет поставлен фашистским правительством Германии перед Ватиканом.

Вопрос: Вы приняли предложение Петерса по этому вопросу?

Ответ: Нет, этого предложения Петерса я не принял.

Вопрос: Почему же Вы не приняли этого предложения?

Ответ: Этого предложения я не принял потому, что без разрешения Ватикана осуществлять такую перестановку было бы просто невоз-

можно. Епископ Лакота, насколько мне известно, справлялся с работой по своей религиозной линии, и у Ватикана не было причин переводить его. Если бы я дал свое согласие на переезд работать в Перемышльскую епархию, то Лакоту, безусловно, сняли бы не по указанию Ватикана, а просто в результате административных действий фашистских властей, и в частности Петерса. Естественно, что на этот путь действий против епископа Лакоты, который являлся единственным униатским епископом на оккупированной территории Польши, я пойти не мог.

Вопрос: Чем объяснить, что ОУН считала необходимым именно Вас использовать на работе в Перемышльской епархии?

Ответ: Руководящая часть организации украинских националистов была прекрасно осведомлена о моих националистических убеждениях и деятельности. Руководству ОУН было известно, что я сторонник активного украинского националистического движения, направленного к созданию украинского самостоятельного государства, но им также было известно, что я выступал против руководства ОУН, продавшего немцам фашистам и направлявшего националистическое движение украинцев по заданию немецкой разведки в пользу Германии. Именно поэтому ОУН рассчитывала на то, что моя деятельность в Перемышльской епархии будет националистической деятельностью. С другой стороны, руководство ОУН знало о моих доносах, которые я посылал на них Шептицкому. Поэтому они стремились избавиться от меня, чтобы я не мешал в какой-либо мере связи ОУН с Шептицким и руководством униатской греко-католической церкви.

Именно поэтому они хотели, чтобы я покинул Берлин.

Вопрос: Какое отношение имел Петерс к ОУН и УЦК?

Ответ: Он имел прямое отношение к ОУН и УЦК. Известно, что в тот период часть центрального “провода” ОУН находилась в Кракове. Оттуда осуществлялось все руководство националистическим движением. В Кракове руководство по линии ОУН осуществлял – Сушко, а по линии УЦК – Кубиевич. Петерс также находился в Кракове и, безусловно, имел связь с Сушко и с Кубиевичем, так как прибыл в Берлин для переговоров со мной не только как представитель немецких оккупационных властей, но и как представитель вышеуказанных украинских националистических организаций.

Вопрос: Кто такой Петерс, расскажите о нем подробно?

Ответ: Петерса Иосифа я узнал в 1933 году. С ним меня познакомили священники Крамер и Тицк из города Дюссельдорфа. Мне они представили его как слушателя духовной семинарии, который имел

желание перейти в восточный, т. е. греко-католический обряд, хотя сам был римо-католиком. Он просил меня, чтобы я помог ему встретиться с Шептицким. На это я ответил, что для перехода в греко-католическое вероисповедание необходимо хорошо изучить восточный обряд и советовал перейти в монахи, для чего не требовалось знание восточного обряда. Благодаря моим советам, священник Тицьяк, лично знавший Шептицкого, написал к нему рекомендательное письмо, благодаря чему Петерс был принят Шептицким и стал монахом.

Вопрос: Каким образом Петерс перебрался через границу на территорию Польши?

Ответ: Мне это неизвестно. Думаю, что он имел соответствующие документы.

Вопрос: Следствию известно, что Петерс был агентом германской разведки. Дайте показания по этому вопросу?

Ответ: Да, это действительно так. Петерс в самом деле являлся агентом германской разведки. Примерно в 1936 году после возвращения Петерса из Рима он был высвячен митрополитом Шептицким на священника и остался в городе Львове, где установил связь с немецким консулом; об этом мне рассказал священник Тицьяк. Мне уже тогда стало совершенно ясно, что Петерс направлен в город Львов специально немецкой разведкой для наблюдения за деятельностью Шептицкого. Кроме того, после оккупации Украины немецкими захватчиками, Петерс стал руководить церковным отделением в правлении генерал-губернатора Франка. Благодаря деятельности Петерса в Санокской епархии (Польша) было арестовано гестапо 4 человека священников, в том числе Полянский и другие. Об этом мне стало известно от многих священников и верующих.

Протокол мне прочитан. Все ответы на вопросы записаны с моих слов верно, в чем я и расписываюсь:

Петро Вергун (підпис)

Допросил: Начальник отделения следственной части НКГБ УССР
капитан /Майоров/ (підпис)

Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на Сліпого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича. – Том 7. – Арк. 36–40. Рукопис. Оригінал.

2.

Протокол допроса
обвиняемого Вергуна Петра Ивановича
от 6-го марта 1946 года
город Киев.

Вопрос: Вам предъявлено обвинение в том, что Вы, будучи националистически настроенным, принимали активное участие в борьбе за создание украинского самостоятельного буржуазного государства. Проживая в Берлине, в течение ряда лет имели связь с руководителями УВО–ОУН Коновальцем, Мельником и другими, а также оказывали всевозможную помощь членам ОУН, бежавшим из Западной Украины на территорию Германии.

Являясь агентом б. митрополита Шептицкого, систематически информировали его о деятельности руководства УВО–ОУН и других украинских националистических групп в Берлине.

Кроме того, как апостольский визитатор униатских приходов Германии, в течение ряда лет осуществлял антисоветскую политику Ватикана, направленную против коммунистической партии и революционного движения, а также имели связь с германскими развед. органами, по заданию которых проводили предательскую и пособническую деятельность, т. е. в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-2 и 54-11 УК УССР.

Вы признаете себя виновным по существу предъявленного обвинения?

Ответ: Я признаю себя виновным в предъявленном мне обвинении и одновременно считаю себя обязанным несколько подробнее осветить вопрос моей деятельности.

Действительно я был националистически настроен и в течение ряда лет проводил работу, направленную на создание самостоятельного украинского буржуазного государства. В течение 1919–1920 годов я служил в Украинской Галицкой Армии – УГА хорунжим. Эта армия проводила вооруженную борьбу против Красной Армии и Польской армии за создание “Самостийной Украины”.

Разделяя точку зрения украинских националистов по вопросу создания украинского самостоятельного государства, я, однако считал, что достичь этого возможно путем реформ и парламентской борьбы. Я точно также разделял точку зрения о необходимости при известных условиях вооруженной борьбы, направленной к созданию “Самостий-

ной Украины”, однако при массовом участии украинского населения в вооруженном восстании. Я был противником одиночных террористических выступлений УВО–ОУН, так как эти преступления фактически привели только к гибели украинского народа.

Проживая в Берлине, я действительно имел связь с руководством УВО–ОУН в частности с Коновальцем, Ярым, Мельником и другими и стремился повлиять на них в таком направлении, чтобы они не давали указаний по террористической деятельности руководимой ими организации, так как эта деятельность положительных результатов в деле борьбы за создание украинского самостоятельного государства не давала.

Многие члены ОУН за их деятельность в Польше подвергались репрессиям, а часть из них бежала на территорию Германии. Лично я оказывал им финансовую помощь, так как они, прибыв в Германию, оказывались в трудном положении. Такую работу по оказанию помощи я проводил не только по отношению к членам ОУН, но и по отношению ко всем украинцам.

Что касается информационной работы, то я действительно информировал Шептицкого о деятельности руководства УВО–ОУН в Берлине, в частности о деятельности Коновальца, Ярого и других, а также информировал его о деятельности украинских националистических групп Петрушевича и Скоропадского.

Однако, следует заметить, что эту работу я проводил не как агент Шептицкого, а как униатский священник, обязанный информировать его по всем вопросам. Шептицкого я считал князем украинской церкви и отцом украинского народа; ему я дал присягу на верность униатской греко-католической церкви и руководителям этой церкви и поэтому систематически его информировал по всем вопросам, как церковным, так и националистическим.

Лично я, Вергун, будучи апостольским визитатором униатских приходов Германии, действительно в течение ряда лет осуществлял антисоветскую политику Ватикана, направленную против коммунистической партии и революционного движения. Эту работу я проводил по указанию руководства католической и униатской церкви, а также по указаниям Папы Римского и был обязанным проводить эту работу.

Агентом германских разведывательных органов я никогда не был и в этом виновным себя не признаю. Предательской работы в пользу немецких фашистских властей я никогда не проводил.

Пособническая деятельность лично мною и униатскими греко-католическими священниками Германии действительно проводилась, но эта деятельность была вызвана необходимостью предотвращения нежелательных репрессий, которые проводились немецкими властями по отношению к украинскому населению.

Вопрос: Каким образом Вы попали на службу в Украинскую Галицкую Армию?

Ответ: На службу в Украинскую Галицкую Армию я пошел добровольно в марте 1919 года. Сразу же после распада Австро-Венгрии я не мог пойти на службу в УГА, так как был болен. Сначала я был в так называемой Рудецкой группе, которая позднее переформировалась в бригаду Украинской Галицкой Армии. В мае 1919 года я получил чин хорунжего и работал в канцелярии бригады. В УГА я служил до 20 сентября 1920 года.

Вопрос: Где Ваша бригада принимала участие в боях против Красной Армии?

Ответ: Против Красной Армии бригада, в которой я служил, принимала участие в одном бою под Киевом в 1920 году. Лично я, как работник канцелярии, непосредственного участия в боях против Красной Армии тогда не принимал.

Вопрос: Покажите о роли униатской греко-католической церкви Галиции в создании УГА?

Ответ: О роли униатской греко-католической церкви Галиции в создании Украинской Галицкой Армии мне мало что известно, так как в тот период я не был священником и к униатской церкви никакого отношения не имел.

Мне известно, что униатская церковь направляла своих греко-католических священников для службы в УГА в качестве капелланов, которые проводили там большую работу по поддержанию морального состояния армии.

В последние месяцы существования УГА началось большое дезертирство. Священники-капелланы выступали тогда с проповедями и призывали солдат УГА к тому, чтобы дезертирства не было.

Вопрос: Где Вы были пленены польскими войсками и долго ли находились в плену?

Ответ: Пленен польскими войсками я был в так называемом Польском Городке, расположенном на юг от Данцига.

В плен я попал в мае 1920 года и содержался в лагерях военнопленных до 20 сентября 1920 года. Поэтому выше я заявил, что считал себя

служащим до 20-го сентября 1920 года. 20-го сентября 1920 года из лагеря военнопленных я бежал.

Вопрос: Каким образом Вы бежали из польского лагеря военнопленных?

Ответ: Из лагеря военнопленных я бежал ночью вместе с другими военнопленными, служащими в УГА. Побег был организован очень просто, т. к. лагерь охранялся очень слабо, а ограждение его состояло из колючей проволоки. Через лагерь проходила канава, по которой протекала вода. Эта канава выходила под проволокой за пределы лагеря. При своем бегстве мы воспользовались канавой.

Вопрос: Куда Вы направились после побега из лагеря?

Ответ: После побега из лагеря я направился в Чехословакию, так как в Польше оставаться было невозможно. Государственную границу из Польши в Чехословакию я перешел нелегально.

Вопрос: Каким образом Вы перешли границу из Польши в Чехословакию?

Ответ: Должен сказать, что границу нелегально я перешел из Польши в Германию, а уже потом направился в Чехословакию.

После моего побега из польского лагеря военнопленных я вместе со своими товарищами Дякивым и Онышкевичем направились к польско-германской границе. Шли все время ночью и на четвертые сутки приблизились к границе. В момент перехода границы польскими пограничниками была открыта стрельба по контрабандистам. Мы предположили, что они стреляли по нас и поэтому разбежались. Когда утихла стрельба, то я пошел и в 5 часов утра был уже на стороне Германии. На второй день я зарегистрировался в немецкой полиции и был направлен в русский лагерь военнопленных, находившийся в городе Альдан, где встретился с Дякивым и Онышкевичем. В этих лагерях мы содержались до 20 ноября 1920 года, а затем немецкие власти нас освободили и выдали документы для выезда в Чехословакию. Таким образом, мы поехали в Чехословакию, где нас приняли и направили в лагерь украинских военнопленных, который был расположен в селе Немецке Яблонне. В этом лагере мы содержались недолго, нас перевели в лагерь, находившийся в Райхенберге, где я находился до 1921 года, а затем меня освободили, а спустя год после освобождения я поступил учиться в Пражский университет.

Протокол мне прочитан. Все ответы на вопросы записаны с моих слов верно, в чем я и расписываюсь:

Петро Вергун (підпис)

Допросил: Начальник отделения следственной части НКГБ УССР
капитан

/Майоров/ (підпис)

Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на Сліпого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича. – Том 7. – Арк. 42–52. Рукопис. Оригінал.

3.

Протокол допроса
обвиняемого Вергуна Петра Ивановича
от 9-го марта 1946 года
город Киев.

Вопрос: Когда и при каких обстоятельствах Вы познакомились с Коновальцем?

Ответ: С Коновальцем Евгением я познакомился в начале 1927 года в городе Берлине на собрании украинской эмиграции в украинском институте, который находился тогда на Францеузенштрассе, 28. С Коновальцем меня познакомил профессор этого института Кузеля Зенон, представили Коновальца, как вождя украинского народа.

Вопрос: Какое отношение к УВО–ОУН имел Кузеля?

Ответ: К руководству УВО–ОУН Кузеля стоял ближе, чем кто-либо другой!

Эта близость объясняется не только идеологическими националистическими взглядами самого Кузели, но также и давнишним знакомством его с Коновальцем, т. к. последний был женат на дочери товарища Кузели.

Вопрос: Покажите о личных Ваших связях с Коновальцем и другими руководителями?

Ответ: После моего знакомства с Коновальцем Евгением я систематически с ним встречался на собрании участников украинской эмигрантской организации “Тромада”, неоднократно посещал его квартиру в Берлине, а также встречался в церкви, куда он иногда приходил, как верующий моего прихода.

С другими руководящими участниками УВО–ОУН, в частности с Чучманом Сергеем, Урбаном и Ярым я также систематически встречался в институте на собраниях украинской эмиграции на заседаниях украинской эмигрантской организации “Громада” и в церкви. У них на квартирах я никогда не был.

С Андреем Мельником я встречался только в церкви.

Вопрос: Какое положение занимали в УВО–ОУН Чучман и Урбан?

Ответ: Чучман и Урбан являлись членами центрального “провода” УВО–ОУН в Берлине, причем Чучман все время руководил националистической пропагандой и отвечал за всю прессу УВО–ОУН. После занятия города Львова немецко-фашистскими оккупантами Чучман выехал в город Львов, где вскоре умер. Кто из священников-униатов хоронил Чучмана, я не знаю, но думаю, что участие в его похоронах принимал священник униатской греко-каатолической церкви Куницкий Леонтий, который являлся хорошим другом Чучмана, имел с ним связь и помогал ему деньгами во время учебы в высшем учебном заведении.

Что касается Урбана, то я должен заявить, что фамилии его не знаю, а “Урбан” это был его организационный псевдоним в УВО–ОУН. “Урбан”, как член “провода” УВО–ОУН, отвечал за работу секретариата “центрального провода”, а затем, после оккупации Украины немецко-фашистскими захватчиками, вместе с другим руководящим участником ОУН – Сциборским он выехал в Житомирскую область, где проводил большую работу по линии ОУН мельниковского направления, за что был убит вместе с Сциборским бандеровцами.

Об их смерти я узнал из разговоров, которые имели место среди украинских националистов Берлина, а о смерти Чучмана я узнал потому, что об этом факте писалось в газете, издававшейся руководством ОУН.

Вопрос: Какая газета издавалась руководством ОУН в Берлине?

Ответ: Центральный “провод” ОУН в Берлине издавал газету “Украинский Вестник”.

Вопрос: Какие статьи Вы помещали на страницах этой газеты?

Ответ: Специальных статей в эту газету я не писал. Однако имели место случаи, когда в этой газете перепечатывались статьи, написанные мною для других газет. Я помню, что одна моя статья, написанная по поводу какого-то праздника, была перепечатана в газете “Украинский Вестник”. В этой статье я высказывал пожелания украинскому народу и в частности желал как можно скорее добиться создания само-

стоятельного украинского государства. Кроме этого, газета “Украинский Вестник” печатала отдельные статьи и объявления о богослужениях, которые организовывались по инициативе руководства ОУН.

Вопрос: Какие именно богослужения организовывало руководство УВО–ОУН и каким образом Вы проводили эти богослужения?

Ответ: Все организационные мероприятия по проведению богослужений осуществлял член центрального “провода” ОУН – Чучман, потому что эти богослужения носили определенный агитационный характер. Обычно Чучман, а иногда профессор, Кузеля, договаривались со мною о необходимости проведения богослужения или панихиды. Об этом они говорили со мною при встречах или же по телефону. После того, как я давал свое согласие, они объявляли в своей газете о предстоящем богослужении и рассылали пригласительные билеты. Все эти богослужения отправлял лично я, Вергун.

Ежегодно я отправлял богослужение 1-го ноября. В этот день, как известно, начался распад Австро-Венгрии в 1918 году, а также началось создание Украинской Народной Республики. В этот же день Польша выступила против УНР. Украинские националисты отмечали этот день, как день радости и горя для украинского народа. Разъясняя значение этого богослужения, я выступал с проповедями националистического характера, указывая на то, что в этот день погибли многие украинские националисты, боровшиеся за лучшую жизнь для украинского народа.

Кроме того, ежегодно мною служились панихиды в храмовый праздник, так называемый “Зеленые Свята”. В этот день обычно я служил панихиду по убитому полковнику Витовскому, который являлся министром военных дел в “правительстве” Петрушевича, и по его адъютанту Чучману. Последний был братом члена центрального “провода” ОУН Чучмана Сергея. Витовский и Чучман погибли при авиакатастрофе и были похоронены в Берлине. Поэтому служба проводилась на их могилах. После этих служб я также выступал с проповедями националистического характера.

Точно такие панихиды я служил по умершему полковнику Тарнавскому, который являлся в свое время командующим Украинской Галицкой Армией.

Наряду с этим я систематически служил отдельные панихиды по украинским националистам, которые погибли в Западной Украине в результате их националистической деятельности. Так примерно в 1930

году по договоренности с Чучманом я служил панихиду по убитым активным оуновцам – Белосоюку и другим, которые погибли в Городку Ягелонском во время нападения на почту. Как известно, это нападение было организовано ОУН с целью, чтобы ограбить почту и захватить деньги.

Панихиды по отдельным убитым членам ОУН проводились неоднократно и поэтому мне трудно припомнить сейчас все эти конкретные случаи.

Вопрос: Кроме этого, какую конкретную националистическую деятельность поручали Вам проводить руководители УВО–ОУН?

Ответ: Руководство УВО–ОУН систематически направляли ко мне членов организации украинских националистов, бежавших из Польши на территорию Германии и оказавшихся вследствие этого без крова, без работы и без средств жизни. Иногда их направлял ко мне “Урбан”, а большею частью – Чучман. При этом они писали записку или же звонили по телефону о необходимости оказания помощи националистам. Позднее они просто направляли ко мне членов своей организации без предварительных разговоров со мною. В таких случаях я сам звонил к ним и выяснял, кем направляются ко мне люди.

Это я делал с той целью, чтобы выяснить, в самом ли деле направляемый человек является членом ОУН и не является ли он поляком, так как Поляки, бежавшие в Германию под видом украинцев, также иногда обращались ко мне за экономической помощью.

Из числа членов ОУН ко мне обращались за помощью инженер Селешко, которому я дал одежду и деньги. Позднее Селешко работал по линии УВО–ОУН где-то на провинции, а затем стал членом центрального “провода” ОУН. Кроме того, ко мне обращался за помощью член ОУН – Андрушкив Владимир. Помощь я ему оказал и направил в Мюнхен на учебу, где он закончил теологический факультет университета, был высвечен на священника и направлен работать униатским священником в Канаду, где находится до настоящего времени.

Я оказывал материальную помощь и многим другим украинским националистам из организации УВО–ОУН, однако сейчас фамилии их не припоминаю.

Протокол мне прочитан. Все ответы на вопросы записаны с моих слов верно, в чем я и расписываюсь:

Петро Вергун (підпис)

Допросил: Начальник отделения следственной части НКГБ УССР капитан

/Майоров/ (підпис)

Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на Сліпого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича. – Том 7. – Арк. 53–63. Рукопис. Оригінал.

4.

Протокол допроса
обвиняемого Вергуна Петра Ивановича
от 15-го марта 1946 года
город Киев.

Вопрос: Следствие располагает данными о том, что Вы являлись агентом германских разведывательных органов. Предлагаем дать исчерпывающие показания по этому вопросу?

Ответ: Действительно, начиная с 15-го августа 1941 года, я сотрудничал с СД в Берлине.

Вопрос: Кем и при каких обстоятельствах Вы были привлечен к сотрудничеству с СД?

Ответ: 15-го августа 1941 года я был вызван в СД по телефону. СД помещалось в Берлине по улице Принцальбрехтштрассе. По прибытию здание СД, я был принят начальником отделения по церковным делам СД оберштурмфюрером – Вандеслебенем.

Вандеслебен в процессе разговора интересовался положением униатской греко-католической церкви в Германии, связями этой церкви с униатской церковью Галиции, о положении, которое занимал я в церковной организации. После моих ответов на эти вопросы и заявления о том, что я, Вергун, являюсь апостольским визитатором униатских приходов Германии, Вандеслебен предложил мне систематически информировать его о церковных делах среди униатов. На это я ему ответил, что по церковной линии я связан с министерством церковных дел и в частности с министром – Тегартенем, которого информирую по всем вопросам. Вандеслебен мне заявил, что это его меньше всего касается и пояснил, что Тегартена я могу продолжать информировать, но в первую очередь по всем церковным делам униатской греко-католической церкви Германии я обязан информировать его, Вандеслебена, как официально сотрудника СД, занимающегося работой по церковной линии. В самом

деле, Вандеслебен руководил агентурной работой СД среди униатского греко-католического духовенства Германии и Галиции, римо-католического духовенства на территории Польши и Германии, православного духовенства и среди духовенства прибалтийских республик.

После того, как Вандеслебен предложил в первую очередь давать ему информации по линии униатской греко-католической церкви Германии, я согласился выполнять эту работу, так как отказаться от сотрудничества с СД в тех условиях я не мог.

Вопрос: Какими документами оформлялась Ваша вербовка в СД?

Ответ: Эта вербовка никакими документами не оформлялась. Подписок я никаких не давал и Вандеслебен не предлагал мне подписывать каких-либо подписок, считая, видимо, вполне достаточным нашей устной договоренности по этому вопросу.

Вопрос: Какие задания Вы получили от Вандеслебена?

Ответ: Основное задание, которое я получил от Вандеслебена, заключалось в том, чтобы я систематически информировал СД о делах униатской греко-католической церкви Германии, о работе униатских священников, о неполадках в церкви. Кроме того, Вандеслебен позднее давал мне задания о том, чтобы я предотвратил посещение униатских церквей рабочими, прибывшими с Востока, т. е. из СССР. Выполняя эти задания, я систематически встречался с Вандеслебеном в здании СД, до момента его отъезда.

Вопрос: Куда выехал Вандеслебен из Берлина?

Ответ: В начале 1943 года Вандеслебен выехал из Берлина в Рим. Как я узнал от сотрудников СД, Вандеслебен выехал туда с какой-то воинской частью и находился при штабе этой части в качестве эксперта по церковным делам. Конечно, Вандеслебен должен был осуществлять контроль за деятельностью Ватикана и выполнять другую работу по разведывательной деятельности.

Вопрос: Об отъезде Вандеслебена в Рим Вы информировали нунция Орсениго?

Ответ: Не помню, кажется я говорил ему, что Ванеслебен выехал в Рим как эксперт по церковным делам.

Вопрос: С кем Вы имели связь из работников СД после отъезда Вандеслебена в Рим?

Ответ: После того как Вандеслебен выехал в Рим, я имел связь с гауптштурмфюрером СД – Кунце, который вместо Вандеслебена стал руководить церковным отделением СД.

Вопрос: О Вашем сотрудничестве с СД Вы информировали Шептицкого?

Ответ: Да, информировал. В одном из писем к Шептицкому я, сообщая о том, что Чорняк Ивана не отпускает из Берлина СД, и в частности не дает разрешения на выезд Вандеслебен, указывал, что в Берлине я имею очень много работы как по линии руководства церковной деятельностью униатских приходов, так и по линии связи с Вандеслебенем, для которого выполняю другую работу.

Вопрос: Как реагировал на это Шептицкий?

Ответ: В своем ответном письме Шептицкий сообщил, что он сам написал письмо Вандеслебену, чтобы тот отпустил Чорняка из Берлина и дал ему разрешение на выезд в город Львов. Совершенно ясно, что Шептицкий установил сам связь с Вандеслебенем. Что касается моей работы в СД, Шептицкий написал мне, что он благословляет меня работать и дальше.

Вопрос: Почему Вандеслебен не хотел отпустить Чорняка из Берлина?

Ответ: Очевидно, потому что Вандеслебен не желал назначения Чорняка ректором Львовской духовной семинарии.

Вопрос: А Чорняк не являлся агентом СД?

Ответ: Думаю, что не являлся. Он был у меня генеральным викарием и со мною был очень откровенен. Если бы он был агентом СД, то об этом он мне обязательно рассказал бы.

Протокол мне прочитан. Все ответы на вопросы записаны с моих слов правильно, в чем я и расписываюсь:

Петро Вергун (підпис)

Допросил: Начальник отделения следственной части НКГБ УССР капитан /Майоров/ (підпис)

Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на Сліпого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича. – Том 7. – Арк. 64–70. Рукопис. Оригінал. Кожна сторінка підписана: Петро Вергун.

5.

Протокол допроса
обвиняемого Вергуна Петра Ивановича
2 апреля 1946 года, город Киев
допрос начал в 22 часа 00 минут.

Вергун П. И., 1890 года рождения, уроженец города Городок, Львовской области, украинец, вне подданства, с высшим духовным образованием, апостольский визитатор и администратор униатских приходов Германии.

До ареста проживал в городе Берлине.

Вопрос: Когда Вы были рукоположены в сан священника, и какие духовные посты занимали, будучи служителем греко-католической униатской церкви?

Ответ: С 1909 по 1919 год служил в австрийской армии в качестве писаря штаба 89 пехотного полка. После распада Австро-Венгрии, украинские националистические деятели Галиции провозгласили создание т. н. Западно-украинской народной республики и приступили к формированию “Украинской Галицкой Армии” для борьбы против Красной армии и Советской власти за создание украинского буржуазного государства.

Будучи сторонником идеи создания “самостийной” Украины, в марте 1919 года я добровольно вступил в “Украинскую Галицкую Армию”, в составе которой в чине хорунжего принимал участие в боях против советских войск.

В апреле 1920 года в боях против Красной Армии 8-я бригада УГА, в которой я служил, была разбита и отступила на территорию Польши, где была интернирована польскими властями.

Находясь в лагерях военнопленных, в сентябре 1920 года я совершил побег и нелегально перешел государственную границу на территорию Германии, а затем Чехословакии.

В 1922 году, проживая в городе Прага, я поступил на учебу в римокатолическую духовную семинарию пражского архиепископства, одновременно с этим учился в чешском и немецком университетах на теологических факультетах.

После окончания учебы в названных учебных заведениях я выехал в Берлин и устроился на службу в украинский институт в качестве ассистента.

В 1927 году я приехал в город Львов, где митрополитом Андреем Шептицким был рукоположен в сан священника и направлен в Берлин в качестве священника миссионера с титулом прелата для обслуживания греко-католиков, проживавших на территории Германии.

23 октября 1941 года Ватиканом я был назначен апостольским визитатором греко-католических униатских приходов Германии, Австрии, Судетской области Чехословакии и оккупированной немцами территории Польши, с правами епископа, обязанности которого выполнял до ареста.

Вопрос: Какую работу в пользу Ватикана Вы проводили, будучи священником-миссионером, а затем апостольским визитатором и администратором?

Ответ: Будучи священником-миссионером, а затем апостольским визитатором и администратором, я активно проводил в жизнь политику Ватикана по внедрению и укреплению католицизма.

Кроме того, вел широкую антисоветскую антикоммунистическую пропаганду. Выступал перед верующими с проповедями, в которых клеветал на Советскую власть и коммунистическую партию, стремясь парализовать влияние среди украинского населения.

Другой какой-либо работы в пользу Ватикана я не проводил.

Вопрос: Ваши показания не совсем правдивы. Следствием установлено, что миссионеры, апостольские визитаторы и администраторы, а также католические епископы являлись штатными агентами Ватикана и по его заданию проводили большую шпионскую работу.

Дайте правдивые показания по этому вопросу?

Ответ: Являясь священником-миссионером, а затем апостольским визитатором и администратором, я регулярно информировал Ватикан о проводимой мной униатской работе, о деятельности греко-католических униатских приходов, входивших в мою юрисдикцию, а также о всех препятствиях, встречавшихся в деле осуществления политики Ватикана по распространению и укреплению католицизма.

Кроме того, я собирал и направлял в Ватикан информации и политического характера. Я направлял в Ватикан через папского нунция в Берлине сведения о состоянии коммунистического движения в Германии и о деятельности всевозможных коммунистических и рабочих организаций.

Если эта моя деятельность расценивается как деятельность агента Ватикана, то против такой формулировки я не возражаю.

Вопрос: Кому еще, кроме Ватикана, Вы направляли сведения политического характера?

Ответ: Кроме Ватикана, информации политического характера я также направлял митрополиту Андрею Шептицкому.

Вопрос: Получали ли Вы от Шептицкого задания по сбору сведений политического характера?

Ответ: После того, как я был рукоположен Шептицким в сан священника, направляя меня в Берлин в качестве священника-миссионера, Шептицкий предложил мне информировать его о деятельности эмигрантских антисоветских организаций, существовавших в Германии, вследствие чего я регулярно информировал его по этому вопросу, а также представлял ему сведения о проводимой мной униатской работе.

Вопрос: Следовательно, Вы также являлись и агентом Шептицкого. Так ли это?

Ответ: Выходит что так. До 1940 года я как священник-миссионер находился в непосредственном подчинении Шептицкого и выполнял все его указания, а также отчитывался перед ним, как перед своим высшим духовным начальником.

Вопрос: Известно, что греко-католическая униатская церковь Галиции, осуществляя антисоветскую политику Ватикана, вела активную подрывную работу против Советского Союза.

Расскажите все, что Вам известно по этому вопросу?

Ответ: После установления Советской власти в России, греко-католическая униатская церковь, руководствуясь указаниями Ватикана, объявившего крестовый поход против СССР, действительно проводила активную подрывную работу против Советского Союза.

Имея намерения парализовать растущие симпатии украинского населения к Советскому Союзу, униатское духовенство развернуло широкую пропаганду против Советской власти.

В процессе богослужений, а также вне церкви, униатские священники проводили антисоветскую агитацию, возводили всевозможную клевету на Советскую власть и коммунистическую партию.

Религиозная печать была превращена в орудие антисоветской пропаганды.

Какую антисоветскую работу проводила греко-католическая униатская церковь Галиции после воссоединения Западных областей Украины и Белоруссии с Советским Союзом, я не знаю. После оккупации

Галиции немцами, униатское духовенство сознательно стало оказывать им всемерную помощь в борьбе против Советской власти.

Вопрос: Расскажите, какую именно помощь оказывала греко-католическая униатская церковь Галиции немецко-фашистским захватчикам в борьбе против Советского Союза?

Ответ: Мне известно, что после нападения фашистской Германии на Советский Союз руководство греко-католической церкви и униатское духовенство стало на путь оказания активной помощи немецким оккупантам в борьбе против Советской власти и Красной Армии.

После оккупации Западных областей Украины немцами, митрополит Шептицкий неоднократно обращался с посланиями к духовенству и верующим, в которых приветствовал немецко-фашистскую армию и призывал население выполнять установленные оккупационными властями налоги и порядки.

По указанию Шептицкого униатские священники Галиции также принимали участие в работе по мобилизации украинского населения на каторжные работы в Германию.

Митрополит Андрей Шептицкий в декабре 1942 года лично обратился с посланием к украинцам, мобилизованным немцами на работы в Германию, в котором призывал их к продуктивному труду на немецких заводах, а также разрешил работать даже в религиозные праздники, указав, что несоблюдение праздников, связанное с работой на немецких предприятиях, не будет считаться грехом перед богом.

В этом же послании Шептицкий призывал отъезжающих на каторжные работы в Германию укреплять веру в бога и по всем религиозным вопросам обращаться ко мне, как к апостольскому администратору Германии.

Мне также известно, то униатское духовенство в 1943 году призывало украинское население Галиции вступать в формируемую немцами дивизию “СС – Галичина” для борьбы против Красной Армии.

Какую еще помощь оказывало униатское духовенство Галиции немецким оккупантам в борьбе против Советского Союза, мне неизвестно, так как я находился в Германии и регулярной связи с руководством греко-католической церкви Галиции не имел.

Вопрос: Принимали ли Вы участие в составлении издаваемых митрополитом Шептицким посланий и воззваний, направленных на оказание помощи оккупантам?

Ответ: В составлении посланий или воззваний, направленных на оказание помощи немецким оккупантам, которые издавались Шептиц-

ким и другими епископами Галиции, я лично участия не принимал, ибо находился в Германии, и как я уже показывал, регулярной связи с руководством греко-католической униатской церкви Галиции не имел.

Вопрос: Предъявляем Вам т. н. “Спильне послання” к духовенству и верующим, изданное митрополитом Шептицким и другими униатскими епископами, а также подписанное и Вами, в котором Вы призвали украинское население прекратить борьбу против немцев и бороться против влияния “безбожников-коммунистов”.

Почему же Вы пытаетесь скрыть это обстоятельство от следствия?

Ответ: Предъявленное мне т. н. “Спильне послання” к духовенству и верующим, изданное митрополитом Андреем Шептицким и униатскими епископами ноября 1943 года, мне знакомо.

В указанном послании, с моего согласия, было поставлено также и мое имя, однако, правдиво заявляю следствию, что в составлении его я участия не принимал.

В октябре или ноябре 1943 года митрополит Шептицкий прислал мне письмо, в котором указал, что он хочет обратиться с т. н. “Спильным посланням” к духовенству и верующим, одновременно запросил мое согласие на подписание этого послания, на что получил от меня утвердительный ответ.

С содержанием “Спильного послання” я ознакомлен уже после того, как оно было издано Шептицким. Мне лично было прислано 18 экземпляров этого послания, которые мною были розданы униатским священникам для того, чтобы они прочитали его верующим в процессе богослужения.

Вопрос: Какую помощь немецким оккупантам в борьбе против Советского Союза оказывали Вы как апостольский визитатор и администратор Германии, а также руководимое Вами духовенство?

Ответ: Я, как апостольский визитатор и администратор греко-католических униатских приходов Германии, также издавал послания к духовенству и верующим, призывая их оказывать помощь немцам.

Так, в сентябре 1941 года я обратился с посланием к духовенству и верующим, обслуживаемых мною приходов, в котором оповещал их о том, что немецкие войска заняли столицу Украины город Киев и благодарил фашистских захватчиков за “освобождение” украинского народа, как я выражался, от “большевистского ярма”.

Одновременно с этим в своем послании я именем бога призывал украинское население лояльно относиться к немцам и оказывать им всемерную помощь.

Это мое послание униатские священники зачитывали верующим. Кроме того, по моему указанию, униатское духовенство призывало верующих к добросовестному и честному труду на немцев.

Вопрос: Вам предъявляется изданное Вами 28 сентября 1941 года послание к украинцам греко-католикам Германии. Об этом ли послании Вы показываете следствию?

Ответ: Да, предъявленное мне послание действительно является тем, о котором я показываю следствию.

В этом своем послании я призывал украинское население к оказанию помощи немецко-фашистским захватчикам. Издано оно было мною после возвращения в Берлин из города Львова в сентябре 1941 года.

Вопрос: В своем послании Вы указываете, что во время Вашей поездки по “освобожденной” Галиции Вы узнали о “разнородных терпениях своих братьев”.

Уточните эти обстоятельства?

Ответ: Перед выездом из Берлина в город Львов от папского нунция Орсениго я получил задание установить, действительно ли в момент отступления Красной Армии из Галиции, большевиками расстреливались униатские священники.

По приезду в город Львов я имел встречу с митрополитом Андреем Шептицким, епископами Слепым, Чарнецким и Будкою, а также с некоторыми канониками, которые мне рассказывали о их деятельности и о деятельности униатской церкви при Советской власти.

Кроме того, Шептицкий рассказывал мне о том, что, якобы, при отступлении частей Красной Армии из Галиции ими были расстреляны униатские священники Ющак и Конрад.

Возвратившись в Берлин, эти сведения я передал нунцию Орсениго.

В своем послании, говоря о терпениях своих братьев, я имел ввиду оповестить верующих и духовенство греко-католической униатской церкви о том, что якобы, их братья в Галиции с 1939 года и до “освобождения” их немцами притеснялись Советской властью за религиозную деятельность.

Вопрос: Следствие располагает данными о том, что руководство греко-католической униатской церкви подрывную работу против Советской власти проводило в контакте с различными антисоветскими националистическими организациями.

Подтверждаете это?

Ответ: Да, это так. Мне известно, что руководство греко-католической церкви, а также униатское духовенство поддерживало тесную связь с различными украинскими националистическими организациями и в контакте с ними вели активную антисоветскую работу.

Вопрос: В чем конкретно эта связь выражалась?

Ответ: В течение ряда лет униатская греко-католическая церковь Галиции руководила антисоветскими националистическими организациями, длительное время готовила кадры украинских националистов и воспитывала украинское население в националистическом духе.

В 1918 году униатская греко-католическая церковь и украинские националисты формировали т. н. “украинскую галицкую армию / УГА”, которая совместно с интервентами вела борьбу против Красной Армии за создание украинского буржуазного государства.

Униатские священники призывали украинское население вступать в УГА и с оружием в руках бороться против Советской власти. Глава греко-католической церкви митрополит Андрей Шептицкий и правящие епископы благословляли УГА на борьбу против Красной Армии.

С благословения Шептицкого 100 униатских священников и монахов служили в УГА в качестве капелланов и медицинских работников.

После поражения УГА значительная часть украинских националистов были заключены в польские тюрьмы и лагеря. Стремясь сохранить националистические кадры, униатская церковь стала на путь организованной деятельности по оказанию помощи украинским националистам, содержащимся в лагерях.

При непосредственном участии митрополита Шептицкого был создан т. н. “Комитет помощи украинским политзаключенным”, руководителем которого являлся Федак Стефан.

В работе этого “комитета” активное участие принимали униатские священники.

По инициативе бывшего президента “украинского правительства” Петрушевича, при активном участии митрополита Шептицкого, в тот период была создана украинская военная организация – “УВО”, в состав которой вошли в основном украинские националисты, служившие в УГА.

Руководителем УВО первое время был сам Петрушевич, а затем с санкции Шептицкого, УВО возглавил Евгений Коновалец.

После того, как центр УВО был перемещен в Берлин, митрополит Шептицкий продолжал поддерживать с ним тесную связь через Мельника Андрея, служившего инженером в его митрополичьих имениях.

Кроме того, имел связь с руководителем “Украинской военной организации”, существовавшей нелегально в Галиции Головинским, которому оказывал активную помощь в проведении националистической работы.

По договоренности с представителями украинских националистических организаций, униатская греко-католическая церковь Галиции предоставляла в распоряжение националистов монастырские и митрополичьи имения, принимала активных украинских националистов в духовные учебные заведения, всячески помогала УВО – ОУН в сохранении украинских националистических кадров.

Одновременно с этим митрополит Шептицкий субсидировал деятельность всевозможных антисоветских националистических легальных организаций – УНДО, “Просвита”, “Ридна школа”, “Сильский господарь” и др., а униатские священники принимали активное участие в работе этих легальных антисоветских организаций и проводили большую работу по воспитанию населения в националистическом духе.

Кроме того, униатская церковь имела непосредственную связь с руководителями и участниками других антисоветских националистических организаций, в частности с бывшим гетманом Скоропадским и Петрушевичем.

В 1933 году Иосиф Слепой, выполняя задание митрополита Шептицкого по установлению делового контакта с гетманом Скоропадским, в моем присутствии встречался с ним Берлине, договорился о том, что униатская церковь Галиции не будет выступать против гетмана и его политики, а будет вести борьбу вместе с украинскими националистическими элементами в направлении создания украинского “самостоятельного буржуазного государства”.

Мне известно, что с Шептицким все время имели письменную связь руководители УВО – ОУН Коновалец, а затем Мельник Андрей, гетман Скоропадский и Петрушевич.

Вопрос: Расскажите подробно о своих связях с антисоветскими украинскими националистическими организациями и практической работе, которую Вы проводили будучи активным украинским националистом?

Ответ: Согласно указаний, полученных от митрополита Шептицкого в 1927 году, выехав в город Берлин в качестве настоятеля униатского прихода, а при содействии профессора Берлинского украинского института Кузели Зенона, познакомился с руководителем украинского

националистического движения, бывшим полковником УГА – Евгением Коновальцем.

После этого я систематически встречался с Коновальцем на собраниях участников эмигрантской организации “Громада”, неоднократно посещал его квартиру в Берлине, а также встречался с ним в церкви, куда он приходил как верующий моего прихода.

Кроме того, я непосредственно был связан с руководителем отдела пропаганды Главного “Провода” УВО – ОУН – Чучманом Сергеем, начальником канцелярии Главного “Провода” – “Урбаном” и личным секретарем Коновальца – Ярым Рихардом.

После смерти Коновальца я продолжал поддерживать связь с активными руководителями ОУН, в частности с Андреем Мельником, возглавлявшим Главный “Провод” ОУН.

Точно также я имел связь с гетманом Скоропадским и Петрушевичем. Являясь украинским националистом, я проводил большую националистическую работу по оказанию помощи участникам УВО – ОУН, бежавшим из Польши на территорию Германии. Чучман и “Урбан” систематически направлял ко мне украинских националистов для оказания им материальной помощи.

По их указанию я оказывал помощь члену ОУН инженеру Селешко, работавшему сначала в низовой организации, а затем в центральном “Проводе” ОУН, Андрушкиву Владимиру и многим другим, фамилии которых сейчас не помню.

Кроме того, на страницах националистической газеты “Украинский вестник”, издававшейся Главным “Проводом” ОУН, помещались мои статьи антисоветского националистического содержания.

Однажды в этой газете было помещено мое рождественское послание, в котором я выражал свои пожелания националистам добиться, как можно скорее, создания “самостийной” Украины.

По договоренности с представителями Главного “Провода” УВО, а затем ОУН, лично я ежегодно отправлял богослужения по случаю создания УГА и УНР /украинской народной республики/ и служил панихиды по убитым украинским националистам. На этих богослужениях я выступал с националистическими проповедями.

Выполняя указания митрополита Шептицкого, я систематически информировал его о проводимой мной и руководителями УВО–ОУН националистической работе.

Вопрос: Какие конкретно информации Вы направляли Шептицкому по этому вопросу?

Ответ: Я доносил Шептицкому о деятельности руководства УВО–ОУН и в частности о деятельности Коновальца и Ярого. В своих информациях я указывал, что украинское националистическое движение, поддерживаемое униатской греко-католической церковью Галиции, используется германскими разведывательными и правительственными органами в интересах Германии.

Одновременно с этим я сообщал Шептицкому, что руководители УВО–ОУН, фактически являясь агентами германской разведки, и по заданию последней направляли всю деятельность украинских националистов в интересах Германии, а также о том, что для руководства украинским националистическим движением Коновалец привлек Ярого Рихарда, онемеченного чеха, назначив его личным секретарем. Ярый осуществлял всю связь украинских националистов с германскими разведывательными и правительственными органами, получал от них указания для руководства УВО–ОУН и проводил в жизнь эти указания.

Вопрос: Откуда Вам были известны эти обстоятельства?

Ответ: В 1933 году в немецкой газете “Берлинер Фольксцайтунг” была напечатана большая статья, в которой подчеркивалось, что Ярый является другом немцев.

В кругах украинской политической эмиграции было распространено мнение о том, что Ярый и Коновалец направляли украинское националистическое движение в русло германской политики.

Впоследствии стало известно, что Ярый был переброшен германскими разведывательными органами для работы на Балканы.

Таким образом, украинское националистическое движение организовывалось в интересах борьбы Германии против Польши и Советского Союза.

Вопрос: Как реагировал Шептицкий на Ваши донесения?

Ответ: Несмотря на мои информации о том, что руководители УВО–ОУН поддерживают связь с германскими правительственными и разведывательными органами, Шептицкий, очевидно, одобряя это, продолжал поддерживать связь с Коновальцем, Мельником и др.

Вопрос: Каким образом Вы направляли эти информации Шептицкому?

Ответ: До 1932 года свои информации о деятельности руководства различных националистических организаций я направлял Шептицкому обычно почтой, а после того, как два моих донесения попали в руки руководителям УВО–ОУН, я начал направлять свои письма Шептиц-

кому доверенными людьми, которые ездили из Берлина во Львов и обратно.

В течении 1932 года свои письма Шептицкому я посылал неким Орнштейном, который до 1933 года проживал в Берлине и по делам службы часто ездил в город Львов.

После этого свои письма с информацией политического характера я пересылал Шептицкому через инженера Чужака и бывшего министра “правительства” Петрушевича – Перфецкого, ездивших в Германию.

Кроме того, для связи с Шептицким я использовал также студентов-украинцев, которые обучались в Берлине и систематически выезжали в город Львов. Для связи со мной Шептицкий использовал тех же людей.

Свои информации Шептицкому я также передавал через униатских священников, которые по тем или иным причинам заезжали в город Берлин. Так, примерно, в 1933 году я встретился в Берлине с Иосифом Слепым, который ехал тогда в Лондон.

Слепому я передал сведения о руководителях УВО–ОУН, указав, что они используются германскими властями.

Слепой мне ответил, что это дело касается митрополита Шептицкого, а он, якобы, по этому вопросу ничего не знает.

После его отъезда в город Львов я посылал также свои сообщения Слепому о деятельности руководителей УВО–ОУН в Берлине.

Вопрос: Расскажите подробно о связях руководства греко-католической униатской церкви с германскими разведывательными органами, а также с разведками других иностранных государств?

Ответ: Мне известно, что в 1938 году из Германии в город Львов выехал Петерс Иосиф, который был принят Шептицким в одном из монастырей, а затем направлен на учебу в Рим. После своего возвращения оттуда Петерс Иосиф в 1936 году установил связь с германским консульством в городе Львове.

Мне было совершенно ясно, что в город Львов Петерс был направлен с заданием германских разведывательных органов.

После оккупации Украины немецко-фашистскими захватчиками Петерс стал руководить церковным отделением в управлении генерал-губернатора Франка и осуществлял связь между руководством греко-католической церкви Галиции с представителями немецких властей, передавая распоряжения последних руководству униатской церкви.

Кроме того, в 1941 году в момент своего пребывания в городе Львове я встретил в митрополичьих палатах немца Бизанца, который,

как я полагаю, являлся представителем германских разведывательных органов.

Из писем Шептицкого мне также известно, что он имел связь с начальником церковного отделения СД оберштурмфюрером Вандеслебенем.

О связи Шептицкого и других руководителей униатской греко-католической церкви с разведками других капиталистических государств мне ничего не известно.

Вопрос: А почему Вы умалчиваете о своей связи с германской разведкой?

Ответ: Сознаюсь, что я действительно, начиная с 15 августа 1941 года, сотрудничал с СД в городе Берлине.

Вопрос: Расскажите, при каких обстоятельствах Вы были привлечены к сотрудничеству?

Ответ: 15 августа 1941 года я был вызван по телефону в СД и принят начальником отделения по церковным делам оберштурмфюрером Вандеслебенем, который в процессе разговора предложил мне систематически информировать СД о церковных делах.

Считая невозможным отказать от этих поручений, я дал свое согласие на сотрудничество с СД и обязался систематически доносить Вандеслебену о делах униатской греко-католической церкви Галиции, о деятельности униатских священников и о неполадках в церкви.

Вопрос: Какие задания Вы получали от Вандеслебена?

Ответ: Кроме заданий систематически информировать СД о работе униатских священников Германии и о деятельности униатской церкви в целом, от Вандеслебена я неоднократно получал задания возглавить работу униатских священников по осуществлению политики фашистского государства в отношении лиц прибывших на работу в Германию из оккупированных областей и в частности из Советского Союза.

Эта политика заключалась в том, чтобы не допускать этих граждан на богослужения в униатские церкви.

Выполняя задания Вандеслебена, а затем гауптштурмфюрера СД – Кунце, с которым я был связан как агент СД, я дважды издал распоряжение униатским священникам о том, чтобы они не допускали на богослужения в свои церкви лиц, прибывших из восточных оккупированных областей, и вообще не исполняли для них каких-либо религиозных обрядов.

Выполняя мои распоряжения, униатские священники Германии зачитывали в церквах мои послания, а также вывешивали соответствующие объявления на дверях церквей, запрещающие посещение их лицами, прибывшими из СССР.

Несмотря на это, люди, прибывшие из Восточных областей, продолжали посещать униатские церкви, на что обратил мое внимание Кунце на одной из встреч. После этого я поставил перед Кунце вопрос о выделении полицейских, которые бы препятствовали посещению церкви гражданами, прибывшими с Востока.

Кроме этого, встречаясь с Вандеслебенем и Кунце, я систематически информировал их о положении дел в униатской церкви Германии, давал характеризующие материалы на униатских священников и согласовывал с СД все вопросы о назначениях и перемещениях униатского духовенства.

Вопрос: Какие указания Вы получали от митрополита Шептицкого по вопросу Вашего сотрудничества с СД?

Ответ: В одном из писем к Шептицкому, сообщая ему о Чорняке Иване, я указывал, что на выезд Чорняка из Берлина в город Львов не дает разрешение СД, и в частности Вандеслебен.

В том же письме я сообщил Шептицкому о том, что я, Вергун, имею связь с Вандеслебенем, для которого выполняю всевозможную информационную работу по церковной линии.

В своем ответном письме Шептицкий благословил меня и дальше работать с СД, а также сообщал, что он сам связался с Вандеслебенем и разрешит опрос о Чорняке.

Вот в чем выражалась моя связь с СД и что мне известно о связи Шептицкого с СД.

Вопрос: Вы по этому вопросу еще не даете полных и правдивых показаний, о чем мы Вас еще будем допрашивать.

Допрос прерван

Петро Вергун (підпис)

Допрашивали:

Нач. Отделения Следчасти МГБ УССР

Капитан Защин (підпис)

Нач. Отделения Следчасти МГБ УССР

Капитан Майоров (підпис)

Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на

Сліпого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича. – Том 7. – Арк. 71–88. Машинопис. Оригінал. Кожна сторінка підписана: Петро Вергун.

6.

Протокол допроса
обвиняемого Вергуна Петра Івановича
от 15 апреля 1946 года
Допрос начал в 21. 40
город Киев.

Вопрос: Когда Вы познакомились с Иосифом Слепым и при каких обстоятельствах?

Ответ: С Слепым Иосифом Івановичем я познакомился в городе Львове в 1927 году в тот момент, когда прибыл в город Львов для высвячивания на священника.

В тот момент я должен был временно остановиться в духовной академии и там проживать. С этой целью я обратился к Иосифу Слепому и познакомился с ним.

Вопрос: Какую работу выполнял Слепой во Львовской епархии в тот период?

Ответ: Слепой был в тот период ректором и профессором Духовной академии. Другой работы в епархии, насколько мне известно, он тогда не выполнял.

Вопрос: Какое отношение имел Слепой к печати униатской церкви Галиции?

Ответ: Мне известно, что Слепой Иосиф являлся организатором и руководителем католической печати униатской греко-католической церкви Львовской архиепархии. Он основал газету “Мета” и журнал “Богословие”. Писал в эти газеты и журналы всевозможные статьи и являлся участником всевозможных католических антисоветских изданий.

Вопрос: Откуда Вам известно, что Слепой являлся организатором и руководителем католической антисоветской печати?

Ответ: Мне об этом хорошо известно, как представителю униатской греко-католической церкви Галиции. Журнал “Богословие” я выписывал и получал. Точно также я получал и газету “Мета”. Должен сказать, что журнал “Богословие” являлся научным журналом, а газета

“Мета” являлась антисоветской националистической газетой, на страницах которой помещались всевозможные антисоветские и националистические статьи.

Вопрос: На страницах этих газет и журналов Слепой помещал свои антисоветские статьи?

Ответ: В журнале “Богословие” Слепой помещал свои статьи на научные темы. В газете “Мета” он, очевидно, помещал свои статьи антисоветского и националистического содержания. Я не могу этого, однако, утверждать потому, что в “Мете” эти статьи обычно помещались без подписи, а если подписывались, то только псевдонимом.

Вопрос: Чьим органом была газета “Мета”?

Ответ: Мне кажется, что газета “Мета” являлась органом митрополичьего ординатора, т. е. Шептицкого и митрополичьей капитулы. В редакции этой газеты Шептицкого представлял Иосиф Слепой.

Вопрос: Какое отношение имел Слепой к созданию и руководству антисоветских организаций “Акция католическая” и “Украинский католический союз” – УКС?

Ответ: Я знаю, что Слепой сотрудничал в этих антисоветских католических организациях, но в чем выражалось это сотрудничество мне неизвестно, так как я весь период моей духовной деятельности находился в городе Берлине.

Вопрос: Покажите о другой антисоветской деятельности Слепого, проводимой им в соответствии с антисоветской политикой Ватикана?

Ответ: Слепой осуществлял антисоветскую политику Ватикана под руководством и по указаниям бывшего митрополита Шептицкого, в частности по вопросу руководства работой антисоветской организации “Акция католическая”

Кроме того, Слепой, являясь ректором Львовской духовной академии, готовил кадры униатского духовенства.

Точно также Слепой неоднократно ездил на униатские съезды в Велиграде, на которых он представлял бывшего митрополита Шептицкого. В задачу этих съездов входило пропагандировать идею распространения католицизма на Востоке, т. е. в Советском Союзе.

Кроме этого, я должен сказать, что в момент моего пребывания в городе Львове в 1941 году я узнал, что там был создан специальный антисоветский центр – “экзархат”, в задачу которого входило распространение унии на территории Советского Союза. Это были далекие планы Ватикана в отношении Советского Союза. Иосиф Слепой

входил в “экзархат”, как экзарх Украины. Кроме Слепого, в этот экзархат входили Неманцевич, в качестве экзарха Белоруссии, игумен Климентий Шептицкий – в качестве экзарха Великорусии и Чарнецкий Николай – как экзарх Западной части Белоруссии и Польши.

Вопрос: Какую антисоветскую националистическую деятельность проводил Иосиф Слепой?

Ответ: Прежде всего, следует отметить, что бывший митрополит Шептицкий имел связь со всеми украинскими националистическими организациями. Он контролировал и направлял всю деятельность этих организаций. Связь руководства националистических организаций с Шептицким осуществлялась путем систематических встреч руководителей непосредственно с ним или же в письменной форме. Иосиф Слепой хорошо об этом знал и сам был связан с руководством УВО, а затем ОУН – Андреем Мельником. Слепой являлся товарищем Андрея Мельника и систематически с ним встречался в тот момент, когда Мельник работал инженером в митрополичьих имениях. Кроме того, Слепой осуществлял связь руководства униатской греко-католической церкви Галиции с представителями различных украинских националистических организаций. Примерно в 1933 году, проездом он остановился в Берлине и по заданию Шептицкого имел встречу с гетманом Скоропадским. На этой встрече присутствовал также и я. Слепой имел переговоры со Скоропадским, имея ввиду отрегулировать отношения его с бывшим митрополитом Шептицким. Скоропадский хотел добиться такого положения, чтобы униатская церковь не выступала против него и гетманцев. Слепому удалось урегулировать эти отношения, так как он обещал дать указания редакторам католических газет Львовской архиепархии, чтобы они не выступали против Скоропадского и его сторонников.

Став митрополитом, после смерти Шептицкого, Слепой естественно сохранил все связи с руководителями украинских националистических организаций и, продолжая политику бывшего митрополита Шептицкого, направлял деятельность различных националистических организаций к созданию “украинского самостоятельного государства”.

Вопрос: Что Вам известно о встрече Слепого с руководителем украинского националистического бюро в Лондоне – Киселевским?

Ответ: Об этой встрече мне ничего не известно. Я знаю, что Слепой выезжал в Лондон.

Перед самым отъездом из Берлина Слепой говорил мне, что он намерен в Лондоне познакомиться с деятельностью и постановкой

учебы в духовных академиях и семинариях. Я полагаю, что находясь в Англии, Слепой посетил украинскую колонию и очевидно встречался с Киселевским.

Вопрос: А что Вам известно о встрече Слепого с руководителем украинской колонии в Париже – Панейко?

Ответ: Об этой встрече Слепого с Панейко мне ничего не известно.

Вопрос: Вы информировали Слепого при встрече в Берлине о деятельности руководителей УВО–ОУН и других националистических организаций?

Ответ: Да, информировал. Я тогда рассказал Слепому о том, что украинское националистическое движение используется немцами для осуществления своей политики. Я говорил Слепому, что фактическим руководителем УВО–ОУН является не Евгений Коновалец, а Ярый Рихард – агент германской разведки, который неизмеримо разбогател на “украинской политике”. Я также указывал Слепому, что если так будет и дальше развиваться украинское националистическое движение, то оно слишком мало принесет пользы украинским националистам, ибо фактически молодежь будет использована в пользу Германии.

Я также информировал Слепого о группе Петрушевича и о нем самом, указав при этом, что Петрушевич находится в затруднительном материальном положении и нуждается в получении экономической помощи. Я просил Слепого, чтобы он поставил этот вопрос перед Шептицким. Слепой обещал информировать Шептицкого по этому вопросу и добиться оказания помощи Петрушевичу. Что конкретно он сделал в этом направлении, мне неизвестно. О группе Скоропадского я Слепого не информировал, да, и в этом не было никакой необходимости, т. к. со Скоропадским Слепой тогда встречался лично в моем присутствии.

Кроме этого, я обратил тогда в разговорах внимание Слепого на тот факт, что мои письма попали в руки националистов, хотя я посылал их только Шептицкому. Слепой тогда ответил, что это получилось по простоте Шептицкого, и затем добавил, что этот факт касается Шептицкого, а не его – Слепого.

Других информации при встрече с Слепым в 1933 году в Берлине я ему не давал.

Вопрос: Как реагировал Слепой на Ваше сообщение о том, что украинское националистическое движение используется немцами?

Ответ: Слепой обошел этот вопрос молчанием и никаких разговоров со мной на эту тему не вел.

Вопрос: После этого Вы информировали Слепого о деятельности руководства УВО – ОУН в Берлине?

Ответ: Нет, не информировал. Я имел с ним письменную связь и систематически писал ему поздравительные письма по случаю праздников или же по случаю дня его рождения, но о руководителях националистических антисоветских организаций я ему ничего не писал, не сообщая также о проводимой ими националистической деятельности.

Вопрос: В момент своего приезда в Берлин в 1942 году, с кем из представителей националистических организаций встречался Иосиф Слепой?

Ответ: Прибыв в 1942 году в Берлин из Праги, Слепой имел встречи с гетманом Скоропадским и руководителем главного “провода” ОУН – Андреем Мельником. Однако, содержание разговора между Слепым и Мельником мне неизвестно, т. к. Слепой об этом мне не рассказывал. Что касается встречи Слепого со Скоропадским, то с его слов мне известно, что это была обычная встреча, носившая характер визита.

Вопрос: Еще с кем встречался тогда Слепой в Берлине?

Ответ: Кроме Мельника и Скоропадского, Слепой встречался тогда в Берлине с **нунцием Орсениго**. На этой встрече присутствовал также и я – Вергун. В процессе беседы с Орсениго, Слепой информировал его о положении на территории Галиции за время существования там Советской власти, т. е. за время с 1939 по 1941 год, а также о боях, которые проходили в городе Львове. Воспроизвести весь разговор Слепого с Орсениго я сейчас не могу. Помню, что он еще рассказывал о Шептицком.

Вопрос: Какую информацию лично Вы дали Слепому в 1942 году при встрече с ним в Берлине?

Ответ: Я информировал тогда Слепого о том, что в религиозном обслуживании украинцев, прибывших на работу в Германию, имеются трудности, заключающиеся в том, что не было достаточного количества униатских священников. Я тогда просил Слепого договориться с Шептицким о направлении священников в Германию, на что он ответил положительно. Я также информировал Слепого о положении украинского населения, находившегося в Германии. В частности я указывал, что украинцам, которые работают в немецкой промышленности, исключительно тяжело жить, гораздо хуже, чем занятым в сельском хозяйстве. При этом я указывал, что немцы обещали им все условия при отъезде на работы в Германию, но здесь не выполняли этих условий.

Кроме этого, я информировал Слепого о том, что лично я имею связь с Гестапо и в частности с референтом по церковным делам – Вандеслебенем, для которого выполняю работу информационного характера. Я указывал Слепому на то, что в связи с этим имею очень много работы, так как различные отчеты составляю и передаю еще министерству церковных дел Германии. Однако Слепой видимо не понял меня, так как по поводу моей работы для церковной референтуры Гестапо, вернее СД, ничего не сказал, выразив только сожаление по поводу того, что у меня много работы.

Вопрос: Выше Вы показали, что Слепой прибыл в Берлин в 1942 году из Праги. Скажите, с какой целью он заезжал в Прагу?

Ответ: Туда он ездил на похороны бывшего министра здравоохранения в Австрийском правительстве, украинского профессора химии – Горбачевского. Как мне известно, Слепой опоздал на похороны Горбачевского и отслужил только панихиду. Оттуда он выехал в Берлин с той целью, чтобы ознакомиться с жизнью в украинской колонии в Берлине и получить от меня по этому вопросу информации, о чем я уже выше показал.

Вопрос: С кем встречался Слепой, находясь в Праге?

Ответ: При встрече Слепого со мною я спрашивал его, встречался ли он в Праге с бывшим президентом Закарпатской Украины – Волошиным. На это Слепой мне ответил утвердительно, однако о содержании их разговора не рассказывал.

Протокол мне прочитан. Все ответы на вопросы записаны с моих слов правильно, в чем я и расписываюсь:

Петро Вергун (підпис)

Допросил: Нач. Отделения след. части Министерства Госбезопасности УССР капитан Майоров (*підпис*)

Допрос прерван 16-го апреля в 16 ч. 30 м.

Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на Слепого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича. – Том 7. – Арк. 89–103. Рукотис. Оригінал.

7.

Протокол допроса
обвиняемого Вергуна Петра Ивановича
от 6-го мая 1946 года
город Киев.

Допрос начат в 21 ч. 30 м.

Вопрос: Дайте показания об антисоветской политике Ватикана?

Ответ: Основным политическим стремлением Ватикана является стремление распространять и укреплять католицизм. Исходя из этих политических стремлений, Ватикан имеет ввиду насадить католицизм и на территории Советского Союза среди граждан СССР. Распространение католицизма в СССР предполагалось осуществить путем присоединения русской православной церкви к католической и признания ею главенства Папы Римского. Иначе говоря, это присоединение должно было произойти в результате заключения соответствующей унии.

Наряду с униатской деятельностью, Ватикан не отказывался и не отказывается от всевозможных других методов распространения католицизма среди народов СССР.

Следует отметить, что Ватикан стоит на идеологически враждебных позициях. Поэтому распространение католицизма в СССР равносильно распространению враждебной антисоветской идеологии. В течение ряда лет Ватикан проводил и проводит свою политику, направленную против коммунизма. Для осуществления этой антисоветской политики в Ватикане созданы специальные органы.

Вопрос: Какие именно специальные органы руководят подрывной антисоветской деятельностью Ватикана?

Ответ: В Ватикане созданы специальные департаменты, иначе называемые конгрегациями. Мне известно, что там существует так называемая “Конгрегацио пропаганда де фиде” – (департамент по распространению веры). Эта конгрегация руководит распространением веры вообще, в том числе занимается распространением католицизма на территории Советского Союза.

Основное руководство антисоветской деятельностью Ватикана и распространением католицизма в СССР осуществляет восточная конгрегация (Конгрегацио Ориенталис), которую возглавляет кардинал Тиссеран.

Свою работу по распространению католицизма в СССР эта конгрегация строит на униатской и миссионерской деятельности католического духовенства. Для этой же цели в Ватикане подготавливаются специальные кадры, которые проходят обучение в так называемом колледже “руссикум”. Это учебное заведение подчинено восточной конгрегации.

Лица, закончившие “Коллегиум Руссикум”, направляются для униатской и миссионерской работы на территорию СССР.

Вопрос: Назовите лиц, окончивших “коллегиум руссикум” и переброшенных для подрывной работы в СССР.

Ответ: Из числа лиц, окончивших “коллегиум руссикум” и переброшенных для подрывной работы в СССР, мне никто не известен. Я знаю, что “коллегиум руссикум” окончил немец Рогош и был послан после окончания в качестве священника миссионера в город Нью-Йорк для проведения миссионерской работы среди русских колонистов.

Как профессор “коллегиум руссикум” мне известен Яворка, имени и отчества его я не знаю. Насколько мне известно, в 1937 году Яворка должен был выехать на Восток, но куда именно он поехал, мне неизвестно.

Вопрос: Какую организованную работу против революционного движения проводило и проводит католическое духовенство под руководством Ватикана?

Ответ: Под руководством Ватикана католическое духовенство проводило и проводит большую работу, направленную против революционного движения. С этой целью по указанию Ватикана католическое духовенство создало широкоразветвленные антисоветские организации “Акция католическая”, которые стремились оторвать трудящиеся массы от революционной борьбы, приблизить их к католической церкви и проводить работу по воспитанию идейных католиков. Эти организации, естественно, воспитывали население в антисоветском духе. Кроме этого, католическое и униатское духовенство под руководством Ватикана широко использовало в антисоветских целях католическую прессу.

Вопрос: В какой мере использовалась религиозная печать для антисоветской деятельности духовенства?

Ответ: Об официальном органе Ватикана – “Обсерваторе Романо” – я ничего не могу сказать, т. к. ее я никогда не читал. Что касается религиозной печати униатской греко-католической церкви Галиции, то

мне известно, что она в большей мере использовалась для антисоветской пропаганды.

На страницах газет “Мета”, “Дзвоны” и отчасти “Нива” систематически печатались всевозможные статьи антисоветского клеветнического характера. Конкретизировать свои показания по этому вопросу не могу, но общее антисоветское направление этих газет общеизвестно.

Вопрос: Дайте конкретные показания о практической деятельности униатского духовенства по созданию и руководству антисоветскими организациями “Акция католическая” и “Украинский католический союз”?

Ответ: По этому вопросу мне известны только общие установки Ватикана, о чем я уже выше говорил. Известно также, что в соответствии с этими общими установками каждый правящий епископ униатской церкви издал специальные “листы” по поводу создания этих организаций, указав на необходимость привлечения к этой работе гражданских лиц. Более конкретных показаний по этому вопросу я дать не могу, так как в городе Львове не проживал, а все время находился за границей.

Вопрос: Какую униатскую работу проводил Ватикан и католическое духовенство?

Ответ: Ватикан в основном готовил кадры для униатской деятельности католического духовенства. С этой целью были созданы специальные учебные заведения, как в самом Ватикане, так и в странах Западной Европы. Мне известно, что кадры униатского духовенства подготавливались в Папской коллегии в Дубно и в новициате (подготовительная ступень к монашеству) в Альбертине Ордена Иезуитов.

Точно также существовала так называемая “Коллегия Святого Андрея” в Мюнхене, которая готовила униатские кадры; этой же работой занимались монахи-бенедиктинцы в Бельгии.

Кроме этой работы, проводились, как известно, съезды в Валиграде для того, чтобы познакомить католическое духовенство с униатской политикой Ватикана и привлечь его для распространения этих идей среди православного духовенства и верующих.

Помимо этого, как я уже указывал на предыдущих допросах, в городе Львове был создан специальный центр, так называемый “экзархат” для руководства по присоединению православной церкви к католической. В состав этого “экзархата” вошли Иосиф Слепой, Неманцевич, Чарнецкий и игумен Климентий Шептицкий.

Вопрос: Лично Вы какую работу проводили в соответствии с антисоветской деятельностью Ватикана?

Ответ: Лично я, как и другие представители греко-католической униатской церкви, активно выступал за присоединение православной церкви к католической. Я неоднократно выступал на страницах печати и делал доклады по этому вопросу.

Точно также, будучи враждебно настроен, выступал с антисоветскими высказываниями.

Протокол мне прочитан. Все ответы на вопросы записаны с моих слов правильно, в чем я и расписываюсь:

Петро Вергун (підпис)

Допросил: Начальник Отделения следственной части МГБ УССР капитан Майоров (*підпис*)

Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на Сліпого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича. – Том 7. – Арк. 104–112. Рукопис. Оригінал.

Джерела та література:

1. Архів Організації українських націоналістів в Києві. – Фонд Богдана Кентржинського. Стаття “Робітництво”. С. 1–9.
2. Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Авторіупоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Харків: Права людини, 2009. – 136 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Фонд 6 Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку в органах МВС України. – Опис 1. – Справа 68069-фп Архівно-кримінальна справа на Сліпого Йосифа Івановича, Вергуна Петра Івановича, Чарнецького Миколу Олексійовича та Будку Микиту Михайловича.
4. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 851–882.
5. Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень, 1939. – 234 с.
6. Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських націоналістів у 1939 – 1941 роках. – Торонто, 1958. – I частина. – 188 с.; II частина. – 192 с.
7. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.

8. Курасв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 456 с.
9. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
10. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Редкол.: О. Федорук (голова) та ін.; упоряд.: Л. Яковлева (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с. (Нац. коміс. з питань повернення в Україну культур. цінностей при Кабінеті Міністрів України та ін.)
11. Нетреба Ю. Б. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – 204 с.
12. Паньківський К. Від держави до Комітету. – Нью-Йорк; Торонто, 1957. – 160 с.
13. Паньківський К. Від Комітету до Державного центру (1944–1948). – Нью-Йорк; Торонто, 1968. – 288 с.
14. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941–1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.
15. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939–1987. В двох томах. – Том I. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – 656 с.; Том II. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – 480 с.
16. О. доктор Петро Романишин Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор В. Верига. Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді. – Торонто, 1996. – С. 208–225.
17. Романишин П. Студії до історії Української Католицької Церкви в Німеччині. Петро Вергун перший апостольський візитатор і адміністратор / Українська Вільна Академія Наук. Збірник заходознавства. Том XV (13). – Вінніпег, 1988. – 214 с.
18. Рубльова Н. С. Вергун Петро Іванович // Енциклопедія історії України / Редколегія: В. С. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 480.
19. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.

20. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
21. Трошинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с.
22. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.: іл.
23. Українці в Берліні 1918–1945. Пропам’ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З’їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига]. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с.
24. Черченко Ю. А., Бурім Д. В. Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том. 24. – С. 597–623.
25. Burim, Dmytro Die ukrainische Frage aus zwei Perspektiven: Ukrainische Emigration in Deutschland und die deutsche Ukraine-Politik in der Zwischenkriegszeit (1918–1939) // Schriften zur Hochschul-Sozialpolitik. Magazin des Internationalen Studiumszentrums Berlin. – Berlin, 2002. – S. 38–40.
26. Burim, Dmytro Ukrainische Emigration in Deutschland und die deutsche Ukraine-Politik in der Zwischenkriegszeit (1918–1939) // Jahrbuch der Studienstiftung des Abgeordnetenhaus von Berlin. 2000/2001. – Berlin, 2002. – S. 27–32.
27. Golczewski, Frank Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.
28. Kotowski, Albert S. „Ukrainisches Piemont“? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2001. – H. 1. – S. 67–95.
29. Kumke, Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218–253.
30. Zlepko, Dmytro Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. März 1939). Vergangenheitsbewältigung oder Großmacht-politik in Ostmitteleuropa. – München, 1980. – 207 S.

Дмитро Бурім (*Київ, Україна*) **До історії діяльності Апостольської Візитатури для українців греко-католиків у міжвоєнній Німеччині. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України.**

В публікації розглянуто діяльність Апостольської Візитатури для українців греко-католиків у міжвоєнній Німеччині. Опубліковано документи з історії діяльності Апостольської Візитатури, які зберігаються в фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Ключові слова: Українська еміграція в Німеччині, Апостольська Візитатура для українців греко-католиків у Німеччині, отець Петро Вергун, Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Дмитрий Бурим (*Киев, Украина*) **К истории деятельности Апостольской Визитатуры для украинцев греко-католиков в межвоенной Германии. Документы Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины.**

В публикации рассматривается деятельность Апостольской Визитатуры для украинцев греко-католиков в межвоенной Германии. Опубликованы документы по истории деятельности Апостольской Визитатуры, которые хранятся в фондах Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: Украинская эмиграция в Германии, Апостольская Визитатура для украинцев греко-католиков в Германии, отец Петро Вергун, Отраслевой государственный архив Службы безопасности Украины.

Dmytro Burim (*Kyiv, Ukraine*) **To the History of the Apostolic Exarchate Activity for Greek-Catholic Ukrainians in Interwar Germany. Documents of Special State Archive of the Security Service of Ukraine**

The activity of the Apostolic Exarchate for Greek-Catholic Ukrainians in interwar Germany is analyzed in the article. Documents of Special State Archive of Security Service of Ukraine to history of activity the Apostolic Exarchate for Greek-Catholic Ukrainians are published.

Keywords: Ukrainian émigrés in Germany, Apostolic Exarchate for Greek-Catholic Ukrainians in Germany, Pater Petro Verhun, Special State Archive of Security Service of Ukraine.

Олексій ШТЕЙНЛЕ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94: 351.9–054.5(477.5/6) “1929/1934”

**Позаполітичний опір нацистам
на Запоріжжі (1941–1944)**

Зізнаюся відверто: мене ніколи не цікавила тематика 1941–1945 рр. Зростаючи в культурній атмосфері півдня України з підкреслено шанобливим ставленням до війни в її радянській інтерпретації, я завжди вважав, що цей період в історії України та Запоріжжя вивчено від “А” до “Я”. Подібні погляди поділяли і, можливо, й надалі поділяють чимало наших колег. Один з них, почувши якось від студента про його намір узяти тему курсової роботи з періоду 1941–1945 рр., посміхнувся та зверхньо “порадив”: “Ти що, знайдеш факти, як по-іншому тиснули на гачок у автомата й гвинтівки? Бери щось інше”.

Та від цих переконань і сліду не лишилося, коли мені було доручено підготувати огляд радянського підпілля під час нацистської окупації області. Наприкінці роботи перелік питань, на які в доступних джерелах не було відповіді взагалі або ж вона була скоріше відмовкою, набрав загрозливих розмірів. Отримана ж картина діяльності прорадянського опору нацистам різко контрастувала з даними про довоєнне становище запорізького краю. Як у регіоні, що чи не найбільше в Україні постраждав від політики 1921–1941 рр. і втратив щонайменше 300 тисяч жителів з 1,5-мільйонного населення, могла виявитися майже тисяча “радянських патріотів”? Це в умовах степової України, практично непридатних до партизанської боротьби.

Складно було осмислити й той факт, що частина визнаних владою підпільників натерпілися від цієї ж влади у довоєнні роки. Пояснення їхньої поведінки лише впливом комуністичної та військово-патріотичної пропаганди непереконливе. Особливо зважаючи, що ідеологічний вплив на найчисельнішу верству населення краю – селянство – був досить обмеженим, а життєвий рівень надзвичайно низьким.

Скаржитися на відсутність уваги попередників не було сенсу. Перші спроби аналізу підпільного руху на запорізькій землі робилися ще працівниками обкому партії у 1946 р. У них зазначалися заходи керівництва області з організації підпілля, називалися найбільші групи в кожному районі, описувалися відомі диверсії та акції [1, с. 169–207]. На цьому етапі партійні та силові структури цікавила, перш за все, об'єктивна картина поведінки запоріжців під час окупації.

Подальше вивчення цієї проблематики здійснювалося спеціальними комісіями при виконкомах місцевих рад з видачі документів учасникам партизанського руху. Член такої комісії П. Кривчик у 1970 р. опублікував статтю, яка й надалі залишається однією з найбільш ґрунтовних та детальних. Його дослідження базувалося на особистих звітах підпільників, матеріалах розслідування їхньої діяльності співробітниками МДБ–КДБ та повідомленнях командирів військових частин, з якими контактували підпільники. Серед них найбільш об'єктивними були останні 2 групи джерел, але вони стосувалися далеко не усіх груп та організацій, не кажучи вже про окремих осіб. Та найголовніше, що усі вияви непокори нацистам (за винятком націоналістичних) автор трактував як вияви радянського патріотизму, не допускаючи навіть тіні сумніву (принаймні в тексті) у власній інтерпретації [2].

Запорізькі сюжети зайняли важливе місце в дисертаціях С. Горбурова та М. Слободянюка, присвячених антинацистському спротиву на півдні України. Перший дослідник побудував свою роботу як регіональну ілюстрацію загальноприйнятої схеми: 1) радянська течія, 2) національна течія [3]. Другий – дніпропетровець М. Слободянюк – поглянув на проблему більш аналітично, виокремивши фактори впливу на південноукраїнське підпілля та з'ясувавши його мотиви. Найважливішим у контексті нашої розвідки є виокремлення ним пасивного спротиву цивільного населення Півдня із радянської й національної течій, відзначення його масового характеру, а також органічного зв'язку з опором радянському тоталітаризмові у довоєнні роки [4, с. 13–14].

2005 р. світ побачив унікальний збірник документів “Народна війна”, виданий працівниками Державного архіву Запорізької області. Крім унікальних документів, він містить також узагальнюючі оцінки прорадянського Руху опору на Запоріжжі, що базуються на наведених джерелах [5]. Інформацію про розвиток підпілля на Мелітопольщині та діяльність груп чекістів-десантників 1942 р. можна знайти у публікаціях окремих місцевих авторів [6; 7]. З урахуванням масиву однотипних

краєзнавчих публікацій у запорізькій пресі маємо зовсім не обділену увагою історичну проблему.

Пошук відповідей на нез'ясовані питання примусив ще раз уважно подивитися на вже традиційну у вітчизняній історіографії схему Руху опору. Вона включає радянську та українську національну течії¹. Перша ставила собі за мету сприяти бойовим діям Червоної армії та відновити радянську владу. У питаннях тактики більшість її учасників мали керуватися вказівками Сталіна про “всенародну боротьбу” – “створювати нестерпні умови для ворога і всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи” [8]. Друга намагалася відродити в умовах війни незалежність України. Її представляли члени осередків революційної ОУН та ті, хто їм співчував. Вони дотримувалися тактики атантизму (накопичення сил, уникнення активної боротьби з нацистами, щоб не провокувати каральних акцій проти мирного населення, очікування слушного моменту для збройного повстання) [9, с. 542–543].

І перша, і друга течії ставили перед собою цілком усвідомлені політико-ідеологічні цілі. Однак для переважної більшості населення у той час політичні категорії були далекими. Люди жили повсякденними турботами: змінити своє життя на краще, подолати дефіцит продуктів, чекали припинення репресій і, врешті-решт, сподівалися на ліквідацію ненависного колгоспного ладу. Але самі нічого для цього не робили. Багаторічна політика сталінського режиму, спрямована на ліквідацію усіх форм самоорганізації населення, перетворення його на масу окремих добре контрольованих індивідів, принесла свої плоди. В умовах сталінських чисток та репресій більші шанси вижити були в тих, хто не виявляв особливої активності, мовчки тягнув свою лямку. Населення області, позбавлене соціальних та культурних еліт ще наприкінці 1930-х, замкнулося у власному повсякденні.

Описуючи життя під час окупації, літні мешканці краю рідко використовують політичні терміни щодо представників радянської та німецької влади. Для них старости, поліцаї, солдати вермахту були “хорошими” чи “поганими”, “співчутливими” чи “безсоромними”,

¹ Інколи до течій Руху опору в Україні зараховують також польський національний опір. З огляду на те, що на території запорізького краю він не був представлений, ми не враховуємо його під час порівняння з іншими течіями.

“кмітливими” чи “тупуватими”. Так само як і радянські солдати, голови колгоспів, компартійні працівники. Вторгнення до їхнього повсякдення тоталітарних режимів – чи радянського, чи нацистського – викликало цілком природну зворотну реакцію людей. Це породжувало опір іншої якості, аніж радянський чи національний, – позаполітичний. Він ґрунтувався на релігійній моралі і загальнолюдських цінностях, які не могли витравити з людської свідомості ні більшовицький, ні нацистський режими. Уміння залишитися людиною у вирі насильства та несправедливості, простягти руку допомоги як рідним, так і зовсім чужим людям – вимагало героїзму, причому особливої проби.

У даній розвідці робиться спроба скласти загальну картину позаполітичного Руху опору на прикладі Запорізької області.

М. Слободянюк – один з перших дослідників, що звернув увагу на цю складову антинацистського опору, – використовує термін “пасивний (неорганізований) спротив цивільного населення” [10, с. 150]. Вважаємо, що в його описі варто все-таки змістити акценти. Пасивні форми боротьби та залучення цивільного населення були властиві також і радянській, і національній течіям. Не в цьому головна відмінність. Якісно іншим цей напрямок Руху опору робили відсутність чіткої політичної мети й мотиви, що лежали в інших площинах людського життя: повсякденності, релігії, культурі, моралі. Їхнім спільним знаменником є позаполітичний характер. Термін, безумовно, не дуже вдалий (визначення через заперечення), тож питання про назву аполітичного спротиву нацистам залишається відкритим.

Реконструкція особливостей і масштабів цього напрямку ускладнюється специфікою його джерельної бази. Абсолютна більшість його проявів – діяльність окремих людей, інколи невеликих і нестабільних груп, які не створювали спеціальних підпільних організацій. Тож з архівних документів найбільше стануть у пригоді хронологічні довідки щодо найважливіших подій, що відбувалися на території Запорізької області в період окупації [11]. Написані переважно у 1943–1945 рр. представниками місцевих рад, вони фіксували усі відомі їм факти непокори нацистам. У поле зору комісій з видачі партизанських документів представники аполітичного опору потрапляють відносно пізно – у 1960-х – 1970-х рр., на які припадає апогей гонитви за кількістю партизанів на території УРСР [12]. За чорно-білою схемою “якщо проти німців, значить за нас” до радянських патріотів автоматично зараховували усіх, хто не сприймав реалій окупації і не був націоналістом.

Вкрай цінними для вивчення повсякденного неполітичного опору нацизмові на Запоріжжі є джерела особистого походження (спогади, щоденники та особисте листування жителів області), а також усна історія (головним чином інтерв'ю, зібрані етнографічними експедиціями історичного факультету Запорізького національного університету).

Неполітичні мотиви були вирішальними для більшості запоріжців у їхньому ставленні до комуністів та нацистів. Зокрема, великий вплив на поведінку жителів окупованих територій мала мобілізація їхніх близьких до Червоної армії. Допомагаючи німцям, вони могли погіршити їхнє фронтове становище, і ця обставина часто була вагомішою за будь-які ідеологічні міркування. Житель м. Мелітополя Давид Гордон детально описав у спогадах вагання власного батька. Учасник Першої світової війни, який побував у німецькому полоні, він досить спокійно ставився до загрози окупації та не збирався евакуюватися. На пропозиції виїхати відповідав: “Ну хто я такий? Керівник, начальник? Навіщо я здався німцям? Кому я потрібен? Я простий ремісник і на шматок хліба для своєї родини завжди зароблю”. Однак на аргумент, що він працюватиме на німців, а його старший син з ними воюватиме, відповіді знайти не міг [13, с. 116–117].

Значно простіше, але не менш сильно, схожу думку висловила селянка із с. Біленьке Запорізького району Віра Паталах, яка зустрічала 1941 р. уже цілком дорослою 19-річною дівчиною. “А так, у кожного, то чоловік, то син, то брат на війні, – роздумувала вона про мотиви підтримки комуністів та нацистів. – Кожен плаче. Ну, що? Поб'ють, та й всьо” [14, с. 77]. Подібні переживання роділяли тисячі мешканців Запорізького краю. Загроза життю рідних та друзів турбувала їх значно більше, ніж доля імперії Сталіна.

Неполітичний опір проявлявся у різних формах.

Однією з найбільш поширених була *допомога військовополоненим та пораненим*. Найчастіше цим займалися жінки, які збирали продукти, одяг й передавали їх до таборів. Називаючи своїми рідними абсолютно чужих людей, вони допомагали витягнути їх на волю. Жительки с. Біленьке Запорізького району Мотря Куліш та її знайома врятували від розстрілу двох хлопців – Антона Тюпу та його брата Віктора, що ховалися в окопах і були схоплені як партизани. Назвавши їх своїми дітьми, вони змогли переконати охоронців відпустити їх. Іншим разом М. Куліш намагалася передати полоненим сухарів, за що отримала удар батою і була відправлена на риття окопів. “Всігда мама лізла, хотіла

шось комусь допомогти, – згадувала її дочка Марія 1929 р. н., – така була” [14, с. 50–51]. У Мелітополі Віра Земцева та Дар’я Тютюнник, відвідуючи лазарет і табір для полонених, передавали туди продукти харчування. Як відзначалося у довідці Мелітопольського міськкому 1946 р., їхня група виникла стихійно й не помічала “глибоких коренів у своїй роботі” [5, с. 322]. Пізніше діяльність цієї групи значно політизується.

Жительки с. Широке Василівського району Анастасія та Марія Щербак (1911 та 1912 р. н.) свідчили про неодноразову допомогу полоненим табору поблизу Василівки. “Люди возили, що було, – згадували вони, – то картошку зварять, то сала кусочок наріжуть. Не підпускали близько, так кидали отако-о... [Полонені] біжать, падають одне наверх одного, слабі, давлять одне одного”. Невдовзі їм вдалося визволити з табору свого брата Дмитра та сусідського хлопця Миколу Семеренка [15, с. 190]. Масштаби підтримки полонених з боку місцевих жителів привернули увагу військової адміністрації, яка 23 грудня 1942 р. під загрозою ув’язнення чи розстрілу заборонила надавати полоненим-втікачам будь-яку допомогу [1, с. 82–83]. Але заборона часто порушувалася.

Цинічне винищення нацистами євреїв викликало осуд та обурення запоріжців. Незважаючи на великий ризик (у випадку викриття їм та їхній родині загрожував розстріл), окремі жителі краю *допомагали переховуватися євреям*. На Запоріжжі репресії за національною ознакою не були новиною. Багатьох німців, поляків, болгар нашого краю більшовики розстрілювали та висилали у 1930-х рр. з таким несподіваним для “інтернаціонального” комуністичного режиму формулюванням, як “соціально небезпечна особа за національною ознакою”. Однак радянський терор не був таким демонстративним, як нацистський. Більшість населення області не мали у свій час цілісного уявлення про масштаби переслідувань національних меншин більшовиками, тоді як за “нового порядку” винищення євреїв навіть не намагалися приховати. Свідки геноциду були вражені його цинізмом та відвертістю. Євреям Запоріжжя було наказано зібратися з речами в колони. Вони начебто мали вирушити копати окопи. Натомість кінцевим пунктом для більшості з них став радгосп імені Сталіна на лівому березі Дніпра. Люди повільно брели, практично без охорони, до власної загибелі. Розстрілювали партіями: кожна наступна загортала в землю попередню. Доведені до відчаю, вони мовчки зустрічали свою смерть [16, с. 153]. Відвертий садизм викликав огиду і протест жителів Запоріжжя, хоча на його відкрити демонстрацію у більшості своїй вони не наважувалися.

Станом на січень 2013 р. щонайменше 24-м жителям Запорізької області було присвоєно звання “праведник світу”². За документам меморіалу “Яд Вашем” під час окупації у м. Запоріжжі допомогу євреям-втікачам надавали родини Єльнікових та Збориків, у Мелітопольському районі – Земцевих та Панкратових, у Пологівському – Носенків та Алексєєвих, у Гуляйполі – Костенків, у Бердянському районі – Нимичів, у Веселівському – Голобородьків та ін. Історії їхнього співчуття до переслідуваних можна знайти у базі даних меморіалу “Яд Вашем” [17].

Це перелік людей, які потрапили в поле зору ізраїльських дослідників. Ймовірно, їх було ще більше. Знаючи, що в СРСР тривалий час проблема Голокосту не визнавалася, а національна політика після війни швидко набула рис антисемітизму, багато рятівників мовчало про свої справи.

Особливо негативну реакцію жителів Запорізького краю викликало примусове вивезення на роботу до Німеччини. Спогади про *уникання відправки до Німеччини* та допомогу іншим є одними з найбільш поширених в усній історії Запоріжжя в роки війни. Зважаючи, що з області німці відправили на захід десятки тисяч людей, спротив цій складовій “нового порядку” набрав дійсно масових розмірів. У ньому брали участь самі призначені до вивезення; їхні близькі, які допомагали переховуватися; медпрацівники, що видавали фіктивні довідки про погане здоров’я; окремі співробітники окупаційної адміністрації, що попереджали про набори та облави, підробляли документи. Жителі с. Широке Василівського району Надія Амелюкіна (1925 р. н.), Олександра Бабаченко (1923 р. н.), Григорій Демченко (1922 р. н.) та інші навели непоодинокі приклади по своєму селу, коли молодь ховалася, тікала під час перегону на залізничну станцію, ранила себе, щоб уникнути вивезення. Вони також відзначили, що певна кількість місцевих виїжджали добровільно. Але їх було небагато й подібні кроки, як правило, не зустрічали розуміння в односельців [15, с. 9, 17, 30].

У випадку, коли на боці місцевих виступали старости, поліцаї, лікарі, це суттєво зменшувало число вивезених. За спогадами селянок з с. Мала Білозерка Василівського району Уляни Чмир (1904 р. н.) та її

² Звання “праведник світу” присвоюється спеціальною комісією Верховного суду Ізраїлю людям, які, свідомо ризикуючи життям, не давали знищувати євреїв під час Голокосту.

доньки Катерини (1926 р. н.), призначений староста Росик не виявляв ентузіазму на службі в нацистів. З початком масового вивезення молоді до Німеччини він оповістив селян про небезпеку та видавав фальшиві документи з неправильними роками народження. Тим же, хто не зміг уникнути направлення на комісію, допомагав лікар Крижанівський, який “бракував” майже всіх. Тому з села, як відзначала його жителька Марія Головенко (1913 р. н.), забрали мало людей [18, с. 41, 130–131]. Вивезення оstarбайтерів викликало опір навіть тих, хто вітав німців при захопленні області [14, с. 110].

Ще однією важливою формою ослаблення тиску окупаційного режиму на суспільство був *саботаж німецьких наказів*. Під різними приводами запоріжці намагалися ухилитися від повинностей, накладених нацистською владою. Так, за відмову від роботи у 1942–1943 рр. було покарано запорізьких робітників з присудженням їм термінів ув’язнення від 2-х до 5-ти років. Юхима Курельного, який не просто відмовлявся від праці, але й виступив з критикою окупантів, 8 лютого 1942 р. було розстріляно [5, с. 16–18]. Запорізькі селяни, мобілізовані для підвозу військового спорядження або на риття окопів, неодноразово тікали додому. Такі випадки мали місце у селах Рівнопілля та Яблукове Гуляйпільського району, Пришиб Михайлівського, Біленьке Запорізького [5, с. 210, 353]. Зауважимо, що це факти, виявлені під час опитування мешканців окремих населених пунктів. Оскільки на всій території області сільське населення перебувало у приблизно однакових умовах і явно не палало бажанням виконувати безоплатні повинності на користь окупаційної влади, то масштаби подібного пасивного опору були набагато більшими.

Щоб вижити, люди також приховували від німецьких реквізицій худобу й зерно, розділяли між собою колишні колгоспні запаси. “Як красні виступили, якраз зерна вороха лежали – намолотили і не вспіли його ніде одправить, ніде не прибрать, – згадувала жителька с. Значкове Вільнянського району Ольга Основа (1922 р. н.). – Так його люди розгребли, носили, хто скільки хотів. А тоді як німці вступили, хотіли забирать, но хто вже ж їм...” [19, хв. 14–15]. Зроблені запаси допомогли більшості родин запоріжців пережити окупацію, не зазнавши голоду.

Специфічною формою опору було *зведення до мінімуму контактів з німцями*. Найбільше поширення мала симуляція хвороб, які відлякували солдатів та офіцерів вермахту. На вхідних дверях писали німецькою “krank” (“хворий”). Для імітації корости у приміщенні спалювали сірку,

що створювала важкий запах сірчаної мазі. Найбільш часто у спогадах старожилів згадується імітація туберкульозу за допомогою частого кашлю [14, с. 100, 110, 151]. Його німці, як згадують старожили, боялися особливо сильно і одразу припиняли розмови й виходили з оселі.

Неполітичному спротиву запоріжців під час нацистської окупації були притаманні риси, що відрізняли його від радянської та національної течій. По-перше, він був стихійний і не мав чіткої організаційної структури. Більшість людей, які опиралися “новому порядку”, не мали плану на майбутнє та стратегії опору. Це було його слабким місцем. У випадках, коли місцеві жителі діяли консолідовано, як, наприклад, у Малій Білозерці, їм вдавалося звести наслідки окупації до мінімуму.

Зважаючи на відсутність виразної мети, постає питання: чи можна вважати такий спротив *течією* Руху опору?

По-друге, головні форми його протидії були пасивними, що мали на меті не завдати безпосередньої шкоди окупантам, а захистити людину та її оточення від тиску тоталітарного режиму.

Сьогодні важко вести мову про масштаби стихійного неполітичного опору запоріжців у 1941–1944 рр. Наявні джерела дають змогу говорити, що він, на відміну від політичних течій, був дійсно масовим, у якому брали участь тисячі людей. Сотні свідчень в усіх районах області показують, що інертні до ідеологічних гасел мешканці області не залишилися байдужими тоді, коли руйнувався світ їхнього повсякдення.

Виміряти у цифровому значенні його результати не менш складно. Наразі з упевненістю можна окреслити сфери, де спротив жителів Запорізької області не дозволив нацистам повною мірою реалізувати свої наміри:

- 1) тотальне винищення євреїв та циган;
- 2) ослаблення голодом військовополонених;
- 3) максимальне використання підневільної праці жителів краю;
- 4) вивезення продовольства та природних ресурсів;
- 5) перетворення регіону на пустелю при відступі 1943–1944 рр.

Таким чином, політика нацистів на окупованому Запоріжжі, спрямована на перетворення його в частину майбутньої колонії, викликала незадоволення й опір населення краю. Як і в усіх захоплених Третім рейхом країнах, запорізький Рух опору не був монолітним. Радянську течію намагалися сформувати і контролювати з-за лінії фронту евакуйовані партійні комітети та створені штаби партизанського руху. Гасла

національного визволення, створення незалежної України висували представники груп революційної ОУН та ті, хто їм співчував. Але основна частина запоріжців не була готова до сприйняття політичних мотивів боротьби з нацистами. Тому як радянська, так і національна течії спротиву мобілізували на боротьбу з нацизмом по кілька сотень осіб. Натомість найбільш відповідною настроям мешканців запорізького краю виявилася стихійна неполітична боротьба з тиском гітлерівського тоталітаризму. Вона набула дійсно масового характеру. Захищаючи власне життя та свої родини від окупантів, запоріжці зробили свій внесок у закінчення кровопролиття Великої війни.

Джерела та література

1. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Сб. документов. – Запорожье: Запорожское книжно-газетное из-во, 1959. – 362 с.
2. Кривчик П. Т. Запорожское подполье / П. Т. Кривчик // Герои подполья. – Вып. 2-й. – М.: Политиздат, 1970. – С. 217–252.
3. Горбуров С. Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук / Євген Григорович Горбуров. – К., 2003. – 18 с.
4. Слободянюк М. А. Антифашистський рух опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук / Микола Анатолійович Слободянюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
5. Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Зб. документів і матеріалів / Авт.-упоряд. В.О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – 560 с.
6. Алексеев А. Н. Мелитополь военных лет (1941–1943) / А. Н. Алексеев. – Мелитополь: Изд. дом МГТ, 2007. – 136 с.
7. Дубровин И. А. Трагедия под Запорожьем: О гибели чекистов-десантников в годы Великой Отечественной войны / И. А. Дубровин. – Запорожье: Просвіта, 2007. – 264 с.
8. Правда. – 1941. – 3 июля.
9. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. / Ред. кол.: В.А. Смолій (гол. колегії) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – 732 с.
10. Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Д.: Оксамит-Текс, 2004. – 294 с.

11. Державний архів Запорізької області – Ф. Р-1675.
12. Там само. – Ф. П-6595.
13. Гордон Д. И. Это было в Мелитополе / Д. И. Гордон. – Симферополь: Антикв А, 2006. – 130 с.
14. Усна історія Степової України. – Т. 4. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 474 с.
15. Там само. – Т. 1. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 516 с.
16. Винарчук Т. В. Жертви окупаційної влади на території Запорізької області в роки Другої світової війни / Т. В. Винарчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького націон. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 149–156.
17. База даних Праведників народів мира стран бывшего СССР // <http://db.yadvashem.org/righteous/search.html>.
18. Усна історія Степової України. – Т. 2. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 512 с.
19. Інтерв'ю О. Д. Основи, 1922 р.н., зап. Спудкою І. М., Штейнле О. Ф. 4 червня 2013 р. – Частина 2. – 32 хв. // Особистий архів Штейнле О. Ф.

Олексій Штейнле (Запоріжжя, Україна). Позаполітичний опір нацистам на Запоріжжі (1941–1944)

Висвітлюється феномен неполітичного спротиву нацистському режиму на території Запорізької області у 1941–1944 рр. Розкриваються його особливості порівняно з радянською та національною течіями. Робиться висновок про домінування поза-політичних мотивів у антинацистському русі мешканців Запоріжжя.

Ключові слова: Рух опору, аполітичний спротив, Запоріжжя, окупаційний режим, саботаж.

Алексей Штейнле (Запорожье, Украина). Неполитическое сопротивление нацистам на Запорожье (1941–1944).

Освещается феномен неполитического сопротивления нацистскому режиму на территории Запорожской области в 1941–1944 гг. Раскрываются его особенности по сравнению с советским и национальным течениями. Делается вывод о доминировании аполитичных мотивов в антинацистском движении жителей Запорожья.

Ключевые слова: Движение сопротивления, аполитичное сопротивление, Запорожье, оккупационный режим, саботаж.

Olexiy Shteinle. (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **Apolitical Resistance to the Nazis in Zaporizhzhya (1941–1944)**

The phenomenon of non-political resistance to the Nazi regime in Zaporizhzhya region in 1941–1944 was highlighted. Its features were compared to Soviet and national trends. It is concluded about the dominance of apolitical motives in the anti-Nazi movement of Zaporizhzhya people.

Key words: Resistance Movement, apolitical resistance, Zaporizhzhya, occupation regime, sabotage.

Наталія ПАРХОМЕНКО

(Харків, Україна)

УДК 94 (477.54) “1943/1945”

**Повсякденне життя сільського
населення Харківщини 1943–1945 рр.
(за усними свідченнями очевидців)**

Велика Вітчизняна війна вважається найтрагічнішим періодом в історії України ХХ століття. Жахливими були її наслідки для сільських жителів як однієї з найменш захищених верств населення. Війна спричинила катастрофічні руйнації житлового фонду внаслідок німецької тактики “випаленої” землі. Селяни були позбавлені власного господарства, більшість худоби, майна і продовольства було вилучено у місцевого населення або знищено німцями при відступі. Також значні демографічні втрати спричинили зміни в моральному стані і соціальній структурі населення. Всі ці чинники безпосередньо негативно позначилися на повсякденному житті селян у 1943–1945 рр.

Сучасний період розвитку історичної науки характеризується підвищенням інтересу науковців до історії повсякденності, у проблемне поле якої входить розгляд соціальних аспектів буття простих людей, без чого неможливо відтворити цілісної картини певної історичної доби.

Одними з головних джерел дослідження повсякденності сільського населення Харківщини у 1943–1945 рр. є джерела усної історії – спогади селян – учасників відбудови сільського господарства області і свідків жахливих руйнацій на селі. Частина цих спогадів була зібрана мною під час опитування жителів Харківської області. Вивчення даної тематики на регіональному рівні допоможе більш детально розглянути питання наслідків війни, умови праці, матеріальне становище, побут і дозвілля сільського населення у вказані роки.

За роки війни найбільших руйнацій зазнав житловий фонд села. Деякі села майже повністю спалені. За свідченнями очевидців тих страшних подій, житло в таких населених пунктах збереглося лише у

тих господарів, які випрохали зберегти їхню хату та у стареньких людей, яких німці жаліли [3; 6; 8]. Так, В. І. Кусік, жителька села Гаврилівки Барвінківського району, згадувала: “Наш будинок зберігся через те, що мій дідусь, вийшовши до німців і падаючи на коліна, вмовив не спалювати хати” [7]. Також частково збереглася невелика кількість будинків із залізним дахом (краще горіли солом’яні стріхи, що їх підпалювали гітлерівці) [4]. Більшість населення була позбавлена не лише житла. Пожежа забирала також і необхідні для існування речі: одяг, взуття, посуд, продовольство та ін.

Відразу після звільнення постраждалі селяни починали будувати тимчасові житла. В основному селяни проживали у землянках в антисанітарних умовах. Дехто з підручних матеріалів зводив маленькі тимчасові примітивні мазанки, яких також не можна було назвати повноцінним житлом. Наприклад, О. М. Драган свідчила: “Тимчасовим житлом однієї сім’ї був маленький сарайчик з одним маленьким віконцем” [6]. Дах таких будівель був покритий очеретом, стіни дерев’яні, замість підлоги глиняна долівка, меблів майже не було, люди спали просто на долівці в соломі [5].

Держава в умовах війни майже не допомагала селянам у відновленні житла. Основним методом влади у вирішенні проблеми безпритульності місцевих жителів було підселення сімей до тих, у кого збереглося житло. Так, в одному будинку могло проживати 4–5 сімей. Таким чином, житлова проблема залишалася однією з невирішених на селі [1].

Відразу після звільнення сіл проводилась робота з відновлення колгоспного господарства з нуля. Всі запаси зерна були вивезені або спалені, поголів’я продуктивної худоби під час окупації з’їдено німцями. Майже всі колгоспні будівлі були знищені: ферми, контори, комори, майстерні й інші господарські приміщення. Трактори, машини, різного роду сільського господарський реманент для обробітку землі чи готування кормів, або прибирання господарських приміщень тощо також були пошкоджені. Жителька села Пригоже Барвінківського району О. М. Драган згадувала: “В селі із колгоспних будівель залишилися лише невеличка майстерня і один пустий амбар” [6].

Відбудова колгоспів лягала на плечі жінок і дітей. Жінки в той час виконували всю чоловічу роботу на будівництві, на полі за кермом трактора та інші різноманітні роботи. Діти колгоспників автоматично вважалися членами колгоспу й у 14 років вже були повноцінними робітниками [1; 3]. Вони виконували в основному різні польові роботи: сі-

яли, допомагали орати, рвали руками чи знищували сапами бур'яни, збирали жито та пшеницю у снопи, займалися упорядкуванням села, пізніше з появою колгоспної худоби пасли корів.

Майже всю працю колгоспники виконували вручну власним інвентарем. Відремонтованих тракторів було дуже мало – 1–3 на колгосп [8]. Орало за допомогою корів, яких спеціально привчали до обробітку землі, або самі робітники обробляли землю по четверо людей на три плуги [3]. Всі жінки, в яких було взято інтерв'ю, наголошували, що люди у колгоспі працювали практично без вихідних з ранку до ночі, а іноді й у дві зміни. В. І. Кусік підкреслювала: “Я своєї матері вдома не бачила зовсім, вона весь час була в полі” [7].

Селяни працювали за так звані “палички” – трудовні. В основному за один робочий день деяким робітникам зараховували один трудовдень. До таких, наприклад, належали снопувальники, трактористи або голови колгоспів [1]. Деякі інші різноробочі могли отримувати за відроблений день 0,5 або 0,7 трудовдня [3]. Плату за роботу, особливо у 1943 р., колгоспники майже не отримували. Пізніше, у 1944–1945 рр. на один трудовдень видавали від 45 до 100 г зерна, залежно від виду діяльності, й (рідше) невелику суму коштів [3; 5; 7]. Також оплата праці здебільшого здійснювалась різними овочами: картоплею, капостою, огірками тощо залежно від урожайності тієї чи іншої культури [6].

Заробленого не вистачало, щоб прогодувати родину. Тому частими були випадки, коли жінки для порятунку власних дітей змушені були красти зерно у колгоспі, знаючи про міру покарання за крадіжку колгоспного майна. Як згадує В. С. Зальотова, “мати часто приносила додому зерно у кишнях, за пазухою або у чоботях. Вона спеціально взувала, особливо при зборі урожаю, велике і широке взуття, щоб більше принести додому зерна, бо вдома треба було самій годувати трьох малих дітей” [1]. До кримінальної відповідальності за крадіжку колгоспного майна притягувалися не лише прості селяни. Так, наприклад, голову колгоспу “Червоний партизан” С. М. Бондаренка у селі Іванівка Барвінківського району було засуджено на три роки за крадіжку 16 кг муки [1; 2].

Крім колгоспу, селяни працювали й на власному господарстві, яке складалося з присадибної ділянки, невеликої кількості птиці, свиней і рогатої худоби. Приватні городи були основним засобом прибутку і джерелом харчування сільської родини. Розведенням птиці займалися всі господарі. Дуже мало після окупації залишилось великої рогатої

худоби. За часів окупації у селі Пригоже Барвінківського району працював м'ясокомбінат з виготовлення консервів і ковбас. Тож велику кількість свиней, корів, коней, кіз було вилучено німцями у населення [3].

У 1943–1945 рр. корови, які слугували, як вже згадувалося, тягловою силою для обробітку колгоспних і присадибних ділянок, для селянської родини були головним скарбом. До того ж корова вирішувала проблему харчування сім'ї, особливо для дітей. Молоко також було одним із основних продуктів бартеру на селі.

Як згадує В. І. Кусік, “у 1943–1945 роках наша сім'я мала власне господарство – город, невелику кількість курей і корову. Я була однією дитиною в сім'ї; нам з мамою дуже важко було жити з усіма виплатами податків. Але в ці страшні роки, при нестачі продуктів харчування, нас, все-таки, врятувала й вигодувала корова. І я не знаю, як виживали ті багатодітні сім'ї односельчан” [7].

У 1943–1945 рр. у раціоні селян не завжди був хліб. Його не часто завозили з пекарень по селах, а якщо і привозили, то не завжди вистачало на всіх. В основному хліб випікали вдома для себе і на замовлення. Здебільшого пекли круглу паляницю сірого кольору з різних сортів борошна.

Основними стравами, які споживали селяни у ті часи, були куліш з картоплі і кукурудзяної крупи, смажені ляпанці, молочне з корінням рослин, лободяники, мамалига з води і дрібно перетертої пшениці. Останню найчастіше вживали взимку. Також вживали макуху, призначену для відгодівлі худоби. За спогадами К. О. Бурлай, “найбільшою насолодою для нашої родини був спечений пиріг з двох сірих коржів, між якими був покладений перетертий червоний і цукровий буряки” [4]. В. М. Колісник згадував, що солодощі їм замінював шматок макухи, який був мов шоколад [3].

Селяни споживали в їжу і ховрашків. Як згадує, О. Н. Кропачова, “дітьми ми виливали водою ховрахів із нор і потім смажили, а з їх житла ще й забирали певні запаси зерна” [5].

Однією з причин недостатнього харчування і поганого матеріального становища селянства були податки. Щороку господар за тримання курей платив 300 яєць, за корову – 360 літрів молока, за телятко – 45 кг м'яса і так далі. Також щороку у певних відсотках з урожаю люди сплачували податки цибулею, картоплею, соняшником та іншими городніми культурами. Відповідальна особа за збір податків, яку називали на селі “агентом”, проводила опис кожного господарства [3; 4; 5; 6; 7].

Сума грошових податків постійно зростала. Для отримання грошей селяни часто займалися продажем на ринках міст власної господарської продукції – молока, овочів, також розпродавали старі вцілілі речі, які збереглися, вироби ручної роботи та інше. Здебільшого це був вимушений акт збуту власних речей і продуктів харчування для виплати грошових податків, коли самому селянину не вистачало засобів для нормального життя. Іншою проблемою було – як дістатися до міста на ринок. Тому селяни доїжджали до потрібного їм місця залізницею простими товарними потягами, зовсім не облаштованими для пасажирських перевезень. Дорослим не було часу їздити до міста, адже вони майже весь час працювали у колгоспі. Тому на базарі часто торгували підлітки. Постійного транспорту до міста не було, автомашин і автобусів на той час також було обмаль. За спогадами О. М. Драган, вона “часто влітку їздила на базар продавати молоко. У нас в селі проходить залізниця, і я приїжджала до міста на товарному потязі. Сідали на нього ми з односельчанами на ходу, бо він не зупинявся на зупинках. На ньому часом бувало дуже багато людей, вони сиділи і всередині вагону, і на даху. Продавши молоко дорогою додому, набирала у бідон з-під молока води і продавала за 1 рубль літру у жарких вагонах потяга, отримуючи додатковий прибуток” [6].

Коли колгоспи або цілі райони брали на себе зобов’язання на збір великих коштів для викупу літака чи танка для Червоної армії, додатково збиралися кошти з місцевого населення. Жителі району або колгоспу додатково оподатковувалися, або кожного селянина змушували підписуватися на великі суми облігацій. За свідченнями В. І. Кусік, “одного разу я цілу ніч чекала матір додому, а її разом з іншими односельчанами знову весь цей час тримали у колгоспній конторі і змушували підписуватися на 500 карбованців облігації. Але нам ніде було брати такі кошти, і ми мусили продати швейну машинку і деяке інше нажите майно” [7].

У таких ситуаціях селяни часто не мали змоги купувати собі необхідні побутові речі або одяг. В цей час у побуті селяни користувалися дерев’яними посудом, надшербляними глечиками, німецькими і радянськими солдатськими котелками.

Меблі у будинках були дерев’яними і виготовлялися вручну господарями або на замовлення. Їх кількість була невеликою; в основному – стіл, стільці й лави, які замінювали ліжка [8].

Одяг селяни собі майже не купували, а перешивали зі старих речей або шили із солдатських плащ-палаток зеленого кольору спідниці,

пальта, куфайки й різного роду господарський одяг [1; 5; 6]. Діти ходили в окремих речах військової форми, взувалися у червоні німецькі чоботи, шахтарські калоші, у пошите з палатки примітивне взуття. Як згадує В. М. Колісник, “я ходив до школи у фуфайці, з пошитою із мішквини сумкою для книг і конспектів, взувався у німецькі чоботи або й зовсім – одна нога була в ботинку, а друга у калоші” [3].

По селах часто їздили так звані “міняльщики”, в основному з Донбасу, які носили різні дефіцитні речі – продукти харчування, наприклад, сахарин, канцелярські товари, але в більшості вони привозили одяг. Шляхом бартеру селяни купували собі шахтарські калоші, плаття, жіночі панчохи, тканини та інше. В основному на обмін йшло зерно, крупи, овочі, яйця і молоко [3].

Також у кінці війни деякі чоловіки надсилали додому своїм сім'ям посилки з одягом з Німеччини [7].

На селі була й група людей, які працювали на залізниці й не відчували такого великого браку одягу, як колгоспники [7].

Взагалі основу гардеробу селян складали: жіночі плаття, сарафани, блузи, спідниці, чоловічі костюми, брюки і сорочки, військова форма. Взимку носили в основному пальта і фуфайки.

Серед головних уборів розповсюдженими були кашкети, шапки-вушанки, хустки, солдатські пілотки, а серед взуття – гумові і солдатські чоботи, валянки і шахтарські калоші.

Інфраструктуру села у 1943–1945 рр. складали магазин, пункти індивідуального пошиття одягу, школа, клуб і бібліотека. Всі ці заклади працювали в уцілілих будівлях або заново відбудовувалися. Наприклад, магазин у селі Пригоже Барвінківського району, розпочав свою роботу у старій коморі. Асортимент товарів його становили книжечки-брошурки на військову тематику, сіль, гас, мило, чай із сухофруктів. Але більшість селян часто була позбавлена можливості придбати найнеобхідніші промислові товари [6; 7].

Школи в основному заново будувалися за допомогою самих школярів, батьків, педагогів і громадськості. Як згадує О. М. Драган, “ми збудували школу на дві кімнати і одну маленьку комірчину, кімнати були за класи, а маленька комірчина – учительською. У нас в 1943 р. було всього чотири класи, і ми навчалися у дві зміни. У школу ходили навчатися діти з трьох сіл. При школі ми також створили свою присадибну ділянку, де вирощували кукурудзу, з якої готували куліш на “гярячі обіди» самі ж учні”. Проте слід додати, що не всі школярі

отримували харчування у школі, його надавали лише тим дітям, батьки яких перебували у лавах Червоної армії [3].

Значна кількість підручників збереглася по домівках і у німецьких школах, створених при окупації. Окупанти також використовували радянські підручники, позамальовували або заклеївши портрети радянських діячів і гасла. Тож після звільнення території учні займалися за книжками, спаплюженими німцями [6].

Канцелярських виробів майже не було, і їх можна було придбати лише у місті. Тому діти рідко користувалися зошитами. Вони виконували завдання на полях книг, робили з товстого картону зошити, розклеївши його на частини, а писали звичайним чорнилом.

Літніх канікул школярі не мали. Через брак робочої сили на селі держава залучала дітей до роботи у колгоспі, й вони нарівні з дорослими виконували поставлені їм виробничі завдання. Навіть у вихідний день голова колгоспу ходив по селі й збирав людей на роботу [6].

Таким чином, громадські навантаження, часом далеке розташування школи, погане обладнання навчальних приміщень негативно впливали на здоров'я й успішність школярів.

Майже у кожному селі працювали пункти індивідуального пошиття і ремонту одягу та взуття. В основному вони знаходилися при домівках самих кравців. Іноді один такий пункт обслуговував декілька селищ [4].

Провідну роль у дозвіллі сільського населення відігравали клуби, бібліотеки, будинки культури, хаги-читальні. Значна частина цих приміщень була частково або повністю зруйнована під час воєнних дій. Відчувалися брак літератури і нестача кваліфікованих працівників. Важливу значення у той час мали будинки культури, які були і лекторієм, і театром, і концертною залюю. Концерти проводились на такі традиційні свята, як Новий рік, 8 березня, 1 травня та ін. Місцеві жителі нерідко самі складали сценарій і брали участь у виступах [1].

Головним джерелом офіційної інформації для майже ізольованого повоєнного села була періодична преса. Вже з перших днів визволення від окупантів у деяких районах (Вовчанському, Барвінківському, Близнюківському) Харківської області почали виходити місцеві районні газети. Але вони публікувалися у невеликій кількості й часто не доходили до сільських бібліотек.

Основними формами відпочинку сільських жителів у 1943–1945 рр. були: художня самодіяльність, лекції, святкування приватних свят,

вечорниці, на яких дівчата вишивали і співали пісні, ігри (“Струмочок”, “Платочок”) [5; 6; 8].

Особливим святом для селян був перегляд кінофільму. Але не всі могли його відвідувати через брак грошей. Вхід на перегляд кінострічки коштував 20 копійок. Та були випадки, коли колгосп оплачував приїзд пересувної кіноустановки у село [3].

Отже, повоєнний стан сільського населення Харківської області можна охарактеризувати такими ознаками: зміною демографічної ситуації на селі; недостатнім забезпеченням колгоспників житлом; знищенням сільської інфраструктури; антисанітарним станом сіл; напівголодним існуванням населення. Матеріальний рівень життя селян залежав у 1943–1945 рр. від таких чинників, як склад родини, кількість і вид господарської діяльності, посада тощо. Також становище селян ускладнювалося непосильними натуральними і грошовими податками.

Сільське населення всі свої сили вкладало у відбудову колгоспного господарства, жертвуючи власним здоров’ям. Особливо великий внесок у подальший розвиток села зробили діти і жінки, які виконували понаднормові навантаження.

Війна і руїна повоєнних років надовго відклалися в пам’яті покоління досліджуваного періоду. Вивчення даної тематики допоможе глибше пізнати історію повсякдення і винести для себе певні уроки для розбудови і поліпшення стану сучасного села.

Д О Д А Т К И

Інтерв’ю з О. М. Драган, жителькою села Пригоже Барвінківського району Харківської області

Опишіть будь ласка, стан села після відходу німців?

– Колгосп був дуже розорений. З усіх господарських приміщень залишився амбар і невеличка кузня. Клуб був спалений. Школу при окупації розділили на трьох хазяїв і розібрали на будівництво. В амбарі жителів організували магазин, в якому продавалося багато воєнної літератури, яку ми купували, читали, а потім брали на конспекти. Хати були спалені. Збереглися лише у стареньких людей. Селяни жили в землянках або з іншими сім’ями, в кого зберігся будинок. Багато будували собі тимчасові житла з дерева і очерету. Я пам’ятаю, один чоловік збудував для своєї сім’ї маленький сарайчик з одним маленьким віконцем.

Ви працювали чи навчалися у 1943–1945 роках?

У 1944 році мені було 13 років, я пішла у 4-й клас. В нашому селі збудували невеличку школу на 4 класи з 2-ма кімнатами. Навчалися ми у дві зміни, кімнати були за класи, а маленька кладова учительською.

Хто брав участь у відбудові школи?

Ми самі приводили у належний стан школу. Дівчата – мазали, білили, красили, а хлопці робили сарайчик для господарських потреб та заготовляли дрова. Директор школи оформляв, начебто наймає робітників, щоб отримати грошову допомогу.

Учні також самі обробляли невеличку шкільну присадибну ділянку, на якій вирощували кукурудзу, яку потім використовували для приготування кулешу на обід. Готували такі обіди по черзі дівчата. Посуду в школі не було, тому кожен школяр ходив зі своєю мискою – солдатським котелком.

Чи брали діти участь у відбудові колгоспу?

У 14–15 років діти вважалися повними робочими. Вони виконували різні польові роботи. Працювали ми без вихідних. Я, пам'ятаю, одного разу ми з дівчатами у неділю вирішили не піти на поле. Та голова колгоспу кожного дня об'їжджав село і перевіряв, чи всі працюють. В той день знайшов він і нас, висваривши, змусив піти на місце роботи.

Яким був ваш одяг?

Після звільнення села на полях лежало дуже багато воєнних плащ-палаток з яких ми шили одяг юбки, плаття та взуття. Влітку ми не знали, що таке туфлі або босоніжки, все літо ходили босяка, зимою – “міняльщики”, люди з Донбасу, ходили, обмінювали шахтарські калоші, в яких ми ходили до школи. Хлопці всі у школі ходили в пілотках.

Інтерв'ю з В. І. Кусік, жителькою села Пригоже Барвінківського району Харківської області (у 1943–1945 рр. проживала у селі Гаврилівка)

Якою була оплата праці у колгоспі?

Моя мати працювала різноробочою, в основному вона скирдувала, орала або сіяла нашою коровою на полях. Робила, бувало, у дві зміни. Я своєї матері взагалі вдома не бачила. Колгоспники працювали за так звані палички – “трудоїні”, за які грамами начисляли зерно. Наприклад – на один трудовень могла отримувати 100 грамів зерна.

Дітьми ми також працювали на полі – рубали бур'яни по пшениці.

Якими були податки у 1943–1945 рр.?

Всі селяни на той час говорили, що Сталін обкладає їх дуже великими податками. Плани податку на один двір були такими: 360 літрів молока, якщо була корова, 300 яєць, 45 кг телятини. Також оподатковувався город, дивлячись від урожайності, платили податок – цибулю, картоплю і іншими овочами. До того ж селян іноді примушували підписуватися на облигації. Одного разу мою матір цілу ніч тримали у колгоспній конторі разом з іншими односельчанами. Там їх не випускали, поки вони не підпишуть облигації на 500 рублів. Мама прийшла додому й дуже плакала тому, що платити було нічим. Тоді ми продали деяке майно і цінну на той час швейну машинку. А не заплатиш податку – ворог народу.

Як на той час Ви одягалися?

Моя мама перешивала мені зі свого старого одягу спідниці та плаття. Пам'ятаю з солдатської палатки зеленого кольору пошили мені зимове пальто. Пізніше, під кінець війни, у 1945 році, батько, який був на фронті, вислав нам одягу з Німеччини. Проте я не можу сказати, що всі селяни одягалися погано. Наприклад, в тих сім'ях, де батьки працювали на виробництві, діти ходили добре одягненні.

Як ви харчувалися у 1943–1945 роках?

В основному всі наші харчі були своїми, з огороду. Також ми вживали і лободяники, і молочне з корінням. Взагалі нас вигодувала корова. Я була одна дитина в сім'ї, і то пам'ятаю, як нам було важко. А як жили багатодітні сім'ї? Важко навіть уявити!

Джерела та література

1. Інтерв'ю з В. С. Зальотовою, записане 29 березня 2013 р. (Харківська область, Барвінківський р-н, с. Пригоже).
2. Інтерв'ю з В. С. Бондаренко, записане 16 вересня 2012 р. (Харківська область, Барвінківський р-н, с. Пригоже).
3. Інтерв'ю з В. М. Колісник, записане 2 квітня 2013 р. (Харківська область, Барвінківський р-н, с. Пригоже).
4. Інтерв'ю з К. О. Бурлай, записане 29 березня 2013 р. (Харківська область, Барвінківський р-н, с. Пригоже).
5. Інтерв'ю з О. М. Кропачовою, записане 13 березня 2013 р. (Харківська область, Барвінківський р-н, с. Пригоже).
6. Інтерв'ю з О. М. Драган, записане 29 березня 2013 р. (Харківська область, Барвінківський р-н, с. Пригоже).

7. Інтерв'ю з В. І. Кусік, записане 30 березня 2013 р. (Харківська область, Барвінківський р-н, с. Пригоже).

8. Інтерв'ю з В. П. Мороз, записане 5 липня 2012 р. (Харківська область, Близнюківський р-н, с. Бурбулатове).

Пархоменко Наталія (*Харків, Україна*). **Повсякденне життя сільського населення Харківщини 1943–1945 рр. (за усними свідченнями очевидців)**

У статті на основі свідчень сільських жителів Харківської області проаналізовано наслідки німецької окупації для місцевого населення, охарактеризовано матеріальне становище селянства, умови праці, побут і дозвілля у 1943–1945 рр.

Ключові слова: селянство, повсякденне життя, відбудова, колгосп.

Пархоменко Наталія (*Харьков, Украина*). **Повседневная жизнь сельского населения Харьковщины 1943-1945 годов (по устным свидетельствам очевидцев)**

В статье на основе свидетельств сельских жителей Харьковской области проанализированы последствия немецкой оккупации для местного населения, охарактеризованы материальное положение крестьянства, условия труда, быт и досуг в 1943–1945 гг.

Ключевые слова: крестьянство, повседневная жизнь, восстановление, колхоз.

Natalia Parkhomenko (Kharkiv, Ukraine). Everyday Life of the Rural Population Kharkiv 1943-1945's (by the oral testimony of witnesses)

In the article, on the basis of evidences of villagers of the Kharkiv area, the consequences of German occupation for local inhabitants are analyzed; financial position of the peasantry, conditions of work and a way of life and leisure in 1943–1945 are described

Key words: everyday life, peasantry, reconstruction, collective farm.

Андрій КЛОС
(Нікополь, Україна)

УДК: 930.2:314.745.24(438.14)“1944”

**Добровільні засади Люблінської угоди
від 9 вересня 1944 р. і “примусово
евакуйоване населення”
акції з виконання її умов**

Угода між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р. [1, арк. 1–12] (Люблінська угода з УРСР) стала підставою до проведення евакуаційної акції, внаслідок реалізації якої в 1944–1946 рр., за офіційними даними, 482 880 польських громадян були евакуйовані на територію УРСР [2, арк. 30].

В умовах Люблінської угоди щодо означеного в ній процесу евакуації було прописано засаду добровільності та відсутності будь-якого примусу, але у працях багатьох дослідників вказана в угоді добровільність ставиться під сумнів. Висловлюється бачення, що дана евакуація мала не лише добровільний, але й примусовий характер. У зв'язку з цим автори виділяють протягом евакуаційного процесу певні етапи його реалізації, як добровільний, так і примусові. Вказується, що виписані в угоді засади добровільності мали декларативний характер, в дійсності ж практична реалізація угоди відбувалась добровільно лише на початковому етапі, в наступний період вже з застосуванням тиску і примушування польських громадян до евакуації в УРСР.

Варто зауважити, що, як звичайно, репресивні заходи радянської влади мали певні, більш-менш подібні етапи – пропагандивної брехні, провокаційної підступності, морального тиску та застосування грубої сили, з метою досягнення остаточного результату, визначеного ще перед початком репресії. В контексті цього чи існують підстави вважати евакуацію за Люблінською угодою добровільною хоч би на якомусь етапі її виконання?

Метою дослідження є доведення, на підставі попередніх розробок цієї теми та архівних матеріалів, примусового характеру перебігу акції

з виконання умов Люблінської угоди з УРСР від 09.09.1944 р. протягом усього періоду її реалізації.

Актуальність дослідження пов'язана з історично-правовою потребою документального доведення примусового характеру евакуації польських громадян до УРСР у 1944–1946 рр., що може розширити доказову базу для проведення процесу реабілітації вищевказаної категорії осіб як жертв тоталітарного режиму.

Новизна дослідження полягає в тому, що в науковий обіг вводиться офіційний документ, в якому конкретно прописано категорію “примусово евакуйованого населення”, стосовно осіб, які евакуюються до УРСР.

Евакуацією на підставі Люблінської угоди з УРСР на території Польської держави були охоплені польські “громадяни української, білоруської, російської та русинської національностей” [1, арк. 1–12], які склали історично іменовану як “руська” етномовнокультурну групу, належну до східного обряду, до якої також були зараховані і етнічні поляки православного і греко-католицького віросповідання. Одночасно в офіційних документах, як і в назві Люблінської угоди, ці польські громадяни означалися як “українське населення”.

Виходячи з категорій, прописаних в Люблінській угоді, можливим було б вважати евакуацію, яка відбулась на підставі реалізації її умов, добровільною: “Ст. 1. Евакуація є добровільною, і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо” [1, арк. 2]. Імовірним підтвердженням того, що вказана евакуація могла відбуватись відповідно до букви Люблінської умови – добровільно і без жодного примусу, – може слугувати витяг із “Заключительного отчета Главного Уполномоченного Правительства Украинской Советской Социалистической Республики по эвакуации украинского населения с территории Польши о выполнении Соглашения от 9-го сентября 1944 года между Правительством Украинской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши. 14 февраля 1947 г.”, де значиться: “Высокий охват подлежавшего эвакуации населения, приближающийся к 100%, учитывая добровольный характер этой эвакуации, особенно подчеркивает положительный политический эффект проведенной работы” [2, арк. 31]. Проте чи дійсно евакуація польських громадян до УРСР відбувалася добровільно і є можливість поставити знак рівності між цитованою статтею 2 Люблінської угоди і дійсним перебігом подій евакуаційного заходу? Наприклад,

насторожує у вищенаведеній цитаті зі звіту згадка про майже 100% виконання поставленого завдання. Це нагадує тоталітарні стандарти з беззастережного, будь-якою ціною, виконання накреслених радянським керівництвом планів, головним практичним методом реалізації яких був репресивний. В результаті застосування цього методу виконавчі структури доводили реалізацію поставлених партією і урядом цілей до 100%, що і підтверджує наступна цитата з цього ж звіту: “Соглашение от 9-го сентября 1944 года об эвакуации украинского населения с территории Польши в УССР, как политическая задача, поставленная перед нами партией и правительством, практически выполнена” [2, арк. 80].

Автори, які досліджують обставини евакуації 1944–1946 рр., роблять висновок про те, що дана акція не була однозначно однорідним і стабільним процесом, а навпаки – протягом її перебігу вирізняються певні характерні етапи, що було пов’язано з невідповідністю між тоталітарними планами з евакуації людського ресурсного потенціалу в УРСР та реальним бажанням польських громадян залишитись у місцях постійного проживання. Етапи евакуації подають у своїх працях такі історики: польські – Б. Щесняк і З. Шота (Szczęśniak B. A., Szota Z. W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / B. A. Szczęśniak. – Warszawa, 1973. – 587 s.) [3, с. 222–223, 231], а також Р. Дрозд (Drozd R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji “Wisła” / R. Drozd. – Warszawa: Wyd. “Tyrsa”, 1997. – 189 s.) [4, с. 18–20], польський історик українського походження Є. Місило (Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. – T. 1: Dokumenty 1944–1945. – Pod red. E. Misiły. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1997. – 333 s.) [5, с. 10–14]; українські – І. Білас (Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. / І. Білас. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.) [6, с. 213, 225], Г. Щерба (Проблема українсько-польських переселень у 1944–1948 роках в світлі соціологічних досліджень / Г. Щерба // Українська діаспора. – 1993. – № 3. – С. 63–74.) [7, с. 65–67], Л. Васильєва (Українці у Польщі / Л. Д. Васильєва // Трибуна. – 1991. – № 3. – С. 26–27) [8, с. 26–27], також посилаються на бачення вказаних авторів щодо періодизації – І. Цепенда (Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років // archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ues/2010_5_1/Articles/34_Tsependa.pdf) [9], А. Цаль (Етапи переселення українців з

Польщі у 1944–1946 рр. //obereg.at.ua/publ/2-1-0-32) [10], А. Малка (Українсько-польське переселення: історіографія //archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_41/Gileya41/I25_doc.pdf) [11], Г. Виноградська (Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) //keui.files.wordpress.com/2010/12/17_vinogradska.pdf) [12].

Запропоновані вищевказаними авторами варіанти періодизації виглядають таким чином:

1-й варіант:

Перший етап – від 15 жовтня 1944 р. до кінця серпня 1945 р., добровільний.

Другий етап – від 3 вересня 1945 р. до 2 серпня 1946 р., за допомогою Війська Польського.

Третій етап – від серпня до грудня 1946 р., примусовий, за офіційними межами евакуації, вивезені окремі сім'ї.

2-й варіант:

Перший етап – від вересня 1944 р. до липня 1945 р., відносно добровільний.

Другий етап – від вересня 1945 р. до червня 1946 р., примусовий.

3-й варіант:

Перший етап – від вересня 1944 р. до вересня 1945 р., не примусовий.

Другий етап – від вересня 1945 р. до липня 1946 р., примусовий.

Третій етап – акція “Вісла”.

4-й варіант:

Перший етап – від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р.

Другий етап – від січня до кінця серпня 1945 р., під тиском.

Третій етап – від вересня до кінця грудня 1945 р., примусовий.

Четвертий етап – від 1 січня до 15 червня 1946 р., примусовий з рисами брутальності.

5-й варіант:

Перший етап – від жовтня 1944 р. до лютого 1945 р., добровільний.

Другий етап – від березня до липня 1945 р., насильницький.

Третій етап – від серпня 1945 р. до червня 1946 р., неприхована депортація.

Всі дослідники, незважаючи на кількість пропонованих етапів та специфіку виведення періодизації, згодні в тому, що перший етап ева-

куації мав ознаки добровільності, а останній був виключно примусовим. На підставі цього виникає риторичний сумнів, чи дійсно той захід тоталітарної системи, який мав етапи примусу, міг мати етап реальної добровільності і чи можна означити перший етап евакуації як “добровільний” “відносно добровільний”, або “не примусовий”?

Дане питання постає у зв’язку з тим, що, наприклад, самі польські громадяни, які попали під евакуацію, не виступали ініціаторами укладення Люблінської угоди. Їхні представники не брали участі в підписанні цієї угоди 9 вересня 1944 р. Навпаки, дана категорія польських громадян була поставлена перед фактом евакуації до УРСР, у зв’язку з тим, що “хтось” вже підписав угоду про їхню евакуацію. З цього випливає те, що початковою точкою відліку загального тиску на польських громадян, з метою примушування їх до евакуації в УРСР, можна вважати час підписання самої Люблінської угоди 9 вересня 1944 р. І це було першим кроком на шляху репресивної акції проти вказаної категорії осіб, які не висували жодної ініціативи щодо власної евакуації. На індивідуальному рівні цей тиск на визначених в угоді осіб починав діяти від моменту донесення до них інформації про евакуацію. Саме від цього часу вони опинялись під морально-психологічним пресом примусу – вибір без варіантів вибору, щось подібне до виборів за часів СРСР, коли вони відбувались, але кандидат був лише один і не піти на вибори було не можна. Люблінська угода досить схожа на вирок, в якому виписано, хто буде евакуйований, а також яким методом це буде зроблено: “Ст. 9. Практичне здійснення евакуації а) виявлення числа, місцезнаходження і національності пойменованих в ст. 1 цієї угоди осіб, що підлягають евакуації” [1, арк. 7]. Категорії “виявлення” та “підлягають евакуації” ставлять під сумнів принцип добровільності, вказуючи на те, що в самій Люблінській угоді було закладено принцип примусу. Окреслених в ній польських громадян в формі повідомлення просто ставили перед фактом необхідності евакуації. Тоталітарна система спрямувала свої “кращі” сили на реалізацію евакуаційної акції – безпосереднє проведення евакуації, на районному рівні, відбувалось під керівництвом НКВС, про що свідчить доповідна народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Рясного від 18.09.1944 р., в якій перераховані заступники районних уповноважених – це офіцери НКВС [13, с. 50–51].

Під час проведення агітації серед польських громадян головним аргументом щодо необхідності евакуації в УРСР була загроза смерті, яку ніс мовби не сам радянський апарат, але неофіційний і, може, навіть

не свідомий того союзник сталінського режиму – банди, які формувались за конфесійною ознакою з римо-католицького елементу, що чинили відкритий терор проти польських громадян східного обряду. Як зазначає більшість авторів, під час агітаційних заходів представники евакуаційних органів та польської влади роз'яснювали, що в разі невід'їзду до УРСР ніхто не буде займатися захистом неевакуйованих громадян від нападів цих банд. Вказаний терор був вагомим аргументом для людей, які вже відчули його на собі та потерпали за життя своє та своїх рідних. З огляду на це є підстави розцінювати вказане офіційне залякування як прямий моральний тиск з метою примушування до евакуації під загрозою смерті: “Правда полягає у тому, що перших переселенців справді можна окреслити як ніби застрашених. Залякування холмшчаків велося від ранньої весни 1944 р., коли польське підпілля “відповіло за Волинь” – спалило близько 50-ти українських сіл Холмської землі, Сагринь, Берестя, Верешин, Молодятичі, Крилів та інші села над Бугом і Гучвою, показуючи православним “Ruskim”, хто в домі хазяїн” [14].

Офіційним документом щодо цього ж питання, у локальному вимірі одного з повітів Люблінського воєводства, є доповідна записка “Уполномоченого по Замостянському уезду Кукобы И. А. Головному Уполномоченому Правительства УССР по эвакуации тов. Подгорному” від кінця листопада 1944 р., в якій подано висновок про те, що евакуація польських громадян відбувається внаслідок тиску і організованих терористичних дій, та викладено кілька конкретних випадків, які сталися вже під час праці Кукоби на цій посаді, протягом листопада 1944 р. Документ наводиться вибірково:

“Все желают выехать и как можно скорее. Основная причина этому крайне недоброжелательное отношение к украинскому и русскому населению со стороны поляков и террор со стороны определенных польских кругов связанных с АК.

Следует отметить, что бандитизм и случаи ограбления за последнее время значительно увеличились, причём они носят организованный характер – направляются из определённого центра. Так напр. 14.XI в г. Замостье на ряд украинских семей было совершено нападение. Нападение произведено было одновременно на ряд семей живущих в различных частях города.

Исключительно распоясались бандиты в селах В. Злоецька и Злоець. По сообщениям работающих там наших референтов гг. Евсева и

Дробяз жители этих сел принуждены убежать из этих сел в соседние. Бандиты врываются в дома, берут вещи, ищут мужчин, чтобы убить. Следует отметить, что польская милиция присланная для наведения порядка 18.XI напилась до п'яна и занялась избивением жителей.

Официальные польские круги не ведут борьбу с бандитизмом” [15, арк. 205 зв. – 206].

Проте і такі дії на початковому етапі не викликали масової евакуації до УРСР, про що свідчить витяг з наступного документа кінця листопаду 1944 р. – довідки “Начальника Управления при СНК УССР по делам эвакуации и расселения украинского и польского населения” Б. Іванова “Заместителю Председателя Совета Народных Комиссаров УССР тов. Старченко В. Ф.”:

“По состоянию на 23 ноября 1944 года на территорию Украинской ССР прибыло в порядке эвакуации с территории Польши украинского населения (563 вагона) семей (хозяйств) – 919, в них душ 3223” [16, арк. 188].

Таким чином, було створено атмосферу страху, яка примушувала людей, як свідчать самі евакуйовані, шукати порятунку хоч би шляхом евакуації – тимчасового залишення місць постійного проживання, доти, доки не будуть ліквідовані банди, і коли з'явиться можливість повернутися до спокійного життя. Також спрацьовувала пам'ять про першу евакуацію православного населення Холмщини за часів Першої світової війни, коли за кілька років по евакуації до глибинних губерній Російської імперії всі мали можливість повернутися додому. Вказане залякування було менш ефективним в районах, де діяльність означених банд була мінімізована протистоянням з УПА. Саме в цих районах у наступний період для проведення евакуації активно застосовувалась військова сила. Цей відвертий тиск дає підстави в наведеній періодизації виводити лише останній етап як примусовий. Проте етап примусу не може постати з засад та планів добровільності евакуації та попереднього “добровільного” етапу. Отже, на підставі вищенаведеного не є можливим означити початковий етап евакуації, за будь-яким варіантом періодизації, як добровільний, у зв'язку з наявністю механізму примусу – загрози знищення.

З огляду на викладену інформацію, є можливим зауважити, що евакуація 1944–1946 рр. мала характер примусовий від самого початку, з моменту підписання самої Люблінської угоди. Подані ж авторами етапи можна окреслити як етапи, які відображують періоди, коли при-

мушування до евакуації і сама евакуація виконувалися тим або іншим методом – опосередкованого або прямого морального чи то силового тиску.

Приєртає до себе увагу і те, що сама вказана періодизація постала з тої причини, що кінцевий термін евакуації, у зв'язку з відсутністю охочих до евакуації в УРСР, постійно переносився. Спочатку з 1 лютого 1945 р. на 1 травня, потім на 1 листопада 1945 р., а потім і далі. Так що евакуація “была в основном закончена 5 июля 1946 года” [2, арк. 26]. Саме невиконання евакуаційного плану в визначені, як перший, так і наступні, терміни також вказує на відсутність доброї волі польських громадян щодо евакуації в УРСР і, разом з тим, характеризує цю акцію як примусову в цілому.

Наведене бачення щодо примусового характеру евакуацій, не лише на завершальному, а й на початковому етапі акції, тобто протягом всього евакуаційного періоду, може залишитись лише припущенням без наявності аргументованих документальних доказів.

Документом, який хоча і має інформацію загального плану, проте яскраво характеризує політичну ситуацію в Люблінському воєводстві, до якого входила, зокрема, територія Холмщини, напередодні підписання, в Любліні ж, угоди від 09.09.1944 р., є лист представників політичних партій, діючих конспіративно у Люблінському воєводстві, прем'єр-міністрові лондонського уряду Станіславу Миколайчику від 19 серпня 1944 р. Наводимо вибірку:

“Господин Премьер!

От имени населения Люблинского воеводства, представители подписанных 4-х демократических партий, члены Рады Национального Единства, работавшей в стране конспиративно, уверяем тебя, господин премьер, что население Люблинского воеводства солидаризируется с Вашим правительством как единственно законным, представленным для польского народа в международных отношениях и в краях, и только юридические договоры этого правительства имеют для нас силу закона и им добровольно подчиняемся.

Все приказы самозванцев Рад Народовых и Комитета национального освобождения считаем насилием и принуждением, произведенным при помощи чужой вооруженной силы и аппарата НКВД.

Поднимая голос протеста против совершаемого над нами насилия, уверяем тебя, господин премьер, что несмотря на тяжелые условия, в каких мы находимся сейчас, все население Люблинского воеводства

только Вам доверяет как главе законного правительства польской республики, под Вашим, господин премьер, руководством ожидаем правительственных распоряжений и приказов.

Текст с польского на русский язык перевел переводчик Бугаер” [17, арк. 190–191].

З цього листа є ясным, що загальна ситуація на території, яка фактично знаходиться в руках радянського командування і апарату НКВС, а номінально під юрисдикцією ПКНВ, сама по собі є такою, що будь-які розпорядження вищезначених радянських та польських органів, ще до 9 вересня 1944 р., вважалися місцевою громадськістю насильством і примусом, який здійснюється за допомогою грубої сили. З цього випливає те, що якщо на теренах, які опинялися під вказаною владою, взагалі чинився примус, ще напередодні підписання Люблінської угоди 9 вересня 1944 р., то таким же примусом можна вважати і евакуаційну акцію на підставі цієї ж Люблінської угоди протягом цілого періоду її проведення, починаючи від самого моменту її підписання.

З вищеподаного огляду постає те, що насправді існують аргументи щодо підтвердження примусового характеру евакуації протягом усього її перебігу і, зокрема, від самого її початку. Проте, чи є обґрунтовані підстави до вживання у наукових дослідженнях, які стосуються евакуації 1944–1946 рр. за Люблінською угодою з УРСР, категорії “примусова евакуація” і, зокрема, щодо початкового етапу її перебігу?

Такою підставою може слугувати наступний польськомовний документ від 03.01.1945 р., який зберігається в Варшавському архіві нових актів (Archiwum Akt Nowych), в документах Головного Представника у справах евакуації українського населення, серед кореспонденції з Головним Представником і установами державної адміністрації у справах евакуації за 1944–1945 рр. Саме знаходження нижченаведеного документа у цьому фонді вже вказує на те, що він має безпосередній стосунок до евакуації за Люблінською угодою. В ньому при ретроспективному охопленні попереднього періоду щодо певних обставин евакуаційного процесу прямо вживається категорія “примусово евакуйоване населення”.

Архівний документ подано мовою оригіналу зі збереженням стилю, лексики, орфографії і пунктуації, у квадратних дужках реконструкція тексту та зауваження публікатора.

“Lublin. dnia 3 stycznia 1945 r.

“MINISTERSTWO APROWIZACJI
I HANDLU
L.dz 61/45
Znak IV-3-d-B

Do
Wojewódzkiego Wydziału Apropowizacji
w Rzeszowie.

Dotyczy: zaopatrzenia ludności ukraińskiej.

W związku z pismem Resortu Spraw Zagranicznych z dnia 20.12.44 r. w sprawie przyjsia z pomocą żywnościową ludności ukraińskiej, komunikujemy, że sprawa wyżywienia ludności przymusowo ewakuowanej została uregulowana naszym zarządzeniem z dnia 30.12.44. /którego odpis załączamy/.

Polecamy natychmiast zaopatrzyć ewakuo[w]aną ludno[ść] ukraińską w należne im produkty.

Z[astę]ca Dyrektora Działu Rozdzielnictwa
[підпис]
/ W. Szmidt /

1 odpis dla Resortu Spr[aw] Zagran[icznych]
w powo[ływaniu] na pismo z dnia 20.12.44.
Nr.698/44/K/M”

[З лівої сторони документу, вперек тексту штамп, з розпливчастим написом синього кольору:] “Представитель Гłówny PKWN do Spraw Ewakuacji wpłynęło 5.I.1945 L.dz 21/45 ... Kisiel” [18, арк. 91].

Переклад наш:

“Люблін. 3 січня 1945 р.

“МІНІСТЕРСТВО ПОСТАЧАННЯ
І ТОРГІВЛІ
L.dz 61/45
Номер IV-3-d-B

До
Воєводського Відділу Постачання
в Ряшеві.

Стосовно: постачання українського населення.

У зв’язку з листом Міністерства закордонних справ від 20.12.44 р. у справі надання продовольчої допомоги українському населенню, допо-

відаємо, що справа харчування примусово евакуйованого населення була врегульована нашою постановою від 30.12.44. /копія якої додається/.

Рекомендуємо одразу надати евакуйованому українському населенню належні їм продукти.

Заступник директора відділу розподілу

[підпис]

/ В. Шмідт /

1 завірена копія для Міністерства закордонних справ
на підставі листа від 20.12.44.

№.698/44/К/М”

[З лівої сторони документа, впоперек тексту штамп, з розпливчастим написом синього кольору]: “Головний Представник ПКНВ у справах евакуації отримано 5.I.1945 L.dz 21/45 ... Кісел”.

Отже, наявність в даному, досить ранньому щодо меж евакуації, офіційному документі категорії “примусово евакуйоване населення” щодо польських громадян, які підпали під умови Люблінської угоди і, відповідно, евакуацію до УРСР, дає підстави характеризувати вказану евакуацію як примусову з можливістю вживання в наукових працях самого терміна “примусова евакуація”.

Також привертає до себе увагу те, що категорія “примусово евакуйоване населення” в даному документі від 3 січня 1945 р. використовується в ретроспективному контексті, як давно вже усталена, не нова, як така, що всім зрозуміла і не потребує додаткового пояснення. Цю категорію використовує в своєму офіційному документі Міністерство постачання і торгівлі Польської держави, і це вказує на те, що ще до початку січня 1945 р. вищими органами чинної тоді влади було усталено – дана евакуація до УРСР за своєю суттю має характер примусовий, що безапеляційно і констатується цим документом. Вказане також підтверджує те, що евакуаційна акція за Люблінською угодою з УРСР від 09.09.1944 р. із самого початку мала характер примусовий.

Внаслідок проведення дослідження, виходячи з результатів попередньо викладеного матеріалу, можна стверджувати, що евакуаційний процес за Люблінською угодою з УРСР від 09.09.1944 р. був примусовим від самого початку, практично з моменту підписання самої угоди. Примусовий характер евакуації підтверджується документом, в якому стосовно польських громадян, які евакуюються до УРСР, чітко прописано категорію “примусово евакуйоване населення”, що дає підстави вживати

у наукових працях, як документально обґрунтовану, вказану категорію, а виходячи з цього і стосовно самої евакуації, за Люблінською угодою з УРСР від 09.09.1944 р., категорію – “примусова евакуація”.

Дане дослідження може бути складовою частиною більш широкої праці на тему примусової евакуації 1944–1946 рр., а також є вагомим аргументом щодо доведення репресивного характеру вказаної евакуації і проведення процесу реабілітації жертв цієї примусової евакуаційної акції.

Джерела і література

1. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВОУ). – Ф. Р. – 4959. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 1–52 арк.

2. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. Р. – 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 5–80.

3. Szcześniak B. A., Szota Z. W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / B. A. Szcześniak. – Warszawa, 1973. – 587 s.

4. Drozd R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji “Wisła” / R. Drozd. – Warszawa: Wyd. “Tyrsa”, 1997. – 189 s.

5. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. – Т. 1: Dokumenty 1944–1945. – Pod red. E. Misidy. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1997. – 333 s.

6. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. / І. Білас. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.

7. Щерба Г. Проблема українсько-польських переселень у 1944–1948 роках в світлі соціологічних досліджень / Г. Щерба // Українська діаспора. – 1993. – № 3. – С. 63–74.

8. Васильєва Л. Д. Українці у Польщі / Л. Д. Васильєва // Трибуна. – 1991. – № 3. – С. 26–27.

9. Цепенда І. Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років // archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ues/2010_5_1/Articles/34_Tsependa.pdf

10. Цаль А. Етапи переселення українців з Польщі у 1944–1946 рр. // obereg.at.ua/publ/2-1-0-32

11. Малка А. В. Українсько-польське переселення: історіографія // archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_41/Gileya41/125_doc.pdf

12. Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) // keui.files.wordpress.com/2010/12/17_vinogradska.pdf

13. Сергійчук В. І. Депортації поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – К.: ТОВ “Українська видавнича спілка”, 1999. – 192 с.

14. Кабачій Р. Чим завинили українці Закерзоння? // Наше слово. – 2007. – № 17. – 29 квітня. // lemky.com/history/177-chim-zavinili-ukrayinci-zakerzonnja.html

15. ЦДАВОУ. Ф. Р. – 4959. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 39. – 221 арк.

16. ЦДАВОУ. Ф. Р. – 2. Оп. 7. – Т. II. – Спр. 1420. – 256 арк. Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР. Сектор землевпорядкування і переселення населення.

17. Центральный архив Министерства обороны РФ. – Ф. 500-А. – Оп. 3393. – Д. 3. – Л.190–191. [Эл. ресурс:] http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6392&CENTER_ELEMENT_ID=147963&PORTAL_ID=7530

18. Archiwum Akt Nowych, Warszawa. – Zespół 526: Główny Pełnomocnik do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Sygn. 397/162: Korespondencja z Generalnym Pełnomocnikiem i Urzędami Administracji Państwowej w Sprawach Ewakuacji 1944–45.

Андрій Клос (*Нікополь, Україна*). **Добровільні засади Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. і “примусово евакуйоване населення” акції з виконання її умов**

У статті на основі архівних матеріалів документально доводиться примусовий характер евакуації за Люблінською угодою від 9 вересня 1944 р. протягом усього періоду її реалізації.

Ключові слова: угода, евакуація, польські громадяни, репресії.

Андрей Клос (*Никополь, Украина*). **Добровольные основы Люблинского соглашения от 9 сентября 1944 г. и “принудительно эвакуированное население” акции по выполнению его условий**

В статье на основании архивных материалов документально доказывается принудительный характер эвакуации на основе Люблинского соглашения от 9 сентября 1944 г. в течение всего периода его реализации.

Ключевые слова: соглашение, эвакуация, польские граждане, репрессии.

Andriy Klos (*Nikopol, Ukraine*). **Voluntary Basis of Lublin Agreement from 9th September 1944 and “Forcibly Evacuated Population” Action for the Implementation Its Terms**

In the article based on the archival materials the compulsory character of evacuation was based on the Lublin agreement dated September 9, 1944 during the just a period of its implementation is documentary proved.

Key words: the agreement, evacuation, Polish citizens, repressions.

Володимир КОВАЛЬЧУК

(Київ, Україна)

УДК 94 (093) 477.8 (1943–1950)

Обліково-статистичні документи УПА та націоналістичного підпілля

За останні 10-20 років у археографічних збірниках та документальних публікаціях видано сотні письмових документів Української повстанської армії та збройного націоналістичного підпілля Організації українських націоналістів-бандерівців (далі – повстанські документи). Проте темпи класифікації, вивчення змісту цих джерел відстають від швидкості актуалізації їхніх текстів. Не виняток – і група обліково-статистичних документів.

Дослідників, котрі вивчають обліково-статистичні* документи УПА як історичне джерело та заразом плідно застосовують кількісні методи в своїй роботі, можна перерахувати на пальцях рук. Так, Іван Патриляк проаналізував 1145 евіденційних (облікових) карток УПА–Північ і створив “колективний портрет” українського повстанця [28, с. 257–281; 29, с. 110–147]. (На основі подібних анкет, виявлених ра-

* Про деякі інші групи (та види) письмових повстанських документів див: *Ковальчук Володимир*. “Писати Вам про все, то і волової шкіри не хватило би...” (виконавчі документи ОУН(б) у роки Другої світової війни) // Наукові праці Кам’янець-Подільського націон. ун-ту: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 150–157; *Його ж.* Протоколи допитів у системі документообігу Організації українських націоналістів (б) і Української повстанської армії (1940–1944 рр.) // *Воєнна історія*. – 2008. – № 5. – С. 75–80; *Його ж.* Ділові листи керівництва ОУН(б) і УПА (за матеріалами фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України) // *Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. – Т. 20. – К., 2010. – С. 424–437.

дяньськими чинниками у травні 1944 р., начальник СМЕРШу 1-го Українського фронту Осетров склав список із 1138-х членів УПА з Рівненщини) [5, арк. 357]. Ярослав Антонюк узагальнив відомі йому джерела про повстанський рух і змодельював “збірний портрет типового керівника підпілля ОУН та УПА на території Волинської обл.” [11, с. 29]. Андрій Жив’юк та Ігор Марчук дослідили, наскільки різуче відрізняються свідчення радянських та повстанських документів про обопільні втрати ВВ НКВС і УПА в бою під Гурбами [17, с. 70–71].

Досі не визначено, яке місце обліково-статистичні джерела займають у класифікаційній схемі повстанських документів, бо наразі немає навіть класифікації, яка б влаштовувала більшість істориків-спеціалістів з історії Руху опору середини ХХ ст.

Ще 2007-го у вступній частині до археографічного видання документів ОУН(б) і запілля УПА ми розглядали “обліково-статистичні документи” як складову системи повстанського документообігу – нарівні з директивно-розпорядчою, виконавчою, процесуально-вироковою та іншою документацією [23, с. 32]. 2010-го запропонували за схожим (дещо вдосконаленим) принципом класифікувати і документи УПА [24, с. 19].

Однак у 2012 р. історик Георгій Папакін висловив думку, що ця схема, запозичена нами у знавця діловодної документації Гетьманщини ХVIII ст. Віктора Горобця [16, с. 32], “глибоко історична”, тому, мовляв, “не може й не здатна відбити специфіки документування діяльності українських повстанців середини ХХ ст.” [27, с. 41]. На те, що ми не сліпо “перенесли” схему Віктора Горобця на документи ОУН(б) чи УПА, а класифікували їх “за взірцем” [23, с. 32] його схеми, тобто з певними її доопрацюваннями, Георгій Папакін не зважив.

А ще ми не мали наміру класифікувати всі джерела “українських повстанців середини ХХ ст.”, як чомусь здалося цьому дослідникові, а тільки організаційні письмові документи УПА та ОУН(б) (від 1942–1943 рр. і далі). До речі, саме через цей нюанс у “схемі класифікації джерел і пам’яток з історії Українського руху Опору 1939–1956 рр.”, запропонованій Георгієм Папакіним, обліково-статистичні документи УПА чітко не згруповані. Є, наприклад, “списки загиблих учасників національно-визвольного руху і жертв окупаційних режимів” (це підгрупа 12.3 групи 12 виду 1 підкатегорії 1.1 категорії 1), “обліково-контрольні документи різного виду” (група 10 виду 1 підкатегорії 1.1 категорії 1) [27, с. 107–108] тощо.

Актуальність нашої статті зумовлена тим, що давно назріла потреба дослідити обліково-статистичні повстанські документи як історичне джерело. Наскільки необхідне їхнє вивчення саме під таким кутом – демонструє наступний приклад.

Нині триває полеміка щодо чисельності УПА. Як правило, дослідники не наводять жодної методології, чи то пак “авторського” порядку, механізму підрахунку чисельності, а тим більше із застосуванням кількісних методів дослідження, даних обліково-статистичних джерел. Натомість шукають готову або приблизну задокументовану “цифру” кількості повстанців в документах 1940-х: українських повстанців, радянських, польських, німецьких. Олег Ленартович, наприклад, намагаючись визначити чисельність підрозділів УПА, довірився документам радянського походження і 2013-го дійшов висновку, що навесні 1944 року в УПА–Північ мало бути більше 70 тис. вояків [19, с. 27]. Звісно, дослідник має право на такі висновки, проте, на нашу думку, він дещо недооцінив власне статистичні документи повстанського походження. Для порівняння, ще в 2009 р. на підставі даних чернетки таблиці про структуру та чисельність підрозділів УПА на ПЗУЗ, яку, судячи з почерку та змісту, склав командир УПА Дмитро Клячківський восени 1944-го, ми встановили, що ймовірна чисельність підрозділів УПА–Північ і УПА–Південь (частково) у три різні проміжки часу 1944 р. складала 6920, 6960 і 2600 осіб відповідно [18, с. 94].

До того ж, Олег Ленартович не врахував висновків істориків Володимира Мороза та Івана Патриляка, викладених у їхніх публікаціях 2011 і 2012 рр. відповідно. Перший дослідник на підставі співставлення повстанських і радянських документальних свідчень про втрати ОУН на Львівщині у 1948–1950 р. дійшов такого висновку: “Підрахунки МГБ чисельності загиблих повстанців відрізняються від даних підпілля. Перебільшення зумовлені традиційними для радянської системи приписками” [25, с. 67]. Другий у монографії зауважив таке: “... облікові документи повстанських штабів переважно були знищені, а на підставі уривчастих даних можна встановити лише орієнтовну кількість людей, які перебували в лісовій армії” [28, с. 234].

Отже, обліково-статистичні документи заслуговують на глибший аналіз. Саме дані цих джерел – першочергове джерело інформації про внутрішню структуру УПА, осіб, котрі в цій армії воювали, їхню чисельність.

Загалом, масив обліково-статистичних документів можна поділити на дві підгрупи: кадрові та некадрові. Інакше кажучи, одна час-

тина цих документів – переліки людей (воїнів УПА, членів запілля, збройного підпілля ОУН), а інша – речей (наприклад – кількість зібраного одягу та взуття, наявної зброї, продовольчих запасів, зареєстрованих у канцелярії документів певних повстанських підрозділів).

З усіх різновидів обліково-статистичних документів непогано збереглися переліки повстанських сотень. Приміром, нині львівський Центр досліджень визвольного руху реставрує нещодавно віднайдені списки кількох підрозділів групи (ВО) “Буг” [13]. Низка подібних списків за походженням із іншої групи (ВО) – “Заграва” – вже опублікована. Переліки персонального складу сотні Адама Рудика-“Шаули” групи “Заграва” навіть збереглися у двох “версіях”. У першому документі, від 18 серпня 1943 р., подано 132 псевдоніми особового складу сотні. Біля кожного псевдоніма стоїть дата народження. Поділ за роями та чотами відсутній. Автор документа вказаний – працівник канцелярії групи “Байда”. Він просить невідомого (можливо – “Шаулу”) перевірити список підрозділу на “неточності та незгідність” [24, с. 277–279]. Другий, “розширений”, список сотні Адама Рудика було складено в жовтні 1943-го. Він містить інформацію про 152 члени підрозділу УПА “Шаули” – рядових “козаків”, розвідників, зв’язкових, артилеристів, “лентових”, саперів, кухарів, фірманів, санітарів та ін. Адресант, адресат і дата в документі не зазначені, тому атрибутувати його довелося за змістом та формою (сім колонок: № п/п, псевдонім стрільця, рік народження, функція, назва зброї, № зброї, прим.). Під першим номером у колонці псевдонімів проходить “Шаула”, в четвертій колонці зазначене його військове звання – “сотенний”. Аналіз псевдонімів показав, що цей документ міг бути укладений наприкінці жовтня 1943 р. [24, с. 280–287].

Також актуалізовано схему структури бригади ім. Мазепи, що входила до з’єднання груп УПА № 33 наприкінці 1944 р., та персональний список бригади “Пам’ять Крут”, що тоді теж належала до згаданого з’єднання [24, с. 380–385]. Обидва документи “об’єднують” відсутність дат і підписів авторів.

Якщо “загальних” списків персонального складу УПА чи націоналістичного підпілля в українських архівах бракує, а тих, що репрезентують персональний склад окремих підрозділів – одиниці чи десятки, то краще необхідно фіксувати будь-які опосередковані відомості про списки.

Якісь “списки оунівського підпілля”, які нібито передала керівниця Буковинського проводу ОУН Артемізія Галицька-“Мотря” “на пере-

вірку” для вигаданого радянськими чекістами “представника центрального проводу ОУН, слідчого СБ “Івана”, мав на увазі керівник НКВС СРСР Лаврентій Берія. Згодом “Мотря” розповіла “Івану” про 242 члени ОУН на Буковині, 600 оунівців за межами Буковини, персональний склад одного з куренів УПА. Завдяки такому масштабному інформаційному “зливові”, чекісти за два зимові місяці 1945-го захопили (“изъяли”) 123 члени ОУН і УПА [33, с. 170–171].

До речі, на думку учасника націоналістичного підпілля Степана Семенюка, до НКВС на початку 1940-х потрапили списки членів і симпатиків ОУН на Волині та Поліссі. На підставі цих документів влітку 1940-го “прокотилася хвиля арештів” оунівців і навіть був заарештований провідник ОУН на ПЗУЗ Іван Скоп’юк [31]. В іншому варіанті своїх спогадів Степан Семенюк припустив, що “хвиля арештів, яка прокотилася влітку 1940 року на Волині, була наслідком захоплення згаданих списків, які дісталися до рук чекістам-провокаторам” у оточенні Скоп’юка [30, с. 15–16].

Як свідчить один із радянських контррозвідників, у списку персонального складу загону ім. Богуна групи “Заграва” Никона Семенюка-“Яреми”, що діяв на Рівненщині на початку 1944 р., нараховувалося 229 псевдонімів [7, арк. 20 зв.]. Командир іншої тамтешньої сотні – “Лайдаки” (ім. Колодзінського групи “Заграва”) – згадував на допиті радянською контррозвідкою про книгу обліку особового складу своєї сотні [7, арк. 10]. УНКВС у Рівненській області в вересні 1945 р. знало про списки учасників підрозділів УПА Анатолія Моня – “Тамалі” та Никона Семенюка – “Стального” [2, арк. 119].

У повстанських підрозділах укладали й “спеціалізовані” (тематичні) списки персонального складу. Перший приклад – переліки командирів підрозділів. Так, в. о. шефа штабу і в. о. організаційно-персонального у штабі ВО “Лисоня” 27 квітня 1945 р. наказували сотенним “подавати персон[альні] дані ком[андного] складу по відділам, а то: роєвих лінійних, роєвих в жанд[армерії], чотових, сотенних, та також курінних, як рівнож всіх політвиховників, санітарів та інтендантів включно від чотових в гору” [26, с. 73]. Нижче роз’яснювалося, що саме належить до цих персональних даних: псевдо; правдиві імена та прізвища; вік; відомості про військову службу, військовий ступінь, освіту, членство в ОУН; характеристика зверхників (“опінія”).

Періоду реформування УПА у зв’язку з просуванням через Волинь радянсько-німецького військового фронту (березень 1944 р.) стосується-

ся “список козаків, котри не долучили до загону ім. Остапа”. Зміст документа відображає труднощі з відновленням первісного, “до проходження фронту”, персонального складу відділу “Свірка” загону ім. Остапа групи УПА “Заграва”. Станом на 22 березня одні зі сотні “свірківців” ще перебували в селах по своїх домівках, інші – воювали у споріднених повстанських підрозділах [8, арк. 42–42 зв.].

Збереглися й списки учнів деяких підстаршинських шкіл УПА. Один із таких документів (дата написання не встановлена) – список учасників підстаршинської школи ім. полк. “Коника” ТВ “Лемко” групи (ВО) “Сян” УПА-Захід [20, с. 742–745].

Також обліковували “східняків”, тобто тих повстанців, які народилися за межами Західної України. Так, у списку східняків куреня “О.” [“Острій”, псевдонім командира куреня Ярослава Ждана?] навпроти кожного псевдоніма наведено відомості про те, в якій області УРСР, БРСР чи РСФСР і коли саме його носій з’явився на світ, яку здобув освіту (скільки класів школи закінчив), коли вступив до ОУН, яким видом зброї володіє, чи має цивільну спеціальність, як потрапив до армії, військове звання [24, с. 411–413]. До речі, кілька аналогічних документів за 1944 рік, із даними про місце народження та час вступу до УПА майже 250-ти “східняків”, опрацював київський історик Володимир Сергійчук. Він “розсортував” фігурантів цих списків за регіонами їхнього походження (східні області УРСР, республіки СРСР). Вочевидь, джерела, з якими працював дослідник, теж були анонімними та недатованими [32, с. 427–447]. До речі, до серпня 1950-р. в Карпатському краї ОУН(б) провідники надрайонів теж укладали “списки наддніпрянців” [3, арк. 27].

До обліково-статистичних варто зараховувати й “рекомендаційні” списки військових про представлення їх до підвищень у військовому званні, інших відзнак. Збереглося два формуляри, один – “спису старшин, яких належить затвердити в посіданих ними рангах”, другий – “спису козаків, яких належить підвищити до старшинської ранги”. Саме за цими зразками від 4 вересня 1943 р. командири груп УПА укладали відповідні документи. В “списі старшин...” записували прізвища, імена та побатькові, псевдоніми повстанців, до якого підрозділу вони належать і яку “рангу” посідають, робилося посилання на підтвердження “посідання ранги” – документ чи двох свідків. У “списі козаків...”, окрім прізвищ, ініціалів та псевдонімів повстанців, треба було поставити відмітки про освіту, бойові успіхи та вказати думку командира групи. Ці документи частково шифрували [21, с. 30].

У ВО “Лисоня” командирів підрозділів зобов’язували “подавати стрільців та старшин до авансу, до відзначення за відвагу, до відзначення за рани” [26, с. 75].

Розглянемо й опосередковані свідчення про “рекомендаційні” списки. В березні 1945 р. під час чекістсько-військової операції на хуторі Сухівці радянські оперативники виявили біля трупа “Клима” – одного з найближчих соратників командира УПА–Північ Дмитра Клячківського – “облікову книжку зі списком керівних учасників ОУН і УПА”, представлених до нагород – хреста “За бойові заслуги 1 ступеня” і “Золотого хреста за заслуги” [1, арк. 16]. На жаль, місце зберігання цієї “облікової книжки” встановити не вдалося.

А командир одного з повстанських куренів на Волині (ім’я в документі не наведене) 18 листопада 1943 р. видав наказ про написання списків козаків і підстаршин, які: 1) хочуть повернутися додому, 2) хочуть добровільно залишитися при УПА [10, арк. 90].

Також обліковували повстанців, які загинули (в боях, розстріляні). Чимало “посмертних” списків полеглих членів УПА в різних частинах Волині та Полісся укладалися за схожими формулярами. Структура цих розгорнутих біографічних довідок на повстанців приблизно така: псевдонім (іноді – справжнє ім’я та прізвище повстанця), організаційна посада, рік та місце народження (регіон, район, село), обставини загибелі (назва ворога, місцевість бою з ним, дата) [22, с. 325–332]. Списки полеглих, як правило, виготовлялися анонімно. Так, перелік утрат у Луцькій, Ковельській і Берестейській округах за 1945 р. (без підпису автора) нараховує більше 87-и позицій [22, с. 790–796]. Анонімний список 38-и “працівників орг. і к-рів УПА Північно-східного краю”, полеглих переважно в 1945-му, радянські чинники захопили в затриманого провідника ПСК Федора Воробця-“Верещаки” [22, с. 937–939]. Перелік “впавших” упівців у Холмській окрузі в першій половині того саме року складається з 17-ти пунктів [22, с. 769–770]. У документі “листа впавших” підсумовано втрати на території військового повстанського надрайону “Харків” за лютий 1946-го [4, арк. 71].

В іншому, завіреному провідником ОУН на ПЗУЗ, списку переохоронено 104 повстанці, які стали жертвами протистояння з “совітами” одразу в кількох районах Рівненщини (переважно – Клеванський, Мізоцький, Олександрійський, Гошанський) та Волинської області, й у значно більший відрізок часу – з 1943 до 1945 р. [22, с. 325–332]. Схожим чином провідник “Смок” зафіксував, як 19 повстанців у 1941–

1945 рр. загинули на Вінниччині, Хмельниччині та Рівненщині [15, с. 224–226].

Списки полеглих повстанців на зразок вищезгаданих укладалися і в інших регіонах. Зокрема, на Тернопільщині списки “упавши[х] на Полі Слави” вояків УПА мали надсилати до ГВШ за вказівкою командира та в. о. шефа штабу ВО “Лисоня” наприкінці 1945 р. [26, с. 144]. Схожі документи 1947 р. референти пропаганди в районах і надрайонах Станіславської округи ОУН(б) готували з нагоди Дня УПА 14 жовтня [6, арк. 137].

Вівся облік хворих і дезертирів. Зокрема, в січні 1945 р. в. о. командира і в. о. шефа штабу ВО “Лисоня” мали намір запровадити в кожному підлеглому підрозділі “книгу хворих” [26, с. 265]. Список дезертирів сотні УПА “Хоми” нараховував 49 осіб [12, с. 19].

У недатованому листі за 1943 р. (не пізніше 5 жовтня) один із членів підпілля у ВО “Лисоня” “Меч” вимагає від “Остапа” надати “список санітарів фельдшерів, студ[ентів]. медицини. Подати правдиве назвисько і де працюють” [26, с. 599].

Цінним (і досить рідкісним) статистичним джерелом є повні переліки внутрішньої структури великих підрозділів УПА. Приміром, за актом передачі “Хвастівського” загону групи “Заграва” від одного командира до іншого в підрозділі нараховувалося 12 сотень (подані всі їхні назви), підстаршинська школа та шпиталь із обслугою [22, с. 632–633].

В архівах збереглося чимало списків персоналу різноманітних осередків низового рівня в запллі УПА на Волині за 1943 р. Є переліки працівників суспільно-політичної референтури Костопільського надрайону (від 17 вересня), працівників-старшин організаційно-мобілізаційної референтури Олександрійського повстанського району (від 29 грудня), активу господарських референтур у Тучинському (від 28 листопада), Олександрійському (від 29 листопада) та Острозькому повстанських районах на Рівненщині. Згасає текст “спису затруднених людей” Острозького повстанського району. Підраховані псевдоніми членів заплля у Головненському повстанському районі. Список своєї боївки в Матіївському повстанському районі на Ковельщині склав комендант “Береза” у грудні. Комендант Костопільського повстанського району “Іскра” Леонід Радкевич у вересні уклав переліки псевдонімів організаційного активу кількох кушів району [23, с. 431, 719–720, 743–746, 608, 203, 201, 326–334, 802].

Склалися й списки цивільних мешканців. Наприклад, брали “на перо” тих, яких підозрювали в чомусь неправомірному з точки зору повстанських інтересів. Терентій Новак, який керував однією з рівненських фабрик у роки німецької окупації, згадував про “чорні списки” ворогів, складені оунівцями не пізніше кінця 1942 р. Чоловік наголошував, що там є і його прізвище [14, с. 84]. “Чому не надсилаєте даних про тих людей, що не хочуть здати зброї. Чому я не одержав списку тих, що залишилися по відході совітів”, – цікавився “Меч” у недатованому листі до представника ВО “Лисоня” “Остапа” (1943 р.) [26, с. 600]. “Списки вбитих радянських громадян” вилучила з криївки референта СБ ОУН Миколи Арсенича оперативно-військова група МВС 21 січня 1947 р. біля села Жукова Бережанського району на Тернопільщині [33, с. 227]. Причину написання “Спису міліції, котрі переслухані на Н.К.В.Д.” (перелік із 22-х імен та прізвищ, укладений “Чумаком” 26 грудня 1944 року) [9, арк. 15], ми поки що не зрозуміли.

В анонімному документі “Страти цивільного населення” зазначено чисельність “замордованих поляками” жителів 13-ти сіл у першій половині 1945 р., згадано спалені населені пункти та матеріальні втрати українського цивільного населення [22, с. 771].

За завданням “згори” в низових клітинах ОУН і запліля УПА підраховували й кількість жителів тих чи інших поселень. Наприкінці 1943 р. оунівці узагальнили, скільки людей мешкає в 34-х селах Рагнівського району (Камінь-Каширський повстанський надрайон) [23, с. 202–203].

Псевдоніми та деякі інші особисті дані повстанців згадуються в документах груп УПА “Заграда” і “Турів” (кінець 1943 – початок 1944 рр.) про право тимчасового (“перепустка” [24, с. 288], “карта урльопу” [24, с. 116–117], “посвідка” [24, с. 114, 467], “звільнення” [24, с. 116]) чи постійного (“карта звільнення” [24, с. 119]) перебування рядових стрільців поза армією, “завідомленнях” (викликах) [24, с. 120] із дому до армії, документах про зарахування до складу підрозділів [24, с. 279], лікарських довідках [24, с. 117–118].

Канцелярії обліковували не лише людей, а й документи повстанців, речі, якими вони користувалися. Так, бунчужні ВО “Лисоня” муслили складати списки “стану ... виряду, зброї та амуніції” [26, с. 75]. Від 1945-го в тамтешніх підрозділах мали б вести “книги стану ліків” [26, с. 265]. Політичний “виховник” Батуринського загону групи УПА “Заграда” навесні 1944 р. уклав каталог бібліотеки загону [24, с. 293–294].

Чимало обліково-статистичних документів продукували інтенданти військових підрозділів УПА та співробітники господарських референтур запілля. Наприклад, “спис інвентаря” сотні “Шаули” від 4 вересня 1943 р. дає уявлення про “світ речей” (сідла, упряж, відра, швейна машинка та ін.) цього підрозділу [24, с. 292–293]. Щоб отримати щось на господарському складі, в запіллі УПА інтендант чи уповноважена ним особа сотні чи куреня УПА зверталися до господарського референта (надрайону, району, куща) з т. зв. запотребуванням. Так, 19 листопада 1943 р. командир відділу “Погром” загону “Котловина” групи УПА “Турів” вимагав у господарського референта Торчинського повстанського району надати светри, рукавиці, шапки та інший зимовий одяг, взуття й головні убори в розрахунку на 40–50 воїнів [24, с. 126]. Схожу вимогу – на зимовий одяг та їжу для групи УПА “Енея” від 15 листопада 1943 р. – мусили виконати заготівельники Рівненського надрайону [23, с. 729–730]. Кількість наданих харчів чи одягу господарські працівники теренів фіксували в щоденних чеках [24, с. 439], раз на 10 днів підсумовували записи в чеках у “зведеній відомості” [24, с. 434–435]. Отож запотребування і чеки – це цінні джерела для визначення чисельності підрозділів УПА.

Таким чином, доведено, що внутрішня номенклатура групи обліково-статистичних документів вельми різноманітна. Найважливіше місце в ній належить спискам (оригінальні назви – “листа”, “спис”) персонального складу підрозділів та “організаційних клітин” націоналістичного підпілля. Саме ці документи, в ідеалі, мали б стати першоджерелом для тих, хто намагається визначити чисельність УПА, адже фактично є переліками псевдонімів різних груп повстанців, а буває, й вміщують відомості про їхню кількість, зброю, спорядження. Втім, як на наш погляд, існує декілька вагомих перешкод на шляху актуалізації списків. По-перше, їх у архівах відклалося небагато, а ті “крихти”, що збереглися, розпорошені по різних архівних фондах. По-друге, на відміну від розпорядчих чи звітних документів, списки “вимагають” від авторів доброї обізнаності з історією УПА, бо часто-густо не підписані, зі зашифрованими іменами авторів, без зазначення адресатів, не датовані. По-третє, чимало списків збережені не повністю, дійшли до нас у витягах чи фрагментах.

Джерела та література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 2. – Оп. 30 (1960 р.). – Спр. 3. – Т. 2.
2. Там само. – Оп. 55 (1953 р.). – Спр. 10. – Т. 1.
3. Там само.– Оп. 108. – Спр. 2. – Т. 2.
4. Там само. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 39 (1953 р.). – Спр. 6.
5. Там само. – Оп. 54. – Спр. 1. – Т. 2.
6. Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61.
7. Там само. – Ф. 71. – Оп. 9. – Спр. 23.
8. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 64.
9. Там само. – Спр. 97.
10. Там само.– Спр. 98.
11. *Антонюк Ярослав*. Збірний портрет керівника підпілля ОУН та УПА на території Волинської області / Ярослав Антонюк // Наукові записки Нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. – Вип. 20. – Острог, 2013. – С. 29–35.
12. *Веденеев Дмитрий*. Против врагов внешних и внутренних: контрразведывательное обеспечение в Украинской повстанческой армии / Дмитрий Веденеев // Камуфляж. – 2009. – № 7. – С. 19–21.
13. *В'ятрович Володимир*. 40 літрів повстанських документів / <http://incognita.day.kiev.ua/40-litriv-povstanskux-dokumentiv.html> (02.01.2013).
14. *Гончарук Г. И., Нагайцев А. Е.* Украинские повстанцы в советских литературе и документах / Г. И. Гончарук, А. Е. Нагайцев. – Одесса: Астропринт, 2004. – 344 с.
15. *Гурин В. Й., Завальнюк К. В., Петренко О. С., Стецюк Т. В.* Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40–50-х років ХХ ст. мовою документів та досліджень / В. Й. Гурин та ін. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2009. – 304 с.
16. Ділова документація Гетьманщини ХVIII ст.: Зб. документів / АН України та ін. / Упоряд. В. Горобець. – К: Наукова думка, 1993. – 392 с.
17. *Жив'юк Андрій, Марчук Ігор*. Від “Дерманської республіки” до “Дерманської трагедії” / Андрій Жив'юк, Ігор Марчук. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 156 с.
18. *Ковальчук Володимир*. Таємниці польової сумки командира УПА Дмитра Клячківського / Володимир Ковальчук // Історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 92–101.
19. *Ленартович Олег*. До питання про чисельний склад УПА / Олег Ленартович // Наукові записки Націон. ун-ту “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. – Вип. 20. – Острог, 2013. – С. 22–28.

20. Літопис УПА. – Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-ий “Лемко”. (Документи і матеріали). – Торонто–Львів, 2001. – 900 с.
21. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944 / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. – К.–Торонто, 1999. – 724 с.
22. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. – К.–Торонто, 2006. – 1448 с.
23. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). – К., Торонто, 2007. – 848 с.
24. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи. – К., Торонто, 2010. – 640 с.
25. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 17: Осип Дяків–“Горновий”. Документи і матеріали / Упоряд. В. Мороз. – К.–Торонто, 2011. – 1016 с.
26. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / Упоряд. С. Волянюк. – К.–Торонто, 2012. – 848 с.
27. Папакін *Георгій*. Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент. – Вип. 1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження / Відп. ред. Г. Боряк / Ін-т історії України НАН України / Георгій Папакін. – К., 2012. – 358 с.
28. *Патриляк Іван*. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. / Іван Пришляк – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
29. *Патриляк Іван*. “Евіденційні картки” УПА як статистичне джерело / Іван Пришляк // Український визвольний рух. – 2006. – Зб. 6. – С. 110–147.
30. *Семенюк Степан*. ...І гинули першими: Нотатки волинського підпілля / Степан Семенюк. – Луцьк: Терен, 2010. – 228 с.
31. *Семенюк Степан*. Спогади (машинописний варіант).
32. *Сергійчук Володимир*. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
33. Теория и практика западноукраинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР (1939–1956): Сб. документов / Н. И. Владимирцев, В. Д. Кравец и др. (состав.). – М.: Объединенная ред. МВД России, 2010. – 512 с.

Володимир Ковальчук (*Київ, Україна*). **Обліково-статистичні документи УПА та націоналістичного підпілля**

У статті з’ясується місце, яке займають обліково-статистичні документи в документальній складовій комплексу джерел з історії УПА та

збройного націоналістичного підпілля, встановлюються різновиди обліково-статистичних документів та їхній інформаційний потенціал.

Ключові слова: УПА, підпілля ОУН, списки, обліково-статистичні документи.

Владимир Ковальчук (*Київ, Україна*). **Учетно-статистические документы УПА и националистического подполья**

В статье исследовано место учетно-статистических документов в комплексе письменных источников по истории УПА и вооруженного националистического подполья, установлены разновидности учетно-статистических документов, а также их информационный потенциал.

Ключевые слова: УПА, подполье ОУН, списки, учетно-статистические документы.

Volodymyr Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*). **Record-Keeping/Statistical Documents UPA and Nationalist Underground**

In the article is analyzed the place of the record-keeping/statistical documents in the documentary complex of sources the history of UPA/OUN network and is found out the varieties of the record-keeping/statistical documents and their informational potential.

Key words: UPA, OUN network, lists, record-keeping/statistical documents.

о. Юрій МИЦИК
Інна ТАРАСЕНКО
(Київ, Україна)

УДК:930.2(044.2)“194”Крип’якевич Прицак

З листування Івана Крип’якевича з Омеляном Прицаком

Імена обох видатних представників української історичної науки, академіків Івана Крип’якевича (1886–1967) та Омеляна Прицака (1919–2006) не потребують спеціальних рекомендацій. Але дослідження їхнього наукового доробку тільки розпочинається. Наукова спадщина І. Крип’якевича вже почала інтенсивно досліджуватися [1], але дослідження наукової спадщини й творчого шляху О. Прицака перебуває у зародковому стані. Це можна пояснити чотирма основними причинами: по-перше О. Прицак упокоївся порівняно недавно, а до глибокого дослідження наукового доробку історика традиційно звертаються по його смерті; по-друге, основні роботи О. Прицака стосуються орієнталістики, а в Україні, на жаль, спеціалістів у даній галузі обмаль; по-третє, значну частину свого життя О. Прицак провів в еміграції, а в радянські часи до науковців-емігрантів ставилися як мінімум насторожено, а то й відверто вороже (певною мірою це стосується й сьогодення (!)); по-четверте, до останнього часу в українських істориків не було доступу до особистого архіву О. Прицака, який знаходився у США. Але ситуація потроху виправляється, особливо у зв’язку з тим, що удова покійного передала Національному університету “Києво-Могилянська академія” архів О. Прицака. Він зберігається при науковій бібліотеці КМА й нині інтенсивно опрацьовується. Так, вже складено в комп’ютерному варіанті загальний опис цього архіву у двох томах, що значно полегшує роботу дослідників. Працюючи з матеріалами особистого архіву (фонд № 10), ми звернули увагу на листи до О. Прицака, писані І. Крип’якевичем. Їх всього вісім. Правда, ще є група офіційних листів, писаних Крип’якевичем німецькою мовою, які потребують перекладу, і тому ми плануємо подати їх пізніше. Нижченаведені листи охоплюють 1940–1959 рр.

Поза сумнівом, науковці знали один одного й до 1940 р., жили в одному місті (Львів), тому спеціальної потреби у листуванні не було. З початком Другої світової війни доля їх розвела, у 1941 р. О. Прицак опинився у німецькому полоні і видобувся з нього лише завдяки клопотанню проф. Р. Гармана. Тільки після звільнення О. Прицака листування відновилося. Після війни настали часи “холодної війни”, що унеможливило листування Крип’якевича з Заходом, тим більше, що радянська влада ставилася до нього з підозрою і тільки гучне ім’я історика врятувало його від репресій. Потім, в часи хрущовської “відлиги”, з’явилася надія на відновлення листування (у листі 1959 р. Крип’якевич пише про обмін літературою, зокрема примірниками “Українського історичного журналу” (УІЖ), співредактором якого він був певний час), але невдовзі І. Крип’якевича спіткала тяжка хвороба (інсульт), а згодом і смерть.

Листи І. Крип’якевича заслуговують на публікацію вже тому, що вийшли з-під пера видатного українського історика і були адресовані іншому видатному вченому. Ці листи проливають світло на малознаний період у біографії двох вчених – період війни. У перших листах відчувається прагнення І. Крип’якевича взяти активну участь у розвитку української історичної науки в нових, підрадянських, умовах і залучити до цієї справи галицьких вчених (зокрема Романа Луканя (1907–1943) – василянина, історика й журналіста; Василя Герасимчука (1880–1944) – історика Руїни), в т. ч. й молодь. Крип’якевич сприяє у цей час налагодженню зв’язків О. Прицака з акад. Агатангелом Кримським. Війна докорінним чином змінила ситуацію в Україні. Але й в цих умовах І. Крип’якевич працює у тому ж напрямку, зокрема збираючи матеріали до історії старої Галичини, відроджуючи за сприяння В. Кубійовича, голови Українського Центрального Комітету, товариство ім. Т. Г. Шевченка, в якому пропонує роботу О. Прицаку. Лист 1944 р. свідчить про складну проблему вибору І. Крип’якевича: залишитися під “совета́ми”, які “зарекомендували” себе в Галичині тяжкими репресіями, приректи себе й сім’ю на можливі переслідування чи емігрувати, полишивши рідний край, свій науковий архів та бібліотеку.

Останній лист історика, датований 1959 р., І. Крип’якевич передав у Варшаву для О. Прицака, користуючись okazією разом з УІЖ, співредактором якого був певний час, сподіваючись на взаємний обмін літературою. Тоді на хвилі хрущовської “відлиги” здавалось, що лібералізація режиму дозволить на відновлення елементарних свобод і прав людини.

Але ці надії були марними, “відлига” вже сходила нанівець, а потім, як уже зазначено, Крип’якевича спіткала тяжка хвороба і смерть.

Тут увазі читачів пропонується невелика кількість листів, але вони є важливим джерелом до історії взаємовідносин обох академіків і обставин їхнього життя. Листи подаються згідно з тогочасним правописом, і ми лише в деяких місцях його незначно модернізували. У додатку наводимо лист (з того ж фонду), який написав син І. Крип’якевича – Петро до О. Пріцака.

Джерела та література

Див., напр.: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві: Зб. наукових праць. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність). – Львів, 2001; Архів Івана Крип’якевича: Інвентарний опис. – К. – Львів, 2005; Федорук Я. Невідома стаття Івана Крип’якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 101–110.

* * *

Листи Крип’якевича до О. Пріцака

№ 1

“В[ельми] Ш[ановний] Товаришу,
Директор Інституту С. М. Белоусов звернувся до нашого Відділу з пропозицією написати колективно до 4-томової Історії України, яку видає Інститут, главу про Зах[ідну] Україну від половини ХІХ ст. до 1917 р. Для порозуміння в цій пильній справі запрошую Товаришів на нараду 9.ІІІ, о год. 8.15 за новим часом.

Львів 7.ІІІ.1940 І. Крип’якевич”

Ф. 10. – № 718. – Арк. 1. *Машинопис, особисто підписаний автором. На звороті: “Ш[ановному]Т[оваришу]. О. Пріцак”*

№ 2

“Кудрявці 30.VІІ.[19]40

Шановний Омеляне Йосиповичу!

Посилаю Вам бажану посвідку, чи пак письмо до Адм[іністратиного] відділу – прошу зробити мені копію. Бажаю успіхів! Думаю, що будете вдоволені співпрацею з Кримським.

Дуже Вам вдячний, що зайнялися збиранням видань до бібліотеки. Щодо книгарні НТШ, то навіть наш відділ має ухвалу Президії з її по-

буту у Львові (протокол писав т. Самілов), що можемо вибрати звідтіля все потрібне.

Треба також купувати книжки в книгарнях, головне радянську літературу – маємо на це пару тисяч в бюджеті і треба їх зужити. Я приїжу коло 15.VIII, то заберемося до цього.

Лист Р. Д. Луканя і В. І. Гарасимчука дістав – перекажіть подяку, але я користаючи з ферій став тяжкий до писання і відповіді відкладаю до пізнішого.

Мені будьте ласкаві придбати десь Дорошенка Нарис іст[орії] України – мав я примірник і десь мені подівся. Також пошукую за власною Історією укр[аїнської] культури, – головно потрібні перші зшитки, де є моя частина “Побут”. Придалось би це і до бібліотеки інституту.

Передайте всім товаришам гарний привіт. Стискаю руку

І. Крип’якевич”.

Ф. 10. – Оп. 1. – № 718. – Арк. 2. Автограф.

№ 3

“Львів 22.X.1942 Домаговичів (?)

Милий Богом Омеляне!

Констатую, що Ви переступили всякі межі людської терпеливості, виїжджаючи ще раз до не дуже подлого міста Тернополя і там затримавшись на “необмежений час”. Ваші виправдання немов то Ви чекаєте на телеграму зі столиці заприязненої держави, викликали сміх на салі, – по різним знакам на землі і небі радше припустити треба, що Ви присілися до миски пирогів зі сметаною і не в силі від них встати!..

А тим часом у Львові зайшли події, що вимагають Вашої присутності. Монтуємо “Інститут ім. Шевченка”. Будуть там три категорії наук[ових] робітників: професори, референти і “наукові допоміжні сили”. Я маю працювати в “рефераті” історії України і дозволив собі у Вашому імені подати Ваш Lebenslauf (біографію. – *Ю. М., І. Т.*) (мав я, на щастя, Ваш цінний автограф) і запропонувати Вас на місце такої “наук[ової] допоміжної сили” при рефераті іст[орії] України. Це державна посада, приблизно 400 зол. (докладно не знаю, бо це залежить від віку делінквента (винуватця. – *Ю. М., І. Т.*). Я рішився на те, бо Ваш виїзд на запад непевний, а краще Вам мати вже постійне місце при науковій установі. А в майбутньому, якщо Ви могли б виїхати, то з посади Вас легко звільнять. Отже: чи дасте на це згоду?

Статут Інст[итуту] ім. Шевч[енка] дуже загальний. Є дві секції – українознавство і укр[аїнсько]-нім[ецьких] зв'язків – отже робота не секції, а напрямки діяльності, крім цього Інститут має продовжувати діяльність НТШ, отже можливі і не українознавчі дисципліни. Буде зайнятих яких 20 осіб на штатах, хто саме, ще не знати – складається ліста. Головного буде др. Кубійович – це дуже добре, бо своїми впливами може протегувати Інститут. Про організацію наук[ової] роботи статут докладніше не говорить, але ми думаємо як основу взяти кабінети. Давні члени НТШ зможуть працювати при кабінетах, бо є дозволені наукові зібрання, також виклади, курси і ін. На можливості праці дивимось оптимістично і наші науковці, випостившись на безділлю, мають охоту поставити роботу на весь зріст.

Програму нашого кабінету поставимо також інакше – увійде ще хтось з істориків на роботу – плян роботи складаю. З Вами окремо поговоримо про Ваші завдання, щоб Ви могли продовжувати орієнталістику і одночасно працювати над темами, які поставить собі за мету кабінет і секція українознавства. Як приїдете (думаю, що не будете чекати на сніги), поговоримо.

Що чувати у Терн[ополі] на шот прохарчування? Чи не крутиться там де який недобиток свинячого роду, що міг би доставить хоч тонну сала? Ми, львів'яни, дуже на те ласі і беремо всякі кількості по кожній ціні.

При тому здорові бувайте і до Львова поспішайте. Жму Вашу руку І. Кр[ип'якевич]

Ф. 10. – Оп. 1. – № 718. – Арк. 3–4 зв. Автограф, особисто підписаний автором.

№ 4

“Ukrainisch (українською. – Ю. М., І. Т.)

Львів 24.XI.1943

Дорогий Друже Омеляне!

Дістав Вашу картку з 24.XI – довго ішла. Не завидую Вам вражінь – про наукову роботу тяжко думати! Дякую за пам'ять про книжки, може ще дещо з руїн добудете. Чи лишаєтеся в Берліні, чи їдете куди-небудь? Чи знаєте про смерть о. Луканя: 27.XI, в день св. Йосафата, ішов на зустріч єпископові кир Микиті і на Жовківській, недалеко монастиря, переходив через вулицю (коло криниці), попав між два авта, які його потовкли, відвезли його до шпиталю і вечером помер. Цього дня була

ще в Льв[івських] Вістях його стаття про джерела до біографії св. Йосафата. Похований в Личаків[ському] цвинтарі, поруч з пок[ійним] Кострубою (Теофіль Коструба (1907–1943), василянин, український історик – Ю. М., І. Т.) – було 40 священників і маса народу. Честь його пам’яти, – доброї людини!

Зрештою у нас нічого нового.

Стискаю руку І. Крип’яке[вич]”

Ф. 10. – Оп. 1. – № 718. – Арк 5. Автограф, особисто підписаний автором. Поштова картка “Львів – Берлін”. Поштовий штампель “Lemberg 06.12.[19]43”

№ 5

“Львів 29.ІІ.[19]44

Дорогий Друже!

Дістав Вашу картку і відписую на нову адресу – писав теж до Берліна. Жалкуємо, що Ви в таких тарапатах (труднощах, клопотах. – Ю. М., І. Т.), але думаємо, що в спокійній обстанові відпочинете і прийдете до себе. У нас трохи фронтів настрій, – товчуться знову по Галичині боль[шевицькі] партизани, багато плютократів виїхало вже на захід. Але я думаю, що до великодня ніяких серйозних перемін не буде, а дальше побачимо: стигматики однодушно заявляють, що Львів безпечний. Я тепер збираю матеріали до старої Галичини (боярство, колонізація), маю дещо інтересного. Синтетичними роботами при теперішніх настроях тяжко займатися. Чекаємо кращої весни. Бажаю Вам сили і бадьорости. Не забувайте – пишіть. Здорові

І. Крип’якевич”

Ф. 10. – Оп. 1. – № 718. – Арк 6. Автограф, особисто підписаний автором. Поштова картка “Львів – Берлін”.

№ 6

“Львів 21.ІІІ.[19]44

Дорогий Омеляне!

Тішуся, що Ви вже прийшли до себе після Ваших тарапатів і якось даєте собі раду. Це дійсно фатальне, що слабкість прийшла серед такої воєнної обстанови – але все таки треба подивляти німецьку організацію, що навіть і Вами зацікавилася і дала Вам захист на Шлезьку (Сілезії. – Ю. М., І. Т.). Тепер ледве відпочивши, Ви вже беретеся до науки – сла-

ва Вам і честь, бо кожну годину треба використовувати, а війна не знати, як довго буде тривати.

Тільки біда, що не маєте відомостей про маму. Я завтра подам оголошення до Львів[ських]. Вістей, може хто з тернопільців відгукнеться. Була чутка, що під час боїв мешканців Тернополя евакуйовано (такий є звичай), але місто не дуже знищене. Большевики були тільки коло двірця. Не журіться – я маю надію, що мама щасливо все перейшла. Як що дізнаюся, повідомлю Вас.

Сьогодні ситуація така, що коло Бродів ідуть бої. Львів поволі евакуюється, хоч не знати, чи фронт аж до нас наблизиться. Взагалі перипетій на фронті не розуміємо: є власні сили, але їх тримають на заході, а тут ледве діри затикають. Але не нам діла твої судить... Я мабуть виїду до Шегестова коло Криниці – там У[країнське] Видавництво наймає дім для своїх співробітників. Мої сини мабуть підуть до війська – має бути обов'язковий побір річників 1921–25. Книжок для них прошу вже не купувати, а гроші залишити для них, якщо вони коли мусіли б з чужини до Вас віднести – я дам їм Вашу адресу. От, всякі клопоти на стару голову. І мені прийдеться залишити без захисту бібліотеку, всякі рукописи, бібліографії і різні інші витребенки, милі серцю археолога. Але, правду сказати, я вже став рівнодушний до того всього – от коли б тільки голову здорову винести з цієї завірюхи, а передусім забезпечити синів. А Ви молоді тримайте високо прапор історії!

Стискаю Вашу руку, до щасливого побачення І. Крип'якевич”

Ф. 10. – Оп. 1. – № 718. – Арк 7 зв. Автограф, особисто підписаний автором.

№ 8

“Київ, 9.IV.[19]59

Дорогий Професоре!

Несподівано трапилася нагода, що до Польщі їде А. В. Киричук, який погодився ввічливо взяти приготовлені для Вас книги – посилаю в першу чергу Укр[аїнський] Істор[ичний] Журнал, який Ви бажали мати, а також деякі інші видання. Як співредактор Укр[аїнського] Іст[оричного] Журналу, я був би дуже вдячний Вам, якщо Ви написали б в доступних Вам виданнях рецензію на наше видання, а також інші публікації. Книжки йдуть в обмін за обіцяного Вами Фасмера – пришліть його на адресу нашого інституту (Радянська 24). Напишу Вам

ще листа до Гамбурга. Радий познайомитись з Вашими роботами. Сердечно Ваш вітаю І. Крип'якевич”

Ф. 10. – Оп. 1. – № 718. – Арк 9. Автограф, особисто підписаний автором.

Додаток

№ 9

“Вельмишановний Професоре!

Подаю Вам нашу нову адресу: Львів 44, вул. Енгельса 120, кв. 2.

Буду дуже вдячний, якщо зможете надсилати некрологи, чи інші матеріали про нашого Батька, а також Ваші роботи, зокрема про “Слово о полку”.

З великою пошаною П. Крип'якевич”

Ф. 10. – Оп. 1. – № 718. – Арк 15. Автограф, особисто підписаний автором. Лист з конвертом. Поштовий штампель “Boston 23 oct. 1967”

о. Юрий Мицик, Инна Тарасенко (Київ, Україна). **З листування Івана Крип'якевича з Омеляном Прицаком**

В статті розглядається україномовна частина листування І. Крип'якевича з О. Прицаком, в якій висвітлено малознані моменти біографії двох вчених.

Ключові слова: І. Крип'якевич, О. Прицак, Україна, епістолії, історіографія, орієнталістика.

о. Юрий Мыцкы, Инна Тарасенко (Киев, Украина). **Из переписки Ивана Крипякевича с Емельяном Прицаком**

В статье рассматривается украиноязычная часть писем из переписки И. Крипякевича с Е. Прицаком, в которой освещены малоизвестные моменты биографии обоих ученых.

Ключевые слова: И. Крипякевич, Е. Прицак, Украина, эпистолии, историография, ориенталистика.

Yurij Mytsyk, Inna Tarasenko. (Kyiv, Ukraine). **From the Correspondence Between Ivan Krypyakevych and Yemelyan Pritsak**

The article is dedicated the Ukrainian part from the correspondence between I. Krypyakevych and Y. Pritsak, which covers a few known points biographies of both scholars.

Keywords: I. Krypyakevych, O. Pritsak, Ukraine, epistles, historiography, Orientalism

Вікторія СВИРИДЕНКО

(Харків, Україна)

УДК 930.1(497.2) “1946/1989”: 94 (497.2) “17/18”

Національне Відродження в історіографії Народної Республіки Болгарія: між традицією і “радянізацією”

Народна Республіка Болгарія (далі – НРБ) часто-густо сприймалась і сприймається досі як “шістнадцята республіка” СРСР та найвідданіша його союзниця. У суспільній свідомості домінує думка про підконтрольність усіх сфер життя соціалістичної Болгарії Радянському Союзові. Ця теза поширюється і на розвиток болгарської історичної науки доби соціалізму.

Болгарські студії в СРСР мали під собою тривалу історичну традицію: ще в середині XIX ст. російським вченим Ю. Венеліним були закладені основи болгаристики. Вона активно розвивалася як науковий напрям протягом другої половини XIX–початку XX ст. З приходом більшовиків до влади низка провідних болгаристів вимушена була емігрувати з Радянської Росії. Лише у післявоєнний період відродилося активне дослідження проблем історії Болгарії в СРСР. 1947 р. було створено Інститут слов’язнавства та балканістики, що сприяло розвитку болгарознавчих досліджень, а також встановленню контактів між науковцями НРБ і СРСР. Тематичні пріоритети у працях дослідників тепер були пов’язані із появою нової “народно-демократичної” болгарської держави: історичні праці мали доводити безперечні переваги народно-демократичної влади, провідну роль Радянського Союзу у визволенні Болгарії тощо. В той же час не оминалось і висвітлення проблем болгарського національного Відродження, яке також, як й інші теми, було переосмислене з “марксистських” позицій. Однак вже в 80-х роках XX ст. стало помітним поступове зникнення догматичних партійних ідеологем із наукових досліджень радянських істориків [75, с. 12–13].

Розвиток болгарських студій у самій Болгарії після перевороту 9 вересня 1944 р. підлягав повному державному контролю: було лікві-

довано автономію Болгарської академії наук та Софійського університету. 1947 р. створено Інститут болгарської історії при БАН. 1960 р. як спеціальний відділ, що займався вивченням історії національного Відродження, при інституті оформилася секція “Відродження” на основі колишнього інституту “Ботев-Левський”. Останній у 50-х роках ХХ ст. досліджував життя та діяльність двох революціонерів. Протягом 60-х–80-х років ХХ ст. Інститут історії при БАН продовжував залишатися провідною дослідницькою установою у сфері болгарської історії. 1964 р. засновується Інститут балканістики при БАН. Співробітники останнього починають вивчати болгаро-балканські відносини, в тому числі і за доби Відродження [70; с. 56–63]. Зауважимо, що проблеми національного Відродження займали чільне місце у болгарській історіографії доби НРБ (таку неабияку увагу до Відродження сучасний болгарський історик Р. Даскалов пов’язує із тим, що багато істориків вбачали у вивченні цієї епохи певну втечу від ще більш заідеологізованої новітньої історії [71, с. 12]).

Доба національного Відродження була фактично відправною точкою історичного наративу НРБ. Вона зображувалася як найгероїчніший та найважливіший етап болгарської історії. Зауважимо, що і в часи так званої “монархо-фашистської диктатури” національне Відродження поставало ледве не найголовнішим сюжетом національної історії. Однак на-разі перед істориками НРБ стояло завдання довести “спорідненість” соціалістичної влади з революційними діячами часів Відродження, викрити помилки “буржуазних” істориків у репрезентації Відродження та показати неспроможність попередньої влади “виконати заповіді доби Відродження”. Таким чином, різні політичні режими задля легітимації свого перебування при владі намагалися “присвоїти” героїчне минуле, провести паралелі між сучасністю і епохою Відродження, наділивши політичних діячів рисами діячів Відродження та інтегрувавши ці ідеологеми до праць професійних істориків.

Історіографічні дослідження болгарського національного Відродження в соціалістичній Болгарії та Радянському Союзі зводились до окреслення кола робіт, що “правильно” трактують цю добу, і тих, які “помилково” її розуміють [33, с. 3–5; 44, с. 5–7]. Історіографічні розвідки болгарських науковців Н. Генчева та В. Боневої, що є окремими розділами їхніх праць про болгарське Відродження, характеризують основні етапи й тематичні пріоритети у вивченні історії болгарського Відродження за часів НРБ [15; 70]. В історіографічному огляді болгар-

ських істориків І. Еленкова та Д. Колевої, зосередженому на змінах у болгарській історіографії після падіння комунізму, стверджується, що лише протягом перших двох декад після приходу комуністів до влади 1944 р. гранднатив відзначався заідеологізованістю та підпорядкуванням головним принципам історичного матеріалізму, аби поставати нарративом класової боротьби. Дослідники зауважують, що вже починаючи з 1960-х рр. болгарська нація та інші аспекти “болгарськості” поступово знов починають з’являтися в історіографії [81, с. 183].

Відзначимо, що, незважаючи на значущість епохи Відродження, існує лише одна праця, яка досліджує історіографічне осмислення цієї доби під іншим кутом зору, – монографія “Як розуміється болгарське Відродження...” Р. Даскалова [71; 80]. У цій роботі науковець ставив завдання проаналізувати, як болгарське Відродження розглядалося в історіографії, як змінювались його репрезентації в різні часи, а також простежити взаємозв’язки між ідеями істориків, з одного боку, та соціальним контекстом і політичною владою, з іншого. Історик робить висновок про те, що Відродження слугує для болгар свого роду національним міфом і презентується як “пробудження”, епоха прогресу в усіх сферах життя. Науковець стверджує, що Відродження використовувалось різними політичними режимами відповідно до їхніх цілей. Інша дослідниця, котра, як і Р. Даскалов, працює у постмодерній парадигмі, М. Тодорова, присвятила свою працю одній із найбільш запитаних постатей епохи Відродження В. Левському [87]. У роботі вивчається героїзація, уславлення, “присвоєння” різними, часто опозиційними політичними силами, реінтерпретації, комеморації і зрештою, канонізація єдиного незаперечного героя болгарського національного пантеону.

Зазначені праці детально розглядають поставлені у них проблеми, однак аналіз особливостей конструювання та еволюції образів національного Відродження у науковому дискурсі соціалістичної Болгарії та їх зіставлення з образами болгарського Відродження у радянській історіографії не є головним завданням цих досліджень. На наш погляд, дослідження цих образів має бути поставлене у рамки імперських студій (Empire Studies) [78; 83–85; 88] та досліджень пам’яті (Memory Studies) [73, 74, 76, 77, 79, 88].

Таким чином, у даній статті ми маємо на меті проаналізувати особливості конструювання та еволюцію образів національного Відродження у болгарській історіографії доби НРБ, порівнявши їх із образами

болгарського Відродження у радянській повоєнній історіографії. Джерелами для написання даної статті стали праці болгарських та радянських учених, присвячені болгарському Відродженню, та загальні роботи з історії Болгарії, котрі вийшли у світ в період з другої половини 1940-х до 1980-х рр. Методологія дослідження базується на імперських студіях і дослідженнях пам'яті. Тобто ми розглядатимемо СРСР як імперію, а НРБ як її зовнішню колонію, а звідси робитимемо припущення про розвиток болгарської історіографії в межах радянського імперського наукового дискурсу. Окрім того, історична наука інтерпретуватиметься нами з позицій досліджень пам'яті як одна із сфер, на яку поширюється політика пам'яті (яка полягає в окресленні кола подій, що їх треба пам'ятати, і ракурсу, яким чином їх треба пам'ятати, а також у політичному використанні подій минулого задля легітимації того чи іншого явища, феномену, процесу, походження та існування тієї чи іншої групи або режиму тощо).

Вихідною гіпотезою даної статті є припущення про розвиток болгарської історіографії у рамках та під жорстким контролем радянської історичної науки. Ми припускаємо, що конструювання образів національного Відродження у болгарській історіографії другої половини 1940-х–1980-х рр. відбувалося за парадигмою радянської історичної науки. Останню ми розумітимемо слідом за російським дослідником Ю. Афанасьєвим як “репресовану” історіографію, тобто як певний науково-політичний феномен, гармонійно вписаний у систему тоталітарної держави та пристосований до обслуговування її ідеологічних і політичних потреб [69]. Отже, ми виходимо з того, що радянська історіографія, будучи провідником влади, намагалася “допомогти” болгарським історикам усвідомити колоніальний статус власної держави стосовно Радянської імперії (що проявилось у намаганні вкоренити в болгарській післявоєнній історіографії бачення Росії як подвійного визволителя та у дискурсі “братерської дружби”, тим самим ставилось завдання встановити континуїтет між добою Відродження і сучасністю) та засвоїти “правильні” методи історіописання.

Слідуючи концепції болгарської дослідниці В. Боневої у розвитку болгарської історіографії національного Відродження за доби соціалізму, умовно можна виділити такі етапи: перший етап (друга половина 1940-х–1960-ті рр.), другий етап (1960-ті–1980-ті рр.) [70, с. 56–71]. Це виокремлення засноване на змінах і певній лібералізації, що відбулися у болгарській історичній науці в 1960-х рр. і особливо стали помітними

після Другої національної наради істориків (1964 р.). В радянській післявоєнній історіографії вирізняють чотири етапи, які фактично відображали зміни у суспільно-політичному житті СРСР. Перший етап (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) характеризувався тотальним контролем влади над історичною наукою. Другий етап (середина 1950-х – середина 1960-х рр.) відзначився лібералізацією у сфері історичних досліджень, зумовленою смертю Й. Сталіна та критикою культу особи. На третьому етапі (середина 1960-х – середина 1980-х рр.) відбувається нове посилення партійно-державного контролю над усіма сферами життя, і як відображення суспільного застою і стагнації аналогічні процеси мали місце в історико-науковому співтоваристві. Поступове послаблення і зникнення партійно-державного контролю над історичною наукою стало помітним вже на четвертому етапі розвитку радянської історіографії (середина 1980-х – кінець 1980-х рр.).

Таким чином, бачимо, що початково розвиток болгарської історіографії йшов із деяким “запізненням” порівняно із радянською (зокрема, першому етапу болгарської історіографії відповідали перший та другий етапи радянської післявоєнної історіографії), згодом же, із середини 1960-х рр., болгарська історична наука поступово починає розвиватися самостійним шляхом, звільняючись від контролю радянської “імперської” історіографії. Якщо радянська історична наука до середини 1980-х рр. функціонувала як служниця влади, то болгарська історіографія з середини 1960-х рр. дедалі більше дистанціювалася від державно-партійного примусу.

Перший етап розвитку болгарської історіографії доби соціалізму характеризувався “марксистським” переозброєнням історичної науки та критикою досягнень “старої” школи. Основні засади перебудови болгарської історичної науки були викладені під час національної наради “робітників історичного фронту”, що проходила під наглядом лідера комуністів В. Червенкова у березні–квітні 1948 р. Так, зокрема, відзначили пріоритетність застосування “ідейно-класового” та “партійного” підходів у історичних дослідженнях. Болгарський науковець В. Бонева відзначає, що загалом розвиток болгарської історичної науки відбувався у цей час під прямим контролем такої “явно політичної постаті” як президент Болгарської академії наук Т. Павлов, а також радянських істориків. Дослідниця зауважує не випадково, що опублікована в 1945–1948 рр. “Історія Болгарії” (Т. I–IV) радянського історика Н. Державіна була рекомендована як модель “марксистського” аналізу бол-

гарського минулого [70, с. 57]. У четвертому томі, присвяченому Відродженню, історик розрізняє крупну, середню та дрібну буржуазію, асоціюючи з кожною із цих груп певний політичний напрям. Зокрема, стверджується, що крайня права група, що об'єднувала крупну буржуазію, мала організаційним центром товариство “Добродійна дружина”, членів цієї організації дослідник називає плутократами або “нотаблями”. Середню буржуазію Н. Державін асоціює з Болгарським тасмним центральним комітетом і характеризує її як інтелігентське “болото”. На лівому фланзі історик розташовує дрібну буржуазію, яка, на його думку, була представлена революційною групою Г. Раковського та об'єднувала навколо себе революційно налаштовану молодь із середовища зубожілого селянства, ремісництва та трудової інтелігенції. Останню групу він називає “санкюлотами”. Науковець критикує два перші угруповання, вважаючи їх зрадниками народних прагнень, революційне крило на чолі з Г. Раковським, а згодом Л. Каравеловим, В. Левським і Х. Ботевим зображується провідною силою т. зв. “болгарської буржуазної революції” [16, с. 127, 132, 137–138]. Більш того, Н. Державін зауважує, що саме із середовища болгарських революціонерів В. Левського та Х. Ботева утворився новий ворог буржуазії – робітничий клас. Історія національного Відродження пов'язується ним із приходом комуністів до влади: 9 вересня 1944 р., коли під керівництвом Г. Димитрова було переможено “кліку фашистів” (в оригіналі – “фашиствующая клика”), бачиться дослідником як здійснення мрій та ідеалів болгарських революціонерів В. Левського та Х. Ботева [16, с. 146; 17, с. 17].

Подібні ідеї містяться у роботі болгарського історика Ж. Натана. Наукова творчість цього дослідника, що стояв на марксистських позиціях, розпочалась за доби монархічної диктатури царя Бориса III. Праця науковця “Болгарське відродження” вперше вийшла друком у 1938 р. і перевидавалася після 1944 р. кілька разів. Однак перевидання містили суттєві корективи, зумовлені новою політичною ситуацією, проводилася низка паралелей між сучасністю і добою Відродження. Зокрема, дослідник стверджував, що болгарські революціонери епохи Відродження є попередниками сучасного пролетаріату, який нині виступає носієм нової революційної ідеології. Історик продовжує думку далі: “Великое революционное дело Раковского, Каравелова, Левского и Ботева он (пролетаріат. – В. С.) считает своим наследием”. Діячі Відродження, і особливо болгарські революціонери, репрезентувались як

провісники “великої реформаторської справи” Вітчизняного фронту [44, с. 273, 302].

Більш того, зміцнення національної незалежності Болгарії розглядалося Ж. Натаном як виконання заповітів болгарського Відродження комуністичним режимом. Болгарський вчений стверджував: “Заветы деятелей болгарского возрождения о создании действительно свободной и независимой Болгарии выполнены в наши дни носителями новой народной демократии под руководством рабочего класса”. Слідування традиціям епохи Відродження бачилося також у встановленні істинної “народної демократії”. “В наши дни демократические устремления великих болгарских революционеров-демократов, – зазначав Ж. Натан, – осуществляются гораздо полнее (аніж за часів капіталізму. – В. С.). Наша демократия действительно народна, она является предпосылкой перехода к высшей форме демократии – социализму”. “Братерський союз” між слов’янськими народами та “віковична дружба” з великим російським народом, а також втілення в життя заповітної мрії Х. Ботева про завоювання повної людської свободи, тобто досягнення соціального визволення, уявлялись Ж. Натаном як виконання заповітів епохи Відродження [44, с. 302–306].

Відбувалося перевидання творів й інших істориків-“марксистів” довоєнного періоду, серед них праць Д. Благоєва, Г. Бакалова, М. Димитрова, що мало засвідчити існування певної традиції історіописання з “марксистських позицій”. Важливою рисою цих перевидань було те, що роботи авторів, які вже пішли з життя, виходили з пояснювальними вступними статтями, де підкреслювалася актуальність праць для того часу. Дослідження ж істориків, які продовжували працювати, публікувались із суттєвими змінами, які також мали відобразити взаємозв’язок досліджуваної епохи із сучасною політичною ситуацією [70, с. 58].

1948 р. відбувся п’ятий конгрес Болгарської комуністичної партії (далі – БКП), що доручив “історичному фронту” завдання написання нової роботи з болгарської історії згідно з домінуючими політичними принципами, яка б “науково” пояснила минуле Болгарії і спрогнозувала її майбутній розвиток. Це завдання було покладене на Інститут болгарської історії. Авторський колектив був схвалений рішенням Політбюро БКП. Початковий варіант книги підлягав суворій партійній цензурі та обговоренню в Академії наук СРСР [82, с. 5; 72, с. 620]. Звідси, праця “Історія Болгарії” (Т. 1, 1954) насичена кон’юнктурними міркуваннями. У ній ми в повній мірі бачимо відображення ідей радян-

ського науковця Н. Державіна. Болгарський революціонер Х. Ботев зображується як попередник болгарського соціалізму, Болгарської комуністичної партії та Вітчизняного фронту [26, с. 447]. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. трактується в роботі як буржуазно-демократична революція. Росія зображується як подвійний визволитель, який спершу 1878 р. визволив болгарський народ від турецького ярма, а 9 вересня 1944 р. – від фашистського [26, с. 506].

Д. Косев у своїй роботі “Лекції з нової болгарської історії” [32] більшу увагу приділяє історії революційної боротьби, однак водночас не оминаються і питання духовно-культурної сфери. Праця, звичайно, відчула на собі вплив доби і була написана з матеріалістичних позицій. Інтерпретативні моделі, задані більш ранніми роботами радянських і болгарських учених, у ній також простежуються. Зокрема, робітничий клас та його “передовий загін” – Комуністична партія Болгарії, а також Вітчизняний фронт зображуються наступниками справи болгарських революціонерів [33, с. 408].

1954 р. Інститут слов’янознавства Академії наук СРСР випустив перший том двотомної “Історії Болгарії”. Основна увага у висвітленні болгарського національного Відродження приділена революційній боротьбі болгарського народу. Квітневе повстання 1876 р. із посиланням на промову генерального секретаря ЦК БКП і голови Ради міністрів НРБ В. Червенкова трактується як найвищий момент розвитку буржуазно-демократичної революції. Причина поразки повстання “як селянської революції” вбачається у відсутності робітничого класу – єдиного класу, що був спроможний забезпечити послідовне і жорстке керівництво цією революцією. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. розуміється через уже відому схему “Росія як подвійний визволитель”, задля підтвердження цієї тези наводяться цитати з промов болгарських вождів про невимовну вдячність болгар російському народу, який двічі визволив їх від іноземного ярма [25, с. 289, 309].

Радянська історіографія болгарського Відродження у цей час розглядала Відродження у контексті “дружби і співробітництва двох братніх народів”. Основне місце займали роботи, присвячені російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. [46, 62], а також болгарським революціонерам Г. Раковському [51], В. Левському [53], Х. Ботеву [17] та Л. Каравелову [9]. Прихід до влади комуністів і “будівництво” соціалістичної Болгарії розглядалося як виконання заповітів болгарських революціонерів [53, с. 6; 17, с. 17]. Так, Н. Державін стверджував, що “справа

Христо Ботева і діячів Відродження” знайшла своє продовження у перемозі Вітчизняного фронту 9 вересня 1944 р., а також у здійснюваній його урядом внутрішній та зовнішній політиці [17, с. 9]. Історик продовжує цю ідею далі: “... и сейчас в новой, демократической Болгарии Христо Ботев жив всею полнотою своего богатого культурного наследия, вдохновляющего болгарский народ на великое дело строительства новой Болгарии и самоотверженную защиту ее от покушений со стороны ее внешних и внутренних врагов” [17, с. 17]. Подібним чином і постаць В. Левського перетворилася на знамено “соціалістичної революції”: “... Левский живет в своем народе. Его имя, его пример вдохновляли болгарский народ, когда он, освободившись от чужденационального рабства, вступил в борьбу против рабства капиталистического, за *справедливый общественный строй* (курсив мій. – В. С.) В подвиге Левского черпают силы строители новой, социалистической Болгарии” [53, с. 6]. Робота С. Сідельникова, присвячена Г. Раковському, хоч і не містить висновків автора стосовно неабиякої ролі болгарського революціонера у “будівництві” соціалістичної Болгарії, все ж не позбавлена тогочасних ідеологічних штампів. Зокрема, історик цитує генерального секретаря ЦК БКП і голову Ради міністрів НРБ Г. Димитрова: “Бгато борців віддали своє життя за свободу і розвиток нашого народу. Ви їх знаєте – це Раковський, Ботев, Левський, Каравелов, Бенковський, Петлешков та інші. Вам потрібно знати, за що боролися ці люди, які ідеали вони мали. І коли ви зрозумієте і вивчите, то ви побачите, що вони мали такі ж ідеали, за які бореться і Вітчизняний фронт” [51, с. 3]. Розглядаючи зовнішньополітичні орієнтири Г. Раковського, С. Сідельников підкреслює, що на кінець свого життя революціонер “прийшов до *правильного* (курсив мій. – В. С.) висновку” – реакційної ролі європейських урядів щодо болгарського національно-визвольного руху. Одночасно науковець характеризує Раковського крізь призму дискурсу “братньої дружби” як “друга *великого* (курсив мій. – В. С.) російського народу, який гаряче вірив у визвольну місію Росії” [51, с. 156].

Російсько-турецька визвольна війна розглядалась як перше визволення, яке нерозривно пов’язувалося із другим “визволенням”, а також із подальшим шляхом до “світлого соціалістичного майбутнього” [62, с. 172–176; 46, с. 5, 7].

Відзначимо, що тематика досліджень радянських науковців зводилася до соціально-економічної проблематики, історії революційного руху та історичних портретів болгарських революціонерів.

Загалом на першому етапі розвитку болгарської історичної науки Відродження трактувалося з точки зору класової теорії, окремі соціальні верстви апріорно пов'язувалися з певними політичними угрупованнями, особливо підкреслювалась неабияка роль “революційної партії” у визвольному русі, буржуазія (особливо крупна буржуазія) зазвичай піддавалась нищівній критиці. Епоха національного Відродження інтерпретувалась у болгарській історіографії цього періоду в економічних і соціальних (класових) поняттях, роль особистості П. Хілендарського, якого нині вважають зачинателем процесу самоусвідомлення болгарської нації, довгий час нівелювалася або ж він згадувався як ідеолог болгарської буржуазії. Основними тематичними пріоритетами дослідження епохи Відродження цього періоду були соціально-економічний розвиток (праці Б. Цветкової [64 – 67], В. Мутафчієвої [40 – 42], С. Димитрова [20, 21], Х. Гандєва [12], Х. Христова [63], Л. Бєрова [2], В. Паскалевої [48, 49], Д. Косєва [31], Ж. Натана [45] та ін.) і революційний рух (роботи І. Унджиєва [57, 58], М. Димитрова [18, 19], Н. Кондарєва [30], Д. Косєва [32], Х. Гандєва [10], А. Бурмова [4 – 6]). Болгарська історіографія національного Відродження до середини 1960-х рр. розвивалася у регламентованих межах запропонованих тез і догматичних настанов. До подій та феноменів епохи, що підлягали системному політичному використанню додавалися офіційні установки, винайдені комуністичними функціонерами і партійними чиновниками, із якими професійні історики вимушені були рахуватися, а також активно посилатися на “вождів”. Відчутний був вплив радянської історичної науки на болгарську, що виражався у наслідуванні болгарськими науковцями інтепретативних моделей та парадигм радянської історіографії болгарського Відродження (болгарські революціонери як натхненники “будівництва” соціалістичної Болгарії; дискурс “братньої дружби” та пов'язана із ним теза “Росія як подвійний визволитель” тощо), а також у наслідуванні тематичних пріоритетів.

Другий етап розвитку болгарської історичної науки відзначився загальною лібералізацією історичних досліджень, відходом від сталінських догм, поступовим зламом директивної манери управління гуманітарними науками і розширенням тематики наукових робіт. Розпочалося вивчення заборонених раніше тем (церковна, культурна історія, історія повсякденності тощо). Інтерпретація подій за парадигмою соціально-класового підходу почала відходити поступово на другий план, в той час як помітним стало повернення до національних цінностей.

Ця тенденція проявилася вже у надрукованому в період 1961–1964 рр. трьохтомному варіанті першої марксистської “Історії Болгарії” [27]. Робота була доповнена та перероблена, деякі з найбільш необґрунтованих тез, пов’язаних із політичною кон’юнктурою 1950-х рр. автори вилучили з тексту. Зокрема, із тексту було вилучено паралелі між першим визволенням Болгарії російською армією 1878 р. і другим “визволенням” Радянською армією 1944 р. Однак сама російсько-турецька війна продовжувала розумітись як буржуазно-демократична революція, яка виконала завдання, що покладалися на Квітневе повстання 1876 р. [27, с. 503]. Окрім того, Х. Ботев і далі бачився як попередник болгарського соціалізму, Болгарської комуністичної партії та Вітчизняного фронту [27, с. 447].

У січні 1964 р. відбулася друга національна нарада з історії. Основну доповідь про становище болгарської історичної науки виголосив Д. Косевим. Доповідач, не відкидаючи “принципу партійності”, наполіг на необхідності більш суверенного розвитку науки – і стосовно тематики, і стосовно дослідницьких підходів [70, с. 62].

У травні 1968 р. Політбюро ЦК БКП прийняло рішення про створення багатотомної історії Болгарії. Праця мала складатися з 10-ти томів. Політбюро також розробило конкретні теоретико-ідеологічні та практичні рекомендації для написання роботи [86, с. 22–23]. У 1985 та 1987 рр. вийшли у світ 5-й [28] та 6-й томи “Історії Болгарії” [29], що охоплювали період національного Відродження. Видання було позбавлене прямих ідеологічних настанов і за своєю якістю наближалось до західноєвропейських аналогів. Однак пріоритетним залишалось висвітлення революційної боротьби, робота вирізнялася надмірним біографізмом, як і певними нездоланими кліше у висвітленні окремих фактів і процесів. Отже, незалежно від свого зламу комуністичні ідеологеми продовжували існувати в історичній науці.

Праця Н. Генчева “Болгарське відродження” [15] вирізняється схильністю автора до неканонічного (немарксистського) історіописання: історик відмовляється від пропонованих владою трактувань епохи, і вперше у болгарській історіографії реабілітує роль буржуазії у національному Відродженні [15, с. 392–396]. Робота позбавлена диспропорцій, властивих попереднім працям увага приділяється не лише розвитку революційного руху та соціально-економічним чинникам Відродження, а й процесу націєтворення, культурній сфері, церковно-національному рухові та діяльності різного спектру політичних угруповань болгарської

еміграції. Згідно з Н. Генчевим сутність Відродження полягає, по-перше, у вирішенні національного питання, а по-друге, у переході від феодалізму до капіталізму. Головним результатом розвитку економічних, соціальних та культурних процесів доби болгарського Відродження стало формування болгарської нації [15, с. 10–11].

В цілому, в цей час інтенсивний поштовх отримує вивчення раніше заборонених тем: культурні процеси доби національного Відродження [7, 14], церковно-національний рух [23, 38], історія повсякденного життя за часів Відродження [47] тощо. В той же час продовжують досліджуватися соціально-економічна проблематика [35, 1], політичні аспекти болгарського Відродження та революційний рух [11, 34, 39, 54, 59] і російсько-турецька війна 1877–1878 рр. [13].

Для радянської історіографії болгарського Відродження у період 1960-х–1980-х рр., як і в попередній час, був характерним розгляд Відродження крізь призму дискурсу “дружби і братерського співробітництва”. Тому, тематика робіт зосереджувалась на російсько-болгарських суспільно-політичних і революційних зв’язках [3], внеску Росії до церковної боротьби [37] та до підготовки і проведення Квітневого повстання 1876 р. [55, 68], на діяльності Болгарського революційного центрального комітету [51] та болгарському національно-визвольному русі. Концепція російсько-болгарської “братньої дружби”, яка активно використовувалася у цих працях, подекуди трансформувалася у концепцію радянсько-болгарської “братньої дружби” [37, с. 3; 24, с. 116; 3, с. 5–6].

Однією з найбільш провідних тем і далі залишалася російсько-турецька війна 1877–1878 рр. [8, 50, 56]. Визвольна російсько-турецька війна бачилася у взаємозв’язку із другим “визволенням” 9 вересня 1944 р., підкреслювалося, що болгарський народ “з тріумфом зустрів” вступ Червоної армії на територію своєї країни [50, с. 261]. Однак порівняно із репрезентацією війни у більш ранній період тепер визнавалися прагматичні цілі царського уряду, а головний акцент робився на безкорисливій допомозі російського народу [3, с. 4–5; 50, с. 261–262; 56, с. 179–181; 8, с. 262–263, 266]. Показово, що при розгляді російсько-турецької війни у рамках дискурсу “братньої дружби” помітним було намагання пов’язати болгаро-російську бойову співдружність, яка склалась у роки війни, із сучасною політичною ситуацією. Характеризуючи “допомогу” Радянського Союзу Болгарії у відновленні її незалежності 9 вересня 1944 р. як друге “визволення”, радянський історик

В. Виноградов розвивав цю ідею так: “Братская поддержка, которую оказал Советский Союз болгарскому народу, имела решающее значение для восстановления национальной независимости Болгарии, для создания нового социалистического государства. С помощью Советского Союза Болгария покончила со своей вековой отсталостью и превратилась в цветущую индустриально-аграрную страну” [8, с. 266–269].

У “Короткій історії Болгарії”, що вийшла друком 1987 р. у Москві, ідеологеми про “братній російський народ” та про Росію як подвійного “визволителя” зникають, епоха все більше починає осмислюватись як доба оформлення болгарської нації, а не у соціально-економічних категоріях, як було раніше [36, с. 186]. Протягом другої половини 1980-х рр. розпочинається активна розробка раніше ігнорованої науковцями проблеми формування націй та національних держав у Центральній і Південно-Східній Європі, зрештою після довготривалого перебільшення ролі соціально-економічного чинника болгарське Відродження набуває свого національного значення [22, 36, 43, 60, 61].

Таким чином, другий етап розвитку болгарської історичної науки доби соціалізму подзначився відміною інструктивного стилю введення до наукового дискурсу догматичних тез партійними функціонерами. Роль особистості П. Хілендарського як зачинателя процесу Відродження, як і саме національне значення цього процесу поступово реабілітувались, тоді як соціально-економічний зміст применшувався. Революційний рух продовжував займати важливе місце в історичному наративі про болгарське Відродження, однак дедалі більше уваги приділялось дослідженню тем, які раніше були певним табу: церковні та культурні, національні процеси, історія повсякденності, болгаро-європейські контакти. Все більше зростали відмінності між болгарською і радянською історіографією, що проявлялося, по-перше, у відмінності тематичних пріоритетів (болгарська історіографія розширила тематичний ракурс проблематики національного Відродження і розпочала дослідження раніше табуйованих тем, в той час як радянська історіографія і далі вивчала головним чином революційний рух і російсько-турецьку війну). Відмінності також проявилися і у тому, що болгарська історична наука поступово позбувалася ідеологічної догматики на сторінках наукових досліджень, тоді як радянська продовжувала насичувати дослідження кон’юнктурними міркуваннями. На нашу думку, причиною збереження політичної кон’юнктури у дослідженнях радянських науковців було намагання влади через праці істориків довести думку про

братерські зв'язки і віковічну дружбу обох народів, а також пов'язати розвиток НРБ із СРСР на їхньому “шляху до соціалізму”. Разом з тим, з середини 1980-х рр. в радянській історіографії відбувається послаблення партійно-державного контролю над науковими дослідженнями, що проявилось у введенні до поля наукових дискусій нових проблем, зокрема проблеми формування націй на Балканах. Тобто болгарське Відродження починає розглядатися як доба формування болгарської нації.

Отже, можемо зробити висновок, що протягом 1940-х–1960-х рр. болгарська історіографія розвивалася під контролем радянської історичної науки, для цього етапу характерним було “опікування” радянського імперського наукового дискурсу над болгарським. Це проявлялося передусім за все у тому, що перша “Історія Болгарії”, написана з марксистських позицій, підлягала не лише партійній цензурі, а й обговоренню в Академії наук СРСР. За зразок було рекомендовано роботу саме радянського академіка Н. Державіна. Більш того, у працях, що вийшли друком протягом першого етапу розвитку болгарської історіографії доби соціалізму, простежувалася неабияка насиченість кон'юнктурними міркуваннями та ідеологемами. Однак вже з 1960-х рр. болгарська історична наука поступово позбується свого підімперського колонізованого статусу і починає виходити з-під впливу радянського гранднративу.

Джерела та література

1. Беров Л. Икономическото развитие на България през вековете. – София, 1974.
2. Беров Л. Към въпроса за аграрните отношения у нас по времето на Освобождението // Трудове на Висшия икономически институт “Карл Маркс”. – 1956. – Т. 2. – С. 65–150.
3. Болгаро-российские общественно-политические связи. 50–70-е гг. XIX в. / Ред. кол.: Б. Н. Билунов, И. Е. Левит, Л. И. Степанова, Н. Н. Червенков. – Кишинев: Штиинца, 1986.
4. Бурмов А. Български революционен централен комитет: 1868–1877. – София: Народна култура, 1950.
5. Бурмов А. Таен централен български комитет: Образуване и първи период от развитието му // Исторически преглед. – 1960. – № 2. – С. 41–65.
6. Бурмов А. Формиране на Ботевата чета // Исторически преглед. – 1956. – № 4. – С. 67–77.
7. Българската възрожденска интелигенция: учители, свещеници, монаси, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, изда-

тели, книжари, търговци, военни: Енциклопедия / Съст.: Н. Генчев, К. Даскалова. – София, 1988.

8. Виноградов В. И. Русско-турецка война 1877–1878 рр. и освобождение България. – М.: Мысль, 1978.

9. Воробьев Л. В. Любен Каравелов: мировоззрение и творчество. – М.: Гос. изд-во худож. лит.-ры, 1963.

10. Гандев Х. Априлското въстание през 1876 г. – София, 1956.

11. Гандев Хр. Априлското въстание 1876. – София: Наука и изкуство, 1974.

12. Гандев Х. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на северозападна България през XVIII века. – София: Изд-во на Българска академия на науките, 1962.

13. Генов Ц. Русско-турецка война 1877–1878 гг. и подвиг освободителите. – София, 1979.

14. Генчев Н. Българската култура XV–XIX в.: Лекции. – София, 1988.

15. Генчев Н. Българско Възраждане. – София: Изд-во на Отечественя фронт, 1988. – 437 с.

16. Державин Н. С. История Болгарии. – М.–Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1948. – Т. 4: Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XIII в. до 1877 г.). – 242 с.

17. Державин Н. С. Христо Ботев: Поэт-революционер (1847–1876). – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948.

18. Димитров М. Любен Каравелов: биография. – София: Изд-во на Българска академия на науките, 1959.

19. Димитров М. Христо Ботев: Биография. – София: Институт “Христо Ботев”, 1948.

20. Димитров С. Към въпроса за отменяването на спахийската система в нашите земи // Исторически преглед. – 1956. – № 6. – С. 27–58.

21. Димитров С. Чифлишкото стопанство през 50–70-те години на XIX в // Исторически преглед. – 1953. – № 2. – С. 5–34.

22. Достян И. С. Основные проблемы формирования национальных государств в Юго-Восточной Европе (конец XVIII – 70-е годы XIX века) / И. С. Достян, В. И. Фрейдзон // Советское славяноведение. – 1987. – № 1. – С. 21–33.

23. Жечев Т. Българският Великден или страстите български. – София, 1975.

24. Забунов И. Д. Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. – Кишинев: Штиинца, 1981.

25. История Болгарии. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1954.

26. История на България. – Т. 1. – София: Изд-во на БАН, 1954.
27. История на България. – Т. 1. – София: Изд-во на БАН, 1961.
28. История на България. – Т. 5. – София: Изд-во на БАН, 1985.
29. История на България. – Т. 6. – София: Изд-во на БАН, 1987.
30. Кондарев Н. Към въпроса за революционното движение в България през 1867–1871 [Текст] / Н. Кондарев. – София: Изд-во на Българската академия на науките, 1962. – 144 с.
31. Косев Д. Класовите отношения в България през Възраждането // Исторически преглед. – 1950–1951. – № 4–5 – С. 443–463.
32. Косев Д. Към историята на революционното движение в България през 1867–1871 [Текст] / Д. Косев. – София: Изд-во на Българска академия на науките, 1958. – 115 с.
33. Косев Д. Новая история Болгарии: Курс лекций / Д. Косев / Пер. с болг. Л. Б. Валева, Н. И. Попова, Н. Н. Соколова. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1952. – 523 с.
34. Косев К., Жечев Н., Дойнов Д. История на Априлското въстание 1876. – София, 1976.
35. Косев К. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. – София: Изд-во на Българската академия на науките, 1968.
36. Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней / Под ред. Г. Г. Литаврина. – М.: Наука, 1987.
37. Лилуашвили К. С. Национально-освободительная борьба болгарского народа против фанариотского ига и Россия / К. С. Лилуашвили. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ун-та, 1978. – 220 с.
38. Маркова З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. – София, 1976.
39. Митев Й. Априлското въстание и европейската общественост. – София, 1976.
40. Мутафчиева В. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. // Известия на Институт за история при БАН. – 1960. – Т. 9. – С. 57–93.
41. Мутафчиева В. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV–XVII в. // Исторически преглед. – 1958. – № 1. – С. 34–57.
42. Мутафчиева В. П. Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. – София: Изд-во на БАН, 1962.
43. Мыльников А. С. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII–XIX веках: Закономерности, типология и периодизация процесса / А. С. Мыльников, В. И. Фрейдзон // Вопросы истории. – 1987. – № 8. – С. 60–79.

44. Натан Ж. Болгарское возрождение / Пер. с болг. Н. Н. Соколова и С. Г. Займовского. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1949. – 318 с.
45. Натан Ж. Стопанска история на България. – София: Наука и изкуство, 1957.
46. Освобождение Болгарии от турецкого ига: Сб. статей / Под ред. Л. Б. Валева, С. А. Никитина и П. Н. Третякова. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
47. Паскалева В. Българката през Възраждането: исторически очерк. – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1984.
48. Паскалева В. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението // Исторически преглед. – 1960. – № 5. – С. 53–84.
49. Паскалева В. Икономическото проникване на Австрия у нас от 30-те години на XIX в. до Кримската война // Исторически преглед. – 1956. – № 2. – С. 23–48.
50. Русско-турецкая война 1877–1878 / Под ред. И. И. Ростунова. – М.: Воениздат, 1977.
51. Сидельников С. И. Болгарский революционный центральный комитет (1869–1872 гг.). – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1970.
52. Сидельников С. И. Болгарський революціонер Георгій Раковський. – Харків: Вид. Харківського ун-ту, 1959.
53. Стекольников А. Васил Левский. – М.: Изд-во ЦК ВЛКСМ “Молодая гвардия”, 1958.
54. Трайков В. Раковски и балканските народи. – София, 1971.
55. Улуния А. А. Апрельское восстание 1876 года и Россия. – М.: Наука, 1978.
56. Улуния А. А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877–1878 гг. – М.: Наука, 1971.
57. Унджиев И. За началото на революционно-организационната дейност на Васил Левски // Исторически преглед. – 1963. – № 1. – С. 32–61.
58. Унджиев И. Христо Ботев: Живот, идеи и творчество. – София, 1956.
59. Унджиев, И., Унджиева Цв. Христо Ботев: Биография. – София, 1975.
60. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историко-культурный аспекты / Под ред. И. С. Миллера, В. И. Фрейдзона. – М.: Наука, 1981.
61. Формирование национальных независимых государств на Балканах (конец XVIII – 70-е годы XIX в.) / Отв. ред. И. С. Достян. – М.: Наука, 1986.
62. Фортунатов П. К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М.: Учпедгиз, 1950.

63. Христов Х. Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в. – София, 1964.
64. Цветкова Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. – София: Изд-во на БАН, 1958.
65. Цветкова Б. Към въпроса за класовите различия в българското общество през епохата на турското владичество // Исторически преглед. – 1951–1952. – № 2. – С. 166–174.
66. Цветкова Б. Принос към изучаването на турския феодализъм в Българските земи през XV–XVI в. – София, 1961.
67. Цветкова Б. Турският феодален ред и българският народ. – София: Народна просвета, 1962.
68. Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа. – Львов: Изд-во Львовского гос. ун-та, 1976.
69. Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии // Россия, XX век: В 6 кн. / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева; Рос. гос. гуманитар. ун-т. – М., 1996. – Кн. 2: Советская историография. С. 7–41. Режим доступа: http://www.yuri-afanasiev.ru/articles/book_2000_19_t3_fenomenist.htm
70. Бонева В. Възраждане: България и българите в преход към новото време: академичен обзор / В. Бонева. – Шумен: Университетско изд-во “Епископ Константин Преславски”, 2005.
71. Даскалов Р. Как се мисли Българско Възраждане: историографско проучване / Р. Даскалов. – София: Лик, 2002. – 384 с.
72. История на Народна Република България: Режим и обществото / Под общата редакция на И. Знеполски. – София: Институт за изследване на близкото минало, 2009. – 716 с.
73. Рикер П. Память, история, забвение. – М., 2004.
74. Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – СПб., 2003.
75. Станчев М. Г. Некоторые вопросы развития истории болгаристики как науки / М. Г. Станчев // Дриновский збірник. – Харків–Софія, 2008. – Т. 2. – С. 9–17.
76. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М., 2007.
77. Шацька Б. Минуле–пам’ять–міт. – Чернівці, 2011. – 248 с.
78. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). – К., 2000.
79. Contested Pasts: The Politics of Memory / Ed. by Katharine Hodgkin and Susannah Radstone. – London–New York, 2003.
80. Daskalov R. The Making of a Nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival. – Budapest–New York: Central European University Press, 2004. – 286 p.

81. Elenkov I., Koleva D. Historiography in Bulgaria after the Fall of Communism: Did “The Change” Happen? // *Historien*. – 2003. – Vol. 4. – P. 183–198.

82. Elenkov I. The Science of History in Bulgaria in the Age of Socialism: The Problematic Mapping of Its Institutional Boundaries // *CAS Working Paper Series*. – 2007. – Issue 1. – P. 3–22.

83. Hirsch Fr. *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2005.

84. Lieven D. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities // *Journal of Contemporary History*. – 1995. – Vol. 30. – No. 4. – P. 607–635.

85. Martin T. *The Affirmative Action Empire*. – Cornell UP, 2001.

86. Riis C. *Religion, politics, and historiography in Bulgaria*. – New York: Columbia University Press, 2002.

87. Todorova M. N. *Bones of Contention: The living archive of Vasil Levski and the making of Bulgaria’s national hero*. – Budapest–New York: Central European University Press, 2009.

88. Yekelchuk S. *Stalin’s Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination / S. Yekelchuk*. – Toronto–Buffalo–London, 2004. – 231 p.

Вікторія Свириденко (Харків, Україна). Національне Відродження в історіографії Народної Республіки Болгарія: між традицією і “радянською”

У статті аналізуються особливості конструювання образів національного Відродження у болгарській історіографії періоду Народної Республіки Болгарія; досліджується еволюція цих образів. Робиться спроба зіставити репрезентацію образів болгарського національного Відродження у болгарській історіографії доби соціалізму та радянській повоєнній історіографії, розглянувши ці образи з позицій досліджень пам’яті (Memory Studies) та імперських студій (Empire Studies).

Ключові слова: болгарське національне Відродження, болгарські революціонери, буржуазна революція, політика пам’яті, російсько-турецька війна.

Виктория Свириденко (Харьков, Украина). Национальное Возрождение в историографии Народной Республики Болгария: между традицией и “советизацией”

В статье анализируются особенности конструирования образов национального Возрождения в болгарской историографии периода Народной

Республики Болгария; исследуется эволюция этих образов. Делается попытка сопоставить репрезентацию образов болгарского национального Возрождения в болгарской историографии эпохи социализма и советской послевоенной историографии, рассмотрев эти образы с позиций исследований памяти (Memory Studies) и имперских студий (Empire Studies).

Ключевые слова: болгарское национальное Возрождение, болгарские революционеры, буржуазная революция, политика памяти, русско-турецкая война.

Viktoriia Svyrydenko (*Kharkiv, Ukraine*). **National Revival in the Historiography of the People's Republic of Bulgaria: Between Tradition and "Sovietization"**

The peculiarities of construction of the images of the national Revival in Bulgarian historiography of the period of the People's Republic of Bulgaria are analyzed in the article; evolution of these images is explored. An attempt is made at comparing of the representation of the images of the Bulgarian national Revival in Bulgarian historiography of the epoch of socialism with the Soviet post-war historiography, considering these images from the positions of Memory Studies and Empire Studies.

Key words: Bulgarian national Revival, Bulgarian revolutionaries, bourgeois revolution, politics of memory, Russian-Turkish war.

Олександр ОМЕЛЬКОВЕЦЬ

(Київ, Україна)

УДК: 94(477):394.92 Зінкевич Кобилко

Листування О. Зінкевича й А. Кобилка з питань організації діяльності журналу “Смолоскип”

Розглядаючи історію становлення журналу української молоді “Смолоскип” у 1950-х р., важливо звернути увагу на листування членів редакційної колегії – Осипа Зінкевича та Аскольда Кобилка. Саме в цих листах йдеться про актуальні організаційні питання та низку труднощів, з якими зіткнулись основоположники “Смолоскипа” на самих початках видання. Добірка листів О. Зінкевича та А. Кобилка зберігається в Музей-архіві українського самвидаву при Міжнародному благодійному фонді “Смолоскип” поряд з листуванням інших відомих діячів української діаспори, 243-ма виданнями політичних партій, рухів, самодіяльних громадських об’єднань, товариств, національних меншин та конфесій другої половини ХХ ст. Аналіз листування О. Зінкевича з А. Кобилком характеризує останнього як одну з найініціативніших осіб, які стояли біля витоків “Смолоскипа” в 1950-х рр.

Так, з листа А. Кобилка до О. Зінкевича, датованого 10 січня 1954 р., стає відомо, що редколегія у складі Осипа Зінкевича, Аскольда Кобилка та Івана Сілецького, попри всі наявні труднощі, намітила низку поточних питань у справі поліпшення та розширення журналу. Було визнано, що його зміст відповідає нормам, спільно ухваленим при перших зустрічах, а тому підхід до змісту залишено без змін. Питання доцільності існування журналу “Смолоскипа” як такого було названо А. Кобилком “справою зовсім індивідуального погляду”. Він вважав появу “Смолоскипа” “доцільною та приносячою хотя й малу частку до втримання певної зорганізованости (не примушеної та непартійної) і в першій мірі активність певної кількості (навіть і не великої) української молоді на чужині”¹ [1]. Цим укотре було підкреслено унікальність

¹ Цитати подано зі збереженням лексики й стилістики оригіналу; незначні зміни внесено згідно із сучасними нормами правопису.

“Смолоскипа” у справі консолідації патріотичних сил української діаспори, насамперед молоді, ще не втягнутої в міжпартійну конфронтацію. З-поміж інших актуальних питань було розглянуто проблему “очищення” від недобросовісних передплатників, які не внесли коштів за журнал після його отримання. Варто зазначити, що саме ця проблема була однією з найбільш значущих на початках становлення “Смолоскипа” через відсутність стабільного фінансування та необхідність утримувати штат працівників. Також А. Кобилко наголошує на потребі ретельнішої співпраці редколегії, координації дій та регулярного колективного обговорення нагальних виробничих питань: “Старатимусь налагодити зіграність ред[акційної] колегії, в першу чергу старатимуся особисто налагодити недосягнення, котрих допустився з особистих причин. Пропонуватиму підняти спробу утримання зустрічей щомісяця до обговорення матеріялу та бжучих справ” [1].

Важливою подією була поява на сторінках того ж груднево-січневого числа “Смолоскипа” листка літературної комісії Об’єднання Українських студентських товариств “Зарево” під назвою “Юність”. Товариства студіюючої молоді “Зарево”, об’єднані 28–29 травня 1949 р. на Конгресі Української націоналістичної молоді у Мюнхені, становили ідеологічну формацію українського національного солідаризму і фактично підпорядковувались Проводу українських націоналістів ОУН(м), однак мали власне бачення позапартійного націоналізму, так само як і симпатики “Смолоскипа”. Автономна діяльність “Зарева” та “Смолоскипа” викликала дедалі більші побоювання серед старших членів мельниківської ОУН. Вони були занепокоєні тим, що студентство і молодь із вищезгаданих організацій можуть виявити непокору ПУН та опинитись у конфлікті з ним. Входяження до журналу “Смолоскип” літературного листка “Юність” А. Кобилко у своєму листі теж відніс до найважливіших питань: “Юність. В певній мірі вважаю позитивною появою. Пописувачі, які вони не є, але все-таки виявили настільки охоти енергії, що все-таки щось пишуть. З часом можуть виробитись і крім того поширюватимуть журнал в силу їхніх можливостей. Потрібним було б примусить дописувачів з Юности висилати матеріял в формі, приносячій нашій колегії мінімальний оклад праці”. Таким чином А. Кобилко відзначав енергійність та ентузіазм дописувачів, покладав надії на те, що члени “Зарева” стануть запорукою поширення журналу “Смолоскип” серед студентів української діаспори, водночас наголошуючи на необхідності посилення вимог до авторських матеріалів з метою зменшення подальшої роботи над ними.

Листок “Юність” виходив за редакції Любомира-Романа Винара – американського історика, бібліографа, громадського та наукового діяча й містив літературознавчі студії, у тому числі авторства самого редактора листка, поезії та публіцистику як молодих сучасників, так і класиків “розстріляного відродження”, також есеї та фейлетони.

Ймовірно, що листок “Юність” забезпечував “Смолоскип” надходженням нових матеріалів та збільшував обсяг в разі їх критичної нестачі. Тож можна зробити припущення, що “Юність” так чи інакше не перетворилась на звичайну рубрику для “Смолоскипа”, що неминуче спричинило б подвійне явище “журналу в журналі”, адже “Смолоскип” все ще лишався молодіжною сторінкою при “Українському слові”. Окрім того, зростало навантаження на редакційну колегію, у тому числі й у плані погодження матеріалів безпосередньо з редактором листка “Юність”.

Наголошуючи на технічних питаннях “Смолоскипа”, А. Кобилка пропонує звернутися до друкарні “Українського слова” по допомогу у коригуванні та наборі заголовків, “з огляду на обтяження поодиноких членів р[едакційної] к[олегії] працею”. Також він зазначає, що “це могло бути фінансоване нами особисто, або фондами Смолоскипу (якщо можливо)” та висуває пропозицію щодо “притягнення четвертого члена до ред[акційної] колегії”, задля зменшення “поодинокого обтяження членів” [1].

Однією з постійних рубрик журналу був огляд спортивних новин, де особлива увага приділялась досягненням українських спортсменів у Радянському Союзі. Базовим матеріалом для цього була спортивна преса з СРСР, яку здебільшого представляла газета “Советский спорт”. Безперечно, для молодіжного журналу української діаспори існувала проблема, звідки дістати спортивні огляди потойбіч “залізної завіси”. І оскільки рубрика будувалась переважно на цій популярній у СРСР спортивній газеті, відсутність такої для підготовки свіжого числа “Смолоскипа” не давала змоги розгорнути огляд новин спорту, що традиційно займав місце на останній шпальті журналу. У листі А. Кобилка до Осипа Зінкевича, датованому 25 січня 1954 р., йшлося саме про таку проблему, тому числа “Смолоскипа” за грудень 1953 й січень 1954 рр. не містили спортивних новин з радянської України [2].

Ситуація з матеріалами для статей про події в СРСР та радянській Україні зокрема значно інакше виглядала у 1956 р., про що свідчить лист А. Кобилка, датований 7 лютого: “Листа вашого з 30. 1. одержав і відписую. Щодо стану посилок з газетами в будучому постараюся

пакувати ліпше. Тож саме проситиму Вас робити з “грубими” листами як останній, що він дійшов з внутрішністю, це справжнє чудо – Ви його клеїли уже вдома, клеїли його і по дорозі, а все-таки прийшов до мене розпанаханий... Вчора вислав Вам два пакунки з газетами, які назбирались за цей час у мене. Періодичности ще не добачаю, тому висилка іде такими перервами. Дістаю пачки по п’ять-шість чисел нараз і то без жадної регулярности. Крім нормальних посилок прийшла мені справжня пака, аж боявся відкривати. Завартість її 50 чисел “Правда України” та 50 чисел “Радянська Україна”; всі числа з 26 січня 1956 року” [3]. Питанням залишається, чому посилка О. Зінкевича зі США виявилась “розпанаханою”. Можна зробити припущення, що в час “холодної війни” чималий пакунок з газетами викликав підозру в американських спецслужб, і ті були змушені вдатись до цензури.

Листом від 25 лютого 1956 р. А. Кобилко повідомляє О. Зінкевича про затверджений членами редколегії проект змісту, формату та оформлення журналу “Смолоскип”:

“1. Формат: Після запитів та порад в друкарні найвигіднішим вихідним форматом – базою мав бути листок виміром 56 × 90 см. По відповідному згорненні та обрізанні кінцевий вимір готової сторінки відповідатиме... стандартіві 21 × 27 см.

2. Число сторінок: вихідний формат поділяється на 8 карток, котрі в свою чергу дають 16 сторінок – або ж половина листка дала б 4 картки 8 сторінок.

3. Обгортка: могла бути або з того самого паперу, що все число (зрозуміле, що в таким разі можна було б брати ліпшого гатунку) і враховувалася в 16 сторінок, або друкувалася з ліпшого паперу окремо і підносила число сторінок з 16 до 20 або з 8 до 12.

4. Оформлення: ми задержались на трьох пропозиціях, котрі оставляєм до Вашого вибору.

а. Обгортка носила би напис... Смолоскип з давним нами уживаним символом, нижче слідував би білий напис на чорнім журна[л] української..., нижче латинський напис SMOLOSKYP та написи в французьким і англійським. Нижче на ліву колонку, коли б додержались поділу на три колонки зміст, а решта кліша або ж зміст іде на другу сторінку обгортки, а вільне місце займає кліша. Третя сторінка обгортки посвячена адміністративним справам, четверта вільна.

б. Обгортка не має на собі жадних інших написів, ні рисунків, крім СМОЛОСКИП.

в. то саме що б лиш уживати паперу грубішого і кольорового” [4].

У листі О. Зінкевича до А. Кобилка від 2 квітня 1956 р. йде мова про дедалі більшу кількість наявного матеріалу до опрацювання та підготовки числа за квітень–травень, однак знову трапляється згадка про цензуру, застосовану до надісланих А. Кобилком посилок з газетами. Тому О. Зінкевич зазначає, що “всі посилки, на яких є печатка “Смолоскипа”, не є цензуровані, всі інші цензуровані, але доходять”, з чого можна дійти висновку, що цензурі підлягали лише не проштамповані адресою журналу пакунки. О. Зінкевич також дає низку вказівок стосовно, як можна припустити, оплати праці редакторів “Українського слова”: “Підіть ще цього тижня до редакції, запакуйте в конверту 3 дол[ари] або 1.000 фр[анків] і передайте це йому від мене. Це для того, щоби він звертав більше увагу на ломку і коректу, що він і робить. В теперішніх числах є багато менше помилок, як було тоді, коли я робив ломку, а Сілецький і Михальчук – коректу. Так що три долари вартує”. В третьому пункті свого листа О. Зінкевич акцентує увагу на зацікавленості у ставленні В. Михальчука у співпраці з редколлегією журналу “Смолоскип”: “Чи Ви не могли б поговорити конкретно з Михальчуком про його дальше відношення до “Смолоскипа”. Я старався до нього писати в дружній спосіб, але він мені відписував безличі листи. Тому я більше писати не буду”. О. Зінкевич також пропонує конкретні зміни в дизайні обкладинки журналу задля його презентабельності, звертаючи увагу на ціни за дану послугу: “Я написав Лазовінському, що Ви до нього зайдете і обговорите справу обгортки. Обгортка мусить бути на кращому папері і друкowana в кольорах, як ми не робили передше. Я стараюсь тут розрекламувати журнал, але він мусить якимось виглядати. Передше Лазовінський брав за кольорову обкладинку 6.000 фр[анків]. Домагайтесь, щоби й тепер більше не вимагав” [7]. Тут йдеться про одного із провідних діячів Української національної єдності (громадсько-культурної організації української діаспори у Франції – В. Лазовінського). УНЄ була ідеологічно спорідненою з мельниківською ОУН і активно співпрацювала з її тижневиком “Українське слово”.

Слід також звернути увагу й на другий пункт цього листа, в якому О. Зінкевич стурбований питанням пошуку відповідальної людини для “експедиції”. О. Зінкевич зазначає, що ця робота може бути оплачена сумою до п’яти доларів.

У листі до О. Зінкевича від 4 квітня 1956 р. А. Кобилко зазначає, що кореспонденція з Франції до США йде вкрай повільно: “Останнього Вашого листа дістав 2/3”, проте звітує про надсилання матеріалу до опрацювання – 22-х газет, а також про врегулювання справи з заборгованістю для редакції “Українського слова”: “Троші на Смолоскип в вартість 120 доларів (42000 фр[анків]) одержав в пару днів перед Вашим листом. Зараз же розрахувався з У[країнським] С[ловом], так що на сьогоднішній день з цієї сторони жадних довгів немає (остатнє число заплачене). Цих 120 д[оларів] за лист[опад], груд[ень], січень і лютий” [5].

О. Зінкевич, відповідаючи А. Кобилку листом від 22 травня 1956 р., повідомляє його про скорий вихід червневого числа “Смолоскипа” і звертає увагу на вирішення нагальних справ, щодо зголошення до наступної “експедиції”, коригування та оформлення наступного числа журналу, при цьому акцентує на питанні коштів. В обох справах радить звернутися по допомогу до представників УНС: “Я звертався до Лазовінського в справі експедиції і він мені відповів, що вони готові робити за 5 дол[арів]. Отже, якщо Ви можете – робіть, якщо ні – домовитесь з Лазовінським і нехай вони роблять, але щоби число було зразу висилане, бо це дуже важливе. Дайте Муликові 3 дол[ари] (1000 фр[анків]), може, він буде краще робити коректу, бо в останньому номері знову було повно помилок і попереставлювані рядки. Чи Ви йому дали останній раз? Якщо можете, виготовте рахунок, щоби я знав, як виглядають наші фінанси, і щось думав, коли немає грошей. Старайтесь переконати Лазовінського (підійте ще цього тижня), щоби він друкував о[б]кладинку[у] кольорову, і заплатіть йому більше, це дуже важне саме тепер, бо ми хочемо тут його більше розповсюдити. Майте на увазі – червневого числа мається друкувати 750 примірників, з тим, що на мою адресу маєте вислати 60 штук і на Криворучка в Канаді. Травневого числа вишліть мені все, що тільки маєте, бо мені бракує і потрібно до висилки. Всіх інших чисел, які у Вас є – вишліть мені по 20 примірників, решту можете знищити”. Наостанок О. Зінкевич зазначає, що вже тривалий час не отримував посилок з радянською пресою, тому радить А. Кобилку: “На посилках бийте печатку “Смолоскипа”” [8].

У листі від 5 серпня 1956 р. О. Зінкевич висловлює надії щодо подальшого самостійного розвитку журналу “Смолоскип” та незалеження від “Українського слова”: “Вкоротці, ще цього року він стане центральним органом наших молодечих організацій, як ми про це колись говорили першого вересня в Детройті, я буду ставити справу, щоби

його фінансування перебрав на себе наші Братні Організації, на що вони, напевно, погодяться. Тоді він перейде на самостійне видавання і Ви зможете полегшити справу легалізації. Друкуватись він мав би і надалі в Парижі... На такий перехід погодивсь Сілецький і прошу Вас, щоби Ви теж висловились. Рівно ж пишу до Михальчука. Коли б я в цій справі не мав від Вас жодної відповіді, буду уважати, що Ви є згідні з моєю пропозицією” [9].

Далі О. Зінкевич звертає увагу на бездіяльність та пасивність В. Михальчука як члена редколегії: “Він не хоче нічого робити, не пише і в нечесний спосіб сидить собі в редколегії. Тому я напишу до нього листа. Якщо він не відпише... то я пропоную, щоби згідно з нашим правилом його викреслити з редколегії, почавши від вересня” [9].

Проте, як свідчить наступний лист від 29 жовтня, В. Михальчук був залишений у складі редакційної колегії “Смолоскипа”. В цей час О. Зінкевич радить А. Кобилкові зробити “докладне обчислення стану каси”, тобто звіт по фінансах, якими здатен оперувати журнал у момент, коли фактично вирішується його подальша доля. В наступних рядках О. Зінкевич повідомляє: “Мабуть, від січня перейдемо на самостійне видавання, тоді треба всі ці речі полегшити. Видавати і фінансувати буде видавництво “Золоті Ворота” з Канади. Постарайтесь якнайскоріше таке розчислення приготувати”. Окремо він звертає увагу на необхідність економно розпоряджатись коштами журналу: “Друкарні хіба давайте гроші за експедицію і значки, за друк наразі нічого не давайте” [10].

А вже в наступному листі від 8 листопада 1956 р. О. Зінкевич повідомляє про успіхи в переговорах з канадськими колегами із “Золотих воріт”: “Я вже тут роблю остаточне домовлення і від Нового Року “Смолоскип[”] буде появлятися як самостійний журнал і будеться друкувати в Парижі, як і до тепер. Цілісність фінансування перебирає на себе Канада”. Разом з тим О. Зінкевич надсилає А. Кобилку суму в 60 доларів і в цьому ж листі просить виділити з неї дещо на передплату українських радянських видань [11].

Цікаві відомості щодо самостійного вирішення редколегією технічних проблем видання “Смолоскипа” наприкінці 1956 р. містяться в листі А. Кобилка від 25 листопада: “...Щодо технічно-мистецького оформлення, на жаль, нічого ще конкретного не могли виготовити, в великій мірі це залежить від грошових фондів, котрі будуть до диспозиції. В остаточнім разі десь за тиждень буде міг вислати Вам відбиток рисунку, так як я уявляв би собі першу сторінку” [6].

Виходячи з цього, можна припустити, що на порядку денному все ще стояло питання зміни дизайну першої шпальти журналу, зокрема логотипу назви – “Смолоскип”, остаточний вигляд якої значною мірою залежав від коштів, які планувалося вкласти.

У наступному абзаці листа А. Кобилко акцентує увагу на питаннях легалізації журналу. При цьому основні труднощі, на його думку, полягають не в бюрократичних перепонах, а необхідності організації бухгалтерського обліку та контролю над прибутками і видатками, засвідчення наявності коштів для організації діяльності та пояснення їх походження: “Легалізація з точки формальної не принесе жодних труднощів. Я вже розвідував в адміністративних до цього приналежних установах. Єдина трудність лише в справах фінансових. Маючи легалізацію, треба буде вести офіційну касову книгу та бухгалтерію, в якій всі видатки та прибутки будуть мусіти бути занесені. Отож, скажімо, за друк в друкарні треба платити фактично в друкарні, вони зі своєї сторони мусять його занести в книгу прибутків. Крім того, Смолоскип мусе довести наявність грошей та їх походження. Отож перед початком остатніх кроків хотів би вичекати трохи, поки стан річей виясниться більш докладно” [6].

Далі йде мова про затвердження В. Михальчука в складі редколегії журналу: “...що ж до Михальчука, то думаю, що остаточно він погодиться, тим часом він ще, не згідний та висуває різні пропозиції. Але, на мою думку, він чекає поки його по[п]росять більш настійливо”. А. Кобилко повідомляє також, що мусить відійти від справ журналу до квітня, доки владнає домашні справи [6].

Згідно із викладеним у наступному листі О. Зінкевича від 31 січня 1957 р., бачимо, як вирішилась справа з переходом “Смолоскипа” під контроль видавництва “Золоті ворота”. Зінкевич зазначає, що “найважливіше тут, щоб ми не мали фінансових труднощів”, адже лише нещодавно було сплачено заборгованість попереднім видавцям з “Українського слова” і на залишок планувалося оплатити послуги канадського видавництва. О. Зінкевич попередньо листувався з чільними діячами ПУН – Миколою Плав’юком та Олегом Штулем-Ждановичем, з цього діалогу стало відомо, що “Українське слово” “винно поважну суму Канадійському теренові” і зобов’язується за ці кошти займатись друкуванням журналу “Смолоскип”. Зінкевич зазначає, що суми, заборгованої “Українським словом” канадській філії, повинно вистачити на друкування “Смолоскипа” протягом кількох років, однак “в цьому випадку “Смолоскип” стане власністю видавництва “Золоті ворота”, яке

очолоє Микола Плав'юк, але видавництво не має права змінювати редколегію і без нашої згоди перебирати назву журналу, коли б ми далше видавати його не хотіли". За "Смолоскипом" залишено лише справу редагування журналу, а "всю адміністрацію, легалізацію і т.д. перебирають "Золоті ворота"". Відтак О. Зінкевич повідомляє, що найближчим часом, після завершення перемовин з М. Плав'юком про це буде підписано договір, умови якого перед самим підписанням буде узгоджено з рештою членів редколегії "Смолоскипа". Окремо в листі зазначається, що "треба якнайскоріше виготовити проект мистецького оформлення" журналу, адже визначено, що він "буде на 12 сторінках, плюс обгортка". При цьому О. Зінкевич звертає увагу на серйозну проблему – неможливість давати нові кліше щомісяця через відсутність на це коштів, тому просить А. Кобилка та В. Михальчука попри цю обставину надати першому числу "Смолоскипа" вигляду самостійного повноцінного журналу, "а не як теперішній – ні журнал, ні газета" [12]. В наступних рядках листа О. Зінкевич пропонує розподілити посади в редколегії згідно із попередніми пропозиціями: "Я пропонував, щоби Михальчук був Головним або відповідальним редактором, а я б залишивсь Головою Редколегії". Проте В. Михальчук відмовився від запропонованої посади, рекомендуючи на неї А. Кобилка. Тому О. Зінкевич радить адресатові скоріше визначитися з цією справою і приступати до виконання обов'язків самому або ж разом з В. Михальчуком [12].

Про остаточне підписання договору між журналом "Смолоскип" та видавництвом "Золоті ворота" стає відомо з колективного листа О. Зінкевича від 18 лютого 1957 р. до членів редколегії "Смолоскипа" В. Михальчука, А. Кобилка та І. Сілецького. У цьому листі О. Зінкевич наголошує на певній пасивності та неузгодженості дій своїх колег щодо підготовки числа журналу за лютий: "Я думав, що нам вдасться приготувати вже лютневе число. Був запропонував, що даватиму 1000 рядків матеріалу, а решту Ви. Але на сьогодні дістав відповідь лише від Аскольда в цій справі. З Сілецьким не вдалось зустрінутись, а від Михальчука немає нічого. І я тепер не знав, чи слати матеріал до Михальчука, так як я пропонував (бо Аскольд, як пише, ще кілька місяців не зможе перебирати на себе цих обов'язків), чи що ми взагалі робимо?" [14].

Однак, здавалось успішне закінчення переговорів із "Золотими воротами" обернулося для "Смолоскипа" кризовою ситуацією наприкінці 1957 р. Про це йдеться в листі О. Зінкевича до А. Кобилка від 29 грудня: "...Штуль в імені друкарні заявив, що друкувати "См[оло-

скип]” не буде, навіть якщо б ми мали гроші і платили за друкування, “Золоті Ворота”, наш видавець, збанкрутували і не платять за друкування. Даліше відповідальні за видавання і друкування наших речей Штуль, Плав’юк і Максимів заявили мені в листах, що “Смолоскип” не є молодечим журналом і що його зміст не відповідає для потреб молоді. Отже, створилась безвихідна ситуація. Коли я всі справи витягнув на верх і пішов з ними аж до ПУН-у, то мене зачали переконувати уже – Друкарня, що вони не друкують тому, що “Золоті Ворота” не платять, а Плав’юк мене переконує вже в кількох листах, що вони збирали на “Укр[аїнське] Слово” тисячі долярів, помагали йому і даліше помагають, сплачують довг Слова в Канаді, а друкарня не хоче друкувати. Витворилась така ситуація, що Штуль здимісіонував як видавничий референт, а Плав’юк передав чи передасть цілу справу до орг[анізаційного] суду, чим мені грозить вже в двох листах. Отже, до такого стану ми докотились. В такій ситуації, коли кожний з нас шукає винного і старається свою вину зіпхати на когось іншого (Плав’юк навіть зробив закид, що редколегія, цебто ми, саботуємо “Смолоскип”) я ніяк не бачу можливости, щоби “См[олоскип]” міг появлятись, навіть так, як Ви пропонуєте, цебто разом з газетою” [13].

Виходячи з цих рядків, можна припустити, що справа полягала не в заплутаній ситуації з коштами, а скоріше за все у небажанні ОУН(м) сприяти подальшому розвитку самостійного молодіжного журналу з власною позицією (хоч та й не виходила за рамки націоналістичної ідеології). Партіїцям з ПУН було вигідно утримувати “Смолоскип” невідривним від “Українського слова” та залежним від умов, які диктує видавнича референтура ОУН(м). Перша суттєва спроба діячів “Смолоскипа” вирватись з-під контролю ПУН увінчалась фактичним фіаско, до чого неминуче доклали зусиль партійні зверхники у прагненні втримати “Смолоскип” в усталених межах дозволеного.

Рішення О. Зінкевича було таким: “Будемо вертатись знову до старих справ, знову будуть комплікації і знову нові сварки. Тому я передав цілу справу в руки Організації, полагождать її, доручать нам ще раз братись за це діло, зроблять відповідні домовлення, які будуть всіх зобов’язувати – тоді, річ ясна, всі ми ще раз візьмемося за його видавання” [13]. Отож, щоб уникнути загострення ситуації зі “Смолоскипом” та унеможливлення подальшого існування журналу, О. Зінкевич радить А. Кобилку змиритись із станом речей, продовжувати працю над матеріалами, скласти розрахунки коштів.

Таким чином, аналіз листування О. Зінкевича та А. Кобилка дає змогу дійти висновку, що період становлення часопису “Смолоскип” під егідою ОУН (м) та “Українського слова” супроводжувався труднощами, подоланням яких займалися одиниці молодих ентузіастів. Передусім це проблеми з матеріальним забезпеченням, постійна нестача коштів в умовах необхідності розширення часопису, його модернізації та заохочення нових кадрів. Суттєвою була проблема налагодження стосунків з видавництвами, підлеглими Проводу українських націоналістів, які, з огляду на політичну заангажованість старшого покоління партійців, намагалися стримувати молоду генерацію в її прагненні до аполітичного патріотизму. Вочевидь це було пов’язано з побоюванням мельниківців нового “бунту молодих” та чергового розколу або принаймні масового виходу з лав партії молоді, котра з кожним роком ставала все більш зневіреною у прогресивності ОУН(м). Потреба суворого контролю за молодого генерацією націоналістів наростала у зв’язку з активізацією таких молодіжних об’єднань, як “Зарево”, котрі, з одного боку, перебували під контролем мельниківської ОУН, а з другого – мали власне бачення українського націоналізму та “української справи” й попри все намагались вести автономну діяльність. “Смолоскип” на шпальтах “Українського слова” чи не одразу заявив про відходження від позицій націоналістичної партійності та почав збирати довкола себе дедалі більше зацікавленого юнацтва. Варто підкреслити, що молоду українську діаспору мало цікавили популістські видання обох ОУН, сповнені демагогії та поливання брудом опонентів з українського націоналістичного табору, а будь-яка новизна, тим більше з власною позицією, декларованою у власному часопису, автоматично виходила за межі партійних стандартів і розцінювалась як непокора. Перешкодити ініціативі О. Зінкевича та “смолоскипівців” можна було, лише створивши для них проблеми матеріальні й технічні, позбавивши сприяння з верхів. Під впливом цього покинута напризволяще малочисельна група ентузіастів, зайнятих розвитком “Смолоскипа”, опинилась у скрутному становищі, без перспектив на подальшу роботу над часописом. Лише виняткова стійкість та невідступність від власних ідеалів, а також вміння домовлятися у партійному середовищі ОУН дозволили О. Зінкевичу, А. Кобилку та їхнім однодумцям не лише не покинути розпочату справу, а й зберегти часопис та з часом заснувати власне видавництво “Смолоскип”.

Джерела та література

1. Музей-архів українського самвидаву та документації. – Розсип. – Лист Аскольда Кобилка до Осипа Зінкевича від 10 січня 1954 р.
2. Там само. – Лист Аскольда Кобилка до Осипа Зінкевича від 25 січня 1954 р.
3. Там само. – Лист Аскольда Кобилка до Осипа Зінкевича від 7 лютого 1956 р.
4. Там само. – Лист Аскольда Кобилка до Осипа Зінкевича від 25 лютого 1956 р.
5. Там само. – Лист Аскольда Кобилка до Осипа Зінкевича від 4 квітня 1956 р.
6. Там само. – Лист Аскольда Кобилка до Осипа Зінкевича від 25 листопада 1956 р.
7. Там само. – Лист Осипа Зінкевича до Аскольда Кобилка від 2 квітня 1956 р.
8. Там само. – Лист Осипа Зінкевича до Аскольда Кобилка від 22 травня 1956 р.
9. Там само. – Лист Осипа Зінкевича до Аскольда Кобилка від 5 серпня 1956 р.
10. Там само. – Лист Осипа Зінкевича до Аскольда Кобилка від 29 жовтня 1956 р.
11. Там само. – Лист Осипа Зінкевича до Аскольда Кобилка від 8 листопада 1956 р.
12. Там само. – Лист Осипа Зінкевича до Аскольда Кобилка від 31 січня 1957 р.
13. Там само. – Лист Осипа Зінкевича до Аскольда Кобилка від 29 грудня 1957 р.
14. Там само. – Лист Осипа Зінкевича до Василя Михальчука, Аскольда Кобилка та Івана Сілецького від 18 лютого 1957 р.

Олександр Омельковець (*Київ, Україна*). **Листування О. Зінкевича й А. Кобилка з питань організації діяльності журналу “Смолоскип”**

У статті розглянуто становлення журналу української молоді “Смолоскип” у 1950-х рр., на базі листування його засновників – Осипа Зінкевича та Аскольда Кобилка.

Ключові слова: журнал, “Смолоскип”, Осип Зінкевич, Аскольд Кобилко, ОУН.

Александр Омельковец (*Киев, Украина*). **Переписка О.Зинкевича и А.Кобылко по вопросам организации деятельности журнала “Смолюскып”**

В статье рассмотрено становление журнала украинской молодежи “Смолюскып” в 1950-х гг., на базе переписки его основателей – Осипа Зинкевича и Аскольда Кобылко.

Ключевые слова: журнал, “Смолюскып”, Осип Зинкевич, Аскольд Кобылко, ОУН.

Alexander Omelkovets (*Kyiv, Ukraine*). **Correspondence Between O. Zinkevych and A. Kobylko on the Organization of the Magazine “Smoloskyp”**

The paper considers formation of Ukrainian youth magazine “Smoloskyp” in 1950, based on the correspondence between its founders – Osyp Zinkevych and Askold Kobylko.

Key words: magazine, “Smoloskyp” (“Torch”), Osyp Zinkevych, Askold Kobylko, OUN.

Михайло СЛОБОДЯНЮК
(Львів, Україна)

УДК 355.146:94(477)“1991/...”

**Перша спроба запровадження
у Збройних силах України
нарукавної емблематики
військових з'єднань, частин,
установ та закладів**

Перша масштабна спроба розпочати процес офіційної розробки та затвердження на рівні Міністерства оборони України військової символіки з'єднань, частин та окремих підрозділів Збройних сил України відбулась 1996 р.

На цей час деякі частини, не чекаючи на дозволи, розробили та почали носити власну нарукавну символіку. Тому у квітні 1996 р. в частини Збройних сил України надійшла телеграма № 115/1/109-т від 25.04.1996 р. від генерала В. Ситника, на той час керівника виховної роботи у Збройних силах України, яка вимагала подати до Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України для узагальнення, аналізу і подання Міністру оборони України на затвердження по 2 примірники нових нарукавних емблем (в телеграмі вони були названі “нарукавними знаками”, як це було у Радянській армії) [1]. За деякою інформацією, справжньою метою появи цієї телеграми було намагання Центрального музею Збройних сил України таким чином отримати перші нарукавні емблеми української армії для експонування. На виконання цієї телеграми з управління виховної роботи Прикарпатського військового округу було відправлені 6 малюнків нових емблем (8-ї бригади СпП, 219-ї понтонно-мостової бригади, 1563-ї автомобільної бази, 362-го окремого батальйону охорони та обслуговування штабу ПрикВО, 4999-ї бази зберігання озброєння і техніки (військ зв'язку) та 6-ї окремої аеромобільної бригади, вихідний № 19/199 від 14.08.1996 р.) [2].

Однак, як видно, очікуваного результату ця телеграма не дала, тому що 19 вересня 1996 р. у війська надійшла нова телеграма, тепер вже від начальника Генерального штабу Збройних сил України генерала О. Затинайка № 145/1/253-т, яка вимагала до 1 листопада 1996 р. зі-

брати матеріал, який висвітлює життєдіяльність та бойову підготовку підпорядкованих військ, і надіслати до Центрального музею Збройних сил України для використання в оформленні виставок на честь 5-ї річниці Збройних сил України [3]. До таких матеріалів телеграма відносила прапори, вимпели, нарукавні нашивки, обмундирування і спорядження, значки, речі армійського побуту, фотографії, документи, друківані видання, моделі, муляжі з детальною історичною довідкою про них.

А далі вже прийшла телеграма Міністра оборони України Олександра Кузьмука від 22 вересня 1996 р. № 145/1/226-т (**Додаток № 1**), метою якої було вдосконалення військової символіки Збройних сил України і в подальшому її офіційне затвердження [4]. Відповідно до цієї телеграми в штабі Прикарпатського військового округу з'явилося розпорядження начальника штабу ПрикВО генерал-лейтенанта Віктора Палія від 26 вересня 1996 р. № 133 “Про подання пропозицій щодо удосконалення військової символіки” (**Додаток № 2**) [5]. Далі за зверненням члена Українського геральдичного товариства Михайла Слободянюка (**Додаток № 3**), на той час підполковника, який проходив службу у штабі ПрикВО, було створено першу у Збройних силах України Геральдичну комісію, яка і повинна була провести всю роботу зі збору пропозицій по символіці частин, її доопрацювання і подання до Міністерства оборони України на затвердження [6]. Комісія була створена розпорядженням начальника штабу Прикарпатського військового округу генерал-лейтенанта Віктора Палія (**Додаток № 4**) [7]. Майже одночасно, в розвиток розпорядження про створення Геральдичної комісії ПрикВО, командувачем військами ПрикВО генерал-полковником Петром Шуляком було затверджено 9 жовтня 1996 р. “Положення про геральдичну комісію Прикарпатського військового округу” (**Додаток № 5**) [8].

Результатом роботи Геральдичної комісії стали збір та подання до Міністерства оборони України цілої низки проектів нарукавних емблем з'єднань і військових частин Прикарпатського військового округу. На жаль, в той час ініціатива Міністра оборони України генерал-полковника Олександра Кузьмука не була підтримана відповідними організаційними кроками у самому Міністерстві оборони України, внаслідок чого пропозиції від Прикарпатського та Одеського військових округів та від Військово-повітряних сил Збройних сил України реалізовані не були. Але це дало величезний поштовх у розробці та самостійному впровадженні в частинах власної військової символіки. Власне, після ще од-

нієї невдалої спроби централізовано ввести до Збройних сил України символіку частин у вигляді нарукавної емблематики, вчиненої 1998 р., у військах на довгий період розпочався “романтичний” період, характерний хаотичною, дуже часто непрофесійною розробкою та втіленням у форму одягу військовослужбовців різноманітних нарукавних емблем. Практично всюди цей процес проходив майже без створення якихось формальних документів (наказів, положень, проектів і т.і.), що, безумовно, створює для дослідників труднощі у вивченні цього процесу. Тому цікавим для науковців, які займаються вивченням проблем розвитку військової символіки у Збройних силах України, є публікація вперше тих небагатьох документів, що збереглися у Прикарпатському військово-муніципальному окрузі (пізніше – Західному оперативному командуванні) від початкової офіційної стадії впровадження цього роду символіки у Збройних силах України, тобто від 1996 р. (документи зберігаються в архіві Українського геральдичного товариства).

Д О Д А Т К И

Додаток № 1

=Ч=

Легенди 100 159 22 1330=

В Збройних Силах України продовжується робота по вдосконаленню військової символіки з’єднань, частин і підрозділів та правил їх застосування на військовій формі одягу, техніці та озброєнні. В даний час у військах накопичено відповідні пропозиції стосовно цього.

З метою упорядочення цієї роботи при Генеральному штабі Збройних Сил України створено робочу комісію. Враховуючи вищенаведене **ВИМАГАЮ:**

1. Заступникам Міністра оборони України, командувачам видами Збройних Сил України, військами військових округів, територіальних командувань, командирам об’єднань, з’єднань та частин центрального підпорядкування, начальникам військових навчальних закладів Міністерства оборони України до 20 жовтня 1996 року узагальнити проведену в підлеглих військах роботу стосовно удосконалення військової символіки.

2. Для узагальнення та затвердження Міністром оборони України, до 29 жовтня 1996 року подати в управління служби військ і режиму Генерального штабу Збройних Сил України ескізні малюнки (формат

А-4) нарукавних шевронів, знаків та відзнак військовослужбовців від полку (окремого батальйону, дивізіону) до бригади, дивізії включно, а також їх військове, історичне та геральдичне обґрунтування.

3. Телеграму довести згідно з розрахунком розсилки [Розрахунок розсилки не наводиться].=

НР 145/1/226-Т

О. КУЗЬМУК

Додаток № 2

РОЗПОРЯДЖЕННЯ
Начальника штабу
Прикарпатського військового округу
№ 133

“26” вересня 1996 р.

м. Львів

Про подання пропозицій щодо удосконалення
військової символіки.

З метою виконання розпорядження Міністра оборони України № 145/1/226 від 22.9.96 р. про подання у Генеральний штаб Збройних Сил України пропозицій стосовно вдосконалення військової символіки, командуючий військами округу НАКАЗАВ:

1. Заступникам командувача військами округу, начальникам родів військ, управлінь, відділів та служб до 17 жовтня 1996 року узагальнити проведену в підлеглих частинах роботу стосовно пропозицій по військовій символіці.

2. До 20 жовтня 1996 року подати в управління виховної роботи кольорові ескізи /на папері Ф-4/ нарукавних шевронів, знаків та відзнак військовослужбовців за підпорядковані частини від полку /окремого батальйону, дивізіону/ до бригади, дивізії включно, а також текст їх військового, історичного та геральдичного обґрунтування.

3. Заступнику командуючого військами округу з виховної роботи узагальнити пропозиції, про виконання доповісти командуючому військами округу і до 25 жовтня подати їх у Генеральний штаб Збройних Сил України.

4. Дане розпорядження довести до заступників командуючого військами округу, начальників родів військ, управлінь, відділів та служб.

НАЧАЛЬНИК ШТАБУ
ПРИКАРПАТСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ
генерал-лейтенант (підпис) В. ПАЛІЙ

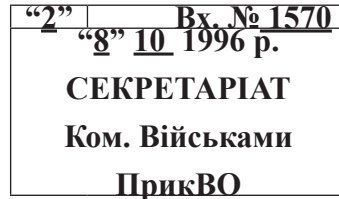
Додаток № 3

*Резолюція командувача військами
Прикарпатського військового округу
генерал-полковника Петра Шуляка:*

НШ, ЗКВР

- Доцільно підтримати пропозиції
- Організувати роботу. Доповісти 12.10.96

Ген. Полк.
(підпис)

Командувачу військами
Прикарпатського військового округу

Товарищу генерал-полковник!

Для якісної розробки всього комплексу емблем об'єднань, з'єднань і частин Прикарпатського військового округу, втілення в повсякденне життя військ кращих геральдичних традицій українських військових формувань, підготовки пропозицій по наданню з'єднанням і частинам почесних назв, пов'язаних з їх бойовим минулим, імен видатних військових і державних діячів України, територіальних назв у відповідності до місць дислокації, “народження”, або здобуття бойової слави,
ПРОПОНУЮ:

1. Створити в окрузі постійно діючу геральдичну комісію на чолі з заступником командуючого військами округу.

До складу комісії підібрати офіцерів, прапорщиків і службовців УА, що мають необхідні знання і бажання працювати у цій області.

2. Кількісний склад комісії може бути вирішений окремим розпорядженням.

**РОЗПОРЯДЖЕННЯ
НАЧАЛЬНИКА ШТАБУ
ПРИКАРПАТСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ**

№ 144

“10” жовтня 1996 р.

м. Львів

Про створення Геральдичної комісії
Прикарпатського військового округу

Відповідно з розпорядженням Міністра Оборони України від 22 вересня за № 145/1/226 про подання у Генеральний Штаб Збройних Сил України пропозицій стосовно вдосконалення військової символіки командуючий військами округу НАКАЗАВ:

1. Створити у Прикарпатському військовому окрузі Геральдичну комісію на чолі з заступником командуючого військами округу – начальником управління виховної роботи полковником КОБЕРСЬКИМ Л. В. Заступником голови комісії призначити полковника ІВАНОВА В. О., секретарем комісії – підполковника СЛОБОДЯНЮКА М. В. Голові комісії до 10 жовтня п.р. надати на затвердження командуючого військами округу персональний склад комісії, для чого начальникам родів військ, управлінь, відділів і служб округу виділити до її складу по одному офіцеру.

2. Основними завданнями комісії вважати:

- координацію роботи та здійснення управління у сфері військової геральдики і емблематики Прикарпатського військового округу;
- реалізацію державної політики у сфері символіки;
- формування у військовослужбовців громадської думки щодо запроваджуємих військових символів Прикарпатського військового округу, виховання та надання методичної допомоги у сфері військової геральдики.

3. Геральдичній комісії взяти під контроль своєчасну та якісну розробку військової символіки корпусів, з'єднань і частин Прикарпатського військового округу.

4. Контроль за виконанням розпорядження покласти на Заступника командуючого військами округу – начальника управління виховної роботи.

5. Розпорядження довести до заступників командуючого військами округу, начальників родів військ, управлінь, відділів та служб, ко-

мандирів армійських корпусів, з'єднань і частин окружного підпорядкування.

НАЧАЛЬНИК ШТАБУ – ПЕРШИЙ ЗАСТУПНИК
КОМАНДУЮЧОГО ВІЙСЬКАМИ ПРИКАРПАТСЬКОГО
ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ

генерал-лейтенант

(підпис)

В. ПАЛІЙ

Додаток № 5

“ЗАТВЕРДЖУЮ”
КОМАНДУЮЧИЙ ВІЙСЬКАМИ ПРИКАРПАТСЬКОГО
ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ

генерал-полковник

(підпис)

П. ШУЛЯК

“9” жовтня 1996 р.

ПОЛОЖЕННЯ

Про геральдичну комісію Прикарпатського
Військового округу

1. Геральдична комісія Прикарпатського військового округу є окремою позаштатною установою, створеною на громадських засадах в структурі управління Прикарпатського військового округу.

2. Геральдична комісія ПрикВО підпорядковується командуючому військами ПрикВО.

У своїй діяльності Геральдична комісія керується чинним законодавством з питань державної символіки, військовими статутами та наказами, директивами і розпорядженнями Міністра оборони України, його заступників, командуючого військами ПрикВО і його заступників, а також іншими нормативно-правовими актами з питань державної символіки та військової геральдики.

3. Основними завданнями Геральдичної комісії ПрикВО є:

- координація та здійснення управління у сфері військової геральдики і емблематики у військах ПрикВО;
- реалізація державної політики у сфері символіки;
- формування громадської думки військовослужбовців щодо запровадження військових символів у Прикарпатському військовому окрузі.

4. Геральдична комісія ПрикВО, відповідно до своїх завдань:

– аналізує стан розробки і впровадження військових символів в Прикарпатському військовому окрузі, надає відповідні висновки на розгляд командуючого військами ПрикВО, а за його розпорядженням у Міністерство Оборони України;

– визначає пріоритетні напрямки та організує методичну роботу щодо забезпечення належного використання державних символів України, символіки органів місцевого та регіонального самоврядування, національних символів, а також процедуру затвердження (подання на затвердження) військових символів, розроблених у військах ПрикВО;

– організує роботу по відпрацюванню почесних назв з'єднань і частин ПрикВО, пов'язаних з традиціями Збройних Сил України, бойовим шляхом та історією, територіальним місцем розташування; координує і організує роботу по наданню з'єднанням і частинам імен видатних військових і державних діячів України;

– дає висновки щодо розроблених проєктів військових емблем та інших символів;

– проводить реєстрацію наданих проєктів військових емблем, розгляд та надання на затвердження у Міністерство Оборони України;

сторінка 2 -

– подає на затвердження командуючому військами ПрикВО військову емблематику, що розглядається і затверджується згідно його повноважень у цьому питанні;

– розробляє проєкти і подає на затвердження командуючому військами ПрикВО процедури військових церемоніалів у військах округу;

– координує роботу військових з'єднань і частин у створенні військових відзнак (нашивок, значків, знаків і т.і.) з використанням елементів державної символіки та іншої емблематики; затверджує і надає на розгляд командуючого військами округу або Міністра Оборони України (з метою усунення дублювання, недопущення появи непрофесійних взірців та створення єдиної системи емблематики ПрикВО) основні службові емблеми;

– координує роботу з пропозиціями військовослужбовців або військових органів ПрикВО по удосконаленню військової форми одягу і системи відзнак на ній;

– виконує інші обов'язки, покладені на неї командуючим військами ПрикВО.

5. Геральдична комісія ПрикВО має право:
– одержувати від з'єднань, частин та Установ ПрикВО інформацію, необхідну для виконання завдань, передбачених Положенням;
– залучати до вирішення питань, що належать до компетенції Геральдичної комісії ПрикВО, провідних науковців та фахівців;
– скликати наради та засідання з питань, що належать до компетенції Геральдичної комісії ПрикВО.

6. Геральдична комісія ПрикВО при виконанні покладених на неї завдань взаємодіє з відповідними установами Міністерства Оборони України, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого та регіонального самоврядування, а також, за дорученням командуючого військами ПрикВО і у відповідності з існуючою системою – з відповідними органами країн-сусідів.

7. Геральдичну комісію ПрикВО очолює заступник командуючого військами округу – начальник управління виховної роботи ПрикВО. Геральдична комісія ПрикВО створюється у складі Голови, його заступника, секретаря комісії та членів комісії. Персональний склад геральдичної комісії ПрикВО затверджується командуючим військами ПрикВО один раз на рік, перед початком нового учбового року.

8. Геральдична комісія ПрикВО організує свою роботу у формі засідань, що проводяться в міру необхідності, але не рідше одного разу на два місяці.

ЗАСТУПНИК КОМАНДУЮЧОГО ВІЙСЬКАМИ ПРИКВО –
НАЧАЛЬНИК УПРАВЛІННЯ ВИХОВНОЇ РОБОТИ
полковник (підпис) Л. КОБЕРСЬКИЙ

Джерела та література

1. Архів Українського геральдичного товариства (УГТ). – Ф. М. Слободянюка. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6.
2. Там само. – Арк. 7.
3. Там само. – Арк. 9.
4. Там само. – Арк. 11–14.
5. Там само. – Арк. 16.
6. Там само. – Арк. 22–28.
7. Там само. – Арк. 30.
8. Там само. – Арк. 31–33.

Михайло Слободянюк (*Львів, Україна*). **Перша спроба запровадження у Збройних силах України нарукавної емблематики військових з'єднань, частин, установ та закладів**

У статті вперше в українській історіографії подано джерела стосовно першої відомої офіційної спроби нормалізації (упорядкування) процесу розробки, створення та порядку носіння нарукавної емблематики у Збройних силах України. Наведено документи щодо створення у Прикарпатському військовому окрузі першої у Збройних силах України Геральдичної комісії для проведення цих заходів.

Ключові слова: Збройні сили України, військова символіка, Геральдична комісія, нарукавна емблема.

Михаил Слободянюк (*Львов, Украина*). **Первая попытка введения в Вооруженных силах Украины нарукавной эмблематики воинских соединений, частей, организаций и заведений**

В статье впервые в украинской историографии представлены источники относительно первой известной официальной попытки нормализации (упорядочения) процесса разработки, создания и порядка ношения нарукавной эмблематики в Вооруженных силах Украины. Приведены документы относительно создания в Прикарпатском военном округе первой в Вооруженных силах Украины Геральдической комиссии для проведения этих мероприятий.

Ключевые слова: Вооруженные силы Украины, военная символика, Геральдическая комиссия, нарукавная эмблема.

Mykhaylo Slobodyanyuk (*Lviv, Ukraine*). **The First Attempt to Introduce the Armed Forces of Ukraine Patches Emblems of Military Formations, Units, Agencies and Institutions**

The paper considers the Ukrainian historiography concerning the sources listed first known official attempts to normalize (compiling) the development process of creation and the order of wearing armbands emblems in the Armed Forces of Ukraine. Present documents inform about the creation of the first heraldic commission of Ukrainian Armed Forces in the Carpathian Military District.

Key words: Armed Forces of Ukraine, military symbols, heraldic commission, Patches emblem.

Микола КРАВЧЕНКО
(Харків, Україна)

УДК 930.2

**“Війна в натовпі”: джерелознавчий
аналіз збірки спогадів активістів
УНА-УНСО**

Українська Національна Асамблея та її військове крило – Українська Народна Самооборона (більш відомі під спільною аббревіатурою УНА-УНСО) безперечно являють собою унікальне явище вітчизняної історії доби незалежного державного існування. Протягом 1990-х рр. ця військово-політична формація була чи не найскандальнішим явищем на теренах не тільки України, але й країн СНД. УНА була єдиною українською політичною партією, яка мала власне військове формування (не воєнізоване, а саме військове), що не тільки неодноразово виступало організатором масових заворушень всередині України, а й брало безпосередню участь у військових конфліктах за її межами. УНА-УНСО являє собою чи не найбільш цікавий прояв діяльності українських націоналістів у новітній історії України. Але дослідження історичного шляху даної формації на сьогодні є процесом надзвичайно проблематичним. І суть цієї проблематики полягає передусім у джерельній базі, яка хоч і є на сьогодні достатньо широкою, але її складові наразі надзвичайно сильно розпорошені, передусім між приватними колекціями й архівами. Інформацію про історію УНА-УНСО дослідники доводиться збирати просто-таки “по крихтах” у надзвичайно розрізненому і здебільшого одноманітному й малоінформативному масиві. Тож поява мемуарної спадщини активістів УНА-УНСО є явищем не тільки багато в чому унікальним, але й надзвичайно корисним для дослідника даної сфери. Першою ластівкою серед такої мемуарної спадщини є збірка спогадів її активістів, зібрана й видана колишнім Провідником УНА-УНСО Дмитром Корчинським і колишнім активістом УНА-УНСО В’ячеславом Артеменком. Ця збірка у друкованому вигляді з’явилася на книжкових полицях Києва наприкінці 1997 р. під

назвою “Війна в натовпі: наш досвід політичного насильства”. Видання містило 184 сторінки, видавництво не вказувалося [1]. У 1999 р. збірку (цього разу в кількості 382 сторінок) було перевидано у видавництві “Амадей” [2]. Крім того, збірку згодом було перекладено Д. Корчинським на російську мову, доповнено передмовою і видано у Смоленську [3].

“Війна в натовпі” вперше вийшла друком у складні для УНА-УНСО часи. У 1997 р. (рік її першого видання) посаду Провідника УНА-УНСО облишив Дмитро Корчинський (один зі співавторів збірки). Тож вона (збірка) була сприйнята читачами виключно як мемуари власне Корчинського. А з огляду на те, що колишній Провідник УНА-УНСО збірку доповнив цілою низкою власних світоглядних роздумів, видання від самого початку було сприйняте як політико-філософська публіцистика і як джерело до історії УНА-УНСО не розглядалося. Єдиною джерелознавчою розвідкою, в якій згадується дана збірка, є стаття Владислава Мирончука “Про літературні тенденції УНА-УНСО”, оприлюднена 26.12.2009 р. на офіційному сайті політичної партії “Українська Національна Асамблея”, юридичного “нащадка” УНА-УНСО [4]. Але жодного належного аналізу даної збірки Мирончук не здійснив. Корчинського Мирончук називає єдиним автором збірки, “літератором і шоуменом”, який намагався монополізувати мемуарну спадщину УНА-УНСО. Отже, повноцінного джерелознавчого аналізу “Війни в натовпі” до сьогодні здійснено так і не було. Саме це і зумовлює актуальність даної статті.

Метою дослідження є з’ясування того, чи можна вважати збірку спогадів “Війна в натовпі” джерелом для дослідження історії УНА-УНСО та новітньої історії взагалі. Для досягнення даної мети необхідно здійснити детальний опис змісту “Війни в натовпі” та проаналізувати інформацію, яку містить збірка, визначивши таким чином її інформаційний потенціал.

“Війна в натовпі” являє собою збірку спогадів 11-ти активістів УНА-УНСО. За реальними іменами й прізвищами вказані четверо авторів (Дмитро Корчинський, Валерій Бобрович, Владислав Доц та Олександр Поліщук). Двоє авторів вказані тільки за організаційними псевдонімами (“Славко” та “Білий”), але в обох випадках їх ідентифікація не становить проблеми і їхні імена є загальновідомими (“Славко” – Вячеслав Артеменко, “Білий” – Олександр Музичко). Четверо авторів вказані за організаційними званнями і псевдонімами (полковник Боро-

вещь, хорунжий Вашек, ройові Явір та Шкіпер), їх ідентифікація не така очевидна. Ще один автор позначений як “анонім”. Його з контексту спогадів ідентифікувати неможливо.

Що ж до організаційного відношення авторів (від чого безсумнівно залежить їхня компетентність), то принаймні четверо з них є загальновідомими керівниками УНА-УНСО:

– Дмитро Корчинський (у 1991–1997 рр. – Провідник УНА-УНСО);

– В’ячеслав Артеменко (організаційний псевдонім “Славко”, референт УНА з мілітарної розбудови [5]);

– Валерій Бобрович (організаційний псевдонім “Устим”, учасник війни в Абхазії на боці грузинських військ, командир експедиційного корпусу “Арго” [6]);

– Олександр Музичко (організаційний псевдонім – “Білий”, учасник війни в Чечні на боці чеченських сепаратистів, голова Рівненського обкому УНА [7]).

Владислав Дош і Олександр Поліщук є маловідомими активістами УНА-УНСО, але з контексту їхніх спогадів стає зрозуміло, що перший у 1996 р. був учасником війни в Чечні на боці чеченських сепаратистів, а другий брав участь у масових заворушеннях в Мінську 26 квітня 1996 р. Щодо авторів, які зазначені за званнями і псевдонімами, то з самої наявності у них “УНСОвських” звань можна зробити висновки, що вони у середині 1990-х рр. були старшинами та підстаршинами УНСО. Принаймні двоє з них (хорунжий Вашек і ройовий Явір) були бійцями експедиційного корпусу “Арго” і відповідно учасниками грузино-абхазького конфлікту. Їхні більш розширені спогади про участь у бойових діях були включені до книги мемуарів В. Бобровича “Щоденник сотника Устима: як козаки Кавказ воювали” [6]. Надзвичайно цікавим автором спогадів є особа, зазначена у збірці як “анонім”. У своїх спогадах він неодноразово згадує обставини функціонування органів державної безпеки зсередини, оповідає про обставини, які могли бути відомі тільки працівникам спецслужб. Складається враження, що “анонім” свого часу був працівником органів державної безпеки (КДБ УРСР чи СБУ). Але, як вже згадувалося, ідентифікувати його, принаймні з контексту спогадів, неможливо.

У відповідності до історичної хронології подій збірку розподілено на 6 розділів: “Імперія, яку втратили”, “Перебудова”, “УНСО”, “Абхазія. Епопея “Арго””, “Подорожі”, “Між Чечнею і Білорусією”.

Збірка закінчується епілогом авторства Дмитра Корчинського, де він пояснює причини свого виходу з лав УНА-УНСО (зміна формату діяльності з військово-політичного на партійно-парламентарний, “моральне старіння” членства, яке відтепер не здатне на революційну діяльність). У епілозі також подано тексти промови Корчинського на II надзвичайному з’їзді УНА (він же XIV з’їзд УНА-УНСО) та “Зречення” (що, зі слів його автора, було надруковане у газетах як оголошення про вихід Провідника з УНА-УНСО) [2, с. 380–382]. Отже, епілог збірки висвітлює погляд Корчинського на його вихід з УНА-УНСО.

На відміну від епілогу, 1-й розділ збірки (“Імперія, яку ми втратили”) є набагато менш інформативним для дослідження історії УНА-УНСО. Він містить спогади трьох колишніх військовослужбовців Радянської армії про їхню службу, висвітлюючи процеси морального розкладу у Збройних силах СРСР у 1970-х–1980-х рр. Це спогади В. Бобровича (був радянським військовим радником під час війни у В’єтнамі), полковника Боровця (служив у окремій інженерно-випробувальній частині на Байконурі) та Д. Корчинського (проходив строкову службу в навчальній частині під Ригою).

У 2-му розділі збірки (“Перебудова”) містяться спогади Дмитра Корчинського, В’ячеслава Артеменка та “аноніма” про відповідний історичний період (друга половина 1980-х). Даних про історію УНА-УНСО цей розділ також не містить, але у ньому є цікаві відомості з історії українських організацій кінця 1980-х, “передісторія” УНА-УНСО. Особливо цікаві в цьому плані спогади Д. Корчинського. Він згадує про те, що “Український культурологічний клуб” (фактично перша українська національно орієнтована організація тих років, створена у Києві влітку 1987 р.) дійсно проводив виключно культурологічну діяльність, а владні структури, які розпочали проти УКК ідеологічну кампанію в газетах, самі сприяли збільшенню популярності клубу, хоча радикальних чи націоналістичних елементів в ньому не було [2, с. 84]. Більш радикальною і більш молодіжною організацією Корчинський називає студентський націоналістичний гурток “Громада”, який утворився на початку березня 1988 р. у гуртожитку фізичного факультету Київського університету. Але після того, як восени 1988 р. Корчинський розпочав кампанію проти військових кафедр у вишах і спробував перетворити “Громаду” зі студентського гуртка на революційну організацію, вона розпалася [2, с. 92]. Тоді ж (восени 1988 р.) Корчинський

вступив до Української Гельсінської спілки, але її діяльність від початку він вважав малоперспективною. Цікаві відомості подає Корчинський і про утворення Київської Спілки української молоді. Очоливши процес утворення СУМ в Києві, він розпочав ідеологічний вишкіл націоналістичної молоді у себе вдома. Таким чином було виховано певне “сміливе організаційне ядро”, яке потім неодноразово досить ефективно проявляло себе у фізичних протистояннях з міліцією та у маневруванні натовпами [2, с. 98]. У спогадах В. Артеменка (“Славка”), поданих у першому розділі збірки, містяться відомості про смолоскипний марш у Львові 30 червня 1990 р. Автор згадує, що до цієї акції ретельно готувалися. Близько трьох сотень учасників маршу напередодні пройшли триденний військовий вишкіл у лісах Тернопільщини, тренуючи групові дії, перешиккування, прорив строїв противника. Заплутуючи радянські спецслужби, які активно протидіяли організації українських національно орієнтованих заходів, організатори подали до місцевого КДБ завідомо неправдивий маршрут маршу, щоб завадити попередньому перекриттю вулиць міліцією [2, с. 130]. Органів держбезпеки стосуються і спогади “аноніма”. Зокрема він зазначає, що КДБ вважало “розробку” Д. Корчинського перспективним напрямком своєї розвідувальної роботи [2, с. 103].

3-й розділ (“УНСО”) висвітлює історію УНА-УНСО на першому етапі існування – від літа 1991 р. до зими 1992/93 рр. В цьому розділі Д. Корчинський докладно розповідає про утворення УНСО. За його словами, 19 серпня 1991 р. він з кількома своїми людьми приїхав з Києва до Львова, де на квартирі одного з активістів було облаштовано штаб. У цей день націоналіст розповсюдили серед військовослужбовців привезену з Києва людьми Корчинського газету “Капітуляція”, а сам Корчинський написав і зачитав осередкам УМА-УНА по телефону наказ та інструкцію про створення підрозділів УНСО. Заклики до вступу в УНСО почали вивішувати в людних місцях, у Львові було розпочато роботу з організації масового страйку [2, с. 132]. Але з Москви прийшла інформація про закінчення путчу ДКНС, що згорнуло мобілізаційну і страйкову роботу УНСО. Цікавий момент висвітлює Корчинський і щодо формального керівництва УНА-УНСО у 1991 р. Він зазначає, що УНА і УНСО мали спільне керівництво, маючи за головнокомандувача Юрія Шухевича. Але Ю. Шухевич був лише формальним керівником, символом спадковості покоління, “за весь час свого перебування в лавах УНА-УНСО він не прийняв жодного рішен-

ня”. І з того часу (1991 р.) в організації встановилася фактично диктатура Корчинського [2, с. 138]. Далі автор досить детально описує найбільші акції УНА-УНСО у 1991–1992 рр.: протиборство з проросійськими гуртками в Києві (восени 1991 р.), протистояння комуністичній демонстрації (7 листопада 1991 р.), поїздка УНА-УНСО спеціально закупленим поїздом до Одеси, Херсона, Севастополя (лютий–березень 1992 р.), захоплення Києво-Печерської лаври (18 червня 1992 р.), захист “афганського будинку” на Печерську (листопад 1992 р.). Наступною темою спогадів Корчинського є участь УНСО в Придністровському конфлікті. Але більш цікаві з цієї тематики спогади “Славка” з підзаголовком “форт Рашків”. В. Артеменко займався вишколом бійців УНСО у Придністров’ї, а також командував тиловою базою в Рашкові. “Славко” зазначає, що УНСО у Придністров’ї комплектувалося не тільки за рахунок добровольців, а й також кадрами дезертирів з української армії (автор особисто згадує одного матроса, що дезертирував з Одеси, і двох солдат-дезертирів з військової бази в Умані). Найцікавішим моментом зі спогадів В. Артеменка є епізод про спробу створити “визволену зону” в підпорядкуванні УНСО на територіях північніше Рибниці (влітку 1992 р.). Спроба “державного перевороту” у Придністров’ї, в якій взяло участь 80 стрільців УНСО, була невдалою. Підрозділи УНСО в Рашкові та Кам’яніці були роззброєні [2, с. 140–144]. Д. Корчинський закінчує другий розділ збірки спогадами про переговори щодо відправки стрільців УНСО у зону грузино-абхазького конфлікту. Цікаво, що автор згадує про неприйняту УНА-УНСО пропозицію абхазької сторони конфлікту взяти участь у війні на їхньому боці [2, с. 180].

Більшість спогадів 4-го розділу збірки (“Абхазія. Епопея «Арго»”), як видно з назви розділу, стосуються дій експедиційного корпусу УНСО “Арго” у грузино-абхазькому конфлікті. Так, В. Бобрович, що, як зазначалося вище, був командиром “Арго”, згадує, що підрозділ УНСО був спрямований на Кавказ за домовленістю не з грузинським урядом, а з партією “Громадянський конгрес Грузії”. Спочатку планувалося, що стрільці УНСО будуть дислокуватися в Поті та відіграватимуть роль військових радників. Їхнім завданням мало стати формування підрозділу морської піхоти. Планувалося, що “Арго” розгорнеться до півсотні. Підрозділ було дислоковано в районі Сухумського маяка, а пізніше – передислоковано у гори, в межиріччя річок Західна і Східна Гуміста [2, с. 181–185]. Ройовий Явір доповнює спогади В. Бобровича описом триденних боїв за Шрому. Він підтверджує, що сили “Арго” у цьому

бою становили півсотню стрільців [2, с. 196]. Цікавим у спогадах українських ветеранів грузино-абхазької війни є і згадки про дисциплінарно-ієрархічні відносини в УНСО. Так, хорунжий Вашек згадує, що радянські військові звання при вступі в УНСО не враховувалися, але радянські офіцери, як правило, завдяки вже набутим здібностям легко дослужувалися до старшинських посад в УНСО, як приклад, В. Бобрович вказує і себе [2, с. 201]. Д. Корчинський згадує про наявність в УНСО фізичних покарань, які мали вигляд биття палицями по спині. Як зауважує автор, це було традиційним покаранням в УПА і носило назву “буки”. Покараний мав дякувати “за науку” екекутору. Далі Д. Корчинський згадує “наслідки” абхазької кампанії – репресії проти організації в Україні. Як стверджує провідник УНА-УНСО, Верховна Рада України прийняла підготовлені СБУ зміни до кримінального кодексу (введено кримінальну відповідальність за найманство), спрямовані виключно проти стрільців “Арго”. У процесі цих репресій спецпідрозділом міліції було зірвано вишкіл УНСО на Лисій горі в Києві, заарештовано його учасників. В офісі і квартирах лідерів УНА-УНСО було проведено обшуки. 8 заарештованих УНСОвців попали до Лук’янівської в’язниці. Д. Корчинський вважає, що метою цих репресій було зірвання передвиборної кампанії УНА-УНСО 1994 р. [2, с. 202–204].

Спогади, зібрані у 5-му розділі (“Подорожі”), здебільшого стосуються зовнішньополітичних зв’язків УНА-УНСО у 1990-х рр. Д. Корчинський описує подорож делегації УНА-УНСО в Нагірний Карабах у справі льотчика Біляченка, який був українцем за національністю, але брав участь у військовому конфлікті на азербайджанському боці. Біляченко попав у вірменський полон і був присуджений до страти, але завдяки зусиллям УНА-УНСО смертну кару йому замінили на тривалий термін ув’язнення [2, с. 211]. Та найбільш тісними були зв’язки УНА-УНСО з грузинськими урядовими колами і грузинськими політичними лідерами. Так, і Д. Корчинський, і В. Артеменко неодноразово згадують про дружні та ділові зустрічі лідерів УНА-УНСО з Джабою Іоселіані та Тенгізом Кетовані. Як стверджує В. Артеменко, саме Т. Кетовані познайомив Д. Корчинського з емісарами лідера курдських сепаратистів А. Аджалана. Це згодом привело до відправки делегації УНА-УНСО (у складі якої був В. Артеменко) на нелегальні переговори до Курдистану. Як відомо, ці переговори нічим не закінчилися, але цікавим фактом є згадка В. Артеменка про те, що під час прибуття делегації УНА-УНСО до Курдистану у курдській міліції вже служило троє

УНСОвців, колишніх стрільців “Арго” [2, с. 223]. Надзвичайно цікавими є спогади О. Музичка (“Білого”). Вони стосуються прибуття українських добровольців до Чечні у грудні 1994 р. Як стверджує “Білий”, спочатку дістатися територій, контрольованих чеченськими сепаратистами, планувалося двома групами – перша мала йти через Баку і Дагестан, а друга – через Тбілісі та Абхазію. Як стверджує О. Музичко, про це УНА-УНСО мали домовленості з урядами Грузії та Азербайджану. “Білий” очолив першу групу, з якою дістався в Баку. Там група деякий час мешкала на одній квартирі з 12-ма турецькими студентами (чеченцями за національністю), які мали дістатися зони конфлікту за сприяння турецької організації “Сірі вовки”. Але жодна з груп так і не змогла подолати південних кордонів Росії. Згодом обидві групи попали до зони конфлікту з півночі, з самої території РФ, так виявилось набагато простіше [2, с. 224–226]. Другий блок спогадів Д. Корчинського у 5-му розділі збірки стосується діяльності УНА-УНСО в Україні у середині 1990-х рр. Як стверджує провідник, у 1994 р. Ю. Шухевич “не захотів більше вважатися головою УНА”, тож Корчинський призначив на цю посаду О. Вітовича, бо той “мав більш представницький вигляд” [2, с. 223]. Далі оповідь стосується подій 18 червня 1995 р., коли у центрі Києва відбулася масова бійка стрільців УНСО з міліцією під час похорону патріарха Володимира. Як стверджує Корчинський, з боку УНА-УНСО у цій бійці брало участь близько двохсот чоловік, цих сил вистачило на півтори хвилини активного спротиву. Спогади ройового Шкіпера стосуються війни в Югославії на початку 1990-х. З контексту видно, що Шкіпер брав участь у цьому конфлікті на сербському боці. Але текст не дає ніяких підстав припускати, що він це робив від імені УНСО чи за завданням УНСО. Очевидно, його участь у конфлікті відбувалася у приватному порядку. Підстав припускати, що УНА-УНСО налагоджувало якісь зв’язки із Сербією чи іншими учасниками балканських війн початку 1990-х рр., дана збірка не дає. В. Артеменко стверджує, що “балканські походи дали УНСО багато здібних розвідників і нелегалів”. З цього можна зробити висновок, що певна кількість українців–учасників бойових дій в Югославії – по поверненні в Україну ставали до лав УНА-УНСО [2, с. 267–268].

Останній, 6-ий розділ збірки (“Між Чечнею і Білорусією”) присвячено історії УНА-УНСО у 1996–1997 рр. Спогади В. Доща стосуються участі УНСО у війні в Чечні. В. Дощ був у складі кулеметного розрахунку, який складали українці у комендантському взводі чечен-

ського гарнізону “фортеці” Бамут. Найцікавішим моментом спогадів В. Доша є плани УНА-УНСО щодо отримання контролю за дорогою між Грузією і Чечнею. Тут планувалося створити “вільну зону”, контрольовану тільки УНСО (аналогічно придністровським планам, згадуваним вище В. Артеменком). Тут планувалося облаштувати базу УНСО, постійно тримати військовий контингент і “ховати” тих бійців, які в Україні перебували б у розшуку. Це планувалося здійснити за допомогою чеченського польового командира С. Радуєва, навколо якого влітку 1997 р. був сконцентрований весь контингент УНСО в Чечні. Але цим планам не судилося збутися через погіршення стану групи С. Радуєва. В. Дош згадує, що станом на літо 1997 р. у групі С. Радуєва було близько 30 стрільців УНСО. Втрати українців у Чечні В. Дош оцінює всього у 2 бійця. Причому одним із них був безвісти пропавший Віталій Шевченко, який прибув до Чечні для переговорів про обмін російських полонених на заарештованих у Білорусії бійців УНСО [2, с. 302–305]. Щодо участі УНА-УНСО у подіях в Мінську 26 квітня 1996 р., то про ці події згадують О. Поліщук і Д. Корчинський. З їхніх спогадів можна вивести перебіг цих подій. У Мінськ було відправлено кілька груп (всього Д. Корчинський оцінює кількість у декілька десятків, О. Поліщук згадує, що до Мінська прибуло 62 члени УНА-УНСО), одну групу було заарештовано ще до приїзду в Мінськ і депортовано в Україну. Очоловав зведену групу УНСО курінний Соловей (відставний радянський майор, ветеран Афганістану, Чорнобиля, Придністров’я, Абхазії, Чечні). УНСОвці в Мінську очолили протестуючий натовп і перевернули дві міліцейські машини. По закінченні мітингу курінний Соловей і ще 6 УНСОвців були заарештовані. У цій темі є надзвичайно цікавим спогад Д. Корчинського про те, як активісти УНА-УНСО заплатили кілька сотень доларів приватній радіостанції у Львові, яка почала транслювати на Білорусію фальшиві урядові повідомлення. Ця “радіоатака” була згодом припинена СБУ [2, с. 321–324]. Спогади ройового Явора стосуються участі УНСО в зоні грузино-абхазького конфлікту у 1998 р. Цього разу керівництво УНА-УНСО отримало пропозицію від командування прикордонних військ Грузії. Пропонувалося сформувати окрему бригаду “для лісових робіт”. Чисельність бригади складала трохи більше 80-ти стрільців. Д. Корчинський та В. Бобрович пропонували грузинському керівництву власними силами ліквідувати абхазький анклав у Ткварчелі, але ті відмовилися. У автора (Явір) складалося враження, що участь українських добровольців грузинська сторона

використовує для якогось дипломатичного тиску на Росію, адже різні чини з грузинського командування повсякчас намагалися фотографуватися зі стрільцями УНСО. Головною задачею українських добровольців було забезпечення коридора з Чечнею через Казбегі. Тут Явір підтверджує спогади В. Доша про спробу створити “вільну зону” УНСО на Кавказі, розповідаючи про те, що керівництво УНСО планувало поступово взяти повний контроль над ущелиною у свої руки, позбувшись впливів грузинського керівництва. В разі погіршення відносин з грузинами УНСО мало змогу цим шляхом вийти в Чечню, а у випадку погіршення справ українського контингенту в Чечні – він міг вийти цим перевалом до Грузії [2, с. 334–335]. Спогади полковника Боровця стосуються його виїзду восени 1997 р. в Махачкалу, де було заарештовано 10-х бійців УНСО, які поверталися з війни в Чечні. Заарештованих на диво легко вдалося “викупити” у керівника приймальника-розподільника. Цікавими є спогади “аноніма” (з підзаголовкам “Абхазія з іншого боку фронту”), де згадуються не прийняті грузинами пропозиції Корчинського щодо ліквідації абхазького президента Ардзінби та керівників його уряду шляхом вчинення терористичного акту [2, с. 367].

Отже, шляхом детального опису спогадів, які складають збірку “Війна в натопві”, аналізу їхнього змісту та оцінки інформаційного потенціалу можна зробити певні висновки щодо значення даної збірки як джерела для дослідження новітньої історії кінця ХХ ст. та історії УНА-УНСО зокрема.

“Війна в натопві” однозначно є унікальним історичним джерелом, що описує історичні події, більшість офіційних даних про які все ще не підлягає розголошенню. Щодо певної упередженості у трактуванні багатьох історичних подій, яку закидають авторам збірки, то вона об’єктивно має місце. Але певний рівень суб’єктивності притаманний будь-яким спогадам, тож очікувати від авторів мемуаристики стовідсоткової об’єктивності по суті не варто. Але “Війна в натопві” містить не тільки відверто необ’єктивні, а й “недоговорені” моменти. Це можна пояснити політичною заангажованістю авторів і об’єктивною неможливістю висвітлення ними деяких подій через актуальну й сьогодні загрозу кримінального переслідування. Але практично всі фактичні дані, які наводяться у збірці, не суперечать загальновідомому плинові історичних подій, а навпаки – доповнюють його. Інформація з даної збірки спогадів у більшості підтверджується більш пізніми за публікацією спогадами активістів УНА-УНСО – “Щоденник сотника Устима”

В. Бобровича [6], “Гаряча осінь 1993-го” В. Ущатовського [8], “Операція Арго” Ю. Колесникова [9]. Спогади також містять унікальні відомості не тільки про внутрішні і зовнішні аспекти діяльності УНА-УНСО, але й про надзвичайні плани цієї формації. Унікальність даних відомостей зумовлена тим, що автори не просто були активістами УНА-УНСО, а й відігравали у цій організації ключові ролі. До того ж збірка містить цілу низку надзвичайно цікавих епізодів, які дозволяють поглянути на деякі сторінки вітчизняної та світової (від Балкан і Кавказу до Білорусії та Курдистану) новітньої історії очима бійця УНСО.

Отже, “Війна в натовпі” є важливим і багато в чому унікальним джерелом для дослідження не тільки історії УНА-УНСО, але й історії кінця ХХ ст. (і не тільки вітчизняної) взагалі. Хоча значення збірки також не варто переоцінювати, адже спогади носять багато в чому суб’єктивний характер. Втім, публікація даної збірки вже спонукала інших учасників тих подій до оприлюднення своїх мемуарів (вже згадувані “Щоденник сотника Устима” В. Бобровича, “Гаряча осінь 1993-го” В. Ущатовського, “Операція Арго” Ю. Колесникова та ін.), комплексний аналіз яких дасть змогу у майбутньому більш детально дослідити ці безперечно цікаві сторінки вітчизняної та світової історії.

Джерела та література

1. Корчинський Д. Війна в натовпі: наш досвід політичного насильства. – К.: б. в., 1997. – 184 с.
2. Корчинський Д. Війна у натовпі. — К.: Амадей, 1999. — 382 с.
3. Корчинский Д. Война в толпе [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ru/POLITOLOG/korchinskij.txt>
4. Мирончук В. Про літературні тенденції УНА-УНСО // Офіційний сайт УНА [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/?p=12954>
5. Голос нації: тижневик УНА-Захід – Львів, 1994. – № 8 (70).
6. Бобрович В. Щоденник сотника Устима: як козаки Кавказ воювали – К.: Зелений Пес, 2010. – 248 с.
7. Влітку вийде на свободу рівнянин Олександр Музичко, котрий з грудня 1999 року утримується в слідчому ізоляторі // Рівне вечірне. – 2003. – № 25.
8. Ущатовський В. Гаряче літо 1993-го // Офіційний сайт УНА [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://una-unso.in.ua/od/?cat=13&paged=4>
9. Колесников Ю. “Операція Арго” // Сайт ОРД [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://ord-ua.com/2008/08/03/operatsiya-argo/>

Микола Кравченко (*Харків, Україна*). **“Війна в натовпі”**: джерелознавчий аналіз збірки спогадів активістів УНА-УНСО

У статті здійснено огляд збірки спогадів активістів УНА-УНСО, виданої під назвою “Війна в натовпі: наш досвід політичного насильства”, як джерела для дослідження історії УНА-УНСО.

Ключові слова: українські націоналісти, УНА-УНСО, Дмитро Корчинський.

Николай Кравченко (*Харьков, Украина*). **“Война в толпе”**: источниковедческий анализ собрания воспоминаний активистов УНА-УНСО

В статье осуществлен обзор сборника воспоминаний активистов УНА-УНСО, изданного под названием “Война в толпе: наш опыт политического насилия”, как источника для исследования истории УНА-УНСО.

Ключевые слова: украинские националисты, УНА-УНСО, Дмитрий Корчинский.

Mykola Kravchenko (*Kharkiv, Ukraine*). **“War in the Crowd”**: the Source Analysis of the Meeting of the Memoirs of the Activists of UNA-UNSO

The article is an overview of the meeting of the memories of the activists of UNA-UNSO, issued under the name “War in the crowd”: our experience of political violence”, as a source of research into the history of the UNA-UNSO.

Key words: ukrainian nationalists, UNA-UNSO, Dmitro Korchinsky.

Ганна ЛЕСНИКОВА

(Одеса, Україна)

УДК 394.25(=163.2)(477.74)

**Автентичне та запозичене:
практика святочного рядження
болгар Південної Бессарабії
(за польовими матеріалами)**

Традиція ритуального обходу ряджених у зимовий період у болгар метрополії диференціюється залежно від регіону проживання. Так, у Східній Болгарії дане явище під узагальнюючою назвою “куке(і)ри” відбувається у Масничний тиждень, передусім у перший понеділок посту, у Західній Болгарії ряджені у зимовий період здійснюють обхід у святочний період, від Різдва Христового до Хрещення, коли відбувається ритуальне очищення купанням у освяченій воді. Болгари Південної Бессарабії, які, за загальними твердженнями, є переселенцями зі Східної Болгарії, у зимовому календарі мали ритуальне рядження куке(і)р [19] (масничний обхід ряджених відносять до зимового циклу, спираючись на однаковість маскованих персонажів та семантичного навантаження обряду) [23, с. 93]. Дану тезу підтверджують джерела XIX ст. з історії та культури болгар Бессарабії, зокрема ті, що описують кукерські обходи у селах Холмське Арцизького, Виноградівка Тарутинського та Суворове Ізмаїльського районів. На початку XX ст., у зв’язку із заборонаю їхнього виконання церковною та світською владою через яскраво виражений еротичний код, вони були витіснені з корпусу обрядових практик болгар. Так, в описі села Суворове Ізмаїльського району читаємо: “*Місцеве населення ще пам’ятає про кукерів, але згадують, що вони вже давно не ходять, їх замінили спочатку неряджені обходи камільчії, а сьогодні і даний обряд не виконується*” [17, с. 160–161].

Сільська громада традиційного суспільства, якою на той час була болгарська спільнота регіону, жила відповідно до корпусу уявлень та прикмет, за якими вибудовувалось прогнозування майбутнього у різних сферах життя людини та які містили в собі межу їхнього когнітивного пізнання навколишнього середовища. Зникнення обрядової

практики, яка у свідомості болгар магічно забезпечувала благополуччя родини у господарстві та відповідала за продовження роду, потребувало свого обов'язкового заміщення для нормального функціонування організму сільської болгарської громади. Такими виступили ритуальні обходи ряджених сусідніх етнічних груп, однією з яких є молдавська.

Поряд з цим у деяких болгарських селах продовжують функціонувати обходи кукерів, але, по-перше, вони втратили еротичний код, а по-друге, змінили часову приналежність та виконуються у святочний період, хоча, можливо, тут має місце вплив традиції Західної Болгарії.

Автентичні болгарські обходи ряджених – “Мечка” та “Наречена”. Дані обрядові практики функціонують у селах Делень [5], Нова Іванівка [8] Арцизького та Вильне [4] Тарутинського району. За повнотою виконання та відтворення обряду можна відзначити, що дана традиція автентичною є для болгар села Делень, а в інші два її, скоріше за все, було занесено внаслідок шлюбної міграції, чому сприяло і кущове розташування даних поселень. Дані ритуальні обходи ряджених є автентичною болгарською практикою. За свідченнями дослідників, схожі масковані групи здійснювали обходи поблизу області міста Брезнік під Новий рік [12, с. 54].

В розрізі даної інформації наукову зацікавленість викликають два аспекти: по-перше, за довготривалими дослідженнями одеських болгаристів, у науці склалася єдина думка про те, що болгар Південної Бессарабії є вихідцями зі Східної Болгарії. Місто Брезнік, у свою чергу, розташовується на окраїні Західної Болгарії. Виходячи з цього, можна припустити декілька варіантів пояснення появи даної традиції у селі Делень: його жителі є безпосередніми вихідцями з означеної території; вона була занесена на територію Східної Болгарії внаслідок внутрішніх міграцій ще до переселення болгар; з'явилася в обрядовій культурі села внаслідок процесів вторинного заселення болгар, які тривали ще протягом усієї першої половини ХІХ ст.

По-друге, ритуальні обходи ряджених у святочний період, тобто від свята Коляди до Хрещення, характерні лише для території Західної Болгарії, у Східній колядують немасковані групи. В даному контексті також можливі два варіанти відповіді: перший – жителі села Делень усе ж таки є вихідцями з Західної Болгарії; друга – даний ритуальний обхід є переміщена у календарі кукерська традиція, яка була витіснена в кінці ХІХ ст. в регіоні світською та церковною владою через яскраво виражений еротичний код.

Показово, що у сучасній практиці з функціонально–семантичного навантаження зберігся лише аграрний магічний код, який виражається в першу чергу в словесному супроводженні обряду: *“Они приходят, колядуют. Поют песни либо читают хозяевам, желают хорошего хозяйства в Новом году, овец, здоровья хозяевам. А потом говорят: “Славьте Бога и приходите к нам” [5]*, а також у ритуальному хоро, що виконується наприкінці обряду: *“Хозяин выходит к их компании, дает им калач в обязательном порядке. Конфеты, печенье и деньги. Калачи они нанизывают на “виллу”... А потом обязательно танцуют хоро вместе с хозяевами” [5]*.

Ритуальний обхід “Мечка”, який зафіксований у трьох вказаних селах, також є автентичним болгарським видом святкового рядження. Сьогодні він функціонує в трьох вказаних селах, але в різних локальних варіаціях. Так, якщо у перших двох селах – Делень та Вільне – у групі ряджених присутня маска–персонаж “мечки”, то у Новій Іванівці під даною назвою ходить група ряджених без однойменного рядженого.

Мечка (в перекладі з болгарської – ведмідь) – головний учасник групи ряджених. У болгарській традиції діаспори розрізняють два варіанти вигляду цього персонажа. Перший – він у кожусі та масці – *“В эту ночь собираются компании, но здесь уже взрослые, “мечка” называется... Они переодеваются. Среди них обязательно “мечка”, который одет в кожан, может быть в маске..”*; цей варіант представленоу селі Делень.

У Вільному персонаж мечки безпосередньо не сприймається як ведмідь, а асоціюється з “лахматим звіром”. Причому у свідомості респондентів саме персонаж такого характеру є “справжнім” мечкою: *“Ходят, условно говоря, с “настоящей мечкой”, то есть специально сшитый костюм – обшитый соцветиями камыша, человек, одетый в такой наряд, визуально напоминает лохматого зверя” [4]*. Іншими персонажами ритуального обходу “мечки” у метрополії були “мечкар”, який водив ведмедя на мотузці, циган та циганка [12, с. 54].

У селі Делень присутні такі антропоморфні персонажі, як міліціонер, медсестри та ворожка. За функціональним навантаженням мечкар у регіональній традиції був замінений на поліцейського. Обрядові дії кожного персонажа такі: поліцейський водить ведмедя на мотузці, останній гарчить, катається по підлозі та кидається на людей. Ворожка ворожить. Усі ці дії, з одного боку, орієнтовані на те, щоб викликати сміх у людей, який є невід’ємною частиною карнава-

лу [11], з другого боку, цими хаотичними діями відтворюється процес створення світу, його перехід від стану хаосу до логосу. Персонажі у свою чергу відображають богів або загиблих прашчурів, у будь-якому разі тих, хто перебуває за межами земного життя та впливає на життя й благополуччя живих, саме тому їх треба задобрити. Дане змістове навантаження реалізується у дії обдарування ряджених калачами та іншими презентами [15]. Фольклорний супровід ритуального обходу ряджених пов'язаний з виголошенням колядок болгарською –, російською –, українською мовами, а в селі Делень виконували класичну пісню – вітання, що супроводжує обряд т. зв. сурвакання.

Сурва, сурва, гудина,

Пужу, поздраву пак ду гудина [5]

Під час її звучання один з учасників обряду символічно торкався хазяїв дому сурвачкою (паличкою родючого дерева), що повинно було забезпечити процвітання та здоров'я у наступному році (продукуюча магія) [15].

Статеві-вікова характеристика учасників даного ритуального обходу лише у селі Делень відповідає традиції метрополії [21, с. 276] – обхід здійснювали лише представники чоловічої статі, неодружені парубки. В інших двох селах маскованими рядженими персонажами можуть бути як хлопці, так і дівчата. Участь лише чоловіків скоріше за все є нагадуванням про чоловічі союзи, які існували раніше. Це підтверджується частково і обрядовими боями, які влаштовують ряджені з метою випробування власної сили: *“Когда встречаются две группы, то мечки дерутся между собой, чтоб узнать, кто сильнее. На село может быть 7 групп* [5]”. Двобій також можна розглядати і як елемент процесу творення світу, що в цілому, за однією з наукових інтерпретацій [11], символізує карнавал як такий.

У зв'язку з цим, у всіх карнавалах присутній даний елемент. Так, наприклад, у Південно-Західній Болгарії збереглися перекази про “василічарські кладовища”, які називаються ще козлиними, де ховали вбитих новорічних сурвакарів [21, с. 276].

Молдавська “Капра” як вид святкового рядження болгар Бужака. Традиція колядування та щедрування “з козою” представлена серед багатьох народів світу, оскільки символ “кози” безпосередньо пов'язаний з аграрною магією хліборобів [25, с. 122].

У слов'янських народів у зимовій обрядовості наявність персонажа “кози” диференціюється наступним чином: у східних слов'ян

представлена серед українців та білорусів [14, с. 178; 16; 22; 18, с. 297; 25, с. 110–116; 26, с. 295; 27, 196–199], а в росіян меншою мірою, лише в південних регіонах (не північніше Пошехонського повіту Ярославської губернії), тих, що межують з етнічними українськими землями, у західних – у святочному циклі поляків, у південних, в більшій мірі, у сербів [23, с. 76–95]. Колядування із зооморфною маскою – персонажем “кози” – характерно і для більшості неслов’янських балканських народів [10; 12, с. 321].

Так, на території Молдови даний новорічний обряд поширений під назвою “Сарга” [24, с. 98–100]. На території Румунії, у Трансільванії під назвами *бор(іта)*, *клоцаліца* (*щербуль*) – у Банаті, [23, с. 93] “*Бре(а)зі(а)я*” – в Олтенії, Мунтенії та Добруджі. Саме звідси “*брезая*” разом з переселенцями прийшла на територію Болгарії та функціонує в деяких прикордонних територіях, безпосередньо у місті Трас-тенік [23, с. 93]. Для болгар метрополії окремий ритуальний обхід “з козою” чи іншим рядженим персонажем не характерний [10], така обрядова практика функціонує як частина цілого карнавалу. Окрім того, частіше замість кози ходив джамалар чи камилчія (верблюд, кінь), які виконували ритуальний танець [12, с. 54; 23, с. 79].

Дослідники дійшли висновку, що центром локалізації таких обрядових практик були Фракія та Мала Азія, саме звідти вони поширилися на Балкани та на територію Болгарії зокрема [10]. Для українців також був характерний обрядовий обхід з козою у структурі іншої групи ряджених – “Маланки”, але тут маска відігравала не головну, а другорядну роль [18, с. 105].

Ритуальний обхід ряджених з козою у всіх етнічних групах мав подвійну стадію еволюції – від архаїчного обрядового колядування з козою до драматичного театралізованого дійства. Причому, чим більше обрядова практика трансформувалася у драму, тим більше вона втрачала семантичне навантаження, пов’язане з аграрною магією, та перетворювалася у театралізовану виставу.

Так, в українській традиції дану еволюцію можна простежити відповідно до значущості та наявності фольклорного супроводу обряду – пісні “*Го-го-го, коза*”, чим більше обряд трансформувався у виставу, тим частіше нівелювалося значення та виконання пісні. При цьому змінилася і часова приналежність виконання обряду – колядування з козою в українській традиції виконувалося на Різдво, а драматична дія – на Новий рік [13, с. 111].

Етнічною особливістю архаїчного молдавського обряду “кози” була відсутність сюжету смерті–воскресіння, функцію хору виконували музиканти, а коза танцювала, вибиваючи певний ритм. Також для даного варіанта особливою була маска – персонаж кози. Її виготовляли з дерева таким чином, щоб нижня щелепа рухалася в такт танцю. В неї клали гроші після виступу маски.

Драматичний обряд “Капри” зафіксував та описав у середині ХХ ст. дослідник Ю. Попович [24], загалом, він відповідає українській традиції, але містить деякі відмінності: так, функцію лікаря в даній етнічній традиції виконує священик, сюжет купівлі–продажу кози частіше в українському варіанті відсутній [24, с. 98–99].

Таким чином, незважаючи на схожість у виконанні обряду водіння кози, все ж таки в різних етнічних проявах він має свої особливості у структурі сюжету, наборі маскованих персонажів та механізмі їхнього виготовлення.

Польові пілотажні дослідження в селах Бессарабії показали, що у низці болгарських сіл Бессарабії функціонує обряд “водіння кози”, а саме у селах Владичень [3], Городне [1], Залізничне [6], Криничне, [7], Нові Трояни [9] Болградського району, Виноградівка Тарутинського району [2], Острівне Арцизького району [8], Зоря [2] та Кулевча [2] Саратовського району. У всіх вищезазначених селах дана традиція практикується на сучасному етапі, а в останньому була перервана у радянський час. Час появи обряду “рядженої кози” у святочному циклі болгар Бессарабії можна визначити 20-ми – 30-ми роками ХХ ст.

Це підтверджується декількома тезами. По–перше, джерела останньої чверті ХІХ ст. не фіксують наявності рядженої кози на святках у болгарських селах Південної Бессарабії (село Виноградівка Тарутинського [19] та Холмське Арцизького району [20]), але засвідчують наявність кукерського обряду, який, загалом, має те саме семантичне навантаження – побажання процвітання у господарстві та у сім’ї.

Лише у кукерському обряді другий семіотичний код, направлений на побажання потомства у сім’ї, виразніший та відображається у сюжетній канві – персонажі нареченого та нареченої або кукера та кукерихи розігрують символічний статевий акт, або кукер торкається імітативним фалосом до бездітних жінок, чи кукера наряджають у одяг бездітних жінок (продукуюча магія) [19; 20] та ін.

У зв’язку з цим даний обряд був заборонений як церковною, так і світською владою регіону. Так, на межі століть, описуючи село Ширкилі – Китай (Суворове), М.С. Державін зазначає, що “в селі уже

кукеры не ходят на Масленицу, хотя о них еще помнят, кукеры были заменены камилами, уже не ряжеными, а сегодня (перше десятиріччя ХХ ст. – Г.Л.) эта традиция не поддерживается населением в связи с запретами церкви и светской власти” [17, с. 160–161].

У свою чергу, у пам’яті респондентів збереглася інформація, що з козою ходили у румунський час. Так, інформант села Криничного, 1941 р. н., відзначає. *“С капррой ходили в румынское время, батя рассказывал, что собирались пацаны и он с ними, одного наряжали в козу, делали маску, чтоб челюсть двигалась, а внизу шкура козы, нанимали музыкантов, ходили по дворам, коза танцевала, давали калачи, такие добрые, как сейчас на свадьбу пекли” [7].*

Відповідно, можна зробити висновок, що дана практика вже в 30-х роках ХХ ст. активно функціонувала у селі. Можливо, вона увійшла у болгарську святочну традицію ще раніше, але дана гіпотеза ще не знайшла свого підтвердження у джерелах. Причина появи даного обрядового дійства у болгарських селах пояснюється необхідністю функціонування традиції, яка семантично була б аналогічною до кукерського обходу.

Для сільського традиційного суспільства, життя якого регламентувалося аграрним календарем та вкладалося у народні увялення та забобони, така обрядодія була необхідною для його нормального функціонування. Тому молдавська “Капра” та українська “Маланка” (яка поширилася у інших болгарських селах Бессарабії), які у порівнянні з кукерами мали, переважно, аграрний підтекст та магію, були визначені церквою як ті, що “менш негативно впливають на моральний стан парафіян”, і заповнили лакуну в обрядовій традиції болгар регіону.

Таким чином, відбулося заміщення традиції за принципом семантичної схожості. Дані обрядова практика була вбудована у святочний цикл болгар Південної Бессарабії та сьогодні сприймається сучасними бессарабськими болгарами як “своя”.

Традиція рядження з козою функціонує у болгарських селах Буджака одночасно у двох традиціях – архаїчній та модерній. Це пояснюється тим, що дана практика у молдавських селах регіону, які виступили її генератором, також функціонує у цих двох варіантах.

Перша архаїчна обрядодія “капри” поширена, умовно кажучи, у Південному Буджаку, а друга – у Північному. Кордон, який відділяє одну традицію від іншої, проходить з заходу на схід, за лінією сіл Табаки – Калчева – Голиця – Холмське – Спаське – Михайлівка – Дивізія. Показово, що цей кордон практично збігається з тим, що проходив між

Російською імперією та Румунським королівством з 1856 до 1878 рр., коли південна частина Буджака була у складі Румунії. Скоріше за все, консервація традиції на півдні та її еволюція на півночі була умовою збереження групи в умовах швидкісних змін/збереження кордонів.

Можливий ще один варіант пояснення функціонування двох традицій – другій половині ХХ ст., після виселення німецьких колоністів, у ці села було переселено українців, передусім із західних регіонів України, які на цей час мали драматичний варіант обряду “кози”. Саме їхня поява в регіоні стала поштовхом до еволюції даної обрядової практики. Ще одним показником відмінності даних практик є назва. Так, архаїчний варіант функціонує під автентично молдавською/румунською назвою “*capra*”, другий під назвою “к(у)за”, “к(у)зичка”, яка може бути як похідною від укр. “коза”, так і перекладом молдавської назви “*capra*” на болгарську мову.

Таким чином, перший архаїчний варіант представлений в болгарських селах Владичень, Криничне Болградського району, модерний – в селах Залізничне, Нові Трояни Болградського району, Виноградівка Тарутинського, Зоря Саратського району. У селі Городне Болградського району представлено перехідний варіант – архаїчний з елементами театральності.

Отже, святочне обрядове “водіння кози” у болгарських селах Південної Бессарабії функціонує у молдавській етнічній традиції в окремих локальних варіантах з болгарськими та українськими компонентами. Час запозичення обрядової практики можна окреслити 30–ми роками ХХ ст. Причина появи пов’язана з необхідністю наявності у календарі, безпосередньо у день Нового року, обряду, який мав би магічний підтекст, направлений на процвітання господарства та сім’ї в цілому.

Після зникнення кукерських обходів, які були викорінені церковною та світською владою наприкінці ХІХ ст. через яскраво виражений еротичний компонент, низкою болгарських сіл було запозичено семантичну ідентичну молдавську обрядову практику. Сьогодні вона функціонує у двох варіантах – архаїчному та модерному. Дана диференціація пов’язана з консервацією традиції в Південному Буджаку у зв’язку із політичною нестабільністю в регіоні та її еволюцією у Північному, де подібних пертурбацій у ХІХ ст. не було.

У деяких селах, зокрема Криничне Болградського району, обряд був забутий та втрачений через чужорідність, а у всіх інших селах він адаптувався та включився у корпус обрядових традицій болгар та сприймається як етнічна традиція.

Джерела та література

1. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012 р. – село Городне Болградського району.
2. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012 р. – село Виноградівка Тарутинського району, село Зоря та село Кулевча Саратського району.
3. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012 р. – село Владичень Болградського району.
4. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012 р. – село Вільне Тарутинського району.
5. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012 р. – село Делень Арцизького району.
6. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012 р. – село Залізне Болградського району.
7. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012 р. – село Криничне Болградського району.
8. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012 р. – село Нова Іванівка, Острівне Арцизького району.
9. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2012 р. – село Нові Трояни Болградського району.
10. Арнаудов М. Български народни празници: Обичаи, вярвания, песни и забави през цялата година / М. Арнаудов. – Велико Търново: Сириус 4, 1996. – 142 с.
11. Бахтин М. Карнавализация / М. Бахтин // Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса / М. Бахтин. – Режим доступу: <http://philosophy.ru/library/bahtin/rable.html>
12. Василева М. Коледа и Сурва: Български празници и обичаи / М. Василева. – София: Акад. изд. проф. Марин Дринов, 1998. – 80 с.
13. Веселовский А. Н. Разыскания в области русского духовного стиха / А. Н. Веселовский // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т. 32. – СПб., 1883. – С. 110–125.
14. Виноградова Л. К. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования / Л. К. Виноградова. – М.: Наука, 1982. – 256 с.
15. Виноградова Л. Н. Ряжение / Л. Н. Виноградова, А. А. Плотникова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого. – М., 2009. – Т. 4. – С. 519–525.
16. Гуменюк Л. “Коза”: проблема інтерпретації обрядової гри в етнографічній літературі / Л. Гуменюк. – Режим доступу: <http://honchar.org.ua/p/koza-problema-interpretatsiji-obryadovoji-hry-v-etnohrafichnij-literaturi>.

17. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) / Н. С. Державин – София: Мартилен, 1914. – 256 с.

18. Курочкін О. В. Українські новорічні обряди: “Коза” і “Маланка”: з історії народних масок / О. В. Курочкін. – Описне: Українське народознавство, 1995. – 392 с.

19. Киранов С. Борьба приходского священника с предрассудками и суевериями прихожан–болгар / С. Киранов // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1875. – № 21. – С. 770–788; № 22. – С. 818–823.

20. Варзопов Ф. Кукиры / Ф. Варзопов // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1877. – № 9. – С. 386–391.

21. Колева Т. А. Болгары / Т. А. Колева / Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы: XIX – н. XX в.: зимние праздники. – М.: Наука, 1973. – С. 274–296.

22. Коровашко А. В. “Козья масленица” / А. В. Коровашко // Живая старина. – М., 1998. – № 2. – С. 7–8.

23. Плотникова А. А. Терминология южнославянского ряженья. Зимние обходы / А. А. Плотникова // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры. – М., Изд-во “Индрик”, 1999. – С. 76–93.

24. Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники / Ю. В. Попович. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 183 с.

25. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники / В. Я. Пропп. – М.: Лабириント, 2000. – 186 с.

26. Терещенко А. В. Быт русского народа / А. В. Терещенко. – Часть 7. – Спб., 1848. – 356 с.

27. Чичеров В. И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI–XIX вв. (Очерки по истории народных верований). – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957. – 236 с.

Ганна Лесникова (Одеса, Україна). Автентичне та запозичене: практика святочного рядження болгар Південної Бессарабії (за польовими матеріалами)

У статті досліджується традиція святкового рядження болгар Південної Бессарабії, яка представлена в регіоні автентичними та запозиченими варіантами. До перших належать ритуальні обходи ряджених під назвою “Мечка” та “Наречена”, які функціонують у трьох локальних варіаціях та за структурою й набором персонажів відповідають західноболгарській практиці святочного карнавалного ходу, у зв’язку з чим порушується проблема локалізації регіону виходу болгарського населення села Делень

Арцизького району, що, відтак, вступає у протиріччя з усталеною тезою про східноболгарське коріння бессарабських колоністів. Запозиченою практикою святочного рядження є молдавська “Капра”, що функціонує в регіоні в архаїчному та модерному варіантах і з’явилася внаслідок семантичного заміщення традиції кукерських обходів.

Ключові слова: ряджені, святки, “капра”, кукери, “мечка”, сурвакарі, болгарі, Бессарабія.

Анна Лесникова (Одесса, Україна). Аутентичное и заимствованное: практика святочного ряженья болгар Южной Бессарабии (по полевым материалам)

В статье исследуется традиция святочного ряженья болгар Южной Бессарабии, представленная в регионе аутентичными и заимствованными вариантами. К первым можно причислить обходы ряженых “Мечка” и “Невеста”, которые функционируют в трех локальных вариациях и по структуре и набору персонажей соответствуют западноболгарской практике святочного карнавального шествия, в связи с чем поднимается вопрос локализации зон выхода болгарского населения села Делень Арцизского района, что в свою очередь противоречит принятому тезису о восточноболгарском происхождении бессарабских колонистов. Заимствованной практикой святочного ряженья является молдавская “Капра”, функционирующая в регионе в архаическом и современном вариантах и вошедшая в болгарский календарь в связи с замещением вытесненной традиции кукерских обходов.

Ключевые слова: ряженые, святки, “капра”, кукеры, “мечка”, сурвакарі, болгары, Бессарабия.

Anna Lesnikova (Odessa, Ukraine). Authentic and Borrowed: Practice Yule Posal of Bulgarians from Southern Bessarabia (from field data)

This paper examines the tradition of yule posal of Bulgarians from Southern Bessarabia, represented in the region and borrowed authentic versions. The former include ceremonial rounds clowns called “Mechka” and “Bride”, operating in three local and variations in structure and set of characters correspond to the Western practice Bulgarian Festive carnival, and therefore the rising problem of localization region Released Bulgarian population Delen Artsyzskoh village area, which thus comes into conflict with the established thesis of East Bulgarian roots Bessarabia’s colonists. Borrowing practices Yule posal is Moldovan “Capra”, which operates in the region in archaic and theatrical versions, was due to the semantic substitution tradition kukerskyh rounds.

Key words: masks, yuletide, “Capra”, Kukur, “mechka”, survakari, Bulgarians, Bessarabia.

Тетяна МОЛДАВСЬКА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.85:398(477.7)

**Образ Й. Сталіна у народній
пам'яті населення Півдня України**
(за матеріалами усноісторичних джерел)

Проблема дослідження радянського тоталітаризму та сталінізму як його варіанту не втрачає актуальності у пострадянській історичній науці. У сучасній українській історіографії дослідження сталінізму [28; 38; 42; 43; 61] та його головних проявів – голодомора 1932–1933 рр. [32; 45; 60], репресій, колективізації – є потужним дослідницьким напрямком. Перші роботи з зазначеної тематики з'явилися ще на початку 1990-х рр., а за останні 10 років з'явилися також роботи, ґрунтовані на усно-історичних джерелах, та власне публікації цих джерел. [31; 33; 30; 50;]. У той же час, на сьогодні відсутня стала, загальноприйнята концепція сталінізму як політичного, суспільного, ментального явища. [49]. На нашу думку, саме дослідження особливостей сприйняття внутрішньої політики Й. Сталіна її реципієнтами та носіями – рядовими громадянами СРСР дозволить з'ясувати витоки і причини появи та укорінення такого поліфакторного явища, як сталінізм.

Однією з найбільш фундаментальних робіт з історії сталінізму як суспільного явища на сьогодні є дослідження Є. Фіцпатрік. Аналізуючи сприйняття Й. Сталіна радянськими селянами 1930-х рр., дослідниця у якості джерельної бази використовувала доноси, результати агентурної діяльності, тобто джерела, які були створені безпосередньо у період правління Й. Сталіна, більш того, саме у період наростання у суспільстві атмосфери загального страху і недовіри. При цьому, на думку самої дослідниці, слід враховувати, що ця інформація збиралася тенденційно, оскільки органи НКВС цікавила, в першу чергу, саме інформація щодо наростання у суспільстві незадоволення ладом загалом та Й. Сталіним зокрема, а достовірність інформації, зафіксованої в дописах, неможливо перевірити. Крім цього, слід враховувати також і те,

що для селянської громади було характерним і традиційним незадоволення будь-якою державною владою [58, с. 321–322].

На нашу думку, слід також враховувати, що зазначені наративи були сформовані людьми, для яких радянська влада ще не була “своєю”: до 1920-х рр. вони жили в абсолютно інших умовах, і це стосується не лише власне політичного ладу, але і повсякденного життя, яке з приходом нової – радянської – влади стрімко руйнувалося. Тому їх в цілому негативні оцінки цього нового ладу є цілком прогнозованими і закономірними.

У контексті дослідження сприйняття радянської влади та її носіїв, а також впливу радянського ладу як явища на формування ідентичностей та політико-суспільних поглядів сучасників більш об’єктивним є використання джерел, в першу чергу, наративних, створених людьми, чие світосприйняття формувалося вже виключно у радянському періоді. У сучасній українській історіографії для узагальнення реалій радянського життя, а також основних рис менталітету громадян СРСР поширеним є використання терміну “радянскість” [57, с. 182]. Таким чином, всі громадяни сучасної незалежної України, процес дорослішання яких прийшовся на період радянського ладу, є носіями цієї “радянскості”. Традиційно, саме люди похилого віку є основними носіями колективної історичної пам’яті та традиційних для минулого періоду понять і цінностей.

При дослідженні “образу Сталіна” у народній пам’яті важливим є вичвити – наскільки це можливо – які складові цього образу були сформовані у радянський період і донесені до сьогодення у незмінному вигляді. Одними з найбільш інформативних джерел, які відображають сприйняття Й. Сталіна як неоднозначного державного діяча, громадянами колишнього СРСР, є усно історичні джерела.

Проблема “історичної пам’яті” у сучасній українській історичній науці є відносно новим, але перспективним напрямком інтелектуальних досліджень, що включає аналіз особливостей формування історичної пам’яті, її конструювання за допомогою певної ідеологічної політики, її ретрансляція та передача досвіду між поколіннями. [27; 34; 35; 37; 40]. У контексті вивчення історичної пам’яті з’являються і дослідження, ґрунтовані на усноісторичних джерелах як її носіях [36; 46; 44]. У той самий час, на сьогодні, після спалаху посиленої актуалізації усно-історичних джерел, як альтернативи документальним, “заідеологізованим”, стало очевидно, що зафіксована у них інформація також потребує ретельної перевірки на предмет достовірності та вірогідності [29, с. 5].

Як відомо, усно-історичні джерела відображають не тільки і не скільки реальні події, скільки особливості їх сприйняття та відображення безпосередніми учасниками та очевидцями [47, с. 39]. Учасник/очевидець подій, сприймає їх через призму умов свого побутування тощо. Крім того, через декілька років або і десятиліть, коли відбувається фіксація спогадів, вони накладаються на набутий життєвий досвід і можуть переповідатися, як правило, з іншими змістовними та емоційними наголосами, аніж вони були колись сприйняті. Проте, варто підкреслити, що у даному випадку усні наративи виступають фактично єдиним джерелом, яке може відобразити сприйняття Й. Сталіна як історичного діяча пересічними громадянами СРСР та інтерпретацію його ролі у радянській історії.

Джерельною базою дослідження є матеріали, зібрані упродовж 2000–2013 рр Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького (ЗНТН) та Запорізьким національним університетом на території переважно сільських місцевостей Південної України у ході археографічних експедицій. Опитування здійснювалося методом “суцільного потоку” та комбінованим методом [30, с. 32–32]. Більшість респондентів склали особи 1920-х – 1942 років народження.

Слід підкреслити, що достовірність отриманих результатів обмежується територіальними межами, у рамках яких проводилися польові дослідження; при цьому, слід пам’ятати, що у південних та східних областях України на сьогодні залишається високим рівень довіри до комуністичної партії та лояльність до радянського минулого в цілому.

Більшості респондентів на час перебування при владі Й. Сталіна було в середньому від 15 до 35 років, причому значна кількість перебувала саме у підлітковому та юнацькому віці. Виходячи з цього, закономірно, що їхнє уявлення про Й. Сталіна формувалося в першу чергу на основі сприйняття його особистості та розповідей про нього найближчого оточення респондентів – сім’ї, рідних, друзів. При цьому, вплив засобів ідеологічного виховання виступає другорядним. На сучасну інтерпретацію справляють вплив особистий досвід та той інформаційний потік, у якому перебували респонденти на протязі останніх 25 років.

У комплексі “спогадів про Сталіна” можна виділити декілька напрямків, які, на нашу думку, є найбільш актуальними. По-перше, це сприйняття і оцінка Й. Сталіна як державного діяча загалом; по-друге, сприйняття масових репресій 1930-х рр. та голодомору 1932–1933 рр.,

політики розкуркулення та ідеологічного тиску 1940-х рр.; по-третє, сприйняття його як діяча, що очолював державу у період Великої Вітчизняної війни; по-четверте, оцінка соціальної політики того часу; і, нарешті, сприйняття його смерті, прихід до влади наступників та сприйняття рішень XXI Партз'їзду і політики “десталінізації”.

Найбільш стійка і розповсюджена асоціація, яка виникала у респондентів при згадуванні Й. Сталіна – це “порядок” та “дисципліна” [2, арк. 2; 6, арк. 12; 7, арк. 13; 9, арк. 56; 11, арк. 34; 14, арк. 15–16]. Саме на наявність “твердої руки”, яка могла їх забезпечити, абсолютна більшість респондентів вказують як на позитивну характеристику періоду [55, с. 228]. Найбільш характерною ознакою “дисципліни” називають відсутність крадіжок як приватного, так і колгоспного майна. Типовими є пригадування про “пригоршню зерна”, за яку могли судити і відправити до табору, а також “качан кукурудзи”, який не можна було підняти з землі [21, арк. 3]. Слід підкреслити, що подібна суворість саме в період правління Й. Сталіна не викликає у респондентів жодного осуду. У той же час, збільшення кількості крадіжок колгоспного майна у пізньюрадянський період також не викликають осудження [54, с. 16]. Конкретні випадки, коли за “пригоршню зерна” хтось був осуджений, згадуються вкрай рідко [21, арк. 3], інколи у контексті згадок про масові репресії [52, с. 145]. Бажання “наведення порядку” у респондентів виникає при згадуванні про сучасні крадіжки приватного майна “з двору” [54, с. 258]. Однак, при цьому, слід враховувати, що одна з особливостей колективної пам'яті полягає у тому, що її носії цілком свідомо замовчують певні негативні факти минулого, для того, щоб підкреслити загальну позитивність та стабільність попереднього ладу у порівнянні з теперішнім [48, с. 60].

Оцінка Й. Сталіна як керівника, що вмів “тримати порядок”, не залежна від загально позитивної чи негативної оцінки особи генсека. Не відмічається закономірності навіть з тим фактом, чи були у сім'ї респондента репресовані [22, арк. 1–2; 23, арк. 12], померлі від голоду і т. п. Про те, що Й. Сталін був головним організатором репресій та голодомору, більшість респондентів дізналися навіть не у період “перебудови” [19, арк. 14], а скоріше вже на початку 2000-х рр. [26, арк. 6]. Але у сприйнятті цієї інформації людьми старшого покоління достатньо характерною є тенденція прагнення зменшення його особистої відповідальності: злочинні вчинки могло здійснювати його найближче оточення, він “не міг всього знати”, час вимагав “твердої руки” [9, арк. 55].

“[...] Тоді ж Берія сильно наделав в армії біди. Ну він готовив армію для перевороту. Берія, його, грузин той” [18, арк. 21]. Але навіть у тому випадку, коли респонденти усвідомлювали відповідальність Й. Сталіна за репресії і голодомор, позитивний результат від політики “твердої руки” все одно залишався домінуючим у загальній оцінці: “[...]. Голодовку зробили спеціально! Забрали все! У кого було зерно – все чисто. [...] Це був приказ Сталіна. [...] Тошо він був керівитель, от. І він оцей приказ віддав. Більш ніхто цього не мог зробити [...] А як знаєш до війни і після війни, при Сталіні була дисципліна така шо... От за шо я люблю Сталіна, шо він не любив ворів, він страшно не любив ворів!” [7, арк. 126].

Не дивлячись на велику кількість опитаних, конкретні випадки репресій згадуються нечасто, тим більше репресії, які мали місце у сім’ї самого респондента [20, арк. 3; 52, с. 195]. При цьому, навіть якщо репресії і згадуються [56, с. 173], то вони асоціюються в першу чергу з органами НКВС, з “трійками”, або ж з місцевими партійними діячами [53, с. 207, 212; 57, с. 22, 127]. В усних наративах переважають узагальнення на кшталт “приїхали і забрали”, “приїхала “тройка” і його забрали”, “вони його забрали” – без конкретизації, хто саме і за що це зробив [53, с. 97, 307].

Що стосується теми голодомору, то при проведенні усно-історичних інтерв’ю методом “суцільного потоку” ця подія передається з більшим емоційним навантаженням, оскільки голод тою чи іншою мірою торкнувся кожної родини; для багатьох ці спогади і досі є психотравмуючими. Акцент робиться у першу чергу на стратегіях у факторах виживання власної сім’ї. Розповсюдженими є як висловлювання про те, що голод був створений штучно, так і про те, що він мав природні причини [52, с. 57, 145; 57, с. 135]. При цьому, у першому випадку звинувачення також мають переважно безособову форму: ходили “трусилі”, “забирали”, “заставили все здать”. Згадки про те, що саме Сталін був головним творцем голодомору, також мають місце, але зустрічаються рідше [18, арк. 43; 19, арк. 16; 51, с. 120; 57, с. 101].

Згадки про репресії зазвичай не виникають спонтанно, на відміну від згадок про голод. Більшість людей старшого покоління не усвідомлюють їх масштабність та наслідки (хоча і тут маємо виключення [14, арк. 16]). Досить часто респонденти взагалі не розуміють питання “Чи були репресії?” – про які саме репресії йде мова, або ж починають проводити паралелі між репресіями 1930-х рр. і політичної та криміноген-

ною ситуацією у сучасній Україні, підкреслюючи при цьому, що “тоді” “не грабували” і не “стріляли”. Однозначні негативні оцінки репресій є скоріше виключенням [18, арк. 11, 20, арк. 13; 51, с. 120; 57, с. 101].

Таке сприйняття є цілком закономірним: не залежно від того, що дізналися респонденти про голодомор на сьогоднішній день, під час самої події всі бачили й її масштаби, і наслідки. Що стосується репресій, то більшість була їх мимовільними свідками у дитячому та юнацькому віці, коли ще не цікавилися суспільним та громадським життям. Окрім цього, про репресії говорити було небезпечно і навіть “соромно”: якщо хтось з близьких постраждав, то він дійсно міг бути “ворогом народу”. Певною мірою, цей страх і “сором” зберігається і до сьогоднішнього дня.

У контексті спогадів про Велику Вітчизняну війну Й. Сталін виступає в першу чергу як людина, яка “принесла перемогу” [9, арк. 54; 10, арк. 101; 14, арк. 23; 51, с. 30; 57, с. 262]: “[...] Як Сталін, це Ви може не знаєте, “От сохи, щоб пахали кіньми, і соха була, дійшов до атома”. От який був Сталін умний. От і виграв Сталін війну. [...] Єслі б не Сталін, війну не виграла б. Первий у сорок первом годі пішли воювать з голими руками, оружия не було, а тоді вивезли це ті, як воєнні заводи, у тил туди, на север. І начали оце “катюши”, знаєте, “расцветали яблуні і груші”. І тоді пішли вперьод, от” [14, арк. 21]. Абсолютна більшість респондентів під час війни перебували на окупованій території, але відсутність належної евакуації, той факт, що мирне населення фактично залишили “на милість ворога” фактично ніхто не пов’язував з владою в цілому, і тим більше з Й. Сталіним як державним керівником. Хоча, звичайно, є і виключення, але у цьому випадку на особистий досвід накладається інформація, отримана у більш зрілому віці, і негативні оцінки стосуються, у першу чергу, саме власне військових невдач.: “[...]. Усі кажуть, що Сталін виграв війну. Нет! Поки Брежнев поїхав чи той... Сталін поїхав у Ялту... Тільки коли там було совіщаніе? Я вже забулася. Якби Америка нам не помогла, хер би виграв Сталін той війну! [...] І Америка поняла, як захвате він Росію, а Америку тем боліе! І почали помогать нашим” [25, арк. 23].

Під соціальною політикою у даному випадку ми розуміємо ті заходи державного рівня, що проводилися у період правління Й. Сталіна, які впливали на повсякденне життя кожної людини: організація колгоспів, матеріальне забезпечення у них, можливість/неможливість займатися сільськогосподарською працею у приватному порядку, забез-

печеність/незабезпеченість речами першої необхідності, доступність системи дошкільної та шкільної освіти, медичне обслуговування.

Характерною ознакою спогадів про побут періоду 1930–1950-х рр. є те, що всі негаразди і обмеження сприймалися як належне. Однак, при аналізі усно-історичних джерел щодо цього аспекту слід враховувати, що покоління 1920–1930-х років народження просто не бачили іншого життя – колгосп ставав їх повсякденням з самого дитинства, з моменту самоусвідомлення. На думку сучасної української дослідниці радянського селянства В. Лисак, особливість сприйняття влади колгоспниками полягала у тому, що при зростанні недовіри до місцевої влади, рівень довіри до центральної влади залишався високим [41, с. 66].

Більшість респондентів почали працювати достатньо рано – в 12–14 років. Спогади про важку працю як самих респондентів, так і їх матерів [24, арк. 12; 52, с. 211; 55, с. 114]. Традиційними є також спогади про великі обсяги натурального сільськогосподарського податку; респонденти і досі називають точну кількість продуктів, які необхідно було здати: 40 кг. м'яса, 200 літрів молока, 200 яєць [51, с. 158; 53, с. 114; 54, с. 391; 57, с. 366]; податки “на бездітність” (раз на півроку) платили навіть сім'ї, у яких жінки вже були вагітними [16, арк. 20]

Що стосується оціночних суджень про якість життя у зазначений період, то абсолютна більшість респондентів підкреслювали, що матеріальне побутування покращилося “при Хрущові” та “при Брежнєві”. У першу чергу, це пов'язували зі скасуванням натуральних податків (хоча, як відомо, за М. Хрущова податковий тягар на селянство залишався високим), а на трудодні почали давати виплату [1, арк. 86; 3, арк. 2; 8, арк. 17; 17, арк. 14; 51, с. 34, 58, 87; 53, с. 51, 75, 98, 114; 54, с. 39; 57, с. 177, 267, 284, 316]. Інколи зустрічаються судження, що “за Сталіна жилося краще, ніж зараз”, але у такому випадку період правління Й. Сталіна асоціюється у респондента з радянським періодом загалом [55, с. 164]. Слід підкреслити, що відсутність матеріального добробуту більшість респондентів не пов'язували ні з радянським ладом загалом, ані, тим більше, з політикою Й. Сталіна. Про вимушені обмеження у народі ходили жартівливі прислів'я, наприклад “[...] жито й пшениця – пішла за границю. Ячмінь і овес – забрав МТС. Просо й кукурудза – для нашого пуза” [12, арк. 13]; “[...] трудодень, трудодень, трудоодиниця: батько ходє без штанів, мати без спідниці” [17, арк. 18].

Смерть “вождя народів” у колективній пам’яті зафіксувалася однозначно як трагічна подія. Особисте сприйняття респонденти – можемо припустити, що це відбувається на підсвідомому рівні, – розчиняють в описуванні “колективного горя” [5, арк. 22; 11, арк. 13, 22; 13, арк. 10; 19, арк. 43; 47, с. 216, 228; 354]. Спогади про те, що хтось радів цій події, мають епізодичний характер [25, арк. 23]. Однак, у будь-якому випадку ця подія мала епохальне значення; смерть чи відхід від влади всіх наступних державних керівників сприймалися значно менш масштабніше.

Особистість Й. Сталіна в українському радянському суспільстві зазнала значної міфологізації. Зафіксовані міфи стосувалися причин смерті “вождя”, його стосунків з Л. Берією, ролі у міжнародних відносинах 1940-1950- рр. Як можна зробити висновок з аналізу змістовного навантаження цих міфів, вони сформувалися вже в період “перебудови” та незалежності України [3, арк. 2; 19, арк. 32; 20, арк. 65; 51, с. 123; 52, с. 22; 57, с. 365]. Анекдоти та частушки, героєм яких є Й. Сталін, мають поодинокий характер [52, с. 65]

У свідомості людей старшого покоління певною мірою збереглося ідеологічне ототожнення Й. Сталіна та В. Леніна: “При советской власті ми не пости, нічого не делали. Ми вірили советской власті. Дуже любили Сталіна, дуже предані були Леніну. Отето в нас були як боги. Ми так Леніна дуже любили, шо... Ну ето... Предані всі були, як Богу” [8, арк. 75]; “у ранше Леніна помітали! Ранше Ленін, Леніна помітали. І Сталіна помітали. А тоді стали обвинувачувать – і Леніна, і Сталіна, і всіх підряд. Ніхто не прав. [...] Ленін – ну десь він є, шо я, його бачила, який він, шо він таке, шо те... Сталіна вже, канешно, як війна почалась – я вже Сталіна знаю [...]” [5, арк. 4].

Період перебування при владі Й. Сталіна у свідомості середньостатистичного селянина сучасного півдня України певною мірою відокремлено від усього радянського періоду в цілому. Респонденти не використовують терміни “тоталітаризм”, “терор”, “радянський лад” виключний характер має і використання терміну “сталінізм” [52, с. 297]. Натомість, для позначення періоду репресій та ідеологічного тиску використовують такі поняття, як “ото тоді ж”, “в то врем’я”. При цьому, хронологічно “то врем’я” не обмежується періодом 1930–1950-х рр., а розповсюджується і на наступні роки – інколи аж до початку незалежності. Тобто репресії у масовій свідомості не асоціюються виключно з періодом правління Й. Сталіна, – на думку людей похилого віку, вони виступають ознакою радянського ладу в цілому: “[...] Ні, тоді не було

недовольних. Може й недовольні, так попробуй скажи, недовольний, або побалакай з ким! Мовчіть!” [19, арк. 36]. Однак, слід підкреслити, що більшість респондентів сприймають це явище як безумовне, воно не викликає у них особливого осуду.

На протязі 1940–1950-х рр. у представників теперішнього старшого покоління сформувалися образи певних суспільних явищ. Найбільш стійким з них, на нашу думку, є образ “ворога народу” та “вредителя”. До цієї категорії осіб респонденти відносять людей, дії яких вони не розуміють чи не сприймають. Це стосується як представників влади всіх рівнів, так і представників близького оточення, з якими респонденти перебувають у недружніх відносинах. Цікавим є той факт, що інколи цим терміном позначали і самого Й. Сталіна: “[...] *[Помню, як Сталін помер]*, да! Да, да. [...]. Всі плакали, всі... Так всі плакали! Страшне! Ніхто ж не знав що він ворог народу. А тоді ж его, коли знали... Ну шо ж... [...]. Як усі плакали і переживали, думали, що це канець життя вже буде” [5, арк. 16].

Як вже зазначалося, на структуру спогадів про радянське минуле людей старшого покоління закономірно накладають відбиток сучасні ЗМІ, певна ідеологічна політика. За нашими спостереженнями, на структуру спогадів про Й. Сталіна ці фактори справили мінімальний вплив. Виключення складають лише респонденти (переважно чоловіки), які активно цікавляться сучасним суспільним життям, мають змогу ознайомлюватися з сучасною історичною літературою. Однак, як можна зробити висновок з аналізу усної історичної наративів, сприйняття Й. Сталіна та періоду його перебування при владі, їх оцінка, сформувалися у респондентів на основі особистого досвіду у 1940–1950-х рр. Для населення південних областей України це сприйняття можна охарактеризувати як нейтральне: респонденти не сприймають його виключно як жорстокого диктатора, але відсутня і однозначна ностальгія за періодом його правління. Варто зазначити, що ті аспекти існування радянського суспільства, які для сучасників є найбільш важливими особливостями “періоду Сталіна” – репресії, голодомор, масовий терор – для людей старшого покоління, представників радянського селянства є другорядними по відношенню до змін у соціально-економічному повсякденні, які вони більше пов’язують з періодом перебування при владі М. Хрущова та Л. Брежнєва. Саме цей досвід і ретранслює більшість респондентів.

Джерела та література

1. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 12. – Спр. 15., 15 арк.
2. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 13. – Спр. 50., 32 арк.
3. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 13. – Спр. 52., 14 арк.
4. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 2., 32 арк.
5. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 11., 14 арк.
6. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 28., 30 арк.
7. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 32., 126 арк.
8. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 175. – Ч. 1. 1., 200 арк.
9. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 175. – Ч. 1., 964 арк.
10. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 175. – Ч. 2. – 1221 арк.
11. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 26., 40 арк.
12. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 27., 30 арк.
13. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 29., 32 арк.
14. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 30., 21 арк.
15. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 32., 11 арк.
16. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 34., 24 арк.
17. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 74., 31 арк.
18. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 20. 17 арк.
19. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 21., 59 арк.

20. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 35., 21 арк.
21. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 36., 27 арк.
22. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. Ф. 8. Оп. 16.– Спр. 37., 25 арк.
23. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. Ф. 8. Оп. 16. – Спр. 43, 27 арк.
24. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 34. Л. 13;
25. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 16. – Спр. 45. Л. 23.
26. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського. – Ф. 8. – Оп. 18. – Спр. 61. Л. 6
27. Беліцер Н. Українська, російська і “радянська” ідентичності у сучасному світі. / Н. Беліцер // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. – Львів, 18–21 вересня 2003 р. – С. 124–132.
28. Білас І. Репресивна система в Україні. 1917–1953. Суспільний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. – К., 1994.
29. Бойко А. Усна історія – напрямки та перспективи / А. Бойко // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23–24 травня 2008 року. – Запоріжжя, Тандем–У, 2008. – С. 3–8.
30. Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування. / А. Бойко // Усна історія: теорія та практика/ Упорядники : А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та інші. – Запоріжжя : Тандем–У, 2008. – С. 28–39.
31. Борисенко В. К. Свіча пам’яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: ВД “Стилос”, 2007. – 288 с;
32. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., Наукова думка, 2003. – 888 с.
33. Голодомор 1932–1933 років на території запорізької області: свідчення очевидців / Упорядники Ф. Г. Турченко, І. М. Шугальова, О. О. Стадніченко, В. Г. Ткаченко, О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Дике Поле, 2010. – 351 с.
34. Землюк В.П. Політична ідентичність в Україні в період кризи “розвинутого соціалізму” і здобуття державної незалежності: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В.П. Землюк ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослід. ім. І.Ф.Кураса. — К., 2007.

35. Киридон А. Історик та політика пам'яті: “розщеплена ідентичність” / А. Киридон // Чорноморський літопис. – 2010. – № 2. – С. 116–121.
36. Кісь О. Усна історія : теоретичні засади та методика автобіографічного інтерв'ю / Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. Випуск 19. – Тернопіль, 2007.
37. Колодій А.Ф. Національний вимір суспільного буття / А.Ф. Колодій. — Львів : Вид-во “Астролябія”, 2008.
38. Кульчицький С. Сталінізм на Україні (20–30-ті роки) – К : Едмонт, 1991; Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (10–30-ті роки). – К., 1991.
39. Кушнір В.Г., Петрова Н.О., Поломарьов В.М. У скорбних 1932–1933 роках. – Одеса, вид-во КП ОМД, 2008. – 298 с., з іл.
40. Лазаренко О. Політична ідентифікація і політична влада в сьогоденній Україні: ілюзії та горизонти нових очікувань. / О. Лазаренко // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. – Львів, 18–21 вересня 2003 р. – С. 155–158.
41. Лисак В.Ф. Морально–психологічна ситуація в українському селі в 1950–х роках (на матеріалах фонду Міністерства Держконтролю УРСР) / В.Ф. Лисак // Наукові праці. Том 115. Випуск 102. – С. 64–68.
42. Лихобабова З. Стадінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 1930-х років в Україні. – Донецьк, 1996.
43. Марочко В. Репресовані педагоги в Україні і жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2001.
44. Нагайко Т. Джерела усної історії: проблеми та перспективи використання на сучасному етапі // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. Випуск 19. – Тернопіль, 2007.
45. Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів. – К, 1993. – 321 с.; Правда через роки. Статті, спогади, документи. – Донецька обласна редколегія тому “Реабілітовані історією”, Донецький обласний комітет у справах преси і інформації, РВП “Лебідь”. Донецьк, 1995. – 128 с.
46. Пастушенко Т. Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні // Історія України – 2010. – № 17–18.
47. Портелли А. Особенности устной истории / А. Портелли // Хрестомания по усной истории / Пер., сост., общ ред. М.В. Лоскутовой. – СПб.: Изд-во Европ. Ун-та в С.-Петербурге, 3003. – С. 32–51.
48. Святець Ю. Усна історія, колективна та індивідуальна пам'ять: комунікативний аспект. / Ю. Святець // Усна історія в науковому дослідженні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. Запоріжжя, 23–24 травня 2008 року. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – С. 58–66 с.

49. Терлецька І. Сутність сталінізму: історіографічне осмислення в сучасній Україні та Росії / І. Терлецька // Історія України: Маловідомі імена, полії, факти. – К., 2011 – С. 415–435.

50. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив : У 3 т. / За ред. о. Ю. Мищика. – Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2003. – Т. 2 / За ред. о. Ю. Мищика. – 2004. – 443 с.; Голодомор в 1932–1933 років. Людський вимір трагедії / Авт.-упоряд.: О. Войтенко. – К.: Майстерня книги, 2010. – 56 с.

51. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – Т. 1. – 516 с.

52. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – Т. 2. – 512 с.

53. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – Т. 3 – 492 с.

54. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – Т. 4

55. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2009 – Т. 5. – 460 с.

56. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 8. – 362 с.

57. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – Т. 9. – 412 с.

58. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. / Ш. Фицпатрик / Пер. с англ. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2001. – 422 с.

59. Хархун В.. Рецепція комунізму і сучасний український проект / В. Тархун // Схід–захід : Іст.–культ. Зб. / Вип. 11–12: Спец. видання : Історична пам'ять і тоталітаризм : досвід Центрально–Східної Європи / За ред. В. Кравченка. – Харків: ТОВ “НТМТ”, 2009. – С. 180–192

60. Херсонщина. Голодомор. 1932-1933: Збірник документів / Держ. архів Херс. обл., редкол.: В. Ф. Боровик (голова), О. О. Марущак, Л. В. Виногорадова; Авт. Кол. – Херсон: ВАТ “ХМД”, 2008. – 320 с.: іл.

61. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990. Усна історія Степової України / Запорізький край. – Запоріжжя : АА Тандем, 2008. – Т. 1.

Тетяна Молдавська (*Запоріжжя, Україна*) **Образ Й. Сталіна у народній пам'яті населення Півдня України (за матеріалами усноісторичних джерел)**

У статті розглядаються особливості сприйняття людьми похилого віку сучасного Півдня України образу Й. Сталіна. Проаналізовано типові скла-

дові “образу Сталіна” у народній пам’яті. Зроблено спробу з’ясувати, які складові цього образу були сформовані у радянські часи, під впливом яких факторів, і донесені до сьогодення у незмінному вигляді, а які є результатом сучасної ідеологічної політики.

Ключові слова: усний наратив, респондент, радянський лад, сприйняття, Й. Сталін, репресії, сталінізм.

Татьяна Молдавская (Запорожье, Украина) Образ И. Сталина в народной памяти населения Юга Украины (по материалам усноисторических источников).

В статье рассматриваются особенности восприятия людьми преклонного возраста современного Юга Украины образа И. Сталина. Проанализированы типичные составляющие “образа Сталина” в народной памяти. Сделана попытка выяснить, какие составляющие этого образа были сформированы в советское время и донесены до время теперешнего в неизменном виде, а какие есть результатом современной идеологической политики.

Ключевые слова: устный нарратив, респондент, советский строй, восприятие, И. Сталин, репрессии, сталинизм.

Tetiana Moldavska (Zaporozhzhia, Ukraine) The Image of Stalin in Folk Memory of the Population of the South of Ukraine (for on materials oral history sources).

In the article the features perception of the image of Stalin by elderly people of modern southern Ukraine are considered. Typical constituents of “appearance of Stalin” in folk memory are analyzed. An attempt to find out which components of the image were formed in Soviet times, under the influence factors and preserved until today in an unchanged forms, and wich are the result of modern ideological politics.

Key words: verbal narrativ, identity respondent, soviet system, Stalin, repressions, stalinizm.

Ольга МОРОЗОВА
(Київ–Миколаїв, Україна)

УДК 930.2: 327.58 (477+438)

Порозуміння у питаннях спільної минувшини як фактор рекон- струкції національної пам'яті українців і поляків

Актуальними питаннями для молоді незалежної української держави є подальший її прогрес і процвітання, успішне життя для кожного українця. Важливими чинниками, що забезпечують нормальне функціонування й розвиток людського суспільства, є шанобливе розумне ставлення до минулого, реконструкція національної пам'яті. Виважена раціональна політика щодо гострих неприємних моментів історії, вироблення об'єктивної позиції щодо висвітлення історичних подій є запорукою подальшого розвитку і прогресу держави. Історія українсько-польських відносин є яскравим прикладом порозуміння у питаннях спільної минувшини, реконструкції національної пам'яті українців і поляків, становлення цивілізованих перспективних відносин між обома державами.

Давній конфлікт між українцями і поляками, трагічні сторінки якого ретельно зберігає національна пам'ять, довгий час лише розпалював ворожнечу між обома народами. Сьогодні ті прикрі моменти спільного історичного буття поєднують представників Польщі й України у спробах знайти компроміс у висвітленні подій минулого, реконструюванні національної пам'яті тощо.

Велику увагу веденню українсько-польського діалогу сьогодні приділяють знані українські вчені Л. Зашкільняк, І. Іллюшин, Я. Грицак, В. Сергійчук, Є.Сінкевич та інші, а також відомі польські історики Г. Мотика, Я. Моклак, Т. Ольшанський, Я. Я. Брусський та багато інших [15].

Мета цієї статті – висвітлити суть і показати результати порозуміння у питаннях спільної минувшини щодо реконструкції національної пам'яті українців і поляків.

Для досягнення зазначеної мети автор поставив перед собою такі завдання:

- виділити й проаналізувати гострі моменти українсько-польських відносин ХХ століття, що збережені в національній пам'яті українців і поляків й висвітлені в сучасній українській та польській історіографії;
- показати шляхи й методи порозуміння у питаннях спільної минувшини;
- простежити вплив узгодженого ставлення до гострих моментів українсько-польського буття, збережених у національній пам'яті обох народів, на реконструкцію національної пам'яті представників Польщі й України, сучасний розвиток відносин між Україною і Польщею тощо.

Почати треба з того, що ж таке національна пам'ять. За визначенням доктора історичних наук, професора В. Ф. Солдатенка, директора Інституту національної пам'яті, – це “сукупність знань, уявлень і ціннісних оцінок подій минулого, які справили вирішальний вплив на самоідентифікацію і досягнення нації та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для конструктивного розвитку у майбутньому” [27].

Отже, українсько-польське протистояння ХVІІ ст., конфлікт кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема мовне питання, волинська трагедія, пацифікація, операція “Вісла” тощо – це якраз ті моменти, що дбайливо зберігаються в національній пам'яті. Довгий час згадані питання привертати до себе увагу науковців, й сьогодні це є тема для дискусій [17].

Як серед українських, так і серед польських вчених немає одностайної думки щодо проблем українсько-польських відносин. Так, В. Сергійчук у дослідженні “Етнічні межі і державний кордон України” показує багатовікову завойовницьку політику Речі Посполитої щодо України [25], І. Шишкін у своїй праці “Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни” доводить, що у міжвоєнний період частина українців користувалася усіма громадянськими правами. Автор наголошує на тому, що антипольські настрої в українському суспільстві більш за всіх поширювала ОУН [28]. У статті Влодзімежа Менджецького “Національна політика ІІ Речі Посполитої й антипольська діяльність УПА у 1943–1944 роках” проведено думку, що саме політика польської держави у міжвоєнний період спричинила загострення польсько-українського конфлікту, особ-

ливо в останні роки перед вибухом Другої світової війни. Серед негативних чинників цієї політики найчастіше наводять такі: паціфікація, полонізація, окатоличення тощо [19].

Таким чином, той психологічний бар'єр, що сформувався протягом віків у вигляді синдрому упередженості, негативних історичних стереотипів довгий час зберігався у свідомості обох суспільств й був головною перепорою для формування стратегічного партнерства двох країн.

Формування принципово нової ситуації відбувається в умовах розгортання демократичних процесів за Третьої Речі Посполитої, починаючи з 1989 р. Вихід України на міжнародну арену як суб'єкта міжнародного права був схвально прийнятий польським керівництвом, і 2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою серед зарубіжних країн визнала державну незалежність України. 4 січня 1992 р. між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини на рівні посольств.

Українці чи не вперше на польських теренах отримали можливість без перешкод досліджувати власну минувшину та здійснювати підготовку кадрів. Окрім діяльності окремих науковців-українців (Богдан Гальчак (Зелена Гура), Ростик Джерелік (Вроцлав) та ін.) сформувалися дослідницькі наукові центри – в Перемишлі Південно-східний науковий інститут; кафедра українознавства і кафедра історії Східної Європи у Ягеллонському університеті (Краків); кафедра українознавства Варшавського університету; кафедра історії Східної Європи Поморської академії (Слупськ) [20, с. 60].

Козацька доба, постать Богдана Хмельницького, Галицький крайовий сейм, визвольні змагання 1918-1920 рр., лемківське питання – це далеко не повний перелік проблем, які порушено українськими дослідниками, що є громадянами Республіки Польща (С. Степень, В. Мокрий, Я. Мокляк, С. Козак, Р. Дрозд та ін.).

Учасниками українсько-польського наукового діалогу, а згодом і співпраці, у тому числі у культурній сфері, з польської сторони виступають Варшавський університет, Університет Марії Кюрі-Склодовської у Любліні, Південно-східний науковий інститут (м. Перемишль), Ягеллонський університет (м. Краків), Інститут історії Польської Академії наук (м. Варшава), Університет ім. А. Міцкевича (м. Познань), а також Вища школа управління та адміністрації (м. Замосць), Вища державна професійна школа й Вища школа міжнародних відносин і суспільної комунікації (м. Хелм) та багато інших навчальних закладів [22].

До сфери зацікавлень науковців і студентів згаданих вищих навчальних закладів потрапили насамперед дискусійні питання українсько-польської історії, особливо першої половини ХХ ст. У їх вирішенні помітну роль відіграв і продовжує відігравати постійно діючий науковий семінар “Україна – Польща: важкі питання” – унікальний проект, до участі в якому, окрім науковців, залучалися і залучаються польські та українські студенти [21].

На переконання Л. О. Зашкільняка, “найбільший слід у свідомості насамперед поляків та українців залишили події ХХ ст., коли справа доходила до трагічних воєнних протистоянь 1918–1919 рр. під час боротьби за Галичину та Львів і 1943–1944 рр., позначених протиборством у західноукраїнських землях” [16]. Поділяє цю думку Т. А. Ольшанський, який у праці “Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947” дещо розширив хронологію українсько-польського протистояння. Одним із контроверсійних питань нашої спільної минувшини польському дослідникові видаються події 1943–1947 рр. Ці криваві зіткнення між поляками і українцями в публіцистиці сусідньої держави отримали назву “польсько-української війни” [8]. Аналогічний смисловий ланцюжок стосовно українсько-польського протистояння простежується і в роботі ще одного польського науковця Г. Мотики [7]. А. Л. Сова визначає підвалини проблем, що породили поглиблення польсько-українського протиборства і переселенські процеси, у подіях 1939 р. [10]. Можна погодитися з думкою польського дослідника М. Бялокура, що, два народи волею обставин на певний час стали розділеними, фактично ворогами [1].

Такий важкий історичний багаж не міг не зумовити ту обставину, що гострі моменти українсько-польської минувшини обросли з двох боків кривдами і домислами, які у вигляді стереотипних уявлень продовжують функціонувати донині [2]. Певний загальний пересічний поляків, коли йдеться про українсько-польські відносини, змальовує образ українця-бульбівця, українця-бандерівця, який чинив різню на Волині [4].

Такі негативні уявлення про спільну минувшину українського і польського народів міцно закріпилися в системі ціннісних оцінок подій минулого. Той психологічний бар’єр, що сформувався протягом віків у вигляді синдрому упередженості, негативних історичних стереотипів, довгий час зберігався у свідомості обох суспільств й був головною перепорою для формування стратегічного партнерства двох країн.

На переконання відомого польського історика Т. А. Ольшанського, джерелом цих стереотипів є ідеалізація власного народу. Наприклад,

“період окупації представлений як час “святого єднання народу” і спільної боротьби із загарбником, з якої випадали лиш окремі зрадники. Той стереотип, підтримуваний пропагандистською літературою всіх політичних орієнтацій, навіть не допускав думки про те, що під час окупації існувало нормальне життя, проявом якого було між іншим те, що бандити грабували, а вбивці – вбивали, не допускається теж до свідомості загалу розмірів співпраці з окупантами ані розмірів морального спустошення, яке несла з собою війна. Той ключовий стереотип відіграв важливу роль у приховуванні основних підвалин останнього польсько-українського конфлікту” [8].

Сьогодні як українці, так і поляки, розуміючи далекі і глибокі наслідки гострих моментів спільного буття, що міцно закріпились у національній пам’яті обох народів і впливають на розвиток відносин між Україною та Польщею, намагаються знайти загальне об’єктивне пояснення контроверсійних питань своєї минувшини. У вирішенні дискусійних питань українсько-польської історії, особливо першої половини ХХ ст., помітну роль відіграє постійно діючий науковий семінар “Україна – Польща: важкі питання”.

Результативності українсько-польського наукового діалогу сприяє спільна праця українських і польських вчених навколо актуальних проблем українсько-польських відносин; можливість працювати в архівах і бібліотеках поза межами своєї держави і користуватись необхідними документами; ресурсне поповнення українських бібліотечних матеріалів результатами наукових досліджень польської історичної науки; регулярне проведення наукових конференцій з актуальних українсько-польських проблем; запрошення спеціалістів обох країн до проведення відповідних наукових студій у навчальних закладах країни-сусідки; діяльність громадських організацій тощо [22, с. 159–160].

Отже, як в Україні, так і в Польщі вчені відходять від стереотипних поглядів на минуле і представляють нові наукові концепції й теорії спільної історії. Так, праці польських істориків поділяються на категорію робіт усталеного погляду на український націоналістичний рух, у яких українсько-польські відносини періоду середини ХХ ст. зводяться до відносин ОУН-УПА з Армією Крайовою і характеризуються зlodіяннями українських націоналістичних організацій у напрямку “геноциду” польського населення східних “кресів” (Г. Мазур, В. Філяр, Є. та В. Семашко та ін. [4]) і не роботи більш об’єктивного погляду на проблему, оснований на документальних джерелах (роботи Г. Мотики, Т. Ольшан-

ського, Р. Внука, Р. Тожецького та ін. [24]), де діяльність ОУН-УПА пов'язана з бажанням звільнити українські етнічні землі від поляків.

Окрему категорію становлять праці польських вчених-вихідців з України (Євгена Місила, Романа Дрозда, Богдана Гальчака [3]), що написані в основному на документальному матеріалі, спогадах учасників конфлікту, представляють дії українських націоналістів як “самозахист”, реакцію на дискримінаційну політику польського уряду щодо українців.

Чималий інтерес викликають і ненаукові праці (Е. Пруса, А. Кормана, В. Поліщука (вчений українського походження) [9]), які ґрунтуються в основному на спогадах очевидців подій і які використовують отримані дані для доказів злочинної діяльності українців.

Основний же загал українських вчених доводить, що до кривавої трагедії в українсько-польських відносинах призвела дискримінаційна політика уряду II Речі Посполитої щодо українського населення у 20-х–30-х роках ХХ ст. [23].

Останнім часом одне із цільних місць в історіографії польсько-українських відносин ХХ століття посідає проблематика переселення українців із Польщі до УРСР і загалом обміну населенням (трансферу) між названими державами [18, с. 426]. На тлі публікацій, що вийшли друком останнім часом, нашу увагу привернув доробок професора з університету міста Зелена Гура – Богдана Гальчака [5], який займається проблемою лемків. Здійснений Б. Гальчаком аналіз лемківського питання допровадив його до непересічного висновку: “Практично єдиним, у міру адекватним показником національної приналежності в Центральній-Східній Європі є те, як окреслену суспільну групу ідентифікують інші нації. Намагаючись розв’язати “лемківську дилему”, треба . . . не стільки поставити питання, ким лемки вважають самі себе, скільки за кого їх мають інші нації. Вирішальне значення тут мають, очевидно, польські й українські погляди” [12]. Проблемою переселення українців з Польщі до УРСР у воєнний та післявоєнний період займається також Роман Дрозд [13]. Лемківська проблема цікавить й Ярослава Мокляка, вченого з Кракова [6].

У 2002 р. вийшла в світ книга “Регіон Лемківщина, 1939–1947. Війна, окупація й депортація” (The Lemko Region, 1939–1947. War, Occupation and Deportation), укладена відомими дослідниками лемківської проблеми польським істориком Ярославом Моклаком й американським дослідником Паулем Бестом. Робота стала результатом діяльності міжнародної конференції з лемківської проблеми, що відбулася в Польщі у травні 2001 р. На сторінках видання представили свої дослі-

дження з даної тематики також провідні польські (Станіслав Степень, Роман Дрозд, Григорій Мотика, Євген Місило, Ян Пісулінський та ін.), українські (Євген Сінкевич, Олег Павлишин, Ігор Іллюшин, Микола Кучерепа тощо) й словацькі (Станіслав Конечний) дослідники.

Ще одним гострим питанням українсько-польських відносин, що зберігається в національній пам'яті українців, є Волинська трагедія 1943 р. Польські науковці (В. Філяр, Г. Мазур, В. і Є. Семашко, Е. Прус, А. Корман, В. Полішук, Ж. і В. Станські), які у своїй більшості є представниками репатріантів із Західної України, називають Волинську трагедію геноцидом поляків [4], усю вину за тогочасні події покладаючи на українців. Представники ж української сторони (В. Сергійчук, В. Косик, Я. Царук, О. Денишук, І. Іллюшин та ін.) вважають волинську різанину відплатою за антиукраїнську політику польського уряду протягом століть [26]. Хоча є сьогодні і представники обох сторін (Р. Тожецький, Г. Мотика, Р. Внук, Р. Дрозд, Є. Місило, Л. Зашкільняк, В. Крикун), які закликають до визнання подій на Волині спільною трагедією й покладають вину за заподіяне на обидві сторони [11].

Отже, переселення до СРСР, депортація лемків під час операції “Вісла”, дискомфортні умови для українців у ПНР обумовили формування в певній частини населення історичних стереотипів [23].

На сьогоднішній день можна вважати, що між Польщею та Україною конфлікти щодо минулого завершилися. Ще за президентів Квашневського та Ющенка представники обох держав дійшли згоди щодо питань минувшини й взаємно вибачилися за помилки своїх попередників. Виявом українсько-польського примирення стало відзначення 70-х роковин подій на Волині 27 лютого 2013 р. у Варшаві, де відбулося засідання Польсько-українського форуму партнерства. Представники обох сторін, маючи власну позицію щодо питання, вшанували пам'ять загиблих у ході трагедії.

Для України, що активно рухається в майбутнє, розумне з'ясування й тлумачення гострих моментів, що збереглися в національній пам'яті, є нагальним і необхідним завданням. Це не означає, що ми будемо “однаково дивитися на минуле і вшановувати одних героїв. Просто для розумної людини по обидва боки кордону колись доведеться усвідомити просту істину – ми не чужі, ми різні і з цією “різністю” можна цілком пристойно жити” [14].

Потрібно приділяти більшу увагу тим подіям української історії, що можуть стати позитивним прикладом для сучасного суспільства.

Адже, маючи національну пам'ять, що міцно закріпила у свідомості народу позитивні моменти історії держави й зберегла вірно розтлумачені конфліктні епізоди, пам'ять, що несе у собі висновки щодо важко пережитих моментів, український народ зможе відчути власну силу й міць й отримає гарантію розвитку й процвітання держави.

Сучасні відносини України і Польщі є добрим прикладом розвитку наукового діалогу, поглиблення добросусідських результативних зв'язків на засадах стабільності і поваги.

Джерела та література

1. Białokur M. Podzielone narody. Szkice z historii stosunków polsko-ukraińskich w latach 40. XX wieku / Pod red. M. Białokura, M. Patelskiego. – Toruń–Opole: Wyd-wo Adam Marszałek, 2010. – 252 s.

2. Biuszkowski J. Stereotypy a tożsamość narodowa. – Warszawa, 2005. – 212 s.; Руда О. До джерел міфологізації українсько-польських відносин / О. Руда // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні: формування, стан, трансформації / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2009. – С. 332; Сінкевич Є. Г. Козацький і Ягеллонський міфи в польській та українській історіографії Є. Г. Сінкевич // Наукові праці: Наук.-метод. журн. / МДГУ ім. П. Могили. – Миколаїв, 2008. – Вип. 83. – Т. 96. Історія. – С. 240–242; Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі / М Трухан. – Мюнхен; Львів, 1992. – 218 с.

3. Drozd P. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach “Akcji Wisła”. – Warszawa, 1997; Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // Український альманах. – 1996. – С. 190–198; Дрозд Р. Як відбувалося переселення українців в Радянську Україну? / Р. Дрозд // Наше слово. – 2002. – № 50. – 15 грудня; Misiło E. Akcja “Wisła”. – Warszawa, 1993; Misiło E. Repatriacja czy deportacja? – Т. 1. – Warszawa, 1996; Гальчак Б. Стосунки лемків з Українською Повстанською Армією / Б Гальчак // Україна – Європа – Світ: 36. наук. пр. – 2008. – Вип. 1. – С. 76–83.

4. Filar W. “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej. – Warszawa: Rytm, 1997. – S. 46–47; Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. — Warszawa: Wyd-wo von Borowiecky, 2000. – Т. 1. – S. 1–1000; Т. 2. – S. 1001–1440.

5. Halczak B., Osękowski Cz. Stereotyp Łemka w świadomości zielonogórskich studentów // Rocznik Lubuski. – 2004. – Cz. 1. – Т. 30. – S. 51–61; Гальчак Б. Лемківські перспективи на XXI століття / Б. Гальчак // Історичний архів: Наукові студії. – 2012. – Вип. 2. – С. 15–23; Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі / Б. Гальчак // Ет-

нічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2008. – Вип. 26. – С. 21–28; Гальчак Б. Стосунки лемків з Українською Повстанською Армією / Б. Гальчак // Україна – Європа – Світ: Зб. нау. пр. – 2008. – Вип. 1. – С. 76–83.

6. Moklak J. Łemkowszczyzna w Drygiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. – Kraków: Tow. Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 1997. – 223 s.

7. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 2011. – 524 s.

8. Olszański T. A. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. – Warszawa: Wyd-wo Literackie, 2011. – 524 s. – S. 4.

9. Poliszczuk W. Ideologia nacjonalizmu ukraińskiego według Dmytra Doncowa. – Warszawa, 1995; Poliszczuk W. Gorzka prawda. Zbrodniczość OUN-UPA (spowiedź Ukraińca). – Toronto; Warszawa; Kijów, 1995; Prus E. Atamania UPA. Tragedia kresów. – Warszawa, 1997; Prus E. Bluff XX w. – Londyn, 1992; Prus E. Kurhany. – Warszawa, 1993; Prus E. “Operacja Wisła”. – Wrocław, 1994; Korman A. Pięte zakazanie – nie zabijaj. – Londyn, 1989; Korman A. Nieukarane zbrodnie SS-Galizien z lat 1943–45. Chodaczków Wielki, Huta Pieniacka, Podkamień a inne miejscowości. – Londyn, 1990.

10. Sowa A. L. Stosunki Polsko-Ukraińskie 1939–1947. – Krakow: Tow-wo sympatyków Historii, 1998.

11. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 1993. – 349 s.; Motyka G., Wnuk R. Pany i resuny. Współpraca AK-WiN i UPA w latach 1945–1947. – Warszawa, 1997; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. – Warszawa: Wolumen, 1999. – 552 s.; Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій // І. – 2003. – Число 28. – С. 52; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – С. 527.

12. Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі / Б. Гальчак // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2008. – Вип. 26. – С. 21–28.

13. Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // Український альманах. – 1996. – С. 190–198.

14. Зашкільняк Л. Інтерв'ю // <http://historians.in.ua/index.php/intervyu/34-leonid-zashkilnyak-na-zhal-istoriya-mozhe-navchiti-bud-chogo-i-vibrati-z-nejite-shcho-disno-korisne-sogodni-e-neprostoju-spravoyu> (режим доступу 10.03.2013).

15. Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського ун-ту.

Серія соціології. – 2008. – Вип. 2. – С. 127–137; Сергійчук В. І. Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації. — К.: Укр. видавн. спілка, 2003. — 576 с.; Іллюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. І. Іллюшин. — К., 2003; Сінкевич Є. Г. Українська проблематика в дослідженнях і практичній діяльності краківської історичної школи / Є. Г. Сінкевич // Південний архів. Історичні науки: Зб. наук. пр. — Херсон, 2007. — Вип. 26. — С. 117–122; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. — Warszawa: Wolumen, 1999. — 552 s.; Ol-szański T. A. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. — Warszawa: Wyd-wo Literac-kie, 2011. — 524 s.; Bruski Jan Jacek. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924. — Kraków, 2000, 2004. — 600 s.

16. Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського ун-ту. Серія соціол. — 2008. — Вип. 2. — С. 127.

17. Іллюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр.: пошук між “двома правдами” / І. Іллюшин // Українська правда. Історична правда. — 2011. — 13 липня: [Ел. ресурс]. — URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/07/13/45611/> (дата звернення: 29.08.2012); Павлів В. 55-летие “операции Висла”, или как в Польше решили “украинский вопрос” / В. Павлів // Зеркало недели. — 2002. — 27 апреля. (№ 16); Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського ун-ту. Серія соціол. — 2008. — Вип. 2. — С. 127–137; Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Г. Мотика // Ї. — 2003. — Число 28 [Ел. ресурс]. — URL: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm> (дата звернення: 29.08.2012).

18. Кабачій Р. Переселення українців із Польщі до УРСР в 1944–1946 рр. очима істориків-українців Польщі та України / Р. Кабачій // Український історичний збірник. — 2009. — Вип. 12. — С. 426–435.

19. Менджецькі В. Національна політика II Речі Посполитої й антипольська діяльність УПА у 1943–1944 роках (переклад з пол.) / В. Менджецькі // Ї. — 2003. — № 28 [Ел. ресурс]. — URL: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm> (дата звернення: 29.08.2012).

20. Морозова О. С. Фундація Святого Володимира й популяризація української науки і культури в Польщі / О. С. Морозова // Проблеми історії та історіографії України: Матеріали V Міжнар. наук. конф. “Дні науки історичного факультету – 2012”. Секція кафедри історії для гуманітарних факультетів / Відп. ред. Г. Казьмирчук, Ю. Лагиш / О. С. Морозова. — К.: Логос, 2012. — С. 60–63.

21. Морозова О. С. Українсько-польські відносини у вимірі національної пам’яті / О. С. Морозова // Національна та історична пам’ять: Зб. наук. пр. — Вип. 5. — К.: ДП НВЦ “Пріоритети”, 2012. — 242 с. — С. 113–117.

22. Морозова О. С. Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій / О. С. Морозова // Чорноморський літопис: Наук. журн. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім.і Петра Могили, 2011. – Вип. 4. – С. 157–161.

23. Морозова О. С. Українсько-польські стосунки у сфері освіти кінця XIX – початку XX ст. в українській історіографії / О. С. Морозова // Південний архів: Зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 16. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2004. – С.119 – 125.

24. Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Г. Мотика // *І.* – 2003. – Число 28. – С. 52; Motyka G., Wnuk R. Pany i resuny. Współpraca AK-WiN I UPA w latach 1945–1947. – Warszawa, 1997; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. – Warszawa: Wolumen, 1999. – 552 s.; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.; Olszański T. A. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. – Warszawa: Wyd-wo Lliterackie, 2011. – 524 s.; Olszański T. A. Historia Ukrainy w XX wieku. – Warszawa: Volumen, 1993.

25. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук [Ел. ресурс]. – URL: <http://www.niss.gov.ua/Table/220408/stenograma.htm> (дата звернення: 29.08.2012).

26. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Київський націон. ун-т ім. Т. Шевченка; Центр українознавства / В. Сергійчук. – К.: Укр. видавн. спілка, 2003; Сергійчук В. І. Поляки на Волині. Уроки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації / В. І. Сергійчук. – К.: Укр. видавн. спілка, 2003. — 576 с.; Іллюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. І. Іллюшин. – К., 2003.

27. Солдатенко В. Перед нами не стоїть завдання проводити лострацію. Інтерв'ю/ В. Солдатенко // Українська правда. Історична правда. – 2011. – 23 березня:[Ел. ресурс]. – URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/23/32857> (дата звернення: 29.08.2012).

28. Шишкін І. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук / І. Шишкін. – Острог, 2005. – 164 с.

Ольга Морозова (Київ–Миколаїв, Україна). Порозуміння у питаннях спільної минувшини як фактор реконструкції національної пам'яті українців і поляків

У статті висвітлюється суть і показуються результати порозуміння у питаннях спільної минувшини щодо реконструкції національної пам'яті українців і поляків; простежується вплив узгодженого ставлення до певних

моментів українсько-польського буття на розвиток українсько-польських стосунків. Автор приходить до висновку, що сучасні українсько-польські відносини є яскравим прикладом порозуміння у питаннях спільної минувшини, реконструкції національної пам'яті українців і поляків, становлення цивілізованих перспективних відносин між Україною та Польщею.

Ключові слова: Україна, Польща, національна пам'ять, українсько-польські відносини.

Ольга Морозова (Київ–Николаев, Украина). **Взаимопонимание в вопросах общего прошлого как фактор реконструкции национальной памяти украинцев и поляков**

В статье освещается суть и показываются результаты взаимопонимания в вопросах общего прошлого в контексте реконструкции национальной памяти украинцев и поляков; прослеживается влияние согласованного отношения к некоторым моментам украинско-польского бытия на развитие украинско-польских отношений. Автор приходит к выводу, что современные украинско-польские отношения – яркий пример взаимопонимания в вопросах общего прошлого, реконструкции национальной памяти украинцев и поляков, становления цивилизованных перспективных отношений между Украиной и Польшей.

Ключевые слова: Украина, Польша, национальная память, украинско-польские отношения.

Olga Morozova (Kyiv–Mykolayiv, Ukraine). **Mutual Understanding in the Questions of the Common Past as a Factor of Reconstruction of the National Memory of Ukrainians and Poles**

In the article the essence and the results of the agreement in the questions of the common past are shown in the context of the reconstruction of the national memory of Ukrainians and Poles. The influence of the agreed points of the Ukrainian-Polish life on the development of Ukrainian-Polish attitudes is shown. The author comes to the conclusion that the modern Ukrainian-Polish relations are the bright example of the mutual understanding in the issues of the common past, reconstruction of the national memory of Ukrainians and Poles, formation of the civilized perspective of the relations between Ukraine and Poland.

Key words: Ukraine, Poland, the national memory, Ukrainian-Polish relations.

Володимир МАСЛАК
(Кременчук, Україна)

УДК 930.1 (470) “20/21”

**Археографічні публікації джерел
з історії українського козацтва
польськими дослідниками
в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.**

Як завжди, одним із важливих чинників формування поля дослідження є розширення актуалізованої джерельної бази, надто через археографічні публікації як найефективніший спосіб досягнення відповідної мети. У випадку з історією українського козацтва історіографічна ситуація вимагає особливої уваги до процесу уведення до наукового обігу незнаних раніше джерел. Головна проблема полягає в тому, що первісна джерельна база зазнала непоправних втрат. Значна частина природним чином сформованих масивів документальних джерел не збереглася (архів Кримського ханату, так званий архів Старої Січі, гетьманські архіви, Бібліотека Красінських). Інші ж комплекси були суттєво проріджені. Але попри такі відчутні втрати потенційна джерельна база все одно використовується далеко не повною мірою. Поза увагою дослідників залишаються величезні складові таких представницьких зібрань як: Архів Коша Нової Запорізької Січі, Румянцевський опис Малоросії, документи Посольського, Розрядного та Малоросійського приказів, гродські книги, більшість польських колекцій: рукописи з архівів Замойських, Радзивілів, Публічного Потоцьких, бібліотеки Чарторийських, Осоллінських, Рачинських, Варшавського та Ягеллонського університетів, Польської академії наук у Кракові та Курніку тощо. А відтак актуалізована джерельна база є дуже фрагментарною (особливо для XVIII ст.) й суттєво гальмує процес пізнання, провокуючи появу концепцій “згори”, зокрема й заідеологізованих. А тому подальші перспективи освоєння різних аспектів історії українського козацтва неможливі без радикального розв’язання проблеми уведення до наукового обігу нових джерел.

Останнє десятиліття ХХ ст., а також початок ХХІ ст. характеризуються активізацією археографічної роботи в цьому сегменті. Застріль-

ником безперечно стали українські історики. Відновлення в 1988 р. Археографічної комісії УРСР, а потім створення нинішнього Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України інспірувало повернення в Україні до штучно припиненої в 1970-ті рр.. практики підготовки потужних археографічних публікацій. Були розпочаті фундаментальні видавничі серії “Український козацький дипломатарій XVI–XVIII ст.”, “Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів 1734–1775”., пізніше “Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.”. Почали виходити окремі збірники джерел, а також підбірки документів у публікаціях до монографій та статей. Зрештою, відбувалася і відбувається републікація праць провідних українських істориків козацтва (М. Грушевського, В. Липинського, В. Антоновича, М. Костомарова, І. Крип’якевича, Д. Яворницького та інших).

Пожвавлення археографічної діяльності відбулося й у Польщі. Поле зацікавлень польських істориків з часом охопило широкий спектр дослідницьких проблем і джерел. До всього часто увага концентрувалася на тих горизонтах, які перебували або поза зацікавленнями дослідників з інших країн, або на маргінесі. Об’єктом публікації ставали як документальні джерела, так і наративи. Більшість джерел походила з польських архівосховищ та відділів рукописів наукових бібліотек. Зустрічаються й археографічні повтори. Представлені всі види археографічних публікацій: спеціальні збірники, окремі підбірки джерел в періодичних виданнях історичного профілю, публікації окремих документів при монографіях наукових статтях.

Переважно публікувалися польськомовні джерела. В основі передачі текстів лежали вимоги, які устійнювала в 1953 р. “Instrukcja wydawnicza dla igrzei historycznych od XVI do poiwu XIX w.” Проте у кожному конкретному випадку упорядники модифікували правила, здебільшого щодо передачі орфографічних особливостей джерел, а також початкового та кінцевого протоколів, а також заголовків.

Знаковою публікацією документальних джерел, дотичною історії українського козацтва та України загалом, без сумніву, є представницький збірник “Кореспонденція Станіслава Конєцпольського гємьмана польного коронного 1632–1646”, підготовлений краківською дослідницею А. Бедржицькою [19]. Упорядник прагнула подати якомога повніший компедіум збережених на сьогодні документів, які вийшли з-під пера Станіслава Конєцпольського в період його перебування на посаді

коронного гетьмана, або були скеровані до нього як до адресата. Тож збірник містить як археографічні повтори всіх попередніх публікацій документів, так і вводить до наукового вжитку представницьку низку незначних досі джерел. Такий підхід робить його незамінним, оскільки суттєво інтенсифікує працю дослідників, позбавляючи їх колишньої потреби витрачати чималі зусилля, а головне час на пошук відповідних джерел, розпорошених по численним археографічним публікаціям XIX–XX ст.

Обсяг архівної евристики А. Бедржицької не можна не відзначити. Упорядник прагнула фронтально оглянути багатющі польські колекції, в яких потенційно могли відкластися необхідні джерела. І хоча поза увагою залишилися архівосховища та відділи рукописів бібліотек поза Польщею, навіть польські зібрання віщували їй копітки й тривалі в часі пошуки, оскільки специфіка описів по великому рахунку вимагала поджерельного перегляду всіх одиниць зберігання, які охоплюють джерела з першої половини XVII ст. Тільки в такий спосіб можна було сподіватися на виявлення максимально можливої сукупності джерел. Та вже евристика упорядника в тих сигнатурах, де висока ймовірність знаходження кореспонденції С. Конєцпольського, як-то кажуть, читалася відразу, принесла такі результати, що змусило виставити кількісні рамки з огляду на “розумний” обсяг збірника. Власне наслідки евристики засигналізували як наявність широких можливостей для розширення актуалізованої джерельної бази, так і перспективні напрямки подальших пошуків.

Отже А. Бедржицька обмежилася лише окремими рукописними колекціями бібліотеки ПАН в Кракові, Ягеллонської бібліотеки, бібліотеки Чарторийських (теки Нарушевича), Оссолінських, Рачинських, а також найрепрезентативнішими збірками з наступних фондів Архіву головного давніх актів (АГАД): Архів публічний Потоцьких (АПП), Архів Замоїських, архів Радзивіллів, бібліотека Пшездецьких, відділ турецький Архіву Коронного, Книги законів (*Libri Legationum*), *Etranea IX Polen*. При цьому упоряднику у фондах Бібліотеки ПАН в Кракові вдалося віднайти копію так званого “Кодексу П. Куліша” – рукописного підготовленого українським істориком П. Кулішем другого тому “Матеріалів для історії возз’єднання Русі”. Оригінал зберігається у фондах Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки України імені В. Вернадського у Києві і, судячи з археографічних легенд, був невідомий А. Бедржицькій. Свого часу цей том було сформовано з

документів польськокомовного, латиномовного, різномовного відділів Імператорської публічної бібліотеки Петербургу, переданих в 1921 р. до Бібліотеки Красінських у Варшаві і втрачених в роки другої світової війни [4]. “Кореспонденція Конецпольських...” стала першим прикладом археографічної публікації джерел з “Кодексу Куліша”.

Що важливо, А. Бедржицька цілком слушно при потребі виходила за строгі рамки кореспонденції С. Конецпольського й уводила до збірника листи, які були органічно поєднані з нею дідоводно та тематично, створюючи для дослідника певний інформативний блок, пов'язаний з діяльністю коронного гетьмана. У такий спосіб, зокрема, до збірника потрапили листи короля Речі Посполитої Владислава IV до Війська Запорозького від 9 липня 1633 р. та до українних старост за ту ж дату чи лист до козаків від брацлавського воєводи Адама Киселя (1636, серпня 27) [19, s. 123–124, 319–320].

Вміщені до збірника документи суттєво розширюють уявлення про військово-політичну ситуацію в Україні у вирішальні два десятиліття, коли визрівали передумови української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Особливо багато дають вони для відтворення атмосфери, яка панувала в українському козацтві, стосунках Війська Запорозького з Варшавою та урядниками прикордоння. Значною мірою збірник стимулює до ретельнішого обстеження взаємин на Степовому Кордоні Європи, зокрема впливу турецько-татарського фактору на становище козацтва та на ставлення до Запорозжя з боку офіційних кіл Речі Посполитої.

Передача тексту виконана у збірнику цілком на базі згаданої вище “Видавничої інструкції...”. Упорядник модернізує правопис відповідно до норм сучасної польської мови, що у випадку з документами українського походження нівелює особливості побутування діловодної польської в українському соціумі та вплив канцелярської та побутової української мови. А це звужує інформативні можливості публікації. З іншого боку, очевидною вадою збірника є нічим не вмотивоване ігнорування упорядником початкового та кінцевого протоколу документів, що суттєво збіднює пізнавальні можливості та часто-густо змушує користувачів звертатися до прототипу публікації. Водночас заслугою А. Бедржицької є використання при підготовці публікації усіх віднайдених списків джерела, а також ретельне простеження текстологічних відмінностей між ними.

Авторству А. Бедржицької належить ще одна важлива археографічна публікація, здійснена цього разу в Україні у знаному виданні

“Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка [1]. Мова про цілісну природним чином сформовану збірку документів, яка відклалася внаслідок роботи козацької комісії в січні 1622 р. Дослідниці поталанило віднайти у фондах Бібліотеки Чарторийських дві копії, на підставі яких і було здійснено публікацію з увиразненням відмінностей між ними.

Краківські дослідники видали ще чотири збірники, які містять документи доісторії українського козацтва. І якщо два з них є лише археографічними повторами українсько-польських та польсько-російських договорів XVII ст. [39, 40], то два інших уводять до наукового вжитку цінні документальні джерела за перші дві третини XVI, слабо представлену в актуалізованій джерельній базі. До збірника “Листи короля Зигмунта Августа до Радзивілів” увійшли 4 листи з інформацією про діяльність князя Дмитра Вишневецького як козацького ватажка [23]. Збірник “Польські листи з XVI ст.” охоплюють такий важливий для дослідження початкової історії українського козацтва масив джерел як переписка краківського двору з турецьким султаном 1530-1540-х рр. з Архіву Коронного, Бібліотеки Чарторийських та бібліотеки Ягеллонської [24]. Більшість джерел оприлюднюється вперше.

Кілька документів першої половини XVII ст. до історії українського козацтва польські дослідники увели до наукового вжитку шляхом публікацій при статтях та монографіях. Ці документи стосуються zaangażування козаків у релігійне питання, що стало ключовим фактором виходу козацтва на орбіту претензій на місце в закритому клубі соціальних еліт та визначило характер і перебіг майбутньої Національно-визвольної війни в Україні. Т. Кемпа видав лист гетьмана Війська Запорозького Каленика Андрійовича до архимандрита Києво-Печерської лаври Захарії Копистенського від 17 лютого 1625 р., відповідь архимандрита козакам від 6 березня того ж року та лист київських міщан до київського воєводи Т. Замойського (1625, червня 1) [17, s. 296–300]. Натомість Д. Дроздовський у додатку до своєї монографії помістив два листи козацьких гетьманів до литовського гетьмана Криштопа Радзивіла та супліку Війська Запорозького до короля Зигмунта III [12, s. 264–270]. Однак лист Петра Сагайдачного вже був свого часу видрукуваний Ю. Мициком [5, с. 421–422], що не зазначено в археографічній легенді.

Зрештою, одна з публікацій козацьких документів за першу половину XVII ст. побачила світ завдяки співпраці українських та польських дослідників в “Українському археографічному щорічнику”. Мова

про видання дванадцяти листів українських гетьманів та старших з польських зібрань, яке було підготовлене М. Нагальським та В. Брехуненком [2, с. 425–452]. До публікації увійшли листи Бартоша Проснідича, Прокопа Сараповича, Михайла Дорошенка, Івана Петрижицького-Кулаги, Андрія Гавриловича, Каленика Андрійовича, Дороша Куцковича. Про значення цієї публікації промовляє хоча б той факт, що постаті перших двох ватажків Війська Запорозького взагалі не були відомі. До того ж з листа Б. Проснідича випливає, що вже в кінці XVI ст. верхівка Кримського ханату розглядала українське козацтво як силу, придатну для використання у внутрішньополітичній боротьбі та у протистоянні інтеграційним планам турецьких султанів. Це проливає додаткове світло на генезу надзвичайно впливових українсько-кримських військово-політичних союзів середини – другої половини XVII ст. Листи ж М. Дорошенка, Івана Петрижицького-Кулаги, Андрія Гавриловича, Каленика Андрійовича, Дороша Куцковича увиразнюють різні грані перетворення козацтва на виразника магістральних національно-релігійних устремлень українського світу, що вистеляло дорогу до глибоких трансформацій середини XVII ст.

Інші підготовлені польськими дорслідниками публікації документальних джерел стосуються доби Б. Хмельницького та громадянської війни в Україні другої половини XVII ст. У першу чергу слід відзначити комбінований збірник “Реляції воєнні з перших років польсько-козацьких змагань повстання Богдана Хмельницького періоду “Вогнем і Мечем” (1648–1651)”, упорядкування якого розпочалося ще в 1980-х рр. [34]. Публікація мала на меті охопити діаріуші про головні битви Війська Запорозького з коронним військом упродовж 1648–1651 рр., а також документальні джерела, які інформативно доповнюють повідомлення цих діаріушів. Задля повноти публікації її упорядники – М. Нагельський та К. Коссаржецький, – поновно взявшись у другій половині 1990-х рр. за упорядкування збірника, вдалися частково до републікації джерел, та головне – увели до наукового вжитку низку незнаних раніше позицій, які істотно доповнюють уявлення про перебіг Національно-визвольної війни в Україні. При цьому два археографічні повтори були зроблені з попередніх публікацій самого М. Нагельського: діаріуш Зборівської битви 1649 р. та реєстр дворян коронного війська з походу під Берестечко 1651 р. [23, с. 817–840; 28, 115–128].

Серцевиною джерельної бази збірника стали так звані “Пам’яткові книги” любелського войського Якуба Міхаловського, які зберігаються

серед рукописів Бібліотеки ПАН у Кракові і здавна приковували увагу дослідників, але досі не дочекалися повноцінної поджерельної публікації. Крім того, автори включили до збірника деякі документальні джерела, віднайдені в зібраннях Бібліотеки Оссолінських У підсумку вперше оприлюднено два діаріуші: битви під Берестечком 1651 р., а також походу коронного війська під Білу Церкву 1651 р. Останній діаріуш логічно доповнює фрагмент діаріуша, раніше видрукуваного в XIX ст. А. Грабовським [15]. До збірника увійшли листи та універсали короля Яна Казимира, листи різних достойників Речі Посполитої, компут коронного війська під Зборовом 1649 р., реєстр почтів зборівської експедиції 1649 р. У випадку з компутом вдалося віднайти текст, який відрізняється від вже видрукуваних [36, с. 330], що створює додаткові пізнавальні можливості.

Варто наголосити на високій археографічній культурі видання. Навіть у випадку републікації упорядники відштовхувалися від рукописних текстів. А бездоганне знання археографічних фактів дозволило філігранно підійти до справи, яскравим свідченням чого є зазначена вище специфіка публікації діаріушів про похід коронного війська під Білу Церкву. Опираючись при передачі текстів на “Видавничу інструкцію...”, упорядники вмотивовано адаптували її положення відповідно до орфографії джерел, маючи на меті зберегти питомі риси мови діаріушів [3, с. 53]. Сильною стороною видання є науково-довідковий апарат. Розлогий вступ, який описує особливості джерельної бази публікації, дбайливі наукові коментарі, словники латинських та старопольських виразів, географічний та іменний покажчики створюють комфортне середовище для всіх, хто братиме в руки цю книгу.

Упорядник зазначеного вище збірника М. Нагельський став також автором ще двох археографічних публікацій документальних джерел. Перша з них містить компут війська, визначеного чернігівському воєводі Марціну Калиновському на зимово-весняний похід на Брацлавщину 1651 р. напередодні знаменитої битви під Берестечком. Джерело визначає плановані сили гетьмана у 18 тис. вояків, тоді як реально у подіях взяло участь лише 12 тис [25 с. 430–434].

Інша публікація охоплює 7 листів про драматичні події в Україні літа й початку осені 1659 р., виявлених в рукописах Архіву Вармійської дієцезії (Ольштин), зібранні, яке до останнього часу залишалося terra incognita для дослідників української історії і вперше до якого звернулися учні М. Нагельського П. Гавронь та П. Кролль. До підготовленої

М. Нагельським публікації увійшло 5 листів ксьондза Станіслава М'яковського до краківського біскупа Анджея Тжебіцького, а також два листи до коронного гетьмана Станіслава Ревери Потоцького від барського вйта Данієля Бартиши й коронного обозного Анджея Потоцького. Крім того, упорядник у вступній статті за сигналізував наявність у зазначеному вище архіві ще 9-ти джерел, дотичних доби Івана Виговського, поміж ними й трьох листів цього українського гетьмана [27, s. 243–262].

Видрукувані листи торкаються переломних у своєму трагізмі для ранньомодерної Української держави подій липня-вересня 1659 р., коли були втрачені перспективи, які відкривала блискуча перемога під Конотопом, натомість під гетьманом Іваном Виговським захиталася підлога й під гуркіт повстання на Лівобережжі та антигетьманських настроїв на Січі, Гетьманщина невблаганно втягувалася у фатальну громадянську війну. Добре поінформований про події в Україні С. Мясковський повідомляє в листах низку важливих новин, які дозволяють краще уявити дух того часу, настрої в середовищі різних угруповань козацької старшини, позицію Січі, розгортання антигетьманських виступів, роль московського чинника та вплив на ситуацію того факту, що Ян Казимир так і не спромігся надіслати військо на допомогу І. Виговському.

Один з листів І. Виговського (з-під Конотопа до Анджея Потоцького від 1 липня 1659 р.) зі згаданого Архіву став об'єктом публікації П. Кролля []. Згаданий дослідник також оприлюднив цінне джерело про заключний етап конотопської кампанії 1659 року – авізи з козацько-татарського табору з-під Путивля від 29 червня до 15 липня 1659 р., віднайдені в Архіві Радзивілів [21, s. 277–283]. Принагідно варто відзначити, що П. Кроль увів до наукового вжитку шляхом ретельного аналізу інструкцію на переговори з козаками, укладену на раді Сенату у Варшаві 20 березня 1658 р., і виявлену дослідником у тому ж таки Архіві Вармійської дієцезії. Документ проливає світло на досі невідому сторінку генези Гадяцької унії 1658 р., уявнюючи позицію верхівки Речі Посполитої напередодні старту етапу переговорів, який призвели до появи первісного тексту Гадяцької угоди [22, s. 263–290]. Інструкція відбиває тактику Варшави, а головне – межу поступок, на які вона була готова піти стосовно Гетьманщини. Сприйняття факту існування Української держави з новою елітою, реалій переяславсько-московської системи 1654 року, традиціоналізм і новації у ставленні до козаків, генеза ідеї Великого князівства Руського, конфесійні, майнові, устроєві проблеми

в ньому – уявлення про ці та інші суміжні питання явно потребують уточнення, виходячи зі змісту інструкції. Публікація інструкції посприятиме поглибленню досліджень із зазначеної тематики.

Так само значний інспіраційний потенціал, безперечно, мають заплановані видання кореспонденції та діаріюшів литовського Януша Радзивіла й гетьманів Потоцьких (підготовку здійснюють варшавські та познанські вчені). До відповідних збірників мають увійти документи, пошук яких здійснюється в архівах і бібліотеках не тільки Польщі, а й України, Литви, Німеччини, Австрії, Ватикану, що свідчить про унікальні, як на сьогоднішній час масштаби архівної евристики та ймовірно високу репрезентативність майбутніх видань.

Власне діаріюші як специфічний вид джерел традиційно належить у Польщі до найпопулярніших об'єктів археографічних публікацій. На початку 2000-х рр. список таких видань, дотичних історії козацтва, зусиллями М. Нагельського, К. Пжибося, М. Ференца, Я. Білінського, В. Качоровського, Д. Мілевського, Л. Вежбіцького, М. Клементовського поповнили діаріюші коронаційних сеймів 1633 й 1669 рр. діаріюш московської кампанії королеви Владислава 1617–1618 рр. пера Якуба Собеського, діаріюш смоленської кампанії 1633–1634 рр. Владислава IV, діаріюш штурму козаками Кам'янця-Подільського в 1651 р. діаріюші звичайного та надзвичайного сеймів 1670 р., звичайного сейму 1672 рр., діаріюші ректора Замойської Академії Базиля Рудовіча, смоленського підкоморія і вітебського воєводи Яна Храповіцького, а також два діаріюші німця Ульрика Вердума про подорож Річчю Посполитою (зокрема й українськими землями) та кампанію коронного гетьмана Яна Собеського в Україні 1671 р.[6-11, 24, 28, 35–36, 39]

Що торкається сеймових діаріюшів, то у випадку з діаріюшем звичайного сейму 1672 р. К. Пжибось доповнив своєю публікацією коло уже введених до наукового вжитку діаріюшів цього сейму. Оприлюднення ж решти діаріюшів стало першою спробою увести до наукового вжитку такий різновид джерел стосовно цих сеймів. Усі видання супроводжуються змістовними коментарями, іменним та географічним покажчиками, списками послів та сенаторів, присутніх на відповідних сеймах.

Діаріюш Якуба Собеського московської кампанії 1617–1618 рр., як і його сеймовий діаріюш 1633 р., публікується вперше. Упорядники Я. Білінський та В. Качоровський видали найповніший текст, який відклався у фондах Бібліотеки Чарторийських, включно з документаль-

ними джерелами, що містилися при ньому [36, s. 268–269]. Крім усього, діаріуш містить цінну інформацію про участь козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у кампанії, про ставлення королевича та його оточення до них, а звідси про специфіку формування в козацькому середовищі культу королевича Владислава. Цей культ відіграв дуже важливу роль у стратегіях легітимації козацькою старшиною виступу 1648 р., поведінці та політичних концепціях Б. Хмельницького в перші роки Національно-визвольної війни.

Вперше був опублікований і діаріуш смоленської кампанії 1633–1634 рр. невідомого автора, віднайдений упорядником М. Нагельським у фондї АГАД Extranea IX Polen [10]. Видання супроводжується розлогим коментарем, який щільно вписує діаріуш в коло наративів з історії Смоленської війни, демонструючи його інформаційні можливості, та обговорює засади публікації. Надзвичайно фахово складено й інші частини науково-довідкового апарату.

Цей же дослідник у додатку до статті опублікував з коментарями і невеликий діаріуш невідомого автора про облогу Військом Запорозьким Кам'янця-Подільського в 1651 р., виявивши кілька його списків [24].

Значну цінність має уведення до наукового вжитку докладних діаріушів Б. Рудовіча та Я. Храповіцького як джерел до історії доби Б. Хмельницького та громадянської війни другої половини XVII ст. До всього останній з них, маючи три розлогі частини, видався впродовж 30-ти років з 1978 по 2009 р. [6].

Натомість діаріуші Ульрика Вердума, німця який в 1670–1672 рр. перебував у Речі Посполитій, були раніше двічі видані мовою оригіналу (востаннє Сілкою Грамер в 1990 р.), двічі, хоча із деякими купюрами, польською (лише діаріуш подорожі 1670–1672), а також фрагментарно українською [3; 39, s.15–16]. Упорядники нового видання Д. Мілевський та Д. Урбонайте взяли за основу найповніші попередні публікації – польською (зроблену в 1876 рр. Ксаверієм Ліським) та німецькою (з 1990 рр.). При цьому вони намагалися уникнути похибок попередників. Зокрема, до видання увійшли фрагменти, опущені К. Ліпським, та усунуто притаманні виданню С. Грабер помилки в ідентифікації осіб та географічних назв, а також брак коментарів. Поява польськомовного видання “Діаріуша виправи польової 1671 р.” У. Вердума, без сумніву, розширює для польських та українських дослідників можливість використання цього інформативного джерела, яке вийшло з рук безпосереднього учасника кампанії Яна Собеського

проти Петра Дорошенка в 1671 р. Кваліфіковане ж видання “Діаріушу подорожі 1670-1672 рр.” з його змістовними описами низки українських міст Галичини, Волині та Поділля також на часі.

Крім перелічених діаріушів, наративи в сучасних польських публікаціях джерел, дотичних козацької історії представлені також публікаціями польських перекладів “Історії Владислава, королевича польського та шведського” гданського каштеляна Станіслава Кобержицького, фундаментального твору Самуеля Пуфендорфа “Сім книг про чини Кароля Густава, короля Швеції”, а також праць французького Філіппа Дюпонта “Огляд кампанії Яна Собеського, третього того імені короля Польщі перед моїм приїздом до Польщі”, “Пам’ятники до історії життя і справ Яна Собеського третього того імені короля Польщі” і “Татарський спосіб ведення війни”, “Пам’ятник” галицького войського та холмського каштеляна Самуеля Друшкевича [13–14, 18, 32]. Перелічені публікації здійснені на високому археографічному рівні й супроводжуються самодостатнім науково-довідковим апаратом. Як і у випадку з діаріушами У. Вердума їх поява сприяє кращому історіографічному освоєнню пам’яток у Польщі та в Україні.

Врешті, польські історики вдалися до археографічних повторів низки важливих наративів, рівень видання яких в попередніх публікаціях вже не може задовольняти. З таких міркувань з’явилися добре знані дослідникам і часто використовувані “Пам’ятник, що містить історію Польщі (1648-1679)” Миколая Ємьоловського, “Пам’ятники Філіпа, Міхала та Теодора Обуховичів (1630–1707)”, “Пам’ятник Великої Північної війни” Вавжинця Раковського [16, 29, 33]. Перелічені пам’ятки посідають чільне місце серед наративів до ранньомодерної української історії XVII – початку XVIII ст. Усі три позиції побачили світ у спеціальній видавничій серії варшавського видавництва DIG як і вже розглянутий вище діаріуш смоленської кампанії 1633–1634 рр. Відповідно усталеними були й наукові вимоги до археографічного опрацювання джерел та до науково-довідкового апарату. До підготовки видань були залучені спеціалісти найвищої кваліфікації, які доти неодноразово демонстрували на практиці свою археографічну озброєність: М. Нагельський, А. Рахуба, Х. Лулевич, Я. Дзенгелевський, М. Вагнер. А відтак рівень підготовки видань відповідає найвищим стандартам, що виявилось у підготовці ґрунтовних передмов, коментарів, покажчиків та вибору таких засадах передачі тексту, які дозволили зберегти орфографічні особливості пам’яток, але з іншого боку полегшили ко-

ристування текстом в частині ідентифікації власних імен та географічних назв.

Насамкінець, належить сказати кілька слів про археографічний повтор поеми Вацлава Потоцького “Війна Хотинська”. Ця публікація повторює видання 1924 р [31].

В цілому, доробок сучасних польських істориків на ниві публікації документальних та нарративних джерел з історії українського козацтва є дуже вагомим. У частині публікації документальних матеріалів він цілком порівняльний зі внеском українських дослідників, а в царині наративів значно переважає. Польські дослідники суттєво розширили актуалізовану джерельну базу. Їхні публікації стимулюють дослідження багатьох перспективних проблем, дозволяючи суттєво поглибити та переглянути історіографічні уявлення.

Джерела та література

1. Бедржицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2006. – Т. ССІІ. – С. 522–535.

2. Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська запорозького ХVІ – першої половини ХVІІ з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2004. – Вип. 8/9. – С.425–452.

3. Вердум У. Щоденник. З німецької переклав В. Сварник // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 84–99; № 10. – С. 89–105.

4. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины ХVІ–ХVІІ вв. – Часть 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Учебное пособие по спецкурсу. – Днепропетровск, 1978. – С. 46–47.

5. Мицик. Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича-Сагайдачного // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – С. 421–422.

6. Chrapowicki J. A. Diariusz. Cz. 1: Lata 1656–1664 / Opracował T. Wasilewski. – Warszawa, 1978; Cz. II. 1665–1669 / Wstępn i opracowanie A. Rachuba i T. Wasilewski. – Warszawa, 1988; Cz. III. 1669–1673 / Wstępn i opracowanie L. Wierzbicki. – Warszawa, 2009.

7. Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku / Opracowali K. Przybów i M. Ferenc. – Kraków, 2004.

8. Diariusz sejmu nadzwyczajnego 1670 roku / Opracowali K. Przybów i M. Ferenc. – Kraków, 2004.

9. Diariusz sejmu zwyczajnego 1670 roku / Opracowali K. Przyboń i M. Ferenc. – Kraków, 2005.
10. Diariusz kampanii smoleckiej Władysława IV 1633-1634 / Opracowali Mirosław Nagielski. – Warszawa, 2006.
11. Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku / Opracowali K. Przyboń. – Kraków, 2007.
12. Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2008.
13. Druszkiewicz S. Z. Pamiotniki 1648-1697 / Opracowali M. Wagner. – Siedlce, 2001.
14. Dupont Ph. Pamiotniki Historii iycia i czynow Jana III Sobieskiego / Wstępn i opracowanie D. Milewskiego. – Warszawa, 2011.
15. Grabowski A. Ojczyste spominki. – Kraków, 1845. – T. 1.
16. Jemiołowski M. Pamiotnik dzieje Polski zawierajłocy (1648–1679)/ Opracowanie J. Dziegielewskiego. – Warszawa, 2000.
17. Kempa T. Sprawa zabójstwa wyjta kijowskiego Teodora Chodyki przez Kozaków. Przyczynk do wyjañnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania Kozackiego 1625 r. (publikacja trydeci) // Miedzy Zachodem a Wshodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego. – Toruń, 2003. – S. 289–301.
18. Kobierzycki S. Historia Władysława, krylewicza polskiego i szwedzkiego / Wydali J. Bylicski i W. Kaczorowski. – Wrocław, 2005.
19. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana polnego koronnego 1632–1646 / Opracowała A. Biedrzycka. – Kraków, 2005.
20. Kroll P. Relacje o bitwie konotowskiej z 1659 roku w zbiorach polskich archiwum // Miscelanea Historiko-Archiwistyczna. – Warszawa, 2010. – XV-XVI. – S. 138–140.
21. Kroll P. Dydio do dziejow bitwy pod Konotopem w 1659 roku z Archiwum Radziwiłłow w Warszawie // Studia Historyczno-Wojkowe. – Zabrze, 2008. – S. 277–283.
22. Kroll P. Instrukcja na rozmowy z Kozakami uchwalona na konwokacji warszawskiej 1658 roku // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejow stosunkow Rzeczypospolitej ze stolicł Apostolskł i Ukrainł. – Biaystok, 2012. – S. 263–290.
23. Listy kryla Zygmunta Augusta do Radziwiłłow / Opracowali I. Kaniwski. – Kraków, 1997.
24. Listy polskie XVI wieku / Opracowali K. Rymut. – Kraków, 1998. – T. 1.
25. Nagielski M. Diariusz ekspedycji zborowskiej // Przeglłd Wschodni Warszawa, 1991. – T. 1. – Zesz. 4. – S. 817–840.

26. Nagielski M. Oblkienie Kamienia Podolskiego przez siiy kozacko-tatarskie w maju 1651 roku // Barok. Historia—Literatura—Sztuka. – Pyrocznik VIII /1 (15) 2001. – S. 185–197.
27. Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko kozakom // Przeglöd Wschodni. – 1998. – T. V. – Z. 3. – S. 413–434.
28. Nagielski M. Chorugwie dworzackie Jana Kazimierza podczas dwch batalii kozackich 1649–1651 // Gospodarka, ludzie wiadza. Studia Historyczne ofiarowane Juliuszowi Jukaszewiczowi w 75 roczniczk urodzin. – Warszawa, 1998. – S. 115–128.
29. Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w hwietle korespondencji z 1659 roku // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejyw stosunkyw Rzeczypospolitej ze stolicÑ ApostolskÑ i UkrainÑ. – Biaiystok, 2012. – S. 243–262.
30. Nagielski M. Diariusze Radziwiiiowskie w zbiorach dziaiu VI Archiwum Radziwiiiowskiego w Archiwum Giywne Akt Dawnych // Miscelanea Historiko-Archiwistica. – Warszawa, 2001. – XIII – S. 138–140.
31. Pamixniki Filipa, Michaia i Teodopra Obuchowczyiw (1630–1707) / opracowali H. Lulewicz i A. Rachuba. – Warszawa, 2003.
32. Pisma polityczne z czasyw panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka – exsonbitancje – memoriaiy / Opracowai S. Ochmann-Staniszevska. – Wrociaw; Warszawa, 1991. – T.II: 1661–1664, T. III: 1665–1668.
33. Potocki W. Wojna Chocimska /Opracowai A. Bryckner / Wrociaw, 2003.
34. Pufendorf S. Siedem ksiÑg o czynach Karola Gustawa kryla Szwecji / Przetiumaczyi, opracowai i wstepem opatryi W. Krawczuk. – Warszawa, 2013.
35. Rakowski W. Pamixnik wielkiej wojny pyinocnej / Opracowanie M. Nagielski i M. Wagner. – Warszawa, 2002.
36. Relacje wojenne z pierwszych lat waik polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” / Opracowai M. Nagielski, K. Kossarzecki. – Warszawa, 1999.
37. Rudomicz D. Efemeros czyli Diariusz prywatny pisanz w Zamosciu w latach 1656-1672 / Opracowai W. Froch, M. Klementowski, H.Kosiikowska. – Lublin, 2002. – Cz. 1: 1656–1664; Cz. 2: 1665–1672.
38. Sobieski J. Diariusz ekspedycyjej moskiewskiej dwuletniej krylewicza Wiadysiawa 1617–1618 /Opracowai J. Bylicski i W. Ksaczorowski. – Opole, 2010.
39. Traktaty pokojowe miedzy RzeczapospolitÑ a Rosja w XVII wieku / Opracowai O. Aleksejczuk. – Krakyw, 2002.

40. Ugody polsko-ukraïskie w XVII wieku. Польсько-українські угоди в XVII ст. / Opracowai O. Aleksejczuk. – Kraków, 2002.

41. Werdum U. Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1672 / Wstęp, opracowanie i indeksy D. Milewkiego. – Warszawa, 2012.

Володимир Маслак (*Кременчук, Україна*). **Археографічні публікації джерел з історії українського козацтва польськими дослідниками в кінці XX – на початку XXI ст.**

У статті аналізуються сучасні польські археографічні публікації джерел з історії українського козацтва. Розглянуто видання документальних джерел та наративів, археографічний рівень публікацій, вплив на розширення актуалізованої джерельної бази.

Ключові слова: археографія, польська історіографія, серійні публікації, документальні джерела, наративи

Владимир Маслак (*Кременчуг, Украина*). **Археографические публикации источников по истории украинского казачества польскими исследователями в конце XX – начале XXI века**

В статье анализируются современные польские археографические публикации источников по истории украинского казачества. Рассмотрены издания документальных источников и нарративов, археографический уровень публикации, влияние на расширение актуализированной источниковой базы.

Ключевые слова: археография, польская историография, серийные публикации, документальные источники, нарративы.

Maslak V. (*Kremenchuk, Ukraine*) The Archeographic Publications of the Sources on Ukrainian Cossack's History by Polish Historians (20th – the Beginning of the 21th Centuries).

The article researched the modern archeographic publications edited by Polish historians. The publications of the documents and narratives, the archeographic qualification and influence on the widening of the sources base are investigated.

Key words: archeography, Polish historiography, serial publications, narratives

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Андрєєва Світлана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету, докторантка кафедри джерелознавства, історіографії та СІД Запорізького національного університету.
- Баб'як Августин** (м. Тренто, Італія) – доктор богослов'я, викладач Інституту релігійних наук.
- Березенко Богдан** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України
- Бєлікова Марина** (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, доцент Запорізького Національного технічного університету.
- Бойченко Світлана (Чернігів, Україна)** – аспірант Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Бурім Дмитро** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України
- Водотика Тетяна (Київ, Україна)** – аспірант Інституту історії України НАН України.
- Горбач Юлія** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.
- Гураль Ольга** (Київ, Україна) – заступник директора з наукової роботи Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського та Михайла Старицького.
- Домановська Марина** (Харків, Україна) – аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- Дячок Олег (Дніпропетровськ, Україна)** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України.
- Жиброва Тетяна (Воронеж, Росія)** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Воронежської медичної академії ім. М.М. Бурденко.

- Ковальчук Володимир** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.
- Ковальчук Михайло** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.
- Корнієнко Вячеслав** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.
- Кравченко Микола** (Харків, Україна) – аспірант Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.
- Леснікова Ганна** (Одеса, Україна) – аспірант кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.
- Любинська Юлія** (Київ, Україна) – здобувач Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; керівник видавничого центру Академії будівництва України.
- Мальченко Олег** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.
- Мацюк Дмитро** (Одеса, Україна) – студент 4 курсу історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.
- о. Мицик Юрій** (Київ, Україна) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.
- Молдавська Тетяна** (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.
- Морозова Ольга** (Київ – Миколаїв, Україна) – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.
- Нетреба Юрій** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Носик Максим** (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, викладач Економіко-правничого коледжу Запорізького національного університету.
- Олененко Анна** (Запоріжжя, Україна) – кандидат історичних наук, старший викладач Запорізького факультету Київського національного університету культури і мистецтв.
- Омельковець Олександр** (Київ, Україна) – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

- Пархоменко Наталія** (Харків, Україна) – аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.
- Потульницький Георгій** (Київ, Україна) – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Рибалко (Карімова) Катерина** (Бердянськ, Україна) – аспірант кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.
- Сахно Ірина** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Семко Дмитро** (Київ, Україна) – науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Синяк Іван** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Спісаренко Олександр** (Дніпропетровськ, Україна) – кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.
- Слободянюк Михайло** (Львів, Україна) – завідувач Музею історії Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.
- Старков Валерій** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Стародуб Андрій** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Старостін Валентин** (Дніпропетровськ, Україна) – аспірант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.
- Тарасенко Інна** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Усенко Павло** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України.
- Черемісін Олександр** (Херсон, Україна) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету.
- Швайба Надія** (Ростов-на-Дону, Росія) – кандидат історичних наук, м. Ростов-на-Дону, Росія.
- Шевченко Валентина** (Київ, Україна) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 26

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ № 15259–3831Р

видано Міністерством юстиції України 30.04.2009 р.

Реєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у «Бюлетень ВАК України» (К., 1999. – № 4)

Перереєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1–05/3

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 2010. – № 5)

Редактори:

Броніслав Адамович, Лариса Білик

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Комп’ютерний набір *Зінаїди Жолтанюк*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 21.02.2013. Формат 60x84^{1/16}

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 43,0. Обл.-вид. арк. 38,5.

Наклад 300 прим. Замовлення

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 26. – Київ, 2013. – 740 с.

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4